

МУХТОР АВЕЗОВ

**АБАЙ
ЙҮЛИ**

РОМАН

ИККИНЧИ КИТОБ

ЎзССР ДАВЛАТ БАДИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1960

Қозоқчадан ЗУМРАД таржимаси

ҚОРОНГИ КЕЧАДА

1

Иртиш дарёсига олиб тушадиган ёнбағир, нишобликда икки от қўшилган енгил трашпанка ғизиллаб келмоқда. Козладаги кучер ўзини чалқанчасига ташлаб, кучининг борича тизгинларни тортса ҳам, бўладиган эмас. Кун бўйи йўл юриб, чарчамаган иккита бақувват, тўриқ от бўй бермай чопиб борарди. Бу йўловчилар шундай от қўйганларича бориб, Иртиш дарёсига тушиб кетадигандай туюларди. Лекин юқоридан қараганда тепанинг таккинасида кўринган Иртиш дарёси унчалик яқин эмас экан. Ҳалиги тепалик этагида бир оз текис, сайхон ер ҳам бор экан. Уша сайхон ерда отлар ўзларини сал тўхтатиб елиб кетишди. Бир оздан кейин икки отлик арава жарни ёқалаб кетди. Секинроқ юра бошлаганларида, на шабада сезилди-ю, на кечки салқин. Ҳозир июлнинг ўртаси. Бу — шаҳарнинг энг иссиқ пайти. Шу сабабли кечки пайт ҳам иссиқ, дим. Ҳавода тиқ этган ҳаракат йўқ.

Юлдузларнинг сўник нури билан шуълаланиб, яқин ерда оқаётган азим дарё ҳам тинч, сокин кўринар, гўё уйқуга чўмгандек товлаиар эди.

Дарёнинг нариги томонида, олисроқда қорайиб, қалин ўрмон қад кўтарган. У — ўша Полковник оролининг баланд, қуюқ ўрмони. Нариги соҳилдаги катта Семейнинг чироқларини, уй-жойларини кўздан яшириб турган ҳам ўша оролининг ўрмони. Ҳозир у соҳил билан бу соҳилда билинаётган ҳаёт аломати — итларнинг товушигина, холос... Биттаси йироқдан, биттаси яқиндан баъзан

секин, салмоқ билан, баъзан қаттиқ ҳуради. Гоҳида уришиб, чуввос солиб, ҳуриб кетишади. Шундай пайтда шаҳарнинг четига эндигина кирган йўловчилар бир неча оддийгина уйларни айланиб ўтишди. Яна бир оздан сўнг пастаккина, усти тим ҳовлининг чоққина дарвозаси олдида тўхташди.

Кучер тезликда иргиб тушди-да, қўлидаги қамчи билан дарвозани тақиллатиб, қоқа бошлади. Шу пайтда аравадан барваста йўловчининг ўзи ҳам тушди. Дарвозанинг орқасига келиб товуш берган тиниқ овозли аёл, аввало тирқишдан мўралаб, келганларни аниқлаб кўрмоқчи бўлди. Эл ётар пайт, қоронғи кечада келган одамларни таниёлмай, товушининг борича:

— Ҳа... а, бу ким? Кимсиз?— деганида, кучер дарҳол:

— Оч, мен, Боймағамбетман. Абай оғам келдилар!— деб жавоб қилди.

Шу пайтда Абай аравадан нарироққа, жар бўйига бориб, елвагай тўнини ечиб, йўлнинг чанг-тўзонини қоқиб, қайтадан кияётган эди. Меҳмонларнинг ким эканлигини билиши биланоқ аёлнинг товуши дарҳол ўзгарди.

— Ёспирим, Абай оғамми? Ҳозир, ҳозир очаман!— деб дарвозани оча бошлади. Ҳали ўзлари танилмаса-да, бўйлари кўрингандан кейин, эсонлашиш бошланди. Абай руҳли, кўтаринки товуш билан:

— Дамежонмисан? Қалай, уй ичинг, бола-чақанг эсон-омонми?— деди.

Дамежон очиқ чеҳра билан жавоб қилиб, эсон-омонликларини айтди-да, Абайнинг уй ичи, уруғ-аймоғи, эл-юртнинг соғ-саломатлигини яхшилаб сўради. Бу — товуши ўткир, сўзлари дона-дона бўлиб эшитиладиган, овози ёқимли аёл экан. У сўрашиб бўлиши билан ҳовлининг ичи қоронғи эканлигини айтди-да, шам олиб чиқмоқчи бўлиб, шошганича ичкарига кириб кетди. Усти тим ҳовли ичида унинг тақ-туқ қилиб босиб бораётган кавушининг товуши йироқлашмоқда эди. Боймағамбет очиқ дарвоза олдида сабрсизлик билан сўлиғини чайнаб, ер тепиниб турган отларга ва Абайга сўзламоқда. У:

— Ҳовли қоронғи, ҳозир, ҳозир. Шам келсин!— деб шошганича ҳар сўзини такрорлаб, «ҳозир, ҳозир»,— дер эди.

Аслида бу хонадон ҳовли-жойни шаҳар усулида солган эмас. Қор қалин, совуқ қаттиқ ҳукм сурадиган саҳролардагидек усти тим билан ёпилган несиққина ҳовли бўлиб, ўшанинг тўрига ёки бир бурчагига одам турадиган жойнинг, хоналарнинг эшиги очилган.

Ана шундай усти тим, устунлари кўп, кенглина ҳовли, ичкаридан шам кўтариб келаётган Дамежоннинг яқинлашишига қараб, бурчак-бурчакларини, бўш бағриларини кўрсата бошлади. Дамежон билан бир оёғини силтаб босадиган эри бирга чиқди. Ола кўзроқ, новча, бўйи узун катта ўғли Жумаш ҳам чиқди. Арава ҳовлига кирганида, дарвозанинг чап томонида отлари чиқарилган бир сариқ арава кўринди. Унинг устида одамлар ётганлиги пайқалди. Шу хонадоннинг саҳродан келган меҳмонлари бўлса керак. Ҳовлининг чап томонидаги пастак гишт охурда беда еяётган иккита-учта, от, кўк бедани карт-кارت чайнаркан, пишқириб қўйишарди. Абай уй эгаларининг энг кейин чиққанлари билан сўрашди-да, ҳалиги аравага кўз ташлади. Шундан кейин Дамежонга қараб:

— Дамежон, шамингни бу ёққа тут-чи! Берироққа, бу ёққа!— деб сариқ арава ёнида турганича устига энгашди. Шам кўтарган Дамежонни ҳам арава ёнига чақирди. Аравада икки киши қатор ётган экан. Чалқанчасига ётган иккала меҳмоннинг ҳам кўмирдек соқоллари кўзга яққол кўринди. Биттасиники қуюқ, жингалак бўлса, биттасиники узун, пахмоқ соқол экан. Ётганлар ёш эмас, кексайиброқ қолган кишилар экан. Иккала соқолга ҳам бир хилда оқ оралабди. Аравага шамнинг шуъласи тушганда, буларнинг оёқ томонида кўндаланг ётган яна биттаси гингишиб, ўгирилиб олди. Униси ёшроқ кўринди. Лекин унинг ҳам соқоли қўнғир, узун, пахмоқ экан. Ётганлар уйғонмади.

Абай уларга қараб жилмайиб қўйди-да, Дамежонни ўз араваси ёнида тута турди. Боймағамбет билан отабола мезбонлар уч киши бўлишиб, қўш отни аравадан тезгина чиқариб бўлганларидан кейингина, Абай Дамежонни олдига еолиб, бошқаларни ҳам эргаштириб, уй томон юрди. Дамежоннинг кўҳна, нураб турган ҳовлисининг тўрида бир уй, бир даҳлиз, икки хонали уйи бор эди. Аёл меҳмонларни бошлаб кириб, уйнинг эшигини очди-да, Абайга йўл берди. У уйда пастак қиррали печканинг тоқчасида катта, ёруғ чироқ ёниб турган экан.

Дамежон шошиб-пишиб кўрпача солиб, меҳмонларга ёстиқ ташлаб, тўгарак хонтахтани уйнинг ўртасига қўйди-да, ҳалиги чироқни печка эҳкасидан олиб, столга қўйди. Энди яқин ўтиришгандан кейин ҳамманинг чиндан ҳам чиройи очилиб кетди. Уй ичидагилар ҳам жуда руҳланиб, хурсанд бўлиб кетишди. Шу чоғ Дамежон эридан пастроқ ерга тиз чўкиб ўтираркан, Абайларнинг нега мунча бемаҳалга қолганликларини, қаердан келаётганликларини сўради.

Дамежон матол бўйли, қирра бурун, жавдираб турадиган катта-катта, ажойиб қоп-қора кўзли аёл эди. Оқ-қораси тиниқ кўзлари — мўлдираган чин бўта кўзнинг ўзи. Тиниқ овозли Дамежон сўзлаётганида дона-дона оппоқ тишлари қатор очилиб кетади. Нафис лабларининг қизилига ярашиб, дам-бадам кўриниб туради. Эри индамас, камгап, ичимдагини топ дейдиганроқ киши бўлса, Дамежон мутлақо бошқача. У аксинча, очилиб-сочилиб сўзлайди. Одамга тез эл бўла қоладиган, йўл-йўриқни ўзи билиб, ўзи бошқарадиган кўча одамига ўхшайди. Бу уйнинг эркаги эри эмас, ўзидек туюлади. Ҳали ўтиришлари билаюқ катта ўғлига самовар қўйишни буюрди. Боласи ўша ишга айланишаётганда, эрига ҳам иш буюрди. Утин ёриб келишга юборди. Абай Дамежоннинг жозибали кўзларига хиёл қизиқиш билан боқаркан, кулиб қўйиб гап бошлади:

— Дамежон, шаҳарга кечикиб келганимиз учун, яқинроқ деб сенинг уйингга қайрила қолдик. Аввало сен ташвиш тортма. Бизга самовар қўйиб, чойингни берсанг бас. Йўлдан чарчаб келдик, тезроқ ётиб дам олайлик.

Дамежон дарҳол бу гапнинг эвини қилди.

— Ниманинг ташвишини тартади дейсиз, Абай оға. Борлигимиз — бойлигимиз бўлиб, сиз келганда дастур хон устида бўлади-да. Келиб қолган экансиз, бу ёғини ўз ихтиёримга беринг? — деди.

Абай бундан кейинги гапни ҳазилга айлантирди. Ҳали ҳам кулиб, шодланиб қараб ўтирганича Дамежонга:

— Уйингизда меҳмон йўқдир, ҳолидир деб келган эдим. Ҳалиги аравага ортиб қўйганларинг қандай соқоллар? Бу қоп-қоп соқолни йиғиб, бозорга сотмоқчисизларми? — деганида, қора тўридан келган юзлари қипқизариб, хурсанд бўлиб Абайга қараганича оппоқ тиш-

лари қатор очилиб, ҳаммадан оллин Дамежон шақиллаб кулиб юборди. Боймағамбет ҳам қуюқ сариқ соқоли, сариқ мўйловларини селкиллашиб ҳузур қилиб кулди. Даҳлизда ўчоққа ўт ёқиб, самоварга ўт ташлаётган новчагина, ола кўз йигитча Жумаш ҳам хириглаб кулиб юборди. Абайнинг ўзи ҳам кулиб, сўзида давом этди.

— Соқолларини томоша қиламан деб, ўзларини таниёлмай қолдим, бунчалик давлат сенинг қўлингга қардан тушди. Дамежон? Қардан келган, қандай соқоллар булар ўзн? — Бу гаплар Абайнинг ҳозирги айтишида ўйноқи, ўзгача бўлиб чиқди. Уй ичидагилар боягидан ҳам қаттиқроқ кулишиб, хурсанд бўлишди.

Шундай қилиб, бу кеча Абайлар Иртишнинг чап соҳилидаги Слободка деган, қозоқча «бу томон» деб юритиладиган жойда ётиб қолишди. Бу — Семей шаҳрининг бир қисми. Ушанинг Дамежон ҳовлиси жойлашган томони бош жотоқ дейилади. Бу ердаги шаҳарли қозоқларнинг кўпчилиги саҳродан, кўчманчи элдан келиб ўрнашган. Саҳрода бўлса, яйловга кўча олмай, қишлоқ-қишлоқда қоладиган хонадонларни «жотоқ» дейилади. Уша одат бўйича мана бу шаҳарда ўтирган қозоқ хонадонларини кўча-кўчалари билан «жотоқ» деб айтилаверади. Бу ернинг «бош жотоқ» дейилшининг сабаби — дарёнинг бош томонида. Аслида шаҳар халқи орасида шаҳар ҳаёти, таомилни ҳали бутунлай ўзлаштирмаган, саҳро билан шаҳар урфи-одатларини аралаш қўллашлар мана шу четда — «бош жотоқ»да кўпроқ пайқалади.

Яхшилаб солинган ўринда ётиб, хўп ухлаб тиниққан Абай эрталаб туриб, юз-қўлини ювиб, Дамежон ҳозирлаган нонуштага бамайлихотир келиб ўтирганида, кечаси у сўраган «соқоллар» кетма-кет кириб келишди. Улар салем бериб сўрашгач, катта хонтахтанинг бир томонига бориб ўтиришди.

Синкаланган оппоқ, тоза лачак-дуррачани дол қўйган Дамежон, катта, тоза самовар ёнига ўтирди. Қулоғидаги катта қумуш сирғалари силкиниб, хонтахта атрофини лиқ тўлдириб ўтирган одамларга дамба-дам чой қўймоқда. Абайга атаб пиширилган бир товоқ қўймоқ дастурхон тўла бўғирсоқнинг ўртасига қўйилган эди. Ҳалиги соқоллар Абайдан олдин қўл уриб, дув ёпирилишганларида, Дамежон Абайга қараб:

— Абай оға, қуймоққа қаранг, олинг!— деди меҳмон-дўстлик қилиб.

Абай шу пайтда ҳалиги меҳмонлар билан сўзлашиб ўтирган эди. Улар Абайнинг қариндошлари экан. Биттаси Иргизбойларнинг машҳур эзмаси Жуман, иккинчиси шу сингарни бир отадан тарқалган, Усер овулидан бўлган бақироқ Мақа экан. Яна буларнинг отбоқари сифатида юрган, Жуманнинг жингалак соқолли, чағир кўзли катта ўғли Муҳаммеджон ҳам бор эди. Жуманнинг ўғиллари фақат афти-ангор жиҳатдагина ўзига ўхшаш бўлмай, сергаплик, эзмаликда ҳам худди ўзига ўхшаган. Шунинг учун халқ унинг ўғилларининг отларини ўзгартириб: «Ғунан эзма», «Дунан эзма», Бести¹ эзма» дейишади. «Бести эзма»си мана шу Муҳаммеджон. Кечаси Абай келганини билганидан буён шу «Бести эзма»нинг қорнини тарс ёриб юборгундай, тоқатини тоқ қилаётган бир сўзи бор эди.

Ҳозир уч-тўртта қуймоқни ўраб-ўраб, икки ямлаб бир ютиб юборди-да, аччиқ чойни хўриллатиб ичаётиб, катталардан олдин Абайга ўша «Бести эзма» сўз қэтди:

— Хўш, Абай, элдагиларнинг омонлигини айтдинг. Қани, энди ўзинг шаҳардаги ёмонликни эшитдингми?— деб кутилмаган бир гапни кўндаланг қилиб қолди.

Дамежон аланглаб, жозибали кўзлари ялт этди-да, Муҳаммеджонга боқди.

— Бу нима деяпти, а?

— Бу нима деяётир, нима гап ўзи?— деди, Абай ҳам ҳайрон бўлиб.

Шу чоқ Мақа кучаниб, шанғиллаб:

— Айтяпман-да, кечасидан буён эпитмадингми? Бу шаҳрингга бир офат келибди-ку!— деди.

Абай ҳамон ҳайрат ичида тикилиб турди.

— Нима деяпсанлар, ўзинг уқдир-чи! Офати нима-си?— деб Абай бир уй бўлиб ўтирган эркаклар ичида Дамежонни эс-ҳушли билиб, ўшанга қаради. Лекин ота-бола Жуман билан Муҳаммеджон, бир-бирларига гап бермай сўзлашиб, илиб кетишди.

— Бу шаҳарга ёмон бир дард келибди?

— Худо урган бир юрак оғриғи!

¹ Бести — Беш ёшлик от. (Тарж.)

— У томон-у бу томондан куннга қанча-қанча одам ўлаётир!

— Вабо келганга ўхшайди.

— Чивиндек қирилаётир!

— Отини нима дейишади! Одам эшитмаган бир бало касал. Халқ шаҳардан қочаётир!— дейишди иккови. Саботли, ғамхўр, анча билимдон киши бўлиб, гапни энди Мақа илиб кетди.

— Кечасидан буён сени «Бу ерга нега келди-а?»— деяпмиз. «Илвиллаган, дард босган элда нима бор экан?»— деб, биз учовимиз шуни гапиришдик-хул— деди.

Уларнинг бу ерда нега туришганини сўраган Боймағамбетга улар ҳозироқ, шу чойни ичишлари биланоқ жўнашларини айтишди. Бу офат теккан шаҳардан, фалокатдан, дарддан қочмоқчи бўлаётганларини шошганларича баён этишди. Ёшлари улуғ Мақа билан Жуман Абайга тезда қайтишни, шаҳардан қочишни маслаҳат кўришаётир. Абай уларнинг ганини қўя туриб, энди Дамежонга қаради. Аёл ётиғи билан гапирди. Шаҳарда шу ўн кунчадан буён ўлим бўлиб турганини, бир юракбуруғи борлигини айтди. Лекин ҳалиги Жуманларнинг қиргин, офат, чивиндек қирилаётир,— дейишганини бошдан-оёқ уйдирма гап деб:

— Олди қочди, ёлғон-яшиқ шундан чиқади-да. Бола эмас, кап-катта бошлари билан шунчалик ваҳима қилншмаса, нима қилади-а?— деб қўйди.

Дамежоннинг бу гапидан Муҳаммеджон ғазабланиб, қизишиб кетди.

— Манā булар, шаҳарнинг жотоқлари бўлса, шу сингари «ҳеч гап йўқ»— дегиларн келади. Ҳамма хонадони шундай, «ўлигини яширсанг, кўмишини қандоқ қиласанг?»— деса, нима дейишарди? Ундаи кўра, кечаси Абай келиши билан шуни айтсанг бўлмас эдимиз? Эрталабгача нима қилиб яшириб ўтирибсанг?

Дамежон пушаймон бўлиб, кулимсиради. Бу гап ҳамиятига тегиб гапирди. Ялт-ялт этиб кексаларга галма-гал боққан катта-катта кўзларида бир ажойиб учқун, алаңгали ўт чақнади. Оппоқ, дона-дона тишларини қуршаган латиф лаблари баъзан истеҳзо билан ғазабини барабар ифодалайдиган одати бор эди. Уша кайфиятла гапирди.

— Асли ўзи худойим яхшини ҳам, ёмонни ҳам биз-

нинг Ирғизбойга берган-ку. Мени ёзғираётганини қарачи: Хўш, йироқ йўлдан ҳориб-толиб, қоронғи кечада келган меҳмонга: «Бу ерга офат келган», «Бу ерга тушманг!»— десам, у нима деган гап бўлади? Дарвозамнинг тагидан ҳайдаб юборганимми? Аллақандай касални баҳона қилиб чўчитиб, қочирганимми? Унда мен Абай оғамдан бир самовар чойни, бир солим этни аяган, йўқ ердан баҳона топаётган ит бўлмас эдимми?— деди.

Абайнинг шодланиб-кулиб ўтирганини кўрган Дамежон, сўзининг охирини ҳазилга бурди-да, шарақлаб кулганича очилиб-сочилиб гапирди. Абай унинг гапини қувватлаганини билдириб, кулганича бош ирғади. Енгилганини билмай, ҳамон баҳс қилмоқчи бўлаётган, ўзи билан тенгдош қариндоши Муҳаммеджонга у энди буйруқомуз қилиб:

— Қўй, бас қил, эзмаланма? Енгилганингни биладиган бўлсанг, Бести эзма деган ном олар эдингми?— деди.

Дамежон бу меҳмонлар ичида ўктамлик, шаддодлик билан гапирди. У аслида шундоқ бўлиши керак. Абай унинг сўзамонлигини ҳозир пайқади. Уктамлиги эса, отасига ўшабли. Бу эркаклар Дамежоннинг қариндошлари, жигарлари. Бу Абайларнинг ўз хонадонининг. Изикуттининг катта қизи эди. Кўпгина йиллар муқаддам майда-чуйда, ойна, тароқ сотиш учун эски аравада элга бориб юрадиган, бир оёғини силтаб босадиган мана шу майда савдогар Жабикенга Дамежон кўнгли бериб, аҳди-паймон қилганда, бир кечада ўша билан шаҳарга қочиб кетган эди.

Булар ҳали ҳам шаҳарнинг бечораҳол қашшоқларидан эди. Тўғри, бола-чақали бўлишди. Яхши бўлмасида, ўз ҳолларига яраша тирикчилик қилишади. Шаҳарнинг четидан элнинг кўп карвонлари тушиб ўтадиган оддийгина ҳовли-жой қилиб олишган. Шу билан бу уйнинг асосий устуни мана шу Дамежоннинг ўзи. У ҳалигидай пайтларда ор-номуслилигига бориб, бошидан ошнриб гап гапиртирмайди. Шаҳардаги қўни-қўшнилари ҳам унинг бу феълини яхши билишади. Шунинг билан бирга бутун Слободканинг бош жотоғидаги кўп қозоқларга ёққан, қадр топган эди. Ҳали Абай ҳам худди шу хилда аглаб, унинг гапини маъқуллаган эди.

Бироқ, энди гап унда эмас. Жумонлар у ёқда турсин, қатто Дамежоннинг ўзи ҳам «шаҳарда ёмон касал» бор-

лигини яширмади. Улим ҳам бор дейишаётир. «Бу нима?», «нима қилиш керак?» Абайнинг ўзи нима қилади? Шаҳарга бир катта, зарур иш билан келган эди. У ҳам бор. Энди бу масалани бирорта эсли-ҳушли одам билан сўзлашиб ҳал қилиш керак. Шунинг учун нонуштадан кейин Абай русчалаб тездан бир хат ёзди-да, Боймағамбетга берар экан:

— Ҳозир тездан отни қўш-да, мана буни Федор Иванович Павловга олиб бор. Вақти бўлса тез келсин, дедим. Бу ерга ўзинг олиб кел!— деди-да, ўзи шу ерда Павловни кутиб қолди.

Мақа билан Жумонлар бозор тарафда яна бир ишлари борлигини айтишиб, пешинда жўнамоқчи бўлишиб, бозорга тушиб кетишди. Нонуштадан кейин Дамежон уч ўғлини уларнинг кундаги касблари—ишларига жўнатди. Болаларнинг каттаси, кечаси самовар қўйган новча Жумош, икки инисини эргаштириб кетди. Улар—ўн беш яшар Салижон билан ўн икки яшар кенжа иниси Алимжон. Нонушта устида буларнинг катта-катта кўзлари ялт-ялт этиб онасига боқиб турган бўлса-да, гапга аралашинмади. Индамай ўтириб, овқатланишди. Кейин оналарининг авзойидан кундагидек ишга бориш кераклигини пайқашиб, дарров ишларига кетишди. Уйда, Абайнинг ёнида Жабикен билан Дамежоннинг ўзигина қолди.

Абай аввало бу икковидан уларнинг ҳозирги ҳаётлари, касб-корлари, тирикчиликлари ҳақида сўради. Дамежон ҳол-аҳволларини яширмади. Қариндоши, яқини, ҳатто оғаси ҳисобланадиган Абайга ўзларининг камбағаллик, қашшоқликларини яширмай баён эта бошлади.

Аҳвол-тирикчиликлари жуда оғир экан. Қўлларида биттагина сигирлари бор экан. Дамежон унинг сутини сотар экан. Ундан кейин ҳалиги уч боласи билан эру хотип беш киши баравар ҳаракат қилишар экан. Уч боласи бу йил кўкламдан буён битта кичикроқ қайиққа эга бўлишибди. Уша қайиқда Иртиш дарёси билан Қорасувда у томон-бу томонга ўтишиб, пиёда қатновчиларни ташишар экан. Ора-чўра қўллари бўш қолганда оролдан чўп чопишиб, ёлғиз сигирларига олиб келишар экан. Ёз бўйи оролдаги ўрмондан қуриган шох-шаббаларни, қуриган дарахтларни ташмалаб, қишлик ўтинни ғамлашар экан. Уч боласининг бировга орқа қилмай, бир-бирининг ёнига киришиб, энди ўз ҳолларича кун ке-

чириш чорасини кўра бошлаганларига Дамежон билан Жабикен кўп шукур қилишар экан.

— Шу йил кўкламдан буён, ёши ўн иккига тўлгандан кейин, ҳалиги кичик ўғлимиз Алимжон ҳам акаларининг ёнига кириб, қайиқнинг бир эшкагини ушлаб ўрганиб юрибди!— деб Жабикен ҳам Дамежоннинг гапига аралашиб қўйди.

Дамежоннинг гапидан маълум бўлишича; бу хонадоннинг шу кунларда қилиб ўтирган тамаддиги ўша болаларнинг кундагисини кунда топиб келадиган озроқ чақалари экан. Бунинг устига кунда бўлмаса-да, онда сонда Дамежон билан Жабикен ҳам унча-мунча даромад қилишар экан. Айтишига қараганда, қишин-ёзини Дамежон тумоқ, телпак, дўппи тикар, уни Жабикен бозорга чиқариб сотиб келар экан. Баъзан Дамежон мана шу бош жотоқдаги бадавлат хонадонларнинг аёллари учун зарҳал жияклар тикиб, пўстин, камзул, гуппи, кўйлақларини бичиб, тикиб ҳам берар экан.

Бундан аввалги йилларда бу хонадондаги беш жонни Дамежоннинг қўл ҳунаригина асраб келибди. Бу атрофдаги қозоқ қўшнилари аёллари Дамежонни жуда яхши кўришар экан. Унинг гапини ҳам, ўзини ҳам, айниқса қўл ҳунарини ҳам қадрлашар экан. Бундан Жабикен хурсанд бўлиб, шу гап орасида Дамежонга меҳр билан қараб ўтирди. Абай билан ўз хотинига галма-гал кўз ташлаб, қадрли меҳмоннинг ўз синглисини мақташини кутиб, кулимсираб, қаддини ростлади.

Ҳақиқатан ҳам Абай Дамежоннинг кўнглини кўтарди. Унинг ҳунарини, чеварлигини катта бир бахт деб билди. Асл оналик фазилати деб баҳо берди. Лекин, ўзлари ҳақидаги бор ҳақиқатни Абайдан сир тутгиси келмаган Дамежон йўқчилик, муҳтожликларини ҳам яширмади.

— Қисқаси, ўзингиз сўраганингиз учун айтаётирмизда. Ҳаммамиз бир бўлиб, товукдек чўқилаб топиб, терганимиз фақатгина оби ёвфон билан устимиздаги бир сидра энгилгагина етади, холос. Ундан бошқасини «бор, йўқ» деб нима қилайлик. Фақат бировнинг эшигига бориб, бировнинг қўлига қараб, меҳру шафқат тилаб қўл чўзганимиз йўқ! Меҳнати кўп, баракаси йўқ ҳаётимизнинг ҳақиқати шу, Абай оға. Атрофимиздаги қўшнилари мизга, кўп қашшоқларга қараб:— биздан ҳам камбагаллар бор, биздан ҳам яланғочи, биздан ҳам қорни

очлар бор-ку. Ушалар ҳам ўлмай юришибди-ку, деймиз. Меҳнатимизни сарф этайлик деб, кечаю кундуз қаддимизни кўтармай, тирикчиликнинг ҳаракатидамиз!— деб хўрсиниб қўйиб, Дамежон ўйчанлик билан ўзлари ҳақидаги гапга хотима берди.

Шундан кейин Абай юқорида айтилган касал, ўлим ҳақида яна сўради. Дамежон энди чиндан ҳам оғир дард ҳақида ётиғи билан, батафсил сўзлаб берди.

— Узоқдагиларни билмаймиз, эшитишимга қараганда, у томонда ўлим сийракроқ бўлса керак!— деб Дамежон янги гапга кўчганида, Жабикен ҳам аралашиб:

— У томоннинг ҳам анави Затон томони, чет-четларида касал кўп дейишяпти.

Дамежон унинг гапига эътибор қилмади.

— Ёнимиздагиларни, мана бу томондагиларни, ўзимиз билганларни айттайлик-чи, бундай пайтда доврўқдан, олди-қочдидан ёмони йўқ!— деди.

Абай бош ирғаб қўйди.

— Аниқ кўрганларингизни, атрофингиздагиларни айтивглар-чи. Шу ерда ҳам касал билан ўлим борми?

— Уша, бор-да!

— Бор бўлганда ҳам кўпайиб кетяпти!— деб, энди очиб айта бошлаган Жабикен яна гапга аралашди.

— Қани, кимлар! Ким касал бўлди, ким ўлди?— деб сўраган Абайга, бу иккови бири олиб, бири қўйиб, мана шу сўнгги икки ҳафта ичида қазо қилган қўшниларини санаб бера бошлашди.

— Керейбойни танирмидингиз? Энг олдин ўшанинг кекса онаси ўлди. Ундан кейин Содик деган чол қазо қилди.

— Семейбойнинг онаси ўлди. Жилқибойнинг отаси, Жумобекнинг хотини, мана бу рўпарамиздаги Жубонлиқнинг учбирдек ёш боласи ўлди!— деб Жабикен болаларнинг ҳам ўлимини эслатганида, Дамежон ҳам:

— Болаларда ўлим жуда кўп! Ҳали мен катталарни айтган эдим. Не-не кўзнинг оқи-қорасидек, бировнинг ёлғизи, бировнинг тўнғичи, кўп уйларда ўлим бўлиб турибди.

Абай буларнинг гапидаи офатнинг нақадар оғирлигини англай бошлаб, чордонасини қуриб олди-да, Дамежонга тикилганича ўтирди.

— Хўш, эркак-аёл, катталар-чи? Миришқор, меҳнаткаш одамлар қалай? Уларда касал камми дейман. Ҳа-

лиги айтган хонадонларингизни биламан-ку, аслида кексалар билан болаларда ўлим кўпми дейман?

Унинг гапини Жабикен қувватлай кетди:

— Шундай, шундай! Бу гапингиз жуда тўғри. Дамежон бу гапга унча қўшилмади. У бошқаларнинг ўлимини ҳам эслади.

— Нега, нега ундоқ дейсан?— деб шаҳло кўзларида ўйчанлик акс этганича ялт этиб Жабикенга бир қаради-да,— Буқпа, Сапар, Қайир, Исобеклар-чи? Улар тепса, темирни узадиган баҳодир азаматлар эмасмиди!— деди.

— Э-э, ҳаммаси ҳам серғайрат, эзилган меҳнаткаш, силласи қуриб юрган шўрликлар-ку! Мойкада жун ювиб, тери ёйиб юрган, кунини ўтказа олмай келган оч-яланғочлар эди-ку!— деб Жабикен кўҳна кулбалар аҳлини, қашшоқларни эслади. Дамежон бу гапни маъқуллаб, бош ирғаб қўйди-да:

— Рост-а, Абай оға, яна бир пайқаганимни айтайми? Шу дардга оч-яланғоч хонадонлар билан оғир меҳнатдан эзилиб, азият чекиб кетган эркак-аёллар тезроқ йўлиқадиганга ўхшайди. Унинг устига жуда юқимли касал экан. Ҳайтовур, мана шу қаторимиз, девор қўшнилари-миз, беш-олтита уйимизгина ҳозирча омон турибди. Шунга шукур қилиб, болаларни ҳам ҳеч ерга чиқармай, унча аралашиб-қуралашмай, қўлимиздан келганча сақланиб ўтирибмиз!— деди.

Қозоғи кўп Слободка деб аталадиган бу томоннинг қалъасида ҳар хил бойлар, йирик савдогарлар, бадавлат олиб сотарлар бор эди. Ушаларнинг орасида фалончи бойвачча, тугинчи ҳожи ака, бой акалар бор эди.

Уй эгаларининг жавобларига қараганда, аҳёнда бир бўлмаса, ҳозирча ундайлардан «фалончи ўлди» деган хабар эшитилмабди. Бир оздан сўнг Дамежон билан Жабикен бу касалдан ўсал тортиб, ўлимга юз тутган кишиларнинг ранги-рўйи қандай бўлиши ҳақида сўзлашди.

Дард енгган беморнинг ранги-рўйи жуда бузилиб кетар экан. Дамежоннинг айтишича: кўзлари ўпирилиб, бурни, ияги сўррайиб қолар экан. Кўзларининг атрофида «ўлим тамғаси» дейиладиган бир кўкимтир гирдоб пайдо бўлар экан.

Жабикен билан хотини мана шу шаҳардаги эл оғзида юрган гапларни даҳшат ичида чўчиб сўзлашмоқда.

— Одамнинг нафаси музлаб кетар экан.

— Қўл-оёғи тошдек қотиб қолади!

— Сўзлаганда товуши гўрдан чиқаётгандек жуда ўзгариб чиқади дейишади.

— Оғзидан ҳам, кетидан ҳам тинмай кета берар экан!— деб Жабикен яна бир томонини айтганида, Дамежон қовоғини солиб қолди-ю, дарҳол гап бошлаб:

— Одамнинг чанқоғи асти босилмай, сув-сув деяверар экан. Нимасини айтасиз. Ҳалиги маҳшаргоҳда кафанига чўлғаниб, гўрдан чиқиб ўтиради, дейишади-ку муллалар, шунга ўхшаш бир гапга ўхшайди, одамнинг бошига тушган бир мушкул-ку!— деб сўзини тамомлади.

Боймағамбет бошлаб келган Федор Иванович Павлов шу чоғ буларнинг устига кириб қолди.

Абайнинг барваста гавдаси тез қўзғалиб, ўтирган жойидан ирғиб турди. Кўз тутаётган меҳмонини шодланиб қарши олди. Федор Иванович индамай қучоғини ёзиб келди-да, ўпишиб кўришди. Анчагача Абайнинг қўлини қаттиқ қисиб, силкитиб турди.

Бир оздан кейин, Павлов жойлашиб ўтириши биланпоқ Абайнинг бу ерга қандай иш билан келганини сўради. Даставвал учрашиш пайтида Абай дўстининг ҳалиги саволига жавоб бериш билан банд бўлди. У, бу сафарга чиқишга мажбур экан. Негаки, Петербургда ўқишини битириб, бир оз вақтга отпусқа олиб, элга келган Абиш энди Олмаотага, хизматга тайин қилинган жойга кетмоқчи экан. У яқинда элда ўзининг қаллиқчаси Мағишга уйланибди. Бу гапни эшнтган Павлов қисқача қутлуғ бўлсин деди-ю, Абайнинг сўзини бўлмайд қулоқ сола берди.

Абай келини билан ўғлини ўша йироқ сафарга жўнатгани келибди. Бунинг устига Абишнинг йўлига пул тайёрлаш керак экан. Шу туфайли мана шу бозорга мол ҳайдатган экан. Энди ўша молни тезроқ сотдириб, пул қилиб, Абишнинг керак-яроғини битирмоқчи экан. Узи ҳақида сўзлаб келиб, Абай энди кулимсирар, Федор Ивановичга:

— Буларнинг устига устак, шаҳардаги дўстларни соғиндим. Шаҳарни кўргим келди. Шундай қилиб, келиб қолдим. Қани энди шаҳрингиз, ўзингиз ҳақингизда сўзлаб беринг-чи, Федор Иванович! Александра Яковлевна қалай? У одам доктор-ку. Шаҳардаги мана бу касаллик ҳақида нима деяётир? Менга бу ишларнинг ҳаммаси қоронғи. Менинг идрокимга шуъла беринг-чи?— деб ҳазил

қилди, ўзи ўқиган баъзи бир китоблардан қаҳрамонлар сингарни сўзлаб.

Федор Иванович Абайга аввало фақат касаллик ҳақида гапирди. Унинг хавфи билан бир қийинчилиги тўғрисидагини сўзлади. Ўзи доктор бўлмаса-да, олдин «Сашадан эшитганим» деб, ўзининг хотини доктор Александра Яковлевнани эслатиб ўтди. Абайга унинг саломини етказди. Шу касал бошланганидан кейин Александра Яковлевнани бу томоннинг касалхонасига юборган экан. Павловнинг айтишига кўра, бу касал Россияга сўнгги олтмиш-етмиш йил ичида шунинг билан учинчи марта тарқалибди.

Ўзи ниҳоятда хавфли, юқимли касал,— одам танламайди. Барчага барабар офат. Илгари ҳам, ҳозир ҳам Ҳиндистондан тарқалган экан. Шундан кейин Россияни, Европани, Англияни, Хитойни, Японияни ҳатто Шимоллий Американи ҳам оралаб ўтган экан. Ҳозир Россияда эллик-олтмиш губернияга ёйилибди деган миш-миш бор. Лекин ҳар ерда халқнинг ҳаётига, шароитига қараб, урфи-одатига кўра бу касал турлича ўтар экан. Хотини Абай сингари халқпарвар одамларга айт, деб Павловга топширган сўзлари бор экан. Павлов аввалги гапларни қисқа-қисқа қилиб келди-да, бундан кейинги сўзларига Абайнинг алоҳида диққат қилиб кулоқ солишини ўтинди.

Шундан кейин қозоқ халқи ҳақида сўзлади. Бу халқ ўликни кўп ардоқлаб кутар экан. Биров ўлса, ўшанинг уйига, жанозага жуда кўп одам келади. Янги ўлик чиққан уйга ҳаммаси кира беради, кўпинча ўша ерда овқат сийишади. Бир эмас, бир печа бор йиғилишади. Бу ишлар ҳозир мана шу Слободкадаги қозоқ халқи орасига мана бу ёмон касални жуда тез тарқатиб юбораётир. Ким орқали халққа маслаҳат бериб, шу ишларни тўхтатиш мумкин? Кимнинг сўзига кулоқ солади? Қаерга бориб халққа айтиш мумкин? Бозордами, мачитдами? Қандай бўлса ҳам, халқ ғамхўри бўлган одамлар тездан ёрдам беришмаса бўлмайди. Бу бир. Иккинчидан, Павловнинг ўзи қўшимча қилиб айтмоқчи бўлган гапи ҳам бор экан. Илгарилар барча элларда, шаҳарларда бўлганидек, ҳозир Слободкада ҳам кўпроқ қашшоқлар ўлаётир. Айниқса оғир меҳнат аҳли билан оч-яланғоч, беҳисоб кўпчилик орасида ўлим кўпайиб кетди. Гап шу ерга келганда Павлов Затонни, бир неча заводни, мойкани

айтиб ўтди. Ушаларнинг ҳаммасида ҳам рус, қозоқ, тагар меҳнаткашлари уй ичлари билан кўп ўлаётган экан. Павловнинг энди Абайнинг ўзига ҳам қаерда туриши, қандай юриши тўғрисида берадиган маслаҳати бор экан. Бу тўғрида қисқача қилиб, дўстона буйруқ тарзида гапирди.

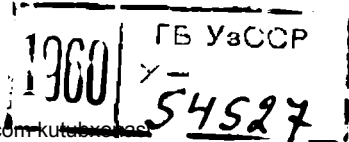
— Ибрагим Кунанбаевич, ниҳоят Саша икковимизнинг сиз билан Боймағамбетга берадиган бир буйругимиз бор. Ҳа, буйруқ! Сиз фақат эшитинг-да, қабул қилинг! Сиз бу уйда турманг, чунки бу хонадон ичадиган сувини дарёдан олади. Бу сув ҳозирча касал тарқатувчининг биттаси. Ҳозир касал ружу қилиб, ўлим кўпайиб турган пайт. Слободканинг шу жойи билан қуйи томони хавфли ерлар. Сиз тездан Слободканинг ўрта қисмига, яна ҳовлисида қудуғи бор уйга кўчинг. Ундан кейин қаттиқ чарчамасликка тиришинг. Олқатни кўл очиқмасдан енг. Бу касалга очлик қандай хавфли бўлса, мечкайлик ҳам шундай хавфли. Ҳар бир овқатни озроқ-озроқ тўйгунчагина ейиш керак. Қани энди...— деб Павлов кулди-да,— бундан бу ёғига шу хилда гапира берсам, доктор бўлмасам-да, докторлик қиладиган шарлатан бўлиб кетмай деб қўрқаман. Шундай ҳолга тушмай бас қилай. Иложи бўлса, халққа сўзи ўтадиган одамлар орқали ҳали мен даставвал айтган гапларни шаҳардаги қозоқ халқига уқдиришга тиришинг?— деди.

Яна бир оз суҳбатдан кейин Павлов Абай билан тез-тез кўришиб туришга ваъдалашди-да, кетишга ҳозирланди. Зийрак Дамежон Абайнинг бу русни қанчалик ҳурмат қилишини яхши фаҳмлаган эди. Меҳмон кетмоқчи бўлаётганда Абайга қараб:

— Абай оға, овқат пишиб қолди. Бу одам кадрдонингизга ўхшайди, овқатга олиб қолсангиз-чи?— деди.

Абай бу гапни таржима қилиб берганида, Павлов ўнг кўлини кўксига қўйиб, бош эгди. Катта-катта, жозибали кўзлари Дамежонга мулойим боқиб, кўп одоб билан раҳмат айтди-ю, лекин овқатга турмади.

Ирғизбойларнинг нонуштада бўлган серсоқол, сергап эзмалари тушлик овқатга ҳам етиб келишди. Энди улар отларини қўштириб қўйиб, Абай билан гўшт со олгани ўтиришибди. Жўнаш олдидан Абайга жонкуярлик, ғамхўрлик қилиб, иккита-учтаси бирлашиб, бир «маслаҳат» беришди. Уни Мақа бошлаб, Жумон қувватлади. Бести эзма — Муҳаммеджон ҳам оталаридан қо-

лишмай ўтириб, гапни тамом қилди. Улар Абайга «ҳозир элга қайтайлик» дейишди.

— Тўсатдан келиб қолибсан, қирилса, шаҳарнинг ўзи қирилсин. Элга етиб олайлик, балодан қочайлик, тезроқ жўнаб қолайлик?— дейишди.

Абай буларнинг гапини чала-чулпа эшитиб: «Эл қириладиган бўлса, қаерга кетар эдик. Бу ерда ҳам беҳисоб халқ. Ундан кўрқиб, жонимни олиб қочаманми?» деб қўя қолганди.

Шунга кўра Жумон ўзинча донолик қилиб, йўл кўрсатмоқчи бўлди.

— Қанақа эл ўзи, у айтаётганинг? Шу ердаги қирқ уруғдан қуралган шаҳарнинг жотоғи ҳам эл бўлибдими! Киройи элим десанг, ана у тинч далани тутиб ётган, бир отадан тарқалган қариндошларинг — тўбиқтиликларни айт-да. Қаёқдагиларни халқим деб, нима деяётир ўзи-а?— деди.

Абайнинг жаҳли чиқиб кетди. Каттиқ жеркиб:

— Бўлди, ичар ошингни ичдинг! Айтадиган худонинг амонати, бемаъни эзмалигингни қилиб бўлдинг. Энди тур, жўна! Менда нима ҳақларинг бор? Кимни халқим дейишимнинг сенларга кераги йўқ! Бор, бора-веринглари!— деди-да, газабланиб, ўқрайганича, учала Ирғизбойни ҳайиқтириб, уйдан чиқариб юборди.

Ўзи Дамежонга, бошқа жойга кўчиши зарур эканлигини ётиғи билан уқдирди. Абай турган уйга эртаю кеч келди-кетди кўп бўлади. Иқим-чиқим ҳам, беҳаловатлик ҳам кўп бўлади. Яна орқасидан, овулдан келадиганлар бўлади. Шунинг учун кенгроқ жойга жойлашиши зарурлигини айтди. Дамежоннинг кутганига раҳмат деди. Шундай қилиб, бу томондаги, ўзи мудом тушадиган тошкентлик Қумошнинг уйига кўчди.

Қумошнинг уйи бу томоннинг ўрталик ерига яқин, бош жотоқ мачитининг ёнида эди. Ости қизил гишт, тахтавошлик қилиб солинган, эски чодирли икки қаватгина ихчам уй, кўзга ҳам кўриниб туради. Дарвозаси ҳам ўз вақтида баланд қилиб яхши тахтадан ишланган. Панжаралари ҳам Сибирдаги рус шаҳарлари таомилига кўра тахтадан ясалган. Дарвозадан киргач, катта ҳовлининг тўрида от-арава турадиган — «лапас», «заездний» деб аталадиган бостирмалари бор. Икки қаватли уйнинг пасти ва устки қаватида ҳам Қумошнинг ўз хонадони, меҳмонларигина туради.

Абай баъзан иккинчи қаватдаги хоналардан бирида турса, баъзан кирди-чиқдига қулай деб, пастки қаватга жойлашарди. Кўча томондаги кенг, кунгай хонани таълаб оларди. Бу гал ҳам ўша уйга тушди.

Бу томонда «бош жотоқ», «ўрта жотоқ», «қуйи жотоқ» ёки «Тинибой жотоги» деб қозоқлар бўладиган шаҳар бўлимнинг (дахасининг) ўрта жотоги ўша Қумош уйининг рўпарасидан бошланади. Аслида бу атрофда бир қаватлик қизил гиштин уйлар, икки қаватлик тунукавонлик, тахта чодирлик уйлар кўп учрайди. Қозоқ савдогарлари билан татар савдогарлари кўпроқ турадиган жой, мана шу Иртиш дарёси бўйлаб солинган икки-уч кўча.

Бу томоннинг бозори, дўконлари шу кўчаларнинг жануб томонидаги тепаликда. Ундан қуйироқда, ўша тепаликни бўйлаб Слободканинг руслар яшайдиган қисми келади. Бу томоннинг касалхонаси, каланчаси, почтаси ҳам шу ерда. Слободканинг ҳокими «зеведей-шин»нинг маҳамаси ҳам шу ерда.

Абай Қумошнинг уйига кўчгандан кейингина, ўзини шаҳарга келгандай ҳис қилди.

Ўша кунни кечқурун Боймағамбетни юбориб, ўзи турган катта, кенг уйга Слободканинг бир билимдон одами — Сармуллани айғдириб келди.

Сармулла вабодан ўлган одамларни кундузи Абай эшитганидан кўра кўпроқ санаб берди. Унинг ўзи мачитда имом ҳам эмас. Халфа, қори, махдумлар сингари диндорлар билан ҳар кун учрашиб турадиган одам ҳам эмас. Сармулла аслида бир гала болаларни, ёшроқ шогирдларни йиғиб, ўз ҳолича уйда ўқитиб юрган бир устоз эди. Шунда ҳам шогирдлари, қўни-қўшнилари эшитиб билганлари Абай учун кўп янгилик бўлди. Сармулла дарёнинг у томон, бу томонидаги шаҳарни маҳаллаларга бўлади. Бу томонни «Бош маҳалла», «Тинибой маҳалласи» деб иккига бўлади. У томонни эса, етти мачитга тааллуқли қилиб, етти маҳалла дейди.

Касал, ўлим шуларнинг ҳаммасида ҳам бор экан. У қашшоқларнинг, оч-яланғочларнинг ёки оғир ишдаги меҳнат аҳлининг кўп ўлаётганининг фарқига бора олмади. Ўзи жанозаларга кўп аралашмаганидан, ўликка қилинаётган хайри-худойиларни унча билмас экан. Лекин, ҳарқалай мачит, мадрасалар атрофидаги имомлар билан махдумлар, қорилар, халфалар мана шу офат кезида

жуда бойиб кетишаётир деб билар экан. Гапнинг салмогини шунга солиб гапирди. Баъзи бир ўчи бўлган қори, халфа, махдумларнинг номини ҳасад билан айтди. Айниқса ўшаларни кўп ёмонлади.

Унинг айтишига қараганда, мана шу бош маҳалладаги Шарибжон халфа, Самат қори, кўр қори, Сомурот махдумлар ҳозир шодланишиб, терисига сиғмай юрган экан. Улар жанозадан, исқотдан, хатимдан ҳамда ўлганларнинг етиси, қирқидан кечаю кундуз беҳисоб йигим ундириб юрган экан.

— Иброҳим мирза, асли шубҳа қилманг, Шарибжон халфа, Сомурот махдумлар шу офатда халқ тортаётган кулфатдан хафа бўлади дейсизми? Йўқ-йўқ. Албатта улар борлиги билан қувонади, семиради. Бунчалик йигим уларга ҳайит кунларида ҳам тушган эмас. Нега шодланмасин! «Ўлимли ерда мулла семиради, ўланли ерда ҳўкиз семиради» — деб қозоқ халқи хўп билиб айтган. Мен булардан, ҳатто ҳазратнинг ўзидан ҳам ҳафсалам пир бўлиб кетган. Уларни шу қадар айблайманки, халққа ачинмайдиган озғинлар дейишга ҳам ботила оламан!— деди.

Абай халққа шу сингари жаноза ўқиш, ош бериш, ҳатим қилиш ҳақида маслаҳат бериш керак, деди. Ўликни озгина одам билан тез чиқариш, сақланиш зарур деди. Шу гапни кўпчиликка етказиш шарт деди. Сармулла бўлса, Абайнинг сўзига қўшилиб, ўзи кўролмайдиган махдумлар, халфаларни бадтар ёмонлай берди. Энди Абай гапга хотима бериб, гамгин ўтирган эди. Сармулла шу вазиятни пайқаб, эҳтиёт бўлиш учун халққа насиҳат қилиш кераклигини жуда қувватлаб гапирди. Бироқ, гапни шундан бошласа-да, яна Шарибжон халфа, Самат қори, Сомурот махдумларнинг бундай насиҳатга нақадар қарши чиқишига тўхталиб, ўшаларнинг халқ учун асти қовурғаси қайишмаслигини эслаб ўтди. Кўзини юмиб, бошини чайқаб, танглаини қоқа-қоқа сўзлади.

Абай Сармуллани дин бошлиқларидан бошқачароқ кўрарди. Унинг шарқ шоирларининг асарларини яхши билишини, ўшаларнинг кўп китобларини сақлашини яхши кўрарди. Абай ундан Шайхи Садвий, Хўжа Ҳофиз, Алишер Навоийнинг баъзи бир девонларини ўқиб беришга олиб юрарди. Бошқа имом, ҳазратларга нисбатан унинг умуман дунёга қараши кенгроқ деб билар

эди. Шаҳарлик қозоқ халқининг ҳам ўз болаларини кўпроқ шу муллага беришини билар эди. Аммо Сармуллапинг бундан бошқа ички сирини Абай билмас эди. Ҳозир шаҳар халқи бошига шу сингари мусибат тушиб турган пайтда «шу одам маслаҳатгўй бўлар» деган бир умид билан чақиртирганди. Лекин яхши гаплари билан бирга у ҳам шу ердаги барча муллалар сингари: «Жанозадан анави кўп олди, исқотдан манови кўп топди. Менга оз тегди, четда қолдим!» — деб ўзича ҳасад ўтида ўртанадигандек кўринди. Сармулла бутун гапни ўзининг ўчи, рақиби бўлган халфаларни ёмонлашга буравергандан кейин бир вақт Абай уни танқид қилиб, қаттиқ-қаттиқ гапирди.

— Сармулла, сабр! Шоир айтган-ку: «Бошқанинг бир айбини менга келиб айтган киши, менинг юз айбимни бошқаларга ҳам бориб айтади» — деб. Шу сингари ўлим, оғир мусибат тушиб турган бир пайтда орага ўчлик-қасдликни қўшмай қўя қолсангиз-чи! — деди.

— Албатта, албатта, Иброҳим мирза, шубҳа йўқ, тўғри айтаётирсиз. Айб ғарибингиздан ўтди! — деб Сармулла қизаринди-да, теллакли бошини қуйи солди. — Менга қандай маслаҳат берасиз, энди шуни айтинг-чи! — деди.

Абай унга:

— Ҳеч бўлмаса мачитга, намозга йиғиладигаң одамларга, жуда бўлмаганда жума куни хутбадан кейин маҳаллакўй-гузардагиларга маслаҳат беринг! — деди. — Мана шу юқимли дарддан сақланиш учун жаноза, хатим, ош беришларни бошқача қилиш керак. Оз одам билан ўтказиш маъқул денг! — деди.

Сармулла Абайдан кўп хижолат тортган эди. Кўп ўтиролмади:

— Хўп, хўп! Баракалло, мен энди ўз ҳаракатимни қиламан. Уйда ўзимга-ўзим айтиб ўтиргунча, маҳаллакўй-гузардагиларга айтишнинг чорасига киришаман! — деди.

Сармулла кетаётганида Абай ўрнидан туриб, сиполик билан қўл олишди. Хайрлашаётиб:

— Айниқса шогирдларингизга қаттиқ тайинланг. Сизнинг маслаҳатингизни ота-оналарига, қўни-қўшниларига тарқатишсин. Сиз ўқитган шогирдлар ичида бу кунларда азамат бўлиб қолганлари ҳам бор-ку. Ушаларга ҳам айтдириб юборинг. Аслида маҳалла халқи

сизларни устоз деб билишади-ку. Бошқалардан кўра сизларнинг сўзингизга тезроқ ишонишади-да! Шу сабабли шаҳардаги барча дин устозларининг халқ олдидаги, шу кунлардаги масъулияти бениҳоя катта деб биламан. Буни сизларнинг виждон, ахлоқ, одамгарчилик олдидаги бурчларингиз деб санайман! Шундай эмасми?— деди.

Сармулла яна бош ирғаб:

— Албатта, албатта!— деб нимадандир ўнғайсизлангандек илдам ва собит одимлар билан чиқиб кетди.

У шу кетишидан Қумошнинг уйига яқин ердаги мачитга хуфтан намозига кетди. Кўча қоронғи эди. Икки муюлишдан айланди ю, мачитнинг чорвоғидан кирди. Намозга одам йиғилишини кутиб ўтирган ўттиз-қирқ киши бор экан. Булар маҳалланинг диндор, намозхон кексалари билан мачит-мадрасалардаги мулла-ваччалар, халфалар эди. Сармулла шуларнинг ёнига борди.

Қоронғи кечада мачитнинг жиловиди чўққайиб ўтирганларнинг кўпи сукутда, ғамгин. Ивир-шивир қилибгина сўзлашишади. Икки киши ёки уч киши ўртасида кетган бир-икки оғиз сўз ҳам тез-тез узилиб туради. Гарчи кеча қоронғи бўлса-да, Сармулла ўтирганларнинг кўпчилиги маҳалланинг оддий одамлари эканлигини пайқайди. Ўтирганлар шу мачитнинг имоми, кекса ҳазратни кутиб ўтиришган экан. Сармулладан кейин намозга яна ўнтача одам келди. Булар ҳам шаҳарлик, меҳнат аҳллари. Йиғилишиб ўтирганлар ичида мачит, маҳалла бошлиқларидан фақат кўр қори билан Сомурот махдум бор экан. Сармулла ҳали Абай билан суҳбатлашиб чиққанича, сал қизишган, хижолат тортган ҳолда эди. Тоғушини барала қўйиб, гапни халқ бошига ўлим тушиб турган пайтда дин устозларининг хулқларидан уялишга тўғри келишидан бошлади. Бунга Сармулланинг ёнида ўтирган қора соқол, саллалик кекса муллаваччанинг саволи сабаб бўлди. У Сармулладан бугун неча жойга жанозага бордингиз, деб сўраган эди. Сармулла аввало ўтирган кўпчилик эшитарли қилиб:

— Мен бугун ҳеч ерга жанозага борганим йўқ, бундан кейин ҳам мумкин қадар бормасликка тиришман!— деди.

Бу гапни эшитиб қолган кўр қори билан Сомурот махдум бараварига:

— Астоъфурулло, астоъфурулло!

— Куфурга кетдингиз-ку, мулла!

— Исломиётга хилоф гап! Қайтинг бу раъйдан! Кафорат гапингизни қайтариб олинг!— дейишди.

Бу вазият Сармулла огиз очиши биланоқ, дин бошлиқлари билан баҳслашиб, олиша кетишига сабаб бўлди. Шундан кейин Сармулла ҳамма эшитарли қилиб, шатирлатиб гапира берди. Оғир-оғир гапларни тўкиб сола бошлади. Бу ерда ўтирган нуқул диндор қавмнинг кўпчилигига мутлақо кутилмаган, қулоқ эшитмаган қалтис гаплар айтилаётир.

Индамасликнинг иложи йўқ. Касал кучайиб, ўлим кўпайиб, аҳли маҳаллалар беомон офатга учраб кетаётир. Кемани тўлқин уриб, бор одам фарқ бўладиган ҳолатга етганда, қандоқ қилинар эди? Ҳар замоннинг ўз дуоси бўлади. Бу вабо касали — юқимли касал. Шунга кўра, жанозани, исқотни, хатимни, ўлик чиққан уйдан овқат ейишни, еттиси-қирқини беришни ҳозирги кунларда мутлақо бошқача қилиш керак. Касал тарқалмаслиги учун, кўпчилик офатга учрамаслиги учун энди жанозани, хатимни, ҳатто бошқа ҳаракатларни ҳам камайтириб, мутлақо ўзгача қилиб адо этиш зарур. Шунини аҳли маҳалла билмоғи, шунга қараб амал қилмоғи керак!— деди.

Бу гаплардан тош ёрилгудай бўлиб, ерга тупуриб, ичидан дуойибад қилиб, тутоқиб ўтирган ҳалиги қори билан махдум бараварига тарсиллатиб:

— Сиз, жаноза қандай бўлсин дейсиз?

— Хатим қандай бўлсин дейсиз?

— Жамоат йиғилмасин, мусулмончилик бурчи адо этилмасин дейсизми?— деди.

Сармулла буларнинг гапини эшитиб бўлиб, қовоғини солганича қисқа, кескин жавоб берди.

— Жанозага дин устозларидан бир кишигина борсин. Бир киши хатим қилсин. Ош-сув қилинмасин. Бекорга жаноза, исқот хатимга бориб, индамай ўтириб, тушган пулни тағи йўқ ҳамёнларига ура берадиган қорилар, махдумлар юришни тўхтатсин!— деди.

Бор гапни атайин ўзининг иккита душмани — кўр қори билан Сомурот махдумга тегизиб гапирди. Бадтар ўчакишиб:

— Ўлик чиққан ҳар бир уйга бора бермасин, касал тарқатмасин, инсофга келсин!— деб қизишиб, ўрнидан туриб кетди.

Махдум билан қори ҳам ўринларидан ирғиб туришди. Бақириб-ҳайқирिशгудек мажоллари қолмаган бўлса-да, тўнғиллаб қойишиб, тутақиб гапиришди.

— Сиз диндан чиқдингиз!

— Сизга шариятнинг ҳукми керак!

— Куфурга кетишда ҳаддан ошиб кетибсиз.

— Астоъфурулло, нима деяётир-а?

— Номард!— дейишиб, Сармуллага нисбатан ғазаб билан кек қайнай бошлади.

Булардан бошқа, намозга келган кўпчилик бўлса, Сармулланинг гапларига қунт қилиб, берилиб тинглагандек бўлишди. Махдум билан қорининг ғазаби сўзларидан юз ўгиришиб, уларга чап беришиб, Сармуллани қуршай бошлашди. Шу чоқ четда ўтирган бир-иккита кексалар «ҳазрат, ҳазрат келаётирлар»— дейишиб, ўринларидан туришди. Ҳамма гапга хотима берди. У барваста, оқ соқол эди; қўлида эса узун ҳасса, бошида катта салласи бор; оёқларини ардоқлаб, аста-аста босиб келаётган дин бошлиғини жамоат ўрнидан туриб қарши олди. Намозга ихлос қилиб, мачитга кириб келишаётганларида ҳам ҳалиги қори билан махдумнинг чеҳраларидаги ғазаб ва қасдлиқ алангаланиб турганди. Бетавфиқлик билан ҳасадли ғазаб аслида ўзи диндор киши муножот уйига олиб кирадиган фалокат эмас-ку.

Бироқ, ҳалиги қори ўша кайфиятда хуфтан намознинг орқасиданоқ қуръон бошлаб юборди. Мана шу маҳалладаги бугун вафот қилган мусулмонларга бағишлаб «ёсин валқуръонулҳаким»— деди кўзларини юмиб. Узун сурани бухорочасига қироатини келтириб, ёддан чўзиб кетди. Лекин илгари бир умр янглишмайдиган кўр қори, суранинг бошини ўқирган, Сармулланинг ҳалиги гапларини ғазаб билан эсига олди. Хаёл ўшанга оққанда, ўқиётган сурасидан янглишиб кетди. «Латунзира қавман ва унзира» деган жойига келганда «қавманнинг» ўрнига «қалъан» деб қолди-да, атрофидаги халфамуллаваччалар, махдумларнинг бирданига йўталишиб қўзғалиб қўйишганларини фаҳмлади. Ўзи ҳам қўзғалиб қўйиб, қайта-қайта томғини қириб, ичидан Сармуллага ўқ отиб юборгудек бўлиб, «каззоб!» деб ҳам юборди. Шундан кейин яна товушини чиқариб, қироатини келтириб, шариллатиб ўқиб кетди.

Сармулла бўлса ҳалиги ерда намоз ўқиётган мулла эмас, ҳамма биладиган «ёсинда» кўр қорининг янглишиб

ўтиришини эрмак қилди. Мийиғида кулиб, ичидан «ажаб бўлди» деяётгандек.

— Кўр қорини худо урди. Менга қасдлик қилгани учун «каломи шариф» урди, деб хурсанд бўлди.

Ўша кеча намоздан тарқалганлар уй-уйларига муллалар ўртасидаги баҳсни айтиб боришди. Шу кеч намозга келганларнинг кўпчилиги чаласавод, фақат ёшлари улғайиб қолгандан кейин бир-бирларига қараб, намозга ихлос қилган бўлиб юрган шаҳарлик олиб сотарлар, сабаби овқат қилувчилар, шу мачитга яқин ерда каттами-кичикми ҳовли-жойи бўлган қозоқ савдогарлари эди. Асли Слободка халқининг кўпчилиги қозоқ бўлсада, мана шу бош маҳалла ёки қозоқча «Бош жотоқ»нинг жамики халқи қозоқ эди.

Уйларига саҳродаги кўп эллардан келадиган — карвон тушадиганлар ҳам шулар. Албатта булар бош жотоқнинг кўпчилик халқини ташкил қилмайди. Кўпчиликни турли-туман иш қиладиган, қўл учида кун кўрадиган, қашшоқ, аҳволи тапг фуқаро ташкил қилади. Буларда мачитга боргудек мажол йўқ. Кун бўйи қилинадиган оғир меҳнатдан, узлуксиз қора ишдан тинкаси қуриб келади. Шом қоронғиси тушиши биланоқ тэппа ташлайдиган, ит азобидаги одамлар. Мачитга бориб кунига беш вақт намоз ўқиш у ёқда турсин, улар ҳафтасига бир йўл ўқиладиган намоз жумага ҳам боришмайди. Бу кўпчиликнинг — фуқаронинг мачит, ҳазрат, халфа, муллалар билан муомиласи овлоқдан бўлади. Яқин кишилари вафот қилгандагина чор-ночор дуч келишади Тўғри, мана шу вабо тарқалгандан буён ўша беҳисоб кўлчилик мулла, ҳазратларни ё қўшнилариникида, ёки ўз уйларида одатдан ташқари тез-тез кўрадиган бўлишган.

Вабо сингари офат, ўлим билан бирга аланглаб юрадиган муллаларни халқ хуш кўрмайди. Узун тўн кийиб, салла ўраб, соқолини снлай берадиган сўфиларга халқ мотамга ботган қалби билан ночор тоқат қилсада, ичидан ёмон кўради.

«Ўлимли ерда мулла семиради» дегандек, бу йил ўзи муллалар билан халфа, ҳазратлар жуда ҳам яйраб кетишибди!

— Хўп машқини олишибди-а! Ешинг ўлими, ёлғизинанинг ўлими, жони ардоқли яхшининг ўлими, ёшини яшаган кампирнинг, чолнинг ўлими булар учун ҳам-

маси бир. Фақат серхаражат жаноза бўлса, унумли ерни сезсаларгина булар яхши. Унда чиройлари очилиб, сипогарчилликни ошириб, ипакдек эшилиб кетишади!— деб шаҳар халқи уларнинг орқасидан қаттиқ тапқид қилишади. Айниқса шу кунларда кўпчилик муллаларга бошқа вақтлардагидан кўра совуқ назар билан боқишади.

Шаҳарлик қашшоқлар уйига элдан келиб тушадиган қариндошлари, ёру биродарлари, ўтган-кетганлар бўлса, улар ҳам мачитга намозга бора қолишмайди. Шундай қилиб, бош мачитда хуфтан намози олдидан дин бошлиқлари ўртасида бўлган баҳс бу маҳалладагиларнинг кўпчилигининг қулоғига етмаса керак эди. Лекин муллалар шундай деб ўйласалар-да, аслида кечаси намоздан қайтган қирқ-эллик кишининг ўз уйларига хуфия гап тарзида айтган ивир-шивирлари ҳеч кутилмаганда жуда кўп хонадонларга тарқалибди. Беҳисоб кўп халқнинг қулоғига етибди.

Шаҳарнинг ўз халқи у ёқда турсин, Семей атрофидаги қанча-қанча йўллардан, талай эллардан шаҳарга келган қозоқлар, старшин, бўлис, бойлар ҳам ўзлари тушган хонадонларидан кечаси бўлган воқияни фавқулодда доврўқ тарзида эшитишибди. Шунинг билан бугун жума кунини, худди шу галги жума намозига, мачитга йиғилган халқ айниқса кўп бўлди. Бошига оғир ўлим тушиб турган, қайғу ва хавфда қолган халқнинг вабодек дарддан чўчигани шунчалик эдики, ҳозирги кунларда нима бўлса, шунга ишониб, нима бўлса, шуни эм бўлармикин, бир иложи шумикин, деб турилган пайт. Фалокат олдида шошиб қолган халқ ўзининг исқанжага тушган аҳволига қаердан бўлмасин мадад бўлгудек, мажол бергудек умид озигини излайди. Чин кўнгилдан қилинадиган кўмакни орзу қилади. Шу зайл зулматда тимирскилаб, ўзини ҳар томонга уриб кўради. Партов пайқалган ҳар бир томонга интилиб боқади. Бир хил гуруҳлар мачитга умид боғлайди. У ердаги эшон деб аталадиган имом, қори, халфаларга термулишади. Бир нарса биладими, айтадими, дейишиб, умид қилишади.

Бугун жума намозига келаётиб, ҳеч кутилмаганда шунчалик кўп халқ йиғилганини билган кекса эшон, намоздан кейин хутба ўқимоқчи бўлди. Хутбада халққа қиладиган ўгутини шу офатга, вабога боғлаб, сўзламоқчи бўлди. Бунинг яна бир сабаби, кеча хуфтан на-

мозидан кейин бу кекса имомни уйигача кузатиб қўйган Сомурот махдум билан кўр қори, икки қўлтиғидан суйишганларича, Сармулланинг бутун «машъумлигини» унга етказишганди. Енига қўшиб-чатиб, оғиз кўпиртириб гапиришиб, гўё бераҳм бир зolim қилган зулмдек баён этишганди. Бирн олиб, бири қўйиб, қулоғига қуйишганди.

— Халқ ўзини жанозага айтмаганига ҳасад қилади.

— Бошқалар исқот, садақа толганида, мен қуруқ қолдим, деб қасдлик қилади-да.

— Бу халқни йўлдан адаштиради, ҳазратим.

— Маҳалла халқи нодон, онгсиз, ҳар бир васвасага ишона беради.

— Ҳазрат, Сармулланинг феъли-атворидан хавф олмоқ керак!— деб бир вақт қори дағал товуши билан, ранжиб гапирди. Товуши ўткир махдум ҳам шанғиллаб, тор кўчанинг тун тинчлигини бузиб гапирди. Аввалига хиргойи қилиб келишаётган бўлишса, энди имомнинг дарвозасига етиб хайрлашаётганларида бор асосий далиллари, оғирлиқни қулоғи оғир кекса ҳазратнинг кўксига жо қилиш ниятида, атайин қаттиқ-қаттиқ гапиришди.

— Айтмади деманг, ҳазрат!— Сармулла сўзларининг заҳри жуда кучли. Айни вабонинг ўзидек юқимли, зарарли гаплар. Мана кўрарсиз, агар бизнинг маҳалладаги нодон қавмга, ҳар бир хонадон ва кулбаларга ўша Сармулланинг гапи етса борми, бу халқ ҳали жаноза ўқитиш, хатим қилишларни ҳам йиғиштириб қўяди. Ҳазрат, сиз берадиган хайр фотиҳангиздан бу халқ яна воз кечиб, бош тортиб юрмасин. Субҳонолло, не аломатлар бўлишини ўйласам, виждоним қайнаб кетади-я. Сиз берадиган фотиҳадан юз ўгириб, халқ устозларига берадиган хайри-худойилардан ҳам бош тортишлари мумкин-а!— дейишди.

Шу чоққача ўтган гапларга индамай қулоқ солган ҳазратнинг ҳалиги сўнгги сўздан кейин соқоли силкина берди. У ерга боқиб, пичирлаётир. «Баъзи офатларни» эшитган он, ўшани даф қилиш ниятида «лавҳ номадан» ўқиладиган керакли оятни ўқиди.

Сармулла бўлса, айтган гапидан қайтадиган эмас. У кеча намоздан қайтиб келаётиб, ўзининг шундай қилганига, шу гапни бошлаганига ич-ичидан хурсанд бўлди. Бир нафасга уни қуршаб олган кексалар-қариялар кўп

сўзламасалар-да, бир оғиз, ярим оғиз: «баракалла», «шуни айтинг», «раҳмат сизга», «Сармулла, сизнинг гапингиз тўғри» — сингари гаплар қотишганди. Сармулла ўзининг сўзини қувватлаётган бир вазият сезиб қолганди.

Табиатан чарс, жиззаки бўлиш билан бирга, мақтовга учадиган Сармулла ҳалигидек самимий, иссиқ гапларни халқ томонидан ўзига нисбатан қилинаётган иззат-икром деб уққанди. Кўпдан буён Сармулланинг мачит-мадраса ишларига аралашишига, яқинлашишига ёв бўлиб юрган эски душманлари — Сомурот махдум, кўр қорини энди бу чиндан ҳам жазолайдиган кўринади. Сармулла айниқса ўшаларнинг жон жойига ўқ отиб, жароҳатлайдиган қурол топгандек шодланди.

Улар бунга нималар қилишмади? Етакка кўниб кетаверадиган кекса эшон, имом бўлса, ҳамиятда шулардан, Шарибжон халфалардан ортиқлиги йўқ. Шунинг билан ҳаммаси бирлашиб, Сармуллани бирон жанозага-ю, исқот, хатимга айтдирмасликка тиришишади. Бу у ёқда турсин, сўнгги бир йил ичида ҳазрат билан мана шу махдум, қори, халфалар, маҳалладаги бойлар мачит-мадрасаларга берадиган йиллик закотидан, хайри-худоийсидан ҳам маҳрум қилиб келишаётир. Хўш, аниқ уламоликка келганда, Сармулла бу томоннинггина эмас, у томондаги етти мачитнинг ҳам имому халфаларидан ўзини ортиқ ҳисоблайди. Негаки, бу «Бухоройи Шарифда», «Мирараб» мадрасасида ўқиган. Кейин Қозон шаҳрида, Мисрда йигирма йил ўқиб келган сўнгги устози «Шайхи Абдулла»да ўқиб, илм таҳсил қилган. Шундоқ Сармуллани унинг ўз фикрича, шу маҳалланинг имоми қилиб тайинлаш керак эди. Ҳеч бўлмаганда ҳозирги имом, кекса эшон вафот этгандан кейин, ўшанинг ўрнига ўтадиган қилиб, ҳозирдан халфа қилиб, мачит-мадрасанинг қадрли устозларидан бири қилиб туришлари керак эди.

Ана энди шундай қилнш ўрнига кўр қори, Шарибжон халфа, Сомурот махдумлар ўзлари билан емтукдош бўлган, бадфеъл Самат халфа деган чала муллани халфа қилиб ўтиришибди. Шу жиҳатларини Сармуллага тез-тез ўйлатиб, бениҳоя ўртайдиган кайфият мана шу сўнгги икки ҳафта ичида, вабо тарқалгандан буён жуда ҳам кучайиб кетган эди. Бош мачитнинг халфалари, қорилари шу маҳалгача Сармуллага бирорта тушуми кўп

жанозани ўқитишгани йўқ. Ҳатим, фидия қилинаётган кўп жойларга жўрттага айтдиришмайди. Бунинг пайига тушиб, четда қолдириб юрган душманлари кўр қори билан Сомурот махдум. Ана, уларнинг ўзлари бўлса, худди шу ўн беш кун ичида кўп ғанимат топганликларини билдириб қўйишди. Кўр қори бўлса илгариги уйининг томларини очдириб, тунукадан ёндираётир. Ҳадемай у «тунукавонли» уйлик бўлади. Семиз махдум бўлса, мудом пиёда юргувчи эди. Ҳозир семизлигидан ёрилай деб турган жийрон отлик бўлди. Энди ўшани чиройли, янги қора аравага қўшиб чиқадиган бўлибди. Сармулла бўлса, неча йилдан буён сағрига жир битмайдиган ориқ тарғил отдан бошқа ҳеч нарса ордиргани йўқ. Уни ҳам қўшгудек араваси йўқ, эгар-жабдуғи ҳам эски.

Уйга келгандан кейин ҳам Сармулла ўзининг ўчиқасди бўлганларга қанчалик захмат етказганини шодлиниб ўйлади. Неча бор илжайиб, қош-қовоғини пирпиратиб қўйди. «Бадбахт» юзи қоралар, мен ҳали сизларга кўрсатаман! Юзларинг қора эканлигини жамоат олдида ошкора қиламан!— деб қўярди. Айниқса, баъзи бир ўзинга маълум бўлган пухта томонларини эслаганида, тоқати тоқ бўларди. Бу кечани шу зайл қизишиш, шу зайл юрак ютиш билан Сармулла мижжа қоқмай ўтказди.

2

Бугун жума намозига йиғилган халқ мачит ичига сирмайди. Кўпчилик қавм ҳовлида, мачитнинг икки томонини қуршаб туриб, намоз ўқишди. Сармулла ҳовлидагилар орасида бўлиб, мачит ичидаги кекса имом бошлаган намознинг баъзи-баъзи «такбир-тахлили»ни ташқаридаги сафларга тиниқ овоз билан, қироатини келтириб, эшитдириб турибди. «Оллоҳу акбар!», «самиоллоҳу лиман ҳамида!», «ассаломуалайкум ва раҳматулло» — деб баланд овоз билан намоз ибораларини такрорлаб, ташқаридаги қавмни чалғитмай ичкаридаги, меҳробдаги имомнинг намозига мойил қилиб турибди. Ташқаридаги билан ичкаридаги намознинг тенг ўқилиши учун, у атайин мачит ичига кирмай, мачитнинг баланд саҳнида, озроқ одам билан сафга туриб ўқиди. Мачитнинг икки томони билан саҳнини эгаллаган қавм-

нинг ҳамма сафларига Сармулла яққол кўриниб турибди. Новча, келишган қоматли, чиройли қилиб ўралган яшил бухор саллали ва тиллодек сарғиш серсоқол Сармулла бўлакча кўринади.

Намоз ўқилиб бўлгандан кейин товуши ўткир семиз махдум Сомурот ҳашиги, Сармулла турган очиқ ерга чиқди. Илдам ҳаракат қилиб, халққа қараб қўл кўтарди: «Жамоат!» — деди икки-уч қайта. Ҳали намоздан тарқалмаган халқ, унга ялт этиб қаради. У шанғиллаган овози билан бор гапни айтиб, жар солди.

— Жамоат, сабр этингиз! Тарқалмангиз! Эшон, ҳазрат ҳозир жума намози кетидан хутба ўқийдилар! — деди.

Шу чоғ саф-саф бўлиб турган халқ ҳали намозда ўтирганларидек жой-жойларига чўкка тушиб ўтира қолишди. Яна бир оздан кейин мачитнинг ичидан халфалар билан саллали қорилар, кексайиб қолган мулла-ваччалар ўраб олган кекса эшон чиқди. У ҳаммага яққол кўриниб турган минбар ёнига келди. Эшоннинг товуши кексалигидан хирқираб чиқарди. Минғиллаб гапирганидан сўзини англаб бўлмасди. Бунинг устига одатда бошини қуйи солиб, секин сўзларди. Бугун ҳам бу имомнинг хутбаси кўпчиликка эшитилмади. Айниқса қирқ-эллик йилдан буён бу имом машқини олган хутба кўпинча арабча оят-ҳадисдан ёки форсича аралаш ёдлаб олинган жумлалардан тузиларди. Бу маҳалланинг кўпчилик халқи ўқимаган, билганда намознигина зўрға билладиган, чала ўқийдиган, ярим нодон, чаласавод қозоқ савдогарлари эди. Лекин имом бу ҳолни ўйлаб назарда тутмайди. Дин устози деб аталадиганлар, ўзларининг маҳалла халқи билан мутлақо англашилмайдиган тилда муомила қилишларини эслаб ҳам, ўйлаб ҳам кўришмаган. Халқ бўлса, имомнинг бугун ҳам шу хилда сўзлашгани билса-да, тарқалмай ўтира беришганди.

Илгари минг марта ўқилган, тушуниб бўлмайдиган хутбага бугун ҳазратнинг қўшган гапи жуда қисқа, ҳаммага маълум гапларгина бўлди. У вабони, «оллонинг бандаларига юборган жазоси» — деди. Ҳар замонда, ҳар қавмга, ўша қавмнинг хулқи бузилиб, гуноҳи кўпайганда, куфурга кетишлик ошиб кетганда қудрати зўр илоҳининг шу сингари юборадиган жазоси бўлади. Бу фалокатнинг сабабчиси фақат тангрининг хоҳиши. Ловҳулмахфузда шундай ёзилган. Бунинг келтириши ҳам,

кетказиш ҳам одамзоднинг ихтиёрида эмас. Тангри буюрган вақтда келади, ўзи тўхта деган соатда тўхтайтиди. Фақат ўшанинг хоҳиши учун аҳли ислом келган балога сабр қилсин. Муножотини, бандалик ибодатини оширсин. Нафсини тийсин, ғариб-ғураболарга меҳри-шафқат қилсин. Ҳар бир азамат ўз қабиҳлигини, гуноҳини тангридан қўриқиб ўтинсин. Шунинг учун хайри-садақани, закоти, фарзини адо қилсин!— деди. Ўзларининг еб ўрганган жиғилдони масаласини эслатиб ўтиш билан руҳсиз галини минғиллаб тамом қилди.

Ҳазратни қуршаб олган халфа-ю, қорилар, муллалар юзларини силаб фотиҳа қилишиб, одат бўйича «шу билан хутба тамом бўлди»— деб халқнинг тарқалишига ишора қила бошлашди. Лекин йиғилган беҳисоб халқ тарқалишга унча шўшилмади. Аксинча, ҳалиги хутбага тўймагандек, яна бир нарсани кутаётгандек туришганди. Шу он минбар атрофидаги дин бошлиқлари кутмаган тасодифий бир ҳолат рўй берди.

Ҳозиргина ҳазрат тушган минбарга энди илдам одимлар билан кўркам сиймосини халққа қаратиб, Сармулла чиқди. Барча дин бошлиқларининг оқ салласидан унинг яшил салласи бошқача эди. Сармулла баланд овоз билан шанғиллаб, жамоатдан илтифот тилади. У ҳам даставвалги мурожаатини арабча жумлалар билан бошлади. Баланд овозини барала қўйиб:

— Е, айюҳал муслимина!— деди. Шундан кейин халқ тушунадиган қилиб, кўпинча қозоқча гапирди. Фақат онда-сондагина китоб, араб сўзларини қўшди. У тўғри, кеча ўзи хуфтан намози олдидан айтган гапларни айтиб чиқди. Фақат кўпчилик олдида бугун қўшимча қилиб: «Ҳар бир фалокатни, ҳали ҳазрат айтганларидек, қодир оллонинг ўзи юбориши рост. Аммо шунинг билан бирга, қудрат эгамиз ҳар бир балою қазодан Муҳаммад умматини сақлайман, қутқараман деган. «Ёсин» еурасини ўзларингиз биласиз «алҳамду лиллоҳи» шунга гуноҳ. Балодан сақлайман, сақлансанг сақлайман, деган. Шу сабабли тангри эгам ҳар бир дардни юбориш билан бирга, шифосини ҳам яратган. Шунинг учун, эй жамоат, бошимизга шундай мусибат тушиб турганда сизларнинг ғамингизни еб, бир маслаҳат бермоқчиман. Мен кўпларингизнинг болаларингизнинг устозиман, бу маслаҳатни мусулмончилик бурчим учун, дин қардошлик дўстлигим учун бермоқчиман. Сақланинглар! Бу вабо

деган офатдан, бу оғир дарддан фақат сақланиш билангина омон қолиш мумкин. Шунинг учун кўпдан-кўп ўтиниб айтаман, такрор-такрор айтаман, сақланинглар! Сақланишнинг қандай иложи бор?

Ўлган одамнинг уйига, жанозага халқ мумкин қадар оз йиғилсин. Улик чиққан уйга кўп одам келиб-кетмасин. У уйдан овқат ейиш, кўпга ош бериш, еттисини, қирқини бериш вақтинча тўхтатилсин! Жанозага, хатимга кўп муллалар, махдумлар, халфалар, муллаваччалар чақирилмасин! Дин устозларидан бир кишигина: хоҳласа ҳазратми, халфами бошқа бир муллами борсин-да, жанозани бир ўзи ўқисин. Хатимни ҳам битта мулла ўқисин. Муллалар, муллаваччалар, махдумлар, қорилар бундан буён вабодан ўлганларнинг уйига галалашиб бориб, яна галалашиб бошқа уйларга боришни тўхтатсин. Улар ҳозир пайқалганидек, биринчидан ўзлари касал бўлишади. Ўзларингизга маълум, Жумон мулла, Соҳиб халфа, Омонтой муллавачча, яна дин устозлари орасидан шулар сингари кўплар вабодан ўлишди. Кўп муллалар мана шу вабони, шу хавфли касални беихтиёр тарқатувчилар бўлаётир! Улар халқнинг ҳолини ўйлаб, ғамхўри бўлсин! Маҳалла халқига ачи син! Инсоф қилсин, мусулмонлик бурчим деб инсоф қилсин!»— деди.

Сармулла гапининг охири янада ғамхўрлик билан аниқ-аниқ сўзлаб, салмоқли қилиб:

— Мана аҳли маҳалла, қариндош қозоқ халқи! Менинг шу гапларим маҳалланинг ҳар бир хонадонига, ҳар бир эси қирган азаматига етса экан дейман. Яна шу маълум бўлсинки, шу офат чоғида ғамхўрлик билан айтилган дўстона гап ёлғиз менинг ўз тарафимдангина, Сармулла тарафидангина айтилаётган гап эмас. Слободканинг халқига шу маслаҳатни бераётган қозоқ халқининг дўсти, ғамхўр одамлари тарафидан айтилаётир. Уларнинг ичида, халойиқ, энг жонажон ғамхўрингиз ва билимдон, шоир дўстингиз Абай деб билинг! Уша одам ҳам сизларга шу сингари, мен айтгандек, сақланишни маслаҳат кўради. У дин устозларидан халқ ғамхўри бўлишни талаб этади. Сақланинг, сақлан, халойиқ!— деди товушининг борича. Қуюқ, чиройли сариқ соқоли силкиниб кетди. Овози тинч ҳавода янграб бориб тўхтади.

Сармулла шу он ниятига етди Имомдан тортиб, барча муллаларни дасталаб туриб бир бурчакка улоқ-

тириб ургандек бўлди. Шошиб тўхтаб қолган муллалар, халфалар мана бу тумонатдек халқдан хижолат тортишаётир. Ҳазаби қайнаб-тошаётганлари бўлса-да, ҳозир Сармуллага қарши даво топа олишмади. Бирортаси Сармулланинг орқасидан минбарга чиқишга ярай олмади. Тинқалари қуриб, ичларида ўчлик ўти алангаланаётган махдум билан кўр қори, Шарибжон халфалар тарс ёрилгундай бўлиб туришибди. Халқнинг атвори-ку, буларни бадтар ўртаб юборди. Халқ оғзидан барала чиқаётган гаплар минбар атрофида турган махдумларга эшитилиб турибди.

— Баракалла Сармулла!

— Сармулла яхши гап гапирди!

— Асли гап Сармулланики.

— Халққа чиндан жони ачиганидан-да.

— Сармуллага оқ йўл бўлсин!— деган гаплар ҳалиги қори, халфа, махдумларнинг бошларига қамчидек ёғилди. Тилка-тилка қилиб қийнаб ўтаётир. Шунинг эвазига халфалар минбардан тушган Сармуллани қуршаб олишиб, суришганларича ҳазратнинг олдига олиб кетишди. Энди бу ерга бугун намозда бўлган шаҳар савдогарлари, элдан келган бир неча қалачи қозоқлар ҳам йиғилишди. Ҳали Сармулланинг гапи маъқул тушиб, қувватлаганларнинг бир тўпи ҳам Сармуллани орқа томондан қуршаб, баландроқ, очиқ ерга чиқишди.

Бошқа вақтларда мачитга бош суқмаса-да, бугунги жума намозига елиб-югуриб келган кишилар ҳам бор. Улар кеча кечаси мана шу мачит жиловида мулла-ю, сўфилар ўзаро жиққамушт бўлиб, калла қилишибди, деган гапларни эшитишган. Афтидан, ўша хабар шаҳар халқига-ю, элдан келган карвонлар, қалачилар, бозорчиларнинг ҳаммасининг қулоғига етган кўринади. Ҳозир мана бу минбар атрофини қуршаб турган тўдага ёндашиб келган қалачилар бўлса, буларнинг кўпчилиги элнинг сўзамол, излагани можаро бўлган тўда бошилари — мансабдорлари. Уларнинг суюғи айтишиш, талаш-тортишнинг машқини олиш билан қотган. Баҳс-можаро бўладиган бўлса, бор ишини, ҳатто сафарини ҳам йиғштириб қўяди. Жон-диллари — жанжалнинг қизигини кўриш.

Мачитга худо йўлини излаб келмаса ҳам, муллаларнинг эндиги феъли-атворига қизиқиб келган киши-

ларнинг кўпи минбарда айтилган гапларнинг ўзи билан қаноатланмади. Ёнлари ерга тегмай қолди. Айниқса имомнинг «хутба» деб айтиб ўтган гаплари улар кутгандек бўлмади. Ушалар Сармулланинг гапига умид боғлашди. Тўбиқти нусха тумоқ кийган бир-иккита қора соқол билан яна бир оқ соқол учови бир-бирларини туртишиб, умидвор бўлиб ўтиришганди.

— Дамингни чиқарма, гапни энди очди қилишади.

— Мен ҳам айтдим, мана бу гапдан кейин очди қилишади-ку ҳали.

— Очишади ҳам, очиртиришади ҳам. Афтидан, Сармулла шу ердаги мулла-хўжаларнинг талайига ништар урди-ку, дейман!

— Қўявер, қизиғи энди бўлади.

— Юр, томошасини кўрамиз!

— Ёнига борайлик, яқиндан туриб эшитайлик.

— Булар одамлар олдида калтаклашмаганлари билан, холи ерда хўп човроқлашишади!— деб оқ соқоллиси шилқиллаб кулди.

— Ўзим билган Сомурот махдум билан кўр қори бўлса, Сармулланинг қўлида ўлади.

— Ийя, оғзидаги ошига осилса, чидаб тура олади-ми!— деб яна бир томошабин кулиб қўйди.

— Тишлаб турганини тортқилаётир-ку. Алам қилмайдим!— деди яна биров.

Шу чоғ ҳазратнинг ҳузурига келган Сармуллага Шарибжон халфа, кўр қори, Сомурот махдумлар шп-вирлаб сўзлаб, атрофдан талай кетишди. Уларнинг оғзидан чиқаётган гаплар сирти силлиқ бўлгани билан, чин маъносини уққан кишига Сармуллани мудҳиш гуноҳ қилган кишидек қоралаётир.

— Сармулла, сиз, нодон жамоатни йўлдан адаштириб, қаерга олиб бормоқчисиз!

— Азоб чекиб ўлган шўрлик мусулмонлардан кўп муллалар бағишлайдиган дуонинг, оят-ҳадиснинг савобини аядингизми?

— Сиз нодон халқни, ўзи қоронғида адашган халқни ундан бадтар боши берк кўчага, нодонлик, жоҳилликка ҳайдаётирсиз!— дейишаётир.

Сармулла ҳазратгагина қараб, буларнинг бирорта гапига парво қилмади. Дамини чиқармай гезариб, баъзан елкасини хиёл учуриб қўярди-да, истеҳзо аралаш куларди. Қизғиш мўйлови тагидан илжарди.

Сармуллага тикилиб, кябрланиб турган пакана ҳазратга эшитдириб, Сармулла бир-икки огиз гап гапирди.

— Бу кунларда кимда-ким халқнинг ғамини еб, ҳасратини ўқса, ўша одамнинг мен берган маслаҳатни беришига шубҳа қилмайман. Ҳазрат, шуни билингки, ёлғиз мен эмас, сиз имомлик қилиб ўтирган қозоқ қавми, қозоқ қардошларнинг саҳродаги-ю, шаҳардаги бор халқига эътиборли бўлган Абай мирза ҳам шундай!— деди.

Бу гапни Сармулла иккинчи марта айтди. Шунга кўра, элдан келган мансабдорлар тўдасидан бир киши ўшқириб, гапга аралашди.

— Ҳой, мулла ака, Абай, Абай деб оғзингдан асти туширмайсан. Уша Абай ҳақида нимани биласан ўзинг!

Сармулла ялт этиб ўзига шу йўсин дағал муомала қилган кишига қаради. У — бошига оқ элтери теллак кийган, бурни катта, оқ соқолли киши экан. Қалин қовоғи солинган, бир кўзи кўр, ўрта бўйли, ўзи оғир одамга ўхшайди. Сармулла бу саҳро қозоғининг қошида, уни орқа томонидан қуршаб, бир неча шаҳар бойлари, савдогарлари турганини пайқади. Олифта кийинган машҳур бой-наматфуруш Сейсеке, унинг ёнида Ҳасен қассоб, дўкондор Жақип, Мўйнафуруш Сарсен деган, Сармулла танийдиган кишилар. Ҳаммасининг ҳам усти чодир, тахтавонлик ҳовли-жойи бор. Шу маҳалланинг «инобатли», отоқли савдогарлари. Ҳазрат ҳам ҳалиги кўрнинг улфатларини пайқаб, унга илтифот билан боқди. Қуюқ соқоли яна силкиниб, нафис лаблари тинмай пичирлаб, тўхтамай дуо ўқиб турибди. Сармулла, кўрнинг тикилиб турган ягона кўзи ундан мажбуран жавоб беришни талаб қилаётганини англади-да, Абай ҳақида гапириб кетди.

— Мирза, сиз мендан Абайни сўрадингиз. Мен у одамни билмайди деб ўйлаган бўлсангиз керак. Сизга маълум бўлсинки, мен Иброҳим мирзанинг қозоқ халқига устозлик қилиб, ёзган ўгутларини жуда яхши биламан. Яна бениҳоя ҳурмат қиламан. У — замонамизнинг олижаноб, асл одамларидан биттаси деб биламан!— деганида, ҳалиги кўр гапни илиб кетди.

— Абай деб кўп алданганларнинг бири кўринади-ку, мана бу мулла. Айтмасликнинг иложи йўқ. Мен Абайнинг ёнидаги халқдан чиққан одамман. Абай деганинг аслида ким эканлигини мана мендан сўра, мен

айтайин. У Абай сахро халқини йўлдан оздириб бўлган. Ота-бобо йўлидан, дин йўлидан чиқарган. Узи русга топинган, бориб турган бузуқи, элни бузгувчи озгин. Биз шаҳарга келдик, мана бу мачитга, худонинг уйига келиб турибмиз. Шу ердаги имомга ишонамиз, мусулмонлик йўлидамиз деб келиб ўтирибмиз. Олдимиздан яна ўша Абайни олиб чиқиб, йўлимиздан оздирманглар. Ҳеч бўлмаса шаҳримизни, шу ердаги байтуллони, бош эгиб тангрига сажда қиладиган жойимизни Абайдек русга чала чўқинганнинг отини атаб, ҳаром қилманглар. Сен, Сармулла, халққа насиҳат қилман десанг, насиҳат қилишингдан олдин, аввало ўзингни поклаб ол!— деди.

Унинг атрофидаги бойлар билан қори-ю, махдумлар ҳузур қилиб кулишди. Баъзилари:

— Уроз аканг тўғри айтяпти!

— Урозбой оқсоқолнинг гапи тўғри!

— Мулла адашаётир. Қани бир эшитиб қўйсанг-чи, нима деяр экан, ўқимаган халқ одами!— дейишди.

Сармулла ҳалиги кўрнинг ким эканлигини энди билди. Ҳамма ерда Абайни ёмонлаб, шу туфайли улуг билан ҳам, элдаги не-не тўнг мўйин бузуқлар билан ҳам, безорн-ю, расволар билан ҳам яхши муносабатда бўлиб юрадиган Урозбой деган кўр бор. Абай сингарч ноёб одамнинг душмани!— деган гапни Сармулла баъзи бир дуруст одамлардан эшитганди.

Ҳалн Абайни аямасдан қоралашнинг устига, Сармулланинг ўзини ҳам беодоблик, қўполлик билан жеркиган Урозбойга сертажанг Сармулланинг жуда жаҳли чиқди. Бундай пайтларда у бошига қандай калтак тегса ҳам оғзига сиққанича аямай гапирарди. Жаҳлининг жилови йўқдай қилиб:

— Эй, мирза, мен сизнинг Урозбой эканлигингизни энди билдим. Қандай ҳаракатлар билан, қандай феълингиз билан обрў толиб, мол ортдириб юрганингизни ҳам биламан. Сизга ўхшаш кишилар ҳақида ҳазрати Абул-Ало Маърий¹ шундай деган.

«Фаннаал усида, татбағуҳа зиҳобен

«Вағурбонен фаман ғуррен, вағуржон...»

¹ Абул-Ало Маърий— X—XI асрларда яшаган араб классик шоири.

Яъни «Арслон юриб ўтган из билан оқсоқ-кўр бўри ҳам, қарға, қузғун ҳам эргашиб юриб овқат ўтказди»,— деб.— Сизга ўхшаш Урозбойлар ўз ҳолингизча халққа нима бераман дейсиз? Чин яхшини ёмонлаб ҳалигидек, ҳозиргидек намзён бўламан дейсиз албатта! Шунинг билан ҳам ном чиқариб кун кўраман дейсиз-да!— деди шартта.

Қип-қизариб кетиб, қуюқ тилло ранг соқоли қаттиқ силкиниб қўйди. Урозбойнинг ёнидаги бойлар чуввос солишиб:

— Мулла ака, тил теккизманг!

— Мулла, бу нима қилганингиз?

— Бу киши меҳмон. Бу гап лозим эмас!— деб қолганларида, шулар билан бирга Сармулланинг орқасида турган шаҳарлик бир тўп оддий одамлар, ҳалиги бойлар тўдасига қарши дув гап бошлаб, баҳслаша кетишди.

— Сармулла тўғри айтаётир.

— Зўрлик қилманглари!

— Муллага меҳмоннинг ўзи олдин тегди.

— Сармулланинг ҳамма гапи тўғри, ёпирилманглари!

— Халққа чиндан ҳам ачиниб, дўстона гап гапиратган мана шу Сармулла деб биламиз биз.

— Бошқаси бир тийин, нима десаларинг, шуни дес!

Шу сингари овозлар минбар атрофидаги одамлардан бошланиб, пастроқда гап пойлаб турган бир тўл одамлар орасида ҳам қизишиб айтилган гаплар эшитила бошлади.

Энди ҳазрат хутбадан кейин туғилиб, улғайиб бораётган бу гаплардан, можародан қаттиқ хижолат торди. Икки қўлини кўтариб, халққа, «Овлоқ-овлоқ», «Бас қил»— деяётгандек силтаб-силтаб юборди-да, орқасига айланиб кета берди. Минбар атрофида, баланд очиқ ерда турганларнинг ҳаммаси қўзғалишди. Ҳазрат энди фақат Шарибжон, кўр қори, Сомурот маҳдум ва новча, қоп-қора, кўса Самат халфанинг қуршовида кетаётганди. Сал ишора қилиб, Сармуллани четга чақириб олди. Беш-олти дин бошлиқларининг ўзларигина бўлиб, четга чиқишлари биланоқ боядан буён ўртаниб кетган ҳазрат, энди қовоғидан қор ёғилганича Сармуллага сўз қотди.

— Афандим, Сармулла! Мен гапларингизни хўн эшитдим, эшитдим-да, англадим. Билдим энди, холос.

Бир оғизгина норозилимни ҳамда чин сўзимни айтаман. Сиз айблिसиз, тездан бу хато йўлдан қайтинг. Сақланинг фалокатдан! Анинг учунким, сиз хиёнат йўлига қадам қўйдингиз! Қайтинг бу лаънати ниятингиздан! Қайтмасангиз, малъун бўлгайсиз!— деб қўлидаги ҳассасини ерга қаттиқ уриб қолди. Киприксиз, кўкиш совуқ кўзларида нафрат акс этди-да, Сармуллага ўқрайиб турди. Сармулла қип-қизил бўлиб тутоққанича:

— Ҳазрат, сизни бу ёнингиздаги халфа, махдум, қорилар шу йўсинда менга қарши қилиб қўйишган. Сиз ўшаларнинг гапини айтаётирсиз. Бу менга нисбатан хиёнат деб биламан. Сабаби, сизнинг бу кишиларингизда адолат йўқ. Золим. Чунки булар мўминлар эмас, ўғрилар!— дейиши биланоқ, Шарибжон халфа билан кўр қори тарс ёрилиб сўзлай кетди.

— Сен ўзинг золим!

— Сен бадбахтсан.

— Сен каззобсан!— деб Сомурот махдум ҳам тишини қайраб, икки кўзи қон талашган ҳолда ўқталиб борганиди, шу чоғ Сармулла қаттиқ ғазабланиб, ҳайкириб юборди.

— Бас қил ҳақоратни. Бўлмаса ҳозирнинг ўзида маҳаллани йиғаман. Ким каззоб, ким золим, кимлар ўғри эканлигини шу ернинг ўзида очиб, ҳал қилиб беришларини талаб қиламан!— деди.

Сармулла бир-икки қадам ташлаб, жанжалга энди қулоқ солгиси келмай кетаётган ҳазратнинг йўлини тўсди-да, энг сўнги, беомон, анча салмоқли яна бир қуролини юмшади. Шу мачитнинг у биладиган бир қабих, мудҳиш сири бор эди. Товушининг бориचा қичқириб, ҳар сўзини ҳазратнинг қулоғига қадаб туриб, ўшани айтди.

— Мен эндиликда маҳалла халқи олдида ўғрининг, золимнинг отини атаб бераман! Халқ бошига бу балою қазони чақирган ким? Унга гувоҳлар бор. Жонли гувоҳ, жонсиз гувоҳ бўлади Аввал мачитнинг тагида турган учта тобут гувоҳ! Мана шу вабодек офат келишидан олдин «одам ўлмаётир», «жаноза ўқилмаётир», «исқот билан садақага тўлмайдиган тағсиз чўнтагим тўлмаётир»— деб тобут қоққан кишилар бор. Ушаларнинг қора нияти бугун халқ бошига шунчалик катта офатни, беҳисоб ўлимни олиб келди! Уша тобут қоққанлар кимлар! Қайси кун, қайси кеч, қайси намоздан кейин

қоқишди? Уни менгина эмас, ҳазрат, мендан бошқа сиз ишонадиган инобатли беш киши ҳам кўрган. Хоҳлайсизми, мен ҳозир ўша расволарни фош қиламан!? Мана бу турган Сомурот махдум, мана бу ўзи ғариб бўлса-да, кўнгли ёвуз, кўр қори. Мана бу Шарибжон халфангиз. Агар хоҳласам учовининг ҳам юзига халқ олдида дарҳол қоп-қора қилиб тамға босаман. Хоҳлайсизми, ҳозир! Халқни йиғиб олиб мен: «шуни билинглар ва огоҳ бўлинглар мусулмонлар» деб мачитнинг мана шундай қабиҳ сирини фош қиламан?— деди. Сўнги сўзларини ўқталиб туриб, қаттиқ-қаттиқ айтди.

Шундай машъум янгиликни эндигина эшитган ҳазрат дамани чиқара олмай, оғиз ҳам оча олмай қолди. Фақат ранги қув ўчиб, қўрқиб титроқ босди-да, Сармулладан юзини қўли билан пана қилди. Кейин оқ соқолини силкитиб, ўзича пичирлаб, дуосини ўқиганича ўзини четга олди. Сармулла айтган бу айблари рост бўлгани учун, яна халқ эшитса мана бу ўлим устида махдум билан қори халфани ловиллаб ёниб турган ўтга ташлагудек жазо берилишини сезган душманларнинг кайфи учиб кетди. Ёлғондан шаллақилик қилиб, ҳайратда қолган киши бўлиб, ёқаларини ушлашди-да, «астоъ-фурулло», «субҳонолло» деган бўлишди. Шундан бошқа гап айта олмай жим қолишди.

Шу воқиянинг эртасига мазкур маҳалланинг тунукавонлик ҳовли-жойи бўлган отоқли бойларидан — дўкондор Жақипнинг кекса отаси вабодан вафот қилди. Бой хонадонларга камдан-кам кирган бу офат йирик савдогарлар ичидан катта кишини олиб кетгани шу эди. Халқ нима деса ҳам, савдогар Жақип ўз отасини қадимги урф-одат бўйича чиқармоқчи бўлди. Шунинг билан кечаги халфа, қори, махдумларининг ҳаммасига хабар қилдирди. Бугун тонг отгандан буён унинг одам хабар қилгани кетган кишилари пастки мачитнинг имоми, халфа, махдумларини ҳамда Жақипнинг бу томон билан у томондаги кўнгли яқин ёру дўстлари, ошна-оғайниси бўлган савдогарлар, ҳожилар, бойларининг хонадонларига хабар қилиб чиқишди. Шундай қилиб, дўкондор савдогар Жақипнинг остин-устунлик уйининг беш-олти хонасига дастурхон ёзилиб, уйнинг тўрт томонига узун-узун кўрпачалар солинди. Кўп одамни кутишга ҳозирлик кўрилди. Ҳовли-ю, ошхоналарни палов дамланган, сур қазилар солиниб, эт осилган қозон

ўчоқлар босиб кетди. Ҳар хонанинг лагани, обдастаси, мой-сочиқ, қўл-сочиқлари ҳозирланиб, шу бойнинг приказчиклари, ваколоти, малайи ҳисобида юрадиган етти-саккиз йигит меҳмон кутувчилар ҳам ҳар хонада меҳмонларга кўз тутиб ўтиришди.

Бироқ шунчалик тайёргарчиликка қарамай, Жақип бойнинг отаси кекса Жумодилнинг жанозаси етим қизининг тўйидек ними-ниспигина бўлиб қолди. Сабаби, бу жанозага икки мачитнинг дин бошлиқлари-ю, Жақип билан олди-бердиси бўлган, бирга иш тутиб юрган ўн-тача савдогардан бошқа киши келмай қўйди. Йирилганлар: Жумодил турадиган кичикроқ хонанигина тўлдирган бир неча савдогарлар билан саллаликлар бўлди, холос.

Бошқа хоналар келмаган меҳмонларни кутиб ҳувиллаб қолди. Ҳалиги келган озгина одамлардан бошқа қайси кунни бўлмасин бой уйига киришга рухсат этилмайдиган кўр девона, чўлоқ, кар, оқсоқ-тўқсоқ гадоиларгина келишганди. Йирилган имомлар билан Жақипбой «жамоат келар» деб бир соат-икки соат кутишди. Яна бир оз кутишса, шанба намозининг вақти ўтиб кетадиган. Шундан кейин ноиложликдан шошиб-пишиб, пешин бўлиши биланоқ ўликни қозоқ мазорига элтиб, кўмиб қайтишди.

Мозордан қайтиб, ҳалиги ясоғлик уйга киришиб, таомга қарашганларидан кейингина баъзи савдогарлар билан битта-яримта дин бошиларига тил битди. Боядан бери ичларида туғилиб турган «касирининг» учини чикаришди.

Кеча Сармуллага қарши бўлган наматфуруш Сейсеке, Қасен қассоблар бугун айниқса газабланишган экан. Мудом шуларнинг кетидан эргашиб, гапини қувватловчи, маъқулловчи бўлиб илашиб юрадиган Қўрабой, Ўтарбой деган ўжар-безори, зўравонлар бўлар эди. Улар моли-пули, тан суммалари чоққина савдогарлар бўлишса-да, шу ўтирган бойларга суяниб, ҳаммиса шулардан тама қилиб, лаганбардорлик қилиб юришарди. Сўзамол, излагани можаро бўлган «ҳайбаракаллачи туҳматчилар» шулар. Мана бу уч-тўрт бой керак бўлганда мўйлов қилиб, ўшаларни гиж-гижлатиб қўйишади. Билаги бақувват, қамчилари йўғон жанжалчилар ҳам шулар. Жаноза устида Жақип бойни бугун шунчалик мусофир қилиб, яккалаб қўйишгани

учун Сейсеке билан Қасенбойлар шаҳар халқини айблаб гапиришди. Шунда яна «бунинг ҳаммаси — бошимизга Сармулла солган балонинг аломати» деб, Қўрабой, Утарбойларни Сармуллага ўчакиштиришди. Бу икки тўнг мўйин кеча мачитда бўлган жанжални ўз кўзлари билан кўрмаган бўлишса-да, хўп эшитишган эди.

Энди ўшалар дастурхон устида «Сармулланинг касири урди», «Сармуллани тийиб қўйиладими-йўқми!»— дейишиб, Жақип учун ҳам ўртаниб, ҳам номус қилишиб сўзлашганди. Бойлар бу гапларга аралашгани йўқ. Фақат Қўрабойларнинг сўзини қувватлашларини билдириб, бири тамшаниб, бири баш чайқаб ҳа, ҳимлаш билан бўлишди. Семиз қоринларигина сўзлаётгандек вазият билдиришди. Ҳазрат ҳам ўшалар сингари индамасликни, ёрилиб бир ган гапирмасликни маъқул кўрди. Фақат сўнгги кунларда Сармулла деса тутақиб кетарди. Уша халфа, қори, махдумлар бир оғиз-икки оғиз сўз билан Сармуллага лаънат ўқишди.

— Сармулла ҳали кўпларни йўлдан оздиради!

— Маҳалладагиларни дин йўлидан оздирмаса бўладими.

— Шундай офат, азобу уқубат устида шунчалик ҳам қасдлик қиладими-а?

— Шундоқ қилмаса, Сармулла бўладими?

— У ҳали имомларнинг, ҳазратларнинг барча мусулмон қавми номидан қиладиган дуойбадига, тескари фотиҳасига учрамай қолмас!— дейишди.

Мана шу сўнгги, гоят заҳарли жиҳатини ўзгача ҳийлакорлик, маккорлик билан Сомурот махдум айтди.

Ўзларининг имомини Сармуллага ўчакиштириб, гиж-гижлатишнинг устига, қуйи мачитнинг индамай ўтирган, Қўнғирхўжа деган имомни ҳам атайин шу томонга мойил бўлишга ҳозирлаб, шама қилаётир.

Шаҳарнинг отоқли аъёнларини, зўравон, бадфеъл Қўрабой, Утарбойларини ҳам мана шу маккорона гапи билан тобга келтириб, гиж-гижлатиб қўйди.

Лекин ҳозир исқот, садақа бериши керак бўлган, ўлик кўмган, мана шу дастурхон эгаси Жақипбой бп пайтда ҳалиги гапларга розилик ҳам, норозилик ҳам изҳор этмади. Қовоғини солиб гезарганича дамани чиқармади. У отасининг ўлими устида, бировларга қўшилиб, бировларни ёмонлашиб, гийбат қилиб ўтиришни ўзига эп билмади. Бугунги жанозанинг хор бўлгани,

кулгилл бўлгани учун ичидан Сармуллани тутиб егудек бўлиб ўтирган бўлса-да, бор кекини кейинга сақлади. Бўртинган қизил юзли, кичик-кичик қийиқ кўзли, қизғиш серсоқолли Жақипбой шаҳарнинг энг маккор савдогари. Салмоғи ҳам, зарби ҳам зўр бойи.

Ҳозир ўша Жақип индамагандан кейин Сармулланинг ғийбати узоққа бормади. Бироқ мана шу бир уй бўлиб ўтирган саллаликлар билан савдогарлар Сармуллани ҳалигидек дуойбад қилиш билан тарқалишди.

Шундан бир ҳафта ўтгач вабо тайсалламай, кучайиб кетди. Кўп хонадонларга моромсиз, бераҳм қайғу ҳасрат ёғилиб, оғир мотам бўлди. Шунинг билан бирга ҳозир вабо даставвал бошланган кунлардагидек эмас, барча жаноза-ю, хатимларга борадиганлар кун сайин камая берди. Анали жума куни ўқилган хутбадан кейин бўлган баҳс масаласи у томону бу томонда бўлган жанозаларда, хатимларда, еттиларда гур-гур гап бўлиб, бутун шаҳарга тарқалди. Шаҳарнинг мачит-мадрасаларига алоқаси йўқ, боши саждага тегмайдиган кўпчилик халқ хабардор бўлди. Улар бозорларда, қайиқ устида, оролда, кўпчилик борадиган ошхона-чайхоналарда «Сармулла билан бор муллалар» ўртасида бўлган баҳс-можарони батафсил эшитишди.

Муллалардан чиққан ва бу томоннинг бир неча бойларидан эшитилган гапларда Сармулла бениҳоя айбланиди. «Бош мачитнинг имомига, кекса эшонга Сармулла халқ олдида тап тортмай қарши чиқибди. Шунинг билан ўзи динни чала биладиган қозоқ қавми орасида ёлғон насиҳат, хавфли ўғит тарқатибди. Кўпчилик нодон халқ энди ўликларини имом, муллаларсиз, яширикча, бежаноза қўя ётган эмиш»— деган хабар у томоннинг етти мачитидаги бор имом, халфа, қори, сўфи, хўжалари билан махдумларига етди. Барча диндор, ёлғон сўфи, бойларнинг ҳам қулоғига етди. Яқин кунларда кекса эшон Сармуллани дуойбад қилиб, тесқари фотиҳа берар эмиш, деган гаплар ҳам чиқа бошлади.

Абай мана шу. Қумошнинг уйида китоб ўқиш билан машғул бўлиб ўтирган кунларининг бирида, чоштвоҳ пайтида онаси буюрган иш билан Дамежоннинг катта ўғли Жумош келди. Кўзлари ёш, новча бўйли ингичка йингича, бугун эрталаб отасининг вабодан вафот қилганини айтгани келибди.

Бундан олдин ҳам Абай Қумошнинг мана шу бош жотоқдаги икки қават уйига қўшни бўлган бир неча қашшоқ, камбағал қайиқчи, ўтинчи, сувчиларнинг уйда бўлган эди. Ҳаммасининг ҳам уйларидан чиққан ўликларга таъзия билдириб, кўнгил сўраган эди. Дамежоннинг уйига ҳам дарҳол борди, юзларини, нурли қоп-қора кўзларини чин дарди-алам ёшлари билан ювиб ўтирган Дамежонни Абай қучоқлаб кўришиб, юпатди. Буларнинг қўшниси Жабайқон ҳам вафот қилган экан. Унинг бўйи етиб қолган ўғли Бидойбойнинг кўнглини сўраб, отасига таъзия билдириб чиқди. Абай шаҳарга келганидан буён вабо кўпайиб, кўпларни олиб кетаётир. Айниқса Дамежоннинг уйига келиб, шу атрофдаги камбағал-қашшоқларнинг ҳолини суриштириб билганида, Абай бу халққа бениҳоя ачинди. Ун яшар ўғлидан айрилиб адо бўлиб, йиғлаётган оналарни курди. Ҳол-аҳволини Абай яхши биладиган беозор этикчи Соқоп ўлганида, олти гўдагининг орасида Қамар деган, кўп эсли аёл қолган эди. Болаларнинг очлигидан сиқилган ўша аёл, мойкага жун ювгани бориб-келиб. яқинда ўзи ҳам вабога йўлиқибди. Ҳамма болаларининг олдида бу машъум ҳаёт билан имон келтириб хайрлашмай, лаънат айтиб кўз юмибди.

Дамежоннинг яна бир қўшниси ўтинчи Тусип эди. Уша оролдан ўтин олиб келиб, эртага бозорга элтиб, бемор хотини билан кекса онасига оби-ёвғонлик нарса олиб келмоқчи экан. Утинини орақалаб, бўсағасига зўрға келибди-ю, йнқилиб жон берибди. Негаки, эшндан кириши билан кекса онасига, эрининг бошида парвона бўладиган умр йўлдоши, оқила ёри Сатжонга баравар вабо тегибди. Кетаётганида омон юрган жигарлараларининг энди сиймосига ўлим гирдоби тушганини кўрганида юраги ёрилиб ўлибди.

Буларнинг ҳаммаси ҳам Сармуллани оғизларидан туширишмайди. Сармулланинг ўғитини Дамежон ҳам болаларидан эшнтибди. Оролда пичан чопадиган, ўтин кесадиган меҳнат аҳлининг ҳаммаси ҳам энди жанозага имомлар, қориларни чақирмайдиган бўлишибди. Дамежон ҳам йиглаб ўтириб, Жабикеннинг жанозасига мачитни, домлаларни хабар қилдирмаганини айтди.

Абай унинг бу гапини маъқул кўрди. Абай ўтирган бу уйга бош жотоқлик қайиқчи, этикдўз, ҳунарманд, мардикорлардан кўплари келиб кетишди. Буларнинг

ҳаммаси Сармулланинг гапини маъқул кўриб, ўшанинг маслаҳати билан юрганларига Абай хурсанд бўлиб, яна кўп маслаҳатлар берди.

Дамежоннинг уйидан чиқиб, ўзи турган уйига пиёда келаётган Абайнинг эсига ҳали эшитган қайғули ўлимлар тушди. Этикдўз Соқип, бева хотин Қамар, ўтинчи Тусипларнинг ўлимлари алоҳида-алоҳида аччиқ аламлари, оғир тақдирлари билан кўз олдида гавдаланди... Оталар, оналарнинг оҳи-зори, дарди-алами... Болаларнинг шўри, етимлиги, паноҳсизлиги, оч-яланғочлиги, қат-қаватлашиб кетган бахтсизликлари — ҳаммаси ҳам Абайнинг юрагига наштар ураётир. Нафаси сиқилиб, ғуссага ботганидан, хўрсина ҳам элмай, беомон оғир мусибатдан чўчиди. Айниқса чорасизлик бўғиб, қийнаётир... Уйда эмас, эшикда, кимсасиз кўчада ўзи келаётган бўлса-да, Абай ўзини худди дами кетаётгандай ҳис этаётир. Халқ қайғуси сезгир, ғамхўр инсонни аниқ оғир ғуссага, ҳақиқий чуқур қайғуга ботира бошлади...

Абай шу кайфиятда уйига етганида Қумошнинг ҳовлисига саҳродан келган, чанг босган извош кириб келган эди. Извошда Абай икки ҳафтадан буён кўз тутаётган ўғли Абиш билан унинг яқинда турмушга чиққан рафиқаси Мағишлар келишибди. Абиш уйга Абайнинг устига салом бериб кирганида, Мағиш уялиб тортинди-да, эшикда қолди. Абай буни пайқаб қолиб офицерлик кийимида шаҳарга аскарини формада кирган Абишдек ўғлининг саломини дурустроқ алик олмасданок ишга буюрди.

— Саломинг тўғри-ку, лекин орқангда мендан уялиб, ичкари кира олмай Мағиш эшикда қолди-ку. Бундай қилиш сенинг офицерлик, менинг оталик шаънимга ярашмайдиган иш. Бор, олиб кир менинг ёнимга, бундан кейин мен билан кўришишдан уялмасин! — деди.

Абишнинг офтобда қорайиб қизил югурган юзи қипқизариб кетди. У ўнғайсизланиб кулганича аскарини ҳаракат билан тўсатдан ўгирилиб, эшикни очиб юборди-да, Мағишни ўзидан элдин уйга киргизди.

Мағишнинг қадди-басти келишган, баланд бўйли, оппоқ пешонасига, қоп-қора қошларига, катта-катта, шуълалли қўй кўзлари хиёл қарама-қарши бўлса-да, ҳуснига ҳусн қўшган. Мағишнинг кўзлари Абайнинг юзига иззат ва ҳурмат билан боқади-ю, ерга қарай беради. Дўндиқ, чиройли лаблари билан чўзинчоқ кел-

ган оппоқ қизғиш чеҳрасида одоб акс этиб турибди. Қип-қизил лаблари сиполик билан хиёл жилмаяди. Бу чеҳрада маъсум ёшликнинг сутдек соф, беғубор покизалиги нур отиб турибди. Абай уни «қароғим» деб сўрашди. Оталарча меҳрибонлик билдирди.

— Йўл узоқлик қилиб чарчаб қолмадингми Мағишим!— деганда, Мағиш нафис овози билан астагина:

— Йўқ оға, унча чарчаганим йўқ,— деди.

Абай бу болаларининг ўз ёнида бўлишларини, айниқса, бу томонда туришларини хавфли деб билади. Абиш билан Мағишдан ҳам ўша фикрини яширмади. Отларини чиқартирмасдан, ҳозирнинг ўзидаёқ у томонга ўтишга буюрди. Абай шунга қарор қилган экан. У томонда буларнинг тушишига қулай бўлган, кўпчилик бориб келмайдиган Даниёр деган бир ўқимншли қозоқнинг уйи бор эди. Уни Абиш ҳам биларди. Энди ёшлар ўша ерга борадиган бўлишди. Шунинг билан Боймағамбет Мағишни эргаштириб эшикка чиқиб кетаётганида уйда сал хаяллаб қолган Абишга Абай бир маслаҳат берди. Бу гап ҳозиргина эшикдан чиқиб кетган, қадди-қомати келишган Мағишнинг орқасидан қараб туриб эсига келганди.

— Овулдаги эналар билан овсин-ажинларига қўшилиб, Дилда келинига лачак кийдириб, қалин шойи рўмол ўратиб юборибди. Мағишнинг кўркам қоматини гўзаллаштираман деб, яшириб қўйибди. Шаҳар таомилига бу тўғри келмайди. Сенинг бундан буёқ аралашадиган шароитингга лачак-рўмолнинг нима кераги бор, нима, дейсан?— деб Абай кулиб қаради. Абиш ўзи аввал ўйлаб қўйган фикрининг устидан чиққан отасидан хурсанд бўлди. Индамай кулганича бош эгди-да, чиқиб кетди.

Дамежоннинг уйига бориб, у ердаги бир хонадон эмас, бир неча хонадоннинг бошига ўлим тушганини кўрган Абай армони-ҳасратга ботиб қайтган эди. Абишнинг келиши, бахтиёр ўғли билан келинини шаҳарда кўриш ҳали унинг кўнглини бир оз чалғитиб, хиёл кўтарган эди. Энди Абишлар кетиши билан яна ўша ғуссага ботди. Бир хонадон эмас, ғурбат босган кўп хонадонларнинг кўксини қарс ёриб чиқаётган оҳу зорини эшитди. Етим болалар билан бева қолган маҳбубалар, кўзи ёшлилар, оналарнинг жудолик ўти аланга отаёт-

ганини кўрди. Мусибатда қолган жонларнинг оҳ-нола-си билан иссиқ нафаси ҳали ҳам кўз ўнгида яллиғ отиб турибди. Этгудек чора, бергудек кўмакнинг озлиги ай-ниқса қийнайди, ғамгин қалбини бадтар сиқади. Халқ дардини ўз оғзидан эшитиб, таъзиядор сиймоларни ўз кўзи билан кўраркан, Абай шаҳар қашшоқларининг Сармулла ҳақида яхши фикрда эканлигини ҳам пайқа-ди. Халқ уни айблаётгани йўқ.

Бироқ бугун нонушта чоғида шу уйнинг эгаси Абай-га бир гапни айтган эди. Камгап, дангалчи, тўғри сўз одам — Қумошдан эшитган гапи ҳозир яна ёдига туш-ди. Қумош кеча кечқурун хуфтан намозига бориб, мах-думлар, халфаларни кўрибди. Сўнгги кунларда бозор-да Сейсеке, Қасен, Утарбойларни ҳам кўрганди. Қумош ўшаларнинг оғзидан эшитган гапларини Абайга айтиб берди-да, гапининг охирида:

— Афтидан, Сармуллани жамики муллалар билан савдогарларнинг кўрарга кўзи йўққа ўхшайди. Шу қа-дар ўчакишибдики, асти қўяверинг. Билмадим, оқибати нима бўлар экан!— деган эди.

Абай бир томондан шу гапларни эшитиб, иккинчи-дан қашшоқ хонадонларнинг аҳволини ўйлаб ўтирар-кан, энди Павловнинг олдига бориб, бир оз маслаҳат-лашиб келишни маъқул кўрди.

Павловнинг уйи Слободканинг руслар турадиган қисмида, каланча билан касалхонанинг ўртасида эди. Абай қумсиз кўча бўйлаб яқинлашиб борганида бир қаватли, кўҳнагина чодирли уйнинг кунгай томонидаги иккита деразасининг қопқоғи қия экан. Ғичирламай, енгил очилдиган кўча эшигини очиб кириши билан рус хонадонининг ҳовлиси эканлиги пайқалади. Кафтдек ҳовлининг ўртасида ёғочдан йўниб, баланд қилиб иш-ланган қудуқ чор чўпи кўзга ташланади, сув тортади-ган чиғирғи ҳам бор экан. Бунинг нар ёғида товуқлар, ўрдак ва ғозлар чувалашиб юрган паррандахона, чоқ-қина офилхона кўринади.

Абай ўзига маълум хонанинг эшигини очиб, даҳлиз-га кириши биланоқ рус уйининг ичи бошқача эканлиги-ни ҳам пайқади. Шипга ҳаммом супургиси қистирилган. Бурчакдаги сув бочканинг усти ёпиқ. Бир томонда ба-ланд умивальник. Кўкка бўялган бу умивальник тор даҳлизни безатиб турганга ўхшайди. Унинг икки томо-нидаги темир қанотига қизил, кўк совунлар қўйилган.

Уй эгаси — соатсоз Савелийнинг ҳаммадан ҳам тозалikka рия қилиши кўриниб турибди.

Бу уй тўрт хонадан иборат бўлиб, ярмида соатсознинг ўзи, қолган иккита хонасида Павловлар туришарди.

Абай келганида Павлов билан Александра Яковлевна ҳам мана шу касалхонага яқин жойдан ижарага олинган чоққина уйларида экан. Абайни бу уй сари етаклаган қайғуси билан бирга, ўзи ҳал қилолмаётган бир саволи ҳам бор эди. У Александра Яковлевнадан ўша ҳақда сўради.

— Мен келган пайтда, бундан икки ҳафта олдин-ку касал ҳам, ўлим ҳам камроқ эди? Нега бунча кучайиб, тарқалиб кетаётир? Бундай бўлганда бутун халқни қириб бўлмагунча, тинмайдами энди? Қандоқ қилса тўхтайтиди?— деди.

Жаноза, хатимларга шаҳар халқи сўнгги ўн кун чамасида жуда кам борадиган, ҳатто дурустроқ ҳам йиғилишмайдиган бўлишганди. Шундай бўлса-да, нима учун касал камаймай, авж олиб кетди, шунини сўради.

Доктор аёлнинг ҳориб-толган, ғамгин, қорамтир кўк кўзлари анчагача Абайга тикилиб турди. Унинг сўлгин юзида, очатқироқ чаккаларида ингичка кўк томирлар билиниб турибди. Абайнинг ташвишини у одамгарчилик аломати деб билади. Шу кунларда кўраётган селдек кўз ёшларидан унинг ўзининг ҳам юраги сиқиларди. Ҳозир у аёл Абайнинг гапига зўр илтифот билан жавоб берди.

— Ибрагим Кунанбаевич, сиз даставвал келган пайтларда бу касал шаҳарга эндигина тарқалаётган эди. Бу касал бундай иссиқ кунларда кучаймай қўймайди. Жанозалар бўлса қиладиганини қилиб бўлган. Ушанда касал юқтирган одамлар, энди ўз хонадонларига юқтириб, дардга чалинтираётир!— деди.

Шунинг билан доктор аёл Абайнинг бирйўла умидсизланишини пучга чиқарди.

— Бу касал яна икки ҳафта, кўп бўлса бирор ойлларда озая бошлайди-да, тўхтайтиди. У август ойида салқин тушишига қараб камаяди. Бунинг сабабини ҳам бир оз айтиб берай, Ибрагим Кунанбаевич...— Бу касални ҳам бошқа кўп юқимли касалликлар сингари зарарли микроблар тарқатади. У микроблар ҳаво иссиғида

хуружга келади. Салқин ҳавони хушламайди. Салқинда мадори қуриб, ўз-ўзидан ўлиб қирила бошлайди! Со-вуқ тушган пайтда касал бирйўла йўқолади, тўхтай-ди,— деди.

Шунинг билан бирга Александра Яковлевна эри билан Абайга бугун касалхонада, шундай кўз ёши устида бўлган бир кулгили воқияни ҳикоя қилиб берди.

Кўпдан бери кулгини унутиб юборган, рангги қонсизланиб кетган аёлнинг сўлғин чехраси энди ҳазил қилиш билан сал нурланиб, очилиб кетди. Бугун эрталаб бу доктор касалхонага борганида, тўсатдан кутилмаган бир қизиқ ҳодисанинг устидан чиқибди.

Семей шаҳрига, Слободкага вабо тарқалгандан буён бу ердагиларнинг ҳаммаси энди кўрган, илгарилар ҳеч ким кўрмаган, билмаган, одам кўрқадиган «қора арава» деган аравалар чиққан. Буларни ҳар кун эрталаб, кечқурун шаҳарни оралаб чиққани касалхоналар юборишади. «Қора арава» аслида оддий, катта сариқ арава бўлиб, устига уйга ўхшаш соябон қўндириб, унинг устига брезент сирилган. Вабонинг юқимли микробини зарарсизлантириш учун брезент билан аравага карболкага ўхшаш қора мой сурилган. Шу сингари қоп-қора мой сингиган катта брезент арава, вабодек беомон дарднинг хабарчисига ўхшайди. Ўзи ҳам машъумлик аломати ҳисобланарди. Негаки, бу арава шаҳарни оралаб юриб, кўча-кўйда, кутилмаган ерда ўлиб ётган одамлар бўлса, ёки ўлим ҳолатида ётган касаллар бўлса, ўшаларни йиғиб, касалхонага олиб кетади.

Бугун Александра Яковлевна қараса, ўша арава-нинг иккитаси касалхонага қайтиб келган экан. Ўшанинг биттасининг ичидан иккита эркак кишини туширибди. Буларни одатдагидек, вабо текканлар экан дейишса, улар аравадан тушираётганларни ҳақорат қилиб, юлқиниб, қаршилиқ кўрсатишибди. Касалхона одамлари энди қарашса, у иккови касал эмас, маст экан. Девор тагида йиқилиб ётганлари учун буларни ҳам кундагидек вабо текканлардан экан деб қора аравачилар териб кетишибди. Энди аравадан туширганларида икки маст бир-бирига таппа ташланиб, олиша кетди. Гандираклар, иккови бир-бирларини кўрсатишиб, аввал ҳиринглаб кулишди. Новчагина, сариқ пахмоқ соқолли биттаси, пакана, қоп-қора кўсасига аския қилди.

— Сени мана бу яхшилар вабо дейишса, сен бено-мус алдаётирсан-а!— деб, дам хандон ташлаб, дам ҳиринглаб кулди.

Унис бўлса, қон талашган ола кўзларини зўрға очиб, қаерда турганини билмай пийпасланаётир. Энди қаерда турганлигини чўнтагини кавлаб топадиган кишидек, қисқароқ қўлларини галма-гал камзулининг чўнтагига солиб кўрди. Гандираклаб туриб, бир вақт ўнг томон чўнтагидан бир ҳамённи суғуриб олди. Ўзи энди ўша бужмайган, ёғ босган ҳамёнга ҳайрон бўлгандекми, норози бўлаётгандекми назар билан қўрқа-писа боққанича кафтига қўйиб, қўлини чўзиб турибди. Шу он ҳамёнга кўзи тушиб, энди ўз чўнтагини кавлаётган новча бўйли, сариқ соқоллиги тишларини иржайтириб кулганича келиб, пакана, қоратўрисини ҳолсиз қўллари билан дўппаслай кетди.

— Сен талончи, тўновчи, ароқхўр,— деб қўяди.

Кейинчалик аниқланишича бу иккови икки ерданчиб, бир-бирига яқин ерда қулаб қолишган экан. Фақат аввало сариқ соқоллиги маст бўлиб йиқилиб ётганида, унинг устига анави, иккинчи маст келади-да, чўнтақларига кириб тўнайдди. Шундай қилиб, ўзи маст ҳолда анавини тўнаيمان дегунча бўлари бўлади-ю, ярим квартал ерга бориб, у ҳам учиб қолади. Қасалхона ходимлари уларнинг вабо тегмаган кишилар эканлигига ҳайрон қолаётган бўлса, уларнинг ўзлари ҳам ҳангу-манг бўлиб қолишди. Виттаси ўгрисини учратса, иккинчиси ўзи тўнаган қурбонини учратибди. «Бу дунё алақ-чалақ туш сингари, қандай бевафо» деяётгандек ҳайратда қолишди.

Александра Яковлевна айтиб берган бу қизиқ воқна Абай билан Павловга икки хил таъсир қилди. Павлов одоб билан сал табассум қилиб, мийиғида кулиб бош чайқади-да, лабларини буриб қўйди. Абай кулмади. У ўзининг шу сингари кишиларга қарата ёзган ҳажвий шеърининг икки сатрини хотирлади:

Масту аласт бўлмасанг,
Тирикликдан фойда йўқ...

У дўстларига шеърини айтмади, шеърдаги фикрини айтди.

— Эл-юртда ким йўқ?! Йиғлаётганлар билан ғамга ботганлар орасида «ҳозиргиси — ҳузургиси, бўлган-тур-

ганим шу» деб ўзини жинниликка солиб юрадиганлар ҳам бор... «Ҳоҳ ғазаблан, хоҳ кул» деб жирканди.

Бош жотоқдаги беҳисоб қашшоқ хонадонларда ўлим кўплигини Абайдан эшитиши билан Павлов ҳам ўзи билган ўлимлар ҳақида сўзлаб берди. Павлов у томондаги, Затондаги пароход грузчикларининг ичида тез-тез бўлиб турар экан. Уша ерда тўн заводи, пийма заводи, пиво қайнатадиган, ароқ ачитадиган корхона, заводларга ҳам Павлов тез-тез бориб турарди. Бу томондаги мойканинг, тери заводининг ва қайиқчиларнинг бир қанча ишчилари билан мудом алоқа қилиб турар экан. Абайга ўзи кўрган ишларни айтиб ўтириб:

— Азобу уқубат қаерда, йўқчилик қай даражада, инсон ҳаётининг ит хўрлигида кечиши қандай?— десаингизчи, Ибрагим Кунанбаевич, буларнинг ҳаммаси ҳам ўша мен кўрган ерларда. Албатта мана бу оғир дарднинг айниқса гужгён ўйнаётган ери ҳам ўша ерда!— деб баён этди.

Шунинг билан бирга, хотини иккови, Абайга ва қозоқ халқига шу касалдан жуда сақланиш кераклигини билдириш зарурлигини айтишди. Бу хусусда булар фуқаро халқнинг ғамхўри сифатида, ёру дўст одамлардек жон куйдириб сўзлашади. Шу кунларда уларнинг вабодан бошқа ташвиши йўқ. Вабо тегиб ётган беҳисоб жигарлар, қариндошларнинг ғамини еб, бошида парвона бўлишдан бошқа бирор хаёли, орзулари ҳам йўққа ўхшайди. Бу дўстларнинг қозоқ қашшоқлари учун бор-йўғини қурбон қилишга тайёр эканликларини кўриб ўтирган Абай, ўзининг ҳам халқ ҳожатига ярашлиги жуда зарур эканлигини ўйлади. Абай шу дамгача ўз тарафидан қандай ҳаракат кераклигини, қандай чора топишини англай олмай юрган эди. У дўстларига Сармулланинг ҳаракати билан воқиасини айтиб берганида, булар Сармуллдан бениҳоя хурсанд бўлишди. «Ундай одамни қувватлаш керак, қўлдан келганича ёрдам бериб, ўша бошлаган ҳаракатни тўхтатмай давом этдира беришга ундаш керак. Руҳлантириш зарур!»— деди.

Абай булар билан маслаҳатлашиб, энди ўзим ҳам бир йўл топиб, у томону, бу томоннинг халқига маслаҳат беришим керак деган қарорга келди.

Александра Яковлевна Абайдек эътиборли одамнинг гапи қозоқ халқига нақадар қимматли бўлишига алоҳида аҳамият берган эди. Энди ўша фикрини одатдаги

ишчанлик, абжирлик билан қўлма-қўл амалга оширишга шошилаётир. Дин бошлиқлари Сармуллага қарши ҳаракат қилишга ҳозирланмоқда деган гапни уққанида, аёл Абайнинг ўзига ҳам маслаҳат берди.

— Борсангиз-чи, сиз мусулмонсиз-ку. Сиз ҳам ўша мачитга бориб, жума намозиди сиз ҳам сўзлашсангиз-чи! Нима учун сўзламаслик керак, Ибрагим Кунанбаевич?— деди. Қонсиз, сўлғун чеҳраси дув этиб, қип-қизариб кетди. У одатдан ташқари қизишиб сўзлаганди.

Бу ҳақда, албатта, Абай ҳам, Павлов ҳам ночор кулишиб, қаршилиқ билдиришди. Мусулмонларнинг мачити, унинг минбари билан хутба ўқиладиган жойи фақат имомлар, халфаларнинггина халққа гап қотадиган жойи эканлигини айтишди. Бу жой кунига беш вақт намоз эмас, беш ойда бир вақт намоз ўқимайдиган Абай қадам қўядиган жой эмас. Шу жиҳатларни айтиб, Абай доктор аёлни хўп кулдириб ўтирди-да, аниқлаб тушунтириб берди. Лекин шу уйдан кетаётганида қандай қилиб бўлмасин бир йўл-йўриқ топиб, у томону бу томоннинг қозоқ халқига докторлар маслаҳатини етказиб туришни бурч билиб, шунга аҳд қилиб кетди.

Эртасига эрталаб, ҳаво очиқ, иссиқ чоштгоҳ пайтида Абай келиб, пиёда қатновчиларни Иртишнинг нариги соҳилига ташийдиган каттароқ бир ел қайиққа тушди. Қайиқнинг эгаси яланг оёқ, тикка турганича, баланд елканини ушлаб турибди. У Сейл экан.

Бу соҳилда турган иккита эшкакчи, ёш қайиқчиларга арқон улоқтирди. Абай келиб ўтирган пайтда қайиққа йўловчилар тўлиб қолган эди. Қайиқ энди у томонга ўтишнинг ҳаракатига тушди. Бироқ Иртиш дарёсини кўндаланг кесиб, у томонга ўтиш учун бу томонда бир оз ергача юқорига юриб кўтарилиб олиш шарт эди. Шунинг билан Сейлнинг «Тортинлар!» деган қисқа буйруғига кўра, икки эшкакчи, узун арқонни елкалари оша ушлаб, орқалаб тортиб кетишди. Қайиқ бир оз лопиллаб бориб, юқорига қараб аста силжиб кетди. Сейлнинг ўзи елканни тўғрилаб ушлаш билан бирга, узун ёғочни қайта-қайта сув тагига қадаб, ғайрат қилиб, оғир қайиқни итариб юргизиб кетаётир.

Аслида Иртиш дарёси Семей рўпарасида кўкимтир, тиниқ бўлиб оқади. Бугунгидек ёғин-сочинсиз, ҳаво очиқ пайтда ўша кўк сув айниқса кўкимтир тортиб, мавж уриб турибди. Хиёл яшил тортиб кетибди. Қайиқ

бу соҳилда юқорилаган сайин Слободканинг дарёга чиқадиган кўчалари, биридан кейин иккинчиси кўрина берди. Ҳар кўчада сувга келаётганлар кўринади. Узоқдаги бадавлат хонадонлардан сув олгани бочкали арвалар келиб, от солиб сувга тушади. У бочкаларнинг катта-кичиклиги, эски-янгилиги, айниқса қизил-яшил ёки кўк бўёқ билан солинган ҳошиялари ҳам ҳар хил. «Кўк чодирли уй», «тош-пўлат уй» дейиладиган бой хонадонлардан келганлигини эслатади. Ҳозир шулар кўриниши билан бирга, елкаларига обкаш қўйиб, қўш челақни кўтариб келиб, сув олиб кетаётган келинчалар, кексароқ аёллар ёки йигитчалар кўпроқ кўринади.

Абай Иртиш сувини ичгани олиб кетаётган хонадонларнинг хавфини ўйлади. Милтираб, шилдираб, салмоқ билан мавж уриб оқаётган Иртиш бу чоқда қанчалик «киши билмас хатар, зимдан ўлим, оғир дард тарқатаётир». Бу ҳолат кишининг кайфини учиради-да, чорасизликнинг боши берк кўчасига қамайди... Мана бу соҳил бўйлаб турган эски уй, кўҳна кулбаларнинг, эски чорвоқ, пастак деворларнинг, кичик-кичик вайрона эшиклар ичидаги уйларнинг ҳаммаси бир аҳволда. Уларнинг иложи йўқ. Сувни Иртишдан олмай, қаердан олади? Сув эмас «заҳар» десанг-да, Иртишдан бошқа оғизга томизгудек сув излайдиган ер борми?.. Шунинг учун ҳам барча ўрта жотоқ, бош жотоқ Иртиш сувини ҳалигидек ичаётир-да, дарди-касалга, вабо офатига белидан ботаётир.

Иртишнинг суви ёз ўртасида анча тортилиб, саёзланганидан қандай қайиқчи бўлмасин, баъзан сувга сакраб тушиб, қайиқни қўли билан итаришга ҳам тўғри келади. Шунинг учун ҳам ёши элликка борган Сейл пешонасини, лунжини, кўзларининг атрофини чуқур-чуқур ажин босган бўлса-да, яланг оёқ турибди. Бир томон почаси йиртилган, оқ бўз иштонининг липпасини қистириб олибди. Узи дам елканни ушлаб, чалқанча ташланади, дам тиргович ёғочни дарё тагига қадайдиди, энгашиб, тиранади. Ғайрат қилиб қайиқнинг силжини тезлатади. Шундай қилиб бораркан, Сейл Абайни яхши таниб, ҳурмат қилгани учун, ундан вабо ҳақида маслаҳат сўрай бошлади.

Абай бош жотоқ қашшоқлари ҳақида Дамежоннинг уйида эшитганидек, қуйи томондаги камбағал-қашшоқ хонадонларда ҳам ўлим жуда кўп экан. Яқиндагина

Сейлнинг кичик болалари, саккиз ва олти яшар иккита ўғли бир кунда ўлибди. Мана бу қайиқ тўртиб кетаётган икки ёш йигитдан бирининг хотини ўлибди. Яна бирининг овқат қилиб, ёш, етим укаларини тарбия қилиб ўтирган онаси вафот қилибди.

Сейл Абайга қараб:

— Бу дарднинг давоси борми, Абай мирза? Тумонатек халқ шу зайл қирилиб кетаверадими?— деди гўё бедаво дардга ҳеч бўлмаса тасалли тилаётгандек. Эндиги умиди, суянчиғи ўн беш-ўн олтига чиққан, шу кунларда ёлғиз бўлиб қолган катта ўғли экан. Уша ана у иниларига вабо текканида бирга йиқилган бўлсада, унча оғир бўлмабди. Жон талваса қилиб, анча кун отасини қон йиғлатиб бориб «эси кетди, жони чиқди» деганда, хиёл бери қайтганга ўхшайди.

Сейлнинг нимжонгина хотини бор экан. Бир кунда бир гала болаларининг ичидан ўққа учгандек, учбирдек ўғли пўрт учган-да, эс-ҳушидан айрилиб, оби-ёвғонини қайнатишга ҳам ярамай қолибди. Кекса кампир энаси бўлса мук тушганича «мени ол, ўзимни болаларимнинг йўлига атадим. Ҳеч бўлмаса биттаси учун ўзимни қурбон қилдим»,— деб, у ҳам ўлимга юз тутибди. Аза тутиб, нола қилишдан бош кўтармай қўйибди. Сейл уйига борса, дарди-алам, оҳи-зор эшитар экан. Шу жиҳатларни айтиб келиб, бир вақт:

— Мана бу катта ўғлим яхши бўлмай, касал қайталаб ўлиб қолгудек бўлса, хотиним билан онам вабодан бурун қайғу ҳасратда ўртаниб ўладиган. Асли бу касалдан тузалганлари яна қайталар эканми, Абай. Сиз эшитган эдингизми?— деб сўради.

Абай Сейлни юпатиш учун эмас, ўзи ишонгани учун қайиқчининг кўнглига умид бергудек гап гапирди.

— Учтадан биттаси бўлса-да, омон қолгани толеинг экан. Даставвалги оғир кунлардан омон ўтгандан кейин бу болангни шу дарддан қутулди деб бил, қайталамайди,— деди. Бир вақт Сейлнинг қайиғи катта Иртишдан сузиб ўтиб, баланд соҳилли кўм-кўк оролни ёқалаб борди. Энди яна эшкакдаги икки ёш қайиқчи қўлларига арқон олишиб, сакраб тушишди. Семей томондаги қора сувга қўшиладиган шохобча бўйлаб, қайиқни юқорига торта бошлашди. Қайиқда Абайнинг орқа томонида ўтирган ўнтача йўловчи бор эди. Уларнинг орасида бошларига ёпинган юпқа қора чопонларини қимтиб.

юзларини бекитиб олган икки татар аёли ҳам бор эди. Бошқа йўловчилар билан улар ҳам қайиқдан тушишди. Булар қайиқнинг оқимга қарши кўтарилишида енгиллик беришмоқчи. Уша йўловчилар билан бирга Абай ҳам қайиқдан тушмоқчи бўлганида, Сейл уни сийлади-да:

— Сиз тушманг, ҳеч нарса қилмайди, чарчаб қола-сиз, ўтираверинг!— деди.

Абай барваста, оғир гавдаси билан қайрилиб орқасига қаради. Бошқаларнинг орқасидан тушаётган икки татар аёлга қаради-да:

— Ҳатто мана бу аёллар ҳам тушаётир. Тани-жоним соғ, менинг ўтиришим тўғри келмас!— деган эди, Сейл ажин босган юзини камдан-кам кўринадиган кулги билан тиржайтириб, ёрилган лабларини илжайтириб кулди.

— У аёллардан хижолат қилманг. Булар пиёда юришмаса чарчашади-да. Ўтириб чарчаганликдан яйраб кетишаётир-ку! Сизнинг йўлингиз бўлак, ўтираве-ринг?— деб Абайни туширмади.

Икковлари холи қолишганда Абайнинг хаёлига келмаган бир сирни очиб, Сейл Сармулла ҳақида шаҳарнинг қуйи жотоқлари оғзида юрган баъзи гапларни гапирди.

— Абай мирза, шу биз эшитган гаплар ростми ўзи? Сармулланинг бошқа муллаларга ёқмай қолганига сабаб у: «муллаларга жаноза, садақадан тушум бўлма-са-да, халқ офатдан омон бўлсин. Бундан кейин ўлган одамнингизни тинчлик вақтидагидек эмас, мулла-хўжаларни чақирмай, кўпчиликни йиғиб ош бермай кўминглар. Буни мен халққа дўстлик юзасидан айтаётирман!»— деди. Шунинг учун унга бош мачит билан мана бу қуйи мачитнинг имомлари тил бириктириб, қаттиқ ўчакишиб олишибди. Буларнинг хизматидаги, бош ёрар — безорилари кундузи қилмаса-да, тун кечада қиладиган қасдликлари оз эмас-ку. Шулар ўша Сармуллани йўқотмагунча тинадиган эмас!— дейишаётир. Бу гаплардан хабарингиз борми?— деди.

Абай бу гапдан сал чўчиб, ўйланиб жавоб берди.

— Шубҳасиз, Сармулланинг гапи халқнинг ғамини еб айтилган гап. Ораларида можаро чиқаётганини ҳам эшитган эдим. Бироқ шунчалик ўчакишиб, қасдлик қи-

лишгача борармикин. Нега ундоқ деяётирсан!— деб ўзи савол берди.

— Айтаётирман-да, кимдан чиқади деманг, шу ерда Утарбой деган, гапи билан қамчинини баравар ишга соладиган бир безори савдогар бор. Унинг Семейқон, Қўрабой деган жанжалчи савдогар улфатлари бор. Уларнинг у ёғи портдан чиқмайдиган бир неча ароқ-хўр, қартачи-қиморбоз каллакесарлар, ўғри-бузуқиларга бориб улашиб кетган. Утарбойнинг уйи менинг анави сув бўйидаги кулбамга яқин. Уйма-уй юрадиган бир кекса сувчимиз бор. Ушанинг гапига қулоқ солсам, ҳалиги қони бузуқ безориларнинг ҳаммаси Утарбойнинг уйига йиғилишиб, Сармулланинг сиртидан сўйиб-сотишаётир, деди. У икки имом ҳузурида «лаънати» аталди. Шаҳарнинг барча отоқли аъёнларининг заҳрасини учирди. Дин, мусулмон қардошларин, мана бу зулматли кунда, офат устида, чуқурга, жарга йиқитмоқчи. Диндан чиқармоқчи. Зимдан рус тўралари билан попларининг гапи сари етаклаб, халқни мачитдан, имом, ҳазратлардан бездирмоқчи!— дейишибди. Шунинг учун «бундай халқни йўлдан урувчиники дин йўли билан жазолаш керак», «аямай гумдон қилиш керак дейишибди»— деб эшитдим.

Буни қачон эшитдинг?— деб сўраган Абайга, у, ўтган пайшанба кечқурун, деди. Унга бугун учинчи кун.

Абайнинг кўнгли кўп озор топиб, қаттиқ ҳаяжонга тушди. У Сармулла билан маслаҳат қилаётганида ўзининг «халқ ғамхўри бўлиб, халққа эшитдириб маслаҳат бермоқ керак» деган гапини хотирлади. Қандай ният билан бўлмасин, Сармулла шу йўлда хизмат қилибди-да, шаҳарнинг барча беозор меҳнат аҳлининг ғамхўри сифатида ном чиқарибди. Мана бу беозор халқ — қайиқчи Сейллар, кечаги жотоқдаги беҳисоб кўҳна кулбалардаги кўзи ёшли, дили ғамли халқ унинг гапларини барча ҳазрат, халфаларнинг гапидан ортиқ кўрибди. Сармулла ёлғиз бўлса-да, оғир офат устида кучли тўданинг душманлигига қарамай, кўпчилик учун бошини тиккан одамга ўхшаб турибди.

Муллалар билан ўртасида қандай ўчилиги, қасдлиги бўлмасин, бугун унинг ҳазратларга қарши айтган ярим лавзининг ўзи ҳам кўпчилик қулоғига етиб, халққа ёқиб турибди. Демак Абайнинг қўлидан келса, Сармул-

ла айтиб юрган гапларни ўз томонидан халққа етказиш бунинг ҳам вазифаси, бурчига ўхшайди.

Яна бир оздан кейин оғир қайиқ катта шаҳар томондаги қора сувга яқин келди. Ҳозир оролни айланиб, ўша қора сувга чиқишлари биланоқ кичик дарёнинг нариги соҳилидаги катта Семейнинг чети кенг очилиб, батамом кўринди. Бу томон билан катта шаҳарни иккига бўлиб, кўздан пинҳон тутаётган қалин баланд ўрмонли Полковник ороли энди орқада қола берди. Қора сув бошқа бир дарё эмас, Иртиш дарёсининг ўша оролни айланиб оқадиган бир шохобчаси бўлиб, Семейнинг катта шаҳари билан орол орасида оқади. Ҳозир эса, йироқдан шаҳарнинг қора сувга келиб чиқадиган бир неча катта, тўғри кўчалари кўринди. Дарёнинг бўйгинасига солинган катта-кичик уйлар кўзга чалинди. Ушаларнинг орасида, айниқса қайиқнинг рўпарасида оппоқ, кўп қаватли буғ тегирмони кўринди. Унинг атрофидаги ҳамма нарсдан баланд қилиб пишиқ фишдан ишланган мўриси қучоқ-қучоқ, кўкимтир қора тутун отиб турибди... Донгдор татар бойи Мусиннинг қозоқлар «қизил Баробой»¹ деб ном берган буғ тегирмони мана шу.

Ундан нарироқда, баланд сайҳон ерда окружной суднинг икки қаватли оқ тош биноси кўндаланг турибди. Унинг қаторида дарёнинг бўйига солинган Плешчеев бутхонаси ва оқланган икки қаватли бир неча тош уйлар, кўк чодирли, ости-усти тахтавонли уйлар қатор турибди. Маҳкамали, машинали, баланд олтин бутли, қўнғироқли рус шаҳри томомила ўзгачалиги билан намоеън бўлди. Айниқса қирдан, жимжит саҳродан қалага келган қозоққа ҳалиги қизил баробойнинг «бўкириши» ўзгача. Яқиндаги бутхонанинг кўп қўнғироқларини даранглатиб, жаранглатиб, гумбурлатиб, жиринглатиб уриши ҳам ўзгача ҳаёт унини, тирикчилик нафасини билдиради. Шу тўғриларини бугун алоҳида ҳис этиб, қайиқда ўтирган Абай, қора сувнинг ёқасига келиб қолишганларини пайқади. Олдинда, бир оз нарироқда ҳали қайиқдан тушиб, пиёда кетганлар туришган экан. Юзларини қора чопонлари билан ўраб-чирмаб, бир томон кўзлари билангина мўралаб қараётган

¹ Паровая мельница — буғ тегирмон.

татар аёллари ҳам етиб келишибди. Қозоғи, нўғойи, бўлган, турли ёшдаги ҳар хил кийимдаги шаҳар одамлари энди қайиқ сари кела бошлашди. Булар яқинлашиб келиши билан Сейл бошқа сўзларга хотима берди. Холи ерда Абайга айтиб қолай деган сўнгги бир сўзини энгашиб туриб баён этди.

— Ҳизир ҳам эшитиб, сезиб юрган бўлсангиз керак. Менинг ҳам кўнглим Сармуллага кўпроқ ишонади. Ҳазратлар, эшонларга хушомад тарзида айтаётганим йўқ. Бир вақт Сармулла душманлари билан қаттиқ айтишиб қолганида, «Менинг гапимни халқ айтади» дебди. «Айниқса, қозоқ халқининг Абайдек гамхўри айтади»,— дебди.

Сейл Абайга шундай сирни айтди.

Абай мана бу беозор меҳнаткашнинг оғзидан ҳалиги гапларни эшитганда, аввалгидан ҳам қаттиқроқ чўчиб кетди.

— Нима дебди дейсан? Бундоқ деб нима учун айтди экан, сабабини билдингми?— деди. Энди Сейлга бор ҳақиқатни, бор билганини айтдирмоқчи бўлиб, ўйчан кўзларини катта очиб, тикилиб турди.

Сейл тараддуд қилмади. У қайиғини тиргович билан соҳил томон қаттиқ итариб юбориб, силжитиб қўйди-да, олдда турганлар эшитмасин деб, Абай томон бир ҳатлаб:

— Уни ҳам билдим. Эшитишимча Сармулла мачитда сўзлашдан олдин, сиз билан учрашиб, сизнинг маслаҳатингизни олиб келибди дейишаётир-ку! Унинг «халққа маъқул бўлган гапи аслида сиздан чиққан» дегандан кейин мана шу юқори жотоқ билан қуйи жотоқнинг барча қозоғи айниқса ихлос қилиб дарҳол ишонаётир-да!— деди.

Шу чоғ қайиқ сайхон соҳилнинг майда тошига чиқиб, лопиллаб бориб тўхтади. Сув бўйида кутиб турган ҳалиги одамлар ирғиб, сакраб қайиққа туша бошлашди. Қайиқнинг Абай ўтирган бош томони икки ёққа оғиб, қаттиқ тебраниб кетди.

Абай энди гапга хотима берилишини англади-да, Сейлнинг бунга билдирган илтифоти ва ишончига, сирини очиб айтганига миннатдорчилик билдирди. Пухтагина жавоб қилиб:

— Мен эшитмай, пайқамай юрган ишлар ҳам бўлса керак. Ҳалиги айтганларингга тушундим. Раҳмат сенга,

Сейл!— деб ўрнидан қўзғалди. Сейл ҳам Абайни тўғри тушунди.

— Бу гапларингиз ҳам ёдимда бўлар!— деди.

Қайиқдан чиқаётганда оғир гавдаси гандираклаб, қадам қўйиб бораётган Абайнинг орқасидан етиб келган Сейл, қўлтиғидан олиб, соҳилга чиқариб қўйди.

3

Қизил тегирмон ёнидаги тепаликдан чиқиб, шаҳарга қараб кетаётган Абай «юқоридаги сайхон жойда извош борми» деб қараган эди... Одатдаги енгил трашпанка — легковой извош ҳам йўқ. Ялпоқ паст арава ломовой извошчик ҳам кўринмади. Энди Абай кавушига қайта-қайта қум тўлганича Абиш тушган уйга пиёда кетди. Семей кўчалари Слободка кўчаларидек эмас. Бу ерда қалин бўлиб кепчиб ётадиган қум билан бўз тупроқдан оёқ олиб юришнинг ўзи ҳам бир машаққат. Шамол турган кунларда осмонни тутиб эсадиган қум бўрони, чанг бўрони ҳам шу катта шаҳарда кўп бўлади. Ҳозир шамол йўқ, ҳаво иссиқ. Олдинга босилган қадам мудом ярим қадам орқага силжийди. Абайнинг кўз ўнгида балчиқ кечиб бораётган отнинг юриши гавдаланди. Терлаб, нафаси қайтиб қийнала-қийнала Абай ўзига керакли кўчага етиб олди. Деярли ҳаммаси ёғоч уйли, тахта деворли, катта дарвозали уйларнинг дераза қопқоқлари ҳар хил рангга бўялган. Кўп дарвозалар ҳам қизил, кўк, сариқ бўёқларга бўялган. Шу ўрталиқдаги икки қават уйларнинг деярли ҳаммасининг чодирини бўялган.

Шаҳарнинг ўртароқ жойидан бошланиб, татар маҳалласи томон чўзиладиган Мир-Қурбон кўчасида қум сал озроқ эди. Шу кўчанинг бошланишида чап томондаги муюлишга солинган ости оқ ғишт, усти янги хариларни йўниб солинган кичкинагина ихчам уй, Абай излаб келаётган уй эди. Ҳозир ўша уйнинг йўлак эшигини очиб, Абишни йўқлаб келган Абай кирди.

Абишлар тушган уйнинг эгалари бу шаҳарнинг савдогарларидан ҳам, кўп қозоқ, нўғой, турғун халқидан ҳам бошқача, ўзгача одамлар. Ости ғишт, усти ёғочдан ясалган ихчамгина янги уйнинг эгаси — Даниёр Қўндибоев деган ўқимишли қозоқ. У Семейнинг «Государственный банк» деган бир катта, эътиборли жойида тило-

мочлик қиладиган майда чиновник. Унинг хотини ҳам шаҳарнинг бошқа қозоқларидан ўзгача. У нўғой ҳам, қозоқ ҳам, рус ҳам эмас. Туркйстондаги Марғилон шаҳрида туғилиб ўсган, ўша марғилонлик боққолнинг қизи Офтоб. Даниёр сингари русча ўқиб, русча кийиниб, шаҳар маҳкамаларида хизмат қиладиган катта-кичик тиломочлар, писерлар ва фельдшерлар билан мол докторлари бу кунларда қозоқлардан ҳам чиқа бошлаган. Семей қозоқлари бу ўқимишлиларга «Қора таёқ» деган лақаб берган.

Шу сингари, озми-кўпми ўқиб олиб, чиновник даражасига илиниб, дурустгина маош олиб, энди мана уй-жой солиб, ўзига тўқ турадиган қора таёқлардан биттаси — Даниёр.

Уни бундан ўн икки-ун уч йил муқаддам шаҳарга русча ўқишга, интернатга бердирган Абай эди.

У вақтларда Даниёр ўзининг бугунгидек бўлишини қаердан билсин. Улуғнинг: «Ҳар бўлис учтадан бола берсин» деган буйруғига биноан, эл ичидаги кимсасиз етимнинг биттаси ҳисобида, садақа қилингандек четга чиқариб берилган етим эди. Саҳродан буни шаҳарга олиб келаётган чопар Жумоғулни безор қилиб, бўтадек бўзлаб келган эди.

Бунн олиб келиб берилган ўқув юртини «Русско-киргизское училище» дейиларди. Бу ўқув юртини XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб ҳукумат атайин қозоқ болаларини ўқитиш учун очган эди. Подшолик маҳкамаларига керакли тиломочлар билан ёрдамчиларни, майда чиновникларни ўша мактаб қозоқларнинг ўзидан етиштириши керак эди. Даниёр келиб кирганида, унинг устига ҳаётида биринчи марта янги, ихчам кийимлар кийдирилди. Овқати, ётар жойи яхшилаб берилди. Ўзи сингари ҳар ердан тўпланган ва ёши тенг қозоқ болаларининг ичига қўшиб қўйилди. Шундай қилиб, оз-оздан шаҳарга ўргатиб, дарсга кўнгил қўйдириб, ётоқхона тартибига бўйсундирди. Бир неча ҳафта ичида ўша «Русско-киргизское училище» Даниёрни ўқишга берилган, тарбияли бола қаторига киргизиб кетди.

Абай аввалига зўрлик билан бўлса-да, қозоқ болаларининг русча ўқишига ёрдам берди. Ўзининг гапи ўтиб қўлидан келадиغان ерларда, мана шу Даниёр сингари ёлғиз-етим ёшларни интернатга жойлашга тириш-

ди. Шу таҳлитда келиб, ҳозир Семейда Даниёр қатори ўқиб келаётган, энди-энди маҳкамаларга кира бошлаган Сомолбек, Нурлон, Умарбек деган яна бир неча ёш «қора таёқлар» ҳам бор.

Даниёр бўлса олти йил ўқиб, бошланғич беш йиллик мактабни битирди. Номи-нишонини, нияти-орзусини ҳеч кимга айтмасдан, ўзи билан бирга ўқиган туркистонлик бир ёш йигит билан Тошкентга кетди. Шундан икки йилча Тошкентда, уч йилгача Марғилонда, подшолик маҳкамасида хизмат қилди. Пулу дунёни хўп ортдирди. Уша Марғилоннинг мана бу Офтобдек, келишган бир қизига уйланиб қайтди. Семейга келиши билан банкага хизматга кирди-ю, Туркистондан ортдириб келган пулу дунёларни сарф қилиб, мана шундай ховли сотиб олди.

Даниёр паст бўйли, сал шалпангқулоқ, пешонаси кенг, қисик-қисик кўзли йигит. Унинг оппоқ юзида ўзига ярашиб турадиган ним ранг қизили бор. Танқароқ бурни жуда суйкимли, ўзи кўп улфат йигит. Хотини Офтоб бўлса, Даниёрнинг ўзидан ярим баравар баланд, барваста, қошлари қоп-қора кўмирдек, тўладан келган гўзал юзли, кўзлари кулиб турадиган, жуда келишган жувон. Бу икки ёшнинг ҳали болалари йўқ. Ости-устилик тўрт хонада ўзлари-ю, кекса хизматчи хотин Майсарагина туради. Серҳаракат, ушоқ жуссали, кичкина Даниёр барваста Офтобга ўзининг аскиялари, ўйинқароқлиги, беғараз фитналари билан ҳам суйкимли кўринади. Қозоқлар қақида, руслар тўғрисида, қала-ю дала ҳаёти тўғрисида мутлақо ҳеч нарса билмайдиган Офтоб қақида Даниёр: «Ҳу, ўша Туркистоннинг Марғилонидан мана шу Семейга алдаб олиб келдим»,— деб кулгили ҳикоя айтаб берарди. Бугун нонуштадан сўнг Даниёр Мағишга ҳазил қилиб ўтирди. Ўзига инидек, бироқ илми ундан юқори офицер даражасидаги Абиш Абайдек оғанинг ўғли. Даниёр Абайни ҳурмат қилганидек, Абишни ҳам хушчирой, хушмуомала билан кутади. Бироқ ҳазилини ҳам қўймайди.

— Мағиш мана бу Абиш уйланиши билан сени элда, уйда турғизмай, йироқларга, аллақаерларга олиб кетаётир. Абишнинг тили қандай таъсирли, ширин-а. «Олмаота шундай ажойиб, бу ердан бошқача, ўзгача»—деб сени олиб кетаётган шу-ку. Мана бизлар, ўқимишли ёшлар бундай пайтда рафиқамизнинг ишониши-

га орқа қилиб, алдай, ҳам берамиз!— деб кўзини қисиб қўйди.

Абиш мулойимгина кулиб ўтирди-ю, жавоб қилмади. «Мағиш нима қилар экан!»— деб рафиқасининг нурланиб ёниб турган оппоқ чехрасига кўз ташлади.

Ўзи ҳақида гап кетаётганига уялганича кулимсираб, хиёл қизариб ўтирган Мағиш Даниёрнинг ҳазилкашаскиявозлигини яхши билар эди. Энди кулимсираб ўтирганича, уятчанлигини енгди-да, нафис овоз билан ҳазил қилиб, жавоб берди.

— Даниёр оға, ундай бўлса, Офтоб янгамни ўзингиз алдаган бўлсангиз, аввало ўзингиз бошлаб, ўшани айтиб бермайсизми?— деди.

Мағишнинг ҳазилга яраша ҳазил қилганига Даниёр шодланиб кулди-да:

— Майли, айтиб берай, қилган қилмишим учун Офтобдан чекар жазоимни чекиб бўлганман!— деб қўйиб, Даниёр энди ўзларининг бир вақтлардаги ҳаётларини кулгили қилиб айта бошлади.

— Худонинг хоҳиши билан Офтобхонга уйландик. Марғилонда боғи-роғли бир ерда биб-бинойидек ҳаёт кечираётирмиз, лекин эс-ҳушим — туғилган юртимда. «Семейни қачон кўраман, қачон элга қайтиб бораман!»— деб йўқлаганимда, учишга қанотим бўлмайди. Бошқа ҳамма гапларимни уқса-да, Офтобга «Марғилондан кетайлик, Семейга борайлик»— деган гапим, зеҳн соламан, асти ўтадиган эмас. Нима қилсин, отонаси олдида, сояий-салқин мева дарахtlари тепасида. Мавж урган ҳовузи, шилдираган ариғи, гул ҳидини анқитган гулзори, жон отиб сайрайдиган абобиллари анави, Офтоб Даниёр айтган Сари орқани бошига урсинми! Менинг оҳу зорим қулоғига кирадими? Бунинг бўлса, дәрди-фикри гулзор билан узум, олма, нуқул ширин-шарбат мевалар. Шундан бир кун, куз тушиб, олма пишган пайтда икковимиз ҳовлидаги бир олманинг тагида ўтирганимизда, мен гапимни бошладим. «Бу нима, Марғилоннинг олмаси, узуми, меваси ҳам мевами! Гулзори ҳам гулзорми! Оҳ, сен Семейни кўрсанг... Шу кунларда-ку олмалари косадек бўлиб осилиб турибди! Епирим, узумлари! Семейнинг ҳусайниси, шерозилари, ҳамма нарса ўша ерда-ку! Аттанг, Семейнинг ноки билан шафтолиси-я... Унинг ҳидини айт!

Оғизга солганда мазасини айт! Семейнинг боғлари бир жаннат-ку! Ариқдаги сувлари кавсар-ку! Не-не ажойиб абобиллар, у қумри-ю булбуллар... Не-не гапга уста, қизиқчи тўтилар бор Семейда! Сари орқадаги «Тўтинома»нинг қирқ бобини ўалари «тўқсон боб» қилиб, қунда айтиб берадиган яшил тўтиларни кўрсанг!— деб йўқладим-да, санаб кетдим-ку!

Зеҳн солсам, Офтобим нок билан шафтолини айтганимда!..— деб, Офтобга қараб қўйди. Рафиқаси бўлса, барваста гавдасини селкиллатиб, ҳузур қилиб кулаётир. Мағиш билан Абиш ҳам кула-кула эшитишди. Қип-қизил бўлиб, икки кўзидан ёш чиққан Абиш рўмолчаси билан ёшларини артаркан, кулги аралаш кесатиб:

— Шунинг айтишига, оббо, бор бўлгур Семей-а! Қиш совуғи эллик градус, ёзнинг кунини қум бўрони карвон адаштирадиган Семей... Узум излаган киши бу ерга келмай қаерга борсин. Ер куррасида битадиган меваларнинг Семейда битмайдигани борми! Хўш, ундан кейин!— деб қўйди.

Даниёрнинг ўзи кулмай, сиймосида ўзгача бир лоқайдлик, гўллик акс этдирганича сўзлаётир.

— Зеҳн солсам, Офтобим шилқ этиб туша бошлаганга ўхшайди. Энди кечқурунгина эмас, эрта билан тушда ҳам зорлайман. Ҳовлимиздаги меваси энг ёмон, қурт тушган олманинг тагига бориб ўтираман. Унинг қурт еб тушган олмаларини жўрттага Офтобимнинг кўзига кўрсатиб, бурнимни жийираман. Сари орқанинг Офтобимга маъқул бўлган шафтолиси билан тўтиларини тез-тез ёд эта бераман. Шундан нимасини айтай, бир кун Офтобимнинг ўзи «кетдик бўлмаса ўша Самайга»— деб қолмасинми!— деб ҳикоясини тугатди.

Офтоб қаршилик ҳам, норозилик ҳам билдирмади. Ўзи кўнгили берган Даниёри шу ҳикояси билан ҳам маъқул бўлиб, алданганини бўйнига олди. Ҳикоя қилиб берган Даниёр энди Мағишдан: «Абиш нималар деб алдаб олиб кетаётганини айтиб бер» деб ҳазиллаша берди. Мағиш ҳалиги кулгили ҳикояни қувватлаганомуз:

— Асли, олдингининг солган йўли шу бўлса, Абишдан ҳам алдаш ҳикоясини кейинчалик кутамиз-да, ҳозир айтгани йўқ. Сизга ўхшаб ичида сақлаб юриб, бир кун чиқарар!— деб усталлик билан ҳазил қилди. Абишга

нафиқасининг индамаслиги эмас, аксинча, одобли, иринли ҳазил қилгани маъқул бўлди.

Тушлик овқатдан кейин Даниёр маҳкамасига кетди. Уйда қолган Абиш билан икки ёш жувон ҳамда хизматчи кекса аёл Майсара тўрттови бўлиб энди бир қизиқ ишга киришди.

Энди Мағишнинг бошидаги лачагини, Абай айтсин-айтмасин ўзгартирмай илож йўқ. Мағиш билан Абиш келган кунлари Абайнинг гапини Даниёр ҳам эшитган эди, Офтоб ҳам билганди. Мана энди бугун қўли бўш ёшлар Мағишнинг лачагини ташлатиш билан бирга, унинг бошига қандай кийим кийдириш ҳақида маслаҳат қилишди. Бу тўғрида бошқалардан ёши улуг, ўзи ёшлик даврини Қозон, Уфа шаҳарларида ўтказган, Семейнинг ҳам татарлари билан қозоқларининг таомилени яхши биладиган Майсара кўп маслаҳатлар берди.

У гап бошлашданоқ «калапуш» билан «ғижим рўмол» керак деган эди. Абиш зардўппи билан оқ шойи рўмол деди. Офтоб бошқа хил нарсалар кийдириш ҳақида ўйлади. Энди Майсаранинг маслаҳатига кўра, уч аёл тўрдаги уйга кириб, Офтобнинг асл кийимлари солинган катта сандиқни очишди. Мағишни ўша уйда кийинтириб, бу уйда ўтирган Абишга кўрсатмоқчи бўлишди.

Мағиш ўзини бозорга чиқариб, ўртага солинаётган жондек бўлишдан тортинди. «Қўя туришса нима қилади» деб ўйлади, ўзинча яхшилаб танламоқчи эди. Бироқ Абиш билан Офтоб бунга «қандай, қайси нусхадаги кийим ярашар экан» деб қизиқишдан энди ўзларини тутта олишмади. Айниқса Абиш Мағишнинг қўнғир-қора жингалак сочини, билакдек ўримларини очиш тарафдорин. Ўзлари холи қолганларидагина кўрадиган бежирим, қизғиш қулоқлари, оппоқ, сут билан ювилгандек беғубор бўйни, томоғи... лачак остида яширинмаса экан дейди. Бунинг ўзини мафтун этиб қувонтирганича кундузи ҳам, кечаси ҳам очиқ бўлса, ҳеч ботмас ойдек, тўлин ойдек, мудом ярқираб кўринса-турса... асло тўя олмай, чин ошиқи-беқарор, интиқлик билан ҳам қизиқади, ҳам қона олмай қувонади.

Абиш чиндан ҳам шодланиб, илтимос қилгандан кейин Мағиш индамай турди-да, латиф ва собит одимлар билан тўрдаги уйга кирди. У уйдаги аёлларнинг, айниқса Майсаранинг баланд кулгиси тинмай Абишга

эшитилиб турди. Бир вақт тўрдаги эшик очилди. Абиш пастак остонага оёқ босиб оппоқ узун-узун бармоқларини хиёл чўзиб, уялганича унга қараб турган нозанин ёрини кўрди. Мағиш пешматини ечиб, қийиқбел камзул кийибди. Сарғиш йўлли шойига кўп мос келган, уқа тутилган қизғиш жигар ранг духоба камзул, бурмали узун кўйлакка қуйиб қўйгандек ярашиб тушибди. Майсара айтган калапушни, Офтоб айтган қалпоқни ҳам Мағиш ана у уйда кийиб кўриб, ёқтирмай ташлаган эди. У ҳали Абиш айтган, иккови даставвал учрашганларида кийиб келган зар дўппини кийди. Унинг устидан узун гажимли, юпқа тилла ранг сариқ катта рўмол ташлади. Рўмолнинг гажимли бир томонини кўкраги аралаш кенг ўраб, ўнг елкасига ташлаб қўйди. Абишнинг кўзига ҳозир Мағиш, даставвал кўринган ондагидек, маъсум ёшлик чоғи билан ярқ этиб, яна бир қайта туғилгандек кўринди.

Югуриб Мағишнинг ёнига келди-да, авайлаб ёнидан ҳам, орқа-ўнгидан ҳам қаради. Рафиқаси танлаб кийган кийимларни жуда мақтаб қабул қилди. Майсара индамаса-да, Офтоб Абишга қўшилиб, Мағишнинг эндиги ҳусни билан латофатини томоша қилиб, мақтай берди.

Узи ҳам кам учрайдиган, сарв қад нозанинлардан бўлгани билан Офтобда ҳозир рашкдан заррача асар йўқ. Яхши тикилган, ярашадиган энгиллар Мағишнинг қадди-қоматини, нурли чеҳрасини бу атрофдаги барча аёллардан устун қилиб турибди. Офтоб кўнглида бу жиҳатларни батамом назарга олиб чиқмаса-да, Мағишнинг гўзаллиги билан сўлим ёшлиги, оташин жозибасини борлиги билан хуш кўрди. Узининг бу муносабатини билдириб:

— Қандай чиройли, қандай гўзалсиз, сиз Мағиш! — деди.

Абиш офтобдек гўзал аёлнинг бу феълига ҳайрон қолиб, шодланди. Узича ўйланиб:

«...Одатда аёл зотининг гўзаллигига ўзга бир гўзал аёл рашк қилмайди, рақобат қилмаёқ, одилона кўнгли билан қарай олади. Аёлга аёл бошқа масалада кўнмаса-да, ҳусн тўғрисида тихирлик қилмайди. Беғараз қизиқа билади. Хўш, эркаклар-чи, улар бундоқ эмас. Кўпинча, эркак эркакка ўзидан ошиб тушадиган гўзалликни асти раво кўрмайди. Кўргиси келмайди, айниқса иқроп

бўлганини сира айтмайди. Бу ҳам эркакларнинг аёллардан тубан бўлган бир хулқи-ку!»— деб қўйди.

Икки хона орасида Мағишни қуршаб олган ёру дўстлар, гўё уни томоша қилгандек, қайта ичкарига киргизмай, ҳазилга тутиб туришган эди. Тўсатдан эшик очилди-да, тўғри Мағишга рўпара бўлиб уйга кириб келаётган Абай кўринди. Мағиш ким келаётганини фаҳмлаши биланоқ икки юзи, пешонасигача ўтдек ловиллаб кетиб, оплоқ пилтакачдек бармоқлари билан юзини босганича ўзини орқага олди. Офтоб билан Майсара ҳам уялганларича кулишиб, тўрдаги эшикни ёпишди-ю дўпир-дўпир қочишди. Абай ўзи берган маслаҳатини Мағиш бажо келтираётганини сезган бўлса-да, уни пайқаганини билдирмади. Келиши билан тўрға чиқиб ўтираркан, бошидан енгил тумоғини олди.

Ҳали қайиқда эшитган гапларини айтиб, Абиш билан маслаҳатга киришди. Уғлига аввало Сармулла билан даставвал учрашганини айтиб берди. Шундан бери у томон билан бу томоннинг имомлари-ю, елпатак муллалари бирлашиб, беомон қасдлик сари қадам қўйиб кетаётганларини айтди. Энди бугун оддийгина бир мўмин қайиқчидан эшитганларини айтганда, Абай Сармуллагина эмас, ўзининг гапи учун ҳам айбдорлардан биттаси бўлишини айтди.

— На чора, қандай даво бор бу ваҳший зулматга. Халқни букиб, кўр-сўқир қилиб ўтирган ўзлари. Халқ бошидаги дардга даво топиш ўрнига, ўша балони улғайтириб ўтирган ҳам ўзлари. Ҳеч бўлмаса зарарингни тегдирма, жигилдонингни тежа, ҳамён тўлдиришдан бир оз тортин, халқ шўрига сен сабабчи бўлма!— дегани учун ёв ҳам бўлишмоқчи, ёвуз ҳам бўлишмоқчи, жиноят ҳам қилишмоқчи. Энди пайқаб қарасанг, фақат тошбағир нодон эмас, ўзлари айтгандек, бориб турган фитна-олам — презренные мира,— деб Абай шу арабча сўзни Абишга атайин русчалаб етказди.

Отасининг ҳозир ранжиб тугатган гапи, нолишидан Абиш ғуссага ботиб кетди. Шундан беш минутгина олдин ҳузур қилиб қувонганини энди ўнғайсизланиб эсига олди. Омон турган кичик оролдек чоққина уйнинг тинчлик-хотиржамлигида Абиш шаҳардаги дарди-ҳасрат, халқнинг қайғули ҳолини унутиб қўйгандек бўлганди. Унинг дарди-ҳасратини энди мана бу мудом ҳушёр,

сезгир отасининг сиймосидан кўриб турибди. Ўзининг бепарволик билан кулиб ўтирганини айб билиб, сиқилди.

У Абайдан ўзининг қандай ёрдам ва кўмак бериши мумкин эканлигини жон-жаҳди билан сўради. Абишнинг талпиниши отасига маъқул тушса-да, у қиладиган иш йўқлигини айтди. Боласидан у фақатгина: халққа қарата сўзлаш учун қаерга борганим дуруст бўлади! Энди Сармуллага юкланган гапни оёғим етадиган, гапим ўтадиган ернинг ҳаммасига бориб сўзлашим зарур бўлиб турибди. Лекин шуни қаердан, қандай жойдан, кимларга учрашишдан бошлай, шунга маслаҳат бер?— деб сўради.

Абиш аввало Абай у томон, бу тўмондаги мачитлардан бошлаб, имомлар билан сўзлашса қандай бўлади, деган хаёлга бориб:

— Сармулланинг душманлари ўшалар-ку. Энди муллалар тўдасидан чиқмаган, халқдан чиққан сиз сингари холис одам гапирса, улар ўйлаб кўришармиди, ўзгаришармиди!— деб умид қилиб гапирди.

Абай Абишнинг бу гапи устида Павловнинг рафиқаси Александра Яковлевнани хотирлади. Абиш ҳам ўшанга ўхшаб юзаки ўйлаётир. Абай: «Имомлар салласи билан тасбиҳига ишонган, уларни эшон ҳазрат деб бош эгадиган нодон халққа нисбатан бераҳмликка ўрганган, золим қавм!»— деди.

Улар «айблисан, худо олдидагина эмас, маҳшар куни эмас, шу сингари қайғули кунда, шу маҳалла халқининг олдида берадиган жавобинг бор!»— деган гапни айтган кишини, кофир қавмига қўшишдан тоймайди!— деб қўйди. Яна ўйланиб ўтириб:

— Улар билан халқ олдида кўпчиликнинг овози, таъқиди биргаликда янграб турадиган жойда сўзлашсанг бир нав эди-ку! Сен унинг авом тўдасига борасан. Ёки сўфи, кекса муллаваччалари сингари қора қузғундек чамбар, қуршовининг орасига бориб кирасан. Улар бўлса ўзларининг имомлари оғзидан чиқадиган бор гапни, имонини сотиб қувватлаб, маъқуллашдан бошқани билинмайди!— деди.

Абиш ўзининг бу ҳақда юзаки фикр юритаётганлигини энди англаб:

— Мен жума намозига ўхшаш, улардан бошқа халқ ҳам кўп йиғиладиган куни, Сармуллага ўхшаб хутба-

дан кейин сўзлайсизми, деган эдим. У қандай бўлади?—деди.

Абай ўглининг бу гапига ҳам кулди.

— Сармулла имом, халфа бўлмагани билан мачитнинг минбарига чиқиб сўзлашининг жони бор-да. У ҳам бошига салла ўраган муллаларнинг бири. Хўш, мен у ерга мана бу онанг тикиб берган тўбиқти тумоғим билан бораманми ё бўлмаса, энди қариган чоғимда қаландар бўлиб, бошимга салла ўраб бораманми?— деб ўзи хусусида эрмак қилиб кулиб олди.

Абиш бу гапдан ҳам дарҳол қайтди. Лекин излай-излай отасини халққа рўпара қиладиган жой энди — «бозор», «бозор»гина деб ўйлади. Яна икки томоннинг кўп қатновчиларини ташийдиган паромларнинг ёни, Семей халқи «қайиқ оғзи» дейдиган ерлар сингари жойларни айтади. Қандай бўлмасин атайин ҳеч ким чақирилмаса-да, халқ йиғиладиган жойларга энди Абайнинг бориб туриши, сўзлаб туриши шубҳасиз зарур. Сармулланинг жонига оро кириб, ўзининг ҳам унга айтганлигини яширмай, очиқдан-очиқ халққа билдириш шарт эканлигини айтди.

Бу сўнгги гапни Абиш яна даставвал гап бошлаган чоғидагидек жон-жаҳди билан, қизишиб гапирди. Гапининг охирида:

— Оға, халққа сиз ўзингиз бориб айтмаган гап, барибир сизнинг номингиздан етиб бораётган экан. Энди хоҳласа мулласи, савдогаригача билсин. Айниқса ҳалиги ўзингиз гамини еяётган, ташвишини тортаётган, қурбон бераётган қора халқ билсин! Бу томон-у у томондаги халқ ўртасига бориб, ўз фикрингизни тўғри ўзингиз айтиб чиқинг! Қерак бўлган ерларда Сармулланинг ўртасига тушиб ҳам, оқлаб ҳам гапиринг. Худди шу пайтда яхши гап гапирибди-ку. Шунинг учун ўртасига тушмаслигингиз адолатдан бўлмас, демоқчиман. Шундай қилишни халқ сиз сингари одамлардан кутади деб ўйлайман!— деди.

Абай энди нима қилмоқчи эканлигини, қарорини айтгани йўқ. Ўзи елканли кема билан ўтиб келганда «Иртишдан паром билан ўт» деб Боймағамбетни отараваси билан юборган эди. Ҳозир ташқаридан ўша Боймағамбет келиб киргандан кейин, Абай тумоғини силкитиб кийиб, тез жўнамоқчи бўлди. Шу топда Офтоб Майсарани бошлаб, Абай билан Абишнинг олдига

кичикроқ чинни чорада қимиз қўйдирди. Ташқаридан Боймағамбет кирди, уни ҳам дастурхонга таклиф қилишди. Яна худди шу он, чўзиб салэм бериб: «ассалому алайку-ум!» деб, эшикдан ўзидан олдин қамчинини киргазиб қоп-қора чўққи соқолли, новча Утегелди кириб келди. Унинг қизиқчи, хушчақчақ эканлигини Абишлар келгандан кейин мезбонлар ҳам билишганди. Офтоб билан Майсара Утегелдини кулганларича қарши олишди. Бир гал у, бу ерда кун бўйи ўтирганди. Иккинчи гал ўйин-кулгиси, дўмбираси, ҳазил-аскиялари, гўллиги билан бор ёшларни хурсанд қилиб, ётиб ҳам кетганди. Шунинг билан бирга Утегелдининг бу уйдаги ёшлар биладиган нозик томони ҳам бор эди. Унинг ўзи шаҳарнинг четида бир қозоқнинг уйида турарди. Ўзи — тенгги йўқ овчи, йўлчи, айниқса, афсун билан топадигандек, ном чиқарган «изчи» бўлса ҳам, лекин шаҳарга келганда у: кеча, адрес деганни асти уқа олмай қўйганди. Шу ҳақда у Абишга ялиниб ўтириб айтганди.

— Мен шаҳарга келганда-чи, ўша овулдаги туядан бадтарман. Қиё боссам адашаман. Шаҳарнинг четидаги ҳу ўша уйга олиб бориб қўйиб, бировни юбориб олдириб турмасанг, адашиб қаерларга кетишимни худо билади!— деган эди.

Чиндан ҳам, уни мана шу Даниёрнинг уйига Абишнинг ўзи икки марта одам юбориб, бошлатиб келган эди. Ҳозир Утегелди бу уйга ёлғиз ўзи йўлдошсиз кириб келганда, унинг бу сирини билиб, илгари хўп кулишган аёллар билан Абиш ҳайрон қолди.

Отаси билан Абишнинг ўртасидаги суҳбат узилган эди. Кўзлари ўйноқилаб кулимсираб ўтирган Утегелдига Абиш тўсатдан савол берди.

— Ҳой, Утеш, сен тунов кунни қиё боссам шаҳарда адашаман деган эдинг-ку? Қандоқ қилиб келдинг?— деди. Қимиз қўйиб ўтирган Офтоб «нима деяр экан»— деб кулганича Утешга қаради. Кулимсираганича Утегелди Абай томон кўз ташлаб қўйди-да, ҳол-аҳволини айта бошлади.

— Ҳали ҳам адашишим рост. Лекин бугун сени топай деб, шаҳарнинг четида отимга миндим-да, кўчага кўндаланг туриб олиб, мана шу Иртиш бўйидаги барабойнинг бўйни узун мўриси кўриб олдим. Ушанга қараб чопа бердим, чопа бердим. Енига етганимдан кейин орқамга қайрилиб, отимнинг думини Иртишга

қаратиб ўша барабойга тираб турдим. Қарасам, олдим-да бир бўм-бўш кўча бор экан. Ўшанга тушдим-да, от қўйиб кетдим. Бор билганим: маиа шу атрофдаги бир дарвозанинг тагидан кичкина сариқ лайча кучук чиқиб ҳура кетарди. Ўша сариқ ит чиққан муюлишдан лоп этиб ўнг томонга қайрилсам, сенинг уйингнинг қоқ устидан чиқар эканман. Энди шу, бундан кейин мени бошловчи ўша сариқ лайча бўлади! Утган кунни шу уйнинг сиртидан тусмоллаб келиб, сариқ ит ҳуриб чиққан ердан қайрилиб, бир топиб кетган эдим. Бугун яна Иртишга бориб, яна ўшандай қилиб чопдим-да! Тилагингни бергур сариқ лайча мени кутиб ётган экан, ҳурганича югуриб, дарвоза тагидан чиқиши биланоқ қайрила қолган эдим, яна топиб олдим!— деди Утеиш хурсанд бўлиб.

Майсара Абайдан уялаётган бўлса-да, юзини бекитганича қиқирлаб кулди. Қимиз қўйиб ўтирган Офтобнинг ҳам гўзал юзи қип-қизариб, бўғилиб, барваста гавдасини силкитди-да, пиқирлаб кулди.

Абай кулмасдан Утегелдига иссиққина боқди-да:

— Хўш, сариқ ит чиқмаса ҳолинг нима бўлади?— деди.

Уйдагилар яна дув кулиб юборишди. Утелгелди дарров жавоб қилиб:

— У тўғрисини ҳам ўйлаб қўйдим Абай оға. Сариқ ит чиқмаса, ўша кўча бўйлаб у ёқдан-бу ёққа чопа бераман. Қани сариқ ит чиқмай чидаб кўрсин-чи?— деб, Абайнинг ўзини ҳам кулдириб юборди.

Кетмоқчи бўлаётган Абай Утегелдига ҳазиллашиб:

— Мана бунга шаҳар, кўча, номер, адреснинг нима кераги бор?— деди.

Лолабедард Утегелдининг енгилгина аскияси Абайни шу зайл ҳазил-эрмак қилишга олиб борди. Беғараз ҳазилга бир оз кулиш билан бирга, Абайнинг кўнгли хиёл ёришиб, кўтарилиб ҳам қолди. Бўлмаса ўз кўнглида мудом ётадиган ғуссага бугун қайиқчи Сейл беҳаловат қиладиган қанча-қанча оғир дарди-аламли сирларни қўшди. Абиш турган уйдаги ёшларнинг вазияти билан суҳбати, оғир қора тошдек юрагининг чуқур-чуқур жойларида ётган салмоқли дардларини ёза олгани йўқ. У дардлар Абайнинг кўксига бир нафас таскин топиб тургандек бўлди, холос... Ўша етилган оғудек ғуссасини ҳалиги Утегелдининг ҳазил-аскиялари

бир озгина устини ёпиб, унутдирадигандек бўлганди. Шу кайфиятда Боймағамбетни эргаштириб, Семейнинг катта бозорига қараб кетди.

Ҳозир Абайнинг катта Семей бозорини оралаб юрганига бир соатдан ошди. Аввало Плешчеев, Деров, Михайлов, Малишев ва татар бойлари Ҳамидов, Нсѣматуллин, Туҳфатуллинларнинг магазинларига бир нафас-бир нафас кириб, бош суқиб чиққанди. Улардан нарса, кийим, жабдуқ-асбоб олгани келган харидорлар унча кўп эмас экан. Бўлганлари ҳам олди-сотдининг ҳисобидан бошқани ўйлашга қурби етмайдиган кишилардек кўринди. У қозоқларнинг кўпчилиги саҳродан келганлар. Бош ва оёқ кийимларидан уларнинг ҳар эл, ҳар бўлисдан келганликлари кўриниб турибди. Бундай кишилар кўпинча дўкон оралаб, савдо-сотиқ, олди-берди қилаётган чоқларида биров кўз ташлашидан, бегона кишидан ийманадиган бўлишади. Ҳатто таниш бўлмаган кишиларнинг ҳаммасига шубҳа билан қарайдиган эҳтиёткор бойлар ҳам бўлади. Баъзан қари, субутсиэ, хасис бўлис-бийлар, молпараст, сассиқ сўз, писмиқ, содда муғомбир кишилар бўлади.

Бир магазинда Абай керей тумоғини кийган, эгнида туя жун чакмони бор, ҳалигидек бир бой бўлисни пайкади. Ёнидаги иккита йигитига эски кумуш камарини, қамчинини ушлатиб қўйибди. Узи кенг тери чолворини ечиб, унга тиқиб қўйган камзулининг чуқур чўнтагидап кир рўмолчасини олди. Ушанга ўраб, туғиб ташлаган пулини суғуриб олаётиб «бисмилло», «имоми аъзам савдоси» деб қўйди. Букчайиб, мўнкиллаб, кассага тўланадиган пулни имиллаб чиқараётир. Бу кекса, бу беоқибат бойнинг ёнига иккита йигитгина эмас, яна керей тумоғи кийган тўрт-беш киши келди. Урта яшар қалачилар ҳалиги бойни орқасидан таниб, салом бериб яқинлашишди. Оқ соқолли бой чолворининг ола-була иштонбоғини чувалтириб, худди таҳорат ушатмоқчи бўлган кишидек магазин ичида талпанглаб, букчая берди. Ҳалигиларнинг саломини алиқ олмай, норози бўлиб тўнғиллади-да, орқасини ўгириб олди.

Абай бу кўринишга ғазабланиб, нафратланиб қаради. Елвагай тўнининг устидан икки қўлини орқасига қовуштириб, битта-битта қадам босганича магазиндан чиқиб кетди. Ҳозирча оралаган катта дўконларнинг ҳаммасида ҳам аҳвол ҳалигидек. Савдо қилиб юрган

шаҳарнинг турғун халқи — руслар, татарлардан бошқаларнинг ҳаммаси ҳалигига ўхшаш, қўйли қўсқи «жунали бой» сингари қалачилар. Уларнинг ҳаммаси ҳам «шаҳарда ёмон кўп бўлади, пулингни кўз илғатмай қоқиб олади, алдаб кетади, ўғирлаб қўяди, шаҳар деган нуқул муттаҳамнинг, еб кетарларнинг ери» деган хавф билан юрадиган, турли-туман «битган бой», «чириган бойлар». Шуларнинг турқи-атворларини англагандан кейин Абай магазин оралаб юрган қозоқлардан ўзининг гапини уқадиган, уқиш эмас, қулоқ соладиган одам бор деб билмади. Шундан кейин қатор-қатор бир неча растани эгаллаган ёғоч дўкончалар, кичикроқ дўконларга разм солиб кўрди. У ерда ҳам ёлчитгудек одам кўролмади. Энди сўнгги умидини ўшанга боғлаб, кўп халқ бир ерга йиғиладиган, чор бозор сари йўл олди.

«Шаҳарда дард, касаллик бор. У юқимли касал, беомон офат» деган гапларни эшитиб юрган бўлсаларда, чор бозор аввалгидек. Қўлда кўтариб сотиб, унчамунча сотган нарсасидан чой-пой, озиқ-овқатини чиқарадиган беҳисоб чор бозорчилар кундаги одатларини тарк этиша олмабди. Абай кўп вақтлардан буён бозорга келган, кўрган эмасди. Кенг бир сайхон ерга чўзилган, қуми қалин чор бозор майдони, ҳали ҳам халққа лиқ тўла экан. Боймағамбет билан Абай шу бозорнинг ёқасига келиб, четдан туриб, халқнинг сиртдан кўринишига разм солишди.

Чор бозорнинг алоҳида бир белгиси: даставвал тинимсиз гангир-гунгур, говир-гувур, шанғир-шунғур, узлуксиз сўзланаётган сўзлар — товушлар эшитилади. Жим туриб қулоқ солсанг, бамисоли бир қулдур-қулдур, довур-довур қилиб гужгон ўйнаб қайнаётган олам. Узлуксиз, тинимсиз кўп сўз сели ёнингда оқаётгандек бўлади. Мингларча оғизлар, нуқул қулоқсиз, гаранг, тиним йўқ ерга фақатгина ўз сўзларини қайнатиб, ағдараётганга ўхшайди. Абай ҳайрон бўлиб, кулимсираганича ҳали ҳам қулоқ солиб турибди. Эндиги пайқгани: ҳалиги мингларча оғизнинг дам олмай, тўхтамай шанғиллаб айтаётган гаплари қайси тилдаги сўзлар эканлигини ҳам пайқаб бўлмас экан. Қанча қулоқ солсанг-да, қандай сўзлар эканлигини ажрата ололмайсан киши.

Ҳақиқатан бу бозорнинг асли халқи қозоқ бўлса-да,

руслар, нўғойлар ҳам кўп. Ора-чўра Туркистон томонидан, Хитой чегарасидан ҳам карвон-киракаш бўлиб келган дунганлар, таранчилар ҳам кўринади. Абай энди аравадан тушиб, тўпга кира бошлаганди. Гулбарра рўмолларини елкаларига солиб, қўлтиқ остидан олиб ўраган, қулоқларига катта-катта сирғалар таққан, кафтдек катта-катта қора кўзли, қора сочли циган аёллари келишди. Абайга фол очиб бераман деб: «бахтингни кўриб, айтиб бераман» — деб жавлон уриб, қўлини ёзганича алжишиб туришибди.

Яна бир оз юрганида, эски санг-санг чўққи тумоғининг чўққисига қисқа, жулдур, кир салласини ўраб олган аллақандай бир одам кўринди. Қўлига шилдироқли узун ҳасса ушлаган қаландар экан. Кўкраги очиқ, суяк-суяги чиққан, яланг оёқ, кўзи ғилай, кўса, қол-қора қаландар лип этиб Абайнинг ёнидан ўтиб кетди. Бир оёғини чўғ босиб олгандек, тез, баланд кўтариб, шалоп этдириб босади. Сакраб-сакраб бориб турганларни тўсатдан чўчитиб, товушининг борича бақиради.

— Олло-ҳа... а-а-ақ! — сўнгги «ҳақ» деган сўзини чин-қириб, шанғиллаб айтади. Шундан кейин бадбашараси, сийрак тишлари иржайиб, тиржайиб, жини тутган кишидек лабларининг икки четидан кўпик отиб, тўхтовсиз сўзлаб кетади:

Шайхий-бурқий қаландар,
Дарди-касални қайтар,
Кел баракат, кет фалокат,
Оллоийи ҳа-а-а-ақ! —

деб бақириб қўяди. Бир оёқлаб ҳассасига суянади. Сакраб-ирғишлаб, ирғитиб-ирғитиб, дам ўтмай шўнғиб, тўп ичига киради-да, Абайнинг кўзидан ғойиб бўлади. Чор бозор тўла турли-туман майда ҳунармандлар — қўлда кўтариб юриб, ё ўзлари ёки уйда ота-оналари тайёрлаган кийим-буюмларини сотувчилар.

Қоракесек тумоғини кийган сариқ соқолли бир киши Абайга ўзининг икки елкасига икки айириб ташлаб олган, қўнжи ёрма қилиб тикилган, янги ағдарма этикларини кўрсатади. Яна бир оз юрганида, икки қўлига қўш-қўш қундуз телпақлар қўндирган, икки телпақни мингаштириб бошига ҳам илиб олган телпақчи татар, қозоқ ҳунармандлари яқинлашади. Абайни нўғой телпақ кийишга лойиқ одам билиб, ўзининг нарсаларини

таклиф қила беради. Бировлар дўппи тикиб чиққан. Яна баъзилар ўрма қайиш қамчи, узун ўрилган бўжи ёки умилдириқ, қуюшқон, от-арава жабдуқларини кўтариб ўтишади.

Бир тўп оят битиб тикилган жойнамозни бир қучоқ қилиб елкасига ташлаб юрган кекса қозоқ аёли ҳадеб Абайнинг олдидан ўта беради. Ёшига, кўринишига қараб, бу савдогар аёл Абайни ўзича, ҳарқалай боши саждага борган бўлса керак, деб ўйлайди. Шундай қилиб, ўзлари ясаган узук-сирғаларини таклиф этган, пичоғи-ю қинигача тақиб, тайёр қилиб, қозоқча камар ясаб чиққан хунармандлар ҳам учрайди. Эски-туски сотувчи, тўн, чолвор олувчилар ҳам бор. Ҳар хил нусхадаги тумоқ, камзулларини қозоқча қилиб, қўлда тикиб чиққан ёш, қари қозоқ аёллари кўзга чалинади.

Бу тўпда ҳам Абай ўзининг кимга учрашиб, кимга қарата сўз қотишининг иложини қилолмади. Енгил, юпқа қора элтери тумоғини қўлига олган Абайнинг кенг пешонасида ингичка чизикли, кўндаланг тушган ажин йўллари йиғилиб турибди. Соқолига «қиров тушди» дегандек, аниқ-очиқ оқ оралаган. Хаёл олиб кетган кўзлари, гарчи бозордагиларга боқиб тургандек туюлса-да, у ҳозир ҳеч кимнинг юзини кўраётгани йўқ. Шу дамда Абай чиндан ҳам кексайibroқ қолганга ўхшайди. Кўнглини оғир тош сингари, ҳақиқий ранж, ғусса босиб турибди. Кун бўйи кезиб, ғамхўрлик қилиб айтадиган сўзини тинглагудек жон топмади. Бугун эмас, кўпдан буён ич-ичини митадек ўйиб еб юрган бир жароҳатига бориб тегди.

«Шеър ёзиб, ўғит тарқатиб юрибман», «халқим учун ғамхўр бўлиб юрибман» дейдиган Абай кўпинча бир шубҳага тушарди. «Қулоқ солаётган, англай билиб, керагига яратаётган қозоқ боласи борми ўзи, йўқми?»— деб тинчсизланарди. Мана ҳозир ўша шубҳасининг рост эканлигини кўзи билан аниқ кўриб тургандек бўлди. Яна қандай пайтда? Наҳадар мудҳиш иш устида? Шунчалик зарур бўлган сўзини, даво бўладиган сўзини тинглагудек одам топмади дейиш қандай хўрлик? Қандай оғир эрмак... бераҳм тақдир жазоси!..

Чин кўнгилдан зеҳн солиб, шу жиҳатини тўсатдан бир ўйлаб қолди-да, кейин яна ғайратга тўла фикрини тўплаб олди. Шундай қилди-да, ўз ҳолига ўзи четдан туриб, эрмакомуз кулгили назар билан боқди...

«На чора... Қандоқ илож топасан, сен ҳам бамисоли бир мендек дала, кимсасиз бепоёнда ноёб ва гўзал қизил, яшил матоларни ёйиб ташлаб, ўлчаб берадиган газини ушлаб, тайёр турган кимса сингарисан! Мато ҳам бор, газ ҳам бор, газлаб берар сотувчи ҳам бор... Фақат харидор йўқ. Қанча кутсанг ихтиёринг. Харидоринг чиқар чоғ йўқ. Уша сен-ку, Абай сен ҳам»— деб бошини қуйи солди-да, орқасига қайтди.

Қалдир-қулдур, ғовир-ғувур қилган чор бозордан энди сирғилиб чиққан Абай, шаҳарнинг четидаги қумлоқ тепаликнинг бағрига йиғилган салт отли савдогарлар ёнига яқинлаб келди. Бу ер маълум от бозори эди. Одам камроқ турган жойлардан кўп қўзғалмай бозорга тушган отни тўдалашиб туриб, кўздан кечираётган шу ердаги отлиқ-яёв қозоқлар Абайга бошқа бозорчилардан қулайроқ келди. Оқ соқолли, қизғиш мўйлов ва кўсароқ, сариқ магиздан келган уч савдогар Абайни танишди-да, қайрилиб келиб салом беришди. Ўз араваси устида шулар билан сўзлашиб ўтириб, Абай шаҳарнинг мана шу от бозор четидаги ўлим-етимларнинг хабарини эшитди. Савдогарларнинг ўзлари бошлаган вабо ҳақидаги мавзу энди Абайнинг ҳам сўзлашига сабаб бўлди. Кўпдан буён излаган қавмнинг озгина, бир ҳовуч тўпини учратган бўлса-да, Абай ўйлаб юрган гапларининг кўпини айтиб чиқди.

Бир гала савдогарлар қуршовида аравада ўтирган Абай кўпчилик эшитарли қилиб маслаҳат бераётир. Шу атрофдаги отлиқ, пиёда ва аравада юрган қозоқ, нўғой, эркак-аёлларнинг бир қанчаси яқинлашиб келиб, гапга қулоқ сола бошлашди. Абай аввало вабодан сақланишнинг халқ учун жуда зарур эканлигини айтди. Унинг шу ҳақдаги сўзларини берилиб тинглаётган тўриқ отли, оқ соқолли савдогар «жанозани, хатимни, хайри-худойини кўпчилиكنи йиғмай, оз одам билан ўтказиш яхши» деган гап бор дейишади. Буни қандоқ қиламиз?— деб ҳам сўради.

Абай бу ҳақда аввалги хутбада Сармулла айтган тушунчанигина айтиб қўя қолмади. «Шариатда жанозани фақат халфа, қори, мулла, махдумлар ўқисин деган эмас. Ҳар бир дуойи-фотиҳани, намоз ўқишни биладиган, унча-мунча ўқиган мусулмон жаноза ўқиши мумкин»— деди. Шунга қўшимча қилиб: «Ўликнинг уй ичсида, ўзининг яқинларида жаноза ўқишни биладиган

одам бўлса, у ҳолда муллаларни чақирмай, мачит-мадрасалардагиларни безовта қилмай, жаноза ўқиб, қуръон тушириб, хатим қила берсин»,— деди.

Абай ўзини мулла, ҳазратлардан бошқача тутди. У кўзи очилган илм фазилатларига суянган одам сифатида очиқ гапирди. Шунинг учун тозалikka рисоя қилишни қаттиқ тайинлади. Қўлни ҳамиша иссиқ сув билан ювиш яхши деди. Совуқ сув, совиган овқатни ичишдан сақланиш керак деди. Қовун-тарвуз сингари, шаҳар қозоғи, айниқса шаҳар болалари ўч бўладиган кўк меваларни емаслик керак деди. Фақат кўп қайнатилган овқат, қаттиқ қиздириб, қовуриб пиширилган овқатни ейиш яхши эканлигини айтди. Сув совугандан кейин касал тўхташлигини ҳам айтди. Қисқаси, Александра Яковлевнанинг ўгити, маслаҳатларининг ҳаммасини ўзгартирмай, тушунарли қилиб салмоқли, босинқи товуши билан яхшилаб айтиб берди.

Шундан кейин бу одамнинг Абай эканлигини ва Абайнинг ўзи ким эканлигини шу ернинг ўзида била бошлаган шаҳарликлар Сармуллани ҳам оғизларига олишди. Уни муллалар, халфалар ёмонлаб, айблашибди дейишаётир. Уша гап ростми? Имомларнинг шу ишлари дурустми-йўқми?— деб сўраганлар ҳам бўлди.

Бунга ҳам Абай: «Имом, халфаларнинг иши билан сўзи нотўғри. Яна унинг устига нодонлик. Оғир кунда халқ ғамини ейишдан олдин ўзаро олишиб, тортишганлари ўринсиз. Халққа жони ачийдиган одамлар қиладиган иш бундай бўлмайди. Қайси имом, қандай эшон айтса-да, юқимли касалдан сақланиш керак. Халққа «сақлан» дейдиган одамларни айбдор қилишлик жуда беҳуда иш. Ўзимбилармонлик, тескариликка олишлик, Ундай кишиларнинг ўзларини айбласа, халқ гуноҳкор бўлмайди. Сақлан дегувчи ҳеч қачон қасдлик қилувчи эмас, унинг ғамхўр эканлигини унутмаслик керак!»— деди.

Бугун Абайнинг катта шаҳар бозорига биринчи сафар боришида айтган гаплари шу бўлди. Келаси кун Слободка томонга ўтди. Бу томоннинг бозорида ҳам бир гал йигирма-ўттиз одамнинг бошини қўшди. Яна бир вақт мол бозорида, ўзининг араваси атрофига йиғилиб келган қирқ-ўттиз одамнинг ичида сўзлади. Майда дўкондорлар орасида Абайни тўхтатиб, сўрайдиган ҳар хил усталар, ҳунармандлар: темирчи, тикучи,

косиб ва боққоллар, ёшу қари пиёдалар кўп бўлди. Эркаг-у хотин бозорчилар орасида Абай ўзининг тизиб олган маслаҳат гапларини тингловчиларнинг хотирида яхши сақланиб қоладиган қилиб, тайинлаб гапирди.

Кечагидан кўра бугун Абайнинг кўнгли анча кўтарилиб қолди. У томоннинг чор бозоридек эмас, энди ҳар тарафдан тингловчилар чиқди. Улар бефойда кенгаш қурувчилар ҳам эмас, Абайга аниқ ишонадиган ва ишонч билан бирга, шифо берувчи оғиздан даво бўларли сўз кутган, маслаҳат кутган одамлар кўзга кўринди.

Шу жиҳатларини кўнглига туккан Абай энди руҳи кўтарилган ҳолда ишончли овоз билан айниқса чеҳрасида ишонч акс этган ҳолда сўзлаб берди.

Бу томонда сўзлаган гапида Абай, гап айлантириб келиб, Сармулланинг бошқа муллалар билан қилган баҳсини эслаб ўтди. Қаттиқ тайинлаб, сўзининг бутун салмоғини, ўша Сармулланинг гапини: «Энг яхши маслаҳат», «шаҳар халқи қулоқ қоқмай қўлланадиган ҳақиқий дўстона маслаҳат»,— деган гапга солиб айтиб берди. Шундан яна бир ҳафта ўтган пайтда Абай у томон билан бу томоннинг бозорларига кунда бориб турадиган бўлди. Кунига кам деганда қирқ-эллик кишига ўз фикрларини, гамхўрлик гапларини айтишдан тортинмайдиган бўлди.

Шунинг эвазига Сармулла айтди деган гап энди камайиб, халққа «касалдан сақлан, деган гапни Абай айтибди»— дейишиб, шаҳар қозоқлари орасида кўп гап юриб қолди. Август ойининг даставвалги ҳафтасида шу доврўқ батамом етиб борган у томон билан бу томоннинг халқи энди бошқача вазият олди. Бу кунларда мачитнинг имоми, халфа, қори, махдум, муллаваччалари жанозага чақирилмайди. Ош бериб, хатим беришларига ҳам улар камдан-кам чақирилади. Мусулмончилик бурчини адо этиш учун, ўлигининг зарурати учун мулла, халфалардан бир кишигина чақирилади-да, шунинг билан ўлигини чиқара беради. Халқнинг феъли-атвори мутлақо ўзгарганини кўр қори, Шарибжон халфа, Со-мурот махдумлар хўп яхши тушунишди. Сўнгги кунларда улар фоят кучли бир «ғазабга миниб» оғизларига жуда ёмон гаплар ола бошлашди. Булар гапнинг Абайдан чиққанлигини билсалар-да, уни «сахро қозоғи», «дин одами эмас» дейишди. Унинг устига халқ ўртасида обрўйи-донги, эътибори зўр эканлигини ўйлаш-

ди. Шунинг учун Абай билан олишишмади. Уни орқаваротдан ҳам оғизларига олмай қўйишди. Бироқ, бунинг эвазига ўвларига яниқ ўч, қасд-душман қилиб фақат Сармуллани тутиб олишди. Тишларини борича ўшанга ботиришди. Уч-тўртта бўлиб, пичирлашиб, қилган аҳдя-паймонларини Утарбой, Қорабой савдогарларга билдиришиб, ўшаларни эргаштириб, бош мачитнинг қоп-қора соя ташлаб турган панасида кекса имомни ҳалиги савдогарлар холи топишди.

— Тақсир ҳаврат, арзимив бор. Сизга маҳалла аҳли номидан айтадиган додимиз бор!— деб Қўрабой билан Утарбой барабар сўзлашди. Ёнларига махдумни, кўр қорини, Сомурот, Шарибжон халфаларни эргаштириб олишди. Энди булар имомдан ўзгача бир ишга фатво сўрашди.

Гапни Утарбой бошлади. У новча бўйини пакана ҳавратга эгиб, қадалиб турди. Узун чўққи соқоли силкиниб, йўғон овоз билан сўзлаб кетди.

— Ҳой ҳазратим. Мени сизга кўп қавм юборди. Бу ерда ҳам ўзим ёлғиз келган эмасман. Анави чорбор ёнида ўндан ошиқ киши кутиб турибди. Мана бу ўзингизга қарашли маҳалланинг худо йўлига берилган Муҳаммад умматлари бўлиб, сиздан фатво сўраймиз. Мусулмон боласининг бошига келган мана бу фалокат-офатга, мана бу оти хунук вабо дардига қарши, диндор қардошларга жони ачиб, қутқарадиган гап гапириладими, йўқми? Қандай чора бор, қандай даво буюрасизлар бунга?!— деди. Унинг гапини гўнғиллаган мулойим товушли Қўрабой қувватлай кетди.

— Денгиз тўлқин отиб, кемадаги халқ фарқ бўладиган бўлса, орасидан бировни қурбон, садақа қилиб қутулади дейишади! Еки бу шаҳарнинг халқига шундай бир чорасини айтасизми?

Утарбой яна гап бошлади:

— Марҳум отангиз авлиё ўтган Оқэшон эди. У киши шундай пайтда халқ ўз ичидан аямай қурбон берсин, деган эканлар. Илгари иситма билан кўк чечак чоғида шундай талаб қилинган деб эшитамиз. Эндиги маслаҳатни ўзингиздан сўрадик. Айтинг, тақсир, бир давосини айтинг бу халқингизга!— деди.

Икки савдогар икки томонидан бодиллаб, аввалдан ёдлаб олишган сўзлари билан мўнкиллаб-қалтиллаб қолган кекса ҳазратни исканжага олишди, Бундай гап-

ни тўсиндан эшитган ҳазрат очиқ бир жавоб бера олмади.

— Баракалла, баракалла, феълингизга, қабул бўлсин. Аҳли ислом қавмининг ҳар бир мушкул, фано ҳолда қолганда берадиган қурбони, садақаси пайғамбаримиз Расулулло, Муҳаммади Мустафо ҳузурида қабул бўлмай. Фалокатли замонларда эзгу кўнгил, азиз бандалар ҳаракатлидур! Ниятингиз қабул бўлсин. Бираҳматика ё арҳамарроҳимин!— деб фотиҳа қилди.

Икки надон савдогар нима дейишларини билмай серрайганларича қолишди. Ҳазрат узун ҳассасини кўндаланг ташлаб, паст пошна кавушини мачит ёнидаги шағал тошга тиқир-тиқир босиб, қайта-қайта фотиҳа қилганича кета борди.

Ҳазрат чорбоғдан чиққанида, Утарбой билан Қорабойнинг ёнига ҳали улар ҳазратга айтишган ўнточа шериклари ҳам келишди. Булар бир тўп бўлиб, энди қори, маҳдумларни ўртага олишди. Утарбой билан Қорабой ҳазратнинг ўрнига қолган Самат халфа, Шарибжон халфа икковига ўқталиб:

— Ҳалиги ҳазрат нима деди ўзи?

— Берган маслаҳати нима бўлди!— дейишди. Новча, узун қора соқолли халфа Самат, ҳазратнинг гапига пишиқлаб узил-кесил изоҳ берди.

— Билинглар ва қабул олинглар. Эндиги ҳаракат фатво сўраб келган ўз қўлларингизда. Мана бу байтуллонинг тагида сизлар авлиё ўтган Оқшоннинг отларини атадингизлар. Бугунги содир-аъзам, кекса имомингиздан, яна бу шаҳарнинг энг қадрли уламосидан бундан буён қилинадиган ишга рухсат олдингиз. Энди ҳеч бир одам сизларни уламоингиз, улуғ мартабали фақиҳ ҳазратингиз берган ўрнак учун айбдор демайди. Ҳазрат айтди-ку, бўлди, холос, тамом!— деди.

Шу айтилган гап билан шу ерда турган дин бошлиқлари, ўзларининг нияти-қарорларини бир ерга етказишди. Икки зўравон савдогарни ҳам маълум бир ниятга нишонлаб қўйишди. Қўрабой ўзлари ўйлаган ишни ҳали ҳам дин бошлиқлари билан аниқлаб олгуси келиб:

— Мана шу пўс калласини айтиб беринг-чи. Шунимен ҳали ҳам англаёлмай турибман!— деди. Бу савдогар билан борди-келдиси кўпроқ бўлган Сомурот маҳдум нахтона қилиб тушунча берди.

— Эшитдиларинг-ку, «балодан қутулиш учун халқ қандай қурбонликка бўлса-да, чидамоғи керак»,— деди. «Қурбон этиладиган қанчалик қадрли, аслзода, жуда қимматли бўлса-да, халқ шунга аҳд қилсин-да, аямасин. Савобдан бошқа топадигани йўқ»— деди. Қарор шу эмасми? Қори сиз айтинг-чи!— деди. Китоб сўзлари билан мулдаларнинг тилини тушунмай турган нодон савдогарларга махдум жон жаҳди билан қозоқчалаб, ҳар ишнинг йўлини аниқлаб берди. Кўр қори бўлса бошқача эпчиллик қилди. Ҳалиги махдумнинг гапини қўлма-қўл қувватлаб:

-- Ҳақиқий қарор шу. Фатво деган шу-да. Боринглар, ният қилган ишларингга қадам қўя беринглар!— деб гапни чўрт кесиб ташлади.

Сармулла бўлса, бу кунларда кўнгли кўп таскии топган хотири жам дейиладиган яхши кайфиятда эди. У айтаман деганини айтди, қиламан деганини қилди. Кўр қори, Сомурот махдум, Шарибжон халфаларгина эмас, у эшони ҳазратнинг ўзини ҳам, Сармуллага илтифот қилмай четда қолдиргани учун, қилмишига яраша жазога учратди... Ҳозир Сармулла шу жиҳатларини бир оз ўйлади. Пайқаб курса ҳазратнинг ўзи ҳам сўнгги ҳафталарда кун сайин тушимдан, унимдан маҳрум қолаётир. «Бўла берсин шундай, «шу зайл бора берсин», «хўп, хўп, аст, бисёр хўп аст»¹ деб кейинги баъзи бир масалаларни Сармулла форсичалаб сўзлаб қўйди. Унинг шу зайл «кайфи чоғ».

Эртасига кечқурун Сармулла оқшом намозидан кейин ичкари уйдаги Бибисора, Асма деган қизларини чақирди.

— Қизим! Қизим Бибисора, Асма! Анийингизга айтинг, самоварини ҳозирлай берсин, мен дарров сартарошга бориб келай!— деди елвагай тўнини кийиб, оёғига кавушини илаётиб.

Унинг ҳали ўзи номларини айтиб чақирган 15—17 ёшдаги Асма, Бибисора деган баланд бўйли, нозик-нозик қизлари отасига эшик очишди. «Тез келасизми, самоварни тайёрлаб қўямиз»— деб, оталарини ҳурмат қилганларича шам тутиб юқориги уйнинг зинасидан тушириб, эшиккача кузатиб қўйишди.

¹ «Яхши, яхши бўлибди.. жуда яхши бўлибди».

Шунинг билан иккала қиз оналарининг ёнига кириб салдан кейин самовар қўйиб юборишди. Овқат ичиладиган уйларига тўгарак хонтахтани қўйишди. Лекин самовар қайнатгунча оталари келмади. Самоварга бир неча бор кўмир ташлаб дамлаб қўйиб, хийли вақтгача Сармулланинг келишини кутишди. Кечиккан сайин ҳайрон бўлишиб, тиқ этган товушга аланглаб, неча турли тахмин, тусмолларга боришди.

— Намозга кетгандир, сартарош овқатга таклиф қилгандир, ёки битта-яримта ўлган бўлса, чақириб кетдими экан!— дейишди.

Бундай пайтда айтиладиган сабаб, тахминлар қолмади. Етадиган вақт бўлди. Чироқнинг ёғи тугади, тун яримга борди. Вақт ўтган сайин озғин чеҳраларида шубҳа акс этиб, ранглари ўчинқираб қолган иккита матол қиз энди йиғлай бошлашди. Онасига қўшилиб, сарғиш қовоқлари солиниб, оҳ ҳам ура бошлашди.

Тун ярим кечадан ошди. Шами сўнган уйда, бедор, унсиз ётган бир она билан, ҳасрат сезаётган ёш қизлар тонг отарда қичқирган биринчи хўроз овозини ҳам эшитишди. Келмади, қайтиб келмади ота! Ғойиб қоронғилик ютгандек. Гўё Сармулла чиндан ҳам бахтсизлик домига илингандек.

Шу беозор гўдаклар йўлига кўз тутиб ўтказган кечада Сармулланинг бошидан бошқача, хаёлга келмайдиган, алоҳида бир ҳол кечганди.

Бош мачитнинг орқасида, Сармулланинг уйидаги тўрт муюлиш айланган жойда, унга таниш сартарош бор эди. Шом намозини уйда ўқиб, қош қораймай туриб кўчага чиққан Сармулла тўғри сартарошнинг уйига борганди. Уйда чой ҳозирлаб, хотини билан қизлари кутиб ўтиргани ёдида бўлган Сармулла, сартарош билан суҳбатлашиб, гапга тутилиб қолгани ҳам йўқ. Лекин сочини тозалаб олдириб бўлиб, бино қўйган соқолини ҳам таратиб ихчамлатди. Соқол-мўйловини мусулмонча мухтасар қилдириб бўлиб, энди уй эгасига одатдагидек раҳмат айтиб, кўчага чиққанди.

Асли анча вақт тутилиб, айланишиб қолган бўлса керак. Ҳозир ойсиз кечанинг гавжуми қуюқлашиб, хилват кўчалар кимсасиз кечада қоп-қоронғи бўлиб, ҳувиллаб турган экан. Сармулла ўз уйига борадиган тўғри йўлга тушиб, мачит чорбоғининг шарқ томонидан ёндашганича кела берди. Бир муюлишдан айланса,

Ўзининг эски чодирли уйининг чироғини кўрарди. Шундай қилиб, муюлишдан қайрилиши биланоқ рўпарадаги муюлишдан, сояли катта дарахт тагидан лоп этиб бирикки киши унга ташланди.

Сармулла товуш бериб: «Кимсан» дегунча бўлмади. Мачит чорбўғининг муюлишидаги деразалар ёнида яна уч киши турган экан. Қулоч ёзиб, қисқароқ қуролларини ўйнатиб, улар ҳам Сармуллага ташланишди. Сармулланинг фақат: «Эй жонларим, кимсизлар, тўхта!» деган гапларни айтишгагина мажоли келди. Ён ёқдан интилиб келган беш киши бирдан ёпирилиб кетишди. Ҳаммасининг оғзидан «Субҳонолло», «астоъфурулло», «лоилоҳа-иллоббо»— эшитилаётди. Худди бир саждага кетиб, «таҳлил» айтаётган сўфилар дейсан киши:

Шу он Сармулланинг бошига бирининг зилдек чўқмори, бирининг калтаги тегди. Ёвларининг оғзида олло, қўлларида ханжар, чўқмор, калтак. Бу қасд кучлар бараварига қаттиқ зарб остига олганда, Сармулла қулаб кетди. Кўз ўнгидан сўнгги шуъла сўниб, оёғини чалкаш босиб, йиқилиб кетаётганида, унинг кўкрагига ханжар ҳам урилди. Қайсидир бир ёвнинг ўткир личоғи ҳалигина моҳир сартарошнинг қўли билан силлиқлаб таралган тилладек сариқ соқолининг остида қирқиб, бўғизлаб ўтди.

Бомдод намозига йиғилган халққа кекса муллаваччалар, Қўрабойдек савдогарлар оғзи билан айтилган совуқ хабар етди.

Намоздан кейин Сомурот махдум, кўр қори, Самат халфалар бир томондан ўзгача суқланиб, иккинчидан янги тарқалган доврўқ, овозани бошқача қилиб сирлаб сўзлашаётди. Эндиги тарқалаётган овозада Сармулланинг ўлими шундай баён этилади.

«Сармулладек хосиятли, шарофатли муллани халқ ўлдирибди. Вабодек офатдан шаҳар халқини қутқаришининг йўли, бир яхши одамни қурбон қилиш экан. Шариятда бундай ўлим билан ўлган одамни шаҳид билан баравар саналар экан. Ўлдирувчиларни айбдор қилиб, гуноҳкор дейилмайди. Сабаби, денгизда қаттиқ довул кўтарилиб, оғир тўлқин уриб, одам билан лиқ тўла кема фарқ бўларга келганда, ўша кемадаги бир яхши одамни сувга улоқтириб, кўп учун қурбон қилиб, қазодан қутулиш айб эмас. Бу ҳақда ўтмишдаги уламолар шарият йўлига тўғри қилиб, ёзиб кетган оятлар

бор. Ҳозирги Сармулланинг қазосини ҳам, унинг оила аъзолари, қариндошлари, ёри-биродарлари, барча шогирдлари шу хилда тушунишсин. Бўлмаса майитнинг жанозасини шаҳидлик даъвосида чиқаришга, бор гуноҳларидан пок бўлиб, қодири оллонинг дийдорига боришига зарар етади, гумон қолдиради. Шу жиҳати эсда бўлсин!»— дейилади.

Шу гап билан кетма-кет яна мачит атрофидан маҳалла халқига бир хабардан сўнг иккинчиси тарқалди. Халқнинг эс-ҳушини йиғдирмай, сабр қилдирмай эсанкиратиб, яна бир фатво беришибди.

«Сармулла мусулмон қавми учун ҳалок бўлиб, қон тўққанлиги учун, ҳақиқий шаҳид деб ҳисобланади. Ўзи қандай қазо қилган бўлса, шундай, эғнидаги бор кийимлари, қони билан, ювилмаган жароҳати билан қўйилади. Тангри таолонинг даргоҳига шу ҳолатда сафар чекади!»— дейишди.

Бош жотоқда байтулло, «худонинг уйи» деб аталадиган мачитнинг қоронги соясида туғилган қора юзли жиноят ўз айтганини қилди. Оғзига оллосини, қалбига пайғамбарини, оят ҳадисини олиб, «фатво», «оят» деган кўмакчиларини ёд этиб ўтириб ҳаракат қилинди. Қон тўкилди. Сўфилик билан диндорлик тўнига бурканиб келган жиноят ўзга жиноятлардан ўзгача. Бу қонхўрларнинг бошида салла, қўлида тасбиҳ, оғзида «таҳлил». Ерга боқиб сузилган мунофиқ кўзларида соя сингари қора сурма. Бу ҳолатларнинг ҳаммасини олганда — бирорта каллакесар, қонхўр безориларининг ёки катта йўлда, тун кечада тунаб кетадиган қароқчиларнинг қўлига тушмайдиган қулай шароит.

Ҳам қасд одамингни ўлдир, ҳам ўзинг шаҳид деб атаб, беҳишт олиб берадиган бўл. Ҳам бу кундаги кек билан жазодан, қарғиш билан ғазабдан омон бўл! У дунёда ҳурни қучиб, кавсар ичиб, етти жаннатнинг яхшиси бўл!

Сармуллани ўлдириб, душманлари уни шаҳид деб даъво қилишди. Ҳамма жиноятнинг оқибатини, чиқадиган ёнғинни саллалари, тасбиҳ тутган қўллари билан пийпаслаб ўчиришаётир. Бош мачитнинг имом, қорн, халфа, махдум, муллаваччаларининг эндиги ҳаракатлари шундай. Улар эрталабданоқ атрофини қуршаб, ҳалиги жиҳатларини Сармулланинг ювош хотинига, гўзал маъсум қизларига кўп уқдиришиб, ишонтиришаётир.

Сармулланинг кичкина уйини, дарвозаси-ю, ичкарисини, ҳатто ориқ тарғил оти турган отхонасини, уй-жойининг атрофини муллалар қуршаб олишди. «Шаҳид» деган, «жойи жаннатда» деган гапларни такрорлай-такрорлай, йиғлаётган аёлларнинг товушини ўчиришга тиришиб сўзлашади.

— Йиғламанглар, азиз бандалар, худога қаршилик қилманглар. Бу ўлимга ўзгача сабр керак!— деди.

— Худонинг энг севган қули шаҳид бўлади.

— Бундоқ ўлим топган кишининг армони йўқ.

— Йиғласа, норози бўлиб нолиса, майитнинг гўр азоби оғирлашади!— деган гапларни халфалар кирган-чиққан вақтларида атайлаб айтишаётир. Кутилмаганда бу ўлимга ўзгача илтифот билдириб, ўзи ҳам келган кекса эшони ҳазрат ҳам насиҳат қилди. Бибисора, Асмаларнинг қулоқларига кўв муллалар баъзан китобчалаб, баъзан қозоқчалаб қуйишаётир. Жанозасини шошириб, «ўликни ювиш керак эмас», «кийимини алмаштириш керак эмас», «кафан керак эмас»— деб жадаллатиб тездан кўмншга шошилишаётир. Бу ниятга келганда, алоҳида тезлатиб, ҳаллик уришаётир. Жуда шошилишларига сабаб қилиб, «бугун жума», «жума куни оғмай туриб ёнбошини ерга текказиш керак» деган яна бир даъво чиқаришди. Бу гап аввало кўр қоридан чиқди. Энди катта бир далил «ҳақиқат» тарзида барча муллаларнинг, дин бошлиқларининг оғзига тушди. Хоналарда, ҳовлида, кўчада ҳам шу гапга қарор қилиб: «мусулмончилик қондасига мувофиқ тез кўмиш керак»— дейишиб, доврўқ қилишаётир.

Шу хабарнинг кетидан:

— Шубҳасиз шаҳидлигининг исботи шу — пайшанбадан жумага ўтар кечаси тангри буюрган қазоси етган,— дейишади.

— Бу ўлим, барча мусулмон фарзанди севиб, севиб тилайдиган ўлим.

— Ҳатто «мен ҳам шундай ўлим топсам»— деб, ҳасад қиладиган, чин кўнгилдан тилайдиган ўлим.

— Бу шарофатли мулланинг оллоҳ даргоҳига шунчалик покликда бориши Лавҳул-Маҳфузда ёзилган.

— Мусулмонлар билинг, ҳой, огоҳ бўлинг. Шаҳид ҳавмида кетган қадрдонимиз Сармулла ҳаммамизни ҳам шафоат қилсин!— деган гапларни таҳорат қилиб

юрган ерида Шарибжон, Сомурот, кўр қори учови айниқса товушларининг борича айтишади.

Буларнинг шундай ҳаракат билан ғужғон ўйнашиб, шошилишларининг сабаби бор. У сабаб — мачитдан ҳам эмас, Сармулланинг ўлиги устига йиғилган қузғунлар сингари муллалардан ҳам эмас. Булар бамисоли бир дард тегиб ўлган бир молнинг йироққа элтиб ташланган янги ўлакчасига узоқ-узоқ қоялардан қанот қоқиб келадиган оқбошли тасқаралар. Ҳозир улар оқ саллали йиртқичлар. Бу сабаб, Сейлдек, Исобойдек қайиқчилар тарафидан чиққан. Эрмедек балиқчининг, Тусип, Тўқбой сингари ўтинчи-сувчиларнинг, Дамежон, Жабайқон сингари қашшоқлар уйининг дарвозаси олдида, деразаси тагида туғилган. Еки ўшалар йиғилган дарё ёқасида, қайиқ оғзида эсга келган сабаб.

Сармулланинг ўлимини аввал ҳар кун дарсга келадиган шогирдлари билишган эди. Уларнинг энг каттаси 14—15 га чиққан болалар эди. Ушаларнинг ичида ҳалиги қайиқчи Исобой, балиқчи Эрмек, ишчи Тўқбой сингариларнинг болалари ҳам бор эди. Қишда Дамежоннинг иккита кичик ўғли ҳам Сармуллада ўқиган эди. Уларнинг қўшнилариинг ўн икки-ўн уч яшар болалари ҳам Сармулланинг шогирдлари. Уша болаларнинг ҳаммаси ҳам ўкириб йиғлаганларича уй-уйларига Сармулланинг қонли қазосини айтиб боришди. Бу аҳволни билган ҳалиги қайиқчилар, ёши қайтган кўп ота-оналар «Сармуллани бўғизлаб кетибди» деган хабарни эшитишлари биланоқ, унинг тунов кунни хутбада айтган гапларини оғизларига олишганди.

Елғиз хонадонларгина эмас, қанча-қанча кўчалар, ҳатто бутун бошлиқ маҳаллаларнинг халқи шундай қилди. Сўнги ҳафталарда имом, муллаларни бирорта жанозага, хатимга чақирмай қўйганлар ҳам шулар. Сармулла ўша хутбада сўзлаганидан кейин сўзлагани ҳам йўқ. Яна қайта бирор ёққа чиққани ҳам, боргани ҳам йўқ. Фақат шогирдларини ўқитиш билангина бўлди. Бироқ, унинг томонидан содир бўлган ҳаракат бир йилгина кўпчилик ичида сўзлаш бўлса-да, ўша бир сўзлашнинг ўзи катта бир ҳаракат эканлигини кейинчалик сезиб юрганди. У гўл муеулмончиликнинг афсонавий китоблари баҳс этадиган «тилсим» қувватини топгандек, сеҳрли сирини очгандек бўлди. Бир оғиз гапи билан муллалар ўртасига чақмоқ ўтини сочиб, жазо тўпи-

ни туширгандек бўлди. Уларни ер билан яксон қилиб енгиб кетди. Негаки, жамоат, халқ ёппасига унинг айтганига ишонди-да, мачит, мадраса, мулла, хўжалардан бир лаҳзада юз ўгирди-қўйд.

Бугунги ўлимнинг асли сири шунда эканлигига халқ заррача гумон қилмади. Шунинг учун оталарининг ғазабини кўрган, ўқитувчи-устозларига раҳмлари келиб йиғлашаётган, эси кириб қолган етти-саккиз шогирд чувалашиб юриб, кўчада келаётган Сейл билан Исобойдек кекса қайиқчиларга дуч келишади. Булар эшаклари, темир таёқларини елкаларига қўйиб келишаётган экан. Сейл болаларга маслаҳат беради.

— Сенлар бекорга чувалашиб, оҳ-воҳ қилиб юришни қўйларинг. Бундай ишнинг биттагина йўли бор. Шу ерда юрадиган Метрей билан Симон деган иккита «охотчи» бор-ку. Тўғри ўша икковига бориб: «одам ўлдирди», «бўғизлаб кетди», «шу ишни қилган қароқчиларни топ», «мулламизни ўлдирди» деб айтишлар, — деди.

Сейлнинг маслаҳатини олган бир тўп ёш шогирдлар, шаҳарни оралаб келаётган икки полицейскийга ўзларининг машъум хабарларини айтишганди. Бу икки полицейский шу бош маҳаллани мудом индамай кезиб юришарди. Узун сариқ чипор қилич таққан, ҳали Сейл айтган «Метрей, Симонлар» шулар. Булар шу томонни биладиган забедейшнинг кўз-қулоқлари.

Болалардан бу совуқ хабарни эшитган полицейскийлар Сармулланинг уйига келишган эди. Уликни ўз кўзлари билан аниқ кўриб олиб, забедейш маҳкамасига маълум қилишди.

Ўрта бўйли, қотмагина, чўққи соқол, шопмўйлов забедейши подполковник Смирнов — ишчан, пишиқ одам эди. У Слободкада қон тўкилиб, ўлим содир бўлганини аҳамиятсиз қолдира олмайди. Бу камдан-кам учрайдиган ўзгача жиноят. Слободкада ўзи ҳукмронлик қилиб келаётган шу етти йил мобайнида, шу кунгача, «попни бўғизлади», «магометанларнинг попини бўғизлади» деган гапни эшитмаган эди.

Подполковник Смирнов учун «мулла» деган гап — мачитнинг дин бошлиғи деб англашилди. Хўш, дин бошлиғи экан, бутхонанинг ё дъяконига, ё попига, ёки протопопига таққослаб кўрганда, унга буларнинг қайси бирини бўлмасин ўлдириш деган гап, ақлга сиғмай-

диган ишдек туюлди. Шунинг билан у дарҳол следователни, докторни чақиртириб, иккита полицияга қўшиб Сармулланинг уйига жўнатди.

Мачитнинг ҳалиги халфа, ҳазратлари қузғундек чуввос солиб, Сармулланинг бошига барча қора тўдаси билан уймалашилари, мана шу забедейшининг ҳаракатидан кейин юз беради. Эрталаб следователь билан доктор келиб, Сармуллани холи колдириб, батамом қарашиб, актларини ёзишади-да, яна боягисидек кийинтириб, қандай ётган бўлса шундай ётқизиб кетишади. Бу ҳаракатни эшитгандан кейин Шарибжон, Самат халфалар тездан ҳазратни мачитга чақиртириб келишиб, Сармуллани шаҳидга чиқаришади. Уни «жума намозига чиқариш диннинг буйруғи» деб шоширадиган бўлишади. Мусулмон қавмининг тушунчаси бўйича «ўлдирувчига жазо йўқ» ни чиқаришади. «Буни халқ қурбон қилиб, халқнинг ўзи йиқитган, бундай ҳаракатга дин ислом аҳли, дин қардошларидан бошқа кишиларнинг аралашишга ҳақи йўқ!» ни топишади.

Бунинг устига имом, халфалар Сармулланинг ўлигини чиқарар пайтда наमतфуруш Сейсекени, қассоб Қасенни, дўкондор Жақипни ва Утарбой сингари бош маҳалланинг отоқли бойлари, эътиборли савдогарларини жўрттага чақиршиди. Эл қозоғидан «шу ўлимга керакли шохид бўлар» дейишиб, Урозбойни ҳам чақириб, бош қўштиришди. Шунинг билан бу тўда шарият буйруғи шу деб, Сармуллани мусулмон мазорига элиб, кўмиб ҳам келишди.

Бироқ, бунинг эвазига, кеча хуфтан намозидан келаётган Шарибжон халфани бир тўп номаълум одамлар тутиб олиб, бошидаги салласини учуриб юборишди. Иккита тишини синдириб, тумшугини қоп-қора қонга белаб кетишибди. Самат халфанинг деразасидан тош-бўрон қилиб, уй ичисининг ўтини ёриб кетишибди. Эртасига кечаси Сомурот махдумнинг янгигина, мана шу вабо офати туфайли қўнқайтириб солиб олган кўк чодирли уйининг ҳали бўёғи қуриб бўлмаган, чиройли чодирли туташ ёйилган ўт билан лов этиб ёнади-тушади.

Шунинг билангина чегараланмай, забедейшининг иккита охотчиси «Симон билан Метрей» энди кунни хато қилмай, эртаю кеч Шарибжон халфа, кўр қори, Сомурот махдум ва савдогарлардан Утарбой, Қўрабойларни қайта-қайта дознанига (сўроққа) чақира беради-

Сармулланинг ўлимига тааллуқли, бир қанча лоп-лоп қилиб чиққан хабар, дув-дув гап бу томонгина эмас, энди катта Семейга, Затонга, Жўламон жотоғига, Ужеркега, қисқаси, шаҳарга яқин қишлоқларнинг ҳам-масига тарқала беради.

Забедейшнинг чақирғи билан холис гувоҳ тарзида Сейл, Исобой сингари шаҳарнинг турғунлари ва бошқа кўп одамлар Слободка улуғининг маҳкамасига бориб келишди. Ҳалиги айтилган халфа, махдумлар терговга олинишлари олдидан забедейшнинг ўзи билан яна терговчи, тайний советник Зенков билан Абай ҳам икки марта узоқ-узоқ суҳбатлашиб чиқди.

Бир оз кундан кейин уйига ўт кетгани бу ёқда турсин, кеча кечқурун Сомурот махдум каталашкага қамалди. Уша кечқурун бу хабарни элданбурун эшитган кўр қори арава қўштириб олиб, ҳазратни, халфаларни ўтини ёриб ўрнидан турғизди. Эл ётар пайтгача тинмай чопқиллаб юриб, Шарибжон халфани ҳам, Самат халфани ҳам ўзи сингари югур-югурга солди. Шаҳарнинг бор эътиборли бойларига хабар қилиб, «дини ислом учун», «халқ йўли учун» деган шиор билан зебедейший билан олишишга ҳозирлади.

Шундан кейин уч-тўрт кун ўтди. Энди Семейнинг етти мачитдаги бор имомлари билан маҳалла бойлари ҳам улуғ маҳкамасига приговорлар, аризалар тушира бошлашди. Ишбилармон, пухта кишиларини ишга солишди. Шунинг билан Сармулланинг ўлиmidан кейин ҳамма ёқни тутиб кетган ғавғо, дув-дув гап, узлуксиз маломатлар, хаёлга келмайдиган ҳикоялар бир ҳафтагача тарқала-тарқала бориб, энг охири учуқ-учуқ билан босилди.

У томондан полицмейстер билан городской голова қаҳрига олиб аралашганда, забедейший даставвалги ҳаракатидан бир лаҳзада юз ўгириб, заптдан тушди-қўйди. Сомурот махдум уйига келди. Энди имом, халфалар билан шаҳар савдогарларининг кўнгли жойига тушиб хотиржам бўлишди. Негаки бу чоғ полицмейстердан бошлаб забедейший Смирновнинг, следователь Зенковнинг ва буларгина эмас, у томоннинг приговорларини беришган бир неча имомлари орасида даста-даста «оқ қуйруқ»¹ дейиладиган танокор юриб қолган.

¹ Илгариги юз сўмлик қоғоз пул.

Забедейшийлар ўзлари аниқлаб ушлаб олган қон-хўр, қотилларни бўшатди-қўйди. Кўрсатаётган далиллари: «бу, жиноят эмас, ислом динининг ўз закони», «Муҳаммад динида бўлган қозоқ, татарларга ўша динда бўлишлик рухсат этилса, уларнинг ўз шариятлари рухсат қилган баъзи ҳаракатларини ҳам рухсат этмаслик мумкин эмас!», «Бу айниқса мана шундай вабо офатидек катта офат устида қора халқ, беҳисоб эл қилган иш», «касалликдан, офатдан қутулиш учун нодон халқ томонидан содир бўлган қўпол ҳаракат», «Россия қонунида бунга ҳеч қандай жазо кўрсатилмаган», «Шунинг учун айбдор йўқ!»— дейишиб, булар ҳам ўзларича «даъво тўқиб», «фатво» беришди. Шунинг билан Сармулланинг ўлими ҳам ўтди, уни йўқловчиларнинг сўзи — уни ҳам ўчди. Айбдорнинг айби ҳам йўққа чиқиб, ютилди-кетди.

Абай сўнгги кунда бу томонга, Қумошнинг уйига бир келганида эшитгани, кўпчилик ғазабининг жазосига кўр қори ҳам учрабди. Уни ҳам хуфтан намозидан келаётганда, ўзлари Сармуллани ўлдиртиришган пайтда, худди ўзининг дарвозаси тагида бир тўп номаълум одамлар ушлаб олишибди. Бир лаҳзада даст кўтариб аравага босиб, анчагача отни чоптириб боришибди-да, дамларини чиқармай дўппослашиб, хўп тепкилашибди.

Кўр қориларнинг қулоғи одам овозига алоҳида динг бўлади, деган гапни биладиган кишилар бўлса керак. Ураётганлар бирор марта чурқ этиб товуш чиқармай эзгилаб, тепкилашибди. Шундай қилишибди-да, кимнингдир отхонасига киргизиб юбориб, устидан бекитиб кетишибди. Салласини чувалаштириб, сургаб боришибди-да, бир учини мулла дўпписи билан бирга ҳожатхонага ташлашибди.

Кўр қори: қийнаётганлардан қутулдим-ку, деб атрофини пийпаслаб, инқиллаб ўрнидан туриши биланоқ бир томонидан тепиб қолган отларни пайқабди-да, қимирламай ўтира қолибди.

Сармулла ҳақида оти номаълум, сўзи йўқ, унсиз бир ўч олувчи кучнинг кўпдан ғзаби қайнаб юрган мулла, сўфиларга зўравонлик билан қилган сўнгги масхарали ҳаракати шу бўлибди. Ҳозир август ойининг йигирмасидан ошиб қолган. Семейда кечаларгина совуқ бўлмай, кундузи ҳам совуқ шамол кучайиб, ёғингарчилик кўпайиб, кузнинг ёғин-сочинли заҳри билина бош-

лади. Оролнинг ўрмонлари тилла рангга кириб, сарғая берди.

Куз тушди дегунча Иртиш бўйида, айниқса Семейда шамол кучайиб, довулга айлана беради. Ҳозир кун сайин қум бўрони қутурадиган бўлди. Қаттиқ шамол энди совуқ дамли куз нафасини билдира беради. Шаҳар халқи ёзлик елвагай тўнларидан, сирма тўн, қалин пешматларга кўча бошлади.

Саҳродан гала-гала ҳайдаб келиб сотадиган қўй, сизир, йилқи, туялар ҳам энди бу томоннинг бозорига тез-тез туша бошлади. Семей бозорига қарагай ичидаги Белоғочдан, Иртиш бўйидаги, қуйидаги: Оқ тос, Глухов, Степной станицаларидан ва юқоридаги Ужерке, Секленке деб қозоқча аталадиган қишлоқлардан арава-арава қовун-тарвузлар кела бошлади. Буғдой ортган, ун тортдириб бозорга элтаётган крестьян обозлари ҳам икки томоннинг бозорларини тутиб кетди.

Осмон кун сайин бир хил хира тортиб, сур рангга кира беради. Баъзан кун бўйи, икки кун, икки тунлаб сурункасига сур булут қоплайди. Туман тушиб, совуқ бўронга ҳам айланади. Қуюқ булут кўчманчи совуқ ёмғирга, муттасил ёмғирга айланган кунлари ҳам бўлади. Тиниқ сувли Иртиш ҳозир тез-тез оқиш тортиб қолади. Кўчалар баъзан чанг-тўзон бўлса, баъзан ёмғир селидан лой бўлиб, қатновчилар сийраклаша боради.

Сармулланинг ўлганига икки ҳафта бўлиб, унинг вафоти ҳақидаги ғала-ғовур, қизғин дув-дув гаплар босилган пайтда, шаҳарда вабо ҳам сийрақлай бошлади. Бу жиҳатини Абайлар ўзларича, қонуний деб тушунишса, муллаларнинг тарқатган овозаси мутлақо бошқача бўлди. «Сармулланинг шарофатли одам эканлиги рост бўлди!», «халқнинг уни қурбон қилиши аниқ шарият тариқатлари бўйича топиб қилинган экан», «шаҳардаги энг азиз, ноёб банда Сармулла эканлиги энди кўринди», «халқ бошига келган катта офат, даҳшатли фалокат Сармулланинг қони билан учуқланиб ювилди», «халқ ҳам яхши қилган экан», «бир яхшини қурбон қилиб, бутун шаҳар халқини сақлаб қолди», «ислом дини, дин қариндошларини адаштирган эмас», «имомларга минг марта таҳсин ва офарин!»— деган хабар мачиту мадрасаларни тутиб кетди.

Подшолик маҳкамасида у сиз ҳам поёнига етиб, сў-

ниб бораётган сўроқ ишининг сўнгги саҳифаларига сўнгги муллалар берган жавоблар ёзилганди. Улар: «Магометан динининг шариатини қўлланган халқ Сармуллани тўғри қурбон қилган. Ушанинг шифо бўлганини мана энди кўриб турибмиз» дейишибди. «Икки ҳафта ўтиши билан Семей шаҳрида, у томону бу томонида вабо бутунлай тугади. Сармулланинг қурбон бўлиши шарофати фақат Магометанлар, мусулмонларгагина эмас, ҳатто рус халқига ҳам тегди», «Бугина эмас, подшойи-аъзамнинг маҳкамаларида ўтирган, ўзларингизнинг, яъни барча чиновник жанобларининг ҳам офатдан омон қолишига ўша бир қурбонлик шарофатини текказди»— деган даъволар яна тарқалди.

Абай бу гапларни эшитаркан, кўп койиб, ранжиб, нафаси қайтиб бораётгандек қийналарди. Бир ойдан ошиқ вақт ичида шаҳар халқининг устози деб юрган имом, ҳазрат, мулла-хўжаларни жуда яқиндан кўрди. Ҳаммасининг ичак-чавағига яшириб юрганларигача аниқлаб кўриб билди-да, бениҳоя нафратланди. Гўё ҳаётида кўп булганч, қоронғи, ифлос ерда гиж-ғиж бўлиб гивирлаётган кўзсиз қуртларни кўргандек бўлди. Чиришнинг, тугашнинг ҳаётга қарши курашувчи қуртлари. Фақатгина емириб ейишнинг, симириб-семиришнинг қуллари. Чорасизлик, воиложлик тинкани қуритгандек бўлади. Саҳродаги ҳаддан ошган йиртқичлик бир заёл бўлса, шаҳарни тутиб ётган қоронғи нодонлик, ўжар ваҳший қора кучнинг зим-зиё зулматлиги ҳам бошқача.

Абай ўйлаган сайин тўлғаниб ғуссага ботади. Ҳақиқий бир тош девор чўян эшик олдида мадори қуриб, нафаси қайтиб турганга ўхшайди. Шу вақтларда бир кун кечқурун Қумошнинг пастки қаватдаги кенг бир хонасида ғилдирак хонтахтага лампа қўйдириб, Абай ёзув устида ўтириб қолганди. Кундузлари ўйланиб юриб, кечқурунлари шу сингари ўтириб ёза берарди. Ғамгин кўнглидан кечиб ўтган ўйлар кузнинг хира сур булутига ўхшайди. Уша рангсиз ўйлар тўлқини яратган сатрларни куйлади. Бир нафасда шеърга айланиб кетган ўйлар:

Қуръонни мулла тескари ўқур,
Тоғорадек бўлиб салласи.
Худбин кўнгил кўп сўқир,
Бургутдан камми еган таоми?..

деган жиҳатлари қуйилиб келади! Яна бир вақтларда Абай эшон, халфа, ҳазратлар билан уларнинг ўз тилларида сўзлашади. Суяк-суягидан ўтказиб, ғазаб билан ташланади.

«Муллалар у ёқда турсин, хусусан бу замоннинг эшонларидан ҳам кўп эҳтиёт бўлинг. Улар фитна-олам. Ўзларини аҳли тариқат билиб, бошқаларни ўшапга етиштирмоқ даъвосини қилишади. Уларнинг бор қувватлари бошларидаги салласи-ю, қўлларидаги тасбиҳи. Ундан бошқа ҳеч нарса йўқ. Нодоннинг нодони, зулмининг йиртқичлари, беомонлар шуларнинг ўзлари!— деган сатрларни ёзиб, ғазабли кўнгли хуноб бўлиб ўтирганди.

Сўнгги кунларда рўза кириб, шаҳардаги диндор катталар рўза тутишарди. Ўша рўзада шаҳар болаларининг бир одатлари бор эди. Кеч қоронғиси тушиши билан кечаси эл ётар пайтгача мактаб болалари ҳар бир чироғи бор уйнинг деразаси тагига келиб, ярамазон айтишарди. Энди ҳалигидек ёлғиз уйда холи қолиб, қоғозга тикилиб ўтирган Абайнинг орқасидаги дераза тагида дўпир-дўпир қилаётган оёқ товушлари эшитилди. Дам ўтмай, уч боланинг товуши, ёш мактаб болаларининг тили билан куйланиб айтилаётган ярамазон эшитилди. Бу ярамазоннинг илгарилар бу шаҳарда айтилмаган даставвалги сатрлари Абайнинг диққатини дарҳол жалб қилди. У дераза томон қайрилиб, маҳлиё бўлганича ярамазонга қулоқ солди. Кўп айтиб, хўп ўрганиб олган болаларнинг товуши баравар, бир хилда чиқаётир. Ярамазончи болалар ярим китобча, ярим қозоқчалаб айтишаётир.

Ё илоҳий ва биллоҳий,
Эрта қурбон ҳайити!
Биз айттайлик, сиз тинглангиз
Сармулланинг байити!..
Сармулла сочин олдирган,
Олдирай деб сочларин
Азиз бошин қолдирган...
Сармулланинг қизлари
Бир йиғламай ош ичмас,
Сармулланинг кўк оти
Бир кишнамай сув ичмас!..

деб боришиб, охирида баланд овоз билан барабар «там-мат-тамом оғалар!»— деб ярамазоячи болаларнинг товуши ўчди.

Абай индамасдан, дераза орқасига қўлини чўзиб, майда тангаларни болаларга бериб жўнатди-да, ўтириб қолди. Катта бир маъсумлик, беғуборлик билан гўдаклар айтган ҳалиги қовишмаган шеър сатрлари Сармулланинг марсияси бўлиб чиқди. Афтидан, буни Сармулланинг 14—15 яшар, эси кириб қолган шогирдлари чиқарган бўлса керак.

Энди кечаги ўлган Сармулла бу кўчалар билан маҳалланинг афсонасига айланди. Сармуллани ўйласа Абайни кучли бир ғазаб қийнайди. Қандай тошбағир қора куч енгди?.. У яна бугун эмас, бир кун, бир вақт эмас, биттагина Слободка эмас, учи-қири йўқ олам. Орқа томонини ўлчаб бўлмайдиган йироқдан келаётган, олди бўлса қачонгача чўзилиб бориб, қай маҳал зарба еб, йўл беради. Таги йўқ бир зим-зиё зулмат куч... Худди мана шу вабо вақтида Абай «мачит, мадрасаларнинг дин устози, шарофатли эшон, имом» ларнинг машъум салмоғинигина кўриб қолмади. Уларнинг айниқса кенг, чуқур, зўр томир ёйиб олган қора кучини, қудратини кўрди. Уша кучнинг калқ шўри, қатланиб ётган шўри, аримас шўри эканлигини англади. Қозоқ халқи бу балодан четроқда-ку, дер эди. Ундай эмас экан. Маърифат ўчоғи, ўрнак бўладиган халқ ўрнашган «қала» деганини олса, ўша ерни макон қилиб турган қозоқ халқини ўйласа, илгарилар Абай, «сахро эли эмас, шу қаланинг қозоғи халқнинг бели бўлади-ку», дер эди.

Энди кўрса, ўша қаладаги қозоқ халқини домига тортган дард—зулмат тун, тун-кеча нақадар беомон, нақадар бераҳм... Қанча-қанча ота-оналар оҳ уриб ўлди кечаги кунларда! Не-не новқирон ёшлар кетди! Кўкси тўла армон билан кетди қанча-қанча оташин юракли ноёб ёрлар. Изҳор этилмай, очилмай беҳисоб қалбларда кетди аччиқ зор!.. Қирғинга учради қоронғи халқ. Бироқ, буларнинг ҳаммасидан оғир, ҳаммасидан аччиқ, оғуға тўла қайғу нима!.. Вабо сингари қора дард аяш-ни, раҳмни билмайдиган, ундан ҳам бадтар қасд қора куч ётибди-ку! У нодонлик... У зим-зиё зулматдек зolim қоронғилик... Абай фикр эгаси бўлиб, кўзини очганидан буён кўраётгани ўша ваҳший зулмат қани камайса!.. Қани сал бўлса ҳам енгилса!.. Қани энди сал

сергиса? Йўқ... Йўқ!.. Ҳали ўша шўр, ҳали ўша ҳасрат!.. Соғлом фикрли, ҳушёр инсонларни сўлдирадиган ваҳший қоронғилик!.. Қон йиғлатмай тинмайдиган, яна ўша оғу тўкилган жон жароҳати!..

Абай бир неча ҳафта ичида ўзи кечирган қайғулар билан сўнган-ўчган жонлар тўғрисида ўйлаб, аланга отиб хўрсинди. Халқ қайғуси, халқ зорини ўйлади. Шу ваҳарли ўйларни ўйлаб, яна қоғозга энгашган Абайни энди янги бир ҳол диққатини жалб қилиб, ишдан тўхтатди. Дераза тагидан тасирлатиб ўтган отлиқларнинг дўпир-дўпири шу дарвозага, шу уйга ўқталиб келгандек бўлди. Абайнинг пайқашича, уч-тўртта салт отлиқлар эди. Йўловчилар жадаллаб келган кўринади.

Буларни Абай «нима бўлса ҳам элдан келишди, юришлари бежо, алоҳида бир совуқ хабар олиб келмаган бўлсалар гўрга эди!»— деб уйга киришларини сабрсизлик билан кутди. Уйлаганидек дам ўтмай, баланд овоз билан салом бериб, Абайнинг устига ранги ўчган Дармен келиб кирди. Кўпдан буён кўрмаган иниси, дўсти, жуда яхши кўрадиган ёш шоир дўсти, кутмаган ерда кириб келганида, Абай аввало хурсанд бўлиб кетганди. Бир лаҳзада унинг кўзлари Дарменнинг авзойдан бошқача бир ҳолатни пайқаб, чўчиб кетди.

— Епира-ай, қандай келдинг! Нимага келдинг? Нима қилиб юрибсан?— деб, Дармен ўтирмасдан, шошганича сўзлаб қарши олди. Ёзиб ўтирган қоғозларини йиғиштириб қўйиб, кўзидан кўзойнагини ҳам олди. Чиндан ҳам Дармен жуда шошилиб келган эди.

Унинг ҳозирги ўтириши ҳам бошқача. Қамчинига таяниб, бошидан тумоғини олмай, бир тиззаси билан чўккалай қолди. Рангги оппоқ бўлиб кетган, хиёл қон талашиб турган жозибали, ўтли, чиройли кўзларини Абайга тикиб, Дармен шошганича гап бошлади.

— Абай оға, йўлакай икки оғизгина сўзлаб, ҳозир жўнагани келдим. Орқам қувғин, олдим ёнғин!

— Нима дейсан, нима деяётирсан?..

Бундан ортиқ гапга Абайнинг нафаси етмай қолгандек бўлди.

— Сиз билан йўллош бўлганимдан буён заррача оғирлигимни ташлаб захмат чектирмасман дер эдим. Иложим йўқ. Ешлик ўти билан туташдим-да, бир алангага ташладим ўзимни. Бу ёғини ўзингиз билинг. Ихтиёр сизда, нима десангиз, кўна бераман. Етолмай тинкам

қурийди-ку деган эдим. Мана ёнингизга етиб ўлдим. Армоним йўқ!— деб гапини тамом қилди.

Абай унинг нима учун келганини энди тушунди. Сўнгги кунларнинг бирида Абиш отасига Дармен ҳақида сездирган, хаёлга келмаган оғир бир ҳол бор эди. Дарменнинг ҳозир Абайнинг олдига қўйган тилаги ўша эди...

ТИК ҚОЯДА

1

Ойсиз кеча, оддийгина ёғоч уйнинг ҳовлисида қоп-қора бўлиб товланиб турибди. Айниқса тепаси ёпилган, бир ёни очиқ бостирмалар ичи қоп-қора куядек. У ерларга уйқули тун уя қўйган. Шамолсиз, юлдузсиз осмон ҳам ҳозир зим-зиё зулмат... Бирйўла интилиб, ерга ўртилиб тушганга ўхшайди. Фақат шаҳардаги итларгина тиним топмаган, бирини-бири қўзғатиб, ўчакиштириб, гашига тегаётгандек ҳуришади... Қумошнинг ҳовлисида шундан бошқа билинаётган ҳаёт аломатлари йўқ.

Абайнинг олдидан шошганича чиққан Дарменнинг нафасида хўрсиниш сезилади. Унинг зинадан тушиб келаётганини узоқдан пайқаган йўлдошлари, илдам қадамлар билан унга томон юришди. Булар тўрт эркак ва бир аёл. Ҳаммалари ҳам Қумошнинг кенг ҳовлисидаги бостирманинг қоронғи ерида ўтиришганди. Отларини ўша бостирмага ёнма-ён солинган отхона, складлар панасига боғлашиб, бегона кўздан пана бўлишга уриниб ўтиришганди. Дарменни қуршаб олган йўлдошларнинг ичида, ҳаммадан олдин Какетой шошиб сўз қотди.

— Нима деди? Уришгани, койигани йўқми?

— Уришгани йўқ. Лекин, пайқашимча, менинг ташвишимдан олдин ҳам Абай оғам ранжиб, бир дилисиёҳ бўлиб ўтирганга ўхшайди!— деб Дармен бир оз жим қолди-да, йўлдошлари тикилиб кутиб турган масала эсига тушиб, дарҳол гап бошлади.

— Мени уришгани йўқ. Лекин кўп гапиргани ҳам йўқ. Ҳеч ким тополмайдиган ерга жойлашиб кўринг-

лар! Улуққа арз ёзиб, ўша ариза билан Макеннинг ўзини киргизишдан бошқа чора йўқ. Абиш ариза ёзсин, у томонга ўтинлар!— деди холос, деб Дармен бу уйдан олиб чиққан маслаҳати билан қарорини қисқача айтиб берди. Энди Макеннинг қўлидан етаклаганича тез-тез қадам қўйиб, отга интилди.

Ҳали Дармен Абайга айтган маъшуқаси шу. Номаълум ишга тилакдош бўлган мана шу матол бўйли Макен эди. Эндиги қилинадиган иш, ҳаракат Дарменнинг гапидан маълум бўлди. Дармен отига қараб кетаётганида, Абди Макеннинг кўк йўрғасини ешиб келиб кўндаланг қилди. Бу тўпда Дарменнинг ёнига атайин кирган ишончли шериги, айрилмас йўлдоши шу Абди. Ундан бошқа кўнгли яқин, ёру дўстларидан Дарменнинг шундай жадал, хатарли сафарини бирга ўтагани, Мағаш билан маслаҳатлашиб қўшилган — Какитой, Муқа, Алмағамбетлар эди. Шундай қилиб беш эркак, бир қиз бўлиб йиғилган озгина тўп энди тездан отларига қўнишиб, қош қорайган пайтда Иртишга ёндош кўчаларни бўйлаб, елиб кетишди.

Ҳозир буларнинг олдида жуда зарур, тиқилинч бир мақсад бор. Қандай бўлмасин шу кеча Иртишнинг у томонига ўтиб, катта шаҳардаги булар кўнглига олган бир бурчакка бориб тиқилиш, йўқ бўлиш. Озод юрган йигит билан қариндош-уруғ ичида, ота-она бағрида ҳали ҳам ўзинча эркин юрган қиз — Макен, ҳозирги онларда қочқинга айланди. Булар тун кечани бурканиб, тупканнинг тагини кўзлаб, бегона кўздан яширинишади.

Бу тўпдагиларнинг ҳаммасининг кўнглида эндиги бир катта тўсқин — Иртишнинг катта суви. У томонга ўтказадиган паром бўлса, кечаси тўхтаб қолган. Бош жотоқ билан ўрта жотоқдаги Иртишдан ўтказадиган елканли қайиқчилар бўлса, улар ҳам кеч кириши биланоқ сувдан ўтишни тўхтатишади. Шундай қилиб кун бота Слободка билан катта Семей орасида қатновалоқа узилади.

Қочқин ёшлар шаҳарга ғира-шира қоронғилик билан аралаш, қўрқа-писа киришиб, ўзларига шу сингари ғов ҳам қуриб олишган. Уша ҳақда эслаган Абай, ҳали Дарменга ўзининг кўнгли яқин бўлган Сейл қайиқчини тайинлаб, ўшанга салом айтиб юборди. Бир оздан кейин Какитой Иртишнинг баланд соҳилидаги усти том, кичикрәқ, путури кетган уйда турадиган Сейлнинг дар-

возасини қоқиб, сўзлашиб, Иртишнинг бўйига олиб чиқди. Абайнинг саломини эшитган Сейл қўшни турадиган иккита ёш йигит эшкакчилар— ёрдамчиларини эргаштириб келди.

Энди олти йўловчи қайиққа тушар пайтда отлари билан ўзлари Сейлнинг кичикроқ қайиғига сиғмай қолишди. Бошқа отларни эртага паром билан ўтказадиган бўлиб, Алмағамбет билан Муқа беш отни олиб ҳозирча бу томонда қолишди. Қайиққа фақат Макен минадиган кўк йўргани солиб олишди-да, бошқа ёшлар совуқ сиймоли Иртиш дарёсини кесиб, у томонга йўл олишди.

Муқа билан Алмағамбет беш отни қўшоқлаб олиб, бош жотоқдаги ўзлари ҳамиша тушиб, ётиб юришадиган уйларга кетишди.

Гавжум пайтнинг худди шу чоқларида бу тўпдан бошқа яна шошқалоқлаган кимсалар бор. Улар алланечук бетинчликни қувиб чопишаётган ўнтача салт отлиқлар. Ҳозир бу тўда, отларни қора терга тушириб елдириб-югуртирганларича, Слободканинг бош жотоқ томони четига келиб илинишди. Туёқ изларига қараганда булар ҳам Тўбиқтининг Слободкага кирадиган тўғри йўлидан жадал юриб келишган. Шу кечанинг тинчлигини тез кетаётган отларнинг тасир-тусури, ғазабли, дудмол гапларгина бузиб турарди. Қоронғи кечада бўлса-да, булар бир изни аниқ кўриб чопишаётганга ўхшайди. Шаҳарда бу тўданинг ҳам даставвал от тумшуғини тираган дарвозаси Қумошнинг уйи бўлди. Ҳисобларига кўра, шаҳарга қочган Дармен, Абайга учрашмай кетмайди. Балки, ҳатто Абайнинг паноҳини излаб, ўша турган ерга тушиши ҳам мумкин. Унтача кишининг бор юриш-туришини бошқариб келаётган чўққи соқол, бурни катта, узун-узун сўйлоқ тишли Дойр ўз тўдасини дарвоза олдида тўхтатди. Ўзи ҳовлига кирди. У уйга кирмай туриб, аввал ҳовлининг тўридаги бостирма билан отхонани қарамоқчи бўлди.

Дарагини билмай туриб жанжал, можаро билан Абайнинг устига бостириб киришни лозим топмади. Ҳовлининг тўрини, ичкариларини оралаб, отхонанинг эшигидан мўралаб, янги келган кўп отларни кўролмай Дойр бош чайқади. Танглайини қоққанича уй томонга аланглаб турганида, склад томондан бунга қараб шошилмай келаётган паст бўйли, нимдош кийимли қоро-

вулни кўрди. Дойрга керак тил шу эди. Ҳеч ишни фаҳмамаган анқов йигит, бетамиз қоровул, ҳозир Дойрнинг сўрашига кўра қош қорайган пайтда нима кўрганини, ким келганини батафсил айтиб берди.

Олти киши бу ерга тушмабди. Биттасигина бир озгина вақтга уйга кирса, бу ерда тунатмабди. Шундан кейин кўча бўйлаб, қуйи томонга чопиб кетишибди. Шундай даракларни топган Дойр, кўчага чиқиши биланоқ бош-кўзини тер босган жингалак қўнғир отига минди-ю, кўча бўйлаб чоптириб кетди.

Шаҳар билан саҳро кайфиятини бирдек биладиган маккор Дойр, Абайнинг уйида ётиб қолмаган қочқинлар «бу томонда ётмас, у томонга қочар», деб сезиб келган эди. Булар шунинг учун Иртишни бўйлаб юришганди. Қумошнинг уйдан отланиши биланоқ Дойр ўзининг ёнидаги уч кишини бўлиб, наमतфуруш Сейсеке бойнинг уйида ётган Урозбойга чоптирди. Мана шу ўзлари олиб келаётган машъум хабарни бергани юборди.

Дойр Урозбойнинг бир отадан тарқаган, овулдош яқин кишиси бўлиши билан бирга, қардошлар ичида энг сирдоши, кўнгли яқини. Бугун қочган Макен — Дойрнинг беваси. Дойргина эмас, Урозбойнинг беваси. Уни олиб қочиб ўтирган беватан, эли йўқ Дармен эмас, азалги душман Абай бўлиб чиқаётир. Урозбойга шунигина етказиш, билдириш шарт. Дойр бугун аланга қучиб турибди. Душманининг қўлида ўлмагунча отонасининг уйида турган ерида бунинг номусини ерга букиб кетган беваси, Макеннинг йўлида ўлмагунча тинмоқчи эмас, сабри-тоқат қилмоқчи эмас.

Кунни кун ботдириб, тонгни тонг отдиради. Ернинг тагига кириб кетса ҳам бевасини, уни йўлдан урган душманини топади. «Қўлидан келадиган ёрдами, топандиган чораси бўлса, энди Урозбой ташвишини тортиб кўрсин», — деб юборганди.

Мана шу хабарчи уч киши Дойрнинг тахминини янада тўлдиришганди. Қочқинлар у томонга ўтган бўлишлари керак. Ким ўтказди? Қайси қайиқчи ёрдамчи, сабабчи бўлди? Паромнинг юрмаслиги аниқ. Демак Дойр тонг отгунча Иртиш бўйида, ўша қочқинларни олиб кетган қайиқчини кутиш билан бўлади. Шунинг ҳам Урозбойга ва шаҳарнинг қайиқчиларини биладиган Сейсеке бойга атайлаб айтдириб юборган эди.

Урозбой Дойрдан келган хабарни эшитганда, жини тутган фолбиндек юлқинди. Гап бошлашданоқ оғзига олиб, маломат қилиб, айблаб гапиргани ёлғиз Абай бўлди. Дойрдан келган хабарчи кемшук, чақчайган кўали, чўтир, қора соқол Жемтик деган гапга уста, элчил одам. У ёнидаги иккита ҳамроҳини бойнинг даҳлизида қолдириб, ўзи Урозбой, Сейсеке ўтирган тўрдаги ясоғлиқ уйга мушукчасига лип этиб кирди. Тўгарак хонтахта атрофида ўтирган Урозбой, Сейсеке ва бу хонадаги учинчи одам, йўғон, барваста келган сариқ киши — Эсентой эди. Жемтик шу учовининг қаторига ўтирмай, аввал пойгакка чўккалай қолди.

Бирпасда хунук хабарни майдалаб, аниқлаб айтиб, уқдириш билан бирга, икки тиззалаб сурила-сурила хонтахтани ёқалаб келди. Ҳозир мана шу Макеннинг қочганини, уни Абайнинг йигити Дармен олиб қочганини, Дойрнинг етти-саккиз киши бўлиб қувиб келганини, ўзларининг ҳали қош қорайган пайтдагина от ҳоритиб шаҳарга етиб келганларини айтди. Чопганича йўл-йўлаккай шу эшикка шошилинич, бехаловат хабар олиб келганини айтиб бўлди.

Эсентой бурни катта, пешонаси япасқиланиб келган, боши катта, кўзлари қисик-қисик, тепса тебранмайдиган одамнинг биттаси. Ёши ҳам Урозбой қатори. Элда Саримирза деган авлоднинг кўп зўравон, бели бақувват амалдорининг биттаси. Биттасигина эмас, ҳатто биттанинг ўзи. У ҳар бир жанжал, ҳар бир бехаловат можарода мудом Урозбой томонида бўладиган узанги йўлдоши. Бу иккови ёшлик вақтларида ўғирликни ҳам бирга қилишарди деган ивир-шивирлар бор.

Эсентойнинг Урозбойдан алоҳида бир бошқа томони ҳам бор. У ўта камгап. Урозбой вақиллаб: газабини ҳам, ҳақоратини ҳам, қордек бўралаётган даъвосини ҳам, туҳматини ҳам ола-шовир қилиб бийрон тили билан тўкиб соладиган киши. Эсентой бўлса, бундай пайтларда то Урозбойни беиш-олти марта борини тўкиб солдириб, сўзлатиб олмагунча дамини чиқармай ўтиради. Аслида ҳар қандай йиғилишнинг сўнги сўзини айтишни ўзига йўл қилиб олган. Аввало камгап, ундан кейин сўзлайдиган бўлса, қандай қилиб бўлмасин бировни бировга гиж-гижлатиб, ўчакиштириб, жиққамушт қилиб гапирмаса, ичи қуриб қолади дейсан киши. Беғалва, катта гавғосиз, олишув-юлқилашувсиз битадиган гап

устида кўпинча Эсентой фикрини айтмай, дамини чиқармай жим қолади.

Айниқса зўравон, ҳовлиқма, гўл одамлар бўлса Эсентойнинг қўлига тушсин. У қисиқ-қисиқ кўзларини юмади-ю, барваста вужудидаги сирини сездирмасдан заҳар босиб ўтиради-олади. Бирор марта жилмайиб, чиройини очиб кулиб, бўшашган илиқ, иссиқ вазият олмайдди. Кўринишидан кишини алдар деган заррача аломат кўринмайдди. Бироқ шундай қилиб ўтириб кўпларни алдаб, гап учиради. Кулгига қолдириб, эрмак қилиб кетади.

Такежоннинг Азимбойи ўзининг кўп ҳаром ҳисоблари, найранг усуллари, кўринишда тўнг-қўрс феъли-атворини мана шу Эсентойдан ўрганади. Тўбиқти ичидаги энди бир тўда ҳаром, маккор мансабдорлар аслида ўша Азимбойга ўхшаб, Эсентойни устоз деб билишади.

Ҳозир Эсентой, Жемтик олиб келган хабардан тутоқиб кетган Урозбойга зеҳн солиб ўтирибди. Ҳали бирор оғиз гап қотгани йўқ. Шаҳарнинг эътиборли бойи Сейсеке ҳам Урозбойга қўшилиб, икки-уч марта ёшларни айблаб, Абайни ёмонотлик қилиб, Урозбойнинг гапига тамомила қўшилиб, қувватлаб чиқди. Урозбойнинг ўзи бўлса иккала қочқинни сургатиб олиб келдириб, бўйниларига арқон ташлатиб, ўлдиртиришга аҳд қилиб ўтирибди. Ундан ошганича тошиб, Абайга ҳам борлиғи билан қаҳрини тўкиб, заҳрини солаётир. Абайнинг шаҳарда эканлигини билган он, Урозбой ўтирган ўрнидан ирғиб туриб, чўккалаб олди. «Ҳозирнинг ўзида қўлмақўл жавобини оламан», «бошқани эмас, шу гал қўшқўллаб худди ўша Ибройни ёқасидан оламан», «оламан», «оламан-у, тиз чўктириб, товонимнинг тагига соламан», «мени деганларинг фақат шу шартимнинг устидан чиқар, менга эргаш!»— деди.

Урозбой ўша оннинг ўзида Эсентой билан Сейсеке бойга хизмат буюриб, Қумошнинг уйидаги Абайнинг олдида жўнатди.

Бойнинг оқ арғумоғи қўшилган катта трашпанкада Сейсеке билан ёнма-ён ўтириб жўнашлари биланоқ Эсентой бир пиқ этиб қўйди. Сейсекега: «Бой, сен саҳронинг талаш-тортишини яхши ҳам кўрмайсан, шудинг ҳам йўқ-ку! Енимда ўтирсанг бўлди. Анави душман билан сўзлашадиган гапни ўзимга қўйиб бер, фақат ин-

дамай ўтирсанг бўлди. Ушанинг ўзи ҳам етади!»— деб қўйди.

Бу гапларни олдиндаги кучер эшитмасин деб, Эсентой пичирлаб айтди-да, пахмоқ соқол бойнинг сонини чимчилаб қўйди.

Иккита кекса киши хабар қилмай, рухсат ҳам сўрамай Абайнинг устига кириб келди. Эсон-омонлик сўрашни ҳам қисқагина қилишди. Келганлар киришгандаёқ, Абай ўқиб ўтирган китобини йиғиштириб, кўзойнагини олди-да, Боймағамбетга қараб эшикка имлади. Бошқа киши кирмасин дегандек ишора қилди. Боймағамбет ярим очиқ қолган эшикни тортиб ёпди-да, Абайдан пастроқ ерга келиб, тезгина чўкка тушиб ўтириб олди.

Олдин гапнинг қай йўсинда боришига эҳти соладиган Эсентой келиш сабабини кўп чўзмади. Иккита қочоқни айтди-да, Урозбойнинг нақадар дарғазаб бўлаётганини етказди. Сўнг саботлик оқ сариқ юзини мағрурлик билан Абайга ўгириб, битов кўзларининг остидан қараб қўйиб:

— Хўш, Иброй, нима дейсан?— деб бир оз жим қолди...

Ёши Абайдан кичикроқ бўлса-да, Эсентой Абайни «сен» деб гапиради. Унинг отини асти «Абай», демай, «Иброй» деб аташ, аслида мана шу Эсентойдан чиққан қилиқ. Сўнгги вақтларда бунга тақлид қилиб Урозбойлар ҳам барча низоли тўдалари билан Абайни «Иброй» деб, «Қунонбойнинг Ибройи» деб аташарди.

Абай Эсентой аралашган гапнинг яхшилик билан тинмаслигини биларди. Унинг ўзини сўзлатиб, фикрини билмоқчи бўлди. Очиқ чеҳра билан жозибали, ўтли кўзларини Эсентойга тик қадаб туриб:

— Қани аввал ўзинг айт, бошлаган гапингни охирига етказ. Қандай мақсад билан келдинг, шуни айт!— деди.

Юмилган кўзларини хиёл очиб, ҳали ҳам Абайга кўз қирини ташлаб ўтириб, Эсентойнинг бор айтгани:

— Мақсадим, аввало, сен нима дейсан, шуни билиш! Қани айт-чи, нима дейсан мана бунингга!— деб яна салмоқ солиб, жим бўлиб қолди.

Абай тараддуд қилмади.

— Мен айтсам, ёшлар ножўя иш қилишибди, улар айбли, оқламайман. Қилган қилмишлари учун олдила-

рингда айбли. Мана, айтадиганим шу!— деганида Сейсеке билан Эсентой бир-бирларига қарашиб, сал шошиб қолишди.

Абайни оп-осон, худди шу зайл бўш келади деб ўйлашмаган эди. Эсентой Абайнинг гапини, олган вазиятини ўз одатига кўра ҳаромликка йўйди. Ичидан «Иброй, алдамоқчисан-ку, кўрарман, қани тавакқал» деб ўйлади. Шу ҳаёлга борди-ю, тездан гап бошлади.

— Айбдор, гуноҳкор-ку, қани энди қандай жазо берилади?— деб жаҳли чиқиб, яна хўмрайиб қаради.

— Ўзинг айт-чи, сенларга қолса, қандай жазо берилсин дейсанлар!— деди, Абай яна тикилиб, тиниқ ва кескин овоз билан.

Шу чоғ Эсентой Ўрозбойдан олиб келган энг салмоқли қаҳри-заҳрини айтди.

— Жазоси шу, Иброй маъқул кўрмаса, олиб ўтирмасин иккита безорини! Қўлимга берсин, бўйниларига арқон солдириб, судратиб ўлдираман!— деяпти Ўрозбой.

— Бошқа битимга келмайман, дейдими?

— Бошқани оғизга ҳам олдирмайман, деяпти.

— У замонлар ўтиб кетган! Нима деб ўтирибди ҳали, элчи бўлиб кўтариб келган гапинг шуми ўзи? Қандай замон, қандай ерда ўтирибман деб ўйлаётирсанлар?— дейиши биланоқ, Абайнинг гапини бўлиб, Эсентой кийиб кетди. Ҳазабланиб, ўшқириб гапирди.

— Ҳой, Иброй, чечанликда мусобақа қилгани келганим йўқ! Ундоқ бўлса, қолганини эшит. Бу гал Ўрозбой қочқинларгина эмас, бор айбни тикка ўша Ибройнинг ўз гарданига қўйиб, товонимнинг тагига солмагунча тинмайман!— деди,— одам қаторига қўшилмайдиган бир шумни, бузуқни у қўлга олган бўлса, бу шаҳардаги бор бузуқни мен ҳам қўлга ола биламан! Ушаларнинг ҳаммасини Ибройнинг орқасидан ёпирилтириб юбориб, қон қақшатиш менинг ҳам қўлимдан келар! Осмондан оёғини узатиб тушгани йўқ. Кўзини очиб қарасин Иброй! деяпти.

Шу гапларни айтаркан, сариқ юзига қон ўйнаб чиқиб, Эсентой нақ ёқалашишга чиққан кишидек, Ҳазаб билан қаради.

Кўп замонлардан буён Абай, ўзининг юзига, худди шу йўсинда қаттиқ ургандек, айтилган дағал гапни эшитмаган эди. Айниқса Ўрозбой айтиб юборган аҳд:

бориб турган йиртқичнинг, ёвузнинг буйруғи. Ўзининг нақадар ўртаниб, номусига чидолмай ғазабланганини Абай англаб ҳам улгурмади! Ҳайқирганича оғзидан ғазабли гап чиқди.

— Сен яраштирадиган гап эмас, талаштирадиган гап олиб келибсан-ку. Бор, йўқол бўлмаса! Ўрозбойнингга бориб айт, ёвузлигини қилиб кўрсин, лекин ўкиниб қолмасин! Қутулиб кетди-ку, ер тангриси бўлиб, ерга қоқиб қўядиган куч борлигини ҳам унутмасин. Чиқ бор, жўна!— деб қаттиқ ғазабланиб, қовоғини солиб, икки кўзи қон талашганича, Эсентойга яқинлашганда, у индамай салмоқ билан қўзғалиб, тираниб турди-да, эшик сари қадам қўйди.

Эсентойлар қайтиб келишганда, бойнинг ҳовлисидагилар теварак-атрофга ур-йиқит одам чоптириб, жадал ҳаракатга тушиб, тўс-тўполон бўлишди. Бу томон соҳилда бўлса, қувғинчилар тиним топмай юришганди.

Дойр беомон ғазаб етаклаганича, ҳозир изга тушган искович итдан бадтар сезгирлашиб, эҳтиёткор бўлиб қолган. У узун чўзилган бош жотоқ, ўрта жотоқни бўйлатиб ўзининг ёнидаги олти йигитини тиндирмай, дам юқорига, дам қўйига танда қўйдириб турди. Ўрозбой билан Сейсеке хабар келиши биланоқ: «қочқинларни олиб ўтган қайиқчи қайтгани йўқ, келадиган вақти бўлгани йўқ»— деган қарорга келишган эди. Сейсеке салом йўллаб, бундай тўс-тўполон, жанжаллар устида «чопганда қиличи, отганда ўқи»дек қуроли бўлган Қўрабой савдогарни чақиртириб келди. У ўз кўмакчиларини ва бой ҳовлисидаги бақувват икки малайни эргаштириб, арава қўштириб, Иртиш бўйига чопди. Уша ерда Дойрни топиб, хилват, жимжит соҳилда бемаҳал кетган қайиқчининг қайтиб келишини кутиб ўтирди. Булар кўп маҳтал бўлишмади. Чуқур, тинч оқар сув юзида сузиб келаётган катта қайиқнинг ошқак шарпаси, Дойрнинг сезгир қулоғига чалиниб қолди. Уша шарпани пайқаши биланоқ Дойр, Қўрабой билан ўз йигитларининг бир тўдасини жар бўйини ёқалатиб, қайиқчиларни жим ўтириб, унсизгина кутиб олишди.

Фақат катта қайиқ аста силжиб келиб, тўхтагандан кейингина, қорайиб турган жар тагидан қувғинчилар баравар кўтарилишди. Сейл қайиқдан тушиб бўлгунича, булар ҳам сув бўйига етишди. Энди ерга туш-

ган учта қайиқчини булар кўкрак кериб тўсишиб, «бизни ҳам олиб ўтинглар»— деб тўхтатишди.

Ужар, зўравон Қўрабой бўлса, ўдағайлаб келиб, кўнглидаги гумонини Сейлга тикка айтиб қолди.

— Қани, қоронғи кечада, қандай қора ниятли йўловчиларни ташининг, кимни ўтказдинг, аввало шуни айт-чи?— деди.

Сейл дамани чиқармай, салмоқли одимлар билан, сув бўйига тушди. Иккита ҳамроҳига қайиқдан тушиб, эшкакларни олишни буюрди. Улар хаялламасдан катта қайиқчининг буйруғини бажо келтириб эшкакларини кўтаришиб, сакраб-сакраб соҳилга тушишди.

Дойр билан унинг ҳамроҳлари бараварига гап бошлашиб:

— Тўхта, тушма!

— Бизни олиб ўт!

— Олдингилар тўлаган пулни, биз ҳам тўлаймиз! Шошилишч, зарур ишимиз бор, ёрдам бер! Бизни олиб ўт!— дейишиб, қайиқчиларни ўртага олиб гап талашиб туришди.

Сейл қадди букилган новча қоматини икки томонга оғдириб қадам ташлаб, ҳали ҳам жавоб қилмади. Иккала шеригининг кўмагида катта қайиқни сувдан тортиб, шағал устидан сургаб, қуруқ соҳилга чиқарди. Индамай қилаётган бор ҳаракати билан, саботли Сейл, Қўрабойнинг ҳалиги зарбаси-ю, зўрлигига парво қилмаганини билдирди. Қўрабой энди жанжалга кўчди.

— Хўш, Сейл, сенга менинг пулим ҳаромми? Жавоб ҳам бермай, нега тескариликка олаётирсан? Қоронғи кечада муҳтож бўлиб келдим, ишимиз жуда зарур. Қайиққа чиқ қайтадан!— деб, можарони ҳам, буйруқни ҳам баравар ишга солди.

Лекин Қўрабойнинг бу галги дағдағаси қор қиладиган эмас. Унинг одатдаги ҳайқирғи билан чатоғини Сейл писанд қиладиган эмас. У салмоқлаб, гапни чўрт кесди-да, узил-кесил жавоб қилди.

— У сиз ҳам ишдан кечикиб келдим. Қоп-қоронғи кечада қора босмаса, Иртининг у ёғидан бу ёғига кезиб юрадиган қайиқчини кўрган эдингми? Энди қимирлағудай ҳолим йўқ. Ишинг зарур бўлса, эрталаб, вақтли кел, ҳозир менинг қайиғим сенга тегмайди!— деди.

Елкасига ташлаган узун илгакли темир тирговични салмоқлаб олди-да йўлдошларига «тарқалинлар, йигитлар!»— деб буйруқ берди. Узи ҳам аста-секин юриб, уйга қараб кетди.

Одатдаги дағдағаси ўтмай қолган Қўрабой, энди қайсар, тунт табиатли Сейлдан ноилож умид узган бўлса-да, орқасидан қолмади.

— Кимни ўтказдинг бўлмаса, ўшани айт. Нега унинг айтганига кўниб, қоронғида қайиқ соласан-да, биз келсак, важ қиласан! Ҳеч бўлмаса ўшани айт! Сени тун кечада қандай авлиё турғизди?— деб туриб олди.

Дойр ҳам ёндашиб бориб:

— Ҳеч бўлмаса ўшани айт! Ўтказганинг шаҳар одамими, танишингми ёки саҳродан келган бегона кишиларми? Ўшанигина айт-чи! деди.

Сейл бу гапга ҳам қисқа, дудмол жавоб қилди.

— Менинг танишим пул, йигит! Сон минг одамни ўтказиб юриб, Сейл кўпчилигининг юзига ҳам қарамайдиган, ким эканига аҳамият қилмайдиган бўлиб кетган. Қош қорайган пайтда қайиққа тушганларнинг ўриси-ю, қозоғини ҳам, қаласи-ю даласини ҳам пайқаганим йўқ!— деди да, дарвозасидан кириб кета берди.

Қўрабойнинг эндиги умиди эшикда қолиб, қўшни уйга қараб кетаётган йигит— қайиқчи Тусипда. Сейлдан умид узганлари ҳолда Қўрабой билан Дойрлар ўша Тусипни ушлаб олиб, кўп айлантиришди. Дам аччиқ, дам чучук гап гапириб кўриб, ниҳоят Тусипдан, у пайқаган баъзи бир маълумотларни олишди.

Булар уч йигит, бир аёлни ўтказишган экан. Афтидан, саҳро одамлари бўлса керак. Баъзи гапларидан бунинг пайқашича, у томонда улар Затонга боришса керак. Тўртта пиёданнинг ўртасида аёллар эгари урилган кўк от борлиги ҳам айтилди.

Айниқса мана шу сўнги маълумот Дойрга бор ишни маълум қилди. Ҳу ўша Чинғиздан карвон йўли билан қочганларни қувиб келаётганида, йўлдагилардан аёл минган от билан, эркаклар минган отларнинг турқи-тукини сўроқлаб, эсида тутиб келганди. Ҳозир бу билганларининг устига ўша одамларнинг ҳаммаси қайиққа, Иртиш бўйига салт от билан келганини, бешта отни икки йигит қайтариб олиб кетганини эшитди. Ҳамма гап маълум бўлди. Изи-тўзлари аниқ, очиқ, кўз ўнгида турибди. Фақат жадал ҳаракатгина керак. «Юр,

жўна! Шу кечадан оширмайлик. Яшириқчани очаман, ёв кўнглини босаман!»— деди Дойр, Қўрабой иккови «Қайиқ, қайиқ!»— «Қайиқчи...», «Яқин ерда қайиқчи борми» дейишганларича кетишди.

Катта Семейнинг ўрта еридан, оқ тегирмон рўпарасидан чиққан Дарменлар Затонга етишгунларича, анча вақт ўтганди. Шаҳарнинг қуйи томон чети узоқ эди. «Қозоқ ўрис томони» деб аталадиган ёғоч уйли, қуми кўп кўчалар билан йўловчилар анча вақт кезишди. Шундан кейин шаҳарнинг четига, кимсасиз яйдоқ ерга чиқишди. Бундан кейинги йўл жар бўйини ёқалаб, баъзан пастликка, ўрмонзорга тушар, баъзан кенг — баланд тепаликка чиқиб, шаҳардан узоқлаб борарди. Орада аҳёнда бир учрайдиган тўп-тўп уйлар кўринарди. Улар тўнчиларнинг ёки кўн заводининг, пийма заводининг ва пиво-ароқ заводларининг корхоналарига ўхшайди. Семейнинг шу сингари бир-биридан овлоқ жойлашган корхоналар бўлган катта бир чети «Затон» деган жой.

Ҳалиги корхоналарга улашиб чўзилган яна бир қанча қоронғи кўчали, шаҳар сингари жойлари бор. Бу, ўша корхоналарнинг неча хил ишчи-хизматчилари турадиган шаҳарча. Шу ер, шу атрофда, катта Иртишнинг бир катта айланиши ҳосил қилиб, ўралиб оқадиган жойи бор эди. Ўша ерда қиш бўйи кўп пароходлар, баржалар турарди. Бу жойнинг «Затон» деб аталишининг сабаби ҳам ўша кемалар жойлашадиган махсус бир ер эканлигидан келиб чиққан эди. Ҳалиги қоронғи кўчаларига пастак, оддий уйлари зич ўрнашган кичкина шаҳарчада ўша Затондаги кўп кемаларнинг ишчилари, хизматчилари туришади.

Мана шу пароход ишчиларининг орасида юк ташийдиган, грузчик деб аталадиган катта бир тўп меҳнаткаш бор. Ёзда пароход билан баржаларда орқаларига оғир юк ортиб, оғир меҳнатни касб этишса, қишда ҳам ўша грузчилар қора ишга юмшайдиган кучига ишониб, ғайрат талаб қиладиган турли-туман қора ишларнинг меҳнатини чекишади. Шунинг эвазига бир замонларда оч, ориқ бўлиб, элларидан касб излаб, ичарлик, кун кечирарлик тамадди излаб келган қозоқ қашшоқлари, Затонда, пароходлар ишида оч-яланғоч бўлмай, ҳо-

ли-бақудрат кун кечиришади. Меҳнатига ёлворгани бўлмаса, ҳеч кимга ҳам телмурмай, ўз кунларини ўзлари кўришади. Оёқ-қўллари бутунлигидан азаматлар хурсанд. Еб-ичарини бировдан тилаб олмай, ўз уйларидан тотиганларига хотин-бола, қари-қартанг, ота-оналар хурсанд эди.

Затон ишчилари Семей шаҳри билан Слободкадаги кўпчилик турган савдогардан бошқача. Хулқлари, феъл-атворлари ўзгача эди. Бегин вақтларда шаҳар халқи буларни билишмайди. Фақат йил ўн икки ойда бир келадиган ҳайит маъракасида грузчикларнинг, Затон йигитларининг доврўғи шаҳар халқининг, қозоқ, нўғойининг оғзидан тушмайди. Ҳайит кунларида Семей билан Слободканинг бозорлари — кенг майдонларида сурункасига икки-уч кунлаб қиёмат кураш бўларди. Затоннинг грузчик йигитлари учтадан, тўрттадан, бештадан, ўнтадан бўлиб келишиб, ечиниб курашга тушиб кетишганларида, қарши тўпларнинг не-не ном чиқарган, отоқли полвонлари товон тираб беллашишга ярамай, қийғос йиқилишарди. Жуссаси бўлалли, яғринли, болдирлари йўғон-йўғон, барваста, чапдаст азамат грузчиклар курашганда, қандай-қандай Алпомишдек йигитларни ёқадан олгандаёқ орқалаб, улоқтириб, уришарди. Елкасидан ошириб юбориб, икки товонини тарс этдириб, чалқасидан тушириш «грузчиклар кураши», «затонликлар усули» — деб ҳайит кунларида ҳузур қилиб тингладиган афсона бўлиб тарқаларди.

Мана шу затоннинг камгап, бақувват, ўзларига ишончи зўр, сергайрат ишчилари шаҳарда истиқомат қилган қозоқ боласининг ўзгача бир ҳуснга эга бўлган қавмидек бошқача кўринарди.

Макенни олиб шаҳарга юз тутганда, Дармен билан Абдининг Абайдан кейинги паноҳ тутгани худди шу Затон эли эди. Бир вақтларда, бундан уч-тўрт йил муқаддам, Абдининг ўзи ҳам касб излаб затонга келиб, икки йилча ишлаб кетган эди. Унинг таниш-билиш ёру дўстлари ҳам, ишончли хонадонлари мана шу Затонда. Дармен ҳам шаҳарга келиб, анча туриб қолган чоқларида, кўп ерга бориб, шу ердаги грузчиклар улфатида ўлан айтиб, ўйин-кулгиларини хўп қизитиб юрарди.

Ҳозир Абди билан Дармен иккови ҳам Затондаги ўзларининг энг ишончли дўстлари Абеннинг уйига келишди. Унинг ҳовлиси кичик, уйи бир уй, бир даҳлиз

қилиб хом гиштан солинган. Иккитагина хонали уй. Йўловчилар етиб келганда Абенлар ётиб қолишган экан. Эшикни Абеннинг рафиқаси — матолгина, новча бўйли Ойша чиқиб очди. Абен билан хонадонига ўзлари ҳақида уқдириш учун, Абдининг ўзи кирди. Салдан кейин иккита кичкина хонага баравар чироқ ёқилди. Гангир-гунгур гапирганича уйдан баланд бўйли, оқ юзли, мўйлови қоп-қора йигит — Абен чиқди.

Меҳмонлар уйга кириб ўтиришлари биланоқ, даҳлизда Ойшанинг самовар билан қозонга баравар ури-наётгани маълум бўлди. Макеннинг олдида Дармен билан Какитойлар ҳам гапни очиб гапиришмади. Фақат Какитой бу сафарга чиқишларини ҳам яшириқча, ҳам таваккал қилган эр-азаматнинг ҳаракати эканлигини сездириб ўтди.

Аввало атрофдагилардан эҳтиёт бўлиб, яширина туриш бир оз кунлик вазифа эканлигини билдирди. Шу орада Какитой, чойга қарамай жўнайдиган бўлди.

У шу кечанинг ўзида Абишнинг ёнига етиб бориши зарур. Ҳали Абай айтган ариза тез ёзилиб, қандай бўлмасин тегишли жойга, улуғнинг маҳкамасига тезроқ тушиши керак.

Какитой кетай деб турган пайтда Дармен унга бир хат узатди. Хиёл ҳайрон бўлиб қараган Какитойга у: — Мана бу хатни ҳали Абай оғам Абишга ёзган эдилар, ола бор-чи, нималигини айтмай, индамай берган эди. Шу иш тўғрисида бўлса керак. Балки ёрдам, маслаҳат бераётгандир! — деди.

Какитой маъқул деб, индамай бош эгди-да, хатни чўнтагига солди. Энди Дарменнинг, Абдининг қисқа қилиб берган маслаҳатларига кўра, бу уй билан энди-ги алоқа фақат кечасигина бўлмоғи керак. Юлдуздек кўз, беҳуда оғиз кўп. Жуда бир қисталанг — зарур иш бўлмаса, кундузи келиб-кетиш бўлмасин дейишди. Бор вазиятни шу гаплардан англаб, индамай бош ирғаб ўтирган Абен, Какитой кетаётганида яна бир маслаҳат берди:

— Эсларингда бўлсин, кечаси келганда ҳам кўча-кўйдан юрманлар. Бу затонда кечаси юришнинг ўзи ҳам ҳар уйнинг итини ҳурдириб, диққатни жалб этиб туради. «Ким келди, ким кетди, қаерга келибди, нега келибди!» — дегандек, қозоқ эмасми, мана шу затонликларнинг ўзи ҳам сўрай берадиган, эшитишни яхши

кўрадиган бўлади. Шунини ўйлаб ҳозир мен, Какитой, сизни мана шу дарвозадан қирга, хилват ерга олиб чиқадиган бир йўлга солиб юбораман. Келганда, кетганда фақат шу йўл билангина хабарлашинглар!— деди.

Макен миниб келган биттагина кўк йўрғанинг ўзи ҳам бу ҳовлига сизмай, гўё бир даракчидек бўлиб турганди. Уша отга Абен Какитойни миндирди-да, ҳалиги ўзи айтган чап йўлга олиб бориб, пиёда бўлса ҳам бир қақирим келадиган жойгача кузатиб бориб, жўнатиб келди.

Даниёрнинг уйига Абишни излаб Какитой келганида вақт анча кеч бўлса-да, бу уйдагилар ҳали ётишмаган эди. Узининг тўхтамай келишининг алоҳида сабабини Какитой кийимини ечмасданоқ айтди. Уша келган заҳотиёқ, сўзлаб турганича Абишга Абайнинг хатини берди... Ўзи бўлса, бир ўтириб, бир туриб кетиб, эндиги кайфиятни тиниқ, жаранглаган товуш билан баён этмоқда. Абиш унинг гапига қулоқ соларкан, Абайнинг хатига кўз тикиб, тез ўқимоқда. Какитойнинг айтишига қараганда, орқаларида уввос солиб қолган, можаро излаган йўғон, зўравон овулларнинг югур-югури зўр экан. Соат сайин қувиб келиши, шаҳарга келиб тўс-тўполон қилиб, жанжал-можаро кўтариши турган гап экан. Сабаби — Дарменнинг иши унча-мунчага эмас, даланинг энг бир ашаддий тиш-тирноқли ёви, балю-ю қазонинг қай хилидан бўлмасин тап тортмайдиган Ўрозбойга тегадиган иш экан. У шаҳарда эмиш деган гапни ҳам Какитой эшитганди. Буларнинг ҳаммасини ўйлаганда энди Дармен билан Макенга ёрдам берувчилар тиним топмай, кўз юмиб-очгунча ҳаракат қилиши керак экан.

Какитой шу ҳақда сўзлаётганида, Абиш хатни ўқиб тугатай деб қолган эди. Энди бир нафас ичида ўқиб бориб, хиёл ўйланиб турди-да, индамай отасининг хатини Какитойга узатди. Какитой қошларини сал чимириб, Абайнинг йирик, аниқ ёзилган хатини шариллатиб ўқиди.

«... Дарменнинг боши мен учун қанчалик эканлигини айтмай қўя қолай. У йил сайин халқнинг ҳам қадрдонини, азизи бўлиб келаётир. Сен ҳам дўст деб биладиганга ўхшар эдинг. Мен ўша муносабатингни маъқул кўрар эдим. Қани энди дўст бўлсанг «чин дўст», «со-

диқ дўст» дейдирадиган бўл. Бўлмаса ёмон дўст кўланка, қуёш тушса бошингга қочиб қутулолмайсан; булут чиқса бошингга излаб топа олмайсан. Гарчи менинг олишишим, кучсизга, ожизга, бегуноҳга, ҳалол, ювош халқ ўғлига кўмаклашиш бўлса-да, энди сени эл ичидаги талаш-тортишдан овлоқ тутишга тиришар эдим. Энди бу чоғ мен сенинг галинг келди демоқчи-манми. Шаҳарга қочиб келганлари яхши бўлибди. Саҳронинг қора қонунидан, диннинг шариатидан — ҳаммасидан ҳам русларнинг закони инсон бошини дуруст ҳимоя қилади. Бу ҳақда ҳокимлар билан судлар, сен биладиган жойлар. Мен сенга бурч юклаётирман. Катта галаён, талаш-тортиш келди. Тун демай, кун демай ҳазир бўл!»— дебди.

Какитой билан Абишнинг кўзлари учрашганда сўз қотишмай бир-бирларини англашди.

Абиш эндиги вазиятни англаши биланоқ, Даниёрга унинг енгил трашпанкасини қўштиришга буюрди. Ўзи шу кеча шаҳарнинг оддий савдогаридек кийиниб олмоқчи бўлиб, яланг қават камзул, татарча телпак қийиб олди. Какитой билан Даниёр от қўшиб, жўнашнинг ҳаракатини қилиб юришганда, Абиш Даниёрнинг ёзув столига ўтириб, дарров икки бўлак ариза ёзди. Биттаси Семейнинг ўяз¹ бошлиғига, иккинчиси Семейнинг окружной судига йўлланган. Қозоқнинг ваҳший саҳросидан келиб, ўзининг ланоҳсиз бошига озодлик тиловчи Макен Азим қизи номидан бериладиган аризалар эди.

Қоғозларни буклаб олиб, энди устки кийимини елкасига илиб, Абиш жўнамоқчи бўлаётганда, унинг хаёлида йўқ ишни қилиб, Мағиш ўрнидан турди-да, бирга борамаи деди. Тун кечада унинг боришини Какитой билан Абиш иккови ҳам, Даниёр ҳам беҳуда деб билишганди. Мағиш буларга салмоқли, ўринли гап гапирди.

— Макен менинг бир туғишганимдан ортиқ, жонимдек кўрадиган яқин дўстим эди. Кунда бормасман, балки энди мутлақо кўрмасман. Унинг бошига шундай оғир кун, хатар тушиб турганда ўзим бориб кўрмасам, тинчлана олмайман. Қойиманглар, мени ҳам ола бординглар!— деди.

¹ Ўяз — уезд.— (Ред.)

Ичида кўп ҳаяжонланиб, кўнглига маҳкам тугиб олган бир аҳдига ўхшайди. Гўзал юзини Абиш томон ўгириб, катта-катта қўй кўзлари унга тикилиб, бир но-зини ўтказадигандек салмоқ солиб, мароқ билан боқиб турибди. Абиш икки оғиз гапга айлантирмаёқ тушунди. Мағишни елкасидан қучоқлаб силади-да, бир оғиз қилиб: «Юр!»— деди-ю, тез кийинтириб ола кетди.

Кичкина енгил аравага уч киши тушадиган бўлгани учун кучерга жой қолмади. Энди козлага Какитойнинг ўзи чиқди. Даниёрнинг югурик қора йўрғасини қаттиқ ҳайдаганича олисга, Затонга қараб, уйқуда ётган ша-ҳар кўчаларининг сукутини бузиб жўнаб қолишди.

Булар Абеннинг уйига етишганда улар ётиб қолиш-ган экан. Лекин чарчаб-толиб, қаттиқ ухлаб қолган Макеннинг ёнида кийими билан ётган ҳушёр Дармен ухламаган эди. Енгил арава эшикка келиб тўхтаганда уй ичидан олдин Дарменнинг ўзи чиқди. Абиш уйга кирмади. Шошилиб, зарур иш билан келган. Бу уйдагиларнинг ҳаммасини ҳовлининг панасида учра-тиб, бор гапини қисқа-қисқа қилиб, шошилиб га-пирди.

Ёнидан Дармен туриши биланоқ, маст уйқудан ирғиб турган Макен энди Маърипани кўрганида, индамай отилиб бориб, қучоқлаша кетишди. Бу икковининг ўр-тасида бундан кейин ҳам бирор оғиз гап бўлмади. Фа-қат бир-бирларининг юзларидан, кўзларидан галма-гал ўпишиб, қайта-қайта қучоқлашиб қолишади, холос. Икковининг ҳам кўкси тўла шубҳаси, оташин алангали армони, аламли дардлари томоқларига тошдек тиқилиб келиб, галма-гал отилиб чиқаётган иссиқ кўз ёшларча-га айланади. Бирининг кўзларидан бири ўпганда аччиқ ёшларини ҳам ютишади.

Абиш Макеннинг аризаси ҳақида гапириб, иккала қоғознинг охирига рангдор қалам билан Макеннинг ўзига «Макен Азим қизи» деб қўлини қўйдирди. Шун-чалик шошилиб келишининг асосий сабабини Абиш Дарменга тез-тез гапириб берди.

— Атрофда хавф-хатар бўлса-да, ҳозир бир нарса-дан хурсандман. Мен шаҳардан кетмасимдан етиб кел-ганларинг жуда яхши бўлди. Ҳолим етгунича, қўлим-дан келгунича, Дармен, Макен сенлардан аяйдиганим йўқ. Эртага улуғларнинг маҳкамасига бу аризалар би-лан ўзим бораман. Икковингга айтадиганим: «Қимир-

ламай, қийналмай, ҳеч нарсани ўйламай, фақат хотир-жам бўлиб ёта беринглар. Энди сенлар қиладиган иш тамом бўлди. Бундан бу ёқдагиси мени, мана бу Какитойни ва билаги-ю, юраги бақувват, пайти келса ғайрати билан номусини буктирмайдиган, эр-азамат Абди билан Абен икковининг вазифаси бўлсин. Ёв ҳам ёмон, бироқ, ёқалашиб қоладиган замон. Қилар ишни қилдинглар, энди фақат ўкина кўрманглар! Мана шу турганлар, ҳаммаларингизга шу гапларимни айтиб ўтингани келдим. Мана бу Мағишнинг ҳам айтадиган гапи, ўтинчи шу бўлса керак!»— деб шу қийин кайфиятни ифодалаётган оғир гапининг охирини бир оз ҳазил қилиб тугатди. Абди билан Дарменгина эмас, энди Абен ҳам ҳалиги гапларидан Абишни яхши билиб, яхши кўриб қолди.

Бу ердагилардан Абиш айтган гапдан бошқа гап чиққани йўқ. Фақат Макенгина бир нафас иссиқ кўз ёшларини тўкиб юборди-да: «Нима бўлса ҳам чидайман, Абиш» — деб қолди.

Унга борлиғи билан ячинган ва ҳалиги гапидан хурсанд бўлган Мағиш «Жоним Макен»— деб, яна қучоқлаб кўзларидан ўпди. «Чидарсан сен, чидайсан, биламан»— деди, узилиб товуш чиқариб. Жуда секин айтилса-да, турганларга икковининг гапи ҳам, бор нафаси билан, тўла эшитилди.

Қолган гаплар Какитой, Абди, Абен учовининг ўртасига ташланди. Улар «тўсатдан керак бўлиб қолса, шу ерда турсин»— деб эрталаб Муқа билан Алмағамбет олиб ўтадиган отлардан биттасини шу ерда, ўрмонда тушовлаб, ушлаб турмоқчи бўлишди. Қандай хабар бўлса, аявал Даниёрнинг уйига, Абишга, Какитойга етиши керак. Улар от-уловларини ҳозирлашиб, доим тайёр бўлишиб ўтиришади. Эртага бу ерга Алмағамбет билан Муқа ҳам етиб келиб, кечаю кундуз Дармен билан Макеннинг ёнида бирга бўлишади. Қарор шу бўлди. Уйқуда ётган Затонни чўчитмай, ҳали ярим соат олдин келган енгил трашпанка ўша йўловчиларни солиб, ўша четдаги йўл билан қайтиб кетди.

Булар шаҳар ичини оралаб кетишаётган пайтда, яна катта Семейнинг ўрталик жойига, оқ тегирмоннинг ёнига бирининг орқасидан иккинчиси илашиб келиб, учта катта қайиқ тўхтади. Уша қайиқларда олтига от, бир аравага юкланган ўнтача одам бор эди. Улар да-

мини чиқармай, уйқули соҳилга келиб, жимгина тўхташган эди.

Қайиқчи Сейл кўнмаса-да, ўша Иртиш бўйидаги, Қўрабойга таниш бўлган уч қайиқчини тун кечада турғизиб олишган эди. Энди ўшалар худди Дарменлар тушган жойдан олдингиларнинг изини босиб тушишди.

Абеннинг тўрдаги уйида холи бўлишган Дармен билан Макен бу кечанинг иккинчи ярмини бедор ўтказишмоқда. Биттаси тўғрисида биттаси «тиниксин, ухласин» — деб қимирламай ётган бўлса-да, икковининг ҳам кўнгиллари безовта, ичлари тўла хавф-хатар.

Ҳозир Дарменнинг эсига ўз муҳаббатининг ҳар даври ўтдек иссиқ бўлиб аниқ тушаётир. Қисқагина тарихи бўлган бу севгининг ўлганда ҳам эсдан чиқмайдиган онлари бор... Шу йил ёши йигирма бешга чиққан Дармен шу чоққача муҳаббат шуъласига, севги алаңгасига ёндашиб кўрмаган эди. У бошқаларнинг, дўстларининг, тенгдош қиз-жувонларнинг ўртасидаги дўстликка, интизорлик чекаётган ишқ аҳлига борлиғи билан тилакдош бўларди. Беғараз соф дўст, жонини аямайдиган кўмакчи, танокор бўлишни яхши кўрарди.

Шу қаторда Абиш билан Мағиш ўртасидаги, ҳеч қутилмаганда пайдо бўлиб улғайган кучли муҳаббатга Дармен кўп шодланиб, завқ билан боқарди. Уларнинг ҳисларига, унинг инилик, тенгдошлик, дўст шонрлик ҳисларининг ҳаммаси бирга қўшилиб, қайнашиб, аралашиб кетгандай туюларди.

Абиш билан Мағишнинг қандай яқин жигарларини олсанг ҳам, улар ўртасидаги эндиги ҳаёт тилакларининг қизиғини Дармендек жону дили билан ҳис этадиган одам йўқ, дейиш мумкин. У иккала ёшнинг ўзлари ҳам Дарменнинг буларга бўлган тилакдошлиғи, дўстлигига барабар шодланишарди. Дармен буларнинг муҳаббатига куйлари, гўзал қўшиқ, лапарлари билан муҳаббат аралашиб, қайнаб битиб кетганди.

Шу йил ёз ўртасида Керегетос сингари чиройли кўнисидаги нўғой овулига Абиш куёв бўлиб қаллиқчасини олиб келгани борганида, йигирма кунча ўйин-кулги бўлганди. Абишнинг куёв йўлдоши Дармен ўша сафарда, ўша яйлов кечалари, ойдин кечаларда, ўзининг ҳам илгари тотиб кўрмаган жон оромини топганди. Макен, ўша Мағишнинг ёнида, кўп кунлар давомида учрашиб юриб, Дарменнинг эндиги орзусидек намоён бўлганди.

Буларнинг ўртасидаги муҳаббат Абиш билан Мағиш ўртасидаги қизгин, самимий, жуда пок, ноёб ҳислардан намуна олиб туғилган муҳаббат эди. Эҳтимол, Абиш билан Мағиш сўз билан, феъли-атвор билан ёки арзимagan бўлса-да, бир иш-ҳаракат билан бу икки ёшнинг кўнглини мойиллаштирмаган ҳамдир. Лекин у икковининг Макен билан Дарменга ўша йигирма кун давомида бўлган дўстона муносабатлари тилсиз, унсиз ҳолдаёқ бу икковини ҳам ўз алангалари билан туташтиргандир. «Макен билан Дармен икковининг севгиси қайси куни, қандай қилиб бошланди» деса, ҳозир Дарменнинг ўзи ҳам, Макеннинг кўнгли ҳам аниқ бир жавоб қилолмасди. Албатта, бу аснода Мағиш билан Абишнинг баъзан бу икковини янграиб куйлатиши ҳам беҳуда кетмаган бўлса. Ойдин кечаларда, овулдан четга сайрга чиққан чоғларида, атайин озчилик бўлиб бўлиниб кетиб, унинг устига Абиш билан Мағиш икковигина холи қолишганларида, Дармен билан Макен ҳеч кутмаганда холи қолишадиган пайтлар ҳам бўлган эди. Бу ҳам бекор кетмаган бўлса керак.

Тумонатдек мажлис аҳли ўртасида илҳомга тўлган Дармен, жўшқин, шўх ўланларини ичдан чиқариб куйлаганида ҳамма шодланиб томоша қиларди. Шунда Мағишга қўшилиб, Макен ҳам оппоқ юзли, қийилган қоп-қора мўйловли, мулойим боқиси нур сочиб турадиган кўзли санъаткорни томоша қилиб мақтарди. Унинг ҳам гул боғига умидини гўё эккандек, маъно-маноси билан ўз мевасининг томирини ёйган бўлса керак.

Макеннинг бечораҳол овулида ёлғиз онаси билан ўзи яшайдиган кўҳнагина уйи бор эди. Бир куни кечқурун Абиш, Мағиш, Дарменлар йиғилиб, ўша ерда меҳмон бўлишганида, Макеннинг кўп эслик онаси Дармендан хурсанд бўлиб мақтаган эди. Таъзиядор она олқиш айтиб, фотиҳа берганди. Таъсирли тилини, шарми-хаёлик, нозик ҳисларини, камтарлигини манзур кўриб, хўп мақтаганди. Ўша Макеннинг онаси сингари қашшоқ овулнинг барча ёшу қариси куёвлар меҳмонга келган кечадан кейин, оғизларидан Дарменнинг отини туширмай, мақтай-мақтай сўзлашганди. Санъаткор, ибрат бўларли ажойиб бир ёш йигитга мўмин овулнинг меҳри тушиб, яхши кўриб қолганди.

Бу жиҳатларининг ҳам кейинчалик бориб, навбати келиб, розидил айтишадиган маъсум муҳаббатга таъ-

сири бўлгандир. Лекин шуларгина эмас, буларнинг ҳаммасидан бошқа яна ўша йигирма кун давомида ё кундузи, ё кечаси, ё уйда, ёки эшикда, баъзан кўпчилик ичида, баъзан холи қолишганда икки юрак орасида ипак толасидек, мулоим шарпадек яна бир ажойиб тилсиз сир улашганди.

У ҳар чоғ, ҳали айтилганидек, эсда қоладиган онларда айтиладиган Дармен куйлари эди. Бу ёш йигитнинг ўзи яратган, ўзи жўш урдирган сўз сирлари эмас, Мағиш билан Абиш сингари зийрак ёшларнинг ҳаммаси билладиган шеърлар эди. У Абай сози. Макен ҳам Мағиш сингари кўп қулоқ солган, кўп уққан, ёдлаган ўланлар эди.

Баъзан кўпчилик ичида, баъзан холи ерда Макенларнинг ўзлари ҳам қайта-қайта айтишадиган — Абайнинг сирли ҳисларига тўла шеърлари. Нега эканлиги номаълум, Макен ўтирган пайтларда Дармен «кўзимнинг қораси» деб куйласа, «салом сенга қалам қош» — деб алангали салом йўлласа, ёки «жон изтиробда» — деб, нозли ноласини айтса, баъзи-баъзида «ярқ этмас қора кўнглим на қилса-да» деб бошлаб, ўйчан, нурли кўзларини Макеннинг юзига ташласа, барча ёшлар билладиган шу шеърлар, худди шу онда Дарменнинг оғзидан чиққан-у, илгарини айтилмаган гапдек бўлади. Ҳатто илгари мутлақо очилмаган сирдек, шунчалар яшнаб, янги бир ниҳол сингари мавж уриб товланади. Балки бошқа, биз санаган ўзга икки ёшнинг муҳаббатини туғдирадиган шарт-чоралар орасида мана шу куйнинг ҳам ўз таъсири, ўзгача кўп таъсири бўлгандир...

Ҳар ҳолда ўша йигирма кун мобайнида Мағишнинг илтимосига кўра, унинг ёнидан айрилмай, ҳаммиша бирга бўлган Макен, Дарменнинг қалбида илгарилар у билиб, пайқаб кўрмаган ўзгача аланга туғдирди. Лекин бу ёшларнинг айрилишар чоғи яқинлашди. Мағишнинг узатиладиган куни яқинлашган сайин, Дарменнинг юрагидаги аланга-ю оташ бедор кечаларга тутшиб, эндиги ёшлик ихтиёрини қамраб олди. Илгари жон боласига юрагини очиб, ёрилиб кўрмаган мўмин, маъсум Макеннинг ҳам, энди сўнгги кунларда Дармен дўмбира олиб, унинг рўпарасига ўтириб, нидо созини бошлаганида, ёш юраги уриб лопиллаб кетарди.

Абиш билан Мағишнинг кўзлари сўнгги кунларда

Макеннинг юзида тўлқинланиб бир нафасга туғилган қизғиш нурни кўради. Тонг шафағидек қизил ранг, Макеннинг беғубор, бежирим қора тўри юзига лап бериб чиқади-да, тез тўлқинланиб, унинг гўзал, маъсум юзини сал оқаринқиратиб бориб, кўздан ғойиб бўлади.

Севишган ёшлар айниқса даставвалги маъсум ёшлик чоғларида ўзларининг ораларида туғилиб келаётган ажойиб ҳисни ўзлари англаёлмайдиган, аниқ билолмай юрадиган содда вақтлари бўлади-ку. Уларнинг ички кайфиятларининг ҳали номи йўқ, ҳали ўз кўнгилларида ҳам идрок билан, сўз билан белгиланмаган, ҳал қилинмаган. Бироқ, бу беғубор, соф, соддадил ёшлар, ўз ўрталарида туғилиб қолган ҳисни холис дўст, яқин кўзлар кўриб-билиб қолганини ҳам пайқашмайди. Бир қанча кундан буён бу кайфиятни Абиш билан Мағиш чин сир қилиб бир-бирларига айтишганди. Иккови Макен ўтирган чоғда Дарменга алоҳида ўланларни атайин тез-тез айтдира беришарди. Ини, ўртоқ бўлган қиз билан йигит дўстларининг шу дамдаги чеҳраларига мароқ билан боқиб билдириб қўймай, сездирмайгина шодланишарди. Узаро кўз ташлашиб, ичларида библишиб, аҳволни англашарди.

Лекин қанчалик севиб, аланга қучиб юрса-да, ўша аҳволни ҳеч қачон, ҳеч кимга ошкор қилмай, сақлаб қолиш Макеннинг қўлидан келар эди. Унинг нозиккина баланд бўйи, жозибали кўзлари, нақадар бежирим чиройли юзи Абишга бошқача кўринарди. У ўқиган қандайдир бир романда кўп оғир қурбонликка чидайдиган, муҳаббатга нечоғлик содиқ бўлган аёл бор эди. У ёниб ўтса-да, ялиниб ўтмайди. Ўзгача зўр ҳисга тўла маҳбуба эди. Ушандай юрак билан фазилат мана шу Макенга ўхшаган қиздан чиқса керак деб ўйлар эди.

Абиш ўқиган яна бир романда моҳир ёзувчи айтган бир танқидий мулоҳаза бор эди. Ушанда: нозик, баланд бўйли, бежирим юзли гўзал аёл, муҳаббат йўлида энг чидамли, матонатли ҳис эгаси бўлади, деган экан. Қони тўлиқ, йўғон жуссали аёлда матонатли ҳис кам учраб, қурбонликка чидамсизлик кўпроқ кўринадил!— деган гапни ҳам бир эшитган эди. Ўзи билган нарсаларнинг кўпини кўнглига туғиб олгани билан, сиртга чиқармайдиган Абиш бу саҳрода ўзи кўриб юрган қизлар орасида Макенга бошқача баҳо берарди.

Дарменни бўлса унинг санъати учун ҳам, йигитлик фазилати учун ҳам, яна айниқса беғубор ёшлиги учун ҳам яхши кўрарди. Баъзан Абишнинг ўзи ўз сирлари билан бўлиб, одиллигига бориб ўйлаганида, шу саҳродаги бор қариндошлари, дўстлари, ёру биродарларининг ичида отасидан кейин Абишнинг энг яхши кўрадиган азамати мана шу Дарменга ўхшаб кўринарди. Баъзан ўзига ўзи савол бериб: «мен Дарменни энг севикли жигарим, иним Мағишдан ҳам ортиқ кўраман-ку, дейман-а?»— деб қоладиган вақтлари ҳам бўларди.

Ҳозир Абиш Дармен билан Макеннинг ўртасида қандай тугун пайдо бўлишини қизиқиб кутарди. Уларнинг ҳаёти олдида қандай оғир тўлқин, ғовлар ётса-да, ҳалигидек қизиқиб, шодланиб, умид билан боқишдан Абиш энди ўзини тўхтатиб ололмай юрганди. Агар шу иккала ёш бунинг билан маслаҳатлашадиган бўлса, Абиш уларнинг олдида ўт турган бўлса-да, чекинмасликни, тоймасликни маслаҳат кўрган бўларди. Ҳар ҳолда, у, ёнига Мағишни олиб, Дармен билан Макенни қувватловчи, тақдирловчи шериги бўлиб олган. Бироқ булар тилакдош бўлиб турса-да, ҳали ҳам Дармен билан Макеннинг оралари на очилмай, на босилмай турган бир пинҳон аланга эди, холос.

Икки ҳаққоний, лекин содда, ҳалол ёшнинг қалби энди осонгина очилишига шафқатсиз бир иш етаклади.

Мағиш узатилишидан уч кун олдин ботқача бир ҳолат туғилди. Ёшлар кундаги одатлари бўйича кечки пайтда овул атрофига сайлга чиқишганди. Юпқа, чиройли қора шойи чопон ёпинган Мағиш бўйи бўйи билан тенг, матол Макенни чопони остига тортди. Кучоқлашган икки қиз аста-секин қадам ташлаб, қаторлашиб кетишаётган эди.

Кейин ой чиқиб қош қорайган пайтда, Мағишни Макендан ажратиб Абиш олиб кетган эди. Енида қолган Алмағамбет билан бир-икки қиз улфатларининг кўнгилларини Дармен ҳазил-аския билан хуш қилиб, сайр этиб юрганди. Худди шу топда бу ёшлар тўпига қараб остидаги бақувват отини тепинганича чоптириб, бир йўғон гавдали, ёши катта киши келиб тўхтади.

Йигитлар берган саломга дурустроқ ҳам алик олмасдан, чўққи соқол, бурни катта, кўкраги гулсангидек киши қўпол товуш билан:

— Шу ерда Макен борми? Анави турган Макенми-сан? Бу ёққа юр, бу ёққа, менга қара!— деб буйруқ қилиб гапирди.

Ҳалиги, гапларини чўрт-чўрт кесиб гапираётганда анграйиб қолган ёшлар ҳали ҳам ҳайрон бўлиб туришганди. Лекин ҳаммаси ҳам мана бу кишининг қўпол товуши билан авзойини кўриб, мақсадини англашди.

Макен бу кишини танир экан. Аста-секин, салмоқли қадам ташлаб, унинг ёнига яқин борди.

— Юр бу ёққа! Бу томонга юр!— деб яна буйруқ қилиб келган одам, отининг бошини буриб, Макенни четланиб олиб кета берди.

Уша келган қўпол товушли, тунд юзли йўловчи Макеннинг бошига фалокат олиб келган. У Дойр деган Макеннинг аменгери. Макеннинг отаси — Азим ҳаёт чоғида Урозбойнинг яқинларидан бўлган мана шу Дойр ўзининг кенжа иниси Қайрга Макенни айтдириб қўйган экан. Ҳозир унга беш йил бўлибди. Шундан буён Азим вафот қилиб, Макен етим қолибди. Қашшоқ оила бўлиб онаси бошқараётган уй-жой чолдеворга айланибди. Энди қишлик сўқим, ёзлик соғиб ичкудек молларни Макеннинг оиласи ноилж ўша куён томондан олишдек муҳтожликка йўлиқибди.

Макен Дойрнинг инисини кўрмаган бўлса-да, тақдирига кўнади. Уша номаълум ёр «қўшоғиман» деб бўйсупиб ўсади. Лекин ўтган йил бунни айтдириб қўйилган Қайр, ўзи қатори ёш йигит, отдан йиқилиб ўлади. Энди мана унинг йили тўлар-тўлмас ўша Қайрнинг ёши қирқдан ошган, уйда айиқдек хотини бўлган акаси мана шу Дойр бундан бир ой олдин Макен билан унинг онасига совуқ гап ташлай бошлайди. Маслаҳат, кенгаш эмас, ўтинч, илтимос ҳам эмас, буйруқ, қарор йўллайди.

— «Иним ўлса, бевам тирик, аменгери ўзим борман. Макенни ўзим оламан. Шу ёзда, ёки кузда узатишнинг ҳаракатини қилсин!»— деб буйруқ қилиб юборди.

Нўғой овулига Абиш куён бўлиб келгандан буён ўша Дойрнинг овули жуда безовта бўлаётган эди. Дойр бўлса Қуёнди ярмаркасига сафар қилиб, бу ердаги яйловда бўлаётган ёшлар ҳақида ўз вақтида би-ла олмаганди. Энди кеча ярмаркадан қайтиб келиши

биланоқ Макенни «Абай овулининг ёшлари ўртасида кўпдан буён ўйин-кулги қилиб, яйраб, юрганини» эшитди. Бунинг овулидаги бир-икки ҳари янгалар Дойр селмасдан олдин нўғой овулига, куёвнинг ўтовига бир-икки кекса ғийбатчини жосус қилиб юбориб ҳам олишганди. Улар Макен билан Дарменнинг муносабатига зетдан зеҳн солишиб, бичиб-тўқишиб, ғийбат қилиб кетишган эди. Бу кайфиятни дилига тугиб олган ва Ўрозбойнинг кўнглига қараб Абайнинг ўзини, унинг барча ёру дўстларини душман деб биладиган Дойр, бугун келди-кетдидан бўшаши биланоқ атайин отга қўнган эди. Шу бугун кечқурун Макенни гуноҳкор қиладиган пайтни пойлаб, қандай бало билан бўлмасин, бетма-бет учрашишга тайёр бўлиб келган эди.

Ҳозир у Макен билан икки-уч оғиз гап айланмасданоқ:

— Бор, уйингга, кет ҳозир, мана бу касофатлардан! Энангнинг олдига бор. Энди бир оз кунда келаман-да, оламан!— деб буйруғини ҳам, аҳдини ҳам бирйўла айтди.

Дойрга тегиш деган хаёл ҳали Макеннинг бошига келган хаёл эмас. Юрагини чўчитиб, сескантирадиган бир хавф эди. Тўғри, очиқ кўнгилли Макен Дойрдан ҳалиги гапларни эшитганда норозилиги билан ғазабинини яшира олмади. Қошларини чимириб, койиб:

— Сизга нима бўлди ўзи? Мунча тасирлаб, нимага юлқинаётирсиз?— дейиши биланоқ, Дойр сўйлоқ тишларини ирғайтириб, дўқ этгандек буйруқ қилди.

— Бас қил гапни, олма юзимдан! Жўна ҳозир уйингга!

— Бўкирманг! Мен сизнинг хотинингиз бўлганим йўқ ҳали. Бўламан деб юрганим ҳам йўқ!— дейиши билан, эндиги гапни бир қўпол уришга айлантирган Дойр:

— Учир товушингни, юзи қора!— деди-ю, қамчи билан Макенни савалаб юборди.

Макен чир этиб:

— Қуриб кетгур, ёвуз!— деб, орқада қолганларга қараб отилди. Аччиқ зори ўшалардан нажот тилаётгандек бошқача бўлиб эшитилди.

Дармен ҳаммадан олдин учиб келиб, қиз билан Дойрнинг ўртасига тушди. Дойрнинг қўлидаги йўғон қамчинини бир юлқишда тортиб олди,

— Тўхта! Ҳайвонмисан? Қандай беномус одамсан?— деб Дойрнинг ўзига қамчи кўтарди.

Дойр буни ҳам ҳақорат қилиб юбориб:

— Тур нари йўлимдан. Орага тушаман деяётгандирсан, ерга тикаман ҳаммангни!— деди.

Нарироқдан туриб бу жанжалга «нима у, нима гап, бу ким?»— деб интилиб келаётган Абишни пайқади-да, Дойр зўравонлик қилиб, сўнгги сўзини ҳайқириб айтди.

— Ишонаётганинг Абайдир! Абайнинг эмас, худойингни паноҳ қилсанг ҳам, ерга тикаман!— деб от қўйиб кетди.

Шу кеча ёшлар ҳийла вақтгача уйга бормай, ойдин кечанинг кўп қисмини далада ўтказишди. Абиш, Мағиш, Алмағамбетлар бир тўп бўлиб, айрилиб кетишди-да, Дармен билан Макен узоқ кечани айрилмай ўтказишди. Буларнинг мақсадини англаган Абишлар буларнинг муносабатлари ҳақида сўзлашмади. Сўзсиз англашди-ю, ғамхўр кўнгил билан, уларнинг ўзаро ёрилиб сўзлашишларига тилакдошлик билдиришди.

Макен билан Дармен шу кеча, шу ондаёқ ҳеч кутилмаганда рози-дил айтишди. Икковининг дарди изҳорига кўз ёши ҳам, унча-мунча гаплари ҳам, даставвал топиштирган қучоқлари ҳам аралашди. Макеннинг жажжи, жуда сеvimли, лўппигина оғзини Дармен ўтдек оташин лаблари билан топиб бўса олганда, қизнинг ҳам қабул қилиб, ўпган иссиқ лаблари ёш йигитни балқитиб, жўш урдирди. Ўша кеча буларнинг бугун, мана қуюқ қора булутдек очилмай турган тақдирларининг даставвал бошланиши бўлди.

Абеннинг тўрдаги чоққина хонасида хаёл суриб, индамай ётган Дарменнинг кўз ўнгига қаторлашиб, бундан бир неча кунгина олдин умид бахш этган, кўмак бўладиган ва хавф олдирган ҳолатлар келади. Унсиз, безовта хаёлга чўмган ҳамиятлик йигит бир вақт «одамларни бетинч қилдимми, Абайга азоб олиб келдимми» деб ҳам сиқилади. Уннинг қўлимдан келганича умрбод «Абайдек ноёб оғанинг бошига кулфат солмай ўтсам»— деган мардона нияти бор эди.

Шунинг учун ҳам ўзлари шаҳарга қочиш билан Абайни саҳродаги кўп бехаловатликдан қутқардим-ку, деган эди. Саҳрода бўлса бу ишнинг оқибати бугун овулда қирғин қилиб, баримта босишга борар эдимиз? Ё бўлмаса оқсоқоллар, бийларнинг терговига, ҳукмига

ҳайдаб, Макенни бундан айириб, Дойрга қайтарар эди-да, Дарменни айблаб молу мулк жарима солиб, аввало тўнаб олиб, ундан кейин чиқитга чиқариб, элдан ҳайдаб юборар эдими? Ғазабга келган йиртқич тўда ҳатто, бунинг бошини ёриб, кўзини чиқариб, хўрлашгача борар эди. У ерда бўладиган аҳвол шу эди! Лекин бу ерда ҳам шодлик билан озодлик қучоғини ёзиб қарши олаётгани йўқ. Бу ерда ҳам келгуси қоп-қоронғи.

Энди бошланадиган бетинчликни кўп шубҳа билан қийналиб ўйлаганда, Дарменнинг пешонасидан қайноқ тер чиққандек бўлади. Нафасига қаттиқ хўрсиниш аралашгандек бўлиб кетади. Шундай пайтда, унинг ягона юпанчиғидек бўлиб Абишнинг ҳаракатлари эсига тушади. Ҳали келиб кетган Абиш ўша садоқатли дўст ҳолича турибди. Шу кеча келиб, буларнинг ҳаммасига бирдек айтган гаплари: сабрни ҳам, иродани ҳам кучайтириб, қувват бахш этгандек бўлди.

Абишнинг шу сингари гаплари, маслаҳати бўлмаганда, Дармен ўша кечаси ҳам худди ўшандай қилиб рози-дил айтмаган бўлар эди. Уша кунни кечқурун холи ўтириб сирлашган чоғларида, Абиш айтган бир гап бор эди. У олддаги қийинчиликларни назарда тутиб:

— Дармен, сен тортинма! Мен биламан, сен айниқса Абай оғанни қийнаб қўяман-ку, ёру дўстларни ташвишга соламан-ку, деб тортинаётган бўлсанг керак! Аввало бундай андишага боришни йиғиштир. Албатта осон эмас. Ёру дўстларингга катта ташвиш, оғирлик соласан. Лекин сен Дармен бўлмай, бошқа биров бўлганингда бундай андишага бориб иймансанг бўлар эди. Энди сенга айтсам: ўзим ҳам, отам ҳам бошингга тушган битта оғирлигингни малол келмай кўтарамиз. Мағиш, Какитой ҳам сенинг ҳолингни худди менга ўхшаб, тўғри тушунишади деб қаттиқ ишонаман. Менинг бу гапларим Макен иккалангнинг эсларингда бўлсин!— деган эди.

Шаҳарга жўнаётганида ўзини кузатиб чиққан Дарменга Абиш яна бир масалани айтган эди. Бу чоғ Дармен билан Макеннинг бир бўлишга бел боғлаганлари, аҳду паймон қилганлари аниқ маълум бўлган эди. Шунинг учун шаҳардаги Абайнинг олдидан ўтиб, Дармен масаласини билдириб қўйишни Абиш ўз бўйнига олган эди. Абайнинг кечаги кайфияти Дарменга кўп вазият-ни билдирган эди. Афтидан Абай, Абишдан Дарменнинг

сирини эшитгану, кўнглига тугиб қўйган кўринади. Шунинг учун ҳам «Абиш ариза ёзсин», «Ёшларнинг турадиган жойи у томонда, четроқ, холироқ ерда бўлсин», «Кечаси у томонга Сейл ўтказиб қўйсин»— деган Абай, Дарменнинг сиридан четда қолмаган бўлиши керак. Очилиб-ёзилиб сўзламаса-да, эндиги Абай Дарменнинг иши билан бундан кейинги бўладиган гапларга жавоб беришга кўнган, бўйсунган Абай.

Абиш бўлса ўша содиқ дўстлигини қилиб, булар учун курашга киришиб, отаси Абай учун ҳам, ўзи учун ҳам ҳалигиндай ишни бошлади. Бу жиҳатларини ўйлаганда Дарменнинг кўнгли таскин топиб, зўр юпанч билан нафас оларди.

2

Эртасига чоштгоҳ пайтида, Абеннинг уйидагилар олаётган катта хавф ҳам юз берди. Кечаси Затонга келиб, тиним топмай, кўчама-кўча, уйма-уй тимирскилаб юрган Қўрабой билан Дойр мана шу Затонда ўзларига таниш бўлган хонадонларни топишган эди. Ўша хонадонлардан биттасининг кулбаси, чолдевор ҳовлиси, Абеннинг ҳовлисига девор-дармиён эди. Ўтган кеча ҳалиги девордан бир бедор кампир мўралаб юрган эди. Ўша кампир чоштгоҳ вақтида келган Қўрабой билан Дойрга кечаси сезган ишларининг ҳаммасини айтиб берди. Шу бўлди-ю, Дойр билан Қўрабой Затоннинг бошқа кўчалари билап чет-четдаги холи, хилват жойларига тарқатган ҳамроҳларини излатиб, тўплашга тушди.

Улар бўйларини чўзиб девордан қарашиб, Абеннинг кичкина ҳовлисидан кўз олмай жим туришди. Худди шу маҳалда эрталабки паром билан у томондан ўтган кўп салт отлиқ, Муқа билан Алмағамбет ҳам Абеннинг уйига келишди. Отларини ҳовлига боғлашди. Ойша уйга бошлаб кирди.

Шунинг билан Абеннинг уйидаги хупия меҳмонлар нонушта қилиб бўлишлари биланоқ, тасирлатиб ёв босди-келди. Юриши бежо, нияти бузуқ кишилар келиб етганини даҳлизда, самовар ёнида, эшикка яқин ўтирган зийрак Ойша олдин пайқади.

— Ана, жонгиналарим, касофатлар келиб қолишди-ку!— дейишгагина мажоли келиб, отилиб бориб, интилганича даҳлиз эшигининг тамбасини солиб олди. Унга-

ча бўлмай, ташқаридан эшикни тепкилаб қоқа бошлашди. Аниқ талагани келган ёв сингари қасирлатиб қаттиқ уринаётган тўданинг ҳаракати билинди. Ойша самоварни олиб печь ёнига қўя қолди. Абен билан Абди яна Муқа, Дармен тўрттови азаматларча ғайратга келиб, қўлларига биттадан яроқ олишди. Қўрққанича қовоғини солиб, юзини босиб туриб қолган Макенни Ойша қучоқлаб олиб, гавдаси билан тўсиб турди. Эшикдаги ёвлар:

— Оч!
— Қўйвор жонинг борида?
— Қутулмайсан, абжағингни чиқараман!
— Қириласан бир бошдан ҳамманг!
— Оч, эшигингни!— деб, эскироқ кичик эшикни қулатадиган бўлиб қаттиқ ура бошлашди.

Абдининг қўлига кўлдан сақлаб юрган яроғи тушиб қолган экан. Пиёда олишишга топилмайдиган қурол — қора чўқмор бунга тегибди. Абен кашанда эди. Ушанинг илгарилар овулдан ола келган, қотиб ётган қайин, қора чўқмори шу эди. Абеннинг ҳам қўлига узунгина йўғон темир тушиб қолибди. Эски болтанинг орқа томонини тўғрилаб Муқа ҳам шайланиб турибди. Ховончанинг тоши Дарменнинг қўлига тушибди. Пакана, нимжонгина, ўзи қўрқоқ Алмағамбет иккита аёли билан эркаклар орасида кўзи аланглаганича «олло» билан «тавба»ни такрорлаб, сизиниб юрибди.

Яна бир оздан кейин эшикдагилар кичкина эшикнинг ошиқ-мошиғини синдириб юборди. Бу ҳолда эшикнинг паноҳ бўла олмаслигига кўзи етган Абен, эшикнинг тамбасини чиқариб юборди-да, сақлай олмайдиган тахтани юлқиб олиб, улоқтириб юборди. Шу он буларга қарши ёпирилган Қўрабой, Дойрларнинг қамчилари қарсиллаб урилди. Шунга яраша Абен билан Абди дарҳол эшикнинг икки томонига туриб олишиб, бу балонинг бош омили бўлган, Дойр билан Қўрабойнинг қамчини, сўйилидан нечоғлиқ қулай бўлган қуроллари билан қаттиқ уриб, солиб-солиб юборишди. Бақувват Дойрнинг ўнг қўли шалвираб тушиб, қамчини учиб кетди. Зилдек чўқмор билан кучи борича урган Абеннинг зарби текканда, жанжалчи Қўрабойнинг ўнг елкаси синиб кетгандек қисир этди. Зўр гавдали, тили ёмон, қора соқол, ёвуз савдогар Қўрабой бир томони ўпирилгандек қийшайиб, эшик олдидан таппа орқага ташлан-

ди. Шовиллаб қон оқаётган ўнг қўлини чап қўли билан авайлаб ушлаган Дойр ҳам ҳақорат билан дағдағадан бошқа, «қираман, йўқотаман» деган дўқдан бошқа ҳеч нарса қилолмай чекиниб кетди.

Ўз ғайратларига энди қаттиқ ишонган илиги тўла, забардаст, азамат Абен, Абди, Муқа учовининг зардаси қайнаб, қаттиқ ғазабга келиб, тутоқиб кетишган эди. Булар барабар интилишиб отилишганларича, эшик олдига чиқиб олишди. Қамчидан бошқа қуроли бўлмаган беш йигитни орқасини тилкалаб, кичкина ҳовлининг ичидан тирқиратиб қувишди. Дарвозадан бир лаҳзада ҳайдаб чиқаришди. Қўлидан шириллаб қон оқиб юрган Дойрни дарвоза олдида Абди бели аралаш бир тепди-да, кўчага қараб ер тишлатиб юз тубан туширди. Шу орада Дармен, Алмағамбетни суяб келиб, ҳовлидаги югурик тўриқ отга миндирди.

— Сендан келадиган кўмак шу. Чоп, жўна, Абишга, Какитойга бор! Даниёрнинг уйдан топ!— деди-да, дарвозани хиёл очдириб, Алмағамбетни жўнатиб юборди.

Кичкина уйда бегуноҳ жонларга хомий бўлиб қолган эр йигитлар тўпи энди қандай балога бўлса-да, чидаб беришга аҳд қилишди. Барваста келган, паҳлавондек Муқа ҳам Абди билан Абенга мос экан. Ҳам ғайратли, ҳам ўткир шерик бўлиб, барабар туриб берди. Ҳали ўзларига ўхшаган ўнтача эр-азаматларни ҳайдаб юборганларидан кейин булар қандай ёв бўлса-да, энди тап тортадиган эмас. Бу уйнинг кўчага қараган деразалари қопқоқли бўлиб, унинг темир тамбаси ичкаридан зулпинга илинган эди. Ҳали душманлар даставвал келишганда, дераза эсларига келмаган эди. Дарвоза билан эшик мана бу йигитларнинг қўлида. Яна бир тинч қолишган пайтда Абен Дарменни «уй ичига эга бўл!» деб, аёлларнинг ёнига юборди.

Қўлига ўткир болта бериб:

— Жонга қасдлик қилса, нимасини аядинг, сен аёлларга қўрқманг деб далда бер-да, кўчага қараган деразаларини қўриқла,— деб Абди ҳам Дарменга ғамхўрлик билан буйруқ қилди.

Чоштгоҳ пайтида, Абиш билан Какитой кечаси Макен номидан ёзилган аризани олиб, ўяз маҳкамасига кириб чиқишди. Энди окружной судга Абишнинг ўзи

кириб, Какитой эшикда кутиб турганди. Ҳарсиллаб чопиб келган Алмағамбет икки қават тош бинонинг зинасида турган Какитойни кўрди.

— Вой, жоним, нима қилиб турибсан! Епирилиб келди-ку, қираётир ана у Затонда. Жонларинг бўлса тезроқ бор!— деб, ранги ўчганича, нафаси бўғзига тикилиб гапирди.

Бир лаҳзада Какитой аҳволни англади. Алмағамбетга:

— Шу ерда тур, қимирлама!— деб уни шу ерда қолдириб, юқори қаватга чиқадиган кенг, узун тош зинадан югуриб кетди.

Худди шу чоғ кўчада турган Алмағамбетнинг ёнига шошганича елпиллаб, сариқ соқол, кўк кўз Боймағамбет етиб келди. Унинг солиниб кетган қовоғи билан кўзидан Алмағамбет яна бир дилсиёҳликнинг хабари келганини сизди. Ҳозир унинг назарида ҳатто Боймағамбетнинг кўзи ҳам одатдан ташқари чақчайиб, кўкимтироқ бўлиб кетгандек туюлди. Боймағамбет: «Хунук хабар», «хунук хабар» деди-ю, бошқа гапни Алмағамбетга изҳор қилмади. Буни «Абайнинг сир сандиғи» дейишарди. Атайин «шуни, фалончига айт» деб юборган буйруғи бўлмаса, Боймағамбет Абайдан эшитган гапларини Айгеримга ҳам айтмасди. Шунга кўра, Айгерим унга «Абайнинг сир сандиғи» деган ном берган эди.

Салдан кейин юқори қаватдан, суд маҳкамасидан шошганларича Абиш билан Какитой тушишди. Боймағамбетни кўришлари биланоқ иккови ҳам индамай интилишиб:

— Хўш, нима гап Бақа! Нима хабар?!

— Оғамдан қандай хабар бор, нима гап?— дейишди.

Боймағамбет индамай, сиймосида жиддийлик акс этганича, кўкрак чўнтагидан икки букланган хатни олди-да, Абишга узатди.

Какитой Абишнинг ёнига суқулиб кириб, хатни бирга ўқиди.

Бу хатда Абай кечаси Урозбой билан уришиб, ўчакишганини айтибди-да, эҳтиёт бўлишга ундабди. Худди билгандек «Дарменлар қаерда экан? Қозоқ хонадонида туришса дарров гапи чиқади, мана булар осонгина толиб олиб жонларига қасд қилиб юришмасин!»— дебди.

Тездан бирор рус хонадонига жойлашини маъқул кўрибди. Унинг устига бу гал яна бир нарса ҳақида Абишга қаттиқ тайинлабди. Кечаги хатда мен иккаламизнинг дўстлик бурчимиз ҳақидагина айтган эдим... Бугун азалги душман — зулм мени қўрқитмоқчи, хўрламоқчи бўлибди. Энди фақат бетма-бет беллашиб туриб, қон керак бўлса қон, жон керак бўлса жон бериш керак. Аямасдан олишиш қолди. Мен шунга аҳд қилдим! — деди.

Абайни шу ҳолат, шу гапларга қандай иш, қандай феъли-автор олиб боргани Боймағамбетнинг оғзаки айтган қисқача гапидан маълум бўлди. Кечаси Урозбойдан Эсентой, Сейсеке сингари элчилар келишиб, қўрқитмоқчи бўлишгани, ғазаблантиргани, ўчакишиб кетишлари олиб борган экан. Абиш ҳам шунга яраша энди ота қалбидаги номусга тўла ғазабни, хўрланиб, тутоққан ғазабнинг ҳаммасини гапсиз, сўзсиз тезда ўз вужудига тортиб олди. Шошилиб, гапни қисқа қилиб, Боймағамбетга:

— Оғамга айт! Мен на малол кўриб, на тортиниб қолмасман! Фақат маслаҳат-кенгаши керак бўлар, тездан бу томонга ўтсин-чи! — деди-ю, жўнамоқчи бўлиб қўзғалди. Боймағамбет тездан яна ҳали ўзи келган соҳилга, қизил барабай ёнидаги ел қайиққа қараб кетди.

Поручик даражасидаги офицер кийимини кийиб, қилич тақинган Абиш, ёнига Какитой билан Алмағамбетни олиб, Даниёрнинг қора йўрғасини қаттиқ йўрғалатганича, аллавақтда Затонга етди. Лекин етиб келишлари шодлантирмади. Хавф-хатарнинг каттасини, хаёлга келмаган машъум ишларни энди билди. Абеннинг уйида, зарб еб йиқилиб, қонига беланган Ойша билан Муқа, Абен учови қолишибди. Эшикдан тўргача, ҳовлининг ўртаси-ю, дарвозагача тўзиб, сочилиб уй анжомлари ётибди. Ишдан чиққан анжом, ҳар ерда ивиб қолган қон ётибди. Машъум ҳаракат, беомон ёвликнинг тирқираб оққан қони, пайҳонлаган изи ётибди. Хиёл эси ўзига келган Ойша чўзилиб ётган жойида:

— Чопинглар, етиб боринглар, кўп бўлгани йўқ. Паромгача етиб боринглар! Яқиндагина кетишди. Қирқэллик савдогар ёпирилиб келиб, қирғин қилиб кетишди. Абдигина Дармен билан Макеннинг устига ўзини ташлаб, парвона бўлиб, қўлига ханжар олганича аравага

бирга тушиб кетди!— деган гапларни бўлиб-бўлиб айтди-ю, яна қонсираб, рангги ўчиб ҳушидан кетиб қолди.

Абиш Алмағамбетга буйруқ қилиб:

— Сен буларга ёрдам бер, ёнларида тур, қўшнилари чақир!— деди. Узи Какитойни олиб, қора терга тушиб, бўйнигача оқ кўлик босган бақувват қора йўрғани яна савалаб чоптирганича, жон-жаҳди билан паромга қараб кетди. Баландлик йўлдан паромнинг кўпригигача ўчириб келган қора йўрғанинг енгил аравасидан эпчил Абиш ирғиб тушди. Паромга қараб интилди. Ҳали булар довоига чиқишганда, бу соҳилда турган катта паром йўғон кандир арқонини йиғиб олиб, соҳилга ёғочини тираб, бу соҳилдан йироқлашмоқчи бўлаётган эди. Энди кўприк устида юрган Абиш етиб боргунча, паром бир саржин келадиган жойга узоқлаб кетган экан. Таваккал қилиб кўзини чирт юмган, борлиги билан ақлига-ю, идрокига энди фақат аҳд амр этаётган Абиш, сакраб кўприкнинг қанотига чиқиб, паромчига русчалаб: «Қайтар, тез қайтар!»— деб ҳайқириб юборди. Узи ҳам ўша бир саржин келадиган паромга қарчиғайдек отилди.

Бошқа вақтда, бирорта тўғри одам журъат этолмайдиган ҳаракатга қадам қўйди. Жон аччиғида интилган офицер сувга тушиб кетади деб ҳамманинг кайфи ўчиб, бақириб, тикилиб қолишганда, у дик этиб бориб, паромнинг четига оёғининг учи билан илинди. Ингичка, оппоқ бармоқлари ҳам паромнинг панжарасига шап этиб ёпишиб олди.

Шу сингари алоҳида бир аланга билан тутоқиб ҳаракат қилган ўзи каттагина амалдаги, улуғ сифатидаги офицер, ҳалиги ҳаракатининг ўзи биланоқ қудратли амр қилгандек бўлди. Энди паромнинг асбобларини ушлаб турган оқ соқолли татарга Абишнинг: «қайт орқага!»— деб, бошини силкитиб берган буйруғи кифоя қилди.

Аллакимларнинг узилиб, тутулиб чиққан, қаршилиқ билдирган овозларига парво қилинмади. Кўп аравалар, кўп салт отлиқлар, кўп одамларни ортган катта огир паром Абишнинг индамай тикилиб туришига бўйсунди. Паром жойига қайтиб, тахта кўприкка етиб, йўғон арқон билан маҳкам боғланганича яна тўхтади.

Паром тўхташи биланоқ олдинга қараб кўз ташлаган Абиш сув бўйида турган йўғон, яғринли, қизил ҳо-

шияли, сариқ ола қилич тақинган полицейскийни ёнига чақириб олди.

«Семиз сариқ» деб аталадиган, у томону бу томоннинг барча йўловчилари танийдиган бу стражник Абишни улуғ тутиб, кичиклик йўли билан тезгина ёнига келиб, ғоз турганича тўхтади. Абиш унга бир неча оғиз қилиб, ҳозирги можарони баён этди.

— Маяна бу паром устида ҳозиргина Затонда бўлган разбойнинг, қон тўкишнинг айбдорлари кетаётир. Бу паром устида жиноятчилар, безорилар билан ўшаларнинг қурбонлари ҳам бор. Мен ҳозир ўяз начальнигига бориб, сенга кўмаклашишга бир неча полицейский юбораман. Ушангача топшириладиган вазифа — паромни яна юргизмай, ичидан бирон кишини туширмай, шу ерда ушлаб турасан. Сенга буйруқ берувчи военно-полевая артиллериянинг поручиги Ўскенбоев. Уқдингми?

— Так точно-с, Ваше благородие, господин поручик! — деди-да, семиз сариқ олдинга қараб кетаётган Абишга йўл бериб, олдидан ўтказди. Ўзи узун қиличини ёнбошига босиб ушлаганича, паром сари қадам ташлади.

Шу кетишда Абиш яна бели баланд қора йўрғани Иртиш бўйлаб чўзилган тақир кўчалардан тасирлатиб йўрғалатганича, эрталаб ўзи олдига кирган уезд начальниги Маковецкийнинг маҳкамасига борди. Семей уездининг бу кунлардаги начальниги Маковецкий бундан олдинги Казанцевлардан ҳар фазилати билан ортиқ бўлган, илмли одам. Ҳар ишга бўлган муносабати ўзича моҳир улуғ эканлигини кўрсатиб туради. Маковецкий ёш жиҳатидан энди ўттизга чиққан. Ўзи баланд бўйли, юз-кўзлари келишган, кўркам одам. У Абайни ҳам яхши билади. Эрталаб Абиш олиб келган аризани зўр илтифот билан ўқиб, англаб олганди.

Рус тарбиясини олган ёш поручик Ўскенбоев Маковецкийга одилонга гап, ўринли хабар келтирган одамга ўхшайди. У, одатдагидек саҳро дов-жанжалининг кетидан юрувчилардек ўз бошини қўриқловчи эмас. Қизни олиб қочган одам ҳам бу эмас. Яна қиз билан уни олиб қочган йигит ҳам, бу поручикнинг иниси, акаси, яқин қариндоши эмас. Шундай экан, саҳро урфи-одатининг апомлик, жоҳиллигига, нодонлик хиёнатига, ёввойи йиртқичлигига русча ўқиб, тарбия олган, маърифатли ёш йигит қаршилиқ билдиради-да. Истибод билан

олишади. Яна ўша қаршилиқни, олишиш ҳаракатини сахро йўриғи билан, Маковецкий яхши биладиган йўл билан олиб боришга юрмайди. Оталар қонунига у, Россия подшолигининг ўрناق бўларли қонунини қарши қўйишга уринади. Қисқаси, саҳронинг ёввойилигидан қочган паноҳсиз, чорасиз ёшларни подшолик ҳокимларнинг паноҳига олиб келади. Поручик Ўскенбоев Маковецкийнинг тушунчаси бўйича жуда тўғри, дуруст йўлда ҳаракат қилаётяр.

Ҳали Абиш келиб-кетгандан буён у қолдириб кетган Макеннинг аризасини эсидан чиқармай ўтирган Маковецкийнинг тушунчаси шундай эди. Энди эрталабки ҳолатидан, ундаги саботли, ёқимли чеҳраси, камтарлигидан асар қолмаган, поручик Ўскенбоев келди. У ҳозир кирган он Маковецкий ҳайрон бўлиб, ўрнидан туриб кетди-да, ҳол-аҳвол сўради.

Абиш ўтирмасдан, ғоз турганича бўлган ҳамма ишни Маковецкийга айтиб чиқди. Энди охирида ўзининг бунга берилган ҳуқуқ даражасидан ортиқ ҳаракат қилганини, сал айби сифатида бўйнига олди. Паром бўйидаги полицейскийга ўзича буйруқ қилибди. Зўр жинноятга қарши бошқа чора топа олмаганини айтди. Маҳсус ҳокимларнинг ҳуқуқларига дахл қилгани учун мулоимлик билан узр сўради.

Аҳволни англаб бўлиши билан, Маковецкий шаҳарнинг паром томонини идора қиладиган ҳокимини, учинчи участканинг становой пристави — Старчакни чақиртириб келди. Ўша приставга буйруқ қилиб, ёнига беш полицейский олиб, тезлик билан паромга етиб боришни буюрди.

Бу ишдаги асосий айбдорлар биланч арз берган Азим қизи Макенни ва унинг йигити Дарменни тездан мана шу уезд маҳкамасига етказишни топширди.

Энди ярим соат вақт ичида Старчак, даярл ҳаммаси баланд бўйли, норғил-норғил беш полицейскийни эргаштирганича ас-аса, дабдаба билан қайиққа етиб келди. Паромнинг кўпригини шиддатли одамлар билан тарс-турс босиб, ҳали ҳам бойлоғлик турган паромга ҳатлаб-ҳатлаб кираверишди. Қилич, яроқлари қасирлаб, ярқиллаган ҳокимият одамлари паром устидаги йўловчиларнинг юрагини увиштирди. Бу чоғ, худди мана шу полицейскийлар келиши олдидан, паром устида яна бир марта қаттиқ муштлаш бўлган эди.

Абиш кетиши билан паром устидаги бақироқ Қўрабой ва унинг ёнидаги бир неча ўзига ўхшаш, портдан чиқмайдиган жанжалчи чатоқ савдогарлар бирлашиб олиб, паромчи билан можаро қилишди. Паромни жўнат, деб буйруқ беришди.

Семиз сариқ паромчиларга «қўзғалма!»— деб буюрганидан кейин, Дойр билан Қўрабойлар яхши гап билан уни қўлга олмоқчи бўлиб, қизил қоғознинг учини ҳам чиқаргандек бўлишганди. Ҳалиги офицернинг вазоҳатидан ҳайиқиб қолган стражник, бу гап одатланган порасини ололмай ўзини эҳтиётлаб, иккиланиб қолган эди.

Абишни кўргандан буён ғазоби билан кеки қайнаб бораётган Дойр, энди бир маҳал Макен билан Лармен ўтирган аравага юлқинганича интилиб, соғ чап қўли билан уларнинг бошида қамчи кўтарган эди. Юзининг қони хиёл қотган, чаккаси билан елка томонидаги жароҳати танғилмаган Абди, қўлидаги узун, иккиюзлама ханжарини шу билан Дойрга неча марта кўрсатиб:

— Бир томчи қоним қолгунча бу икковининг бошига сенинг таёғингни тегдирмайман, Дойр! Шартим, онтим, шу. Қоп-қора қонингга белаштираман. Яқин келиб кўр, тегиб кўр!— деди.

Бу манманлик, Қўрабойнинг ёнидаги зўравонларнинг яна ғашига теккан эди. Паромдаги кишиларнинг ярмига яқини ўшалар бўлиб, чувиллашиб сўзлашганда катта бир ғалаёнчилар тўдаси эканлигини билдирарди. Шулар алдоққа, порага кўнмаган Семиз сариқни энди қуршаб, қўрқитмоқчи бўлишди. Бир оғиздан жеркишиб, ҳайқиришиб:

— Бўшат паромни, қўйиб юбор бизларни!

— Бўлди-да, ҳаммани шунча тўхтатганинг!— деб, Семиз сариқ билан оқсоқол паромчи татарни ўртага олиб, энди исканжага олишаётганди.

Худди шу чоғда паром кўпригини қарсиллатиб, ларвага келтириб босганларича ўнга яқин, деярли ҳаммаси норғил, нимдошгина кийимли қозоқ йигитлари пиёда югуриб келишди. Паром оғзида турган ҳалиги тўдага улар тикка ташланишди. Ҳаммасининг оғзида битта гап:

— «Қаерда Қўрабой?», «Қонхўр Қўрабой қаерда?»— дейишиб, сўраганларича келиб ёпирилишди.

Буларнинг товушини эшитган Дармен, Макепнинг қўлини қаттиқ қисиб, Абдини ҳам елкасига туртди.

— Ана, ё омад, мана бу Затоннинг йигитлари! Бебаҳо азаматлар, грузчиклар-ку!— деб қолди.

Аслида булар Абеннинг кўнгли яқин ўртоқлари. Ҳаммаси ҳам полвон номиши олган барваста грузчиклар эди.

Ҳали Алмағамбет, Ойшанинг гапи билан шуларнинг ичидаги Сеит деганни топиб, Абеннинг уйидагилар қипқизил қонига беллашиб ётганини айтганди. Яғринли, қисик-қисик кўзли, қизил-сарик мағиздан келган Сеит дам ўтмай мана бу саккиз-тўққиз дўстларни йиғиб, Абеннинг уйига кириб, бутун ишни кўрган, билиб чиққанди. Шунинг билан ҳамроҳларини эргаштириб, ўзгача ўч, ғазаб билан мана шу паромга қараб юрганди.

Сеит паром устида, булар излаган безориларнинг ҳаммаси борлигини билганда: «Ё омад, бера кўр!»— деб тишини қайраб, тутоқиб кетди. Ҳозир ўша Сеит «қонхўр Қўрабой» деб ҳайқирганида, бало-ю қазодан ҳайиқиб кўрмаган баланд бўйли Қўрабой аравадан ирғиб тушиб, Сеитнинг ёнига ўдағайлаб келиб, ҳайқириб юборди.

— Отангнинг хуни бор эдими? Мен, Қўрабой!

Шу бўлди-ю, Сеит Қўрабойнинг узун, қуюқ қора соқолидан шап этиб ушлаб олиб:

— Ма, Қўрабой сен бўлсанг!— деб, чўяндек муштуми билан оғзига қўйиб-қўйиб юборди. Қўрабой чап қўли билан силкитса ҳам, Сеитнинг қўлидан соқолини бўшата олмади. Юзи-кўзи қонга беллашиб, иккита курак тиши шалдираб, оғзига тушди.

Паром устида ҳайқириқ-бақириқ, ўпир-тўпир мушталаш бўлиб кетди. Шу ерда катта сариқ аравада ғужанак бўлиб ўтирган Дўндағул деган безори бор эди. У шаҳарнинг ҳар икки томонига донғи кетган энг йирик полвон ва отоқли ўғри эди. «Фалончи бойнинг тош деворидан бир той чойни улоқтириб юборган», «шу сингари лўндасига юрадиган ҳиммати баланд ўғри» — дейишиб, Дўндағулни бутун шаҳар афсона қилишарди. Қўрабойнинг ғайрати билан ҳайбати ҳамма вақт мана шу Дўндағулдек, портдан чиқмайдиган, ичкиликка берилган, забардаст валатлар бўларди. Ҳали даставвалги

тўлқин, ўн кишилик ёвни осонгина ҳайдаган Абен, Абди, Муқа учовига кейин келиб ёпирилганлар, Қўрабой бошлаб келганлар мана шу Дўндағуллар эди.

Абенни, Абдини уриб, қаторасига қулатган ҳам мана шу Дўндағулнинг ўзи. Бироқ, ўша катта жангда Дўндағулнинг бошига Абеннинг гўла темири ҳам қаттиқ текканди. Ҳозир, ўшандан бери боши, елкаси-орқаси аралаш гупчакдек шишиб, ҳалиги паром устида бўлаётган тўс-тўполонга қатнашолмай, боши гангиб ўтирганди. Ҳозир қувғин келиб, Қўрабойни ҳалигидек қилганини кўриши биланоқ Дўндағул қўлига одатдаги гавронини олиб, ҳайқирганича интилди. Йўлида турган бир бўш аравадан кўндалангига ҳатлаб сакраб тушганида, Қўрабой билан Сеитнинг қоқ ёнига давангидек дўп этиб тушди. Оғзида ҳақорат, Сеитни майдалайман деб сакраган эди.

Ўша сакрашида ерга тарвақайлаб тушди. Бир нафас эгилиб, тиззасини букиб, эндигина ҳайқирганича қаддини ростлаётган эди. Фафлатда қолдирадиган ондан эҳтиёт бўлиб турган Сеит билан унинг ўзига ўхшаган, кенг кўкракли, қоп-қора жингалак соқолли Жайноқ, мана бу Дўндағулнинг қаттиқ жанг бошлашини сезиб қолишди. Ўша он иккалови ҳам қўлларидagi қуролни баравар ишга солиб, биттаси Дўндағулнинг қоқ елкасига туширганда, иккинчиси қаттиқ сўйил билан айлантириб туриб, яхшилаб тирсагига солиб қолди. Елкасидан теккан чўқмор — Абеннинг бисотидан чиққан қора чўқмор эди. Ҳўкиздек гумбази-гардон Дўндағул мана бу иккита паҳлавон грузчикнинг баравар урган зарбига дош бера олмади. Ўкириб бориб юз тубан тушганда, арава остига бошини тиқиши биланоқ сулайиб қолди.

Бир-иккита грузчик Дойрни топиб олиб, муштлаб, тепкилаб, итдек эзгилашди. Пристав Старчак билан ёнидаги полициялар ва Абиш билан Какитойлар етиб келишган пайтда паром устидаги аҳвол шу эди. Старчак гапни чўзиб ўтирмади. Абишнинг айтиши, кўрсатишига биноан аввало Макен билан Дарменни бўшатиб, соҳилга алоҳида чиқартирди. Ундан кейин Қўрабой билан Дойрни бошқалардан ажратиб олди. Уларни иккита полицейскийга топшириб, Маковецкийнинг маҳкамасига қараб бошлаб кетди. Грузчиклар индамай гезарганларича уйларига қайтишди. Дами-товушидан олиб, попуги пасайиб қолган жанжалчи савдогарлар тўдаси-

ни ортган паром, энди кўзлаган йўлига тушиб, Семей соҳилидан силжиб кетаверди.

Уша йўловчилар тўдаси Иртишнинг Слободка томонидаги кўпригига келиб тўхтади. Мана шу «қайиқ оғзи» дейиладиган жойда яна қиз қувлаган, можаро излаган катта бир тўда сабрсизлик билан, оёғи куйган товукдек типирчилаб турган экан.

Бу тўданинг олдида — оқ соқолли, бурни катта, бир кўзи кўр Урозбой. Ёнида — бой қудаси Сейсеке ва бошига салла ўраган Шарибжон халфа. Учовидан бошқа яна салт отлиқ, арава, трашпанкаларга тушган йигирмага яқин шаҳар савдогарлари билан элдан келган кишилар бор. Булар паромга уловларини, араваларини галма-гал киргизишиб, хабарга қонишди. У томондан омади кетиб, бор фалокатни бошларидан кечириб келаётган Дўндагул билан бир неча савдогарларни ўртага олишди. То паром юргунча ўшалардан бутун аҳволни билиб олишди.

Қўрабой билан Дойрни пристав қамагани олиб кетганини эшитганда, Урозбой аста кўзгалган паромни тепиниб типирчилаб, тарс ёрилгудай бўлиб шошилди. Оғзидан оташин алангадек заҳарли қарғиш чиқди:

— Қон ичадиган қасд душманим Абай десам, орқасидан бўриваччаси ҳам эргашган эканми?! Яна бир душманим бўлиб етишиб қолган эканми, улуғ, тўра бўлган бўлиб, айтганини қилдириб турибдими!..— деб у ёғини айтмай, фақат ўкинчгина билдирди... Қор қилиб бош бармоғини тишлаб қолди. Илгарилар: «Абай ўғлини русча ўқитаётир. Улуғ, тўра қилмоқчи. Сенинг ҳам қудратинг, дунёнг етарли. Нима қилади, битта болангни русча ўқитсанг?» деган маслаҳатгўйларни Урозбой оғзига уриб қўярди. Ҳозир ўша камчилиги эсига тушиб ўкинаётганга ўхшайди. Лекин шу даврда Урозбой ҳали нураб тушмоқчи эмас. Бир оздан кейин яна дув силкиниб, тутоқиб кетди.

— Кўрарман, майдонга чиқиб кўрсин... қарши туришга чидаб кўрсин!..— деб бўғилганича тутатқиб, ёғиниб олди.

Қувғинчилар билан қочқинларни энди қаердан кўзлашини билмаси-да, Урозбой ягона кўзини тиккан биттагина нишонаси бор. У Катта Семейдаги ўзига таниш, қозоқ тиломоч Сомолбек. Уяз Маковецкийнинг тиломоч. Зоти қирғиз. Тўбиқтига сингиб кетган ўнтача хона-

дондан чиққан ўқимишли йигит Сомолбек Дўстпонов. Урозбойнинг бундан олдинги бир неча ишларига маслаҳатгўйи ҳам, сабабчи ҳам, танокор ҳам бўлган эди. Унинг бутун феъли-атвори, сирини яхши билмаса-да, Урозбой ўша Сомолбекка баъзан қишлик сўқимини юбориб, ёзда меш-меш қимиз, семиз қўй-қўзиларни юбориб, илик тутиб юарди. Сомолбек орқали мировой судьянинг, окружной суднинг, банкнинг ва Жондорол маҳкамасининг ҳаммасидаги қозоқ тиломочлар билан Урозбой туз тоттишиб, таниш бўлиб олган.

Қайиқда ўтишган он Урозбойлар тўдаси билан Сомолбекни излаб келишди. Шу пайтда Маковецкийнинг маҳкамасида навбат кутиб Абиш билан пристав Старчак ва Дармен билан Макен ўтирган эди. Шаҳарнинг бир неча йирик чиновниклари билан бир советникни бошқа бир иш юзасидан қабул қилган Маковецкий, Абишлар келгандан сўнг бир соатдан кейингина бўшадди. У аввало Старчакни қабул қилиб, ундан жанжалбоши Дойр билан Қўрабой ҳақида тўла маълумот олди. Паром уетида ҳам тартибни бузиб, ҳайвонларча қилинган катта бир ҳаракат содир бўлганини ҳам Старчак қандай бўлса, шундай маълум қилди. Ўша фалокатнинг бош омили Қўрабой, Дойр эканлигини, уларнинг Старчакка ҳам тухмат ортишиб, уришиб «порага сотилдинг»— деб айблаб гапирганларини ҳам ўязга оқизмай-томизмай етказди. Ўша далилга суяниб, бу иккита ҳоким ўзларига берилган администраторлик ҳуқуқ бўйича, шаҳарда разбой қилган иккита жиноятчини бир ойга каталашкага қамаб, ишларини мировой судьяга йўллайдиган бўлишди. Шунинг билан Старчакни жўнатиб, Маковецкий Абишни қабул қилди.

Абиш, Макен билан Дармени ола кирди.

Ариза берган Макеннинг сўзини Маковецкий унинг ўзидан эшитмоқчи бўлди.

Берган аризасидан қайтмайдими, шу гапида турадимми? Ёки бугунгидек жанжал, тўс-тополонни, қон тўкишларни кўргандан кейин, илгариги аҳдидан қайтадимми? Яна бир ўйлаб кўрадими?— шуни билмоқчи эди.

Абиш Маковецкийнинг гапига бирор оғиз гап қўшмасдан, ўзгартирмасдан тўғри таржима қилди. Шу чоғ ўязнинг кўпдан кўз тутиб ўтирган бир одами салом бериб кириб келди. У қозоқ тиломоч Сомолбек эди. Унинг уйига бориб, Урозбой бошлиқ қуршаб олган бир

гала қувғинчиларни бошлаб, Сомолбек ўз маҳкамасига энди кйриб келганди.

Урозбойларни даҳлизда қолдириб, ўзи кирди. Энди Абиш ҳам кўз таниши Сомолбек келгандан кейин, унга бош эғди-да, навбат берди.

— Мен тиломочликни тўхтатай, господин Дўспановнинг ўзи таржима қилсин. Ариза берган қизнинг эидиги гапини сизнинг ўз тиломочингиз айтиб берсин!— деб Абиш одоб билан сабот кўрсатди.

Маковецкий бу ёш офицернинг шу феълини ҳам маъқул кўриб, бош ирғади-да, Сомолбекка қараб иягини кўтарди.

Макен улуғнинг ҳалиги Абиш тушунтирган саволига секин сўзласа-да, ўйлаб, салмоқли жавоб қилди.

— Тақсир, мен кўпдан буён оҳи-зор чеккан кўз ёшликман! Шаҳарда одил улуғ бор деб, сизнинг папоҳингизни излаб келганман. Шу зайл ўзим излаб келиб, кеча берган аризамдан бугун айнайманми? Бошқа гапим йўқ! Уша аризадаги гапим—гап! Оқ подшонинг одил қонундан озодлик тилайман!— деб сўзини тамом қилди.

Баъзи жойда тўхтаб қолиб, кўзига ёш олиб, шу қадар чидам, ўйчан сиймо билан сўзлади. Енидаги Абиш билан Дармен иккови ҳайрон қолиб шодланганларидан бир-бирларига қараб қўйишди. Ичларида Макеннинг ақлидан айланаётгандек бўлишди. Сомолбек, Абишнинг пайқашича, рус тилига аича моҳир ва ҳақиқатчи, одил таржимон экан. Бу ерда унинг холис танқидчиси рус, қозоқ тилларини бир хилда, яхши биладиган Абишгина. Сомолбек қизнинг гапини айтиб бўлганида, Маковецкий чехрасида «қандай таржима қилди?»— деган савол акс этган ҳолда, Абишга кўз қирини ташлади.

Абиш индамай, манзур кўриб бош ирғади. Шундан кейин Маковецкий Абишга қараб:

— Поручик мирза Ускенбоев, мен сизга бир ишни атай!— деб ўзи бундан олдин ўйлаб қўйган салмоқли фикрларини чамали сўз билан далиллар келтириб баён этди.

— Азим қизининг аризаси, унинг тилаги подшолик маҳкамасига етгандан кейин текширилмай оқибатсиз қолмайди. Албатта бундай ишларнинг барчаси саҳронинг ўз қонуни, шариатнинг йўли билан текширилиб келган. Илгарилар бундай ишлар бизнинг маҳкамага тушмас эди. Уша тартибга қарасак, Азимова қозоқ саҳ-

росидан Россия қонуни орқали ўз бошига озодлик тилловчи биринчи аёл. Шунинг билан бирга Шарқ аёлларининг — эмансипацияси учун курашувчи биринчи аёл дейилса ҳам бўлади. Поручик Ҳскенбоев, бу ишга сизнинг бош қўшишингиз, менинг бош қўшишим адолат учун, прогресс учун бош қўшишининг бир хили деб тушунайлик. Лекин сиз Азим қизига ҳамда мана бу ёнидаги дўст йигитга тушунтиринг. Қонун бўйича бу одамларнинг аризаси билан бутун ишлари бизнинг суд маҳкамаларимизнинг ихтиёрига қарашли ишлар. Шундай экан, бундан кейин текшириш, ҳал қилиш, хотима бериш — ҳаммаси ҳам суднинг қарорига қараб бўлади! — деди.

Абишнинг эндиги, сўнги ўтинчига кўра, бу иш юзасидан қилинадиган бор ҳаракатни, шу бугун, шу соатнинг ўзидаёқ окружной суд председателига Маковецкийнинг ўзи бориб маълум қилишлигини билдирди.

Шундан кейин Абиш, Максн, Дармен учови Маковецкийнинг кабинетидан чиқишди. Энди Сомолбекнинг Урозбойлар ҳақида маълум қилишига кўра, уезд начальниги Урозбой билан Сейсеке бойни, Шарибжон халфани қабул қилиб қолди.

Ичкариги хонадан офицер кийимини кийган Абиш чиққанида, Урозбой илондек тўлғаниб тушди. Рўпара келаётиб, ёнидагиларни ўтказиб юборди-да, ўзи тўхтаб қолди. Ягона кўзини ўқдек отиб, Абишга тикилиб турди. Абиш ҳам қовоғини солиб, унинг кўзига тикилиб, ҳайиқмай ўтиб кета берди. Урозбой гижиниб, заҳарханда қилиб:

— Бўлмай туриб можаро бошлатдимиз отанг сенга? Фақат беллашиб кўр отанг иккаланг!.. Улишадиган жойга етибсан, ўкиниб юрма, фақат! — деди.

Абиш Урозбойга энди кўз қирини ташлаб, нафратли ястехзо билан боқди. Отасига шу киши қилиб юрган барча қасдлик билан оқма-мараз низоли, ҳозир бир ерга тўпланиб, яққол намоён бўлгандек туюлди. Бугун кўзи билан кўрган шафқатсизлик, қасдлик билан қон тўкишлик, ёш юракнинг ғазабини қайнатиб турганиди. У Урозбойни оёқ ости қилиб, қаттиқ гапирди:

— Мен можаро бошлаганим йўқ. Лекин можаро чиқараман деганлар билан олишгани чикдим. Билиб қўйинг, ор-номусдан, шафқатдан ҳатлайдиган йиртқич ёвуз бўлса, мен отамсизоқ унга қарши чиқа оламан!

Ўзимни аямай, ўкинмай олиша биламан!.. Ёдингда бўлсин, оқсоқол!— деди-да, кета берди.

«Пўписа қилиб чўчитиб қўяман» деган Ўрозбой мана бу йигитни қўрқита олмай, қайтага қизиштириб олганини кўриб, дами ичига тушиб, ерга боққанича қола берди.

Макен, Дармен, Абишлар даҳлизда Маковецкийнинг ҳалиги ваъдасини кутиб ўтиришди. Бу маҳкамада қувғинчилар билан қочқинлар ва жонкуярлар бет-бет келиб, тизза тирашиб ўтиришганлари билан, бирор томондан тирс этиб чиққан сўз ҳам, уриш ҳам бўлмади. Жаҳл устида аямай қасдлик қилишга аҳд қилишган тўдалар ичларидаги ўтларини зўр-базўр буркаб ўтиришганлари кўриниб турибди. Агар битта-яримта оғиз очиб, товуш чиқарса, у қинидан суғурилган қилич ҳисобида урилади-ю, қон тўкиш бошланадигандек туюларди. Айниқса бугун эрталабдан буён икки хил вазиятда бўлган мана шу тўданинг орасига тушган жароҳат билан қон, уркалтак-суркалтак, энди икки тарафий ҳам ўлимдан оғир аҳдга олиб борган. Маковецкий Ўрозбойлар билан гапни қисқа қилди. У:

— Бу ишни мен тергамайман, суд тергайди. Менинг аралашганимнинг сабаби: шаҳарда, мен ҳокимлик қилиб турган жойда қон тўкиш, жанжал бўлгани учун, ўшани тўхтатиш керак эди. Мен ҳозир қизни ҳам, унинг кетига тушиб, даъво қилувчи — барчангизни ҳам суд олдига ҳайдайман. Қолган гапларни ўша ерда айтишиб, дов-даъволарингизни ўша ерда ҳал қилдирасизлар,— деди. Илгари элда бўлган бир сайлов чоғида Маковецкий билан ҳамтовоқ, ҳамсуҳбат бўлган бой Ўрозбой, Сомолбекка ҳам сирдош ошнадек тикка гапирди. У гапи — ҳозир подшолик маҳкамасининг қонунига лойиқ далил келтириб қилинган илтимосдек бўлиб чиқди. У шундай деди:

— Тўғри, ўязнинг гапи бошдан-оёқ ўринли. Қонунга хилоф келсак биз тентак. Судга борсин, қонунга қарасин. У майли, лекин мана бундай илтимосга ўяз ҳам, суд ҳам нотўғри деб қарши чиқмас деймиз!— деб Ўрозбой гезариб кетди. Рангги ўчиб, дағал товуш билан тутақиб гапирди.

— Тергов бугун тамом бўлмайди, анчагача чўзилади. Шундай экан, қочқин қиз қаерда туриши керак? Ўша қочқин йигитнинг хотини бўлиб ёнида тура бера-

дими? Унда суд терговининг нима кераги бор? Ҳукмининг нима аҳамияти бор? Асли даъво ўша иккита бебошнинг қўшилиш-қўшилмаслигида эмасми? Шундоқ бўлгандан кейин, эй, Маковецкий!— деб олиб, Урозбой ягона кўзини ўязга тикиб ўқталиб турди.

— Майли, ўзинг ҳал қил, майли, судинг ҳукм қилсин. Бироқ, мана шу соатнинг ўзидан бошлаб, маҳкаманинг остонасини ҳатлаб чиққандан бошлаб, ана шу безори қиз билан бузуқ йигитни бирга қўшиб қўймай, дарҳол ажратинглар! Ажратиб қўйиб терганглар. Бизнинг илтимосимизга қулоқ солсанг, икковини ажратиб, иккита авахтаюгда тут!— деди.

Гапининг боши Маковецкийга ўринлидек кўринган эди. Кейинги қарори, албатта, саҳронинг беомон қонунини қўлловчи жабр-зулм ҳомийсининг ўжарлик билан қилаётган даъвоси. Урозбойнинг даъвосининг шу жойини эшитганда, Маковецкий пастки кабини чиқариб, бошини чайқади.

Унинг арзини ҳам судга етказишга ваъда қилиб, ўяз буларни ҳам жўнатди. Энди бирор соат ўтиб, маҳкама ишлари тамом бўлишга яқин қолган пайтда, окружной суднинг ичи билан олди, кўча бўйи, атрофи қозоқ арзчиларга лиқ тўлди. Ҳали бу ерга Абай билан Боймағамбет ҳам келишган эди. Бош жотоқдан бу икковини атайин олиб ўтган қайиқчи Сейл ҳам «нима бўлар экан» деб бирга келган эди.

Кўпчилик ичида Абайни кўриб қолган Урозбой, кўрган он ёпишмаса-да, бир гап рўпара келиб қолганда, товушини барала қўйиб кўпчилик ичида Абайга айб ортди:

— Яна ёқдингми ўтингни?.. Урта!.. Уртаб қол, Абай!

Абай шошмади. Товушини Урозбойнинг товушидан баландроқ чиқариб, эрмак қилиб гапирди:

— Урта деяпсанми?! Утнинг ҳаммаси ёмон деб сенга ким айтди?!

— Ҳа, ўт ҳам яхшилик демоқчисан-ку шунинг билан, а?

— Утнинг ёмони ҳам бор, яхсиси ҳам бор. Чириган бута, қуриган чўкиртақ, кунда, қари чангалларга жўрттага ўт қўйиладиган вақтлар ҳам бўлади. «Урнига янги ўт-ўлан чиқсин», «ҳалигилар йўл берсин» деб ўт қўйилади. Ҳамма балони билганда, ўшани билмай ни-

ма қора босди?— деганида, Абайнинг ёнида турган Сейл бошлиқ нимдош кийимли одамларнинг ҳаммаси ҳузур қилиб, хандон ташлаб кулишди.

Урозбой Абай томонга қараб қўлини бир силтади-да, орқасига бурилиб кетди.

Бу ерга йиғилганлар у томону бу томоннинг савдогарларигина эмас, бир томони қайиқчи, бир чети Затондаги грузчик ишчилар, кўпгина оддий, қашшоқ ҳунармандлар. Икки томоннинг бозорида юрадиган чор-бозорчи шаҳарликлар билан атрофдаги элларнинг қалачилари ҳам келишган.

Бой савдогар Сейсекенинг саҳродаги катта бой, йўғон қудаси Урозбой экан. Ёлғиз Сейсеке эмас, Қасен, Жақип сингари бойлар жар солишиб, у томон билан бу томоннинг кўп бадавлат савдогарлари ҳам чиройли араваларини қўштириб, кўпчилиги нўғойча кийинишиб, силаниб-сийпаниб, оро бериб келишибди. Шуларнинг баъзиларининг араваларига тушиб, ораларига кириб саллал муллалар, халфалар, қарилар, кекса тортган муллаваччалар ҳам етиб келишди. Булар қозоқлардек «мусулман» деган халқнинг аёли ҳақидаги, айниқса «никоҳ», «талоқ» сингари шарият буйруғи ҳал қиладиган масалани подшолик судига, рус қонунига ҳавола қилишни катта жиноят ҳисоблашади. Қўлларидан келса, айбдорларни шу соатда лаънатга учратиб, кофир қавмига чиқариб, тутиб ейишади.

Ярим кун ичида бутун шаҳарга ёнғин хабаридек ловиллаб етган бу доврўқ, бу қонли можаро, шаҳарнинг ҳар бир маҳкамасида ишлайдиган қозоқ чиновник-тиломочларни ҳам суд биносига жалб қилган эди. Улар саҳронинг қозоғи билан шаҳарнинг оддий аҳолисидан бошқача қадам қўйишади. Маҳкама ичига, халқ сиғишмаётган ерларга дадил кириб, чиқишади. Абай ҳам окружной суднинг юқориги қаватдаги катта залида Абиш, Какитой, Дармен, Даниёр ва Сомолбекдек йигитларни ёнига олиб, кўпинча сукут сақлаб ўтирганди. Буларнинг ўртасида кўпдан буён Макен йўқ. Маковецкий суд раисига келганда, Урозбойнинг арзини эслатиб, қизни Дармедан, Абишдан ҳам ажратиб қўйган. Уз маҳкамасининг ходими Сомолбекка бошла-тиб олиб келган. Окружной суднинг раиси билан Маковецкий холи сўзлаша бошлаганларида, Макенни стражник орқали чақиртириб, ичкариги хоналарга олиб кет-

ган эди. Окружной суднинг раиси бор ҳамкасбларини бирпасда йигдириб келган эди.

Қизнинг аризасини окружной суд энди ўз ихтиёрига оладими, йўқми? Шу кунга қадар қозоқ саҳросида қўлланиб келган одат-қонунга ҳавола қиладими? Ҳузурбойлар ўтингандек урф-одат билан шариат йўлига топширадими? Ё бўлмаса қизнинг аризасини, Абишдек офицернинг илтимосига кўра, Абай сингари холис арз қилувчи, халқ одамининг гапига биноан, окружной суднинг ўзи кўриб ҳал қиладими? Мана шу икки масалани галма-гал салмоқлаб кўриб, бир қарорга келиш, судни ҳам кўп ўйлашга мажбур қилган масала бўлди.

Вақт кечга яқинлашиб, ҳамманинг тинкаси қуриб бўлган пайтда, бу маҳкаманинг ҳозирча «предварительный» дейиладиган, вақтинча чиқарган қарори, маҳкаманинг ичида озгина кишига ими-жим маълум қилинди.

Суднинг раиси ариза берган Макенни чақириб, ўтиргизиб қўйиб бу қарорни маълум қилди. У келишган, боши тақир, чакка сочлари оқарган, тунд юзли, қуюқ оқ соқолли, кўп нишонлар таққан, серсават киши эди. Бу одам қисқагина қарорини айтди.

— Округ суди ўзгача чора тарзида саҳродан қочиб келган, подшолик судига ариза берган Азим қизининг ишини вақтинча ўз ихтиёрига олишни лозим топди. Ишнинг тергови тамом бўлгунча Азим қизи шаҳарда туради. Уни қувиб келган одамларнинг ҳам, уни олиб қочган одамларнинг ҳам қўлига берилмайди. Олишаётган икки тарафнинг ҳам одамлари унинг билан учрашмаслиги, ишнинг терговига таъсир қилиб, ҳалал бермаслиги учун, Азим қизи то қарор-ҳукм чиқмагунча полиция назорати остида бўлади. Уша хусусдаги алоҳида чора тарзида, қиз окружной суднинг тиломочи, ишончли гражданин, тайний советник Алимбек Сармоновнинг уйида туради.

Катта маҳкаманинг ҳозирча маълум бир қарорга келиб ҳал қилмаган, олдиндан кўрган чораси шу йўсин маълум қилинди.

Шунинг билан Макен энди Дарменларнинг кўзига ҳам, ёвларнинг юзига ҳам кўрсатилмай бошқа тарафга олиб кетилди. Талаш-тортишнинг боиси бўлган қиз, дард-аламли Макен ҳар икки тараф учун ҳам йўқ бўлди. Бугун тўс-тўполон билан бошланган шаҳар ҳаёти,

ҳали ҳам ҳаммага номаълум, тутуриқсиз, даргумонга солган, мажҳул ҳолда тугади.

Шу кундан бошлаб Макеннинг ҳаёти унинг ўзининг ҳам, Дарменнинг ҳам ҳаёлига келмаган бир тарзда ўзгарди. Ўзгаришига сабаб кўп эди. Аввало подшолик маҳкамаси ўзларининг одатларидан ташқари бошқача йўл олиб борди. Бу иш билан бир неча соатгина шуғулланишган бўлсалар-да, улар қанча-қанча қарама-қарши баҳсларни эшитиб, англаб чиқишди.

Аслида бу маҳкаманинг бундай ишга аралashi, Семей области билан шаҳарнинг тажрибасида кўрилмаган. Шунинг билан бирга: «мусулмон аёлларининг никоҳ, талоқ масалалари, шариатга қарашли ишлар. Бу масалани маҷитнинг имомлари, мусулмонларнинг дин бошлиқлари ҳал қилиши керак!»— деб Ўрозбой, Сейсекелар қайраб солган саллалари халфалар, қорилар, муллалар, махдумлар ариза беришган. Улар қозоқнинг беш-ўн сўмга ҳам ёллана берадиган нўноқ тиломочларини эргаштириб келиб, салмоқларини солишган. Булардан ташқари шаҳарнинг Сейсекедек, Қасендек бойларини бошлаб келиб, саҳронинг оқсоқоли, қабила бошлиғи, урф-одат ҳомийси бўлиб Ўрозбойлар ҳам алжишган. «Суд билан ўяэ бу можарони ўзлари қарашмасин, «халқимизнинг урфи-одатига беришсин», «ота-бобомизнинг азалдан тутиб келаётган йўлига ҳайдаб солсин», «подшолик қонуни шу чоққа қадар бизнинг қуда бўлиш, қалин моли тўлаш, келин тушириш, бева олиш ҳақидаги халқ урфи-одатимизга қўл чўзган эмас!» дейишган эди.

Макенни қувиб келган тўда бундай деса, яна бир тўп кўпчилик кўп ўринли далиллар келтириб, «бундай ишни суднинг ўзи кўриши керак»— деб илтимос қилади. Военно-полевая артиллериянинг поручиги Ўскенбоевнинг ўз ихтиёри билан ёзган, ночор гувоҳ тарзида кўрган-билганлари, кўп оғир масалалар устида беихтиёр ўйлатади.

У Маковецкийга оғзаки айтиб берган ишларини энди ўтиничи, талаби тариқасида кенгайтириб, далиллар келтириб, ёзиб берган эди. Ваҳший саҳронинг, ўрта асрга хос қуллик-хўрлик қонунидан умид узиб, Россиянинг инсон ҳуқуқининг ўзгача ҳомийси бўлган қонундан адолат тилайди. Ёрдам кутиб, паноҳ излаб келган биринчи қозоқ аёлига ҳомий бўлмаслик, Семей шаҳри-

даги подшолик-ҳокимият маҳкамалари билан ҳурматли суд маҳкамаларига катта иснод келтиради! — деб ёзибди.

Иккинчидан, бу ишлар саҳронинг ўзида подшолик-ҳокимларнинг маҳкамалари кўрмаган, билмаган жойда бўлаётган бўлса бир сари эди. Шаҳар ҳокимлари, уезд ҳокимлари ва ҳатто область ҳокими, аскарый губернатор турган Семей шаҳрида, бор ҳокимларнинг кўпчилигига маълум бўлиб, уларнинг кўз олдларида қонли воқиага айланди. Шундай ишни қўлга олмай, кўрмаган киши бўлиб, саҳрога қайтариб юбориш катта хоталик бўлар. Подшо ҳукуматининг Семей областидаги ҳокимлари, суд маҳкамаларининг эътиборини, ҳамият-пристижини, саҳродаги қозоқ ҳалқининг назарида жуда пастга туширади.

Яна бу иш марказий матбуатда чиқса, министрға, сенатга маълум қилинса, бу ердаги подшолик маҳкамасининг бошидаги одамлар, жасоратсизлиги учун уятга қолган бўлар эди деб ҳам ёзибди. Буларнинг ҳаммаси шу қадар салмоқли, ночор ўйлатадиган гаплар. Аслида Абишнинг хатида, усталик билан сиёсий тус бериш бор, бир томондан Семейнинг юраксиз, эҳтиёткор чиновникларини ҳийла ишлатиб зил кетдириб, «матбуотга чиқараман» деб чўчитиш ҳам бор эди. Бу жиҳати албатта, жуда ётиғи билан айтилган бўлса керак. Бўлмаса, тикка айтилган бўлганда, ёлғон номус эгаси бўлган маҳаллий чиновникларнинг гашига тегиб, манманликка кетказиб юбориши ҳам мумкин эди.

Шундай нозик, тифдор ва кўп ўймакор масалалар тўқнашгани учун Абиш ҳам ўзипинг гувоҳ тариқасида, ҳам подшоликнинг ходими сифатида ёзган ишларини кўп ўйланиб, кўп маслаҳатлашиб кўриб ёзишни маъқул кўрган эди. Шунинг учун бугун эрталаб Павловни чақиртириб, ўз аризасини унга тузатиб, тўғрилаб беришни илтимос қилиб кетганди. Павлов аслида бу ишга айни вақтида аралашган эди. Уни Абай аралаштирди. Эрталаб окружной суд олдида Абиш билан учрашиб келган Боймағамбетнинг гапини эшитгандан кейин, Абай дарҳол ишга киришди. Семей томонга ўтиш олдидан Павловнинг уйига борди. Александра Яковлевна ҳам бутун гапни эшитган экан. Абайга тез ёрдам, маслаҳат керак эканлигини яхши тушунган Павлов ҳам у томонга ўтадиган бўлди. У Затоннинг бор ишчиларини билар эди,

айниқса Абен унинг яқин таниши, уйига ҳам бориб келиб юрарди. Уша, уй ичиси билан безориларнинг ҳужумига учраб, зарб еди деган гапни эшитган он Павлов ёрдам, маслаҳат беришни ўз бурчи деб билди. Яна муштлаш, қон тўкишлар ҳам бўлгани учун, бевосита ёрдами тегар деб рафиқасини ҳам бирга боришга таклиф қилди.

Александра Яковлевна Павловнинг вазиятидан, қароридан жуда хавфли бир ҳолат туғилганини англади-да, умр бўйи ўрганиб қолган одати бўйича дарҳол бирга кетди.

Шунинг билан Абай, Боймағамбет иккови бош жотқдаги елканли кема билан кетишганда, Павлов билан Александра Яковлевна қўлларига докторлик асбобларини кўтаришиб, шошилганларича Слободканинг қуйи томонидаги паромга қараб кетишди.

Абеннинг уйи билан паром устида бўлган қон тўкиш-муштлаш оқибатида Затондаги бир неча ишчиларнинг хонадониди ярадор бўлиб қолган одамлар бор эди. Абендан бу ишларни билиб олган Павлов, шошганича шаҳарга, Абишнинг уйига кетди-да Александра Яковлевна ярадорларни даволашга киришди. Унинг мана шу Затонда турадиган яқин таниши, Дмитрий Артемович Девяткин деган фельдшер бор эди.

Вабодан илгари Александра Яковлевна Семейдаги шаҳар касалхонасида доктор бўлиб ишлаган чоғида ёрдамчи бўлган, яна Александра Яковлевнадан кўп янгиликларни ўрганган фельдшер шу одам. Ўзи қозоқ тилига уста, шаҳарнинг турғун одамларидан. Оғир табиатли, ўзини тутиб олган, кўп ақлли одам эди. Қўнғир сочли, хиёл қизғин чўққи соқолли фельдшер Девяткин ўттиз беш ёшлар чамасида. Ўзининг даволаш ишини у кўп иштиёқ билан, жони-дили билан бажаради. Шу фазилатлари туфайли у ҳозир Затондаги қозоқ хонадонларининг эркагу аёли, ёшу қариси олдида баравар қадр топган.

Александра Яковлевна Абеннинг жароҳатини ўзи тўзалаб боғлаш билан ўша Девяткига одам юборган эди. Абеннинг иккинчи девор-дармиён қўшниси, Затоннинг слесари Захар Ивановичнинг аёли — Марфа юборди. Захар билан Марфа Абеннинг ўзи билан ҳам, унинг аёли Ойша билан ҳам жуда тотув эдилар. Павловнинг ўртоғи Марков мана шу иккита қўшнининг уйида гал-

ма-гал ётар эди-да, икковларини бир-бирларига мақтаб, жуда ҳам дўстлаштириб юборган эди. Марфа Абеннинг уйида бўлган тўпололни кечроқ билиб қолди. Макен билан Дарменни ёвлар тортиб олиб кетаётганини, у уйига келаётиб, кўчада кўриб, бошқа бир бегона одамлар ёқалашишибди деб ўйлаган эди. Кейин ўша кўрганларини тотув қўшниси Ойшага айтмоқчи бўлиб, унинг уйига кирганда, бугун бўлган бор қонли можаро шу уйда бўлганини англаган эди.

Абенни қонсираб, ҳушидан кетиб ётган ҳолда кўрди. Зарб еб йиқилган Ойша йиғлаб, ётиб, инграганича «Сейтга хабар қил» — деган эди.

Шунда Марфа ёши ўттизга яқинлашиб қолганига қарамай, икки қўллаб этагини кўтариб олиб, ёш қизлардек югурганича, учиб бориб бу ҳам Затонда ишлаётган Сейтга хабар қилган эди.

Ҳали паромда бўлган сўнгги курашга майдонга Сейт бошлиқ бир тўп грузчикларнинг жон-жаҳдлари билан тез боришганлари Марфа ҳам хабар бергани тўфайли эди. Уларни паромга югуртириб, Марфанинг ўзи Абеннинг уйига келиб, уларнинг қонларини ювиб, қўлидан келган ёрдамни бераётганининг устига, Павлов билан Александра Яковлевна ҳам кириб келишган эди. Марфа доктор аёлнинг буйруғига кўра фельдшер Девяткинни айтиб келиб, энди Сейтни, Абенни, Абдини, Муқани — ҳаммаларининг ҳам қонли жароҳатларини даволашга шу доктор дўстлар кун бўйи уришиди.

Кейин Девяткин мана шу ярадорларнинг ҳаммаси ҳақида акт ёзиб, муҳр босиб, ҳали олдда бўладиган терговларга зарур алоҳида маълумотларни Александра Яковлевнанинг қўлига берди.

Павлов шаҳарга, Даниёрнинг уйига келиб, Абининг баъзи бир қоғозларини ёзишга кўмаклашди. Кундузи Абиш бизга маълум бетинчлик орқасида юрганида, Мағиш билан Офтоб яхши кутаётган Павлов, Даниёрнинг уйида узоқ ўтириб, Абининг аризаси устида кўп ўйланиб, тузатиб чиқди. Семейдаги подшолик маҳкамаларининг шу ҳақда жавобгар эканлигини эслатиб ўтган, сиёсий тус бериб чиққан мана шу Павловнинг ўзи эди.

Кейин окружной судда, холи ўтириб анчагача чўзилган мажлис-маслаҳатлар бўлаётган пайтда Павлов бир

нафасга окружной суд маҳкамасига кириб, Абишга аризанинг тузатилган нусхасини бериб кетган эди.

Абиш аризасини қайта кўчириб бўлиб, суднинг алоҳида мажлисига етказишни илтимос қилиб, Маковецкийга берди.

Абайнинг маслаҳати билан Сейл бошлиқ бир тўп қайиқчи гувоҳларнинг аризаси ҳам кирди. Улар қочганлар билан қувганлар ҳақида аёлга зўр тилакдошлик, кўмакдошлик билдириб ёзишганди. Буларнинг устига Затон грузчиклари — Сеит, Абенларнинг аризаси ҳам тушди. Улар ҳам Павловнинг Затон томонида турадиган, булар билан кунда кўришиб юрадиган сургун бўлиб кетган дўсти, ёш йигит — Марковга кўп яхшилаб далиллар кўрсатиб, ариза ёздириб олишган. Бу аризада диққатни жалб қиладиган жойи — саҳродан келган Дойр билан шаҳар безорилари Қўрабой билан Дўндағулларнинг қоқ туш пайтида қуролланиб бориб шаҳар ичида қирғин қилгани, қон тўкиб, зўрлик билан жиноят қилгани, уй талагани, қиз билан йигит икковини «само-суд» йўли билан «казнит» қилиш деган талабни қўйгани, айниқса, салмоқли қилиб ёзилган. Бундай жиноят шаҳар ҳокимининг қўл остидаги Затонда, паромда, кўча бўйида содир бўлгани учун, шу ишларни шаҳар судининг ўзи текширсин деб ўтинишади. Аризага Сеит, Абен бошлиқ тўлиб ётган грузчиклар яна Затондаги тўнчилар, пиймачилар сингари ишчилар қўл қўйишган. Округ судининг узоққа чўзилган алоҳида мажлисига бу приговор ҳам айни вақтида етиб борган эди.

Шу йўсин, ҳалигидек тўпларнинг бирга ёзган, қўл қўйган, бармоқ босган, тамғалар босган, приговор қоғозлари бир куннинг ўзида «Азимова Макеннинг делоси»ни тўлдирга берди.

Натижага келганда қувиб келган тарафнинг иши бўлиб тикилганда, далиллик документлари оз бўлди. Уларнинг оғзаки кўпиришлари, дағдағаси кўп бўлди. Бундай кайфиятнинг, одатда, қоғоз юзига далил бўлиб ўрнашмаслиги маълум. Бунинг эвазига Абайлар томонининг хатга тушган гувоҳлик маълумотлари, тилак, талаблари жуда ўринли-салмоқли бир тус олди. Шунинг учун ҳам даставвалги вақтинча қарорга келганларида, округ судининг райси билан аъзолари ночор қийинчилик сезишди. Бир томонини ўйласа, шаҳарнинг инobatли, эътиборли кишилари, мачитларнинг имомла-

ри аралашаётир. Буларнинг товушига шаҳар савдогарлари билан бойларнинг тилаги қўшилибди. Энди иккинчи томонини салмоқлаб кўрилса, унда далил кўрсатиш, қонуний йўл билан илтимос қилган тилак-талаблар бор. Буни назарда тутиб, ҳисобга олмасликнинг мутлақо иложи йўқ. Негаки, суднинг қўлида турган қоғозларга холис бир одам назар ташласа, иккинчи томоннинг талабларини — ишларини ўринли демасликка чораси йўқ.

Мана шундай кўп чалкашиб кетган ишларнинг туғуни кўп тўлғантириб, кўп қийнаб келиб, округ судининг юқоридаги қарорига келиб таскин топди.

Қарор шундай бўлгани билан ёшларнинг йўли кенгайгани йўқ. Ҳозир, аксинча, қаттиқ кишанга тушишди. Макенни Алимбек Сармоновдек кишининг уйига қўйишди. Бу қарорнинг баъзи жиҳатлари, Алимбекнинг ўзи билан сўзлашиб, келишиб қилинган. Аввало, Алимбек область ҳокимларида ҳеч қандай шубҳа-гумон туғдирмайдиган, шунинг учун ҳам бир неча мартабага эришган, ҳозир советник атоғига эга бўлган чиновник. Иккинчидан ундан олинган ваъда бўйича қизни ўз уйида ҳар икки тараф одамларининг бирортасига кўрсатмай, сўзлаштирамай, эҳтиётлаб, қаттиқ тутишни шарт деб билади. Бу иш ҳақида Алимбек Сармоновга ишониш мумкинлигининг яна бир сабаби — аслида унинг зоти, авлоди Тўбиқти уруғи билан чатишган эмас. У қарқаралик уездининг қозоғи.

Қиз унинг уйида турган пайтда, суд маҳкамаси Сармоновга чиқим тўғрисида оғирлик солмайди. Бор харажатни подшолик ўз бўйнига олади. Тергов тамом бўлгунича Азим қизининг овқат-озуғига атаб, кунига эллик тийиндан чиқариб, ойига ўн беш сўм ҳақ тўлайди.

Сармоновнинг хотини ҳам қозоқ эмас, татар. Бу ҳам Азим қизини унга таъсири тегадиган вазият-кайфиятларнинг барчасидан холи қилиб, алоҳида тутишга сабаб бўлади.

Сармоновнинг ўзи билан маслаҳатлашиб қилинган бу қарор, кейин дарҳақиқат Макен билан Дармен учун ҳақиқий тош қамоқдек, қийин ҳолатга айланди.

Сармонов қисик-қисик кўзли, япалоқ паст бўйли, ўрқачи энди чиқиб келаётганга ўхшаган, семизгина йигит. Пешона сочини типратиканнинг тукидек тик-

кайтириб қирққан, диканглаб юрадиган советник Сармонов, кўп фидойи чиновник бўлишнинг устига, анча тошбағир, қуруқ, совуққина одам бўлиб чиқди. У пристав Старчак билан келишиб олиб Макенни алоҳида қўйилган иккита полицейск назоратида тутди. Унинг устига Дарменнинг юзини кўрсатиш у ёқда турсин, хатини, бирор дарагини ҳам билдирмайдиган бўлди. Алимбек ҳатто Абайни ҳам рўпарасига келтирмаслигини маълум қилди. Бу чиновникнинг уйи, қозоқлар орасида эмас, Ссмейнинг «нўғой тарафи» деган қисмида. Ости гиштин, усти тахтавонлик икки қават эскироқ уйда туради. Деворлари баланд, дарвозалари ҳам мустаҳкам. Сармонов атрофидаги нўғой қўшвилари билан кирди-чиқдини ҳам йиғиштириб, атрофини ханжакдек бекитиб юргувчи эди.

Узи саҳродан алоқани узган, хотини бўлса қозоқ меҳмонларни хуш кўрмайди, яқинлашишнинг иложи бўлмади. Даниёр Алимбек билан таниш бўлгани туфайли, Абиш ҳеч бўлмаса ўша орқали бир сўзлашишни талаб қилиб кўрган эди.

Диканглаган нўноқ чиновник Алимбек Даниёр билан уришиб кетаёзиб, жўнатиб юборди. Кейин Даниёр билан Абиш Алимбекнинг уйига Офтобни юборишди. Лекин, ҳали қозоқ тилини ўрганиб бўлмаган марғилонлик ёш жувон бу. Татар тилидан бошқа тиллардан ҳали бирор оғиз сўзни билмайдиган Алимбекнинг хотини у. Иккови ўзларича чулдирашиб, бир-бирларини чала тушунишиб, тез айрилишди.

Алимбекнинг хотини Макенни Офтобга жўрттага кўрсатмай қўйди. Келар кунлардан бирида Абиш ўзининг тез кунда жўнаб кетишини дастак қилиб, суд рансига ўзининг гувоҳлиги керак бўлар деб алоҳида маълум қилиб кўрди. Бу чоғ алоҳида ишга атаб тайинланган «особое поручение» чиновниги Злобин деган терговчи Макен ишини ўз қўлига олган экан. Абиш ўзи ёзиб берган аризаси юзасидан Злобин билан кўп сўзлашди. Терговчига кўп жиҳатларини тафсиллий равишда сўзлаб, кўп маълумотлар бериб ажралишди.

3

Шу кунларда Туркистон ҳарбий округининг поручик Ускенбоев Ғабдирахим тўғрисидаги буйруғи ҳам келиб қолган эди. Аслида мана шу ўтган ёз бошида Петер-

бургдаги Михайлонское артиллерийское училишени поручик унвони билан битириб чиққан ёш офицер Ускенбоев Фабридаҳим, энди ҳарбий хизматни адо этиш учун, ўша четдаги Осие қисмидаги Туркистон ҳарбий округининг қарамонига юборилган эди.

Шаҳарга келиб Мағиш билан иккови анчадан буён сафарга ҳозирлик кўришаётганида, Абиш бундан бир ой олдин оғзаки келишув бўйича ўзини «Олмаотага юборса керак» деб тахмин қилар эди. Ҳозир олий ҳарбий маҳкамалардан келган буйруқ ҳам, унинг ўша Верний шахрига бориб, полевая артиллерия бўлимида тайинланган хизматни адо қила бошлашини топширибди. Шунинг билан йўл ҳозирлигини, извош-уловни олдиндан тайёрлаб юрган Абишнинг жўнайдиган чоғи етди. Бу чоғ Абай билан Боймағамбет Слободкадан Семей томонга кўчган эди. Азалдан Абайнинг ўзи уйини ижарага олиб юрадиган, меҳнат аҳли бўлган қадрдон-қимматдон таниши Каримнинг уйига жойлашганди.

Дармен билан Макеннинг иши Абишнингина эмас, Абайни ҳам оғир азоб, кўпга чўзилган безовталиққа солиб қўйган эди. Сўнгги пайтларда Абайнинг ўз ичида чекаётган дилсиёҳлиги, ғурбати айниқса шу кунларда оғирлашиб, кўпайиб кетган эди. Бу аҳволни Абай шу ойларида сиртга чиқариб изҳор қилмагани билан, шаҳарга келганидан буён ҳар кун қоғозга тикилиб, тўлғаниб ўйланар, ёзиб ташларди. Энди ички сирларини шеър билан, санъат сози билан англатарди. Сўнгги йилларда ўзининг ёзиш санъатига янгидан қўшган бир усули «қора сўз — фалсафий сўзлар» эди. Шундай чуқур, кенг фикр меваларидан ҳам ҳалиги аҳволини осонгина баён этарди. Дарменнинг иши устида Абай, турган гап, на хуноб бўлган, на ранжиган вазият билдирмади. Бироқ, ҳар кимга буюриладиган ишни, айтиладиган гапни аввалгидек эмас, энди фақат жиддийлик билан айтарди. Гапни жуда қисқа қилиб қўя қоларди.

Кўп курашга кўп ташланиб чиниққан ва хоҳлаганича тўйиб, толиб, ҳориган вазмин фикр эгаси, бор ишни бир лаҳзада англаб тезлик билан ҳал қилади. У яна шошиб қилинган қарордек болта билан йўниб қилингандек қўпол ҳаракат сингари туюлгани билан, мудом ўринли, дуруст маслаҳат бўлиб чиқади. Шаҳар қозоқларининг ҳам мулласи, мачити, савдогари, тиломочлари аралашиб, зимдан ишлаётган сирларини Абай уйда

ўтирган еридаёқ оп-осонгина, бир лаҳзада билиб, кўриб, тушунтириб ўтирарди. Турган гапки, Абайнинг маслаҳатлари шу хилда керак-керак жойида мудом берилиб турганидан, округ судининг «Азим қизи»деган «делосида» булар томонининг бор гапи салмоқли бўлиб чиққан.

Энди Абай билан Абиш кутган олий маҳкамаларнинг буйруғи, Абишнинг жўнашини талаб қилиб келганидан буён Абай ҳар кун Абиш билан бирга бўлади. Айниқса кечки пайтларда кўп суҳбатларини бирга, холи ўтириб ўтказишади. Бугун шу сингари бирга ўтириш учун, Абай кеч кираётган пайтда Боймағамбетни юбориб, Абишни одатдагидан эртароқ айтдириб келган эди.

Абиш келганда Абайнинг ёнида илгарилар у суҳбатлашмайдиган иккита одам ўтирган экан. Уларнинг бири Шарибжон халфа, иккинчиси, зоти найман Юнусбек халфа экан. Катта Семейдаги «қозоқ мачити»нинг имоми, қозоқлашиб кетган татар мулла, Камоли ҳазрат Абайга Юнусбекни юборибди.

Бу одамлар бир томондан Урозбой, Сейсеке сингари бойлар билан зимдан бирикиб туташса, иккинчи томондан қонун эгаси бўлган маҳкамаларнинг катта чиновникларига ҳам боришади. Маковецкий сингари уезд, шаҳар амалдорларига булар мусулмон қавми номидан сўзлаганда: «Бизнинг динимизга, қоидамизга подшолик маҳкамалари зўрлик қилмасин»— дейишади. «Подшоҳи аъзамнинг Россия қўл остидаги барча мусулмон қавмига нисбатан илтифоти, икхлоси бор. Шунга хилоф бўладиган қонунсизлик қилинмасин»,—деб, салмоқ солишади. Сўнгги кунларда қаршиликларини хатга битиб, приговор ёзиб, суд маҳкамалари билан уезд идорасини оралаб чиққан ҳам шу икки халфа.

Лекин маҳкамаларнинг бир неча бошлиқлари буларнинг йўлини Абайнинг аризаси билан тўсиб, тўхтатишган эди. Уларича далиллар топишиб, рад қилишган эди. Шу жиҳатдан тумшуқлари тошга тиралиб, гапи ерда қолган иккита халфа Абайни, у кутмаган бир пайтда уйдан топиб, ўз ишларини айтишган эди.

Шарибжонни Абай тунов кунги вабо кезида, айниқса Сармулланинг ишида сирдан яхши билиб, шум одам деб, нафрат билан қарарди, Ҳозир ўша кириб,

эшилиб «фотиҳа» қилиб, ўз номини айтиши биланоқ Абайнинг энсаси қотиб, жеркиб қарши олди.

— Э-э, ҳалиги мачитдан чиққан наҳс, безори халфа сенмисан?— деб, нафратга тўла ўткир кўзларини бу кишига анчагача тикиб, индамай жавоб кутиб ўтира берди.

Шарибжон шу йўсинда айблаб, бетига тикка, қаттиқ айтилган гапдан ҳайиқиб, писиб қолди. Кўнглида баъзи бир баҳс-жавоб турса-да, қарши гапира олмади. Утирган ерида нима қилишини билмай, типирчилаб қўйдиди-да, андиша қилаётган, Абайнинг ёши улуғлигини ҳурмат қилган бўлиб:

— Ай, Абай мирза, мени айбладингиз-ку, Абай, мирза, ай, ай,— деган бўлди-да, индаёлмай қолди.

Абай ҳийла вақт унинг юзидан ўзининг ғазабли, синовчи назар билан боқаётган кўзини олмади. Иккала мулланинг нима учун бу ерга келганини Абайга Юнусбек халфа баён этди. У ҳам ҳалигидек жеркиб айтилган гап оҳангини, вазиятни фаҳмлаб, Абай ҳузурда кўп очилиб, ёзилиб сўзлай олмади. Кўпинча мана шу маҳкама бошлиқлари, рус чиновниклари олдида қилган даъво, келтирган далилларини такрорлади. Гапининг охирида Қамоли ҳазратнинг номини тилга олиб, Абайнинг ўзига аталган гапни дин номидан қилинадиган ўғит-насихатга буриб гапирди. Абайни ҳайратда қолдириб ўтириб, имон ҳақида гап очди. У энди Абайга:

— Абай мирза, мусулмон қавмининг қай замонда, қай маконда бўлса-да, ақидаси билан таянчи имони бўлар эди. Халқ — нодон, замон — имон билан инсофнинг йўлдан озган замони. Сиз сингари қавм, халқ устози бўладиган одам ислом йўлидан закон йўлини, яъни дини ёт қавмнинг йўлини ортиқ ҳисобласа, сизга эргашган қавм билан наслларда қандай имон, эътиқод қолади? Қандай жиноят олдида виждон, инсоф тарозиси бўлади. Биз сиздан ўша мусулмончилик имони учун, мана шу иш устида бошқача ўйлашингизни кутган эдик!— деди. Бизни сизга эшон билан ҳазратлар юборишди...— деди.

Абай Юнусбек халфанинг қотма, ушоққина жуссаси билан чиройли қизғиш-оқ юзига тикилиб ўтирган эди. Айниқса унинг қизғиш-сарик, чиройли қилиб ораста қилинган соқол-мўйловига сал қизиқиб қараб қолди. Аслида бу халфа баҳсга чечан, қозоқ тилига ҳам дуруст

бўлса керак. Қир билан саҳронинг катта-кичик гап-сўзларига кўп қатнашиб юрса керак. Бир томондан қозоқи найрангбоз, иккинчидан шаҳарлик дин вакили, шундай сири билан қирраси бор халфа кўринади. У Абайни мусулмончилик, дин томонидан тубдан синаётир. Боши берк кўчага қамагандек бўлаётир. Бугун содир бўлган можаронинг ҳақиқий чуқур илдинини ушлаб олиб сиртмоқни ўша ердан солмоқчи бўлса керак.

Абай аввало халфанинг сертакаллуфлигига бир оз қизиқиб қараб турди-да, бир оздан кейин кўнглидан эрмак аралаш бир ҳажв гап ўтди. Гарчи бу халфага қаттиқ-қаттиқ сўзлаётган бўлса-да, сиймосида эрмак акс этиб турганди. Шу чоғда, Абай сўзлай бошлаганида отасининг чақиртириши билан етиб келган Абиш уйга кириб салом берган эди.

Абай унинг саломига алиқ олмаса-да, индамай қабул қилиб, ўзининг ўнг томонидан, пастроқдан жой кўрсатди. Сабр қилиб ўтира туришни билдирди. Шундай қилди-да, ҳалиги халфага даставвал тикилгандаги вазиятини бузмай туриб, сўзида давом этди.

— Сиз, дин йўлидаги одамлар, мана шу шаҳарнинг ҳазрат, эшон, уламолари, шундай бир ишга ўзларингизнинг аралашингизни шарт ҳожат деб билибсизлар. Айтайлик, ундоқ қилганингиз ўринли бўла қолсин. Бироқ, шунда энди инсофни, виждонни, орни, имонни нима қилиб тилга олиб оғиз тўлдириб, кўпиртириб сўзлайсизлар? Нега риё билан, иккиюзламалик билан бир нафасда юз товланиб, ёлғон йўлда юрасизлар?— деди.

Абай саволларининг салмоғи бота бошлаган Юнус халфа чўкка тушиб ўтирган ерида ирғишлаб қўйди.

— Қалай, қандай қилиб?— деб қолди.

Абай ўнг қўлини салмоқ билан, буйруқ қилиб, кўтарди.

— Сабр, сабр... шундай қилиб.— деди-да, қаттиқ тикилганича гапни устма-уст ёғдириб кетди.

— Риёлик, иккиюзламалик деяётганим: сизлар кечаю бугун, барча мачитларнинг устозлари, имому ҳазратлари бўлишиб, аввало подшолик маҳкамаларининг, рус чиновникларининг, бошқа диндаги одамларнинг, яъни кофир қавмининг улуғларига бордиларингиз! Бори-ча хушчиroy, назари-диққат кўрсатишиб, неча хил ҳийла ишлатиб, далиллар келтиришиб, ялиниб ҳам, ёлвориб ҳам кўрдиларингиз! Хушомадгўйлик билан

мақтаб, сўзлашиб, илтижолар қилиб чиқдиларингиз. Палчайтириб мачитларингизнинг муҳрларини босиб не-не чеварлик билан ёзилган ҳусниҳат аризаларингизни авайлаб олиб бориб, лаганбардорлик билан киргазиларингиз! Энди ўша маҳкамалардан қарға қадамича жойга чиқмай туриб, менинг устимга келиб, уйимга киришларингиз билан ҳалигина ўзларингиз мадҳ этиб мақтаб чиққан подшолик амалдорларни ҳақорат қилиб, бўҳтон ортиб келдиларингиз. Бунинг оти нимади? Бориб турган иккиюзламачилик, ёлғончилик, найранг-бозлик эмасми? Ёлғиз бир киши ўзича шундай, иш қилса, биз ўшани кўрганда ерга тукурур эдик! Жирканчдан жиғибийрон бўлар эдик. Шу шаҳардаги нўғой, қозоқ халқининг номидан, сонминг қавм номидан, ўша қавмнинг устози, мураббияси, руҳоний бошлиғи аталадиган тўдалар, яъни эшон, имом, халфа, ҳазрат, мулла, махдум, муллаваччалар номидан сўзлайдиган сизларнинг феъли-атворингизни нима деб оғизга оламиз? Қандай қилиб нафратланмай, ранжмай сўзлаймиз? Ёлғончилар, иккиюзламачилар, разиллар, одамгарчилик гадолари демай, шўрликлари демай, қандоқ қилиб чидайсиз? Мен аввало, ўша сизлар чиқиб келган мачит, ўша дин номидан номус қилган бўлардим! Шундай феъли-атворларингиз учун хўрланган бўлар эдим!— деди. Энди иккита халфанинг оғзини очирмай қўйди, устларига уларнинг ўзлари айтадиган: «жаҳаннамнинг жоҳиллар устига сочадиган одилона ғазаб ўтини» сочгандек бўлди.

Шу гапларнинг устида ҳам даъвогар, ҳам айбловчи — танқидчи ҳолига келиб қолган Абай, иккита халфани, дарҳақиқат, писанд қилмай ўтирган эди. Шунинг учун унинг қирраси кўп, қизишган атворида ҳозир му-дом бир эрмак, кишини ер билан битта қиладиган ҳажв акс этиб турган эди.

Абиш четдан туриб қарайди. У эшитган гаплари билан англаган ишлари, Абайнинг ҳамиятига қаттиқ тегиб, тутақтириб ўтирганга ўхшайди. Бироқ, шунинг билан бирга Абиш отасининг юзига боқса, унинг оқ-қораси ҳали ҳам тиниқ, косасидан хиёл ирғиб чиққан кўзлариде совуқ бир кулги, аччиқ истеҳзо борлигини ҳам пайқайди.

Абай эндиги гапининг охирини имон масаласига, Юнус халфа унга ўзича тузоқ қурмоқчи бўлган масала-

га кўчирди. «Шарҳи Абдулло»гача етиб қолдик, катта китобга яраша билимимиз бор» деб юрган муллаларга энди Абай, ўша китобларнинг тили билан сўзлаб, ҳайрон қила бошлади.

— Икки хил имон бор дейилади — яқини имон, тақлиди имон. Халққа ўша имонни пеш қилиб, насиҳат ва амр қилмоқчи бўласизлар. Шу ўтирган иккалангизни мен нима десам бўлади?! Яқини имони бор дейишга, сизларда илм йўқ. Тақлиди имони бор дейишга, аввало ўзларингизда субут йўқ, яъни ё алдашга, ё озғирishга, ё бирор фойдангизга қараб дарҳол шу соатнинг ўзида, «оқни қора» дейишга, «қорани оқ» дейишга «ёлғонни рост» дейишга ҳозирсизлар. Ўша тескариликларнинг барчасига оғт ичишга тайёр турган сизларни нима десак бўлади? Йўқ, бугун шу сингари даъво билан фалокат чиқиб турган чоғда, «қилич устида шарт турмас» десаларинг, «худойи таолонинг кечмайдиган гуноҳи йўқ» десаларинг, сизлардан нима кутайлик? Подшо амалдорларининг ҳузурига кирганда таъзим қилиб ялинасиз, ёлғон гапирасиз. Уйга қайтиб, наmatфуруш Сейсекедек бойларниқига борганда, юзни силаб фотиҳа қилиб ўтириб, ҳалигина ўзингиз кирган улуғга хиёнат қиласиз. Менинг олдимга келаркансиз, ўзларингиз икки ерда икки хил юз кўрсатиб, ўзларингиз сотиб, хўрлаб келган имонни, менга қарши қурол қилиб ишлатасиз, қилич қилиб суғурасиз, яъни менинг қўлим билан қозоқнинг хўрлик остида қон йиғлаб, жабр чекиб келган шўрлик қизини дорга остирмоқчи, қонига беламоқчи бўласиз. Шундайми? Шу йўсинда имони билан орини сотиб юрган сизлардек кимсаларни, сизларни юбориб, юмшаб ўтирган имом, устозларингизни «ёлғончи, хиёнатчи, юзи қурсин» демай чорам борми? Боринглар, кетаверинглар! Мендан бошқа эшитар гап, кўрар иззатингиз бўлмас! — деб сўнги сўзларини буйруқ тарзида айтди. Иккала халфани ҳайдаб юбораётгандек гапирди.

Абайнинг ғазабига зеҳн солиб, тез ҳаракатга шай бўлиб ўтирган Боймағамбет энди халфалар бир-бирларига қарашлари биланоқ ўрнидан ирғиб турди ва уларга: «йўл бўш» дегандек, икки қаватли эшикни очиб юбориб, гўё: «чиқинглар, иззатларинг битди» деяётгандек кутиб турди.

Бир оздан кейин Абай ўзини босиб, жаҳлдан тушган пайтда қоғоз, қалам олди-да:

— Ҳалигиларга қилган даъволаримнинг баъзи бирларини қаламга олиб қўйишим керак!— деб, мана шу куз бўйи ўзи кўп уринаётган меҳнати ҳақида гапирди.

Абиш ёзиб қўйганларини Абайнинг уйига келган сайин ўқиб юрган эди. Кўнглида ҳозир отаси ёзиб юрган, меҳнатида кўринган бир ўзгачаликни ҳам сўрамоқчи, ҳам танқид қилмоқчи эди. Энди Абиш ўшани айтди.

— Оға, мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим ва баъзи бир шубҳаларимни ўзингизга айтмоқчи ҳам бўлган эдим!— деганида, Абайнинг меҳри ошиб, унга боқди.

Кўпдан буён ота билан бола орасидаги муносабат юзасидан баъзан Абиш отасини хурсанд қилса, баъзан ҳайрон қолдириб қувонтирарди. Абиш шундай пайтларда Абайга кутилмаган, бошқача фикрларни, тутилмаган гапларни айтарди.

Ҳозир Абиш ўзича янги бир гапни бошламоқчи эмас экан. Бир масалага шубҳа қилиб юриб, ҳали ўшанинг баъзи сабабларини кутмаган ерда ўзи ҳам ҳал қилгандек экан. Ушани айта бошлади.

— Мен сўнги ойлардаги баъзи бир «қора сўзлардан», «шъер»ларингиздан диний насиҳатларга одатланган мулла шоирларнинг даромадини пайқагандек бўлар эдим. Шу сингари сўз ўрнаги оғамнинг асарларини ўқиб, англаб, ёдлаб юрган қозоқ халқининг кўпчилиги тушунмайди-ку, деб ўйлар эдим. Шу йўсинда сўзлашнинг қандай ҳожати бор экан?— дер эдим. Ҳалиги муллалар билан баҳс қилгандаги,— деб Абиш кулди,— гапингизга караганда, шундай сўзларнинг ўрни бор экан деб, шу зайл ёзишингизнинг сабабини тушундим. Бироқ, яна айтай, кўнглимдаги шубҳа ҳали ҳам кўтарилгани йўқ, оға? Ҳалигидек халфа, муллалар қозоқ халқида кўп эмас, камдан-кам учрайдиган, сийраккина тўда-ку. Ушалар учун тилингизни ўзгартириб, ўзингизни бошқа қилиб, баъзан кўпчилик тушуна олмайдиган томонларга кетиб қолишнинг ҳожати борми?— деди қулиб, шундай пайтларда бор фикри билан ҳисларини отасига тикка айтадиган одатидан қилиб. Лекин шундай чоғлардаги, маълум бир тус олиб келаётган хулкига кўра, отасининг авзойи, кайфиятига зеҳн солиб ўтириб, кулиб сўзлаётир.

Абай ўглининг ётиғи билан айтса ҳам, тўғри танқил билан ҳазил қилиб ўтирган чехрасига мулойимгина боққанича қўшилиб кулди.

— Мен уларнинг ҳаромлик-айёрлигини, ярамас қилиқларини айблайдиган танқидчи бўлсам, уларнинг ўзлари тушунадиган тилларида сўзламай иложим борми?

Абиш ҳам кулиб:

— Ҳалиги имон яқини, имон тақлиди — қозоқ боласининг тилини синдирадиган сўзлар шунинг учун пайдо бўлаётган экан-да. Бироқ, бу гаплар ўшаларнинг ўзлари билан юз кўришиб, баҳс-жавоб қилинаётган жойда, ҳалигидек пайтларда айтилса-да, ўзингиз ёзадиган сўзларга, меҳнатингизга оз кирса керак, шундай эмасми!?

— У баъзан мен ёзадиган сўзим билан шеъримга ҳам киради.

— Сизни тингловчиларингиз, ўқувчиларингизнинг кўпчилиги тушунмайди-ку.

— Улар керагича тушуниб олишар, бироқ мен бугун ўзим чавоқлашиб ўтирган мана бу тўдага айтадиган гапимни буларнинг ўз тили билан айтмасам бўлмайди.

— Қозоқ ҳаётида буларнинг қандай ўрни, салмоғи бор?

— Йўқ, Абиш, сен бу ҳақда юзаки ўйлаётирсан. Улар оз бўлгани билан таъсири кучли, касири кўп кишилар. Мана шу куздан буён иккита катта ишнинг устида тўданинг нодонлиги билан золимлигидан нафратланиш устига, уларнинг қозоқ халқини, айниқса, мана шу шаҳар жамоатчилигини нақадар кучли оғулар билан заҳарлаб, шўрини қуритаётганини кўрдим.

— У кўпчиликнинг ўз нодонлиги эмасми? Саҳрода ҳам ўша нодонлик бор-ку.

— Ўшандоққина эмас экан-да. Шаҳар маърифат, санъат ўчоғи, илм ёғдусининг кўпга фойдаси тегадиган катта корхонаси, макони десак, баъзан янглишар эканмиз. Негаки, мана бундай халфалар, мачит-мадрасаларнинг эгалари бўлган эшон, имом, ҳазратлар юрган ерда, ўқимаган шаҳар халқи ҳақиқий шўрлик, кишанлик, исканжада ётган халқ экан.

Абай саҳродагиларнинг ҳам, шаҳардаги кўпчиликнинг ҳам чала-чала муллалардан кўпроқ зарар кўришини батафсил айтиб берди. Баъзан мадраса, мачитдан чиқадиган бўлмағур даъво, қора мақсад, нодонлик, зо-

лимона қарор ва ҳукмлар шу қадар кўп халқни шу қадар тез адаштиради. Жон сесқанадиган шумлик, маъшумликлар худди мана шу шаҳарда, мусулмончилик йўлини тутдик деган қавм орасида содир бўлади.

Абай шу жиҳатларини сўзлаб келиб Абишга янги бир сирни айтди.

— Мана энди шулар кимга бўлмасин ўз сўзларини ўтказиб, ўз йўлига солмоқчи. Мусулмонман деган гапга суяниб, кимни бўлмасин ўзларининг қоронғи эътиқодларини амалга оширишга қурол қилмоқчи, етагига олмоқчи. Уни айтасан, буларнинг бир учи жуда узоққа чўзилиб боряпти. Россия ичида ўтириб, шу ватанига халқни душман қилиб тарбиялайди. Ҳалигиларнинг оғзидан гуркураб ўшанинг ҳиди келиб турибди. «Дин қариндошлик, кофирга қасдлик» деган кўп ўғитлар, насиҳатлар бир мақсадни кўзлайди. Буларнинг устозлари Тройцка, Қозонда, Қримда, ҳу ўша Бухоройи Шарифда, Самарқандда, ундан нари халифанинг юрти дейиладиган Миср, Макка, Мадинада. Ҳув ўша «Минг бир кеча» замонининг тиранасини сақлаган султони Истамбулда, Туркияда. Ушаларнинг бирор тўдаларидан менга баъзан салом келади. Яна бир вақтда хат, баъзан газеталари, ўғитлари ҳам етади. Биламан, ўйланаман-да, баъзан ғазаб билан хуноб бўламан. Бор ниётлари мени исломнинг беш вақт фарзи билан саллал муллаларига сажда қилдириш. Бошқа оламнинг янгилигидан бугунги халқни, келгуси насли овлоқда, қоронғиликда тутиш. Айниқса, ола бўжи қилиб кўрсатиб, қўрқитадигани мана бу рус халқининг маърифати билан билими, таълим-тарбияси. «Бизлар дин қариндошларимиз», «у дин душманларимиз — овлоқ бўл, қабул қилма, қасд бўл» дейишдан бошқа гапи йўқ! — деб Абай бугун Абишни ҳайратда қолдирган янги бир ишлар, хабарларни айтди.

Бу ҳақда кенг, чуқур фикр юритар экан.

— Мана шу қавм мендан нима талаб қилади, нима олгиси келади, фаҳмлайсанми? Ўйласам, зеҳн солсам, авом саҳродан, зулматда ётган халқдан чиқиб, кўзи очилган одам бўлганлигимни мен энди унутсам керак. Рус маърифати, рус китоблари орқали сал ёғду кўриб, азоб билан топган озгина шуъламни ўзим лаънат ўқиб, сўндирсам керак. Исломийёт номидан бугун менга гап ташловчиларнинг нидосига қулоқ солсам, мен мана

шу замоннинг дарвиши, янги бир Сўфи Оллоёрига айлансам керак. Ўзимни ўзим хўрлаб, сўзларимга ўт қўйиб қул қилмоқчиман-да. Шундан кейин мисоли, сен рус тарбиясида етишган одам бўлганинг учун, мен сени «дуойбад» қилиб, оталик тескари фотиҳамни бермоқчиман. «Шўрои ислом даъвоси»га муккадан кетиб, мен ўзим лаънат айтиб четга чиқариб қўймоқчиман. Кўрдингми, булар тилаганда нимани тилайди? Раъйига кўнсанг, ихтиёрига боқсанг, булар қандай йўлга бошламоқчи? Елғиз мени эмас, мени қурол қилиб, бугунги барча қозоқ халқини шу зайлда заҳарламоқчи. Келгуси наслларни, тарихини бирийўла мана шундай зулмат, нодонлик сари бурмоқчи! Сен уларни қозоқ ичида озчилик қавм дейсан. Сен жиҳатидан оз бўлгани билан улар катта куч ҳисобланиб, кўп зарар тарқатаётган қавм!— деди.

Абай яна ўйланиб ўтириб, бу йўлнинг ўғитчиси фақат эшон, муллалар, ҳалфаларгина эмаслигини эсга олди. Қанча-қанча ёғду кўрмаган қозоқдан, қасд нодондан чиққан — Сейсеке, Қўрабойлар сингари савдогарлар, ҳатто Ўрозбойдек мутлақо кятоб очиб кўрмаган ҳукмронлар ҳам ўшаларнинг шериги. Не-не йўрон, қаҳри қаттиқ ҳокимларнинг ҳам ўша йўлда кўл замондан буён узлуксиз ҳаракат қилиб келаётганини айтиб берди.

Абайнинг бугунги шу ердаги гаплари кўп тўлғаниб ўйланишдан туғилаётган сир эканлигини Абиш яхши тушунди. Бир томони саҳрода, бир вақтлар фақат мана шу Семейдагина кечаётган ота меҳнатининг изланувчан ўйлари йироқларга кетиб, жуда узоқларга бориб улашаётир.

Шу кеч Абиш ҳам ўзи кўрган бир қанча жойлар, ўлкаларда худди мана шу ҳақда ўзи пайқаган ишларни ҳикоя қилди.

Ҳалиги халфалар билан учрашганидан тутақиб сўзлаётган Абай, Абиш учун ҳам бир қанча жиҳатларнинг чигал тугунини ечди. У алоҳида-алоҳида пайқаб юрган бир хил ишлар энди келиб бир сойга қуйила бошлади.

Абиш бу йил келганида отасига ўзининг томоғидаги бир тиртиғини кўрсатган эди. Аслида у Абиш Петербургда, ҳарбий ўқишда юрган чоғида пайдо бўлган, бел чўчиш касали эди. Шунинг учун атайлаб буни Петербурддан жанубга, узоққа юбориб даволатилган эди.

Абиш ўзининг Қримда, Феодосияда бўлганини ва Кавказга бориб, Кутаиси ёнидаги Аббостумон қишлоғидаги алоҳида санаторияда узоқ вақт даволаниб, тузалиб кетганини айтар эди. Кейин ўқишни тамом қилгандан сўнг, ўтган кўклам у узоқ сафарда юриб, Туркистон ҳарбий округини излаб, Тошкентга борганди. Уни ҳам баъзан ора-чора ҳикоя қилиб қўярди. Кўпинча у ўлкалардаги халқлар билан уларнинг урф-одатлари ҳақида гапирарди. Шаҳар, қишлоқларнинг йўллари билан бозорлари ҳақида мароқли ҳикоя қилиб берарди.

Абиш бугун кечқурун Абайнинг ҳалиги фикрларига, ишончли тушунчаларига катта суянчиқ, далил бўладиган бир хил жиҳатларни қўшиб гапирди.

Петербургда юрганида, унинг билан бирга ўқийдиган яна бир татар йигити ҳам бор эди. Қозондан келган ўша йўлдошидан Абиш ҳозирги пайтдаги Қозон тўғрисида кўп эшитганди. Икки йигит ўз халқларининг Россия маърифатидан нақадар йироқ эканлиги ҳақида сўзлашарди. Шунда ҳалиги ёш юнкер Ғиззатулла, татар халқининг ҳоли мана шу имом, ҳазратларга боғлиқ эканлигини қаттиқ қийналиб, куйиб гапирарди. Россияга илгари қўшилганига, кундалик ҳаётида қўлма-қўлтиқ қучоқлашиб, аралашиб юрганига қарамай ҳалигача татар халқи билан рус маърифати орасида бир тош девор турганга ўхшайди. Уша тош деворни қурувчилар мачит, мадрасалар, ислом фонатизми деган эди.

У Россия маърифати — санъатидан қочади, қўрқади. Шунга кўра тортиниб, халқ идрокини, онгини кишанлашга тиришади. Кейин Қримга, Кавказга, Тошкентга, Туркистонга борганида Абиш ўша ўзининг дўсти ёш татар йигити Ғиззатулла айтган аччиқ ҳақиқатни кўп пайқабди. Халқ учун ғамгин зулмат бўлган жиҳатларини ўз кўзи билан кўриб, батафсил билиб олибди. Ҳаммасида ҳам мачит, мадрасалар ихтиёри, эшон ҳазратларнинг ўғити, ҳали Абай айтганидек. Бугунги халқни ёнида турган рус мактабидан қочириб, рус маданиятига душман қилиб, ўзгача бир ишончсизлик, ғараз уйғотиб тутишга тиришар экан.

Ота-боланинг ярим кечага чўзилган суҳбатларининг охирида Абиш ўзича бир фикрга келди.

— Оға, бугунги меҳнатингизнинг зўр маънога эга бўлган сири билан ҳақиқатига келиб, тақалибмиз. Аввал мен ўйлаганимдек эмас экан. Дарҳақиқат сиз ўша

муллалар айтиб юрган насиҳат ҳақида сўзламасангиз бўлмас экан. Уларнинг ўғитларининг сирти ялтироқ, элдамчи бўёғини сидириб ташлаб, ичидаги кўп замоналар дарди, зулматини очиб, ошқора қилиб ўтиришингиз жуда зарур экан. Ўшани энди тушундим, энди билдим!— деди.

Шундай қилар экан, отасининг тинимсиз фикрининг ҳаракати олдида бош эгаётгандек миннатдорлик билдирди.

Шунинг билан бирга мана шу бу йилги ва ўтган йил давомида Абайнинг анча ихлос билан Лермонтовдан сўп таржима қилган шеърларининг қўлэзмасини бир бошдан кўзидан кечириб, зеҳн солиб ўтирди. Бу меҳнатнинг ҳам ҳазилакам эмаслигини ўйлади. Анави иккита халфа билан олишишнинг асоси мана шунда. Истиқболи жуда баланд, ўзгача кураш изларини бундан ҳам пайқади.

* * *

Ироқ сафарга номаълум муддатга жўнашга ҳозирланиб юрган Абишни Абай қиёлмай, бир неча кунгача ёнидан силжитмай юрди. Макен можаросининг даставвалги ғала-ғовур кўтарган тошқини сусаяр экан, Абишнинг сафарга жўнайдиган вақти яқинлаб қолди. Шуни билгандан кейин Абай, айниқса Абишни кўз олдидан кетказгиси келмай, ўз боласига ўзи қизиқиб, кўп жиҳатдан ачиниб боқарди. Яна қайта кўришгунча ким бор, ким йўқ. Шуни ўйласа ота-бола иккалови ҳам бу йўл айниқса бор сирлари, ҳислари билан холи ўтиришиб, суҳбатлашишни ортиқ кўришарди.

Ота билан бола мана шу оз кун ичида Семей шаҳридаги бир майдонда ёнма-ён туриб, елкага елка суяшиб, беллашиб келган курашдан чиқишди. Бу иш бошқа, ота-болалик жиҳатининг устига жуда ноёб бир янгилик бўлиб қўшилганди. Бугунги суҳбатга хотима бераркан, Абай ўшани эслаб ўтди.

— Қароғим, Абиш, зеҳн солиб кўрсам икковимизнинг фикримизгина, орзуларимизгина бир эмас, бу йил ҳатто майдонимиз ҳам яхшилаб қўшилган экан-ку! Сени курашда синаганим катта бир қувончим бўлди-ку!— деди.

Абиш Макен ҳақида отасининг ундан хурсанд бўлганини яхши биларди. Ўша пайтда бир-бирларига «яхши»,

«ёмон» дейишиб айтишмаган ҳам эди. Энди Абиш отасининг ҳалиги гапига яраша даставвалги кунларда келган бир ишни айтди.

— Оға, сиз мени курашга ярадинг, майдон кўрдинг, ўшанда синалдинг, дегингиз келади-ку. Мен бўлсам ўз ҳунарим билан эришдим дегим келмайди. Қанча айтган билан саҳронинг қора йўл-йўриғидан, мусулмонларнинг хўжа, муллаларининг шариатидан кўра Россиянинг қонуни одамга меҳрибонроқ, раҳмдилроқ-ку. Елғиз шахснинг ҳуқуқига, ҳаётига, мулкига ҳомий бўлишда Россиянинг режаси одилроқ. Ундай бўлмаснинг иложи ҳам йўқ-ку. Ундай қилмай Урозбойга ёки оқэшонга эргашса, ёшлар тақдирини ўшаларнинг қоронғи, қонхўр қонунига топширса, Россиянинг суд маҳкамаларини қора босар эди-ку. Қисқаси бу ҳам ўзингиз айтганингиздек, қозоқнинг эндиги наслига Россиянинг сояси билан паноҳи, бошқаларнинг ҳаммасидан қимматли деган гапнинг шоҳиди-ку. Шу жиҳатларни ўйласам яна ҳам Макенлар ишида менинг ҳунарим енггани йўқ, уларнинг келадиган жойга келиб олганлари енгди-ку— деб кулиб қўйди.

Лекин ёлғиз Абай эмас, Абишдек йигитни жонидан яхши кўрадиган ини-ўртоқ, ёру дўст, жўралар, йўлдошлар ҳам бор. Улар Какитой, Дармен, Муқалар сингари ёшлар. Мағиш билан икковига ҳам яқин, аскиявоз дўст Утегелди, ашулачи Алмағамбет, ҳикоячи Боймағамбетлар бор. Буларнинг ҳам мажлисларига Абиш ўз иштиёқи билан қия олмаслиги орқасида бир неча кечни бағишлади. Яқинда бўлган кечки ўтиришлардан бири Какитой тушган уйда ўтганди. Бугун эса ўша ёшлар Дармен тушган уйда, Затондаги унинг машҳур дўсти грузчик Абеннинг уйда бўлди.

Абен билан Ойша яқинда Дармен билан Макеннинг ўтига ўртанган, жафо чеккан бўлсалар-да, Дарменга бўлган дўстона муносабатларини бузишмади. Буларнинг меҳмондўст, кичкина уйда ҳозир ёлғиз Дармен эмас Муқа билан Алмағамбет ҳам ўтиришганди. Бугун Абиш билан бирга Какитой, Утегелдилар ҳам келишди.

Тўғарак хонтахта атрофида ўтириб, меҳмонлар кечки чойни ича бошлашган пайтда, бу уйга синашда, яқин таниш бўлган Павлов ҳам келиб қолди. Ташқарида секин-секин қадам қўйиб, ичкариги уйга индамасдан,

лип этиб кириб келиб, кулимсираганча тикилиб турган Павловни кўрганда, Абен билан Ойша хурсанд бўлиб кулиб юборишди. Абен Павловга жуда яқин, қадрдон одамдек мулозимат қилди. Урнидан отилиб туриб, Павловни ўз ўрнига таклиф қила бошлади.

Абиш ҳам Павловнинг келиб қолишини ҳеч кутилмаган, қимматли тортуқдек қабул қилди.

— О, буни қаранг-а! Қандай ноёб сюрприз! Қани, келинг, бу ёққа келинг!— деб силжиб Абен билан ўзининг орасидан жой бўшата берди.

Павлов кўп ўтирмаслигини, Затон ишчилари олдидан чиқиб, бир иш юзасидан Абен билан бирпас учрашиб ўтгани кирганини айтди. У чой ичиб ўтираркан, Абиш билан кулиб сўзлашди. Дармен билан Макен ишидан бутунлай хабардор эканлигини айтди.

— Сизга бу ишларнинг ҳаммасини ким етказиб туради!— деб сўраган Абишга, у салмоқ билан кулиб жавоб берди.

— Мана бу Абенларга алоқадор иш билан аҳволнинг ўзи шу чоқда мени ҳам қизиқтириб юрадиган бўлган. Марковнинг Затон ишчилари номидан окружной судга ёзиб юборган даставвалги адвокатлик тажрибасига менинг ҳам даставвалги адвокатлик маслаҳатим қўшилган!— деб яна Абенга қараб, кулиб қўйди. Абиш унинг бу ҳаракатларини олқишлаб қувватлади-да, энди қизиқадиغان бир саволни берди.

— Қани бу, қозоқ саҳросидан шаҳарга қочиб келган ёлғизгина қизнинг можаросига аралашиш ҳам революцион программага кирадими, а?— деб ҳазил қилиб кулди.

Павлов бунинг кесатиқ эмас, қувонч билан сўралаетган гап эканлигини англади, ўзи ҳам ҳазил қилиб жавоб берди.

— Албатта! Бўлмаса Затондаги нуқул қашшоқ ишчилар қонларини бекорга тўкишадими, бошларини ёрдириб, ўзлари ҳам мана шу шаҳардаги бойлар, савдогарлар билан қирдан келган оқсоқол бойларнинг бошларига чўқмор уришадими?— деб кулди.

Абиш ҳамон ҳазилини давом этдириб:

— Ундай бўлганда, Затон ишчилари ўзларича калтак тиллари, билак кучлари билан янгилик қўшибдилар-да, шундай эмасми? Шундай дейилса қандай бўлади?— деди.

Павлов бу масалада жиддий жавоб берди.

— Шундай десангиз ҳам бўлади. Биз, ишчилар қандай пайтда, қандай иш устида бўлса-да, ўзларининг душманларини била беришсин деймиз. Тўғри, ҳақиқий сирни, бундан кейинги жиҳатларини бизнинг Абен, Сеитлар тушунишади!— деди.

Абен энди Павловнинг ўзига қарата айтган русча гапини тўғри фаҳмлади-да, ўзича бир фикр айтди.

— Сенинг энг катта душманинг бойлар билан бўлислар, савдогарлар билан улуғлар деган гапни Марков билан Павлов айта бошласа бўлди, бизнинг Затон ишчилари ўзларининг болалик чоғларидан бошлаб ё дала, ёки қалада ўша зўравонлардан кўрганларини сўзлаб кетишади. Шу бўлади-ю, бу киши билан азалдан сирдош, мунгдошимиздек бир-биримизни англай қоламиз. Макен билан Дармен можаросининг безовталиги — чатоғи устида ҳам бу кишилар бизларни осонгина англашиб, тушунишди. Қоғозимизни ўзлари ёзишиб, биз томондан бўладиган гапни ўзлари режага солиб беришди. Асли ўзи ёвининг ким эканлигини билган қавмнинг қуролини қаерга ишлатиши осонгина маълум бўлса керак!— деди.

Энди Павлов бу ҳақдаги гапга хотима бераркан:

— Мана, шундай қилиб, Макеннинг можароси бизнинг Затон халқининг пойлаб юрган пайтига айна вақтида келиб етган керакли баҳонанинг биттаси бўлди. Сиз, Абиш, бу ҳақда Марковнинг гапини эшитсангиз, у мана шу бўлган ишларни шу қадар шодланиб, ҳузур қилиб ҳикоя қилади. Меҳнат аҳлининг ўз душманларини танишига бу ерда биз ҳатто ўрта асрдаги «қиз олиб қочишнинг» ҳам керакка яраётганини кўриб турибмиз, деб баъзи дўстларига хат ҳам ёзади!— деб Павлов сўзига хотима берди.

Абиш шунчаки ҳол-аҳвол сўрагани бўлмаса, бу гап устида Павловга ичидан тилакдош одамдек боқиб, бош ирғаганича ўтирди. Шодланганини билдирди.

Шошилиб турган Павлов чойдан кейин овқатга қарамай кетиб қолди. Энди кеч бўйи, то овқат пишгунча, ундан кейин тун ярмидан ошиб, узоқ ўтириб бориб ичилган сўнгги чойгача бу мажлис аҳли фақат биттагина мавзуга берилиб, кўнгил бўлди. Абишнинг илтимосига кўра санъат, саз навоси бошланди. Булар Дармен-

нинг кейинги шеърлари билан куйларига қулоқ солишди.

Дўмбирасини аста чертиб сўзлатиб, куйнинг асосий навосини усталик билан тўлқинлантириб ўтираркан, Дармен бир нафас хаёл қилди. Атрофида кўз тикиб ўтирган дўстларининг чеҳрасига сеҳн солиб чиқди. Шундан кейин Абишга қараб:

— Менга алланарсаларни айт дединглар-ку. Бу кунларда, бу чоғларда мендан чиқадиган шеър билан сирнинг қандай бўлишини фаҳмлайсизлар-ку! Ҳали ҳеч кимга айтилмаган, изҳор қилинмаган, кўнгилгагина келиб юрган созлар бор эди. Кўзимга кўринса, тирик бўлсам олдин Макеннинг ўзига айтарман деган эдим, Абиш, сафарга кетаётирсан! Бугун айтмасам эшитмай, билмай кетишинг мумкин. Макеннинг ўзи йўқ бўлса-да, дўстлари ўтиришибди-ку. Шуни ўйлаб айтмаганимни айтай, сақлаб юрганимни ўртага ташлай дедим. Лекин ўзларингиз ҳам биласиз, Бақойинг айтадиган «Шаркен» эртагидаги ёш Зуқул-Макен, ботир акаси Шаркеннинг ўлиmidан кейин нима деган эди? Ўзининг бор вужудини ўқ тешган, ярадор. Оғаси бўлса ўлган. Шунда оқл дўст Дандонга айтган эди-ку: «Ичидаги яра анави, сиртидаги яра мана бу, кўнгилни овлагудек бир ишлардан сўзласанг-чи, Дандон!» — деб. Мен ҳам ўшанинг баъзи баъзи жойларидан чертиб кўрай-чи, қани! — деди.

Одатда донм очилиб-сочилиб сўзлайдиган хушчақчақ Дарменнинг ҳозирги товушида ўйчан ғамгинлик сезилди. Мажлис аҳли унинг сўзларига жимгина қулоқ солди.

Шундан кейин Дарменнинг қийилган мўйлови, қундуздек йилтироқ, қуюқ қошлари, хиёл қон талашиб турган, жуда ўйчан гўзал қора кўзлари тингловчи дўстларини ҳам қизиқтириб, Дарменнинг чеҳрасига қаратди. Дарменнинг товушида шу кунларда қўшилган ўксик шарласи сезилади. Шўрлик ошиқ ўз интизорининг ҳижрон доғини моромсиз дард-алам нафасига айлантириб олибди. Дармен бирпасда даставвал рози-дил айтишган чоғларини эслаб кетади. Яна бир нафасда умидбахш, руҳли куй қанот қоқиб, иккови қилган таваккал аҳду-паймонлари тўлқинланади. Ундан кейин бир вақт, қозоқ шоирлари айтмаган, Абайгина бошлаган: «Кўзимнинг қораси» сингари вазн билан алангаси сўнмас, орзуси туганмас, чин ошиқлиги жўш уради.

Яна бир нафасда Абиш билан Мағишдек дўстларидан Макен иккови олган оғзаки аҳд, дўстона юрак кўмагини айнан баён этади. Яна бир он аста, мулойимлик билан унча-мунча сирни изҳор эта бошлаган дилкаш дўмбира, тезда ўйноқи-шўх йўлга кўчиб, мажлис аҳли кутмаган тарада, ҳазил-аския куйини ҳам чертиб ўтади. Макен билан ўзининг бир лаҳзада қочқин бўлганини эрмак қилади. Яна бир вақт, ўша куйга солиб, мана шу ёнида ўтирган жонини аямайдиган Абен билан Ойшанинг, улуғ гавдали, нордек йигит Муқанинг зарбдан йиқилиб, қонига беланиб ётганини аскияга олади. Озгина мажлис аҳлини кулдира-кулдира, куйлаб кетади. Шунда кўнгилли куйини оғир, ғамғин оҳангга кўчириб, энди бир вақт, ҳув ўша қирғин бўлган куни Алмағамбетнинг қўрқиб, ўти ёрилиб кетаёзганини ҳажв қилади. Мажлис аҳли ичак бағри узилиб кулишаётган пайтда, Алмағамбетнинг ўзи ҳам ўша куни кайфи учиб кетганини ўтирганларга англаймоқчи бўлади.

— Қандоқ қилай қўрқмай! Қўрабойнинг ёлғиз муштумининг ўзи қоп-қора тўқмоқдек. Ўша кофир мушт келиб тегадиган бўлса, бир бурда Алмағамбетдан нима қолади, деб чўчиганим рост!— деди.

Абен билан Ойша кўзларидан ёш чиққунча кулишаркан, Алмағамбетга раҳмлари келиб қарашади.

Ўзининг оғзига қараб ўтирган дўстларига Дармен борлиғи билан берилиб, меҳрини қўйиб сирлашди. Баъзан кўнгилларини кўтариб, кулдириб олган дўстларига энди кўп оғир бир иоласини айтиб шикоят қилади.

Кўп кунлар ўтса-да, беҳисоб соатлар уни сарғайтириб ўтиб кетаётган бўлса-да, у ҳали Макендан бирор хабар, дарак билгани йўқ. Баъзан бу унинг озиб кетган, йиғлаб, қийналиб, Дарменни ёрдамга чақираётган ҳолда кўраркан. Шундай тушларидан бирида Макеннинг чуқур зиндон ичидан чирқираб чиқаётган товушини эшитади. Шунда Дармен: «Мен борман, ёнингдаман!» деб бақириб жавоб қилай деса, товуши чиқмай қолади. Қўлини чўзай деса, ёнига тортилиб боғлаб қўйилган қўллари боғни узолмайди. Дармен бу кайфиятни шу ердагиларга биринчи марта изҳор қилиб, зорланиб куйлаганида, ҳалигина кулиб ўтирган Ойша мўлдир-мўлдир ёш тўқади. Абишга шоир дўстининг ҳалигки сўнгги шеърлари русларнинг моҳир донолари ёзган баъзи бир балладаларга тенг яратилгандек кўринади.

Дармен ниҳоят, бир бошқача нафаси юзга урилиб тургандек, шу қадар иссиқ ҳолатни гавдалантириб ўтди.

Тош қамоқхонадан бадтар бўлган Алимбек тиломочининг уйига Дарменнинг танокори у ёқда турсин, шу зайл зорланишининг, чекаётган дарди-аламининг шоҳиди бўлган хатлари ҳам етмас, тегмас экан. Бераҳм тиломоч унинг ҳам йўлини кесиб қўйибди. Шунинг учун сўнгги кунларда ҳеч бўлмаса шу йўл билан етармикан деб Қакитой билан Дармен бир иложини қилиб кўришибди. Макенга атаб кўйлак, камзул, пўстинлар тиктиришиб, ўшаннинг ёқасига, қайтарма ёқаларига, адилларига Дармен кўп туморлар чатиб юборибди. Уша туморларнинг ҳаммаси етарми экан Макенга. Агар омон-эсон етадиган бўлса, қандай сир борлигига эътибор қиларми экан ошиқ ёр! Уша туморларда ғамгин кўнгилнинг интизорлиги тизилиб, хатга битилиб, юборилгандигини сезармикан! Топиб ола билармикан интизор! Кейинги узун, ўзгача янги бир оҳангда айтилган ажойиб ўлан шу зайл намён бўлиб жўш урганди. Уйдагилар сўнгги чойга қарашаётган пайтда бу шеърнинг охиридаги шубҳали савол, умидли савол, армонли саволлар такрорланди. Дармен шу жойини қайтарганда, уйдагилар бир оғиздан тилакдошлик билдириб, барабар гап қотишди. «Макен билар», «хатингни олар», «туморларнинг сирини сезар», «айтганинг келсин, ниятингга ет!»— дейишиб, дўстлар чин кўнгилдан тилак тилашди.

* * *

Дармен билан Макеннинг ишига жони-дили билан аралашган Абиш энди ўша ишнинг суд олдида тамом бўлишини кўра олмади. Ушани: оқ кўнгил, содиқ дўст Абиш, ҳатто Дармендан ҳам кўпроқ орзу қилганди. Шюёр дўстига у худди хайрлашар чоғида: «Энди бор тўсқинчиликлар йўқотилиб, Макен икковинг қайтадан шодланишиб, ўйнаб-кулиб ўтирганларингни ўз кўзим билан кўриб кетиш энг қизгин тилагим эди. Илож йўқ. Шунини Макенга ўзинг айт, унутмай айт!»— деб ўпишиб хайрлашди.

Тошкентдан яна ҳарбий хизмат йўли билан Олмаотага бориб ишга тушиш ҳақидаги янги буйруқ, аниқ, муқаррар буйруқ Семейга етиб борди. Абиш хаёл қил-

гай вақтидан олдин жўнайлиган бўлиб қолди. Шундай қилиб, у сентябрнинг охирларида Олмаотага жўнаб кетди.

Шундан бери ойлар ўтиб мапа январь ҳам кирди. Макен бўлса, Дармен билан даставвал гавжум пайтида шаҳарга кирганидан буён сентябрнинг бошидаги бунга жумбоқ бўлган ўша кечадан буён тўрт ой давомида эл-юртидан, яқин кишиларидан йироқда. Тиқ этган хабарсиз, дараксиз, ўзича бир қамоқда ётибди. Фақат сўнгги ой ичида тиломоч Алимбекнинг татар аёли Салима жангий бир куни Макенни соябонли чанада ёнига ўтиргизиб, бошига Салиманинг ўзига ўхшатиб, мана шу шаҳарлик татар аёлларининг таомили бўйича қора чопонча ёпинтириб, окружной суднинг терговчиси Злобиннинг ҳузурига олиб бориб келди.

Алимбек тиломочлик қилди. Лекин Макенга ён босиб, қозоқ боласи, таниш киши сифатида муносабат кўрсатмади. Фақатгина терговчининг Макендан сўраган гапини қозоқчалаб чалакам-чатти тил билан унга айтиб беради-да, Макеннинг жавобини ҳам тузатмай, силлиқламай «менга нима» деяётгандек айтиб бераётганга ўхшади. Макен унга ишонмади. Ўзининг Абиш олдида айтган гапларини ўзгартирмай, бузмай қайтадан тасдиқлади.

У терговнинг ўтганига ҳам бир ой бўлди.

Энди мана, ҳаво очиқ, аёз бўлиб турган куни чошгоҳ пайтида Макенни, анави галгидек, бошига қора чопон ёпинтириб олиб келди-да, Салима яна окружной суднинг юқориги қаватдаги, ўзларига маълум бўлган хонага кирди.

Макен мана шундай, гунг кишилар орасида қолгандек. Сўз қотадиган, орқа қиладиган одам кўрмагани ҳолда бугун, энди ўз ишининг маълум бир қарорга келишига кўзи етгандек бўлди. Ҳали елиб суд маҳкамасига келган соябонли чанадан тушаётганда Макен пайқаб қолди. Мана шу катта бинонинг олди, атрофи, ҳатто Иртишгача тушадиган, катта бир овулнинг ўрнидек кенг майдон тўла қозоқлар туришган экан. Тўхтаб бирор кишига қарай олмаган, юзини бекитиб олган Макен ҳарқалай, гира-шира кўзга чалинган эркакларнинг кўпчилиги саҳро қозоғи. Тўбиқти нусхасида кийинган тўплар эканлигини фаҳмлади. Шунинг билан кенг қайтарма ёқали, мовут сирилган тулки пўстин, сувсар

пўстин, тийин пўстин кийган, татарча телпак кийган бойларни, битта-яримта саллалли муллаларни ҳам пайқаб қолганди.

Узи умид боғлаган, узоқдан суянадиган тоғидек кўрадиган Абайдек ноёб оға, шу зайл шошиб-пишиб кетаётганида, Макеннинг кўзига чалинмади. Ушанга шубҳа қилмаса-да, кўнглида бир оз ҳижиллик пайдо бўлганди. Худди суд эшигига кириб кетаётганида, бир иссиқ товуш орқасидан аниқ қилиб, ҳозирги дақиқада Макенга жуда зарур бўлган бир оғиз гапни етказиб қолди. Макеннинг фаҳмлашича у Алмағамбетнинг товуши бўлса керак. Қимматли гапи: «Тап тортма, ҳайиқма, Макен! Йўқловчинг қошингда, Абай оғанг ҳам шу ерда!»— деган гап эди.

Макен ёвлар томонидан ҳам, дўстлар тўпидан ҳам шундан бошқа қозоқнинг товушини эшитмади. Уни тергаган улуғлар ёлғиз ўзинигина холи уйга чақириб, ҳукмини эшитдирди. Суднинг бу кунги ҳукми ҳам мана шу ўзгача, алоҳида ишнинг кайфиятига кўра, ўзгача ҳукм бўлиб чиқди. Окружной суд ҳукмини кенг мажлисда қилмади. Алоҳида йиғилиш тарзида суд раиси билан иккита аъзоси — уч киши бўлиб ўтказишди. Одат бўйича катта терговларда ҳамиша бўладиган прокурор, ёқловчи адвокат, зал тўла гувоҳлар, тингловчилар ҳам бўлгани йўқ. Чунки иш батамом тергалаётгани йўқ, алоҳида чора тарзида қисқача қарор чиқарилаётир. Шунинг учун Макеннинг ёлғиз ўзини олиб келган стражник, ундан бошқа тергаладиган кишиларни ҳам, гувоҳларни ҳам, холис одамларни ҳам олиб келмади.

Макен эшикдан астагина кириб, секин қадам ташлаб, тортиниб қолган эди. Чўзинчоқ, кенг хонанинг тўрида кўк мовут ёйилган катта столнинг нариги томонида сариқ соқолли, боши тақирланган, кўзойнакли, сариқ чипор тугмали, кўркам бир одам ўтирган экан. Макен ўшангагина тикилди.

Столнинг икки томонида: биттаси новча бўйли, биттаси пакана, оқ сочли, иккита кекса одам ўтирган экан. Тўртинчи киши столнинг бу томонига чап қўлини тираб турган тиломоч. У катта-катта кўзли, сал чўтир, тўладан келган қозоқ.

Макен сариқ соқолли улуғнинг сиймосига боқаркан: «мана бу киши русларнинг ажиб гўзал одами экан» деб қўйди. Одоб сақлагани бўлмаса Макен шу онда ҳам

ўти ёрилиб, қўрққани йўқ. Баъзан ўйлаб кўрса, Макен ҳали ҳеч қачон ҳам унчалик чўчиб, қўрққан эмас экан. Бир вақт ўзига-ўзи: «шу, мен ўзим овсарманми, нега чўчиб, ҳайқиб, қалтираб йиғлаб, ўтим ёрилаётгани йўқ? Еки эсимдан адашиб, гангиб қолганманми?— деган шубҳага ҳам борди. Аслида Макен қўрқоқ эмас, таваккал-у, тақдирга тан берадиган одам эди. У ҳу ўша кундаги қонли жангдан эсидан адашмай ўтгандан кейин «энди нима бўлса ҳам чидаганим бўлсин», «ўкинмайман ҳам, гапимни иккита қилмайман ҳам!» деб ўша тўс-тўполон устида аҳд қилиб, қаттиқ туриб олганди. «Ўтдан ҳам, дўзахдан ҳам қўрқмайман», «ўлсам ўларман, чидайман» деб қўйганди.

Ҳозир Макен билан суд раисининг ўзигина савол-жавоб қилди. Эшикдан кириши биланоқ стражник ёнидан узоқлашмай, битта-битта қадам ташлаб, тортиниб қолган Макенни суд раиси чўчиётган саҳро қизи деб билди. У мулойим товуш билан сўзлаб, қўли билан ишора қилиб:

— Берироқ, берироққа, яқинроққа келинг!— деб ўзи чақирди.

Тиломоч ўша гапларни айтиши билан Макен аввалги ҳаракатини тезлатса-да, оёғини ардоқлаб аста босиб, залнинг ўртасига яқин келди. Баланд, матол бўйли, қийиқ бел камзул кийган, зар дўппининг устидан ипак рўмол ташлаган, қора тўридан келган, нурли, ўйчан кўзли қозоқ қизи, суд раисига суйимли кўринди.

Раис гап бошлашдаёқ, Макеннинг ўз отини, отасини, ёшини, ўқиган-ўқимаганлигини, бир бошдан сўрай бошлади. Стол бошидаги пакана тўра, Макеннинг тиломоч таржима қилаётган гапларини хатга битиб ўтирибди. Макен уни ҳам фаҳмлади. Борган сайин Макеннинг кўнгли ўзи кутмаган ҳолда, шу қадар тинчланиб таскин топди. У энди ҳатто ҳалиги чиройли раиснинг ўрни билан сўраётган сўзларига танқидий назар билан боқаётгандек ҳам бўлди. Ичидан: «олти ойдан буён ким эканлигимни хали ҳам билмабдими? Роса беш йил сўраб, хатга битиб, қайта-қайта айтдириб, ёздириб олишган эди-ку, а! Менинг отим билан отамнинг оти қиш бўйи қанча-қанча қоғоз бетини тўлдирган эди-ку? Бундоқ қилиб, қайта-қайта ижикилай бермай, қарорларини айта қолишса, нима қилади?» деб ҳам қўйди. Ўша хаёлига кўра ҳозир жавоб ҳам, қулай пайт ҳам топилгандек

бўлди. Дам ўтмай суд раиси Макеннинг Дарменга қачон кўнгил берганини, Дойрдан нега қочганини аниқлаб сўради. Унга Макен гапни қисқа қилса-да, жуда ётиги билан қатъий жавоб берди. Дармендан айрилиш деган нияти йўқ. Дойрга қайтиб борганидан кўра ўлишни ортиқ кўради ва подшолик судининг қонунидан ўз бошига ҳомий бўлишни тилайди. Павоҳ излаб келган, йўл-йўриқни билмайдиган саҳронинг ёш қизи, мана шу терговчи улуғлардан раҳм қилишларини сўрайди.

Бу гаплар тиломоч орқали айтилганда, жиддий чеҳраси унча ўзгармаган суд раиси, икки томонида ўтирган ҳамкорлари билан Макен тушунмайдиган, рус тилида, галма-гал сўзлашиб, маслаҳат қилишаётгандек бўлди. Суднинг учта одами — рус одамларининг вазиятидан Макен умидсизланмади. Аслида унинг ҳушёрлиги беҳудага кетмаган эди. Суд раиси: «Мана бу қозоқ қизининг сўзлари ўринли, тўғриси айтиётир, борлиги билан ростини айтиётир!» деган эди.

Бу тўралар маслаҳат уйига кирмаёқ, Макенга тиломоч орқали чиқарган қарорларини баён этишди. Бу ҳукмлари, бу ишни узил-кесил ҳал қилган қарор эмас. Лекин, бунга эшитдирганлари: «Қизнинг боши очиқ. Подшолик қонунига риоя қиладиган округ суди, Макенга озодлик беради. Қалин моли, мулк даъвосини бўлса, қозоқларнинг қонунига ҳавола қилади». Шунинг билан суднинг кўпдан буён кутилаётган қарори чиқди. Ярим ҳукмни суднинг ўзи чиқариб, бу ишдаги ярим тортишталашни икки томоннинг ўзаро келишиб, битишишларига берди. Макен учун бахт келтиргандек бўлган бу қарорнинг даставвалги қисми эди. У—суд чиқарган ҳукм. Бу ҳақда озодлик тиломоч Азим қизи Макенни аввало тўланган қалин мол эвазига зўрлик билан оламан дегувчи Шақар ўғли Дойрнинг талабини суд ўринсиз деб топади. Қизга Дойрга тегмай, ўзи хоҳлаган одамига тегишга рухсат этилади. Уни подшолик қонуни, суд маҳкамаси ўз ҳимоясига олганини маълум қилиб, қўлига озодлик қоғозини беради.

Шундан кейинги бу ишнинг келишиш-битишишга берилган қисми, мол-мулк ҳақидаги гаплар, қизга тўланган қалин мол, олиқ-солиқларнинг ҳаммаси қозоқ халқининг шу кунларда ўзи қўлланадиган одат-таомилга кўра «қизни йўқловчи Шақар ўғли билан қизни ҳимоя

қилувчи Исҳоқ ўғли Какитойлар келишиб, таскин топадиган бўлсин» дейилди. Бу ҳукм суднинг катта залига лиқ тўлган қозоқларнинг ҳаммасига маълум қилинди. Эндиги узоққа чўзиладиган келишиш ҳақидаги алоҳида гап ташқарида, суд маҳкамасининг олдида олиб борилди. Урозбой, Дойрлар тўдасининг елпатак тилакдоши бўлиб келган шаҳар савдогарлари, муллаваччалар, муллалари, тиломочлари қанча кўп бўлишса, Абайнинг атрофидаги тилакдошлар ҳам етарли даражада кўп эди. Булар у томон, бу томоннинг қайиқчилари, ҳар хил майда ҳунармандлар, меҳнат аҳлидан бўлган кўпчилик эди. Яна усти-бошлари нимдош бўлса-да, русча кийинган ишчилар кўринади. Айниқса гавдалари, жуссалари бўлали, барваста келган, ўттиз-қирқтаси бирлашиб, тарқалмай юрган грузчиклар эди.

Буларнинг Абай билан Какитойни, Дарменни ва ўшаларга тилакдош бўлиб элдан келган кўп қозоқларни қуршаб юришларининг ўзи ҳам, бугунги кунда катта бир дабдаба, кўнгилли кўриниш бўлиб чиқди.

Ҳозир Абайнинг чеҳрасидаги шодлик уни ёшартириб, алоҳида яшнатиб юборганга ўхшайди. Юзида кулги, рангги ҳам кириб қолгандек кўринади. Ранж кетган қош-қовоғи юқори кўтарилиб, керилиб кетибди. Кўзларидан атрофга нурли, ўзгача бир нуъла сочилаётганга ўхшайди. Шодлик, игилик шуъласи! Қорасидан оқи кўп соқол-мўйлови хила ёшга борганидан дарак берса-да, Абайнинг лабларидаги кулги, кўриниб турган оппоқ, дона-дона тишлар қатори унинг ёшини ҳам унутдиргандек кўринади. Енидаги Какитойни, Дарменни икки томон қўлтиғига олиб қучоқлаб, суд маҳкамасидан чиққанда, Абай кўкрак кериб, шу қалар кенг нафас олиб, қаддини ростлаб чиқди.

Бу ишнинг тўс-тўполони бошланган куни, Урозбойдан Эсентой олиб келган кибрили, қўланса салом Абайнинг ёдидан чиқмаганди. Ушанда ҳайиқмай, нафратланиб, таваккал қилиб ўзининг чидашга аҳд қилганига энди ичидан шодланиб хурсанд бўлди. «Евузлик билан ҳар бир тўқнашув, қани энди ҳамиша шу йўсинда тамом бўлса! Шу зайл таскин топса!»— деб сўнгги сўзларини қувониб келишаётган Какитой билан Дарменга барала айтиб юборди.

Абайнинг бу кайфиятига четдан боқиб турган кўзлар ҳам бор эди. У — Эсентой билан Урозбойнинг ҳа-

задга, кек ва ғазабга тўлган кўзлари. Абайни пайқашни билан Эсентой чап қўлининг жимжилоғи билан қатор турган Урозбойнинг жимжилоғини миждилаб олди.

— Ёвлашиб, ўлкаси оғзига тикилиб келаётганини қара!— деди.

Урозбой тишини тишига қўйиб, хириллади. Ғазаб билан хап этган қолоғон итдек ириллаб:

— Борганича бора берсин-чи... Ҳаддидан оша берсин, бузиб ёра берсин Иброй! Буни бир қон тортиб бораётир ўзи. Тилаган насибасини олдига тортарман ҳали... Яна кутдим келгусини, дамнингни чиқарма!— деб Эсентойнинг қўлини қисганича, силкитиб қўйди.

Макен бўшаганига хурсанд бўлиб, хотиржам бўлиб чиққанидан, иккинчи навбатдаги келишиш маслаҳати-га Абай қатнашмади. Макен сўнгги марта суд маҳкамасида Алимбек тиломочнинг хотини билан чиқди. Абай Алимбек билан сўзлашиб, Макенни Даниёрнинг уйига олиб бориб, ўз ихтиёрига қўядиган бўлишди.

Мол-мулк ҳақидаги Урозбой билан Дойр айтган қалин молнинг чиқимини «Дарменнинг дўстиман» деган Абай томондагилар дов-жанжалсиз, тўла-тўқис қилиб тўламоқчи бўлишди. Абай қарши томоннинг ўйлаганидан йироқ тушиб, нима деса кўнадиган бўлиб чиқди. «Тилаганини бермоқчи, деганига кўнмоқчимиз»— деди.

Ҳар икки томоннинг сўзига эга бўлиб ўртага тушган Айтқози деган белогочлик қозоқ—пишиқ, сўзамол йигит орқали Абай келиш сўзни тортишувга айлантирмай осонгина ҳал қилди. Ҳали кўп довлашамиз деб ҳамон гезариб, одам ўлдирадигандек қовоғидан қор ёғилиб ўтирган Урозбойлар, Абайнинг мол-мулк тўғрисида кўна қолганини эшитганда, бир оз вақт нима дейишларини ҳам билмай, гангиб қолишди.

Шундан кейин излагани ёмонлиқ бўлган Урозбой, яна ошиб кетиб, қилинган беодоблик учун айбона мол талаб қилди. Айтқози Абайларга бу саломни олиб келганда, Абай ўз оғзи билан беодоблик учун икки тўққиз мол атади. Дарменнинг кўп дўстлари бўйнига сал салмоқ бўлиб, тарқалиб, тушадиган чиқимларга парво қилмади. Мол тўғрисида ўз томонига ўзи салмоқ солган Абай, Урозбой, Дойрларнинг қанчалик томоғи тақиллаб турган бўлса-да, тезгина ҳалқумларига тикиб, босиб қўйди. Кўп ойлاردан буён Абай билан унинг бир қанча дўстларини Семейда истиқомат қилдирган гўзал

юзли, сезгир қалбли, камтар-камсуқум Макеннинг можароси шунинг билан тамом бўлди.

«Макен қизнинг гавғоси» деб, Дарменнинг интизорини, азиз ёрини аллакимларга ёмонотлиқ қилиб айтдирган оғир кураш, ҳали ҳам кўп зиддиятини кейинга сақлаб қолди.

Абеннинг тўрдаги уйида, қош қорайган пайтда Дармен эшикдан кириб келган Макенни қанчалик изтироблик, интизорлик билан қарши олганини ўзи ҳам англай олмади. Макенни тиломоч Сармоновнинг уйдан ўзи бориб бундан бир соат муқаддам бўшатиб олиб чиққан Какитой йўлда ҳеч ерга тўхтамай, тўғри Затонга кетди. У Дарменга олдиндан Макенни фалон вақтда олиб келамиз деб айтмаган ҳам эди. Кечки пайт говгум уйда, интизорлик чекиб кундагидек ёлғиз нолаюнаво қилиб, дўмбирани аста динғиллатиб «куйнинг асосий навосини» чертиб ўтирган Дарменнинг кўнглида Макен ҳозир келар деган умид йўқ эди. Лекин азобга тўла ойларнинг кечаю кечаларида асти тинмай сарғайтирган интизорлик ҳозир ҳам Дарменнинг борлигини, фикри-ёдини заҳарлаб, ҳолатдан кетказгандек бўлаётганди.

Какитой Макенни тўрдаги уйига киргизди-ю, ўзи орқага чекиниб кетди. Шу чоққача бўлган даҳшатли, азобли, исканжа-жазо чоғида кўзидан бир томчи ёш чиқмаган Макен ҳозир Дармен қучоғига олган пайтда иссиқ ёшларини тўкканича, унсиз йиғлаб юборди. Дармен унинг ҳали исимаган юзидаги совуқ ёшларини ютганича ўпди. Даставвал учрашиш онларидагина эмас, икковининг севгиси, шайдоликларида аслида ўзи гап кэмда, бир-бирларини кўнгил билан сўзсиз англаш, билишга мойиллик кўпроқ эди. Ҳозир ҳам чала ечиниб бўлган Макенни қучоқлаганича кўрпачага ўтиргизаркан, Дармен ҳали ҳам ёпишиб, ичидан сиғинганича ўпаётир. Аллакимга, аллақандай тақдирига олқиш айтиб сиғинаётир.

Макен ҳам аввал Дарменга хиёл қаршилик кўрсатгандек, холи, ёлғиз уйда сиқилиб, тортиниб турганича товушини ҳам чиқармаган, қучоғини ҳам ёзмаган эди. Бу онларда фақат Дарменнинг қучоқлаши билан қислиб-қимтинибгина ўптирган эди. Кейин у ҳам ўт олгандек, иссиқ лаблари титраган ҳолда ўзи ҳам Дарменга берилиб, иссиқ, нозик аланга билан ёпишди.

ҚАЙҒУ

1

Абай билан Дармен Қўнғир адирдан ошиб, баландликдаги қўнис — Мўлали сувга етишганда, кун ботиб бораётганди. Кузнинг булутли ҳавоси очилмади. Эртадан кечгача қаттиқ изғирин эсиб турди. Усиз ҳам уводага айланган кўп жотоқларнинг овули ҳозир айниқса тутдек тўкилиб турибди. Йигирмага яқин кўҳна кулбали, йиртиқ, қурум босган капали овулнинг ҳаёт аломати билинар-билинемас. Фақат, ҳар уйнинг панасидан ҳуриб чиқадиган ориқ кучук, қотма, суллоҳ қанжиқлар кўринади. Баъзи уйларнинг тундигидан ингичка бўлиб, ёйилиб кетаётган тутун пайқалади.

Эшикда юрган киши кўзга чалинмайди. Унча-мунча тамаддиғини ёлғиз-ярим соғин молидан чиқарадиган оналар, ўз уйларининг панасида битта-яримта сигирларини соғиб ўтирибди.

Иккита йўловчи ўзлари излаган уйларини ҳеч кимдан сўрашмаёқ, сиртқи кўринишидан билишди-да, тўғри келиб тушишди. Дармен йўл бопшлаб келди. Мана шу уйга келиб, тушиб юргани учун эски наमतга ўтган йил ямалиб қўйилган янгироқ наमत эсида турганди. Ҳозирги пайт ўша қизил наमत айниб, қурум сариққа айланса-да, сириб ямалгани белги бўлди.

Йўловчилар келиб тушганларида, буларни пайқаб ёнларига келган одам бўлмади. Абай сал нарироқда тушовлаб қўйилган иккита отни кўрди. Биттаси Эрбўлнинг оёғи ола қўнғир оти бўлса керак. Биттаси Бозоралининг, бир вақтлардаги чавқар оти, бу кунларда

оқиш-кўкка айланган от. Иккита отни таниган Абайнинг эсига отларнинг эгалари тушди. Кун бўйи йўл юриб, сиқилган кўнгли энди хиёл кўтарилиб кетди.

Уй ичидагилар бу чоғ «биров келди-ку» деб парво қилмаганга ўхшайди. Одам йўқ, эгасиз уй бўлмаса, ёки бошқа бир фавқулодда ҳолат бўлмаса, отдан тушган бегона меҳмонларни сезган итлари юлқиниб ҳуриб, чуввос солаётганда, жони бор уй эгасининг биронтаси ё чиқса, ёки товуш берса керак эди. Бу уйда ундай аломат кўринмади. Абай билан Дармен уйга кирганларидан кейингина бу аҳволнинг сабабига тушунишди.

Чоққина кўҳна уйнинг чап томонида, ерга солинган тўшакда бемор ётибди. Икки эркак, бир аёл ўша ўсал ётган касалнинг эски тўшагини қалаб, энгашганларича беморга тикилиб ўтиришибди. Ўша одамларнинг ҳолатини кўрганда, Абай билан Дармен аҳволни аниқ билишди. Буларни эндигина пайқаган соғ кишилар дарҳол бемордан чекинишди. Абай билан аста сўрашиб, тўрдан жой бўшатиб, ўрин берганлар — Бозорали билан Эрбўл эди.

Аёл, унсиз ёш тўкиб ўтирганича, кўпда қўзғалмади. Абай булар билан секин-секин, қисқагина эсон-омонлик сўрашли-да, беморнинг ҳолини сўради. Шу чоғ беморга тикилиб ўтирган аёл, касалнинг имлаб қилган ишорасига кўра энгашиб, эгилди-да, юзига юзини тақадди. Шундай қилди-да:

— Келган Абай, Абай, Дармен!— деб, икки-уч марта қаттиқ-қаттиқ такрорлади.

Сўнг Абайларга қараб «келган ким»— деяётир, тилга кирганга ўхшайди.

Шундан кейин Бозорали Дарменга маслаҳат берди.

— Енига яқин бор-чи, сени кўп йўқлаётир. Айтадиган гапи борга ўхшайдими дейман!— деди.

Дармен устки кийимини ечиб ташлаб, камзулида қолди-да, ҳалиги аёл ўтирган жойга чўккалаганича энгашди. Абай ҳам шу чоғ тумоғини олиб, тўшакнинг бош томонига тирсагини тираб келди. Бошини Дарменнинг бошига теккизиб, ҳоли қолмаган беморнинг кўз олдига юзини рўпара қилди.

Шу чоғ Эрбўл ўчиб қолаётган ўтга қурғоқ чалма қалаб, пуфлаб, қайтадан ўт олдирган эди. Бир нафасдан кейин ловиллаб, аланга отиб олаётган ўт беморга Абай билан Дарменнинг юзини аниқ кўрсатди. Бемор-

нинг оппоқ соқоли узунлигича уюшиб қолганга ўхшарди. Каттароқ бурни ҳозир сўррайиб қирра тортган. Кичикроқ кўзлари очилар-очилмас пастга боққан. Оқарган қуюқ қошлари тартибсиз пийпаланиб, қовоқларига ёйилган. Дард енгган кекса, ўзига томон энгашган юзга галма-гал қараб, хиёл жилмайгандек бўлди. Товушини зўрға чиқариб:

— Абай-ми-сан?— деди. Киприкларинингина кўзга-тиб, ўзи томон чақиргандек бўлди.

Абай унинг нима демоқчи бўлаётганини англади-ю, юзини беморнинг соқолига босди. Бемор, буни маъқул кўриб, бош эггандек ишора қилди-да, Абайнинг қулогини, чаккасини, пешонасини ҳидлаб ўпаётгандек ҳаракат қилди. Кўпдан буён кўзидан чиқмаган дона-дона томчи, иссиқ ёшлар Абайнинг кўзларидан оқиб, кекса дўсти Даркембойнинг бурнига, ўнг юзига совуқ томчи бўлиб, кетма-кет оқиб тушди.

— Оҳ кексам!.. Азизим, а!— деб Абай, ўзи билан ўзи сўзлашаётгандек хўрсиниб, оғзидан ўт сочилиб кетди. Ҳикмакка ўхшаб қалтираб чиққан нафаси, қаттиқ қайғираётганини билдирди. Улуғ одамгарчилик билан меҳрибон дўстлик фазилатларини ўзида мужассам қилган кенг қалб, гоят аччиқ бир дард-алам билан жуда эзилаётганга ўхшайди.

Дармен йиғлаб юборди. Жанғил ҳам бурнини тортиб, янада унсиз ёш тўкди. Орқароқда ўтирган Эрбўл ҳам Абайнинг оғзидан чиққан ҳалиги аланга-ю оташдек нафасини пайқаганда, қаттиқ «оҳ» ургандек бўлиб, уҳ тортиб юборди. Дами ичида, жим бўлиб, бошини қуйи солиб ерга боққанича Бозорали ҳам оғир ғуссага ботган. Лопиллаб ёнаётган чалманинг ўйноқи шуъласи, унинг қошлари орасидаги учта чуқур ажинларини алоҳида кўзга ташланган сояга ўхшатиб кўрсатади. Ранж, нолиш, ғам-ғусса хулёси аниқ кўринаётганга ўхшайди.

Ҳали ёнига кимлар келганини яхши билиб ётган бемор энди бор қувватини, эс-ҳушини куч билан йиғиб олди. Яна қовоғи билан ишора қилиб, Дарменни ўзи томон тортди. Ёш йигит кекса оғасининг қийналган юзларига юзини тақаб, энгашиб келди. Даркембойнинг салмоқ билан зўрға кўзгалган кичик-кичик кўзлари бир нафасга Абай томон боқди-да, Дарменга сўз қотди. Пичирлаб айтса-да, аниқ қилиб:

— Абай сенинг... қарзингдан... қутулди!..— деган гапларни бўлиб-бўлиб жуда секин айтди. Оз қолган мадорини эҳтиёт билан сарф қилиб, яна бир нарсалар демоқчи булаётгандек кўринди. Қуввати кам бўлгани билан эси жойида, ҳуши ўзида эди. Оқил кексанинг ҳалиги сўзларини эшитиш билан бирга, уни қуршаб ўтирган дўстларининг ҳаммаси ҳам буни яхши тушунишди.

Эрбўл, Абай, Дармен учовнининг ҳам эсига илгари ўтган, Даркембойнинг ўзи аралашган бир вақт тушган эди. У Қунанбой Маккага жўнай деб турган соатда, Тинибойнинг ҳовлисида, Семейда бўлган воқиа. Уша чорлар кўзи оғриб, кнр рўмол билан боши аралаш кўзни қийиқ танғиб олган ўн-ўн бир яшар бола Дармени, Даркембой Қунанбойнинг олдига олиб борганди. Етимнинг Қунанбойда ҳақи борлигини айтганди. Шунда Абайнинг оғзидан бир гап чиққан эди. Еш бола Дарменга қараб: «Отам учун мен қарздорман» деган эди. Ушанда айтилган гап, одил одамнинг, одамгарчилиги зўр одамнинг шарти ҳисобидаги гап экан.

Бугун ўлим тўшагида ётган Даркембой бу хусусда бекорга орзига олмади. Бозорали билан Эрбўл ҳам ўша ишни эста олиш билан бирга, Даркембойнинг гапини ўзларича маъқуллагандек бош эгишди. «Хў ўша вақтдаги Дармен қандай эди, букунги Дармен қандай!», «Абай билан икковининг ўртасидаги муносабат қандай!», «Туғишган деган шунчаки гаплар!», «Букунги Дармени, букунги Абайнинг боласи эмас деб ким айта олади?», «Баъзи бир боласидан, оға-инисидан, яқин жигарларидан Абайга Дармен шу қадар яқинроқ, иссиқроқ, қимматлироқ деса, ким йўқ дея олади?» Даркембой тўрт дона сўз билан шунга ишора қилди. Бозорали, Эрбўлдек ёри-дўстларнинг ўз кўнгилларидан кўп ишларни ўтказиб, маъқул кўриб ўтирганлари ҳам шунинг учун эди.

Дармен билан Абай ўз муносабатларини ўртага солиб юришмас эди. Фақат ҳозир Даркембойнинг оғзидан чиққан озгина гапдан кейин, кўнгилларининг чуқур жойларида, ичида ётган бир меҳрларини англашди. Дармен йиғлаб ўтираркан, бемор кексага сўз қотиб жавоб қилмади. Фақат бошини қайта-қайта эгиб, оғанинг гапини маъқул кўрганини билдирди. Яна шундан кейин ҳам Даркембойнинг бир нарса демоқчи бўлаётганини фаҳмладн. Беморнинг оғзига, кўзларига тикилганича

сиймосида:— «Яна айт!», «Яна айтишнингни кутиб турибман!». «Нима васиятинг бор?»—деган савол акс этган ҳолда термулиб ўтирди. Бу дам, мана шу иккита житарнинг видолашаётган дами эканлиги ўтйрганларнинг ҳаммасига маълум. Қичкина уйда Ғафат Дармен эмас, бемор тўшагининг атрофига йиғилган кичик тўпнинг ҳаммаси ҳам, узилай деб ётган ноёб инсон билан видолашиб қолиш вазиятида ўтиришибди. Шунини фаҳмлаган эсли аёл — кўзи ёшли Жағғил, икки-уч марта эшикка аланглаб, ўз-ўзига айтаётгандек қилиб сўзланди. Пичирлай берди. Чолнинг кўпдан буён тилдан қолиб, индамай ётиб, сўнгги айтадиган гапларини эндигина айтиб кетмоқчи бўлаётганини англаган сайин, Жағғил ҳалиги пичирлаб айтаётган гапларини такрорлай берди.

— Раҳим қаёқда юрибди, а? Келмади-ку! Раҳим нега бунча кечикди! Ҳалиги Раҳим келмади-ку — деб кўборди яна. Худди шу чоғ онаси кўз тутаетган Раҳим ҳам Абай билан Дарменга салом бериб кириб келди.

Бу кунларда ёши ўн тўрт-ўн бешга чиқиб қолган йигитча Раҳимнинг бўйи новча, оқиш юзи очатқи, озғин экан. У уйга кириши биланоқ онасининг унсизгина, қўли билан қилган ишорасига кўра, тумогини ташлади-да, отасининг тўшаги ёнига келиб, Дармен билан ёнма-ён ўтириб энгашди. Даркембой Дарменнинг ёнида ўзининг ёлғиз боласини, ёш боласининг юзини кўрганда қаттиқ ҳаяжонга тушиб, жўш уриб келган бир хаёл билан ғамгин тортди. Оқариб турган нафис лабларини йиғиштириб, тишини-тишига қўйиб, ғоят аччиқ бир заҳар ютгандек, дард-аламга ботгандек бўлди.

Абай кўриб ўтирибди. Кекса дўстининг сиймосидаги мана шу хиёл ўзгаришда, унинг айтмоқчи бўлган бор армони акс этгандек бўлди. Бу дунёдан олиб кетаётган бир оҳи-зори билингандек туюлди...

«Ёши етмай, бўғини қотмай, етим бўлиб мана бу ёлғиз болам қолаётир. Қўлида бир ҳунари йўқ, олдида моли йўқ, атрофида паноҳ йўқ. Кимга қолаётир?»—деган хаёл «аҳволи нима бўлади»—деган хавф шубҳа Даркембойнинг бирйўла тинкасини қуритгандек кўрилади. Шу ҳақда ўйлаб ўтираркан, Абай Даркембойнинг юзига зеҳн солди. Оғзидан яна бир айтсам деган армони чиқадими? Ёки унга мажоди келмай, ҳоли етмай ўтиб қоладими? Айтилиб бўлмаган армони билан узи-

ладими! Ундай ҳасрат мана бу юмилган оғиз ичидан чиқмоқчи бўлиб туриб, чиқа олмай кетса, унинг ўзи ҳам бир жазо-ку! — деб қийналиб ўйлаётганди.

Ҳали бир пичирлаб, бир-икки оғиз сўзлагандан кейин хила вақт жим қолган Даркембойнинг кўзлари дарменни ёнидан йироқлаштирмай, ҳали ҳам «қулоқ сол» — деяётгандек ўзига тортиб ётганди. Шунинг учун ҳам Дармен унга: «яна эшитаман!» — деяётгандек кўзини олмай тикилиб ўтирганди. Энди бир вақт, Дармен билан Раҳимга галма-гал назар ташлаб ётган Даркембой, яна бир нарсалар демоқчи бўлди. Лаблари сал ҳаракат қилди. Шу чоғ яна аниқ пичирлаб айтилган гап эшитилди. Дармен аниқ эшитиб кўнглига тугиб олиш учун оғасининг оғзига қулоғини тутиб энгашди.

— Раҳимни сенга топшираман... Шунинг одам қилиши сен ҳам бурчим деб бўйнингга ол!.. Шунинг билан оқла Абайнинг тарбиясини! — деб сўзини битирди, энди Абай томонга кўз ташлади. Абай ҳам ҳалиги Дарменга ўхшаб энгашиб қулоғини тўсди. Бемор бунга қисқа қилиб ҳолсираб, узилиб бораётган нафаси билан пичирлади.

— Раҳимни ўқишга бер-чи! Буни ҳам одам қилчи!.. — деб сўнги видолашиш сўзига шунинг билан хотима берди.

Даркембой энди шилқ этиб тушиб, жим бўлганича кўзларини юмди.

Узилаётирми ёки видолашиб, васият қиламан деб уриниб қолдими, билиш қийин эди. Абай беморнинг томирини кўрди. Хиёл билинар-билимас, онда-сонда бир уриб турибди. Уйдагилар беморнинг юзига, ҳар бир ўзгаришга зеҳн солиб, тикилиб ўтиришиб, энди бир хаёлга боришди. Ўзларича тахмин қилишиб:

— Ҳалиги гапдан чарчади, бир оз тинчлансин! — деган хулосага келди Бозорали.

— Қайта-қайта сўраб «келадими», «келадими» деб Абай билан Дарменга илҳақ бўлиб ётган эди. Буларни кўриб, армонини айтгандан кейин, энди тинчланди шекилли! — деган фикрни айтди Эрбўл.

— Хиёл кўзи илинганга ўхшайди... Уйқуга кетмадим экан! — деди Дармен умидини узмай.

Абай билан бошқа катталар унинг гапига жавоб беришмади, улар билиб ўтиришибди. Шу аҳволга етган беморда худди шундай пайтда уйқу бўлмайди. У борлиқ билан йўқлик орасидаги бўйсүниш. Узиладиган

пайтнинг бири. Дармен сингари ёш, илгари ўлим курмаган тажрибасизлигини қилаётир. Еки у ўзидан кичик Раҳимнинг кўнглини овлаб, умидини тиклаётир.

Лекин унинг гапига тажрибали катталар илтифот қилишмади. Уларнинг фикри: энди қандай бўлмасин беморни тинч қўйиш керак. Дарменга ўша ўтирганича ўтира беришни қўли билан ишора қилиб буюрди-да, Абайнинг ўзи энди тўрға томон силжиб, орқага сурилди. Бозорали билан Эрбўл ҳам одатдаги меҳмонлардек сал бемалол ўтиришди. Шундан кейин булар ҳол-аҳвол сўраша бошлашди. Бозоралининг сўрашига кўра, Абай бугун Қўриқдан чиқиб келишганларини айтди. Кузнинг қисқа кунда шошилмасдан, аста-секин келишибди.

Абай Даркембойнинг қандай касал бўлганини, қачон касал бўлганини энди аниқлаб сўради. Бу ҳақда Бозорали, Эрбўл, Жанғил учови бири олиб, бири қўйиб айтиб беришди.

— Касал бўлганига, ётиб қолганига бугун тўртинчи кун!— деб Бозорали гап бошлади.

— Яқинда ётган бўлса-да, дардининг бошланиши оғир дейишганларидан кейин, мен ўтган куни бир келиб кетган эдим. Ушанда ҳам қаттиқ ихраб ётган эди!— деди Эрбўл.

— Даставвал ётишдаёқ қаттиқ ётди. У тўғри!— деб Жанғил ҳам энди чой қўйиб, қозон осиб юрган ерида гапга аралашди. Нимадан бўлганини ҳам Жанғил ўзича тўғри ўйлаб, дуруст тушунган экан.

— Совуқ тегди. Мана шу бир ҳафтадан буён қора совуқ, қаттиқ шамол бўлиб турибди-ку! Қўрага ташилмаган бир ғарам пичани бор эди, Қарағанди сойда мана бу қўшнининг аравасини сўраб, ёнига Раҳимни олиб, бир кун эрталаб ўшанга кетган эди. Боргандан кейин, қиламан деган ишини қилмагунча тинадими бу киши... Аччиқ изғириқнинг устига гупиллаб қор ҳам ёққан экан. Шунга қарамай ота-бола иккови кун бўйи пичан ташиб, қўрага уйиб бўлишди. Чакмони бўлса юпқа, ёқаси ҳам очиқ эди. Ишга қизиқиб кетиб, уни ҳам ўйламаган-ку. Меҳнат оғир, ҳол-қувват оз, усти-боши ночор... Суяк-суягингдан ўтадиган қаттиқ изғирин! Бошқа нарсадан эмас, ҳаммаси ўшандан бўлди. Эл ёта уйга келишганда «Жанғил-эй, қаттиқ совуқотиб, жуда қийналиб келдим-да, мана шу бугунги кун бошимга ет-

маса эди!»— деди. Айтгани бўлди, эртадаб тавоий ба-
дани қизиб, йўталиб ёта олмай, қийнала бошлади...
Ушанинг оқибати мама!— деб очатқи юзги Жаъғил
билгани ва сезганларининг ҳаммасини аниқ қилиб, зий-
раклик билан айтиб берди.

Кўп танглик-муҳтожликнинг, кўп шўрнинг ялвоц
турли ҳасратини тортган одам — Бозорали ўзинияг ач-
чиқ, кўнгилсиз хаёлларини айтди.

— Турган гап-ку... Жаъғилнинг ҳалиги гапи касал-
нинг сабабини ҳам, пойлаб юриб топган пайтини ҳам
кўрсатиб турибди. Қандай исканжаларга тушмаган
Даркембой эди. Лекин одам темир эмас-ку. Кўнгиа ғай-
ратли бўлгани билан, эски чопон этга паноҳ бўладими?
Ғурурли кўксини бекитай дегани билан қора довул
қўядими? Бепоеъ далада, қалин қорда, кимсасиз хил-
ват жойда, бир тўда бўри қуршаб олса, одам қўлида
қуроли бўлмаганда, пиёда қолган чоғида: яхши бўлди
нима, хушфеъл бўлди нима, қимматли, керакли бўлди
нима, буларнинг ҳаммасининг ёрдами тегадими? Шу
зайлда қарилик, йўқчилик, нотовонлик, энгилсиз-юпуи-
лик, очлик сингари қуршаб олган бўрилар кўп-ку. Ҳам-
маси йиғилиб келиб, кишанлаб йиқитганини кўрмив-
санми?— деди.

Еши етмишдан ошиб бораётган Даркембойнинг бу-
гунги ҳолини Бозоралининг мана шу гапларидан ўрин-
лироқ сўзлар билан ифодалаш қийин эди. Абай билан
Эрбўл «рост, рост» дейишиб, бош ирғашди, холос. Шу
кеча Даркембойнинг ҳолн оғирлашиб, соат сайин ҳолат-
дан кета берди. Уй ичидагилар овқат ичиб бўлишлари
биланоқ келган пайтларида, жимгина, зўрға-зўрға ёт-
ган беморга, шунчалик ҳолати оғирлигига қарамай,
қаттиқ бота бошлаган қийналиш билинди. Уша, сўнги,
тўсатдан ўзгаришнинг аломати экан. Яна бир оздан ке-
йин ғарғара кела бошлади. Абай билан Бозорали,
Эрбўл учови ҳам бу товушга ялт этиб қараб, кўнгил
бўлишди. Учови ҳам галма-галдан беморнинг ёнига
якин келиб, эндиги нафасига қулоқ солишди. Шундан
кейин булар яна орқага сурилиб ўтириб, ўзаро секин-
аста ўша ғарғара ҳақида сўзлашишди.

— Аниқ ўша!

— Ғарғаранинг ўзи!

— Маълум... ўша ғарғара!— дейишди. Яна гўшт
пишгунчалик вақт ўтгандан кейин, ҳалиги ёмон аломат

аралашган нафас, оғирлаша бориб, тонг отарга яқинлашган пайтда Даркембой оламдан ўтди.

Эртасига чоштвоҳдан бошлаб, тўпланиб ўтирган жотоқларнинг бор одами ўзларининг қадрли кексаси, қари оғаси Даркембойнинг ўлигини кутиш билан бўлди. Мўлали сувдан қўй қадамидек ерда, давон остида, жстоқларнинг бундан олдин ўлган одамлари қўйилган мозорлари бор эди. Эр-азамат Даркембойнинг жасадини покизалаб ювиб, ўша ерга элтиб, қўйиб келишди.

Абай, Бозорали, Эрбўл билан Дармен бу ҳаракатларнинг бошида ўзлари бўлишиб, Даркембой ўлимининг бор иқим-чиқимини ҳам ўз бўйинларига олишди. Ўзлари ҳозирлик кўришди. Абай яқин ерда ўтирган Ақилбой овулига одам юбориб, у томондан жанозага тумонатдек одам айтдиришнинг устига, Даркембойнинг уйига, таъзиясини йўқлаш лозимадасига бир соғин туя, бир сигир олдириб келиб берди. Жаноза, таъзим кунларида келган-кетганларни кутиш учун Жанғилга той, қўй сингари сўйиладиган молларни берди. Бу кунларда ўз ҳолича рўзғори анча тикланиб қолган Эрбўл ҳам қараб тургани йўқ. У ҳам бир қора атаб, яна иккита сўйиладиган мол олдириб берди. Қўлидан келганича Бозорали ҳам ўз ёрдамини қилди.

Шунинг билан Абайлар Даркембойнинг орқасида дод-фарёд қилиб, йиғлаб қолган Жанғил билан Раҳимни юпатиб ўтиришиб, Даркембойнинг еттисигача жотоқ овулида бўлишди. Абай бу кунларда кўпинча яқин ердаги, бир довон ошиладиган оқ қудуқда ўтирган Эрбўлнинг уйига бориб, икки кунча туриб келди. Ундан айрилмайдиган Борозали билан ҳам кечаю кундуз бирга бўлишди.

Яна бир куни, кундузи Жанғилнинг уйига келиб, одат бўйича фотиҳа ўқигани ҳозир бўлган одамлар билан бирга ўтиришиб, кеч кирганда Абай Бозоралининг овулига бориб ётиб келди. Шунинг билан Даркембойнинг еттисигача Абай йиғлаётган етимлар уйдан узоқлашмади. Кўпинча мусибат чекаётганларнинг кўзи олдида бўлди.

Абай яқин ердаги Эрбўл, Бозоралиларнинг овулига ётгани кетиб, қайтиб-келиб юрганида, Дармен улардан қолиб, кечаю кундуз Жанғил билан Раҳимнинг олдида бўлди. Абай ҳам бир томондан, ўша ўзининг боласидек

кўрадиган иниси Дарменнинг кўнглига қараётганди. Даркембойнинг ёлғиз ишончи, қариндошлар ичида энг яхши кўрадиган иниси бўлганидан, албатта, Дармен шу кунларда бу уйдан кета олмайди. «Кетайлик, жўнайлик!»— деб Абай ҳам айта олмайди. Бундай дейиш у ёқда турсин, агар Дармен шундай қилмаса, Абай уни айблаган бўлар эди. Сўнгги кунларда Абайнинг ўзи Дарменга топширган бир иш ҳам бор эди. У Даркембой вафот қилаётган чоғида видолашиб айтган гапидан тугилган гап эди.

Серфаҳм чолнинг ўлиш олдидаги ташвиши билан армонини Абай билан Дармен ўзиларигина бўлиб, холи ўтириб, сўзлашиб, ўйлашиб кўришганди. Шунда Дарменга:

— Дакенг сен икковимизга армонини айтиб, бир бурч юклади-а? Қаттиқ тайинлагани мана бу ёш боласи—Раҳим бўлди-ку. Кунини кўролмай, оч-яланғоч қолади демаган бўлса керак-ку. Лекин, аллаким бўлиб қолмасин, «биттанг ғамхўрлик қил», «биттанг одам қил» деб икковимизга бир вазифанинг икки томонини салмоқли қилиб юклангандек бўлди. Мен ўйласам, мусулмонча ўқиши ёмон эмас экан, ўзининг ўқишга зеҳни ҳам, иштиёқи ҳам борга ўхшайди. Мана бу Раҳимни ўқитайлик. Сен, Жангил билан Раҳим учовинг шунинг маслаҳатини қилиб, биз келгунча бир қарорга келинлар!— деган эди.

Дармен уй холи қолган кечларда, меҳмонлар, фотиҳа ўқувчилар келмаган эрталабки чоғларда янгаси билан инисини ёнига олиб ўтириб, кўп маслаҳатлашди. Жангилга ҳам қийин, Раҳимга ҳам қиёлмайдиган бир тушов сингари бўлган масала бор. Даркембой бўлса вафот қилди. Энди Раҳим кетса, Жангил бир уйда ёлғиз ўзи, суйанчиқсиз, кўмакчисиз қолиши керак. Бир, сўққа бош аёл киши бир қўрага, озми-кўпми молу мулкка ўзи бош-қош бўлиб ўтирган хонадон йўқ-ку. Раҳим ўқишга кетса, бу томони қандай бўлади? Яна Дарменнинг бир ўйлагани Жангилни ўз қўлига олса қандай бўлади. Бу ерда ота-она йўқ, Макен икковигина бир хонадон бўлиб ўтиришибди. Жангил буларга қўшилса, Раҳимнинг йўлига ғов бўлмас эди. Жангил бўлса, Дарменга ҳам, Макенга ҳам она бўлиб ўтира беради. Жангилга бу гап ҳам ножўя кўринмади. У Макенни жуда яхши билар, ўзи туққан қизидек, ёки ўзн

қўлига тушириб олган ўз келинидек яқин билар, яхши кўрарди.

Бундан кейинги ҳаётида Дармен билан Макеннинг қўлида турса, ширинлик билан туришдан бошқа фикр, бошқа хаёллар ўзидан чиқмаслигини идрокли аёл биларди. У мана шу куздаги сингари қўнис ноқулай келганидан Макенни бир ой-икки ой кўрмай қолса, ҳатто қайниси Дармендан олдин ўшани соғинар эди. Макен ҳам унга шу қадар бағир босиб, жонини фидо қилиб туради. Ипак толасидек майин, камтарлиги билан Жанғилга жуда ҳам ёқади.

Шундай қилиб, Дармен: «Раҳимни бўшатиб, ўқишга юбориш учун сиз Макеннинг олдига борганингиз маъқул» деганида, Жанғил ичидан шукур қилиб, хурсанд бўлиб кетди. Кунлардан бир куни шундай бўлар деб ўйлаганини ҳам Дарменга айтиб қўйди. Лекин шунинг билан бирга, бу аёл Даркембойнинг таъзиясини, арвоҳини, яна унинг азасини тутиш деган бурчини ўйламаслиги мумкин эмас. Берадиган пули, тортгудай оши, кийдирадиган сарпоси бўлмаса-да, жотоқлар бошига кўтарадиган, отасидек кўрадиган ноёб кексаси Даркембой эди. Ушанинг қирқи ўтар-ўтмас ёки йили тўлмай, бундоқ айтганда «кўзига тупроқ тўлмай туриб», унинг уйи йўқ, ўрни йўқ бўлиши халққа ҳам малол келса керак. Жанғил ҳам бунга кўнмайди. Ундай бўлганда Жанғил ҳозир хоҳлагани билан, талпингани билан Дарменнинг қўлига бора олмайди. Даркембойнинг чангороғини бу ердан олиб ҳам кетмайди. Номи-нишонсиз қилиб, ўрнини ҳувиллатиб ҳам кета олмайди.

Шу ерда тиккайиб, эрининг азасини кутиш учун Жанғилнинг ёнида ҳеч бўлмаса мана шу куз, қиш бўйи, келар кўкламгача, ёки ёзгача Раҳим бирга бўлмаса бўлмайди.

Мана шу ҳол-аҳволни ҳар томонлама ўйлаш билан Жанғил, Дармен, Раҳим учови бир неча кунни ўтказишса-да, маълум бир хулосага келиша олмади. Фақат Даркембойнинг еттисини бериб бўлгандан кейин, Абай билан Дарменнинг бу овулдан кетадиган вақтлари бўлганда, ҳалиги чигал масалани Абай маслаҳат бериб ўтириб, Жанғил билан бирга ҳал қилишди.

Жанғилнинг бу ердан ҳозир ҳам, қишда ҳам кетмаслиги Абайга ҳам маъқул тушди. У масалага келганда, Абай Жанғилнинг гапини батамом қувватлади. Бироқ,

қишловга жойлашиб, озиқ-овқатларини ҳозирлаб бўлганларидан кейин, Раҳим бу йилги қишнинг кўпини Оқшўқида, Дарменнинг уйида, Абайнинг овулида ўтказсин. Уша ерда уриниб-туртиниб, мусулмонча ҳам, русча ҳам ўқий берсин.

Келаси йил бўлса, Жанғил Дарменнинг қўлига келганда, Раҳимнинг шаҳарга бориб, истаганича мусулмонча ёки русча ўқишига боғи узайиб, йўли очилади, деди.

Жанғил қиш бўйи биратўла ёлғиз қолмаслиги учун Раҳим ҳар ойда, беш-ўн кун онасининг олдига келиб-кейтиб туради. Мана Абай билан Дарменга ўлим олдида Даркембой айтиб кетган армонининг оқибати шу хилда таскин топди.

Энди Абай билан Дармен жўнаб кетай деб турган пайтда Абайни Бозорали холи ерга, овул четига чақириб олиб, баъзибир гапларни айтди. Аввало Бозоралининг ўзи ҳам, Абайга маълум, бу йил дарди кучайиб, озиб-тўзиб кетаётган экан.

— Ҳу ўша, бир бўғиб, бир қўйиб юбориб юрадиган эски касалим, кекса дарддек бўлиб кетди. Уша бод қурғур бўғин-бўғинимдан тутганига тўймай, энди юрагимга ҳам чанг солаётир. Бу йил бир-икки марта юрагим сиқилиб, ҳушимдан ҳам кетиб қолдим!— деб, аввало ўзининг дарди ҳақида гапирди.

Абай мана шу бир ҳафта ичида Бозоралининг озиб кетгани устига, қариб ҳам қолганини, куч-қуввати озайиб, ранги-рўйи ҳам жуда ўзгариб, қонсизланиб кетганини пайқаб юрган эди. Бир неча бор Бозоралидан соғлиғини сўраганида, у кўп гапирмай, кўпчилик олдида ва Даркембойнинг ўлими-таъзияси устида бу тўғрида гап очмаган, ёлчитиб жавоб бермаганди.

— Менинг ёшимга етганда, баъзан ўйлаб кўрсам, яқининг, жонкуярингга олдин айтадиган сирингнинг бири — соғлигинг бўлар экан. Ушани «дармоним кетиб қолди» деб, кўпчилик олдида очиб, овоза қилиб айтишимнинг ҳожати ҳам йўқ. Яқиндан яширишимнинг ҳам ўрни йўқ, деб сенга айтаётирман!— деди.

Абай ога дўстининг бу ҳақда холи ерда айтаётганини ўзинча тушунди. «Атрофида душмани кўп. Пайт пойлаб, зидлашиб, йироқдан бўлса-да, бунинг бошини балога қолдирмоқчи бўлиб, қасдлашиб юрганлар бор. Ёнбоши ерга теккунча, ўшалар «ҳаддидан ошмасин,

қаддини ростламасин» деб ўйлайди-ку. Яна баҳодирларнинг ҳаммаси ҳам жароҳатини очиб кўрсатмайди, Қўлидан келса, ўзигина билиб, ўзигина «ялаб яхши қилишга тиришади» деб ҳам ўйлади. Абайнинг кўз ўнгиде худди бир йўлбордек, қоплондек ғайратли, жонини ардоқламайдиган жониворлар гавдаланди.

Абай: «Бозоралининг бу гапи тагида яна бир гап бор-ку» деб ўшани сўради. Дўстининг эндиги сирини кутиб турди. Тўғри ўйлаган экан, дарҳақиқат Бозоралининг яна бир гапи бор экан: Ирғизбойнинг тўнг мўйинлари бу гап Шуборнинг, Азимбойнинг бошини қўшиб, яна бир балонинг учини чиқаришибди. Бозоралининг ўзини аташмаса-да, ёнида ўтирган қўшнисини — нинсига, Абдига тикка ёпишиб «ўғри» деб, «айбдорим» деб тўхмат қилиб, жала ёғдираётган экан.

— Бу йил ёзда Азимбойнинг пойгачи от деган, миниб юрганни дейишадими, бир оти йўқолади. Сўроқлаб, атрофини излаб, бирор дарагини тополмайди. Шунга қарамай «шу отимни Бозорали ўғирлатди, ўзи эмас, Абдига ўғирлатди» деб тўхмат ортади. Ўшани сўроқлаб яқинда Шуборнинг ўзи келиб, Такежон билан Азимбой юборди деб, Ирғизбой тўдаси юборди деб, доврўқ солади. «Ё мана бу Абдини ўғримиз қилиб, қўлимизга тутиб бер ё бўлмаса оқлаб кафил бўл-да, жонингни бер» дейишади.

Қасалманд Бозорали аввалгидек эмас, ўт бўлиб, ҳайқириб чиқа олмай ўтирибди. Лекин, тўрга илингандек, бир ёқдан касал, бир ёқдан ёв олиб, қамалда қолган бўлса-да, Абдини «қора» деб айтмабди. Чунки, кўзи етади, у ўғри эмас. Қани энди, йўғонларнинг зўрлиги билан золимлигининг чегараси борми? «Оқласанг, жонингни бер» — деди. Унга Бозорали: «Жонимни бекорга бермайман, ҳам оқ дейман, ҳам оқлигининг сабабига жонимни бериб ялинмайман. Ўлсам ҳам шундоқ кетаман, қабиҳлигинг олдида бош эгмайман» деди. Шунга қўймай Шубор билан Азимбой иккови бирлашиб, ёнига Ирғизбойларнинг бешта безорисини эргаштириб келиб, яна тўполон қилади.

Шунда Бозорали: «Мен Абдини оқ дейман-да, шу гапимда тураман. Ўша Абдини аниқ «қора» деганга кўзим етди, гумоням йўқ деса, ёши пайғамбар ёшига борди-ку, ана у Такежоннинг ўзи жонини берсин-да, Абдини ҳам, мени ҳам бирга ўлдирсин!» — дебди.

Бу Бозоралининг ўзига хос хусусияти эди. Ҳам ақли камоллиги, ҳам баҳодирлиги, ботил қарори эди. Шундан кейин Бозоралининг айтишига кўра, йўл билан йўриқда енгилса-да, йўғон Ирғизбойнинг безорилари тинчишмабди. Яқинда, бундан ўн кунча олдин Чинғиз бағридаги Такежон овулига Ирғизбойнинг Азимбой, Шубор бошлиқ барча оқсоқоли, қора соқоли йиғилиб, фотиҳа олишиб, отланишибди. Улар: «Бозоралига қиладиганимизни қиламиз, хони-монини ўртаймиз. Орага ҳеч ким тушмасин. Жигитек боласидан кимдан-ким унинг томони бўлса, мана шу онт ичишиб, фотиҳа олган бўйимизча ўша, хомий бўламан деган Жигитекни ва бошқа қариндош-уруғларини батамом қирамиз!» — дейишибди.

Тўдаларини янада кучайтириб, Бозоралига қаҳри-заҳрини қаттиқ ўтказиш учун жигитеклардан чиққан, бошга битган бало Абдилда деганга бедов от бериб, ош бериб, ёнларига эргаштириб олибди. У, сўнгги кезде моли офатга учраб, қишда ют келиб, камбағаллашиб қолган эди. Ўзи ўтакетган ёлғончи, ширилтон «алқандоз Абдилда» деб лақаб олган, бошга битган бало бийлардан бири эди. Бу кунларда порани «қашшоқ бўлиб қолдим» деб нолиб, ор қилмасдан оладиган мана шу бий, ҳалиги онт ичишган тўданинг ичида бўлибди. Бу тўғриларда сўзлаб келиб, Бозорали сиқилмаса-да, куяди.

Абайнинг ёдида бўлсин деб, билдириб қўяркан, ўзи кечирган ҳаётига аччиқ истеҳзо билдирди.

— Улай десанг, гўрга ҳам юборгиси келмайди. У ерга кетса Бозорали омон кетиб, мартабага миниб кетди-ку, деб яна ҳасад қилади. Шунини ўйлаб, мана булар ҳеч бўлмаганда гўримга чақиртиканак ташлашмоқчи-ку, дейман! Мана, яна туриб қолдим. Сенинг жинингни келтириш учун, кўзингга кўканак бўлиб қадалиш учун, «мана ўлмадим!», «кўнмадим!» деган бўлиб юрибманда! — деб, ўткир идрокли, баҳодирлигига бориб, кўзини қисиб қўйди. Абай кутмаган онда, илгариги ғуруридан қилиб, эски вақтдагиларини эсига тушириб, шилқиллаб кулди. Шу чоғ, шу ўтиришда, даставвал бошлаган гапининг тугунини ҳам ўзи ечди.

— Сен бир ҳафтадан буён менинг рангги-рўйимга қарайсан-да, ҳадеб касалимни, қувватимни сўрай берасан. Мен бўлсам, одамларнинг олдида ўшани айтма-

дим-қўйдим. Ёнигда ётиб юрган кунларда, баъзан юрагим оғзимга тикилиб, уйғониб кетардим, шунда ҳам билдирмадим. Бунинг ҳисоби қандай бўлишини билмайману, ҳарқалай икки кўзим юмилиб, қора ернинг бағрига киргунимча душманларим ҳеч бўлмаса: «ҳали Бозорали тийилгани йўқ, йиқилгани йўқ, бўйсунгани йўқ!» деган овоза билан юра берсин дейман. Тинкам қуриб кетса-да, шу дардимни ҳам яшириб юриб, ўзинггагина айтаётирман!— деди.

Абай Бозорали билан хайрлашиб кетганда, унсиз, катта тўлқинли ўйлар олиб кетди. Ҳозирги куз осмонида бир-бирини қувалашиб, ағанашиб, ағдарилишаётган оғир қорамтир-кўк булутлар сингари совуқ, оғир ўйлар.

2

Қиш яқинлашиб қолгани билан, ҳали қор тушгани йўқ. Лекин қора совуқ қор қилганидан, бу кунларда Оқшўқидаги овул яллисига иссиқ уйларга киришган. Ҳар уйда кун оралатиб печь ёқилади. Дармен билан Макен ҳам ўзларининг уйига, Боймағамбет билан бир ҳовлидаги уйга киришган.

Рўпарадаги уйда Абай ёлғиз ўтириб, сўнгги ўн кундан буён кундузи ҳам, кечқурунлари ҳам китобга, қоғозга тикилиб меҳнат қилади. Ичкари уйда Мағиш билан Какитой ҳам, ўз ҳолларича китоб ўқишиб изланишади. Уларнинг иккови ҳам бу кунларда русча китобларни, айниқса енгил тил билан ёзилган қизиқ романларни кўп ўқишади. Мажлисларда ўша ўқиган китобларини оғзаки ҳикоя қилиб, айтиб беришади.

Сўнгги кунларда Дармен ҳам холи қолишни истайди. Иссиқ, файзли хонада жаранглатиб дўмбира чалади. Ўзига хиргойи қилиб қўшилиб, баъзан қисқа, баъзан янгрлатиб, чўзиб, янги яратган сўнгги ашулаларини машқ қила беради. Кундузи Айгерим Макенни ёнига олиб ўтиради. Иссиқ уйга кўчишлари билан, у иккови қўлларига олган бир катта санъаткорлик, чеварлик ишининг пайида бўлишади. Булар ҳар хил мовутларга кашта тикишади.

Бундан бир неча кун олдин қўлларига қоғоз, қалам олишиб, ўзларича чизмакашлиқ қилишиб, ўйиб солинадиган хилма-хил нусхаларни кўп чизишган эди. Макен санъаткор, жуда ишчан, кашта билан чизмакашликка айниқса чевар экан. Онаси берган тарбиянинг унга ало-

ҳида сингиган томони — мана шу кашта тикиш ва тикувчилик, ҳар хил нусхалар ўйлаб чиқарадиган чеварликка зеҳни ўткирлиги эди. Ҳозирги кунларда Айгеримгина эмас, Мағаш, Какитой, Алмағамбетлар ҳам Макеннинг: ўйиб солган нусхаларини, янги нусха тумоқларини, лачак четига тиккан гулларини ҳамиша мақташиб, яхши баҳо беришарди.

Буларгина эмас, Абайнинг ўзи ҳам унинг қоғозга чизган катта-кичик ўймакорларини, кашта нақшларини, гулларини, усталик билан эгилиб келган «қўчқор шохларини», «учларини», «ғоз панжа», «қуш бўйин», «қалдирғоч қанотчаларини» кўриб тикилиб қоларди.

Айгеримдан қайси кашта, қайси ўймакор қандай жойга тушишини сўраб ўтириб, Абай баъзан бир хил нусхаларга тушадиган копток ипнинг турларини, хилини ҳам ўзи танлаб берарди. Икки чевар аёл шу зайл, қишловга кўчишлари биланоқ бошлашган катта ишларига, овулдаги катта-кичик эркакларни ҳам қизиқтириб, аралаштириб юришганди.

Айгеримнинг ёздан буён қалачиларга атайлаб юбориб, олдириб юрган мовутлари, бахмалу дуроялари, хиллаб олинган копток-копток ипларининг ҳаммаси ишга яраёттир. Бу йил Айгерим билан Макен бир яхши, катта чойшапга ўйиб гул солиб, кашта тикишга киришган. Оқшўқидаги овулнинг икки қўрасида, ҳар хонасида шу йўсин ҳар хил меҳнатга берилган, ҳалол меҳнат аҳлининг кунлари ўтаётган эди.

Бу куз Абай учун жуда самарали, илҳомга тўла меҳнат кузига айланиб келаёттир. Баъзи кечаларда, ёки эрталаб барвақт туриб Абай холи ўтириб ёзиб ташлаган қоғозлари аввал Айгеримнинг қўлига йиғила берарди. Ушоққина, оппоқ ажинсиэ бармоқлари билан Абайнинг сўнгги, бугун эрталаб ёзган бир шеърини, кундаги одати бўйича Айгерим яна Макенга бериб ўқишни буюрди. Макен хат-саводли, Абайнинг асарларини бундан бир неча йил илгари ҳам Мағиш билан бирга ёдлаб ўсган. Кўчириб олишга ҳам одатланган. Ярим тахта қоғозга ёзилган сўзларни Айгерим олиб келишини ҳозирги пайтда Макен ҳар кун кутарди.

Абайнинг қалам билан катта-катта қилиб ёзган, ўқишга жуда осон, йирик-йирик чиройли хати ҳамиша Айгеримнинг қўли билан олиб келиниб унга берилганда, Макенни ҳамиша шошириб, шодлантириб юборарди.

Бамисоли бир ўзига келган акаси ёки отасининг дуойи саломи хатидек кўрарди. Баъзан қора-тўри юзига хиёл тўлқинланиб, қизғиш нур югуради. Ҳаяжонга солган шодлигини яшира олмайди. Айгерим Абайнинг хатини узата туриб, ҳар доим Макеннинг юзига қарайди. Қийилиб келган ингичка қошлари хиёл титраб, ҳаракатга келиб, Макен чиройли, кичикроқ, ўйчан қора кўзларини қоғозга тикади. Шу онда сўлим, келишган оғзи хиёл очилиб, чап томон лабларининг четида жилмайиш пайдо бўлади. Макеннинг кўзлари тўғри қараганда кичикроқ кўрингани билан, аслида қийғоч, жуда келишган, бениҳоя жозибали, иссиқ, ўтли кўзлар.

Айгеримнинг ўзининг ҳам ҳусни-жамоли заррача камаймаган. Гўзаллигига дилдорлиги мос келганича, ҳалигидек пайтларда Макенга қизиқиб қарайди. Ўзи ҳали ҳам борлиги билан берилиб, иззат қилиб севадиган ёрининг ёзганларини ўқишга ёш келиннинг қизяққанини кўрганда Айгеримнинг оналарча меҳри жўшиб кетади. У сўнги кунларда Абайнинг шеър ёзиб, унга Макен бунга ўқиб беришини ўзлари учун айтилмаган, аталмаган, лекин жуда бир қимматли, иссиқ дамдек кўрарди.

Кун бўйи тикиб ўтиришадиган ишларининг бошида ёки ўртасида Абай шеърлари, ёзувлари, мароқ билан қулоқ солиш бу эсли аёлларнинг ҳар иккови учун ҳам энди бир маърифатбахш шодлик, ҳузур берар эди.

Ҳали Айгерим Абай ўтирган уйга бориб, олиб келган икки тахта қоғозга ёзилган сўзлар Макенга тегиши биланоқ у ширали, майин товуши билан ўқий бошлади. Айгерим ўзининг одатда ўтирадиган жойи, Макендан юқорироққа ўтириб олди. Макен унга гоҳ, тўғри, гоҳ қия боқиб ўқий бошлади.

«Билармон бўлма ҳар нарсани,
Ҳунаринг бўлса орқалан,
Сен ҳам бир ғишт дунёга,
Миртегин топ-да, бор қалан!—

деган шеърини аввалига дам олмай, шариллатиб ўқиб чиққан Макенга Айгерим яна қайта бошдан ўқитди.

Макеннинг ўзи ҳам шеърнинг баъзи сатрларини ичидан қайтадан ўқиб ўтирганди. Бу шеърнинг энг биринчи сатрларини ёдида сақлаб қолган Айгерим энди бир

вақт, кумуш қўнғироқ овозидек ёқимли овозини чиқариб, астагина кулиб қўйди.

— Оғаннинг даставвалги гаплари, бизга ҳам қарата айтилган гаплар десак бўлади-ку! Узи ҳам айтади-ку: «кимда-ким эсли, ғайратли, ҳамиятли, талабчан одам бўлса, меҳнатсиз ҳаёт кечирishi мумкин эмас» деб. Менга деса подшонинг хотини бўл, қизи бўл, текинхўр бўлсанг хор бўласан, дейди-ку. Мана бу ерда айтаётгани ҳам шу-да!— деб бир нафас жим қолдида:— Бироқ «ғишт» дегани нимаси? Уша жойини икковимизга татбиқ қилсам, унча маъқул тушмайди!— деб яна кулди.

Макен бу шеърнинг охирги қисмини Айгеримга яна ўқиб берди... ундаги сатрлар ҳам ишчан, ҳам гўзал, ҳам бор хулқи, зеҳни ўзга аёллардан ортиқ бўлган чевар Айгеримни яна ўйлатиб қўядиганга ўхшайди. Лекин ўша жойларида ўзлари Айгеримдан тубан бўлсалар-да, ҳасад қилиб уни ёмон кўрадиган овсин-ажин деганларга бошқача муомила қилишга ўргатаётганга ўхшайди. Шундаги баъзи сатрлар, Макеннинг фаҳмлашича, тўғридан-тўғри Айгеримга қарата айтилган дўстона, тилакдошларча қилинган насиҳатдек туюлди. Уша жойини Макен сиполик билан, ўзига ярашадиган вазият олиб, чап томон лабларининг четида табассум қилганича бошқатдан ўқиб берди.

«Борингни кўз-кўз қилиб,
Ошаман дема ўзгадан.
Ҳасад ўтин ёндириб,
Азобга қолма эзмадан.
Аста юриб, собит бос,
Меҳнат кетмас бекорга.
Устозлик қилган ҳоримас.
Ўргатишдан болагал»—

деб Макен ўқиб бўлганида, Айгерим энди бу шеърдан хурсанд бўлиб, юраги орзиққанини билдирди. Унинг ўзининг юзига ҳам бир тўлқин, қизил нур ўйнаб чиқди. Оппоқ чиройли тишлари хиёл кўриниб, ширқиллаб кулиб, бамисоли куйлаётгандек нафис товуш билан ҳазил қилди.

— Мен ҳали тушунмабман, чиндан ҳам сен икковимизга тааллуқли гап бу ерда экан-ку, сен тўғри тушунибсан!— деди.

Макен мулойим товуш билан қувватлаб:

— Энг сўнги сатрларда, кичик опа, сизни менга устозлик қилиб, мана шундай кашта тиктириб, бағрингизда олиб юрганингизни ҳам айтибдилар-ку дейман.

деди.

10

Устозлик қилган ҳоримас,

Ўргатишдан болага!—

деб, яна ўқиди.

Шу йўсинда ҳар бир кун, самарали куннинг ёгин-сочинли, туманли эрталабки пайтлари ёки сал вақтга кун кўзини кўрсатган, атрофдаги сариқ адирни йироқдаги сариқ олтиндек ярқиратиб яшнатган туш чоғлари қанча-қанча мазмунли, сирли сатрларни туғдираётган эди. Кўпинча овул уйқуга кетиб, уй ичидагилар бутунлай ором олиб, сукунат ҳукм сурган чоғларда, тун-кечаларда тўгарак хонтахта ёнида яратилган шеър-сатрлари яна шу куздаги элнинг ёми ҳақидаги оғир ўйларни тараннум этарди.

Шундай чоғларнинг бирида, тунов куни Даркембойнинг уйдан жўнаб кетаётганида Бозорали айтган Азимбой, Шуборларнинг қилиқларини шоир ёдига туширганиди. Бозоралининг айтишига қараганда, улар йиғилишади, бошларини бўрилар тўдасидек бир ерга қилишиб туриб, «ҳа» деб олишгандек, қон хумор қилаётган тумшуқларини бир лаҳзада осмонга кўтариб улигани туришади. Уша улиш, чуввос солиш устида улар навбатдаги ҳужумга шайланиб, тайёрланишади-да, қор бўратиб, қаттиқ чопишиб, қуйида ётган ювош қўйлар қўтанига келиб қуюндек дафт қилишади. Қонли ҳужумни бошлашади. Мана булар ҳам ўшаларга ўхшаш уядош, оғзи қон, ўрганган бўрилар. Йироқдан қурбонини пайқаб олиб, бош қўшганларида онт ичишиб, фотиҳа қилишиб бир-бирини қайрашади. Ёвузлик, ёвликка фотиҳа қилишади. Ёзиғи йўқ яқинни, ёлғиз билан яримни тутиб ейишга онт ичишади. Шунинг учун ўзлари сингари безориларни, бузуқиларни кўмакка олишади. Бировни еликтириб олади, бировни қўрқитиб. Яна бир хил, Абдилда сингари, ўзи ночор бўлса-да, бало излаб сотилган бийни «отнинг сағри», «туянинг ўркачига» орини айрибошлатиб, сотиб олади.

Шулар тўғриси аламли бир азоб билан эсга олганда, Абай кўз ўнгига Бозоралини келтиради. Унинг

ҳам бегуноҳ, ҳам покиза, унинг устига, танқидчи, ўйчан, кўркам сиймосини кўриб ўтириб, ғазабли сатрларни тизади.

«Онт ичиб тарқайди,
Инғилса мажлисга.
Чоҳ қазиб боқади,
Туға ёв эмасга!..
...Ноёб одам чарчайди,
Эвига кўнмасга.
Боши осон тушадн,
Илож йўқ ўлмасга!»

Шу сатрларни тизиб ўтирган Абайнинг кўз олдида, ҳалиги уядош, галалашган бўрилларнинг улишга ҳозирланиб, бир лаҳзада тумшуқ кўтаришиб қўзғалишган ҳолатлари гавдаланди.

Бу шеър Дармен уйида дўмбирада, Мағаш билан Какитойнинг қўлида кўчирилмоқда, кишкене мулла ўқитаётган болаларнинг қўлида, бошқа қоғозларга кўчирилиб ёдланмоқда эди. Порахўр бўлис, еб тўймас маккор, шаллақи Азимбойдек ёвузлар ҳақида Абай заҳархандалик билан эрмак қилиб ёзган отоқли шеъри ҳам мана шу кунларда Оқшўқида, ҳалигидек самарали кунлардан бирида яратилган. Уша масхара, ҳажв ғазабли санъаткорнинг тили билан юрагидан шу йўсинда нақшланиб, ярқираб тарқалган эди.

«Нетса осон бўлади юрт бийламоқ?
Халқи севган нарсани у ҳам севмоқ!
Кўксинг тўла мятонат, нафсинг тийиб,
Гердаймай, пилдирамай сипо юрмоқ.
.....
Одам бўлган ҳар қаерда ўлжага тўқ,
Чўқима халқ кўзияда қаргадек бўқ!
Халқ бола, ҳеч нарсани тортиб олма,
Билдирмай эплаб олсанг алами йўқ!»—

деб, пора билан бойиган Такежонни бу кунларда отасининг йўлига тушиб олиб, уч ерга қишлоқ солиб, жуда бойиб кетаётган Азимбой бўлисни ҳам эслаб ўтирибди. Узининг бўлислигини маккорлик, усталик билан айёр порохўрликка фойдаланаётган Шуборни ҳам эсига олди. Шундай амалдор, бели маҳкам бўлис ҳокимларнинг кўпчилигининг феъли-атворларидан хулоса чиқариб келиб

яратилган шеър, газаб билан масхаралашнинг ёмбисидек бўлиб чиқди.

Бу шеър, ўлан ҳам Оқшўқидек меҳнат овулида туғилиб, қанча-қанча кўчирилиб ёдланиб, дўмбирага, куйга солиниб айтилаётган пайт эди.

Мана худди шунингдек алоҳида самарали, серҳосил кунлардан бирида, кун қиёмга келган пайтда, кутилмаган бир хунук хабар келди. Шаҳардан қўш отлаб чопганича Боймағамбет келди. У ўз уйига кирмасдан, бирор одам билан сўзлашмасдан шошилиб, ҳовлиқиб келиб, Абайнинг устига кирди. Унинг шу сингари одатдан ташқари ҳовлиқиб келганини кўринишидан фаҳмлаган Айгерим, Мағаш, Какитойлар ҳам Абайнинг ёнига жимгина киришди.

Боймағамбет Абайнинг ёнига бориб, тиз чўкиб ўтирган он сўрашиб, сўзлашгунча ҳам бўлмади, қўйнидан кафтдек қоғозни суғурди-да, узатди. Бу телеграмма, Олмаотадан, Абишдан келган хабар эди.

— Абишдан телеграмма!

— Ўзиданми?

— Нима дебди!? — деган қисқа-қисқа саволлар кўкрагидан ивир-шивирга ўхшаб, аранг чиқди.

Абай узун телеграммани секин ўқиб чиқди. Аниқлаб, англаб бўлгунча ёнига Мағаш билан Какитойни чақириб олиб, уларга ҳам ўқитди. Ўзи яна бошдан-оёқ ичидан ўқиб, энди аниқ тушунди. Телеграммадаги хабар Абайни қаттиқ чўчитди. Икки кўзи хаёл билан тепага кетиб, юқорилаб боққанида, Айгеримга чатнаб кетаётгандек кўринди. Кўзи косасидан чиқаёзиб қаттиқ қўрққани билинди. Қора-тўри юзи оппоқ бўзариб, қўйлакчан ўтирган ерида кенг энглари титраб турибди. Хаёл суриб кетди. Эси чиқиб кетганидан уй ичидагиларга айтишни ҳам унутиб, нима дейишини, нима қилишини ҳам билмай, қаттиқ саросимада қолган.

Абайнинг ҳолатини кўриб, кайфи учиб кетган Айгерим бошлиқ уй ичидагилар даммини чиқармай, қимирламай, жим бўлиб қолишди. Унинг юзига ўтннч билан боқиб турган Айгеримни энди пайқаган Мағаш, русча ёзилган телеграммадаги гапни уйдагиларга эшитдириб, қозоқчалаб ўқиб берди.

Йироқдаги асл бола, қимматли азамат ҳақида келган хабар, дарҳақиқат ҳаммани қаттиқ қўрқитиб, жуда совуқ эшитилди.

— Икки ойдан буён бетоб эдим, энди касалхонага бораман. Мағишни уйга юбордим. Тездан Мағаш шу ерга келсин!— дебди.

Аслида Абишнинг соғлиги бу ердаги ёру дўстларнинг ҳаммасига илгаридан маълум эди. Ҳатто Петербургда ўқиб юрган чоғида «ўша ёққа бормай қўя қолсам нима қилади, ўқишни ташлай қолсам нима қилади» деб хавф олиб, шубҳа қилиб айтилган гапларни оналар, қари-қартанларгина эмас, Абай билан Мағашлар ҳам Абишга бир неча бор айтишган эди. Ҳозир очиқ сўзлашмасалар-да, Абайнинг, Мағашнинг, Какитой билан Дарменнинг — ҳаммасининг ҳам кўнглида ўша хавфлар сайраб турибди. Мана шу тўрттовига, Олмаотага кетадиган йили ёзда, Мағишга уйланиш олдидан, Абиш бир кун ўзининг соғлигидан ранжиб: «менинг умрим қисқа!» деб қўйганди.

Шунда Какитой билан Мағаш чўчиб, йиғлагудек бўлиб кўзларига ёш олишиб, аҳволини сўрашган эди. Уша вақтда Абиш уларга кулибгина жавоб қилиб: «ҳазиллашаётирман» деб, яна юпатиб қўйган эди.

Икки йилдан ошиқ вақт ўтди. Булар Абишнинг хат-хабарини олиб турганлари бўлмаса, соғлигини аниқ билишмаган эди. Билиш мумкин ҳам эмасди. Абиш ўзининг тез-тез ёзиб турадиган хатларида батафсил ёзиб билдирмасди. Энди бу нима деган гап, қандай оғир хабар?! Икки ойча касал бўлса, ёнида докторлар, дори-дармон, касалхоналар турсаю, тузала олмаса. Унинг устига касалхонага борса. Бу энди узоқ вақт тўшакда чўзилиб ётади деган гап-ку. Мағишни Семейга — уйга юбориши ҳам осон гап эмас-ку. Яшириб юриб, энди бундан буёғига бекитишнинг иложи бўлмаганидан, бўлари бўлганидан кейин мана бундай совуқ хабарни юборган-да. Унча-мунчага отасини, уй ичисини безовта қиладиган Абиш эмас эди-ку! Иложи қолмаганидан кейин айтилган гаплар-да, мана бу тошдек совуқ тўрт оғиз гап!

Абай, Мағаш, Дарменлар шу жиҳатларини ичларида ўйлашлари биланоқ унсиз ёш тўкишди. Қаттиқ йиғлаётган аёллари Боймағамбет билан Муқа бошқа уйга олиб чиқди. Қанча ўтиргани номаълум, Абай энди кўркам юзидан кулоб-кулоб бўлиб оқиб бораётган ёшини тўхтатмай ўтириб, бир вақт эс-ҳушини йиғиб олди.

Ўзига келиши биланоқ шошилиб қилган қарорини дар-ҳол айтди.

— Қани энди, ўтириб нима ҳам қилдик?! Тездан тайёргарчилик кўринглар! Овулдаги от етмайди. Мана шу ўтирганлар ҳаммамиз ҳам эртага эрталабдан қолмай Семейга жўнаймиз. Мағаш сен бор, бугун тайёргарлигингни кўриб ол! Семейдан Олмаотага жўнайсан. Какитой, Дармен, сенлар ҳам бирга ҳаракатларингни қилинглар!— деди-да, яна тўсатдан икки қўли билан юзини босиб, йиғлаб юборди.

Абайнинг бу аҳволини кўриб чидай олмаган ёш дўстлари, яқинлари ўзлари ҳам ёш тўкканларича, тез туриб чиқиб кетишди. Қайғули отани энди ўз хаёли, ўз дарди билан холи қолдириш зарурга ўхшайди. Сабоби, у ҳали қисқа қилиб берган буйруғидан бошқа, сўз қотмоқчи ҳам эмас, мунглашмоқчи ҳам эмас. Қандай бўлса-да, бор жароҳати билан ёлғиз ўзигина бўлгиси келаётганга ўхшайди.

Ўша кунни кун қиёмдан оғаётган пайтда Мағаш, Какитой, Муқалар салт от билан Семейга жўнашди. Булар йўлдаги, яқин қўшдаги йилқига боришмоқчи. Ўша ердан, бугун кечаси, Абай шаҳарга қўшиб борадиган отларни бу ерга юборишмоқчи. Ўзлари Мағашнинг Олмаотага боришига керак бўладиган пулни тайёрлаш учун, ўша қўшдаги семиз биялардан, сўқимга ярайдиган моллардан керагини ажратиб олиб, тўхтамай юриб, Семейнинг бозорига етказишмоқчи. Орқадаги Абайлар келиб етгунича, узоқ сафарнинг ҳозирлигини кўриша бермоқчи бўлиб кетишди.

Абай бу кунни кун бўйи, яна кечани ҳам ёлғиз ўзи, қайғу билан, оғир ғурбатни талқин этганича, ором олмай ўтказди. Баъзан кенг кўксини ларзага солиб, титратиб чиққан алангали оташин хўрсиниш эшитилади. Баъзан пичирлаб, алланималарни сўзлай бошлайди. Тез-тез пичирлаб, шошилганича дарди-аламини айтиб-айтиб юборади. Онда-сонда бор оҳу зори, ғуссасининг аламли нақаротидек қилиб, йироқдаги бебаҳо бола-сининг отини шу қадар интизорлик билан барала айта бошлайди: «Абишим», «Абиш», «Абишжоним»— деб юборади.

Даҳшат босган ота кўнгли безовта. Тонг отар чоғида ёлғиз ўзи ҳаллос ургандек, бсхаловат бўлиб ўтирган чоғида, эндиги кўнгил алангаси алланечук бир сўз-

ларга айланди. Қатор-қатор сатрларга тушди. Шу он дарди-аламдан туғилган ҳасрат шеъри келиб, қуралаётир. У хўрсиниш, ёлворишдан... Чорасиз гангишдан туғилган куй... Сўз билан чиққан жон алангаси. Юракдан отилган, ўша юракнинг иссиқ қони. Буғланиб, тўлқинланиб оқаётган иссиқ қондек сўзлар уланаётир. Унга ақл-идрок бошлиқ ҳам эмас, қози ҳам эмас.

«Эй, худо бера кўр
Тилаган тилакни!
Қўрқитмай ўрнаштир,
Чўчиган юракни.
Чин юрак эзилиб,
Оллодан тилайман,
Чин бўтам шу бу кун
Бўлди-ку керакли.
Юрагим шифиллаб,
Суягим зирқираб.
Толмасдан тилайман,
Хупня пичирлаб!» —

деган бир қанча дарди-аламли, оҳи-зор тўлқинланиб-тўлқинланиб бориб отилгандек бўлди.

Қандай сўзлар билан, нима деяётганини ҳам Абай батамом англаётгани йўқ. Ҳарқалай безовта, беқарор бир хавф, қинидан чиқаёзган қалбни беомон панжаси билан қаттиқ сиқимлаб олган. Чангаллаб сиқиб, ҳар нафасда бир аччиқ зорини тўктиради. Қанча ёзганини, нималар деганини, кўксига сиғмаётган дарди-алам тилининг қанчаси қоғозга тушмай қолганини Абай англай олмайди. Лекин Абиш эсига келган сайин шу зайл ёлғиз ўзи, аста пичирлаб, дарди-алам навосини чертмаслигининг чораси йўқ. Бундан буён ҳам эндиги ҳаёт куйидек, кўнгил куйи, қайғули кўнгилнинг оҳи-зори мана шу кечанинг мана шу шеърларидан бошланадиганга ўхшайди.

Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин, Абишнинг телеграммаси билан Мағаш ҳозирлик кўриб бўлди-да, ёнига Майқон деган қалин ўртоғини олиб, яна Абиш яхши кўрадиган, унинг элдаги ширин дўсти Ўтегелдини олиб Семейдан Олмаотага жўнади.

Абай, Какитой, Дармен учови бу йўловчиларнинг чўнтақларига ўз қўллари билан ёзишган интизорлик хатларини, шеър билан ёзилган хатларини солиб жў-

натишди. Ўзлари энди Абиш билан Мағашдан яхши хабар келгунча Семейдан кетмайдиган бўлиб, узоқ вақтга шаҳарда ўрнашиб, жойлашиб олишди.

3

Енгил чананинг ичида Абай билан Дармен, козлада Боймағамбет. Семиз қўнғир от бош жотоқ кўчалари бўйлаб кеч кираётган пайтда ғириллаб, қаттиқ юриб келаётир. Отнинг тақали туёғи билан чананинг товони теккан қор, музлаб ётган шишадек шиқирлаб ғижирлайди. Изғирин уриб турган кечки аёз, соқол, мўйловларга қиров қўндиради. Киприкларни чаплаштираётган совуқ муз билинади. Шу аломатларнинг ҳаммаси Семейнинг қйши батамом тушганлигини билдиради.

У томондан Иртишнинг усти билан ўтган Абайлар сўнги бир соат давомида бу томоннинг кўп жойларини оралаб чиқишди. Аввало Қумошнинг дарвозаси олдида тўхташди. Абайнинг ўзи чанадан тушмай, Дарменни ичкари киргизиб, шу адресга келган хат-хабар бормийўқлигини билдирди. Олмаотадан кўпдан буён кутилаётган хабар — Мағашнинг хати келмабди.

Бу томонда бу уйдан бошқа Абай билан унинг болалари, инилари, қариндошлари тушиб юришадиган қозоқ хонадонлари кўп эди. Ҳозир булар кеч киргунча тўхтамай юриб, ўша уйларнинг ҳаммасини оралаб чиқишди. Бундай юришларининг сабаби битта. Урта жотоқ, бош жотоқдаги бир неча уйни оралаб ўтиб, юқорида, бозор орқасидаги бир таниш уйга ҳам киришган эди. Бирорта адресга хат-хабар келмабди.

Бир неча кундан буён шу хусусда қаттиқ безовта бўлаётган Абай, энди қозоқ хонадонининг ҳаммасини қараб чиқди. Кўнглидаги шубҳа билан нуноблнк ошди. Индамай ўтирганича сиймосида қайғу акс этдириб, қоноғи ҳам солиниб кета берди. Бозор орқасидаги икки қаватли эскироқ уйнинг дарвозасидан Дарменнинг қўли қуруқ чиққанда, Абай шошилганича Боймағамбетга яна бир жойни тайин қилди. У жой Слободканинг қўйи томонида, қайиқ оғзида, тепаликда эди.

Абай почтадан хат-хабарни ўзи кириб сўради. Етиб қолган, юборилмаган хатлар орасида ўзига келган хат йўқми, деб сўради. Кўзойнагини бурнининг учига тушириб таққан, соқоли узун, рангги заҳил кекса чи-

новник Абайнинг саволидан, кўринишидан Олмаотадан келадиган хабарга жуда махтал эканлигини пайқаб, яхши жавоб берди.

Тарқатилмай қолган хатлар ичида Қунонбоевга аталган хабар йўқ экан. Уни қунт қилиб қараб чиқишининг устига — «Аяғўз ёнида бир ҳафтадан буён қаттиқ бўрон бўлиб турди» — деди. «Йўлни қор босиб қолганидан Орқат билан Аяғўз бекатлари орасида ҳеч ким қатнай олмайётир. Семейдан кетган почтанинг Орқатда тўхтаб турганига ҳозир бир ҳафта бўлди. Бошқа сабаб билан эмас, сизга келадиган хат ҳам мана шу ҳавонинг бузилишидан кечиккан бўлиши керак. Фақат кечагина Аяғўздан бу ёққа қараб бир неча почта чопари ўтди деган хабар бор. Бу томонда тўхтаб қолмаса, ўша даставвалги чопарлар Слободкага бугун кечаси келиши керак. Бир ҳисобдан, сизга хат келса, эртага шу чопар билан келган почтадан оларсиз!» — деди.

Абай учун бу ҳам бир умидбахш дарак эди. Почтадан чиққанда кейин, кеч кириб бораётганда Слободканинг қоқ ўртасида, тўрт деразали чодирсиз уйда, Какитой тушган уйда, бир оз вақт хаёл қилди. Яна Дарменни киргизиб, Какитойни эшикка чақиртириб чиқиб, ишга буюрди. Унга почтанинг тўхталиш сабабини айтиб, хат келса шу бугун кечаси келиши мумкинлигини айтди. Какитой ҳам шу сингари бир хушxabарга интизор бўлгани ҳолда ялт этиб қараб, диққат билан қулоқ солди.

Абайнинг унга эндиги топширгани: эрталаб маҳкама очилар пайтда почтага бориб, хат бўлса олиб, тездан Абай бугун ётиб қоладиган уйга етказиш бўлди. Бу тўмондаги шундай юришларини битириб бўлгандан кейингина, қош қорая бошлаган пайтда, Абайнинг чанаси Дамежоннинг ҳовлиси олдига келиб тўхтади.

Бу хонадон Абайни шу бугун меҳмонга айтганди. Абай келса, Дамежоннинг тўрдаги уйда қайиқчи Сейл ҳам ўтирган экан. Шаҳарда Абай учрашиб юрадиган меҳнат аҳлининг ичида хулқи билан, гап-сўзи билан ва шаҳар ҳаётини яхши биладиган эсли-хушлилиги билан Абайга жуда маъқул бўладиган одам мана шу Сейл эди. Унинг билан Абай қайиқ устидагина эмас, баъзан галма-гал меҳмон бўлишиб, Абай тушган уйларда ҳам бирга бўлишарди. Ҳозир Дамежоннинг уйда тўрда

ўтирган, ёши Абай қатори Сейл, меҳмон келганда унга аввал ўзи салом бериб, ўрнидан турди-да, тўрға таклиф қилиб, қўшқўллаб қўлини қисди. Нима қилса ҳам шаҳарнинг сипогарчилигига ўзининг табиатида бўлган мулозимати, хушфезллиги қўшилиб кетганлиги кўриниб турибди. Абай бу уйда ўзи хуш кўрадиган одамни учратганда, ҳозир ранжиб келганига қарамай, анча хурсанд бўлиб кетди.

Сейл билан Дамежон ёрдамида белбоғини, устки кийимини ечиб, жойлашиб ўтиргандан кейин, Абай хушчиroy билан омонлашиб сўрашди. Абай Сейлнинг бу уйда нега ўтирганини биледи. Жабикен оламдан ўтгандан кейин сўнгги икки-уч йил ичида Дамежон билан Сейл, балки, Абайнинг шулар ҳақида бир-бирига сўзлаганида яхши гап билан тилга олгани ҳам сабаб бўлгандир, ҳар ҳолда, қуда бўлишган эди.

Сейлнинг бўйи етиб қолган қизи Жонғайшани Дамежон ўзининг катта ўғли Жумошга сўратган эди. Бу йил кузда Дамежон ўша келинини тушириб ҳам олган эди. Дамежоннинг Абай шаҳарга ҳар келганида уйига таклиф қиладиган одати бор эди. Олмаотада Абайнинг энг яхши кўрадиган боласи Абиш қаттиқ бетоб ётганини Дамежон ҳам биларди.

Шу ҳақда Абай жуда қаттиқ ташвиш тортяпти, деган гапни ҳам эшитган эди. Шундай вақтда Дамежоннинг қариндошлик, ёру дўстлик кўнгил билдиргиси ҳам келган эди. Келин туширгандан кейин Абайдек яхши одам, яқин қариндошини бир чақириб олмоқчи эди. Бу ўйлагани ҳам ўринли ва Сейлнинг ҳам қизини узатиб келганидан буён чақириб олгани йўқ эди. Унинг билан Абайнинг кўнгли яқин эканлигини биладиган Дамежон, атайин қадрли меҳмони Абай хуш кўрадиган, яқин одамини ҳам чақирган эди.

Бир оздан кейин Боймағамбет, Дарменлар ҳам отларини жойлаб, уйга кириб, чоққина хонтахта атрофига ўтиришди. Кечқурун чой устида ва анча кечга қолиб пишган кечки овқатгача ҳам Абай кам гапирди. У шаҳар меҳнаткаши — Сейл билан Дамежондан бу кўнгли шаҳар ҳаёти, уларнинг ўз ҳаётлари ҳақида айтаётганларини эшитишга қунт қилди. Сухбат чойга ўтиришлари биланоқ Абайнинг Сейлдан сўраган бир гапидан бошланди.

Дамежоннинг ўзи қуйиб бераётган чойини анча вақтихушлик билан ичаркан, Абай Сейлдан унинг ҳозирги ҳаракати, қишдаги касби, қандай кун кўраётганини сўради. Сейл аввало қисқагина жавоб қилди.

— Қайиқ тўхтагандан кейин, ўзингиз биладиган ёзги касбни йиғиштириб қўйдик-ку! Шундан кейин у ёқ-бу ёққа туртиниб юриб, энди мана қиш тушиб, қор босгандан буён қушхонага кирган эдим, ўша ердан!— деди.

Абай ундан яна қандай иш қилаётганини сўради.

Сейл Қасен қассобнинг қушхонасида қассоблик қилар экан... Дамежон ҳам ўзининг ўғли Жумошнинг ўша қушхонада тери ёйиб, унча-мунча қора чақа топиб юрганини айтди. Шундан гап очилиб кетиб, сўз Қасен қассобнинг Сейл, Жумош сингари шаҳар жотоқларига ҳозирги пайтда қилдирадиган ишлари, кўрсатаётган ҳар турли азоби, уқубати, хўрлиги ҳақида борди.

Сейл билан Жумош бугун қушхонада бўлган бир расвогарчиликни бош чайқаб, қовоқ солиб, танглай қоқиб, ранжиб ўтириб айтишди. Эри вабодан ўлган, учта дондек ёш болали Шарипа деган ўрта яшар аёл куздан буён оч қолиб, ўлар ҳолатга етиб юрган экан. Ўша қушхонага бориб, Қасеннинг давернайи бўлиб юрган бир нахс савдогар Утарбойга ялинади. Ичак-қорин тозалашга киради. Эрталабдан, тонг отар-отмас бориб, эл ётар пайтда зўрға қайтганда, кун бўйи қиладиган иши фақат ичак тозалаш бўлади. Қаддини кўтармай, туз тотмай, қўланса ҳид орасида ишлаганда ўша онт урган Утарбойнинг берадигани беш ярим тийин экан. Шаҳарнинг бош жотоғи шундай вақтда бир қанча бойларга, ўша овулдаги қашшоқларга ўхшаб шўрва-шултун учун ҳам меҳнат килади эмасми! Қаёқдаги оч-яланғоч, озиб-тўзиган эркаклар билан аёлларни мол сўйиш фаслида Қасен мана шу жотоқдан йиғди. Қийналиб турган хонадонларга атайин одамларини юбориб, қидиртириб, эркаги-ю, аёлини, болаларини, кексаларини, ёш демай, алжиган демай йиғдириб келади-да, битта «чит фуфайка» гача пуллаб, арзон гаровга ёллайди.

— Қилинадиган меҳнатга қараганда ҳаммамизга ҳам тўлайдигани меҳнат ҳақи эмас, масхара!— деб Сейл Қасеннинг феъл-атворининг учини чиқарди. Шундан кейин Дамежон, Жумош, Сейл учови бири олиб,

бири қўйиб, қушхонада мана шу бош жотоқнинг қашшоқлари кўраётган кўп хўрликларни айтиб беришди. Шуларнинг ҳаммасидан ошиб тушадиган бир шармандаликни ҳалиги Шарипа деган аёл Сейл билан Жумошнинг кўзи олдида бугун кўрибди.

Кечқурун иш тамом бўлаётганда, дарвозанинг олдида Утарбой билан яна бир давангидек, қоп-қора Қўнқай деган йигит туриб олиб «ичак-қорин тозалайдиган аёллар мой ўғирлашади», деган чатоқни чиқаришибди. Узлари ичиб олишган, қизишган, ҳазил-мазах керак. Шунинг билан «қўйининг чарвисини ўғирлайсанлар» деб можаро қилади. Бошқа, гўшт деса, мой деса, у тухмати ўтмайди-да. Негаки, ундай яхлит нарсалар энгил-боши юпун бола-чақанинг, чол-кампирнинг гавдасидан билиниб туради-ку. Чарвини бўлса жўрттага жанжал қўзғаб, масхара қилиш учун ўйлаб чиқарган. Яна мол сўйиш энди қизиб келаётир-да, шу маҳалдан чўчиб юрсин дейишган бўлса керак.

Бир тўп аёлларнинг олдида келаётган Шарипа опчоқина, чиройликкина эди. Ушани ҳалиги Утарбой билан Қўнқай «ечин!» деб халак қилади. Аёл устидаги йиртиқ чопонини ечади. Ундан кейин ҳайқириб, буйруқ қилиб камзулини ечтиради. Ҳеч нарса тополмайди. Шунга қарамай «тананг тўлиқ», «этингга ўраб олган чарви бор, анча мойни олиб кетаётирсан!» деб этагини очмоқчи, обрўйини тўкмоқчи бўлишади. Орқасида тиралиб турган кўп аёллар билан эркакларнинг кўзи олдида ўлгунча хўрлаб, масхара қилмоқчи бўлишади.

Шунга чидамай ўртаниб кетган аёл, Утарбойнинг юзига тупуриб, етим болаларини айтиб, зор қақшаб йиғлаб юборди. Кўйлагини сидириб олаётган Қўнқайнинг жағига тарсаки билан тортиб юборади.

Шу бўлади-ю, сўлақмондек икки эркак уялмасдан таппа ташланиб, ҳалиги шўрлик она, бева хотинни яланғоч қилиб, қорга босганларича тепкилаб ура бошлашади. Шунга чидай олмаган Сейл Қўнқай билан Утарбойни қўша ҳақорат қилиб, ёқалашга тушади-да, ҳалиги хўрланган аёлни ажратади. Бошқа аёллар чуввос солиб йиғлаб, қарғашади. Жони ачиб, ўртаниб кетган аёллар: «буларнинг кўрсатадиган хўрлиги билан масхаралашининг чегараси йўқ» деб, ҳалиги икковини тепкилаб, ура кетишади.

Буни Жумош билан Сейл дам захраси учиб, дам алам қилганидан кулиб ўтириб айтиб беришди. Шаҳарда ҳам бунчалик шарманда-расволик, эрмак қилишининг рўй беришига Дармен борлиги билан нафратланиб, ғазабланиб, тутоқиб ўтирибди. Сейл билан Жумошдан Қасен қассобнинг қушхонасида яна қандай ишлар бўлаётганини қўярда-қўймай сўраб, айтдираётир. Абай ҳам қовоғини солиб, кайфи учиб тикилганича чурқ этмасдан тинглаб ўтирибди.

Бир вақт Сейл ўзининг ҳам шу йил қишда ноилжликдан мана шу Қасен қассобнинг тузоғига илиниб қолганини айтди. «Еш бўлса бориб қолди, тепамда бировга «ҳой, ҳой» дегизмай, қулай келса ўз ҳолимча бир меҳнат билан тамаддиқ қилсам дер эдим. Езда қайиқчилик қилишимнинг ҳам сабаби шу эди. Қишда бировга бошим боғланиб муҳтож бўлмай, ўн кун бир ерда, ўн беш кун бир ерда ишласам деган эдим. Бу йил мана шу «жотоқ қашшоқларининг ҳаммаси қушхонага бориб, тийин-пийин топаётир, оби-ёвғонини чиқараётир» деган умид билан бориб қолган эдим. Қасен деган бир бало экан-ку деб қўйди. Шундан кейин у ўзининг ярим кечада туриб, қош қорайгунча тинмай қўй сўйишини айтди: Бу ишга ҳам ёшлигида, мана шу шаҳарга касб излаб келганида одатланган экан. Сўйишга шу қадар уста эканки, этини бузмай сўядиган бўлса, кунига олтмиштача қўйни сўйиб ташлар экан. Шунда ҳам кунига топадиган гоҳо ўн беш, гоҳо йигирма тийингина бўлар экан. Уни ҳам ҳафтасига бир марта меҳнат ҳақини тўларди, ҳалиги Утарбой билан Қасен иккови қўлларига чўтларини олишиб, «ярим тийин грош чиқ», «чит фуфайка кир» деб чўткаларини шақирлатиб, қоқиштириб уриб қолгилари келар экан.

Ўшандай бир ҳисоб қилган кунни:

«Оч итнинг кетини сўқ ит яялайи» деб менинг қон кечиб, жин қучиб юриб топган ними-нисби тийинимга ҳам кинналарингни солибсан. Сенларниёқ айтганларинг бўла қолсин. Бироқ, мана шу товон ҳақи, пешона теримдан еганларинг елкаларингдан тешиб чиқсин!» деб, айтганларига кўна бердим,— деди.

Сейл ҳали «бу йил ноилжликдан Қасеннинг тузоғига илиниб қолдим» деган эди. Уша гапини Абай бошқатдан сўраганда, у яна бир бойнинг шаҳар жотоқларига қилаётган ҳаромлиги, хиёнатини айтиб берди.

— Ёши ўн еттига энди чиққан иним бор эди. Касб тополмаганидан кейин, ёз бўйи қайиқдан йиққан тийин-пийинимга бир от-арава олиб бериб, ўшани киракашликка, бержабойга киргизай деган эдим. Наматфуруш Сейсеке шу сингари от-араваси бўлган жотоқлардан киракаш йиғиб, узоққа киракаш қилиб юборади, дейишганди. Юборганда Бақти, Шавешекка юборади «Дунё деган сув текин, киракаш бўлиб борганнинг ўзи ўлжага фарқ бўлиб, кураб олиб келади» деб, яна мана бу Қасеннинг қушхонага чақирганидек, одамларни юбориб, жар солади, илвасин ташлайди. Ушанга соқолли бошим билан мен ҳам алданиб, мним ҳам қизиқди. Бир сафарга бориб кел. Қиш тушгунча қайтиб келасан, деб семиз оти билан, яп-янги бутун араваси билан жўнатаман-ку! Уттиз киши киракаш, етмиш-саксон от билан Бақтига той-той газлама олиб боришади. Қайтганда Сейсекенинг тери-терсагини ортиб келишади. Бунинг ўзи бир чети Хитойга, бир чети ху ўша Ирбитка, Макержегача савдо қиладиган, жойининг учи-қири йўқ, катта бой экан-ку, қурғур. Нимасини айтай, бошқасининг нима кераги бор, ўша иним яқинда келди. Шу кунларда уйимда кулала бўлиб, шўри қуриб ўтирибди. Қўл-оёғини совуқ уриб, думаланиб қолибди. Улим учи бўлиб, зўрға етиб келибди. Ўзини шундай олдирибдики, якки қулоғидан кун кўринади. Оти бўлса териси пайнга ёпишиб, юз ерда дам олиб, зўрға келибди. Шундай қилиб, от ҳориб пўстак бўлган, эр ҳориб арвоҳ бўлганини кўриб ўтирибман. Борганидан келгунича қуруқ сув билан қора нонни тамаддиқ қилибди-да, отининг емини ҳам ниби-нисби қилиб берибди. Ҳақ, пул йўқ. Бориб ҳолини айтай деса, иним уйдан чиқолмайди, ўзим ҳам боролмайман. Қўшниларимиздан киракаш бўлиб кетган қайиқчи, яна бир ўзимдек шеригим бор эди, ўша йиғлаб ўтирибди. «Менинг боламнинг ҳам зимдан шўрини қуритаётир» деди. «Ҳали олиб келган териларингни тугаллаймиз. Ит егани, йўқолгани, йўлда ишдан чиққани бор,— ўшаларнинг ҳаммасини «пуржумкага» оламиз деяпти, деди.

— Хўш, буларнинг тери-терсахни, жун-пунни «пуржумкага» қандай қилиб олишини биласизларми?— деганида, Дармен кулиб қўйди.

— Ҳа, бир чеккасини биласиз. Дўл-шўп, мўжемка,

пироқ-сироқ!— деб, икки кўзингни бақрайтириб туриб тўнайди.

Дарменнинг гапи Сейлга маъқул тушиб, қараб қўйди-да, ажинларини чуқурлаштириб, хохолаб кулиб, гапининг давомини айтди.

— Уша тери-терсак «йўлда расво бўлган» деган баҳона билан ўттизта киракашнинг ҳақини емоқчи. От-уловларига илгари «қарган арзимаган пулни ҳам бермасликнинг чорасини қилаётир. Иним бетоб, ўзим боролмайман. Лекин шу ерда хонадони тангликда қолган, ўзлари тўн тўздириб, от ҳоритиб, озиб кетган ўттизта киракаш, ҳар кун зор қақшаб, Сейсекенинг дарвозаси тагини кўрнқлашади, дейишаётир. Мана, Абай!— деб, овқат пишар вақтида Сейл Абайга арз қилаётгандек бир ҳасратидан хулоса чиқариб:

— «Фалон ерда олтин бор, борсанг чақа ҳам йўқ» деганларидек, бойга кун қолган қашшоқнинг қирда ҳам, сойда ҳам кўзи очилар кун йўқ экан-ку!— деб, сўзига хотима берди.

Абайлар мана шу Дамежоннинг уйида ётиб қолишиб, энди эрталабки нонуштага ўтиришган эди, устларига шошилиб, кўзлари чақнаб кетган Какитой баланд овоз билан қувноқ ҳолда салом бериб кириб келди. Бугун ҳам эшик аёз экан, этигида қиров зарраси буғланиб, билиниб турибди. Қуюқ мўйловларига қўнган қиров музлаб қолибди. У ешиниб сўрашиб бўлмасданоқ Абай: «Почтага бордингми, хат борми?» — деди.

Какитой қўйнига солиб, шошилганича олиб келган иккита хатни Абайга узатди.

— Почтага боришдан олдин Қумошнинг уйига кирдим, ўша ерга келибди!— деди.

Абай иккала хатни баравар йиртди-да, охиридаги ёзилган вақтига қаради.

— Мана бунисининг ёзилганига йигирма кун бўлибди. Буниси кейинги хат, ўн икки кун! Мағашга ҳар ҳафта хат қилиб тур деган эдим, ўшанга ёзган-ку. Почта тўхталиб, икки хат бир келибди-да!— деб гапирганича кўзойнагини тақиб, аввал олдинги хатга қаради.

Хатнинг боши оддий гаплар билан ёзилган экан. Охирынчи Мағаш шеър билан ёзибди. Абай индамай хат ўқиётганда Какитой, Дармен, Боймағамбет, Дамежон — ҳаммалари ҳам қимирламай, фақат Абайнинг юзига тикилиб қолишганди. Мағаш хатининг охирида

даставвал сезган қайғуси, аламли доғини бор оташин, чин қалби билан шеър сатрларига тизибди. Абай ўшанга кўчиши билан, қаттиқ хўрсиниб олди.

«Инқиллаб ётган экан ҳали борсам,
Кўз ёшим тўхтатолмай бўлдим сарсон
Ранг заъфарон, ётганини чалқасидан
Кўксим кўриб туради, кўзим олсам.
Кўзларининг эти қочган, ориқлаган,
Суягу пай — ҳаммаси аниқланган.
Оқ канафнинг ичида оппоқ бўлиб
Ётибди у азизим, шўрлик оғам!»—

деган жойига етганда, Абай кўзидан ойнагини юлиб олди. Ранги оппоқ оқариб кетди. Икки кўзи юм-юм ёшга тўлди. Хат сатрлари туманлашиб, кўз олдида эриб кетгандек танилмай, ўчиб кетди. Қўш қўллаб юзини босиб, индамай ўтириб қолганда, Дармен билан Какитой баравар йиғлаб юборишди.

Булардан кўра эслироқ Боймағамбет: «Кейинги хатни ўқинглар-чи!» — деди. Абай тезда ўзини тутиб олдида, ўша хатга қўл чўзди. Иккинчи хатдаги хабар биринчисидлагидан дурустроқ экан.

— Биз келганимиздан буён Абиш оғамнинг кўнгли анча кўтарилиб қолди. Иштаҳаси ҳам дурустдек. Бугун уйқусида ҳам ҳаловат бўлди. Энди касалхона билан яхши уйнинг фарқи йўқ. «Кўлингизга олиб даволатсангиз ҳам бўлади!» дейишгандан кейин, хурсанд бўлиб қолдик. Доктор ҳам назар солдимикин деб, унинг сўзидан умид қилиб, шаҳардаги бир яхши, қулай уйга олиб чиқдик. Шу кунларда Абиш оғам ўзимнинг ёнимда. Апсамет деган чалақозоқнинг уйида турибмиз. Ўзимизга ёр-дўст одам. Суриштириб сўрашсак, бизга жиян экан. Ҳозир ўшанинг уйида бир томондан докторга қаратиб, бир томондан бия соғдириб қимиз бериб, қараб турибмиз. Келгусини оллого топширдик!— дебди.

Абай бу хатни аввалгидек эмас, хиёл юпончиқдек қабул қилди. Ҳар ер-ҳар ерларини икки-уч қайта, товушини чиқариб ўқиди. Шундан кейин уй ичидагиларнинг ҳар қайсиси ҳар хил товуш билан тилакдошлик билдириб, худога ёлвориб, шукрона қилиб қолишди. Шу орада Абай қоғоз, қалам топдириб келиб, хаяллаганмасдан шу бугуноқ хат ёзиб юборишга киришди. Даҳ-

лизга чиқиб, кичкина курсини олдига қўйди-да, Каки-
той ҳам ёза бошлади. Деразанинг токчасига суяниб
Дармен ҳам ёзаётир. Булар ҳам дуойи салом хатларини
борлиги билан берилиб ёзишаётир.

Мағашнинг ҳалиги шеър сатрларини хотирлаб ўтир-
ган Абай ҳам, ўшандай қилиб, жони қолмаган жонку-
ярнинг ундош созини чертиб сўзлади.

«Зорим хати, бу хатим,
Тинч юришибди дема!
Азайиб қувватим.
Суратим қолди, мана.
Бу тилак-саломим,
Кўнгил очар бир нома.
Менинг ўша роҳатим,
Кўзларимга сурмоққа...»—

деб кетган дарди-алам тўлқини бор эди.

Яна бир хил ғуссасини тўғри сўзлар билан ёзиб ке-
либ, яна шеърга тушиб кетди. Бу худди шу дамда
хавф билан умиднинг тез алмашиб, галма-гал чалпи-
шиб, улуғ одам кўксини аланга билан сувдек баравар
ялаб турган чоғ эди. Уша ҳолат шеър сатрларига бор
ҳовури, чинлиги билан яна тизилиб кетди.

«Дам умид, дам хавф
Кўнгилга йўл топиб —
Кирса сўз топилмас
Ҳар хил ўйга ботиб.
Икки ой нима бўлиб,
Бир бошқа дард енгиб,
Епирай юрмасин
Докторлар янглишиб!..
...Апсамет жиянинг,
У сенинг бировинг,¹
Дўстлик билан дўстликка
Ўтамоқ тилагим!»—

деган салом сўзлари ҳам Абишга аталган сатрларга
аралашди. Дам Мағашга ҳам ачиниб, унинг халиги
шеърдан қайғуда туғилган санъатини англаб, унга ҳам
юраги эзилади.

¹ Бировинг — биттанг маъносида.

«Жароҳат-ла оғиз очди,
Жароҳати ярашди.
Жароҳатсиз биттаси
На учун уйқу очди!»—

деб аллакимга жавобсиз, ғамгин саволлар ташлаб кетади.

Абайнинг хати шундай куйларни чертаётганда Дармен ҳам, фақат мана шу эрталабнинг ўзида кўриб, сезганларини беихтиёр шеър билан ёзаётир.

«Икки хат қатор келди кўпдан кутган
Юракка юракларнинг куйин қўшган,
Қайғу ҳасрат чехрасида Абай оғам
Қўл қалтираб аввалги хатинг очган!
Жим бўлиб, тинглаб қолдик хатнинг сўзин,
Абишни кўргандекман ёнимда ўзим...
Ғамли ота ўқиёлмай тўхтаб қолди,
Рангги ўчган, ёшга тўлган кўрдим кўзин...
Умид билан сўнгги хатни яна очди,
Улуғ қалбнинг қайғуси жонга ботди.
«Бери қараб, уйга келдик лазаретдан»
Деганинг бор сўзингдан бўлди тотли...»

деб, у баъзи жойида ҳикоя қилиб, хабар ҳам ёзиб қўйди.

Абай эндиги ёзиладиган хатлар ҳақида маслаҳат берганди. Баъзан кўнгил кўтарадиган, бир оз кулдирадиган ёки маъюс кўнгилни чалғитиб очадиган хабарлар, гаплар ҳам ёзиш керак. Тўшакда чўзилиб ётган беморга ундай кўнгил очадиган хабарнинг ўзи ҳам керак бўлади, эм бўлади!— деган эди.

Какитой ҳам, Дармен ҳам узун хатлар ёзишди. Мағаш билан Утегелди Мойқонга ва Абишнинг ўзига ҳам суҳбатлашиб, эрмак бўладиган гапларни ёзишди. Шунинг билан чоштгоҳ пайтида бир неча хат, саломларни тайёрлашди. Беғараз дўстлар, юраклари бир тилак билан тепган жонажонлар, шошилинич салом хатларини Олмаотага йўллашди. Ўзлари келар ҳафтанинг янги ҳадяси, тилаги, умидидек бўлган янги хатни кутишди.

4

Юксак тоғ этагига боғи-роғи билан кенг ёйилиб ўрнашган нуқул пастак уйли, кичикроқ шаҳар, тоғ этагида катта, кенг жой қолдирган. Шаҳардан тоғ

ичига кирадиган чуқур сойнинг оғзида кўп уйли касалхона бор.

Ҳар дарднинг ўзига хос, бир қаватли, узунасига солинган алоҳида ёғоч бинолар бор. Боғли катта ҳовли шу сингари янги солинган, ўнтача биноли корпусларга бўлинган. Ёзда бу уйларнинг атрофи гулзор билан қуршалади. Ҳовлини гир айлантириб мева дарахтлари экилган. Улар касалхонани бағрига олиб, шундоқ гул, мева-чевага ўраб турганга ўхшайди.

Область шаҳри бўлган Олмаота ўзининг мана шу касалхонаси билан фахрланса арзийди. Айниқса бу касалхонанинг бош доктори, кекса яҳудий Лев Николаевич Фидлер бундан ўн беш йил муқаддам Олмаотага келиб, касалхонани қўлига олгандан буён, касалхонада кўп ўзгаришлар қилди. Касалларни даволаш, ёрдам бериш, ётадиган жойлари, овқат-оziқлари жуда яхши бўлиб кетди.

Шу касалхонага бели баланд, думдумалоқ, семиз катта тўриқ от қўшилган чана келиб, бир соатдан буён кутиб турибди.

Кун қиёмдан оққандагина, бу чана кутиб турган одам ўртадаги ёғоч бино — катта корпуснинг кенг эшигидан шошилганича чиқди. Тулки томоғидан тикилган пўстинининг тугмасини паст зинадан тушиб келаётиб тугмалашига қараганда, у шошилиб чиққан кўринади. Бу одам Мойқон билан русчалаб сўрашди. Телпагини оларкан, илтифот билдириб, илдам ва дадил одимлар билан келиб, чанага ўтира қолди.

У ўтириши биланоқ тўриқ от, тортилиб турган бўжининг хиёл бўшаганини пайқаб, бошини чайқаганича бўжини чўзиб ташлаб, йўрғалаб кетди. Доктор қозоқчани чала билса-да, ўша билганини ўнғайсизланмай, эркин гапира берарди. Елкаси билан Мойқонга сал суяниб: «Меники вақт озгина, тўриқ йўрға у ҳам шошади, юбор!» — деди.

Мойқон бир оз кулимсираб: — Хўп, хўп, бўлади, бирпасда етамиз! — деди. Бошини тортиб йўрғалатиб келаётган оти, дарвозадан чиқиб, шаҳарга борадиган катта йўлга тушди. Энди Мойқон иккала оёғини чана олдига тираб, музлаб қолган бўжини силкитиб қолди.

Эгилган қадди букланиб бориб ёзилгандек, икки биқини тўлиқ, катта-катта тақали тўриқ йўрға, пастликка, шаҳарга қараб ғириллатиб олиб кетди. Секин

ёғаетган қалин қор ғира-шира, симовий осмондан шамолсиз пайтда эринибгина тушаётганди. Тўриқ йўрғанинг суръати билан лайлакқор, энди шамол эсаётгандек тўзғиб учиб, юз-кўзга эриб ёпиша бошлади.

Мойқон олиб келаётган доктор, касалхонанинг бутун Олмаота яхши биладиган қадрли доктори — доктор Федлер. У яхши доктор бўлишнинг устига, кўп меҳрибон, жонкуяр, одамгарчилиги дуруст киши ҳам эди. Абишга у бир томондан одамгарчилик, бир томондан оталарча, дўстона кўнгил билан боқарди.

Олмаота шаҳридаги рус, қозоқ, нўғой, таранчи, дунган, қашқарлик, тошкентлик бўлсин, кўпчилигининг оғзида Федлернинг номи мудом олқиш билан тилга олинарди.

Бир лаҳзада шаҳарга кириб келган тўриқ отли чана кафтдек текис, тўп-тўғри Калпаковский кўчасида суръатини сусайтирмай, ғириллаб келаётир. Шундан кўндаланг яна бир ўқдек тўғри, кенг Сельский кўча бўйлаб Никольский бутхонасига қараб юрди. Йўли Калпаковский билан Сельский кўчаларидек текис эмас, ўнқир-чўнқир, шағал уйилган пасти-баланд, юриш қийин бўлган бир неча кўчаларни Мойқон кесиб ўтиб келаётир. Гордий кўчаси, Норим кўчаси, Сергиополь кўчаси, Розовая аллея деган кўча—ҳаммасидан ҳам отини елдириб, югуртириб ўтди. Ўзлари борадиган уйга юз тутиб, Старо-Қладбишчин кўчаси билан ўнг томондаги сойликка қараб яна отини қаттиқ йўрғалатиб кетди.

Семей томоннинг қозоғи аслида йўрғани бу томондагилардек қадрламайди. Бу ерда бўлса иккиннинг бири йўрға сақлашга тиришади. Яна пойгачи отдан ҳам йўрғани қиммат баҳолаб, қадрлаб асрайди. Мана бу тўриқ йўрға ҳам Мағаш билан Мойқонларга бошқача қадрлаш юзасидан келиб қолганди. Ушани эслаганда Мойқон ўз ичида тўриқ йўрғадан ҳам, унинг эгасидан ҳам кўп миннатдор бўлди.

Қишнинг бошида, булар Олмаотага келиб етганларида орқадан Семейдан қўшиб чиққан отлари ориқлаб келган эди. Ушанда мана шу Никольский бухтонасининг ёнидаги кенг майдончага жойлашган от бозоридан Мағаш билан Мойқон шаҳарда қўшиб юришга бир от олмоқчи бўлишади. Буларнинг Абайнинг жигарлари эканлигини биладиган. Дат деган бир киши бозорда ёнларига келиб салом-алик қилишиб, ҳол-аҳвол сўра-

шади. Датнинг ўзи шу ёқнинг кўп халқидек Абайнинг отини эшитиб, сўзларини ҳам хила уққан, ёдида сақлайдиган одамлардан бири экан.

«Шуидай ном чиқарган Абайнинг яхши кўрадиган ўғли касалхонада ётган эмиш. Касали оғир экан. Уни Абай юборган кичик иниси йўқлаб келибди» деган гапни ҳам Дат эшитган эди. Энди Мағашнинг бозорга келиш сабабини билганда, Дат бозордан от излаб юрмасликни маслаҳат кўрди.

— Абсаметнинг уйига тушган экансизлар. У ўзимизнинг ошина-оғайнилардан. Уша ерга борайлик. Бошқа жойнинг отингни-кимлигингни билмайдиган, ўзингни танимайдиган одами билан қандоқ қилиб савдолашиб, қўл сиқишиб юрасан, Мағаш чироғим. Ешинг кичик, иним экансан. Абайнинг ўғлига бозордан от излатиб юрмаёқ қўяйлик. Бу ёқдаги эл ҳам Абайнинг эли. Ёт эмас, яқинларингиз. Отнинг иложини Абсаметнинг уйига бориб қилайлик. Юринглар!— деб, Мағашларни ўзлари тушган Абсаметнинг уйига бошлаб келди.

Уша ондаёқ ўзининг остидаги мана шу, «бир қизнинг қалинига арзийди» деб таърифланадиган отини тортиқ қилди. Атрофга донғи кетган «Датнинг тўриқ йўрғаси» деган машҳур отининг эгар-тўқимини олиб, Мағашнинг қўлига нўхтаси билан тутқазганди.

— Элингга ҳам ола боргин. Абай оғага: «Улуғ юзнинг бир боласи совғага юборган бир тойи эди» деб олиб кетгин!— деганди.

Мана ҳозир Мойқоннинг Тошкент аллеясига қараб ҳали ҳам қаттиқ йўрғалатиб, физиллатиб келаётган тўриқ йўрғанинг шундай таржимаи ҳоли бор эди. Ушанда ҳам мол бозоридан чиқиб, Абсаметнинг уйига Дат билан бирга келишганда, мана шу Старо-Кладбишчин кўчаси билан келишганди.

Доктор Абишнинг ёнида бир соатга яқин ўтириб, уч-тўрт кундан буён бўлган ўзгаришни пайқади-да, унча очилиб, юпатарли гап айта олмади. Пастлаб, аста-секин сўниб бораётган қимматли ёш, азиз жоннинг ҳоли оғир. Бу дард, Федлернинг ҳозирги билган илмининг қувватидан, чегарасидан четдаги дард.

Кўкламга чиқадими, ёз чиқса, кун исиса, «ҳеч бўлмаса туғилган еримга етиб, бир ёқли бўлсам» деган армонини ҳам бугун Абиш аниқлаб сўраган эди.

Ёнига Мағашлар келгандан буён отасидан, оға-иниларидан, онасидан, рафиқасидан соғинчли хат-хабарлар олганидан буён Абиш туғилган элини, иссиқ уясини, ота-она, жигарларини бениҳоя соғинар эди. Ушани кўндан буён даволаётган докторгагина эмас, сирдоши, мунгдоши, яқин кишисидек кўрадиган Федлерга бугун очиб айтган эди. Қариндошлари келгандан буён дарди енгиллашмаган бўлса-да, кўнгли кўтарилиб, қайғуси камайган Абишга, бир вақтда Федлер касалхонадан чиқиб, мана шу уйда ётиб даволанишга рухсат этганди. Шунинг эвазига ҳар уч кунда бир келиб туришни, қатнашни ранжимамай ўз бўйнига олганди.

Абсаметнинг ёруғ, кенг хонасини Абишга бўшатаётганларида унинг ўзи синчиклаб қараб турди. Уйдаги чойшап, гилам, шолча, намат сингари чанг кўп бўладиган жиҳозлар, нарсаларнинг ҳаммасини йиғдириб чиқартирган эди. Абсамет бўлса Абишга касалхона беролмайдиган қимиз ҳозирлатиб ўтирибди. Ҳовлисда учта қисир бия соғдириб турибди. Доктор бўлса бундай чоғда ёзадиган рецепти билан таъсири кам, кўмаги кучсиз дорисини беради. Ҳамиша ўзи қараб, еб-ичиш, парвариш-сақланиш ҳақидаги, юз марта айтган маслаҳатини эслатади.

Абишнинг ҳалиги армонига у ўйланиб, тўхтаб туриб жавоб берди. Жиддий, ўйчан, катта-катта қўй кўзлари деразага тикилди. Енгил қор тўппа-тўғри қуйилаётган бўлса-да, аста-секин, гўё бир оғир салмоқ билан тушаётганга ўхшайди. Нарироқда япроқлари тўкилган, куз хароб қилган, оқиш тортган кўп дарахтлар кўринади. Баланд бўйлари, қалин бутоқлари билан қўшилишиб, пастга осилишиб, ўзларича бир кул ранг чангалзор оламга ўхшайди.

Олмаотанинг бугунги осмони ҳам устма-уст ўртилган оғир, симовий булутлар билан қопланган. Кун ҳам руҳсиз. У кунга назар ташлаган ўй ҳам руҳсиз. Ишонтиргудек, умидбахш этгудек ишончи оз бўлса-да, меҳрибон Лев Николаевич шу қадар назокатли, заккий Абишни ранжита олмади. Ўзининг чорасизлигидан беҳад сиқилиб, қийналаётгандек бўлди. Шундай қилиб ўтириб:

— Мумкин ёзга, балки Абдирахим етарсиз, чиқарсиз!— деб бир оз тутилиб гапирди.— Ҳаво бир оз исиб, чанг-тўзон кўтарилмай турган пайтда, шошмасдан,

яхши парвариш билан борурсиз. Аста-секин юриб, ўз туққан ерингизга етарсиз деб умид қиламан!— деди.

Лекин чор-ночор, ўнғайсизланганидан айтаётгани кўриниб турганди. Бу гапни бошқача алоқаси йўқ бир гапдек, шунчаки айтиб қўйганга ўхшайди. У ҳамиша соатини ўтказмай келиб, Абишни кўргани билан, бирор марта ўз-ўзидан хурсанд бўлиб кетган эмас. Шу шаҳардаги бошқа касал билан бетоб бўлган, ёшу қарига, эркагу аёлга ҳам қандай ёрдамлар берган эди. Гўр оғзидан қайтариб, ажалнинг оч чангалидан юлқиб, орага тушиб қутқариб қолган қанча-қанча одамлар бор.

Шаҳар халқининг ҳаммасининг оғзида Лев Николаевич Федлернинг номи дoston бўлиб кетганидан, шаҳарда тажрибали докторлар кам бўлгани учун бу одам ҳар хил касалларни қарай берар эди. Сўнгги ўн йил ичида ўзи зўр жарроҳ ҳам бўлиб олган. Лекин, на чора, битта Абишга қолганда давоси таъсир қилмайди, чораси битган, кор қилмайди. Фақатгина: «Қараётган доктор бор, у — Федлер, ҳар уч кунда вақтини ўтказмай келиб туради. Қараб туради» деган гапнинг ўзи, бирийўла умиди узилиб бўлмаган навқирон ёшнинг сунчиғи дейилса бўлади. Шунинг учун у қанда қилмай келади-да, бирор марта кўнгли кўтарилмай, дарди ичида қайтиб кетади.

Тили-ю, дили бир, хушфеъл Федлер Мағашга ҳам ёлғон гапира олмайди. Унинг ҳам латиф, гўзал, мулоим чехрасида оғир қайғу, оғули ёшларини кўриб турса-да: «Юпата олмайман, азизим, сизга ёлғон айта олмайман, лочиним! Абдирахимнинг соғлиғи қувонтирмайди. На чора, на чора!»— дейди.

Бугун ҳам ташвиш тортишдан бошқа гап айтмай жўнаб кетди.

Мағаш уни эшиккача чиқиб, чанага ўтиргизиб кузатиб қўйиб келганида, Абиш ёстиғининг тагидан янги келган хатларни олиб, юзини яширганча кўзига жуда яқин олиб бориб, ўқиётгандек бўлиб ётган экан. Уқиб у ёқда турсин, ниҳоятда кўнгли чўкиб, қайғуда ётибди. Қўлидаги қоғози Мағишдан, уйдан келган хат. Кўп ёзилиб, букланиб солнган хатнинг орасида битта сариқ, битта қизил иккитагина юпқа қоғоз бор экан. Абиш ҳалиги иккита қоғозни қони қочган, чиройли, нафис лабларига бир оз босиб ётди. Упаётганга ўхшайди...

Энди ингичка қийилиб келган қошларини кериб, Мағишнинг хатига секингина ишора қилиб, ёнига келган Мағашга сўз қотди.

— Мана бу биттаси сариқ, биттаси қизил қоғозларни кўр-чи... Мағиш: «мен соғиниш билан ўйлашдан сарғайдим... кичкина гўдагинг Рахиланг бўлса юра бошлади. У қизғалдоқдек, ширингина бўлиб, яхши ўсиб келаётир, деб ёзибди. Мана бу биттаси сариқ, биттаси қизил қоғозлар менинг Мағишим билан Рахилам-ку!— деди-да, кўзларига ёш олиб, ингичка қошлари тез чирилиб, бурун катаклари титраганича ўгирилди. Танаси эмас, юзини ўгирди. Бир оз ётиб, ўзини тўхтатиб олиб хиёл пичирлаб:— сарғайиб озган Мағиш, қизариб, гуллаб келаётган Рахила-ку,— деди яна.

Мағаш бундай пайтларда Абишнинг жуда ҳам кўнгли бузилишини, анчагача оғир хаёллар чангалидан чиқа олмай қолишини ўйлади. Шунинг билан кеча келган хатлар орасидан сал кўнглили, ҳазили бор жойлари бўлган Дармен ҳамда Какитойнинг хатларини эслатиб кўрди.

Абиш ҳозир уларга алақсимади. Ёстиғининг тагига озгин, ингичка қўлини яна секингина тикди-да, отасининг хатини олди. Уни ҳам кеча олганидан буён неча қайта ўқиган эди. Абайнинг илгариги хати ҳам шу ерда экан. Иккита хатдаги шеърларни ўқиб, Абиш сўник товуш билан ўзининг эндиги бир фикрини айтди.

— Оғам чўчиётир-а! Шундан-ку... Художўй, диндор бўлиб кетаётир. Менга ёзган хатларида ялинган, ёлворган, чўчиб тилак тилаган бир кайфият пайқалади. Сезаётирсанми, Мағаш? Еки тинкаси қуриганда, умид узилаётганда одам шу зайл ялиниб-ёлворадиган бўлиб қолармикан?— деди. Фикрини охиригача етказмай, батамом айтгиси келмай жим қолди.

Мағашга қимиз келтиришни буюрди. Эндиги асосий овқат шу. Икки-уч ҳўллади-да, қимизни Мағашнинг қўлига бериб, ҳалиги фикрини бир сиридек айтди.

— Ҳаммасидан ҳам қаттиқ ботадиган бир хаёл бор. Оғам армонда қолди-ку!.. Менинг ҳақимда ўйласа армондан бошқа нима қолди? Уқитган эди... Усдирган эди. Эришадиганига эришгандир-ку, деб менга шодланиб боқарди. «Билиб, етилиб келиб, халқнингга яхши хизмат қилсанг, мен армони йўқ ота бўламан» деган эди. Нимасини айтаман, ҳаммасидан аччиқ оғу шу-

ку,— деганида, озгин заъфарондек юзига катта-катта томчи ёшлари дувиллаб оқиб кетди.

Мағаш сукутда. У юзидан дастрўмолини ололмай, Абишга юзини кўрсата олмай ўтирганди.

Орадан яна кўп кунлар ўтганда, Семейдан, элдан бир неча марта хатлар келди. Бу томондан ҳам бир гал уз номидан ёзса, бир гал Абишнинг номидан қилиб Мағаш ҳам хатни узмай турди. Бугун ҳам кенг хона холи. Бу чоғда Абиш бош кўтармайди. Кўпинча чалқасидан ётади. Нозик, эти бориб устихонига ёпишган ҳолда ёстиққа, пар тўшакка сингиб кетгандек, кўп кўзгалмайди.

Олмаотанинг қиши ҳам чиқиб келаётганга ўхшайди. Бугун бир ажойиб, чарақлаган очиқ кун эди. Кўча бўйидаги баланд, азим, ўқдек тўппа-тўғри теракларнинг яланғоч булоқларига келиб қўнган қарғалар йил келганидан дарак бераётгандек тинмай қағиллашади. Абишдан нарироқда, стол ёнига ёлғиз ўтирган Мағаш нимадир ёзаётир. Анчадан буён ёзиб ўтирганга ўхшайди.

Ташқарида чарақлаган қуёшнинг баҳри-дилини очиб яшнатган осмони шу қадар тиниқ, топ-тоза, кўм-кўк. Эшикда югуришиб ўйнаётган болаларнинг товуши келаётир. Кўчада одатдан ташқари кўп пиёда ўткинчилар кўзга чалинади. Ғовур-ғувур қилиб чанада ўтаётганлар ҳам кўп. Катта байрам яқин дейишган эди, шунинг учунми, деразанинг тагидан жез қўнғироқлар жаранглаб ўтди. Отнинг кокилига, ёли, думига, қизил-яшил аламлар боғлаган, кенг чанага гилам ёпган ўткинчилар нағма чалишиб, куйлашиб кетишаётир. Шу сингари бир неча чана дераза тагидан ўйин-кулги қилиб ўтди. Яйрашиб, шодланишиб, шовқин-сурон қилиб кетишаётир.

Ташқарида ҳаёт шундай. Уй ичида ёлғиз ўтирган Мағашнинг дилисиёҳ. У кўпдан ёлғиз. Бурчакдаги каравотда жонидан ширин офаси, азизи ётибди. Ушанинг аҳволидан бошқа ҳаёт Мағашни на чалғитади-ю, на чанги.

Ҳали ўтган соғлом ҳаётнинг шовқин-суронига Мағаш хиёл кўз ташлайди-да, яна ўз ғурбатига ботиб, ўзининг эндиги ягона сирдоши — қоғозига эгилади. Илдам қўли яна бир неча сатрларни оқ қоғоз юзига баён этади.

Унинг шеър ёзиб бўлганини ётган жойида ҳам яхши сезган Абиш гап қотди.

Мағаш пайқаман экан. Абиш гарчи жимжит ётса ҳам, жуда ҳушёрга ўхшайди. Астагина қўлини чўзиб, пичирлаб сўзаларкан, буйруқ қилди.

Шеърингни битирдинг-ку, бер-чи!..

Мағаш беришини ҳам, бермаслигини ҳам билмай, тараддулланиб қолди. У Абишнинг худди мана шу ётган ҳолини тасвирлаган эди. Ушани беморнинг ўзига четдан кузатувчининг тили билан тасвирлаб беришни оғир билди. Бермаса Абиш ранжийдими деб ҳам андиша қилди. Тортиниб қолди.

Абиш унинг кўнглидаги саросимани ҳам билиб турибди.

— Андиша қилма, ранжимамайман. Сен ёзсанг ҳақиқатини ёзсан, бер!— деди.

Мағаш қоғозни келтириб берганда, Абиш аввало қимиз сўраб уч қултум ичди-да, томоғини ҳўллаб олди. Яна Мағашнинг кўнглига тасалли бергиси келиб, куч билан жилмайиб, ҳазил қилди.

Мағаш ҳамон сукутда. Акасининг тўшагига келиб тирсагини тираб ўтирди. Абиш қонсизланиб, суяги кўрингудек бўлиб озган узун, нигичка бармоқлари билан қоғозни ушлаб ўқиётир.

«Мана, ёлғиз ўтирибман ҳар хил хаёлни ўйлаб,

Чидаб зўрга, кўзга келган ёшни куйлаб.

Бемор тинч бўлганида, мен ҳам тинчман,

«Иҳ» деган товуш чиқса, юрак ўйнаб,

Инқиллаб ётади у заҳил бўлиб,

Хириллаб йўталолмай кўкрак тўлиб.

Ёлғизлик, ноиложлик эсга тушиб

Юрак бадтар эзилар буни кўриб.

Тўғри сўз, зўр одобли, тоза юрак,

Оқ кўнгил кўксида ҳеч сақламас кек.

Ҳаётдан умиди йўқ, меҳнати кўп,

Ётади зўр кўкраги қўзғалмай тек.

Бўлади, билган киши айтса эр деб,

Теп тортмай ҳеч нарсадан ётар «кел» деб.

«Азобингдан қутқар-чи, бор тилагим,

Айтади жоним ҳозир олабер» деб.

Кўп ялтижо қилади айтиб шуилоқ,

Мен чидайман эшитиб буни қандоқ?

Юзин кўриб, меҳнати эсга тушиб,
Ўзимни тутолмадим бугун тийиб!»—

деган сатрларни ўқиб бўлиб, Абиш хийла вақтгача куч йиғиб, хаёлни бир жойга тўплаётгандек жим қолиб ёта берди.

Бир вақт Мағашнинг юзидан кўзларини олмай, секин гапира бошлади.

— Менинг касалим ҳақида қанча-қанча шеърлар туғилаётир. Оғам, Дармен, Какитой, бу ерда сен. Фақат ҳасратда туғилмай, шодликда, эсончиликда туғилса эди! Ўшанинг учун туғилса эди!— деб бир оз жим ётиб, яна соғлом ҳушёрлик билан эндиги фикрларини айтди.

— Бор шеърларга зеҳн солсам, шу қадар шоир бўлиб, жуда ҳам санъаткор бўлиб кетаётирсизлар! Яна бу хилдаги шеърлар илгари қозоқ тилида яратилмаган бўлса керак-а?— деб ўз-ўзига савол бериб, яна бир оз ётди-да, кейин жавоб қилди.

— Оғам орқали рус санъатидан келаётган чин ўртак-ку! Лекин қайғуни черта бермаслик керак. Оғамга ҳам шуни айт. Мен ўзи билан суҳбатлашганимда ҳаммиша шу фикримни айта берар эдим... Етказа олдимми, йўқми... Рус санъати оғамни булутга миндиргандек, баланд кўтарди-ку. Уни ёруғликка олиб чиққан рус санъати бўлди! Мана энг қизиги, шафақ отиб турган энг ёрқин, шодлик чоғи олдда... Россиянинг келажаги ўзгача — ёрқин, чароғон! Ўшани мен Петербургда, Москвада кўп одамлардан жуда кўп эшитган, уққан эдим. Бир четини оғамга, ўзларингга айтган ҳам эдим... Кўп ишларни анави Павлов яхши билади. Уларнинг гапига қулоқ солсанг, умиддан бошқа гап гапирмайди... Ўша Россияни англаш керак! Семей, мана бу Олмати, булар йироқ-йироқдаги қоронғи бурчаклар. Лекин Россиянинг тонги йироқ эмас!— деб чуқур маъноли бир тахминга борди-да, яна анчагача жим қолди. Кейин индамай икки қўлини Мағашга чўзиб қимиз олдириб ичди-да, энди бошқа бир вазият олиб, гап бошлади.

— Биров туғилади, биров вақтли, вақтсиз оламдан ўтади. Лекин халқ, жамият, замон ўз йўлида давом этади. Ҳеч бир киши—шахс дунёга устун бўлолмайди. Сенлар ҳам бирйўла чўкиб, икки букилиб қолманглар!— деб яна бир оз ётди-да, энди жуда тетикланиб

куч билан жилмаядиган кайфиятига кўчиб, Мағашга ҳазил қилди.

— Сенга нима бўлди!?— деб ҳалиги шеърини қўлига олди.— Қайғудан, кўз ёшидан, ҳасратдан чиқмай қолдинг! Мен ундоқ қилишга рухсат бермайман! Қўй уни, кўнгил кўтар. Менинг ёнимдан кўчага, шаҳарга чиқиб, бир ёзилиб кел-чи!— деди.

Шу чоғ тушлик овқатнинг вақти бўлиб, кундаги одати бўйича, Мағашни меҳмонхонасига таклиф қилиб, Абсамет кирган эди. У шу сингари кундузи бир маҳал, кечаси бир маҳал Абишнинг ёнига кирарди-да, ҳоли-аҳволини билиб, ўз кўзи билан кўриб, секин, мулойимгина, ётиғи билан сўраб, билиб чиқарди. Ҳозир Абсамет кирганида Абиш уни ҳам қўли билан ёнига чақириб олди. Мағашга: «Ўтегелди билан Мойқонни чақир!» — деди.

Даҳлиз уйлардан бирида Абиш билан Мағашнинг аҳволига мудом зеҳн солишиб, кайфиятларидан билишиб, кўпинча дамлари ичларида бўлиб келаётган икки хушчақчақ, бақувват, туйғун йиғит энди юзларида безовталиқ, қўрқув акс этгани ҳолда киришди.

Абиш ҳалигидек ўз ҳолига яраша кўнгил кўтарганича Абсамет билан Мағашнинг қўлларини ушлаб ётганди. Ёнига йиғилиб келишган дўстларининг ҳаммасига энди эшитилар-эшитилмас товуш билан бир ишни топшира бошлади.

— Менинг Мағашим уйдан эшикка чиқмай ўтира-вериб сарғайиб, озиб кетди. Бугун русларнинг қизиқ байрами — масленица. Мен эшитиб ётибман, Олматининг кўчаси тўла ошула-кулги. Бугун тўртталанг чана қўшиб, шаҳарнинг ўртасига боринглар. Тўриқ йўрғани қўшинглар. Бу шаҳарда масленицада ҳамма ўйинкулги, томоша қилади. Сенлар ҳам катаца қилинглар!— деган гапларини рад этиб бўлмайдиган буйруқ тарзида айтди.— Мағаш, Утеш, боринглар, томоша қилиб келинглар! Абсамет, сен тўриқ йўрғани ўзинг йўрғалатиб, шу шаҳардаги бор йўрғалардан ўздириб кел. Мен соврин бераман!— деб кулиб қўйди.

Уйдаги эркакларнинг ҳаммасининг чиройи очилиб, қўша кулишди. Бош ирғашиб, бараварига гап бошлади.

— Хўп бўлади. Айтганингдек қиламиз!

— Ўздириб келамиз!

— Фақат сен буюрсанг бўлди!

— Ё ома! Тахаси енгил! Бери қараб, тузалиб келаётир-ку!— деган сўнгги гапни Абсамет жуда ҳам шодланиб айтди.

Уша куни тушдан кейин, ҳалиги тўрттови иккита чанани Абсаметнинг кенг ҳовлисидадан физғизон қилиб, чоптириб чиқишганди. Кенгроқ, қулай чанада Мағаш билан Утегелди орқароқда ўтиришди. От бошини тутишга уста Мойқоннинг ўзи козлага чиқди. Абсаметни олдиларига солиб олишди. Ихчам жуссали, чўққи қора соқолли, чақнаб турадиган катта-катта қора кўзли Абсамет, чиндан ҳам ҳеч кимга айтмай, тўриқ йўрғани Мойқон иккови «ҳа» дейишиб, яхшилаб боқишиб, мана шу масленкага ҳозирлаб юришганди.

Бугун Мағашлар шаҳарни жуда кўнгилли, яшнаган ҳолда кўришди. Учалови чанада сўзлашаркан, Семейдан Олмаотанинг бутунлай бошқачалигини айтишиб, хурсанд бўлиб томоша қилишарди. Кечки пайтларда зўр гавдаси билан осмоннинг қоқ ярмини оладиган қалин қорли Олатов одамнинг хаёлини сеҳрли бир магнит билан ўзига тортаётганга ўхшайди. Суқлантириб тортади. «Қандай баланд, қандай азамат, қандай ажойиб олам» дейишдан бошқа сўз топиш, тасвирлаш қийин туюлади.

Тўғри, уйлари фақат бир қаватли, деярли ҳаммаси ёғоч бинолар. Семей, айниқса катта Семей буларнинг айтишига кўра ҳам, тўғриси ҳам бу шаҳарнинг уйлари-дан қанча баланд, катта, кўркам тош бинолар билан безатилган. Аслида бу учови Олмаотанинг кўчасига чиқиб, ўзаро суҳбатлаша бошлашса, ҳамиша Олмаота билан Семейни галма-гал тилга олишиб, таққослаш билан бўлишарди. Ҳозир ҳам булар шу шаҳарнинг боғи-роғи билан мева-чевасининг кўплигига қизиқишаётир. Айниқса кўчалар бўйидаги, буларнинг тасвирига кўра, «одам айтгусиз азим дарахтлари» қандай. Осмон билан ўпишиб турган, катта оққайинлари, йўғон эманлари-чи! Ҳаммаси ҳам анави улуғ Олатовга яраша битган, ўсиш, униш аломатларига ўхшайди.

Утегелди Мағашдан шаҳарнинг боғлари ҳақида ҳайрон бўлиб сўраб келаётир.

— Хўш, мана шу шаҳарнинг бутун боғи бир кунда барпо қилинганми? Бутун дарахтлари бир соатда экилганми? Нега бу, ёз чиқарда қирқилган той-ғунон-

ларнинг ёлидек дарахтларнинг ҳаммаси теп-текис? Ҳаммасини теп-тег қилиб ўстириб қўйган қайси худо экан!?— деди.

Мағаш бу шаҳар ҳақида кўп эшитиб, Абишнинг соғлиги ҳали анча дуруст вақтида унинг ўзидан ҳам кўп уққан эди. Утегелдига Олмаотанинг боғлари ҳақида гапириб берди.

— Бу ерда бундан саккиз йил муқаддам бўлган, ҳалиги машъум офат зилзиладан кейин боғларнинг дарахтлари қайтадан экилган! Сенинг пайқаганинг тўғри. Кўп боғларнинг мева дарахтлари, кўчалардаги мана бу манзарали дарахтлар бир вақтда экилганлиги учун қирқилгандек, бир текис бўлгани тўғри!— деди.

Олмаотанинг мевалари пишиб турган пайтини кўрмаган Утегелди мана шу шаҳарда дарахт кўплиги шаҳарнинг ҳусни, халқнинг ризқи эканлигига дурустроқ баҳо бермайди. Олмаотанинг Семейдан ортиқлиги шу деган гапга асти кўнмайди. Узи Чинғиздек дарахтсиз тоғда ўсган, дашти-биёбоннинг одами бўлгани учун, баъзан Утегелди Олмаотанинг кўча бўйидаги дарахтларини кўролмай, ёмонлаб ҳам юрарди.

Бугун Гордий кўчасига келиб, ундан Сельский кўчаси бўйлаб елиб юрган кўп чаналарнинг пойгачи отлари, йўрға отларига қараб тўхтаб туришганда, Утегелди Олмаотанинг дарахтлари ҳақидаги гапини яна давом этдирди. Абсамет бўлса, Сельский кўча бўйида тўриқ йўрға билан, бир тўп йўрганинг орасига қўшилиб, узоқ пойгага кетган эди. Ушанинг яна қайтишини кутиб туришганларида, Утегелди энди Мағаш билан Олмаота шаҳрининг дарахтлари ҳақида баҳсга тушди.

— Айта берсанг бу шаҳарингнинг ҳамма кўчалари ўғри. Айниқса ёзнинг куни япроқ ёзганда, қандоқ дегин! Ҳар бир дарахтнинг уйдек соясига биқиниб туриб, бировни тўнайман деса, уйни уриб кетаман деса, ўшанга кўмаклашиб тургани йўқми? Ундан қола берса, анави Олатовнинг қўйни-қўнжи, тик қарағайлари, у ҳам шунақа ўғри! Мана бу кўчадан йўл ол-да, анави тоғдаги, қоядаги чирмашиб кетган қалин тиканак қарағайзор, хилват жойга бориб кир-да, кет! Тўлла-тўғри «ўғирлаб қоч-да, шу ерга кел» деб тургани йўқми.

Мағаш бунга кулди.

— Хўш, ўша айтганларингга яраша шу шаҳарда ўғри кўрдингми? Келганингга бир неча ой бўлди, неча марта «отлан»лаб чопдинг?

— Униси рост, бир қизиғи шу ерда ўғри йўқ. Мен айтайми, агар ўзим ўғри бўлсам, худди мана шу Олматининг ўғриси бўлардим!— деб Утегелди Мағаш билан Мойқонни анча кулдириб олди.

Аслида камгап Мойқон ҳозир бунга ҳайрон қолиб:

— Катта шаҳар, тумонатдек одам гавжум ерда тураётган одам ҳам шундай дея берар экан-да. Ўғрида нима ҳақи бор экан бунинг?— деди.

Утегелди шунга яраша ўзининг бир катта далилини келтирди.

— Вой, вой, ундоқ деманглар. Мен Абайнинг ўзидан эшитганман, ундоқ дейдиган бўлсанг... «Нима учун бизнинг Тўбиқтида энг ўғриси кўп эл Мирзабўжей?» деб бир сўраганимда, айтган эди. «Кўрмайсанми, уларнинг қишлоқ-ййловларини қара-чи! Яккаш Қўйтос, Қизилтос, Уғрисой, каталак-куталак. Ерининг ўзи ўғри эмасми? «Уғрилаб олиб кел-да, бир муюш айла-ниб бир сойга кир-да кет! Ичак-чавағини ағдариб сўй-қўй»— деб турибди-ку, деган эди. Шу гапни Абай айтган, сенлар мени унақа қалака қилманглар. Унга кўнадиган киши йўқ!— деб, ёлгондан қовоғини солиб, мийиғида кулиб қўйди.— Кўчаси ўғри бўлгандан кейин боғи-роғи ҳам ўғри-да!

Мағаш бунга яна кулди-да, кенг кўчага сиғмай, қаторлашиб, қорли йўлни ғижирлатиб, елиб-югуриб келаётган кўл чаналарни кўрсатди... Уч от қўшиб, қўнғироқларини жаранглатиб, бақириб ашула айтиб, шақиллаб кулишганларича бир тўп маст-аласт эркагу аёллар чанани чоптириб ўтишди. Буларнинг отлари... Абсамет сингари атайин пойгага чиққан, пойгачи, ёки йўрға отлар эмас. Оддий, кунда қўшилиб юрган, сули билан кепакка галма-гал тўйиб, хом семирган юккаш отлар. Жайдари моллар. Улар қаттиқ чопганларида ҳам лўкиллаб, сертук гавдалари кўпол ҳаракат қилиб, чанадаги қизишган-маст эгаларига ўхшаб, лапанглаб чопадди. Бесўнақайликлари билан кўча бўйидаги халқни кулдириб, ҳазил қилдиришади. Онда-сонда ўтадиган, ичишиб қизинган одамлардан ташқари, Сельский сингари кўндаланг, тўппа-тўғри кенг кўчага сиғишмай ёндашиб, шиқирлатиб пешоналарига қор тўзитиб, шамол

урдириб ўтаётан пойгачи чаналар ҳам бор. Шуларнинг баъзиларига ёли қалин, оёқлари узун-узун, боши келишган отлар қўшилган. Тик қулоқлари, қисқа думлариди ҳам бир таннозлик пайқалади. Шу сингари сувдек йўрға пойгачилар ғириллаб ўтади.

Улардек зоти асл бўлмаса-да, қозоқ молидан чиққан, юриши чиройли тўриқ йўрғалар, бўз йўрғалар, қора йўрғалар ҳам қор тўзғитиб елиб ўтади. Рус йилқисининг зоти асл пойгачилари ҳам, ўз рақобати, пойгасини қилиб, ўқдек тез ўтаётир. Бир вақт Мағаш, Мойқон баравар пайқашиб, бақириб юборишди. Ўнтача энгил йўрғаларнинг энг олдинги тўпида, қуёндек оппоқ бўз йўрға билан «узанги қоқишиб» тўриқ йўрға ҳам елиб келаётган экан. Турганлар беихтиёр бир оғиздан «Абсамет, бос!» деб, қичқириб юборишди.

Пойга янги бошланган экан. Ўнта йўрға, олдинги бир оқ, бир тўриқ отни ўэдириб юбормай, изма-из келаётир. Пойга Қалпаковский кўчаси билан бориб, Тошкент аллеясига етди-да, шундан паркни айланиб, яна Қалпаковский кўчасини қуршаб олди. Мана шу Сельский билан бориб, оқ бутхонанинг олдидаги майдонда, мол бозорида тўхтади.

Кўпчилик шу хабарни эшитгандан кейин, энди йўрғаларнинг пойгасини маррада кўрмоқчи бўлди. Мағашлар яна чанага ўтириб, йўртганларича оқ бутхонанинг ёнига келиб тўхташди. Бу ерга ҳам одам кўп йиғилган экан. Шаҳар халқини Мағашлар энди пайқашиди. Бу ердаги бир тўп одам, ўқувчи йигитчалар экан.

Одамлар орасида айниқса оқ тугмали, кул ранг шинель кийган гимназия ўқувчилари кўпроқ кўринади. Ҳар хил маҳкамаларнинг сариқ-чипор тугмали чиновниклари ҳам хотинлари билан кўриниб қолишади. Лекин йиғилганлар ичида кўпчиликни сариқ-чипор қилич таққан, қизил-сариқ ўрама боғлари чалкаш-чулкаш осилган полициялар, урядник, стражниклар ташкил этади. Мана шулар кўзга ҳаддан ташқари кўп бўлиб кўринади. Уларнинг тўралари, жандарм офицерлари ҳам тез-тез кўриниб туришади.

Шундай бўлмаслигининг иложи ҳам йўқ. Сабаби тўқсонинчи йилларда, мисол учун, соғликни сақлашга ишлатиладиган харажатнинг ҳаммаси мана шу шаҳарда полицияларга сарф қилинадиган харажатнинг ўндан

бир қисмини ташкил қилар эди. Шунинг учун ҳам Абиш соғ вақтида шу ердаги дуруст одамлар билан кўп марта очиқ сўзлашганида: «Верний шахрида ким кўп?» деса, «саллали муллаваччалар билан сариқ-чипор қиличли жандармлар кўп» дейишарди.

Уша кўпнинг бугун ҳам кўриниши мўл. Қозоқ, нўғой, таранчиларни олганда, уларнинг кўпчилиги беш мачитнинг муллаваччалари, халфаларига ўхшайди. Нўғойча телпак кийган мана шу қавм ҳам бугун масленканинг ялпи ўйин-кулгисига, шом қоронғисини ёпиниб, гала-гала бўлиб келишган кўринади. Албатта, буларнинг устига, сони оз бўлса-да, тулки томоғидан тикилган пўстинли, тулки пўстинли, сувсар пўстинли, мақтанишиб, чиранишиб чиқишган рус, нўғой бойлари, таранчи, қозоқ савдогарлари ҳам кўринади.

Яна бир тоифа кўп халқ, мана шу йиғинда қўл чўзишиб юрган, ғоят озиб-тўзиган чеҳрали гадойлар. Ҳақиқатан эса шу пайтдаги Олмаота бир томондан озиқ-овқат, мева-чева жуда тўкин шаҳар бўлса, шу билан бирга, бу ерда неча хил халқдан чиққан гадой, тиланчилар ҳам жуда сероб эди. Буларнинг бир катта тўпи — сўнгги йилларда ички Россиянинг ерсиз қолган, очарчиликка учраган деҳқонлари. Макон излаб, истиқомат қилгудек жой излаб, ҳалол меҳнат-касбнинг пайига тушиб келган қора халқ. Қора меҳнат аҳли. Яна сўнгги йилларда саҳрода-ю, тоғда бўлган беомон ют туфайли бутун овул-аймоғи билан чувалашиб, тўзиб кетган қозоқларнинг оч-приқлари ҳам кўп.

«Биров тўқликдан сакрайди, биров совуқдан сакрайди». Томоша қилгани чиққан тўқлар орасида маъна шу қари-қартанг ота-оналар шўри қайнаб, ўзларининг худди шу бугун кечаси очдан ўлмасликларининг тамаддигини тилаб юришибди. Мағашни танийдиган, Абишни биладиган бир неча қозоқ тиломоч чиновниклар ҳам шу майдонда кўринишиб, Абишнинг аҳволини сўрашиб, тўриқ йўрға ҳақида сўзлашганди. Шаҳарда тушдан буён мусобақа, пойга бўлаётган бўлса-да, қош қорайиб, қоронғи туша бошлаши биланоқ бор кўчалар зим-зиё, қоп-қоронғи зулматга айланди.

Шаҳарнинг қоқ ўртасидаги катта, кенг кўчаларнинг ҳам бирор ерида кечки чироқ йўқ. Бутхона ёнида йўрғаларнинг қайтишини кутиб турган халқ, бўз отнигина бўлмаса, бошқа тўриқ, қўнғир, қора, кул ранг от-

ларнинг ҳаммасини «тўриқ» деб тахмин қилади. Қайси от ўзиб келаётганини аниқлаб била олмайди. Лекин шунда ҳам йилига бир мартагина бўладиган мана шу соатдаги пойгага йиғилган барча шаҳар халқи синчиклаб қараб турибди.

Кўча ва майдон бутунлай зулмат билан қопланган бўлса-да, тумонатдек йиғин тарқалмади. Бутхонанинг тоғ томонига тўпланиб, иккига ажралиб, орада отлар ўтадиган кенг кўча қолдириб, соатларига қарашиб: «Келади, келиб қолади!» «энди келаётир» дейишиб, шошилиб кутишаётир.

Айтгандек энди бир оздан кейин кўча бўйида, ярим чақирим келадиган ерда бир тўп қора кўриниб қолди. Бошқа йўловчи, от, чаналардан мутлақо холи қолган, полициялар қараб турган кенг, очиқ йўлда енгил чанали жўшқин йўрғалар, тасирлатиб, рақобат қилиб келишаётган экан. Бутхона кўриниб, беҳисоб халқнинг қораси сезила бошлаганда, Абсамет ўзгариб кетди. Энди кичкина чанасининг қайтарилган олдига иккала-оёғини маҳкам тираб олди. Шу чоққача қўлларини шилиб, еб келган, боши тошдек қаттиқ тўриқ йўрғанинг бўжисини тортиб қолиб, бир лаҳзада силтади-да, икки ёғига, қовурғасига куч билан шарт-шурт бўжи уриб юборди.

— Чув-а, ҳайда-а! деб, товуш ҳам жаранглаб, қаттиқ чиқди.

Сувлиғини қаттиқ тишлаб олган тўриқ йўрға энди бир нафас қайсарлик билан қаттиқ тортилган бўжининг сал бўшай бошлаганини пайқади. Сўнгги марта ўзининг кирвоз, латиф ҳаракатидан қилиб, кокилини орқага қайириб ташлади. Гижинглаб, бошини дўғага ургудек бўлиб, чайқаб-чайқаб ташлади-ю, учиб берди.

Шаҳардаги бир тўп магазиннинг эгаси, отоқли бой Абдивалиевнинг бўз йўрғаси ҳали ҳам бунга ўздирмай, шоти қоқишиб келаётган эди. Тўриқ йўрға маррани эндигина пайқагандек, Абсаметнинг қаттиқ қичқириб «ҳайт, чу-у!» деган сўнгги ҳайқириғи билан ўқдай учиб ўза бошлади.

Шундан кейин секунд сайин боши ўзиб, бўйни ўзиб, бўйи олдинга тушди. Яна бир оздан кейин бўз йўрғанинг буғ отиб келаётган бурун катаклари Абсаметнинг чап елкасида озгина вақт билиниб турди-да, тўриқ йўрғанинг чанаси ҳам ўзиб чиқди. Уша кетганича ош-

қиниб-тошқиниб, атрофдагиларни чуввос солдириб шодлантирганича, ҳамма йўрғадан ярим кварталча ўзиб чиқди. Тўриқ йўрға бутхона ёнидаги қоқ ёрилиб турган одамлар ичидан юлдуздек учиб ўтди.

Отлари шаҳарнинг тўраси-ю, фуқаросига, руси-ю қозоғига батамом афсона бўлган Абсамет билан Мағаш, овқат пишар пайтда гангир-гунгур сўзлашиб, хурсанд бўлиб суҳбатлашганларича ўз ҳовлиларига киришганди.

Даҳлиз уйларда Абсаметнинг хотини, болалари, хизматкорлари келганларни ешинтира бошлашди. Улар ҳовлиқиб, кулишиб, ҳузур қилиб хушxabарларини айтишаётир. Усти-бошларининг совуқ ҳовури кетиб, таналаридан кўчанинг совуғи аригандан кейингина Абсамет бошлиқ Мағашлар тўрдаги уйга, Абишнинг ёнига киришди. Унинг кўзлари юмуқ бўлса-да, уйғоқ ётган экан. Қўлини хиёл кўтариб, кирганларни ёнига чақирди.

— Эшитиб ётибман, ўзибсанлар! Шодлик... Хайрли бўлсин, Абсамет... мен сенга мукофот тайёрлаб қўйдим!— деди-да, ҳали ёстиғининг тагига тиқиб қўйган катта, узун ханжарини суғуриб олди. Сопи фил суягидан ясалган. Қинига туташ кумуш урилган, Кавказ устасининг моҳир санъатини намоиш қиладиган ханжар.

Аббастуманда даволаниб ётган йили, ёзда, Абиш ўша Кавказдан олиб келган бир асл эсдалиги эди. Ҳозир ўшани ўз қўли билан Абсаметга тақдим қилди.

Абишдан олган мукофотидан, эшитган олқишларидан хурсанд бўлган Мағаш билан Абсамет бемор ёнидан энди меҳмонхонага чиқиб, чойга, ошга қарашди. Буларнинг бир тўлининг оғизларидаги эндиги таъсирли, қувончли, қизгин сўзлари тўриқ йўрғанинг бугунги санъати бўлди. Ялтироқ катта сариқ самовар тўгарак хонтахта ёнига келиб ўрнашди. Катта хонтахта устига ёзилган қизғиш дастурхонни тўлдириб бўғирсоқ тўкиб ташланди. Сариф ёғ, асал, жент, қанд, конфет идишлари келтириб қўйилди.

Ўзаро тотув, иззат-ҳурматда бўлган озгина одамларнинг хиёл ором олгудек ширингина кечки ўтиришлари шу таҳлитда бошланаётган эди. Худди шу чоғда ташқарига эшик очилиб, оғир ағдарма этиклари ги-

ирлаб, бамайлихотир қадам ташлаб келаётган бегона меҳмонларнинг гачир-гучури билинди. Сал вақтда меҳмонхонанинг эшиги очилиб, кириб келаётган барзаста-барваста қалин кийимли меҳмонларнинг «Ассалому алайкум, ассалому...» деган товушлари жаранглаб эшитилди..

Уйга иккита одам кирди. Олдингиси баланд бўйли, сувсар телпакли, пахмоқ қўнғир соқолли, орқадагиси — эфир, қалин қора телпак кийган, ўрта бўйли, яғринли, эппоқ серсоқол одам экан. Келганларнинг юзига диққат билан қараб, билган он Абсамет ўзи алик олиб, отилиб ўрнидан турди. Мағаш билан Мойқон ҳам олдинги кирган меҳмонни танишиб, баравар салом бериб, ўринларидан ирғиб туришди.

Келган иккита кексароқ одамни уй эгалари қуршаб олишиб, ешинтиришди, устки кийимлари, бош кийимларини ешинтириб, хонтахта бошига, тўрга чиқаришаркан, орқаларига ёстиклар ташлашди.

Бу уйдагиларнинг ҳаммасига қадрли бўлган, олдин кирган меҳмон Дат эди. Қимматли қора ланбўҳдан тирсак енг камзул кийган, кўкрагига тилла соатининг занжирини осилтирган, қизил-сарикдан келган кўркам юзли Дат Мағаш билан аввало Абсаметга хайрли бўлсин деди. Тўриқ йўрғанинг пойгадан ўзиб чиққанини табриклади. Ундан кейин Мағашга ёнидаги ҳамроҳини таништирди.

— Мана бу менинг йўлдошим! Отини эшитган бўлсаларинг керак. Бизнинг нариги томони қирғиз, Етти-сув, бериги томони Олмати, Қололимизга номи кетган шоиримиз, Жамбул деган донгдоримиз шу бўлади!— деди.

Кичикроқ ўткир қўй кўзли, қизил мағиздан келган Жамбул шоирни Абсамет биларди. Жамбул энди Мағаш билан танишиб сўрашди-да, тўриқ йўрғанинг бугунги санъатини ўз кўзи билан кўрганини айтди.

— Туёғи тарсиллаган жонивор-эй!— деб, икки қўлининг муштумини жуфтлаб кўрсатиб:— Енимни ерга бир теккизди-да! Олмаотанинг тўраси-ю фуқароси, каттаси-ю кичиги завқ қилганидан танглай қоқишди! Бош эгишди-ку бирийўла. Асти атама, отам. Ҳамиша йўлинг бўлсинда, яхши оғанинг боласи экансан. Отанг ҳам яхши, отинг ҳам яхши бўлсин десам дегундек экансан, Мағаш мирза!— деди.

Гап тилининг учиди эмас, лабининг четида дегандек, тўкилиб-сочилиб турган Жамбул шоир, дастурхон устига ўтирганларнинг ҳаммасининг кўнглини очиб, завқлантирди.

«Яхшиининг ётлиги йўқ» деганларидек, бу одам оғиз очиши биланоқ қадимги-ю ҳозиргини бирданига айтдилар-ку!— деди Мойқон мулозимат билан кулиб.

Мағаш ҳозир бош ирғанича жилмайиб қўйиб, индамай маъқул кўргани бўлмаса, жавоб қилмади. Аммо ўзи Олмаотага келгандан буён Жамбулнинг доврўгини кўп эшитган эди. Энди кўзлари ўтли, чеҳраси кўркам шоирнинг яллоқ юзи, кенг пешонаси, йирик жуссасини лам-бадам томоша қилиб ўтирди.

Дат ҳозир айтди: булар бугун атайин Абишнинг кўнглини сўрагани келишган экан. Бироқ, Мағашлар туриқ йўрганинг пойгасига кетишди дейишгандан кейин, ўзлари ҳам ўша ерга қараб жўнаб, кун борида келиша олмабди. Энди Абишнинг устига кеч қоронғиси тушиб қолгандан кейин кириш тўғри келмайди. Қозоқнинг урфи-одатини биладиган одамлари, айниқса катталари, кун ботгандан кейин беморнинг ёнига бориб, «кўнглини сўрамайди. Шу ҳақда Дат гап ташлаши биланоқ Мағаш, Ўтегелди, Абсаметлар қувватлай кетишди.

Абишнинг касали ҳақида Мағашгина бир-икки оғиз қайғули сўз айтди. Бугун шу ерда ётишга келган Дат билан Жамбул эрталаб ўринларидан турганларидан кейин, Абишнинг ёнига кириб, ўзлари айтгандек «ҳол сўраб» чиқмоқчи бўлишди.

Кўчада кўп юриб, кечроқ келган меҳмонлар ҳам чанқаб келишган эди. Абсаметнинг уйидаги катта сариқ самовар бир энгашди-да, чиқиб кетди. Ўрнига яна каттакон польский самовар кириб келди. Фақат ўшани энгаштирилгандан кейин, узоқ ўтириб ичилган чой йигиштирилди. Чой устида Жамбулнинг кўп саволларига фақат Мағаш жавоб бериб ўтирди. Жамбул Абиш ҳақида батафсил билгиси келиб, Абайнинг бу ўғлини қандай ўқитгани, қандай кўришини, Семейдан ёзаётган хатларида нима деяётганини батамом эшитди. Шу орада Мағаш шеър билан ёзилган бир неча хатни ўқиб берди. Абсаметнинг номи аталган сатрларни эшитганди, Дат кўп хурсанд бўлиб, қаддини ростлади.

— Баракалла, яхшилик қилсанг яхшига қил! Ҳали

дийдор кўришмай туриб, ўз раҳматини юбораётганини айтсанг-чи, Абсамет, олло рози бўлсин сендан. Ёлғиз Абай эмас, энди мана ҳаммамиз айтайлик. Шундоқ қилганингга бор Уйсин, Дўлат, зоти улуғ юзнинг барча боласи минг марта раҳмат айтдик сенга. У ёққа шу сингари яхши номинг бораётган бўлса, бу ёқда дўстларингнинг сони ортсин! Мана шу ҳурматингни аяма, яхши Абайнинг яхши боласидан!— деди.

Яна бир хонаси келганда Мағашга қаттиқ ёпишиб, илтимос қилиб ўтириб, Жамбул Абайнинг кўп шеърларини айтдириб, эшитди. Бир вақт шеър ҳақида, айниқса шоирларни танқид қилиб ёзган, машҳур шеъри ўқилди. Мақтанчоқ, бойлар эшигида қолган, тиланчи, тамагир, ёлғончи шоирларни Абай қаттиқ танқид қилибди. Ҳар элдан хайр тилагандек тентираб юрадиган, сотқин сўз эгасини ерга урибди. Жамбул бу гапларнинг ҳаммасини ҳайрон қолиб тинглади. Бошини чайқаб қўйиб: «Биз эшитмаган гаплар экан», «қозоқ боласининг оғзига тушмаган сўзлар экан», тарози ҳам, қози ҳам ўзи, киройи уқсанг мана шу сўзларни уқадиган экан» деб, бир неча бор танглай қоқди.

Яна бир вақт Мағаш Абайнинг халқ тўғрисида ташвиш тортиб ёзган шеърини айтди. «Беҳисоб элим, қозоғим, эсиз юртим» деб бошланадиган шеъри эди. Шу шеър устида Жамбул яна завқ билан типирчилаб, қаттиқ ҳаяжонга тушиб қолди.

— Аттанг дунё-я, ғуссага ботган эсиз азамат, чиройинг очиладиган кун ҳам йўқ-ку, а! Қиримизга кўз ташлаб ётган қиронимиз экансан-ку! Йироқни кўзла деяётирсан-ку, сўзингдан айланай! Яна айтгин, айтинглари, ини жоним. Кўксимга, партов тушмаган кўксимга нур тўккандек бўлдинг-ку, бирйўла! Еруғ шуъла сочдинг-ку, Мағашим!— деди. Бир оздан кейин ўрталарига сариқ чорада лиқ тўла қимиз келтирилиб, шопирилаётган пайтда Датнинг чап томонида ўтирган Жамбул дўмбирасини ўнглаб айлантирганича Мағашнинг ёнига ирғиб ўтиб олди.

Шу кеча у Абай чиқарган куйлардан ҳам бир озини Мағаш билан Утегелдига галма-гал айтдириб, кўп эшитди. Овқат олдидан Жамбул ўзича бир фикрга келди. Кеч бўйи эшитган янги хил гапларининг эвазини қайтаргандек бўлди.

— Хосият қаерда, хазина қаерда десам, Абайда

экан-ку, асли ўзи! Отам замонидан буён «Қобон шоир айтган», Қулон аён,— Қулмамбет, Дўлат, Майкет, Шопирашти Суюмбой қуюндек эсди,— «устун чиқди», деганларимизнинг ҳаммаси шу ерда экан-ку. Абай дарё бўлганида, шу юрган валатлар, ҳаммамиз бир қуруқ, ёмон жар эканмиз-ку. Бировни кулдириб, бировни юлдириб, айтайлик десак-да, топадиганимизни топмаган эканмиз-да! Элга паноҳ, эсда доно ақл ҳам, санъат ҳам, ўрнак ҳам ёлғиз ўзида экан-ку! Шайдо қилдинг, мубтало қилдинг, Мағашим. Сени яхши отанг, мени яхши оғам бўлсин, уқдингми, шу гапим етсин! Дуойдан-дуойи саломим шу бўлсин» — деди.

Жамбул сўзининг охирини бир банд шеър билан тамом қилди.

Чирогим, жўшқин экан Абай уни,
Сахрода ўзгарибди шеърнинг хили.
Еттисув, Олатовни танг қолдириб,
Мени келиб уйготди бугун куйи.

Мағаш Жамбулни ҳушёр, зийрак одам деб билди. Шундан кейин энди унинг ўзи бўлиб, уй ичидагилар бўлиб, илтижо қилиб ўтинишди-да, ярим кечагача ҳаммалари фақат Жамбулнинг ўз шеърларига қулоқ бериш билан бўлишди.

Шу кеч билан кеча Абишнинг қад ростлаган, сўнгги қувватини билдирган, бўлмағургина, қисқа чоғи экан.

Мана энди қор кетиб, ер қорая бошлади. Лекин Олмаотада кўклам кези очиқ кун кам бўлади. Оғир сивовий булутлар гоҳо тоғни буркаб, гоҳо баланд тоғдан ошиб, ағанаб, шаҳарнинг устини қоплайди. Ҳаво сира очилмайдиган, кўнгилсиз кунлар бўлди. Шунга яраша намгарчилик, ҳавоси оғир пайт Абишнинг усиз ҳам адо бўлган кучсиз нафасини узишга яқин келди.

Идроки, эс-ҳуши соппа-соғ. Бирор нарса айтгиси келса фақат кўзи илиниб кетаётган одам сингари айтиб ҳам қўяди. Бутун оламини, тиқир-қимир этганини, ҳар бир гапни эшитиб, билиб ҳам ётади. Лекин ҳориб-толгани, куч-қувватининг кетгани шунчалик, энди ҳатто кўнгли билиб ётган, тилаб ётган сув сўрашдек ҳожати бўлса ҳам, айтишга оғзи чарчайди.

Уч кун бўлди, Мағашга бор меҳри билан берилиб оқиб: «Мағатойим!» деб эркалатиб, айтиб қўядиган анидан ҳам қолди.

Мағаш бугун кундузи жуда умид узиб, узоқ вақт елғиз ўзи сукут ичида ўтираркан, ўз-ўзига: «бугунми, ertaгами экан?» деб қолди. Сўнгги нафаси узилиб бўллаган, жонидан ширин отасига аталган оқи-зорини оқ оғозга тизди.

«Дейдиган сўзинг қани «Мағатойим?!»
Хавф тўхтаб демайди борган сайин.
Ярқ-юрқ қилиб яшнайдиган ёш чоғида
Чиндан кетар бўлдимми, оғатойим?..
Еш етмайди йиғлашга кўзни намлаб,
Кеча-кундуз ёлвораман жонин тилаб.
Орқангда бирор белги қолмаса-да,
Куймай чидаб бўлмайди юрак йиғлаб!..» —

деган эди.

Ўша куни вақт яқинлашганини сезганми, Абайдан телеграмма ҳам келди. «Телеграмм билан батафсил айт, ҳоли қандоқ?» — дебди.

Абиш телеграмма келганини Мойқон тўрдаги уйга сириб, Мағашга берганида сезган экан. Телеграммани Мағаш ўқиб берганида ҳам сўз қотгани йўқ. Фақат бош томонига яқин қўйилган чироқ ёнидаги ён дафтарчасини кўрсатди. Очилган саҳифалари столга тўнкарилиб қўйилган экан.

Абишнинг кўз қараши, ишорасига қараб Мағаш энди тушунди. Отасининг телеграммасига «жавобим шу» деяётганга ўхшайди. Мағашнинг арабча хатга кўзи тушган эди «Оға, хайр! Армоним — тилагингни оқлай олмадим. Билганимни бера олмай кетдим! Яна армоним — Мағиш! Шодлигим эдинг!.. Ошиқ ёрим!.. Елғиз ўзингга берилган беғараз кўнглим ҳалол!.. Раҳилани ўпаман...» дебди.

Бундан олдин гапирадиган гапдан қолган бўлса, энди мана шу сатрлар билан сезгиси-ҳиссини ҳам узган эди. Ўша куни тушдан бошлаб, кечга қадар, Абишнинг оғир тортганини эшитган кўп одамлар иккитадан-учтадан бўлишиб, Абсаметнинг уйига келиб-кетиб туришди. Енига шаҳарнинг бир ўқимишли одами, Бақия деган арғинни олиб Дат ҳам келди. Абиш индамаса-да Дат Мағашга қараб, келишларининг сабабини айтди.

— Кўпдан буён у ёқ, бу ёққа борадиган ишим чиқиб, кела олмаган эдим. Мана бу Бақия учрашиб қолиб «сенинг жигаринг менинг тилакдош ёри-дўстим-ку!» деб келиб қолдик, Мағаш чироқ!— деди.

Мағаш Абишнинг оғирлашиб бораётганини секингина, қисқача айтган эди.

— Нимасини айтасан, қароғим! Кўриб ўтирибмиз, у ёғини айтмай қўя қол, фақат шифо берсин!— деди-да, Дат жўнаб кетди.

Мана шу шаҳардаги областной правлениеда, округ судида, ўяз маҳкамасида ишлайдиган Орғин, Найман, тиламочлар бор эди. Улар ҳам бир неча киши бўлишиб, видолашиб чиқишди.

Шулар билан кетма-кет, қаердан билгани номаълум, шу ердаги беш мачитнинг халфалари билан саллали махдумлари, кекса муллаваччалари кела беришди. Қирғий бурун, ола кўзроқ, лунжи ичига ботган, қора соқол бир халфа Абишнинг ёнидан даҳлизга чиқиб, кавушини кияётиб: «Баракалла, Баракалла!» дея берди. Бунга ўзи ўртаниб ўтирган Ўтегелдиннинг жаҳли чиқиб кетди.

— Ҳаром қушнинг тумшуғига ўхшаган, эгилган бурнингни мажоқлаб ташларми эди! Қонга учган оқ бош тасқарага ўхшаш, шум қузғун! «Баракалла, баракалла» си нимаси-а? «Заб касал бўлибсан», «ўсал тортганинг соз бўлибди» деганими бу итнинг? Яна қадам қўя олмайдиган қилиб илигинг қирқиларми эди,— деди. Ҳалиги халфа ҳовлига чиқиб кетгунча орқасидан ўқдек отиб, уришиб қолди.

Шу кеча тонг отаргача Абиш ҳеч қандай белги бермади, сидирға ётди. Қош қорайгандан кейин Федлер сўнгги марта келиб, Абишни кўзи қиймай пешонасини, қўлларини силади. Бўшашиб кўпгача индамай ўтирди. Мағаш билан қайта-қайта қўл сиқишиб, анчагача хайрлашди-да, ҳеч нарса демай чиқиб кетди.

Ушандан кейин, узоқ кечанинг сузилиб, суриб келаётган тонги отаётган чоғда, Абиш узилди. Ҳеч бир қимир этган ҳаракат, қийналган вазият билдирмади. Кўпдан буён борлиқ билан йўқлиқ орасида ётган азий жон, ҳаёт чегарасидан астагина, секингина силжиб, ўтиб кетгандек бўлди.

Абайдан кеча келган телеграммага Абсамет таъзия

билдириб жавоб қилди. Уғлининг жасадини қай таҳ-
литда қўйишликни буюраркан, шуни сўради.

Абайдан ўша куни шошилишч телеграмма келди.
Илгари ўйлаб, ҳал қилиб қўйган кўринади. Мағашнинг
хатидан беморнинг «Семейга, элимга етиб, ота-онам-
нинг қўлида дунёдан ўтсам» деган армони борлигини
англаган эди. Шунинг учун Абай энди Олмаотага вақ-
тинча қўйишни топширди. Кун исиб, йўл тузалиши би-
лавоқ туғилган ерига олдириб, шу ерга қўйишни ният
қилди.

Абишнинг жанозасига Олмаота халқи кўп йиғилди.
Кўп вақтдан буён гунгурт, ғамгин, симовий ранг би-
лан товланган осмон бугун тиниқ, кўм-кўк бўлиб, ча-
рақлаб очилган эди. Тумонатдек халқ Тошкент аллеяси
билан юриб, қозоқ мазорига олиб бориб Абишни қўйиб
келгани кетди. Лаҳад қилиб қазилган гўрнинг ери ҳа-
ли муздек, эримаган эди. Қафангагина ўралган кички-
нагина, юпқа, бироқ узун бўйли Абишнинг жасади ҳо-
зир ўша совуқ ер бағрига топширилди. Катта юрак,
оппоқ пок кўкрак, ўша қабрга тушди.

Абишни ерга, лаҳадга Мойқон билан Утегелди ўз
қўллари билан қўяётиб: «Омонат!», «Омонат!» де-
йишди.

Атрофда йиғилиб турганларнинг ҳаммаси бир оғиз-
дан шу гапни такрорлашди.

Бу сўзда ерга раво кўрмаётган юрак ҳам бор. Бағри
совуқ қора ердан гўё бир раҳм қилишни тилаётган-
дек кучсиз ўтинч ҳам бордек эшитилди.

Абишни ерга қўйишга йиғилган одам кўп бўлгани
билан, Мағаш ўзини бегона кўпчилиكنинг орасидан
деб биларди. Шунинг учун у эрталабдан буён холи ер-
да йиғлар эди-да, бошқа одамлар яқинлашса, кўз ёш-
ларини тийиб, ўзини тутиб оларди, сукут қиларди.
Бунинг ҳам оқариниб, қонсизланиб кетган нафис юзи
озиб, қошиқдек бўлиб қолган. Ўзи ҳам беморга берги-
сиз.

У Мойқон билан Утегелдига ҳам йиғини камайти-
риб, бугунча ўзларини қаттиқ, маҳкам тутишни буюрди.
Қабр бошида улар ҳам ўкириб, бўзлаб йиғлагилари
келгани билан, ўзларини тутиб туришди. Жамоат энди
ўликни қўйиб бўлиб, қабр бошидан чекина бошлаган
эди. Азондан буён Абсамет, Датлардан бир қарич ай-
рилмаган Жамбул, энди озроқ одамлар ўртасида, ути-

либ тушганича Мағашга сўз қотди. Аввал оқ уриб, аланга отди-да, кўзларидан отилиб чиққан ёшларини кўркам юзига оқизиб турди. Шундай қилиб тураркан, у шу ердаги дўст қозоқларнинг, жигаржонлик қозоқларнинг номидан худди мана шу янги қабрнинг бошида Абайга аталган гапни бошлади. Бу гап таъзия билдирган, ярали юракни юпатаётган, қанча-қанча ҳалол, дўстона кўнгилдан айтилаётган гап эди. Куйга солмай, йиғига ўхшатиб зорлатмай, ўзининг шу зайл сўзлашини «ёш Мағаш яхши тушунади» деган ишонч билан Жамбул териб кетди. Атрофида турган Дат, Абсамет, Мойқонларгина эмас, бугун мана шу жанозага келган йигирмага яқин ўрта бўғин оталар, боболар ҳам бор эди. Улар ҳам ҳаммаси барабар сукутга кетиб туришди. Жамбулнинг беҳудага гапирмай, кезини ҳам, сўзини ҳам топиб гапиришини биллиб, қадр қилиб туришибди. Шоир даставвал гап бошлаши билан бош ирғаганлар бор. Хўрсиниб қўйиб йиғлаганлар ҳам бор. Билган одамга, Жамбулнинг сўзи шу ердаги халқ номидан йироқдаги ноёб азаматга, халқ ўғлонига йўлланган алоҳида салом бўлиб чиқди.

Хиёл олдин йиғлаб олган Жамбулнинг даставвалги товушида ўксиб қалтираш бор эди. Аввалига овози бўғилинқираб чиқди.

— «Салом айт, борсанг Абайга,
Ўғити етган талайга.
Кўтаргандек оғирликни қаро ер!
Бардош қилсин қалайда...

Бир қултум сувдек думёнинг
Аччиғин ютиб куюнсин,
Чучугин ютиб суюнсин.
Енғоққа битган бир терак.
Елғизман деб юрмасин.

Камол топган асл-эй...
Тоша бер тангри сабри-эй...
Нор кўтарган оғирга
Орқасин тўссин тортинмай...» —

деб бошланган Жамбулнинг саломи, аввалига Абишни яхшилаб ёд этиб борди. Орқасидан усталик билан Абайга қаратилиб, уни юпатди. Қайғу ёлғизликда айниқса оғир бўлади. Сен ёлғиз эмассан... Элинг, дўстинг

кўп. Йироқда туриб хўрсинганинг бу ерда бизларнинг кўксимизни тилиб ўтаётир... Бирга йиғлашамиз, ўзинг билан бирга юпанайлик, аслим!.. Қора қозоқ халқининг қадрлиси!.. деб қисқа, жондек ширин сўзига хотима берди.

Абишни қўйиб бўлишлари биланоқ Абайнинг чақиртириши, шошириши билан тезгина Семейга жўнаб кетишди. Бироқ аввалига Еттисув кўкламининг лойгарчилиги, йўлининг бузилиши овора қилди. Лепсидан ўтиб, Аяғўзга етиб қолишганда, орқанинг — Семей томонининг совуқ, узун қиши тугамай, «Семейга дуруст йўл билан етиб қолармиз» деб ўйлашган эди. У ҳам бўлмади. Бу йил эрта кета бошлаган қор, Аяғўздан Семейгача қатқалоқ бўлиб, ярим ўйилиб, йўловчиларни жуда қийнади.

Олмаота билан Семей орасида Мағашлар кечаю кундуз кўп хаялламай юришса-да, йигирма кунча сафар чекишди.

Мағаш келгунча Абай ҳаётдаги бир суянциғи қулаб кетган одамдек бўлди. Ўзини ҳам баланд қоя бошида, хатарли жарнинг юлиб олиб кетадиган ёқасида тургандек ҳис қилди. Қимир этса, қадам қўйса, қуввати кетган гавдаси бунинг ихтиёрига бўйсунмай, ўша бош айлантирадиган баланд қоянинг тагсиз, чексиз, қопқоронғи жарига қоқиб қулатиб, олиб кетадиганга ўхшайди. Кечаси уйқу йўқ, кундузи оғир хаёллардан, қайғу ҳасратдан тиним йўқ. Бу кунларда ҳатто ёнидаги жигарлари: Какитой, Дармен, Боймағамбетларга ҳам гап қотиб, очилиб сўзлашмайди.

Ҳасрат енган улкан, меҳрли юрак совиб, музлаб, умидсизлик билан тугилиб қолганга ўхшайди. Фақатгина Мағаш келишидан сал олдин қирда, овулда Абишнинг еттисини бериб, яна бир ҳафтагача сон-саноксиз фотиҳа ўқигани келганларни кутиб бўлиб, Оқшўқидаги овулдан Ақлбой келган эди.

Абай ундан ҳаммадан олдин Мағишнинг аҳволини сўради. Дилданинг ҳам, бошқа жонкуярларнинг ҳам Абишнинг ўлими устида аҳволи қандай бўлаётганини Ақлбойдан сўраб, индамай ўтириб эшитганди.

Мағиш ҳадеб ҳушидан кета берар экан. Қонсизлашиб қошиқдек бўлиб кетибди. Ақлбой отасига аввало жонкуярларнинг хулқини, қайғусини, сўзларини айтиб, кундузи бир неча соатни Абай билан холи ўтириб ўт-

казган эди. Ақлбой кечки ўтиришда Абишнинг еттисига келган Такежон билан Қоражоннинг бир қўланса гапини Абай сўрамаса-да айтиб берди.

Дилда билан сўзлашиб ўтириб, Такежон Абайни ёзғирибди. «Ўқитаман, ўқитаман деб, тентиратиб дунёнинг бир четига юбориб, дардга бир чалинтирди. Отабобомиз русча ўқишни ўқимаёқ одам бўлиб, яхши атаниб, обрў олиб, элни бийлаб-тўшлаган эди. Ўқишнинг тагини тешадигандек шу боланинг соғлиғи ночорлигига ҳам қарамай, юбора берди. Хўп, ўқитиб-ку бўлдинг. Энди ўшанга дунё топтираёқ, пул топишнинг кетига туширмаёқ қўйса, нима қилар эди? Яна бир тупканнинг тагига, Олмаотага хизматга юбортирмаса бўлмас эдими?»— дебди.

Абай тикилиб Ақлбойнинг юзига қараркан, ғазаблана ҳам олмади. Яна ўзига ҳайрон ҳам қолди. Бир вақтларда Такежоннинг оғзидан чиққан шу сингари чириган гапларига Абай ўртаниб-куйиб, ўқ теккандек сапчиб тушар эди. Ҳозирги гапини бамисоли бир оғир жароҳатдан бели синиб ётган арслоннинг кўзига қўнган чивин чаққандеккина кўриб, парво қилмади. Фақатгина ғазабли истеҳзодек бир аламли гапини қизишмасдан, секингина айтди.

— Такежон менинг ҳам «қабримга тупроқ ташлайман» деб келиб, тикан ташлаб кетади-ку!»— деб қўя қолди.

Ақлбойнинг айтишига кўра, овулдаги аёллар, ёшлар ва бола-чақа ҳам Абай билан Мағашнинг бўлмаганини жуда оғир олишаётган экан. «Фотиҳа ўқигани келган ҳар хил олис-яқин, дўст-душманлар ҳам, овулнинг бошлиқ эркаклари бўлмаганидан кейин, ҳалигидек турлитуман сассиқ-қўланса гаплар қолдириб кетаётган кўринади» деб ўтириб, Ақлбой Абайга яна бир оғудек заҳарли гапни айтди. У гап ҳам қариндош бўлмиш кишининг оғзидан чиқибди. Четдан келган фотиҳа ўқувчилар ўшани эшитиб, сесканиб кетишган бўлса керак. Ҳалиги Такежоннинг гапидан қилиб, унинг тошбағир хотини Қоражон ҳам ёзғирибди. Исҳоқнинг димоғдор, керовоз, ҳисдан маҳрум Даникеси билан қўшилиб хўрланган, номус қилгандек бўлишаётган экан.

— Қариндош-уруғ кимнинг бошига от қўйиб келади?! Таъзиядор боши билан зор қақшаб қолганлари, дод-фарёд қилаётган онаси қандоқ қилиб бошига бо-

риб қуръон ўқитади? Ҳеч бўлмаса қўли билан гупроқ ташласа нима қиларди? Касал бўлиши билан нега элга олдириб келмади?— дейишаётган экан. Мана энди тулумга маъраётган сигирга ўхшаб, бир ҳовуч тупроқ — белгиси қолмаганига қандоқ қилиб чидаймиз?— дейишибди.

Улар Абайнинг қарорини билишмайди. Ҳатто билишса ҳам кўпчилик олдида Абайни жўрттага масхара қилишади. Шуларнинг номи ҳам қариндош, жигар! Бирга ёш тўжиб, бирга йўқлаб йиғлашаётган кишинг бўлиб ўтирган ёлғон қариндошлар, душман қариндошлар.

Бундай гапларнинг чиқиши ҳам аллақачон Абайнинг ўртаниб турган кўнглига келган эди. Абсаметдан телеграмма келгандаёқ йўлнинг ноқулайлигини назарда тутиб, Олмаотага вақтинча «омонат» қўйинглар деб юборган эди. Ҳеч кимга маслаҳат қилмай, буюриб телеграмма бердирган эди. Шунда мана шундай совуқ сўз, сиқилчоқ тумшуқлар, итга ўхшаб тимирскилаб, Абайни эмас, айниқса Абишнинг арвоҳини қақшатишларини сезганди. Туғилган элига олдиришга ўшанда аҳд қилган эди.

Мағаш келмай, Абай шаҳардан чиқа олмай, тутилиб турибди. Овулдагилар бўлса, Ақлбойнинг хабарига караганда, эсли-ҳушли, жонкуярларга муҳтожга ўхшайди. Ушани ўйлаб, Абай Ақлбойга қўшиб, Какитойни Оқшўқидаги овулга тезлик билан жўнатди. Ўзи ёнида Дарменнигина олиб қолди. Умрида биринчи марта оғир зарбадан қаттиқ йиқилган одамга ўхшайди. Кучқувватини йиға олмай, яна шу кунларда оғир ғам юки остида қолиб кетди.

Шаҳар халқи Абайнинг мусибатини эшитиб, у тушган уйдан эртаю кеч одам узулмади. Бир гал кўнглини чалғитиб, овқат едириб юпатиб, келамиз деб Сейл билан Дамежон ҳам келиб кетишди. Дармендан салом айтиб Абен, Сейт сингари, Затоннинг Абайни дўст кўрадиган бир қанча қашшоқлари ҳам, грузчик ишчилари ҳам келишди. Шаҳар савдогарлари, чиновник-тиломочлари, ҳатто муллаваччалари ҳам кела беришди. Таъзия билдирувчилар жуда кўп бўлди.

Абай кўп одам билан сукутини бузиб, очилиб сўзлашгани йўқ. Бу келганларнинг ичида Абай чин кўнгиладан қарши олган одамлар Сейл билан Дамежон бўлди. Ана у йили Макен можароси устида Абишни ўзларига

раҳбар, йўлдош ҳисоблаб гапирган Абеннинг гапларинигина Абай зўр илтифот билан тинглади. Уларни ҳам Абай чин дўстона кўнгил билан қарши олганди.

— Мен учун бўлмаса-да, Абишни хотирлаб келибсанлар! Сенлар таъзия билдиргани келганда, Абишни йўқлаб келганда, мен миннатдор бўлмасам, овқатингизни бирга ейишиб, қайғуни орқага ташламасам, арвоҳ рози бўлмайди. Сенлар Абишдан рози бўлсанг, сенлардан мен рози!— деди.

Гап-сўзни, йўл-йўриқни яхши биладиган Абен, Абишнинг ўлимига алоқадор бўлган чуқур, маъноли бир армонини айтди.

— Орамизга келиб, ақли билан, илми билан раҳбарлик қилса, қиладиган бир ёш шу экан-ку, асл азамат! Киройи дўстинг бўлса, шу бўлсин! Дармендек ёлғиз-яримлар Абишдан паноҳ топса, ҳеч кимга ҳам ҳақини юбормас!— деб, шу қадар умид боғлаб, шодланиб қолган эдик! Биз ҳам етим қолдик десак бўлади-да! Замонамизда дардимизни англаб, ғамхўрлик қиладиган қоқонинг қайси бир ўқиганини кўраётирмиз?— деган эди.

Шу гап Абайга жуда ҳам топиб айтилган юпанчдек бўлганди. Гоҳ-гоҳда ўз хаёли билан куюниб, Абай яна пичирлаб сўзлаб, оҳи-зорини чертаркан, хаёлига келмаган вақтда ўз-ўзидан қофияли сатрлар тузилади. Унга ўксик аралашади. Ёш ўрнига тилидан юрак қони келади! Уша юрак қони билан ёзилган сатрлар кетма-кет қаторлаша беради. Холи қолса бўлди, пичирлаб, зорлаб, баъзан марсия чиқаради, баъзан нола қилади. Шундай пайтларда такрорлана берадиган бир нақарот бор...

«Олам қандай тор эдинг
Бўтамни сиздирмаган!»—

деб такрорлай-такрорлай хўрсиниб қўяди.

Абенлар кетгандан кейин шу сатрларга, шу қофияга Абай яна бир қайтган эди. Ота армони, ҳалиги Абен айтганидек, халқ армонига, кейинги бўғин, ёш авлодининг армонига айланиб кетади.

«Янги йилнинг боши у-ю,
Мен эскининг кети эдим.
Армон деган оғу-ку!
Суюкка тегди, қари эдим.

Қайғу бұлди куйгудек,
Қуяватим эди у рост,
Кўзга қамчи теккандек,
Чир айланди сўнгги ёш!»

Шу билан бирга, яна бир бўлак армонини ўйласа, ота армони эмас, халқ армонияга, қоронғиликда қолган халқ армони сари кетади. Халқ отаси бўлиб, бир йиғлаб кетади.

«Билим олдинг, бош бўлдинг,
Кўкрагингни кермадинг,
Эл ичига соғ келсанг,
Таълим бермас эрми эдинг!
Йўл кўрсатиб, сўнг ўлсанг,
Армоним бор дерми эдим!..
...Олам қандай тор эдинг
Бўтамни сиғдирмаган!?»—

деб яна бир оғули тўлқинни қучиб, ютгандек бўлади...

Абайнинг мусибатига, Абишнинг ўлимига кўп қозоқ боласидан, ҳатто кўп «қариндошман» деб юрган бир отанинг боласи бўлган яқинлардан кўра бир қанча марта қаттиқ куяётган, жинси бўлак одамлар ҳам бўлди. У айниқса Павлов эди. Абишнинг хунук хабари келгандан кейин Павлов уч кунгача, азондан кечгача Абайнинг ёнида бўлди. Абайнинг юраги сиқилиб, сўнгги пайтда бир маҳал ҳушидан ҳам кетиб қолган эди. Ўзининг кўз олдида хафаликдан, ҳасратдан, шу сингари ёнғин ўраб кетгандек ҳолга тушган Абайни Павлов ўз отасидек аяйди. Холи қолса бўлди, мудом юпатиб ўтиради.

Бирйўл уйига бориб, Абишнинг сўнгги тўрт-беш йил ичида унга ёзган бир қанча хатларини келтириб берди. «Вақти билан шу хатларга бир қараб чиқинг, Ибрагим Кунанбаич! Абдирахим қандай улуғ, фазилятли фикрга эришган одам эди. Ўшани, мана шу ёлғиз менга ёзган хатларидан билиб англарсиэ-да, қайғириш билан бирга шукур ҳам қиларсиэ. Сабр ҳам қиларсиэ дейман. Сабаби, юз йил яшайдиган одам йўқ. Қисқа умрида қанчани билиб, юксалиб ўтганини, отилиб учганини кўринг! Яхшилигини кўз билан кўриб, идрок билан билишнинг ўзи ҳам «болам» деган отага кўп юпанч бўлар деб биламан!»— деди.

Абишнинг хатлари эҳтиётлаб, яхшилаб ихчам қилиб ўралган ҳолда Абай тўшагининг бош томонидан жой олди. Худди шу кунларда яна дўстона кўнгил билан Абайни чуқур ўйлагиб, ҳалиги Павловдек юпата билиб хат ёзган қадрдон дўсти Евгений Петрович Михайлов эди.

Бундан кўп йиллар муқаддам Семей ҳокимлари суриб юборган яхши одам бу кунларда илмнинг кетига тушиб, Зайсан томонида, Олтой томонда юрганди. Баъзан саёҳатга, баъзан ўтириб ёзишга бериларди. Евгений Петрович Абишнинг сўнгги йиллардаги аҳволини унинг хатларидан билар экан. Мана бу хатида Абишнинг болалик чоғини эслаб ёзибди. Михайловнинг ўзи кўлидан етаклаб бориб берган рус мактабида Абишнинг даставвал қандоқ қилганларини ёзибди. Унинг бағрига ёпишиб, отасидек кўриб, таниш бўлмаган мактабдан, ҳаммадан ётсираган овул боласининг қиёфаси усталик билан тасвирланган экан.

Михайлов Абишнинг қисқагина умрида қозоқларнинг юзга кирган чолидан кўпни билиб, кўпни кўрганини айтиб юпатади.

Яна бир вақт Абай ўзи билан ўзи бўлиб, холи қолган онларда Абишга иккинчи отадек бўлган ажойиб дўст Михайловнинг гаплари ҳам шеър сатрларига айланали.

«Кўргани билан билгани,
Юзга кирган чолдан кўп.
Бизга ташвиш тортгани
Кетди бўлиб армонил!»—

деб қатор сатрлар зўр фикр, кўп ҳисларни бир оз ифода-далаб, узила беради.

Шу сингари Абиш билан ёлғиз ўзи сирлашаётгандек, рози-ризалик тилашаётгандек онларини Абай эндиги ҳаёти, нафасидек кундаги одати қилиб олганди. Ҳали жон эгаси кўрмаган, ҳеч ким ўқиб билмаган, ёлғиз Абишнинг ўзига бағишланган қанча-қанча кўп садоли куйлар туғилган.

Мағаш келгандан кейин ҳам Абайнинг ғурбат билан ўлим устида туғилган шоирлик илҳомини тўхтамади, тома берди. Фақат Мағаш билан уч кунгача холи ўтириб, Абишнинг бор арзини, армонини эшитди. Қиш бўйи касал ётгандаги хулқини, қандай касал ётиб, қандай узилганигача — ҳаммасини узоқ-узоқ айтдирган эди.

Мағаш шу маҳалда Абишнинг Абайга йўллаган, Мағишга аталган рози-ризалик тилаган, видолашган сўзларини кўрсатди. Қайси куни ёзилганини айта олмайди. Лекин Мағашнинг ўйлашича, у, мана шу рози-ризалик сўзини бунга тўриқ йўргани пойгага қўшилган куни кўрсатгани билан, худди ўша куни ёзган бўлмаслиги керак. Негаки, бу вақтда Абиш холма-хол ётганди. Қалам ушлаб, хат ёзгудек мадори қолмаган эди. Аслида аввал ёзиб, эрта тайёрлаб қўйиб, энг сўнгги соатдагина отасига, ёрига етказ деган бўлса керак.

Шу гапларни эшитгандан кейин Абайдан яна азаматини йўқлаётган эл отасининг оҳи-зори тўлқинланиб чиқади.

«Таваккал зўр, ақл мўл,
Қўрқмай кутган тақдирин,
Оғир кўрмай ўлимни
Билдирмаган ҳеч сирин.
Ота-она хизматин,
Ўтаган ёрнинг қарзин,
Ўтамай кетган меҳнатин,
Ёзиб кетган ўз арзин...»

Мағаш билан анчагача холи ўтириб қилган суҳбатдан кейин яна сўз билан қайғу изҳор қилмай оғир дардли шоир юраги, эндиги сирдоши бўлган қоғозига ёш аралаш шеърини, сирини тўқади.

«Йиғирма етти ёшида
Абдирахим кўз юмди
Идрок бўлса бошингда,
Кимни кўрдинг шу йўсин!»

деб кўп ёшларга унинг табиатан кўп хулқи, ҳаётини ўр-нак қилиб сўзлайди.

...Мағрурлик, сохталиқ йўқ,
Қалби содиқ, кўнгли бол...
...Қисқа умрин узайтган
Илмга бўйи тўлган сўнг,
Кўрган ерин кўпайтган.
Ўқиб, билиб бўлган сўнг,
Қрим, Кавказ, Туркистон,
Россия, Сибирь қолмади,

Хабардор бўлиб ҳар ердан
Кўрмай тўхтаб турмади!
Думли юлдуз сингари —
Туғилди, кўп турмади!..—

деб кетади. Илгарилар Абайнинг ўзи айтиб кўрмаган, ноёб азаматини йўқлаётган отанинг сирини баён этилади.

Илгарилар Абайнинг ўз шеърларини бир-иккита одамга ўқиб бериб, Мағашгами ёки Дарменгами, Какитойгами баъзан Кишкене муллага жўнатадиган одати бор эди. Кўпдан буён Абайнинг кўнгил сирдоши, эндиги шеърлари ҳеч кимга изҳор этилмади. У ёзади-да, қутисига, тўшагипнинг бош томонига йиға беради. Лекин шунинг билан эндиги шеърларини ҳеч ким билмай қолгани йўқ. Айниқса Дармен бошқа кишига айтмаса, билдирмаса-да, пайтинини топиб, Абай уйдан чиққан вақтларда янги шеърларини топиб, кўчириб оларди. Кейин Какитой иккови ўқиб, ёдлаб юришарди.

Мағаш келгандан кейин унинг Абишнинг ёнида ўтириб ёзган шеърларини ўзига айтиб бериш билан бирга, Дармен билан Какитой иккови отаси ёзган шеърларнинг ҳаммасини Мағашга айтиб беришди.

Дармен билан Какитойнинг ҳам, Ақлбойнинг ҳам Абиш бетоб ётгандан то шу маҳалгача ёзган қанча-қанча шеърлари бор. Абайсиз ўтириб Мағаш, Дармен, Какитой учови бир бўлиб сўзлашганларида, булар мана шу бир йил мобайнида шеърнинг ўзгарганлиги ҳақида гапиришди. Ушани аввал Абиш пайқаган эди. Мағашнинг айтишича, у, Абайдан бошлаб, бу йилги йил шеърнинг бошқача бўлиб бораётганини сезибди. Русларнинг воқеликни аниқ, моҳирона тасвирлайдиган шеърларидан ўртак олинганлигини фаҳмлабди.

Бу тўғрида чуқур хаёлларга боришмаса-да, қайғули ёшлар эндиги ғурбат-ғуссаларини чиндан ҳам бошқача ифодалашларини эсга олишди. Мағашнинг Абиш ўлгандан кейин ёзган яна бир шеъри ўзи билан бирга келиб, Дармен, Какитойларнинг қўлига теккан эди. Шунда янада ўзгача чинлик дами, бошқача бир нафаси, очиқ-ойдин сезилиб турибди.

«Бўйга етгач Раҳила
Армон қилар отасин,
Тирноғига оларми
Оға, ини, онасин!

Етимман деган ичида
 Кетарми қайғу-ҳазин,
 Қул бўларман болангга
 Хато кетса кечиргин.
 Еринг қолди қўлимда
 Етим бўлиб ёшликда,
 Неча турли қайғу бор,
 Бечоранинг бошида.
 Армонда қолди, нетарсан
 Утиролмай қошингда!..—

деган сатрлар тузилибди. Ҳаммадан олдин янада одамни мафтун қилиб, қўлма-қўл, кўзма-кўз бир чинликка беихтиёр бўйсундириб турган, қандоқ бўлса, шундоқ тасвирлаш бор.

«Шу зайл сўзлаш сўнгги йўл шеърларининг ўзгача сифати бўлди», деб бу ёшларнинг ўзлари ҳам айтишаётир. Айниқса Абайдан бошлаб, эндиги сўзда илгарилар қозоқнинг шундай пайтда айтадиган ёд этиш, хотирлашидан мутлақо йироқ овлоқ ётган бир йўл бор. Илгарилар қозоқнинг бийи билан беги, тамагир шоири шеър ёзса, ёки кейинги замонда мусулмончилик, диндорлик ўғитларини кўп тарқатадиган мулла, хўжалар марсия ёзса, татир-татимас бўлган арзон ҳақиқат қоплаб кетгувчи эди. Унда маъносиз мақоллар билан сўз қофиялаб, «туёғи бутун тулпор йўқ, қаноти бутун шунқор йўқ», деб бир кетар, ёки кўпинча сўнгги замонларда гапни «худонинг дўсти пайғамбар ҳам кетган» — деб бошланарди. «Муҳаммаднинг дўсти чоҳориёрлар кетган» — дер эди. «Қарбалода Ҳасан билан Ҳусан ўлган». «Ҳақ пайғамбарнинг дўсти Ҳамза ҳам қазо қилган» — дейиларди.

Қайғуни шу зайлда ифода этаман деб, қаёқларни кезадиган дайди гаплар кўпаярди.

Абайнинг ўрнаги, мана шу ғам-ғусса устида ёлғиз отанинг фақат боласинигина ёд этишини кўрсатмади. Унда йироқларга чорловчи, чуқур маъно бор. Ўзгача тарбияни йироқдаги яйлоқдан бориб олган азамат ҳақида армон қилинади. У, тарбиянинг каттасини олган азамат эди. Негаки, энг намуна бўладиган халқ — русларнинг энг маданиятли шаҳри Петербургдан хазина олиб келган одам эди. Ўзи учун эмас, ҳокимлик учун эмас, халқи учун, қоронғуликда қолган беҳисоб халқи учун хазина олиб келган эди. Янги йил қушидек янги

авлоднинг бошлиғи бўлар деган ёш бўғиннинг азамати кетди.

У «элига келиб, хизмат қилса» деган Абайдек отанинг бутун умридаги орзуси экан. Уша тилагига яраша бўлиб, илми тўлиб, одамлик фазилати улғайиб, ёш қаноти энди бақувват тортиб, энди одамгарчилик сафари сари йироққа учади деб турган пайт эди. Шундай чоғда қазо қилди Абиш. Шунинг учун юпанч тополмай жони-жаҳони ўртаниб йиғлайди. Чексиз узоқ кечалар бўйи ҳасрат чекади халқ отаси Абайдек алам тортган азамат! Янгирган янги давонга чиққан нафаси ўзгача бу шеърлар — ўшанинг ҳолини баён этади. Абиш ўлиб, Мағаш келган кунларида Абай ёлғиз ўзи ҳал қилиб, қарор қилиб қўйган бир масала бор эди. Уч кунгача Мағашдан Абишни сўраб, батафсил эшитгандан кейин, Абай энди ўша қарорини айтди

5

Авалло, йўл энди бир оз кунда тузаладиган бўлганидан ҳаво исиб кетмай, ернинг яхи эримаёй турган пайтда Абишнинг жасадини Олмаотадан олиб келмоқчи бўлишди Шу мақсадда энди Утегелди Мойқонлар ёнларига яна уч кишини олишиб, уч арава билан дарҳол Олмаотага жўнашди.

Мағашни шаҳарда кўп тўхтатмай, Абай тезда Оқшўқидаги овулга жўнатди. У ердаги Абишнинг уйига, онасининг олдига Абишни ўз қўли билан қўйиб келган Мағашнинг ўзи бориб, ёнларида бўлиб, ғамларига шерик бўлсин деди.

Абайнинг ўзи ҳали ҳам Дармен, Боймағамбетлар билан шаҳарда қола берди... Фақат Утегелдилар Олмаотага етиб, Абишнинг жасадини олиб, «қайтадан Семей сари йўлга чиқдик» деб телеграмма берганларидан кейингина, Абайлар шаҳардан қўзғалишди.

Абишнинг жасадини Семейга олиб келишнинг ҳожати йўқ. Ё Аяғўзда, ёки Орқат бекатида кутиб олиб, Чинғизнинг бағри билан, Тўбиқтининг ичи билан, Абайнинг овулига, Оқшўқига олиб келиш керак.

Шундан ўн беш кун ўтганда, Абайнинг бу қарори амалга ошди. Май ойининг ўрталарида Оқшўқида Абайнинг овулида Абишнинг жасадини тумонатдек одам кутиб олди.

Оқшўқининг бағридаги қишловдан қўзн қадам ерда Абайнинг онаси — Улжоннинг тўрт бурчакли соғонаси бор эди. Абиш ўша катта онасининг бағрига боради, ёнига қўйилади. Жаноза ўқиш олдидан Абишнинг жасадини шу онгача солиб келинган ёғоч тобутдан олинадиган бўлди. Шунда ҳам Мойқон билан Утегелдиларнинг ўзлари, ўз қўллари билан оладиган бўлишди. Булар, Абишни олмаоталик кексаларнинг маслаҳати бўйича булғорига тикиб олиб келишган экан. Туғилган тупроғини Абиш узоқда орзу қилиб ўтган эди. Энди дунёга келиб даставвал кўзини очган, она бешиги — Оқшўқисига келганида, бирорта одам унинг юзини кўрса бўлмайдими!?

Дилда шу гапни Абайга маслаҳат қилиб айтиб кўрганди. Абай унинг гапини, тилагини маъқул кўрди. «Онаси Дилда билан армонда қолган ёри Мағиш икковига Абишнинг юзини кўриб, сўнгги марта видолашишга рухсат этилсин!» — деди.

Олачалпоқ кўланкали салқин уйга чимилдиқ тутиб, суяклар билан нақшбанд қилинган каравотга ётқизиб қўйилган Абишнинг ёнига Дилда билан Мағиш яқинлашди. Онаси ўпка-ўпкаси узилиб, ўкириб «қулуним!» деб фарёд қилди. Кўлдан буён Абишнинг ёнидан узоқлашмаган Мойқон билан Утегелди иккови ҳам энди ўкириб йиғлаганларича ерга ўтириб олишди.

Мағишни Дилданинг ўзи ўнг қўли билан қучоқлаб, суяб олиб келган эди. У йиғлай ҳам олмади. Яна ҳадеб ўзидан кета берди. Ўлим тамғасидек бўлиб, ўзининг ҳам юзидаги томирлари кўкиш товланган. Энди Дилда ўн қўли билан кафанни кўтариб, Абишнинг юзини очган пайтда, шилқ этиб ўзини ташлаб юборди. Ажаб, Абиш ухлаб ётгандек, ҳеч ўзгармабди. Дилданинг ёшли кўзлари илғагани: фақат чакка сочларигина унча-мунча тўкилибди.

Иккита аёлни кўп турғизмай, Утегелди билан Мойқон қўлтиқларидан суяб, олиб чиқа бошлашди. Шу ондагина товуши, тили чиққан Мағиш ёшини ҳам, оҳзорини ҳам бир ўксиб йиғлашда чиқарди.

— Абишим, жоним, онтим шу! Юзингни кўриб... қилган шартим шу... Мен ҳам тарк этдим ҳаётни!.. Мен ҳам ўламан, сенсиз менга дунё йўқ... Бораман, тез бораман орқангдан!.. — деди. Ҳушидан кетиб йиқилганича

▶ Утегелдининг бағрига қулаб тушди!..

ҚАСДЛИК

1

Абай уйқудан сапчиб, чўчиб уйғонгандек бўлди. Бошини ёстиқдан сал кўтариб, ташқаридаги ўпир-тўпирга қулоқ солганида, хаёлга келмаган бир бежо товушлар эшитилди. Кўп отлиқлар тасирлатиб келишиб, сўйилларини ерга ташлашаётир. Ерга тушган ёғочларнинг шақир-шуқури, кермага сиқилишиб келган кўп отлиқлар узангиларининг бир-бирига уришиб шарақлаши эшитилди. Отларнинг сўлиғи, сўлиқ ҳалқалари шиқирлаб, шилдирайди, Абай тушида чўчиб уйғонгани йўқ, ўзи ётган тундиги берк катта уйга шу йўсинда тўдалашиб келган кўп отлиқларнинг юриши хунуклигидан чўчиб, бош кўтарди.

Яқиндагина кийими билан ястанган эди. Туш пайти бўлса керак. Энди ёнбошлаганича бошини кўтариб, орқасидаги баланд каравотнинг Айгерим ўтирадиган олдинги тарафига, оёқ томонига юзини ўгиринқираб, нима гаплигини сўради.

— Нимади, келганлар ким, билдингми?

Айгерим эшикни очиб, ташқарига қараб турган экан. Келганларга қарайман деб Абайнинг гапини эшитмай қолди. Ташқаридан Айгеримга хабар бериб, бобосига алоҳида бир янгиликни айтмоқчи бўлиб: «Дада, дада!»— деб Абишнинг кичкина қизи Раҳила чопқиллаб кирди. Айгерим энди жойига келаётир. Раҳила ундан олдин югуриб Абайнинг ёнига келди. Қучоғини очиб қарши олган бобосининг бўйнига осилиб, қучоқлаб оларкан, шошганича хабарини айтаётир:

— Вой, вой, дада!..

Эндиги, Раҳила тенги набираларнинг ҳаммаси Абайни «оға», «ота», демай, «дада» дейдиган бўлиш-ан.

— Дада дейман, кўп-кўп ўғрилар келишди! Сўйил-гари бор. Улар ким билан уришади?

Абай ҳамон чўчиганича Айгеримга қараб:

— Кимлар экан, сен билдингми?

Айгерим унча чўчимаган кўринади.

— Ораларида Чироқ бор!— деди.

Абай унинг қайси қайнисини «Чироқ» дейишини хо-ирлай олмади.

— Қайси Чироқ?

— Мана бу кичик Қасқа булоқдаги Айнекемнинг ўғли!— деб Абайни тинчлантириб жилмайиб қаради.

Кўнис отини айтгандан кейингина Абай Айгерим-нинг Айнекеси Такежон эканлигини, «Чироғи» унинг ўғли Азимбойнинг оти эканлиги эсига тушди. Шу чоғ кўтариб қўйилган эшикдан энгәшиб кириб келаётган Азимбойнинг қоп-қора соқолли қизил юзи кўринди. Солқинган қизил қовоқлари, ялпайган катта тумшуги кўзга чалинди. Остонадан ҳатлаётиб, босинқи товуш би-лан зарда аралаш салом берган Азимбой, ялт этиб бир йўлгина совуқ боқди-да, тўрға қадам ташлади. Унинг орқасидан оддийгина кийинган ўнтача киши турна қа-тор кириб, чувуллашиб салом бераверишди. Буларнинг кўпчилиги Азимбойдан ёш. Соқол-мўйловлари сийрак-кина, нуқул бир тахлитдаги азаматлар экан. Сиртқи кў-ринишларидаги яна бир фарқи: ҳаммаси новча бўйли, чайир мушакли, яғринли, полвон, ё барнмта босишга, ёки ёқалашиш-муштлашишга тайёр, нуқул илиги тўлиқ чапдаст азаматларга ўхшайди.

Буларнинг яна бир сиртқи белгилари: ҳаммаси ҳам нимдош чакмон, йиртиқ чопон, эски тумоқ, этаклар ки-йишган. Молбоқар қашшоқ қўшнилари бўлса керак.

Меҳмонларнинг ҳаммаси жойлашиб ўтирганларидан кейин, Абай ҳайрон бўлиб Азимбойга қараб:

— Қаердан келаётирсан, нима қилиб юрибсан?— деб бор гапни Азимбойнинг ўзи айтишини кутди.

Азимбой Абайни ҳайрон қилиб, «пиқ» этиб кулиб қўйди-да, нима қилиб юрганини айта бошлади. Гапи-дан кулги эмас, аниқ бир балонинг ҳиди анқиётир.

— Юришимиз хунук юриш, бир чатоққа кетаётир-миз. Оғам, сизни эшитмаган бўлса, «йўлакай» кириб,

айта кет» дегани учун атайлаб келдим. Узингиз мана шу яқинда чиқаётган можарони эшитмаган эдингизми?

— Қандай можаро?

— Епирай, эл чопишиб, эгар бўлишмай дейишаётир-ку!

— Нима деяётирсан, томчилатмай тўғрисини айтчи!— деди Абай қаттиқ ҳайқириб.

Азимбойнинг оғзидан чиқаётган совуқ сўзлар билан бирга, юзида мудом бир кулги, шодлик-хурсандлик аломати ўйнаб турганида, Абай нафрат билан ғазабланиб қараган эди. Азимбой ҳали ҳам Абай томонга кўз остидан кулимсираб, қараб қўя ётир. Ҳеч шошмасдан, тўғрисини тушунтира бошлади.

— Чатоқ шу, мана бу Кўкеннинг Уоғи билан қирқ уруғ бирлашиб олиб, эидлашаётир. Орасида шаҳардаги улуғларга арз қиладиган, сўзини пуллайдиган Серке деган бир пишиғи бор дейишади. Ушалар Тўбиқтининг ерини кесиб олдиргани ер ўлчайдиган бир тўрани олиб келиб ўтиришибди-ку! «жемтевр» дейдими, «земтевр» дейдими ўшанақа бир балоси келиб анави Буғлидаги Эсбўлат, Тосбўлатнинг, Қора мирза билан Дузбембетнинг олдини кесиб олибди. Энди ола ёғочини судраб, бизнинг мана бу Сақ-Тўғалоқнинг ёнига келибди. Узимиз кўклам-кузда яйлоқ қиладиган кичик — Улжайнинг, ўша Кўкен бўлиси билан чегарадош қудуқларини, қўнисларини ўлчашга тушибди!

Абай бу гапларни илгари ҳам эшитган эди. «Улжайдан қайси қудуқлар, Эсбўлатдан қаерларни кесиб олмоқчи?»— деб сўради.

— Биздан анави Босжимба, Оёқжимбани, Кўпсоқовнинг қараганини, Шўлақ эспени Билдегача кесиб олмоқчи. Ундан нари, Убали, Қўғали, Қорақудуқ, Тўреқудуқнинг усти билан бориб, анави Шаған билан Семейтавнинг туташган жойига чиқади. Қисқаси бор яйлоқларимизни кесиб олмоқчи бўлаётир. Бир старшин, бир бўлис эмас, ёки бир уруғни эмас, бутун Тўбиқтига чанг солаётир!— деб бир тўхтади.

Абай эндиги кайфиятни англай бошлади. «Тўбиқти бўлиб уоқ билан олишамиз» демоқчи. Азимбойга энди аини мақсадини айтдирмоқчи бўлди.

— Хўш, шунинг билан, одамлар нима қилмоқчи? Сенлар нима қилмоқчисанлар?

— Одамлар бўлганда бу гал Тўбиқти тўдасини Урозаканг бошлаётир!— деб Абайнинг гашига тегаётган-дек, жўрттага бир балонинг учини чиқариб, сўзлаб кетди.

— Энг катта ёв — элнинг ёви, энг катта дов — ернинг дови деган гап бор-ку! Урозаканг элнинг номусини ҳимоя қилиб, Тўбиқти номидан Кўкеннинг ҳалиги элига, анави Серке бўлмишига гап ташлабди. «Жемтемининг тўхтат! Эл билан эл бўлиб келишайлик!»— деб уч йўл одам юбориб, сўз ташлаб кўрган экан. Уоқ: «Тўбиқтидан кўрадиганимизни кўриб бўлганмиз. Адолат кўрганимиз йўқ, қандай бўлса-да, улуғнинг қонуни ҳал қилсин»— деб думини четга ташлабди. Урозбой шунга яраша: «Уоқнинг аравакаш, деҳқон, жотоқ, мардикор бўлиб юрганларига ҳақимизни кетказамизми?! Тўбиқтининг номуси бор азамати отга минсин!»— деб урон ташлабди. Халқни йиғиб: «Уоқни чопаман» деб лашкар тўплаётир. Оғамга: «Баримтага-босқинчиликка борадиган, оти, сўйили бақувват азаматларни олиб келсин. Мен боримни солдим, «Эрни номус, қуённи қамич ўлдиради», келсин, йиғилсин» — деб жар солибди. Мана ўша Урозбойга лашкарликка кетаётирмиз!— деб Азимбой Айгерим тутган қимизга эндигина қаради.

Қисир мол соғилаётган кўклам пайти. Меш чоғроқ бўлса-да, Айгеримнинг бу меҳмонларга қўйдириб, шопиртириб бердираётган кумуш чорадаги муздак қимизи кўп эди. Абай ҳалиги гапларни эшитиб бўлиши биланоқ аввало бир оз эрмак қилди:

— Оғиз дарвоза, сўз шамол!— деб қўйди-да,— ҳиссасини ҳам берасанлар-ку ҳали, Тўбиқтининг зўравонлари!— деди.

Қимизини ичиб бўла ёзганда, Азимбой вазифасини ядо этиб бўлганди. Унинг ўзи хоҳламаса-да, отаси: «Бориб Абайга айта кет!» дегани учун келиб, бало излаб отланиб кетаётганини айтди. Энди Абайни сўзлатиб сир олмоқчи бўлди. Айниқса, бу бориб тушиши билан Урозбой: «Абай нима деяётир!» деб сўрамай иложи йўқ. Ушани ўйлаб, Абайдан маслаҳат сўраётган киши бўлиб, чеҳрасини очиб, гап олишга уринди.

— Хўш, Абай оға, бизларнинг нима қилмоқчи бўлганимизни эшитдингиз! Мана энди ҳужумга ҳозирланиб, отга миниб, яроғ-аслаҳа тақинаётган халқингиз, қариндошларингиз экан, сиз нима дейсиз? Урозбойнинг раҳбарлик қилаётганига нима дейсиз?

Абай бу гапнинг тагини пайқаб ўтирганди. Лекин кўнглидаги гапини одам боласидан бекитадиган одак йўқ. Иккинчидан у ичида Тўбиқтининг устун-эўравонлари бошлаётган ишга қарши эди. Кўкеннинг меҳнат аҳли эли бу иш устида одилона ғазабга келган. Абай уни ичидагина эмас, очикдан-очик қувватлашга, тўғри дейишга ҳозир. Урозбой Азимбойдав эшитиб жаҳли чиқиш эмас, чатнаб кетсин. Абай кўнглидаги гапини унинг юзига ҳам айтади. Шунини ўйлаб Азимбойга қисқача қилиб, сир билдирди.

— Урозбой от миниб, қурол тақиниб, ёвни йироқдан излаб нима қилади. Душмани, ҳақиқий душмани Урозбой бўлмишларнинг ўзида, ўз ичида! У — ўжарлиги, нодон авомлиги-ку! Олишадиган бўлса, ана ўшаниси билан олишсин-да! — деб зўр одамгарчилиги юзасидан бир фикрни айтди.

Ғаламус, маккор Азимбойнинг ҳалиги қўланса ҳийлакорлиги билан қўшиб, унинг бошидан ҳатлаб кетиб, йироқдан бориб бир уч бериб кетди. Яна бир фикрини билдириб:

— Золим зўрликдан қазо топади. Қора чўқмор билан ҳужум қилиш замони ўтганлиги, Урозбой эмас, кеча ўтган Қунонбой замонида ўтганлиги кўрилган эди. Билмаган бўлсаларинг яна бир, тумшуқларинг тошга тегиб, туриб бер! — деб, бу ҳақдаги бор гапини, Азим тушунсин, тушунмасин, шунинг билан чўрт кесиб ташлади.

Азимбой бўлса, энди қимиз ичилиб бўлган пайтда, Абайнинг бундан кейин сўзлагиси келмаётганини аңлади. Ҳалиги гаплардан унинг ўзига чиқарган хулосаси ҳам бор. Аввало Абай бу йўриқни маъқул кўрмайди. Иккинчи, Азимбойнинг фикрича, шу ишни Урозбой бошлаётганини ҳам ёқтирмайди. Худди мана шу масалани эсларкан, Азимбой ичида, ўзининг қудаси томонга ўтди. Абай ўша катта аразлиги бўйича Урозбойга яхшиликни раво кўрмайди. Кўнглидан: «Қаердан уч берсанг-да, сенинг ниятингни биз ҳам кўриб ўтирибмиз» — деган гап ўтди. Абай билан ичидан зидлашганича, унга асти ишонмайдиган кўнглини янада қимтиб, ими-жим жўнашнинг ҳаракатига тушди.

Индамасдан қўлига қамчинини олди-да, қовоқ солганича ёнидаги йигитларига «ҳозирлан!» дегандек ишора қилди. Шу бўлди-ю, йигитларининг ҳаммаси тумоқ

ларини кийишиб, қамчиларини қўлларига олишганда, Азимбойнинг ўзи Абайга «хайр» деб элдан бурун туриб, салмоқли одимлар билан эшик томон юрди.

Булар кетгандан кейин Абай Айгеримга бўлаётган ишларни шошмасдан айтиб берди. Унинг айтишича, чатоқ чиқараётган Кўкен эли эмас. Тўбиқтининг кўп замонлардан буён уларга зўрлик қилиб келаётгани рост. Ҳалиги айтган Тўбиқтидан оламан деяётган қудуқ, қўнисларнинг ҳаммаси аслида Тўбиқтиники эмас. Кўкен элиники. Ўтган йили шу ҳақда гап очиб, Семей ўзининг Жалпоқ деган ерда ўтган «Шербешнойда» Кўкен эли арз қилган. Уларнинг томонидан бу гапларни қўзғаб, шу кунларда ҳам ҳаракат қилиб юрган Серке деган пишиқ одам. У худди мана шу иш устида тўғри йўлда бораётир. «Шербешнойга» ўяз келган эди. Улуғ ҳалиги ерлар Кўкен элининг ўзиники эканлигига далил бўладиган қоғозларини ола келади. Семейнинг улуғлари Кўкен билан Тўбиқтининг бўлисларини ўша «Шербешнойда» жам қилиб туриб, илгари Тўбиқти тортиб олган ерларни Кўкен элига қайтартириб бермоқчи бўлади. Ушани сезган Тўбиқтининг устунлари Жалпоқдаги «Шербешной» сияз устида бир қанча можароларни чиқаришди.

Авалло Серкени қўрқитмоқчи бўлиб, Таурбек деган муқурлик қозоқ уни ҳақорат қилиб, тил текизади. Мақсади: кўнглини синдириб, чўктириб қўйишда. Ўлжойдан чиққан Қозбек деган бир олашовур зўравон, жанжалчи бор. Қозбек одамларнинг ичида Серкега «ўз бўйнида ҳақим бор» деб бўҳтон ортиб, бало қилади.

Шунда ҳам тап тортмаган Серкени кўпчилик ичида, улуғнинг уйига кириб кетаётганида, Аширбойнинг Успони деган бир безори тўбиқтилик, бехосдан қоқилиб кетган бўлиб, орқасидан қўйиб қолади-да, бошидаги телпагини учуриб туширади. Буларнинг ҳаммаси кўп итларнинг, ола бўриларнинг ёпирилиб, ҳуриганидек гаплар.

Бу қилиқлар худди болалар қиладиган хираликка ўхшайди. Ушанга ҳайрон бўлиб Айгеримнинг масхара қилишини Абай ҳам қувватлаб қўйди. Евуз одамларнинг ўз душманларини «қўрқитаман» деб шундай чатоқлар чиқаришини ҳам айтиб берди. Лекин, ишнинг каттаси у эмас экан. Ҳалиги сиязни бошқариб, икки элнинг ер домини текшириб, битирмоқчи бўлган

улуғнинг ўзини ҳам тўбиқтиликлар хўп ҳалак қилишади.

Ким қилгани номаълум, ҳарқалай тун кечада, ҳамма уйқуда ётганида ўяз ётган уй лов этади-ю, ёна бошлайди. Ўяз билан бошқа улуғлар яп-яланғоч зўрға қочиб чиқади-да, бор қоғозлар куйиб кетади. Бутун иш шунинг билан тўхтаб, сияз тарқалиб, улуғлар шаҳарга қайтиб кетишади. Тўбиқтиликларнинг найранги туфайли ер даъвоси бартараф бўлмай қола беради. «Энди мана қиш бўйи ўша Кўкеннинг халқи ўша аризаларини аслига келтириб, яна қонуний йўл билан энгиб оладиган бўлиб қолган-ку. Ҳалигининг «жемтемер» деб алжиб ўтиргани русча «землемер» деган, ер ўлчайдиган чиновник. Уша келиб ишга киришганда, энди Урозбой «яна бир отим чиқсин» деб йиртқичилигини бошлаган-ку!— деб Абай бир фикрга келди. Бўлай деб турган галаёнинг бутун сирини аниқ билиб, кейин шу ишда ўзича: «ҳалиги Азимбойга қарши бир олишадиган хонаси келади-ку»— деб ҳам ўйлади.

Қорақудуқ деган кенг, сайҳон жойдаги қўнисга Урозбой кўп овул бўлиб қўнибди. Уртадаги ўз овули узун желига қисир бияларни боғлатган. Бир қанча меҳмонхоналар ўрнатган. Ҳар уй, ҳар уйнинг орасига бир неча ерга кермилар тортдирган. Ҳам сувнинг боши, ҳам кўп қудуқлар бу овулга яқин жойда. Ўзининг Ҳасейин, Қосимжон, Елеу деган ўғилларини яна алоҳида-алоҳида овул қилиб, ҳалиги қудуқлар бошидан узоқроқ ерга тарқатиб қўндирган.

Амакивачча иниси Дўспоннинг овули сингари бир неча овулларни яна атрофига қуршов қилиб, гир айлантириб жойлаштирибди. Бугун эрталабдан буён Урозбойнинг мана шу кенг, сарғиш, сайҳон ердаги овули устига гала-гала бўлиб йиғилиб келиб-кетаётган ҳар уруғ, ҳар қўнислардан чиққан салт отлиқлар беҳисоб кўп бўлди. Тўё бир катта тўй ёки ош берилаётир-у, беҳисоб одам гужгон ўйнаётир дейсан киши. Уша Урозбойнинг учта катта уйида эрталабдан кечгача бугунги «йиғилишнинг бошлиқлари» деб аталадиган нуқул оқ соқол, қора соқоллар «дув, дув» маслаҳатда бўлишди. Бу ерда атрофдан келган тўдаларнинг фақат бошлиқлари, эътиборли амалдорлари тўпланган. Эргашиб келган фуқаролар, отбоқарлар, хизматдаги сўйилбозлар

бўлса, уларнинг ҳаммаси ҳалиги қўшни ўтирган ўтов овулларга жойлашиб, уймалашаётир.

Урозбойнинг катта уйида бугун мана шу Қорақудуққа ўзи жар солиб чорлаган кўп тўбиқтиликларнинг анчагина казо-казолари ўтиришибди. Ота номи билан атаб айтганда: Улжойдан, Соқ-Тўғалоқдан, Эсбўлатдан, Қорамирза, Дўзбембетдан ва ҳатто, ери чап бўлса-да, Урозбойнинг жар саломи билан йиғилганлар Мирза мамайдан ҳам бор.

Шуларнинг ҳаммасининг оғзида Урозбой тарқатган биттагина, низо билан фалокат излаётган совуқ гап. У, Азимбой шу ерга келаётиб, йўл-йўлакай Абай уйига кириб ўтганида «Урозбой айтиб юборган гап» демай, ўз сўзи қилиб айтиб ўтган гап.

«Ёвнинг каттаси — элнинг ёви, довнинг каттаси — ернинг дови» деб бир олиб қочишади. Шунинг билан бирга яна Урозбой айтган: «Уоқ билан менинг олти оласи, беш берасим йўқ. Узим учун эмас, Тўбиқтининг номуси учун, элнинг бахт-саодати учун отга минаман! Уоқ бўлса, элга душманлик қилаётир» — деган гапни яна кўпчиликнинг оғзига туширишаётир. Кўп ерда ҳар тўпнинг орасига қўйилган оқ соқол, қора соқол, йиғитланглари, ёшу қарисигача шу гапни айтдираётир. Ҳозирги ҳар хил тўдаларнинг, ҳар уйда такрорлаб, тайинлаб айтаётган бир уйдирма гапи ҳам бор. У ҳам Урозбойдан чиққан бўлса-да, ёлғиз Урозбой эмас, Тўбиқтининг ҳамма бойларининг оғзидан чиқаётган гап.

Шунда нима дейишади? «Уоқ Тўбиқтининг кузлик кузевини, қишлик ўторини, кўкламда яйлайдиган кенг яйлови, ўтлоғини олаётир. Кимникини олаётир? Тўбиқтининг арвоҳига қарашли кўнис-ййлоқларини олаётир. Демак номусни чавоқлаб, ўртаётир. Шу ўтлоқ, кузев Қорақудуқ, Тўреқудуқ, Уболи, Қўғоли, Шўлоқэспе, Қоной қарагани, Босжимба, Оёқжимбаларнинг ҳаммаси, ҳаммаси ҳам Урозбойнинг отаси Оққулигина ҳазил қилган ерлар эдими? Қунанбойгина фойдаланган эдими? Бойсоли, Бўжей ёки Молдабой, Бурақонгина яйлоқ-кўнис қилиб юрган эдими? Худо қани, истаса Тўбиқтининг барча, отасининг ўғли гоҳ кузев қилиб, гоҳ йилқисига қишлик ўтор қилиб ёки мана шу бугунгидек кўкламда яйлоқ қилиб, фойдаланиб келмаган эдими? Уша ерларингни олай деяётир! Қозоқ қозоқ бўлгандан буён асосли довининг каттаси ер дови эмасмиди? Уша ер

учун, ҳавасга эмас, ўзим учун эмас, кўпларинг учун, мана туғларингни кўтардим, олдиларингга тушдим!— дейди Урозбой.

Қисир биянинг қуюқ, муздек қимизини бугун кўпиртириб ичиб ўтираркан, ўз уйидаги Тўбиқтининг кўп уруғи авлодига бутун айтадиган гапини айтиб чиқди.

Яна бир хонаси келганда: «Тортинган тортилиб, буқинган буқиниб қола берсин. Ер аччиғи — жон аччиғи, тикдим боримни. Йўқладим орингни, Тўбиқти!»— деб ҳам юборди.

Уни мақтаб маъқулаб, жуда қувватлаб ўтирган Жиренше, Аброли, Азимбой, Абдилда сингари йўғон уруғларнинг зўравонлари уни янада ошириб-тошириб сўзлатишаётир. Улар Жиреншега Урозбойни кўп мақтатишди.

— Ҳозирги Тўбиқтининг туғи ҳақиқатан сенинг қўлингда! Уша, номус туғи! Тўбиқтиликлар ўшанга эргашмайдиган ҳезалак эл эмас! Номус учун ёвга зарбингни ўтказгани сен чиққанда, ушлаган ерда қўлимиз, тишлаган ерда тишимиз кетсин! Уватиб олдимизга солиб бер-чи, ўша Уоқни!— деди.

Уоқнинг оти аталганда Урозбой ўқрайиб, гезариб, қаттиқ қизишиб кетди.

— Фижирлаган аравасига қирчанғисини қўшган яккаш деҳқон, машоқчи, курак-теша орқасидан кун кўрадиган шум қашшоқлар! Оталик эл бўлиб, теги-тахтлик халқ бўлиб беллашса ҳам бир сари-я. Қирқ уруғдан қуралиб, қирқ ямоқ боши билан «Кўкен элимиз» деб гердаяди дейишади. Мана шу «олишаман деганда қайсининг билан олишаман» десанг ҳам, кўзга тушқудек яхлит ери йўқ. Нуқул «қум йиғилиб тош бўлмас» дейладиган, сойда сони, қумда изи йўқлар. Босганда ҳам ўшаларнинг қирқ уруғи бир ерга уйилган қийнинг қийдаси бир тўпини талқонлатай деб ўтирибман. Нуқул хаскашчи, темирчи, ўроқчи, деҳқон дейдими, нуқул яғир от минган, ирими ёмон сувурларни сўйдирай деяётirman!— деди.

Ёвликка, шафқатсизликка ўзи тишини ботириб олиб, энди бутун йўғонларни бир бошдан маст қилиб қиздириб, гиж-гижлатаётир. Уларга бир томондан: «Анави эргаштириб келган йиғитларингга қоровул-отбоқарларингга, сўйилбардорларингга шу гапларимни уқдиринглар!» деб эслатиб қўяди. «Нега кетаётганини, нима учун

боришини, кимларга ҳужум қилишини билиб борсин!»— деди.

Худди айтганидай бугун Қорақудуқдаги овулларнинг барча меҳмонлари баъзан қимиз орасида, овқат билан чой орасида гал-магал айланишиб, жели билан қудуқ бошларида, оқ уйларнинг орқасидаги кўм-кўк майсазорларда кўплашиб учрашиб, бир-бирларига аралашиб туришди. Урозбойнинг гаплари бир уйда, унинг катта уйда ўттиз-қирқ кишига айтилса, ўша он ўттиз-қирқ кишининг оғзидан шу ердаги катта-кичик, олис-яқиннинг ҳаммасига тарқалаётир. Сиполик билан сир тутгандек бўлиб ёки кўпириб ҳовлиқиб, баъзан йўғонлик, тўнг мўйинлик билан ҳақорат аралаш айтилиб, қандай бўлмасин, лашкарликка келгаиларнинг ҳаммасига етказилди.

Албатта, Азимбойга эргашиб келганлар сингари, бошқа йирик мансабдорларга ҳам эргашиб келган, чурқ этиб товуши чиқмайдиган тўплар, қора сўйил, отармон-чопармонлар бор Улар Урозбой айтдираётган гапларнинг бирига тушунса, бирига тушунмайди, бирига ишонса, бирига кўзи ҳам етмайди. Бироқ буларга бугун очиқ-ойдин бўлган бир жиҳати ҳам бор эди.

Мана шу Урозбойлар Уоқ билан жанжал қилмоқчи бўлаётган, талаш бўлаётган ерлар аслида кимники эканлиги уларга гумон, шубҳали. Тўбиқти Уоқдан тортиб олган деган гапларни эшитган, биладиган қашшоқ-камбағаллар ҳам бор. Улар ўз йўлига. Айниқса дами ичида бўлган, ич-ичидан Урозбойга зид бўлган хизматкорлар ҳам бор. Уларнинг аниқ билгани: Қорақудуқ, Тўреқудуқ ҳув ўша Жимбагача чўзилиб кетган ерларга Тўбиқтининг моли йўқ камбағал-қашшоқлари қадам ҳам боғган эмас. Ўзларидан сўрасанг «Бу ерингни итим биладими» дейишади.

Кўпчилик халқдан «шу кўнисларнинг фойдаси текканми десангиз:» Атаманг, от кирт этиб чўп еган, эр қулт этиб сув ичган ер эмас. Уни еб юрган, ичиб юрган, қўли етганларгина!» дер эди. Аслида Урозбой «ер учун, эл учун», «элнинг ёви», «Тўбиқти номуси», «ернинг дови» деган гапларнинг ҳаммасини қора бўрон қилиб, халқ кўзига тупроқ сочиб айтарди. Одатда ўз жиғилдонини шу зайл кўзлаб келиб, рост, ёлғонини қўшиб, олатароқ қилиб, қора ниятига айлантириб урмай қўймас эди.

Кўпчилиكنи хонавайрон қилай деб турса-да, ўшани яна «ўзим учун, ўзимдек озчилик учун» — деб асти айтмайди. «Ўзларинг учун, кўпчилигинг учун» деб туриб, бир балони қоп-қора булутдек қоплатиб келади-да, хоҳласин, хоҳламасин кўп беозор халққа қучоқлатиб қўйиб, кетади-қолади. Шу жиҳатини ўйласа ҳақиқатда ҳалиги талаш бўлиб турган кузев, кўклам яйлоқ деган қўнисларнинг ҳаммасидан фойдаланадиган йигирма-ўттизтагина овул эди. Бир ярим, икки минг хонадон ичидан йигирматагина одам, ўша йигирматагина бой яйраб-яшнарди. Бугун Урозбой ўтирганидек, Қунанбой замонидан буён Тўбиқтининг ҳар бир устун уруғининг яккаю ягона катта бойи қўшни бўлган қашшоқ, беозор деҳқон, меҳнаткаш уоқ элининг ўзи ҳали фойдалана олмай ўтирган ерига бостириб бориб, еб юрар эди.

Қиш кунларида ўша ерларга ўторлаб, қўш-қўш йилқиларини чиқаришарди. Ҳалиги кўндалангига қўзилган узун ўлкага қор тушиши биланоқ йигирма-ўттиз қўш йилқи келарди. Чамаси эллик-олтмиш минг йилқининг қишда жон сақлайдиган ери Тўбиқтининг жойи эмас, мана шу Уоқдан тортиб олинган ерлар бўларди. Мана Урозбойнинг оқ-воҳи билан ҳайҳай-суронининг тагида ётган ҳақиқатнинг ҳақиқати шу эди.

Албатта, бугун Урозбойнинг қошида унга чочвоқбардор бўлиб ўтирган ҳар уруғнинг устунлари бу ҳисобларини унутишган эмас. Улар Урозбойнинг ҳайҳай-сурони билан ўзларининг киндиклари бир эканини хўп билишадди. Бу устунлар фақат Урозбой уч минг йилқили бой бўлгани учун, ўша салом йўллаганидан ёки Тўбиқти деб урон солганидан келиб ўтиришгани йўқ. Улар бу чигал тугунга ўзларининг ҳам ҳожатлари қўша тугулганида жон-жаҳдлари билан келиб ўтиришибди. Лекин маккор зимдан ишлатишни йўл қилиб олган ҳийлакорлар билан шумлар, худди мана шу ҳақиқатга келганда ичларидатини очишмайди. Фақат Тўбиқтининг эндиги оғаси Урозбойнинг раҳбарлигини маъқул кўрган, қувватлаган киши бўлишади.

Мана шундай суръати, дами ўткир гап гапирадиган Урозбой бошлаган изғирин, энди ҳозир қандайдир мўмин элларнинг, бепарво овулларнинг бошига уриб эсадиган довулга айланаётир.

Кун намозгарга яқинлаб қолган пайтда барча овуллар яйлоқда арқонлаб қўйган отларни, кермада турган,

бўз уйларнинг белига маҳкам боғлаб қўйилган айғирларни, бедов бияларни шапир-шупур эгарлай бошлашди.

— Отга қўнсин, вақт бўлди!

— Қани энди, тикка ўшаларни кўзлаб юриб беришсин!— деган амир, буйруқ Урозбойнинг катта уйдан чиқиши биланоқ, бир сут пишгудек вақт ичида юзга яқин семиз, бақувват, ўйноқилаб турган отлар эгарланиб бўлиб, бир тўда лашкар, сараланган эр-азаматлар сўйил, найза, чўқмор, ойболталарини олиб, шайланиб, отларини тасоқлатиб, Кўкен тоғига қараб йўл олишди.

Турган гап, Урозбой уйдаги катта тўдадан биронта одам бу отлиқларга қўшилгани йўқ. Улар қаторлариши хато қилмай, чамбарлари маҳкам ҳолда, кечқурун Урозбой фотиҳа қилдириб, сўйдираётган қисир биянинг семиз кўк тойининг гўштини кутиб қолишди.

Қорақудудан отланган юзга яқин тўданинг эндиги юриш-туришини бошқариб келаётган, ёшлари ўттиз-қирққа илинган бир неча жангбошилар бор. Уларни Урозбой, Жиреншелар мана шундай кўкка кўтаришиб, кун бўйи «жангбоши», «лашкарбоши» дейишиб лақиллатиб отлантиришган.

Фақат Эсентойгина кўп отлиқлар жадаллаб юриб, овулдан йироқлашиб, кети узилиб бораётганда кермедаги семиз жийрон човкар отига миниб, тепинганича кетди. Кетаётганининг орқасидан чопди. Унинг орқасидан қараб борган Урозбой, Жиреншелар бир ҳайрон бўлиб, бир шодланиб томоша қилиб туришди.

Жиренше Урозбойни туртиб қўйиб, эрмак қилиб:

— Эски жини қўзиди дейман-а буни!— деб қиқирлаб кулиб, Эсентойнинг ёшлигида ўғри ўтганини хотирлади.

Урозбой кулмаса-да, ягона кўзини шиграйтириб Эсентойнинг орқасидан тикилганича хурсанд бўлиб турди.

— Кечадан, эрталабдан буён дами чиқмай ўтирган эди! Писмиқ жон чиқарга келгандагина товуш чиқаради-ку ўзи. Анавиларга маслаҳат бергани кетаётир!— деди.

Азимбой эрмак қилиб:

— Маслаҳатини ҳам берар, босқинчилитининг сирини ҳам ўргатар. Тикилганидан қон олмай қўядими, Эсе-канг!— деб атрофидаги йўғон безориларнинг ҳаммасини кулдирди.

Бу чоғда Эсентой тўда олдидаги Бесбесбойни сал четлатиб олган. Лашкар қаторида елиб-йўртиб бораркан, қисқача маслаҳат бериб кетаётир.

— Мана бу тўдани сен бошлайсан! Мингдан-миг тайинлайдиганим... Асли асир қолдирма!.. Адашиб, тенгираб, ур-йиқит майдонда йўлдан адашиб, ёв қўлига гушадиган қаланғи-қасанғилар ҳам бўлади. Ҳаммасига аслатиб қўй! Орқага чекинарда ҳаммаси отнинг думини Темирқозиққа баравар тўғриласин! Шунда ёлғиз кетгани ҳам, тўдалашиб юргани ҳам йўлни бир тарафга қараб олади. Элга қараб, кейинчалик йўл оларсанлар!

Бесбесбой индамай бош ирғаб қўйди-да, «тўғри экан!»— деди. «Яна нима дейсан?» деб, ўзи билан бир замонларда босқинчиликда учрашиб, бир пақирдан шўрва ичишганини хотирлаганича, кулимсираб Эсентойга қаради.

Семизлиги юзи-кўзидан, диркиллаб турган бақбақасидан очиқ кўриниб келаётган Эсентой ҳамон қизишмай маслаҳат бераётир.

— Оти югурик, қўли қаттиқ, забардаст ёв бўлса, энг хатарли душман ўша-ку! Пайтини топиб, олдин ўшандайларни қатордан йўқ қилишга тиришинглар. Анави қари шерикларингга ҳам шуни тайинлаб қўй! Ундайларнинг иложи кўпинча сўйилбозлик билан йиқитиш эмас! Қарама-қарши олишганда ҳам, чекиниб жанг қилганда ҳам, жуда иложи бўлмаса, ўзини урмай отини ур! Қулоқ-чаккасидан бир-бир тушириб, отини қулатиб кетиш керак. У қайтадан от топиб миниб, қаторга киргунича хила вақт керак! Хавфлиларидан шу зайл қутулишлар бўлади. Қани, бора бер энди, оқ йўл бўлсин, ҳой ботирлар!— деб, отининг бошини тортиди.

Одам тўғрисида розилик билан мирзалик гап, мақтов гап асти оғзидан чиқмайдиган Эсентой бу тўданинг олдидаги беш-олтиталарни «ботирлар», «азаматлар» деб жўрттага кўпириб мақтаб қолди! Уларни бугун шу атрофдаги «энг яхши», «энг қадрли», «энг ажойиб, жасур йигитлар» деб шишириб қўйгани, уларни алдаб, қўлтиғига сув пуркагани эди.

Асли ҳақиқатга келганда, қолганларга ҳам маълум, кетаётган лашкарларнинг ўзларига ҳам очиқ-ойдин маълумки! бошлиқларнинг деярли ҳаммаси ҳақиқий каллакесар ўғрилар. Лекин Урозбой ўша ўғриларни ҳар ер-ҳар ердан танлаб олган. Буларнинг баъзилари Тў-

биқтининг казо-казо уруғларининг ўғрилари. Бир хиллари эса, кўпни кўрган, уруш-талаш, қочқин-қувғинларда бўлган маккор, пихини ёрган одамлар. Ҳаммаси ҳам водийдаги деҳқон, меҳнаткаш, ювош эл Уоқни қишини ёзин қуршаб келиб, кўп жойларидан, ҳамма қўнисларидан мол ҳайдаб кетиб юрган, чиниққан муттаҳамлар.

Кўкен тоғидан ошадиган давонларни, қай маҳал, қаерда тўпланиб қўнадиган овулларни билмайдигани йўқ. Ҳатто Уоқнинг «фалон овулининг йилқиси кечаси қай томонда яйлайди» деса, Чинғизнинг нариги бағрида ўтириб ҳам янглишмай айтиб бера оладиганлар мана шу ўғрилар. Узлари яна ҳалиги элларнинг казо-казолари билан бир бошдан ошна, дўст, мудом яхши от, яхши қуролларни галма-гал алиштириб юрадиган, қадамлари узилмайдиган қадрдон кишилар. Ҳарқалай уч минг йилқилик Урозбой билан мана шу тўдани бошлаб келаётган олтига қароқчининг ҳаммасининг ҳам ораларидан қил ўтмайди. Мана шу донгдор соққа ўғрилари: Жарқимбой, Дубой, Бесбесбой, Соптаёқ, Қулайғир, Қусен деганлар эди. Мана шу олтитаси Қорақудудан кун борида чиқишлари биланоқ: «Уоқ хабардор бўлса, Кўкеннинг қоя тошларига қоровул қўйиб, кўпчилик тўдамизни кўриб қолади. Ушани пайқатмаслик учун, олти киши мана шу юз кишини бўлиб олайлик» дейишиб, бир тикка жар тагидаги сойда олтига ўғри бор баримтачиларни олти тўдага бўлди. Шунинг билан Урозбой отлаштириб юборган, фалокат излаб бораётган тўдалар ҳалиги сойдан алоҳида-алоҳида тўда бўлиб тўзиб кетишди.

Борар жой узоқ эмас, сархилланган бақувват от-айғир, бедовларга минган, қимиз ичиб қизишган, тўқинч, қирғин излаган, ҳавоси баланд тўдалар қош қорайган пайтда Кўкен тоғининг нарёғидаги «Хонлар сойи» деган сойга тушадиган кенг ёнбағирликда елганларича кетишаётир. Бу чоғда тасирлаб елаётган қаттиқ туёқларнинг тупирлаши билан сургатилган сўйил, чўқморларнинг шақир-шуқур урилишигина кимсасиз тоғнинг тинчлигини бузаётир. Онда-сонда тунги босқинчиликка минилмаган от-айғирларгина пишқириб юборади. Узангилар шиқирлаб, урилиб кетган темирнинг жинг-жинг этган товуши эшитилиб қолади.

Бор режаларини, олддаги қилинадиган ҳаракатларини Кўкендан ошгандан кейин аниқлаб олмоқчи бўл-

ган ҳужумбошилар, ҳозир фақат олдинга тушиб олиб, кўп тўдани энди ялписига елдирганича, тоғ елига ел қўшиб, эсиб келаётир.

Иўртиб келаётиб қилинган маслаҳатда, аҳдларда, ҳалиги олтита босқинчининг ичидан биттасининг гапи ўринли, тажрибаси кўпроқ, устунроқ кўринади. Бу ёш жиҳатидан ҳам бошқалардан каттароқ, кексароқ ва Тўбиқтининг энг сержамоа, устун уруғи, Ўлжойдан чиққан Бесбесбой эди. Ёши қирққа энди илинган, соқол-мўйловига оқ ораламаган, ўт сочиб турадиган ўтқир кўзалари бодрайиб, косасидан ирғиб чиққан; чаккалари тўлиқ, ялпоқ юзли, қизил-сариқ мағиздан келган Бесбесбой жусса жиҳатидан ҳам баҳайбат катта одам. Бўйи жуда баланд бўлмагани билан яғринли, елкалари кенг, тўрт бурчак келган. От устидан худди отга елимлаб ташлангандек ўтиради. Қўрғошиндан қуйилгандек оғир-зарбали қора сўйил, қора чўқморнинг ҳақиқий емирилмас жангчиси. У илгаридан хабардор кишидек, олддаги ҳужум қилинадиган овулларнинг ўтирган жойларини ва йилқининг бугун кечаси Семейтовга, кун ботиш томонга яйлашига шубҳа қилмай, муқаррар айтиб келаётир. Кўксидан говгумда ошиб тушишлари биланоқ, у ҳалиги лашкарбошиларга ўзининг сўнгги тахмини билан қарорини айтди.

Худди шу пайтда лашкар батамом тўпланиб тўхтаб, сойда отларининг нафасини ростлатиб туришганди. Бесбесбой ёнига Жарқимбой, Дубойларни олиб, беш-олти киши бўлиб, ўнг томондаги тикроқ тақир тепага чиқаркан, олддаги қорамтир туман босган, йироқдаги қоронғилликка тикилиб қараб турди. Дубой бошидан мўйна тумоғини олиб, индамай анчагача ўша дала томонга қулоқ солиб, энгашиб турди.

Отлар хиёл қимирлаб, қўзғалса, тизгинидан юлқиб тортиб, тик турғизишади. Сувлиғини шиқирлатган отларнинг ҳам бошини тортиб туришибди. Бир оз вақт шу тахлитда турганларидан кейин Бесбесбой пайқаганларини айтди.

— Шу ердан қўзи қадами жойда Тушчикўл бор. Биз бостириб борадиган барча ёв ўша Тушчикўлнинг атрофига қўнган. Бир томони қамишзор, нарёғи сув. Агар йилқининг ўзи ўша тўқайга кириб кетса, ҳайдаб чиқиш ҳам осон эмас. Бу, гавжум ўтирган эл бепарво эмас. Милтиллаётган ўтларини кўр-чи... Ҳу ана, пайқаётир.

сизми?.. Бу овуллар ётмай ёки қўй атрофига атайин ўт ёқиб, эҳтиёт бўлиб ўтирган элга ўхшайди. Лекин йилқиси Семейтов томонга, кўлнинг кун ботиш томонига яйлади деяётганим, шамол ўша томондан турди. Кун бўйи иссиқда тўдалашиб турган йилқи, бугун ҳаво иссиқ бўлди-ку, энди шамолга қарши юриб, ўша томонга чиққан бўлиши керак. Қулоқ солинглар-чи!— деб бир оз турганида, Қорамирзанинг барваста, қалди хиёл эгилган, пихини ёрган ўғриси Соптаёқ: «Тўғри айтаётирсан!— деди.— Мен ҳам йироқдаги йилқининг шарпасини сезиб қолдим. Ҳали шамол бир ғир этиб эсганда пайқадим. Йилқининг кишнаган товушини эшитдим!»— деди.

Энди буларнинг олтитасига ҳам шубҳасиз тўғри туюлган бир қарорни Бесбесбойнинг ўзи айтди.

— Олдимиз пастлик сой, нарёғи кенг дала. Бир шув этсак, йилқининг устидан тушамиз. Аммо, ҳамма ухласин. Ҳали кечанинг ярмидан кўпи бор. Ҳамманинг кўзи маст уйқуга кетганда, таппа босамиз. Кейин, тош отгунча, қувлаб келаётган мол билан худди мана шу Хонлар сойдан ошамиз. Тонг оқаргунча мана шу сойдан ўтиб, Кўкеннинг бағрига қувлай бериш керак. Қани, ҳозирча пича хаёл қилайлик. Мана шу тоғ оралиғида туриб, отларни совутиб, эгар-тўқимни маҳкамлаб олайлик. Ҳар қайсинг ўз йигитларингга йўл-йўриқни ҳам уқдириб қўй.

— Қандай йўл-йўриқ?— деб Жарқимбой сўраган эди, унга Соптаёқ дағал товуш билан тушунтирди:

— Қора сўйилни кўндаланг кўтаргани бўлмаса, мана буларнинг босқинчиликда бўлмаган-ку. Уларга шовқун-суроннинг ўзини ҳам айтиб, тушунтириб қўйиш керак. Қувғин-сургун бўлмаёқ, баъзи бир расво босқинчи, аҳмоқ баримтачилар ўзи шовқун-сурон кўтариб, орқасидан қувғинни ўзи чақирадиганлар ҳам бўлади!— деди.

Бошқа тўғрилари ҳаммаларига маълум эди. Энди бу олти киши пастга тушиб, тўда-тўдаларининг ёнига боришиб, олдаги душманга қачон ҳужум қилишларини айтди. Қайтиб келаётганда мана шу сойга йиғилишга қарор қилинганини ҳам айтиб қўйишди.

Кўпчилик отларнинг босма айилларини бўшатиб, енгил-елпи эгарларини от орқасидан кўтариб елпиб, бақувват отларининг орқа бошини шамоллатиб олмоқ.

чи бўлишаётир. Яна бир оздан кейин ҳаммалари «отга қўн!» «отга қўн!»— деган гапларни эшитишлари биланоқ сўнгги марта тўш айил, босма айил, қуюшқонларини пишиқлаб боғлаб, юган ҳалқаларини ғира-ширада пайпаслашиб, маҳкамлаб олишди-да, тумоқларининг қулоғини боғлаб, баъзилари чопонининг ўнг енгини белбоғига қистириб, яна тортиб боғлаб, ўнг қўлини бўшатишаркан, ўйноқилаб ер тепиниб, чир айланиб, олиб учгудек бўлиб турган югурикларига апил-тапил миниб отлана беришди.

Шу чоғ сўйил, чўқмор, найзалар билакка, оёққа илиниб, сургатилган ҳолда эмас, қўлтиққа қисилиб, қўлга олинган ёки эгар қошига кўндаланг қўйилган. Найза, ойболталар узангидаги ўнг оёқнинг юзига қўйилиб, соплари ўнг қўлда тик ушланган.

Кўп йигитлар жанг чоғида ҳар бир товушни яхши эшитиб туриш учун тумоқларининг қулоқларини ичига қайириб боғлаб олишган. Ҳаммаси маъюс, ортиқча гап-сўз йўқ. Энди аста, қисқа-қисқа буйруқ берилаётир, холос. Кўп лашкарнинг олдига оқ бўз отли, оқ чакмонли, оқ элтери тумоқли Бесбесбойнинг ўзи тушган.

Лашкар олдидан кечанинг мулоғим, салқин шабадаси эсди. Кундузи юрганида тўши, қўлтиғи, қулоқларининг тағи, чови терлаб бўриққан семиз, ўйноқи отларнинг юришини қаршисидан эсаётган мана бу салқин шабада енгиллаштириб, еликтиргандек бўлаётир. Кеч кириб, қоронғи босиб келаётир. Уфқ кўкиш-қорамтир тортиб, қуюқ сур рангга кирган. Фақат ғарб томонда қизғиш-кўк шафақ бутунлай сўнмаган. Қорамтир тортиб қизарган ўша шафақ кўкимтир уфққа ботиб, сўниб бораётир. Лашкарнинг шундоқ рўпарасида, чексиз йироқ ерда узундан-узун чўзилиб, баланд қоя ётибди. У ҳам ҳозир кўкимтир-қора туманга чулғаниб, осмон билан туташиб, рангига ранг кўшилиб бораётир. Фақат онда-сонда ўша йироқдаги кўкимтир уфқда, жуда олисдаги бир тўп қора булутли ерда, найза дамидек ёруғ йилт этиб кетади. Унсиз бир катта ёғду лоп этади-ю бир лаҳзада сўнади.

Яқин дала, нишоб ўлка яввал яшил тортиб чўзилса, қош қорайган сайин рангсиэланиб, оқиш тортади. Эрман, филғон, бурган, талха ҳидлари билан майсазордаги баъзи ёввойи саримсоқнинг ҳиди галма-гал димоққа

урилиб, сахронинг беғубор, тиниқ, соф ҳавосини турлитуман ҳидларга тўлдириб анқитиб туради.

От туёқлари тасирламай гупиллаб, тўпирлаган товуш беради. Йўл бўйидаги кечки маконига жойлашган бўзтўрғай, қора тўрғайлар ер бағирлаб, шошқалоқлаб учади. Яна бир вақт бир гала тарғоқлар чипор қанотларини ғира-ширада ярқиллатиб, патирлаб ғиғиллашиб, ғужғон ўйнаб учиб кетишди. Говгум қуюқлашган сайин босқинчилар жадаллаб кетишди. Энди ойсиз кечада битта-биттадан юлдузлар чиқа бошлади. Бесбесбой «сал тўхтанглар!»— деб, йититларга қисқагина буйруқ қилди-да, ҳали Эсентой топширган, ўзига маъқул тушган гапни галалашиб келаётганларга айтди. Қўлтиғига қисиб олган узун қора чўқморини осмонга кўтариб, Темирқозиқни кўрсатди.

— Ҳой, азаматлар! Ҳу, ўша бир нарса ёдларингда бўлсин-чи! Эшитиб ол, билиб ол! Ҳу, ўша ёлғиз юлдуз — Темирқозиқ. Одамҳодис, битта-яримтанг четда қолиб, яна баъзи тўпларинг бўлиниб, ажралиб чопадиган пайт бўлса, ҳамиша эсларингда бўлсин! Қувғинда ўзингники қайси, ёв қайси эканини пайқамай, хатарга тушиб қолиш мумкин. Шунда ҳамроҳинг мана шу юлдуз. Отнинг думини мана шу юлдузга қаратиб олиб йўл топасанлар!— деди-да, яна йўртганча кетди.

Ҳалиги «қўзикуш» ерда дейилган овулларнинг ҳозир барча ўтлари сўниб, йироқдан пайқагудек ҳаёт аломати ўчиб турибди. Фақат узоқда онда-сонда ҳуриб қўйган йўғон товушли катта итларнинг овозларигина унча-мунча эшитилиб қолади.

Лашкар елиб от ўйнатиб, «овул бўлиши мумкин» деган жойлардан четлаб ўтиб, ғарбдан эсаётган елга қарши йўртиб кетаётир. Қаторлашиб келган Соптаёққа Бесбесбойнинг айтган битта гапи: «Йилқи яқин, иккови-мизнинг тахминимиз тўғри чиқди. Шамол эсаётган томондан бир неча айғирнинг кишнашини эшитиб келаётирман!» деди.

Соптаёқ буни қувватлаб: «Рост айтасан, мен ҳам пайқаб қолдим. Яна бир иш бор. Сезаётирсанми, шамол кучайиб келаётир. Биз бўлсак елга қарши томондан кетаётирмиз. Ушаларнинг йилқисиди юрган қандай динг қулоғи бўлса-да, биз тўс-тўполон ҳужум қилмагунимизча ўпир-тўпиримизни, шарпамизни сезмай қоланган қулай пайт келиб турибди!»— деди.

Қаторда йўртиб келаётган Жарқимбой, Дубой, Қулайғир учови ҳам «Омад-омад, йўл бўлсин», «қўлга кирсин, Урозбойнинг омадини берсин!»— дейишиб кўпиришаётир. Булар йилқига етиб қолишди. Бор йигитларни барабар чоптирмай, бўлак-бўлак қилиб, олти тўда қилиб, энди кетма-кет қаторлаштириб, Бесбесбойнинг буйруғини амалга ошириб келишаётир.

Шу тўда ҳужум қилгани келаётган «ёв» деб ном қўйишган, аслида шу қадар беозор, ювош эл худди мана шу кунларда ўзларининг одатларидан ташқари бир ўзгача ҳолатга келишганди. Қўшни, бўлиси бир эл бўлгани Тўбиқтидек эмас, Кўкеннинг халқи кўпинча деҳқончилик, пичанчилик қилишади. Булар кам кўчишади. Ҳар овулнинг сиртқи кўринишига қаралганда ҳам, тўбиқтиликларга мутлақо ўхшамайди. Уй-уйнинг ёнида ё араваси ёки трашланкаси туради. Боқадиган молининг кўпи сигир, ҳўкиз, қўшга қўшиладиган мол. Булар ўзларининг яйлови тор бўлган ерларга кўчишганда ҳам бир қанча уйлар бир бўлиб, кўп халқ бўлиб жойлашишади. Шунинг учун Кўкеннинг ҳар ер-ҳар еридаги элини, қўнган жойлари, касби корларига қўшиб аташади.

Шу элдагина: «қирқ уйли» деган овуллар бўлади. «Хонлар» деган кўп хонадонлар бир ерда учрайди. «Кўп-соқов» деган беҳисоб овул бир ўлкада учрайди. «Болта-ўроқ» деган юзга яқин хонадон бир ерни макон қилган. Унда ҳалиги «болта-ўроқ» деган асбоблар, қурол-аслаҳалар шу эл билан шу ердагиларнинг тирикчилигини, касбини очиқ билдиради. «Жалпоқ» деган кўнислари энг яласқи личанзорга ёғнишиб меҳнат қиладиган кўп халқ борлигини кўрсатади.

«Хонлар» деган жойнинг номи ҳам бу ўртада хон бўлгани учун аталган эмас. Аксинча, ҳар уруғдан йиғилган кўп хонадонлар кўп замонлардан буён туғилган болаларга от қўйишганда ҳар бир аниқ исмининг охирига «хон» сўзини қўшиб қўйишади. Мисол учун: Асемқон, Салимқон, Жумақон, Семейқон, Жобойқон, Тўреқон дегандек, оти қофиядош бўлган кўп одамлар учрайди. Кейинчалик ўшалар уйли-жойли бўлиб, ҳаммаси бир сойга жойлашади. Даставвал ўшаларнинг сойини, ҳалиги Тўбиқтининг баримтачилари очган ўрмонзор, ўланзор, узун сойни «хонлар» сойи деб аташган. Шундан кейин етмиш-саксон хонадонли бир ўлка-

нинг элини ҳам, ота наслини, уруғини ҳам бир чеккага қўйиб, фақатгина «хонлар» деб атайдиган бўлиб кетишган. Аслида мана шу «хонлар» ичида, ўша саксонга яқин хонадонларда хонлар эмас, қанча-қанча жонлар бор эди. Ҳатто Кўкеннинг Уоғига уруғ-аймоқли жиҳатидан мутлақо алоқаси бўлмаган одамлар ҳам кўп. Ҳунарманд беозор деҳқон халқнинг ичига касб-кор излаб келиб, шу ерда қуда, дўст, қўшни, ошна-оғайни, «ҳамкор», «ҳамкасб» бўлиб жойлашиб кетган кўп элларнинг уйлари бор.

Шунинг учун бу ерда ҳалиги бирга ўтирган Кўп-Соқов, Болта-Уроқ, Жалпоқ, Хонлар, қирқ уйли деган овулларда, элларда Уоқлар билан бирга қанча-қанча уруғларнинг авлодлари бор. Бу ерда: Буро, Найман, Жаликбос, Басентийн, Матай, Керей, ҳатто Тўбиқтининг ўзидан ҳам илгари-ю, ҳозир келиб, мана шу эллар ичига жойлашиб, беозор меҳнат, ҳалол касбга берилган камбағал қашшоқлар кўп эди.

Мана шу элларга, бошқа оламнинг ҳаммасидан олдин, меҳнат учун тинчлик керак. Аммо худди шу кўкламдан, айниқса ўн кундан буён ўша тинчлик ноилж бузилиб турибди. Булар Кўкен элининг экин экадиган ери озайганидан, аслида Кўкеннинг у томони, Тўбиқти илгари босиб олган ерларнинг ҳаммасига чиндан муҳтож. Сабоби, у ерлар экинга жуда қулай, энг серҳосил, партов ерлар. Эрмани, филғони наमतдек қалин, ўзи беҳисоб чақиримларга чўзилиб кетган, аниқ «худо буюрган» дегундек, катта меҳнатни истайдиган ер. Кенг, ўт-ўлани қуюқ, филғон, эрман, оқ ўтлари кўп бўлгани учун қиш кунларида бу ерларни беҳисоб йилқи, Урозбойларнинг эллик-олтмиш минглаб йилқилари макон қилишади. Тўғри, Тўбиқтининг йилқиси шу ерларда қиш ўртасигача туради. Тўқсон тушиши билан ўша ерларни қалин қор босади. Бу ҳам шу ўлканинг нами мўл, тупроғи семиз, экинга қулай жой эканлигини билдиради.

Энди ўша ерларни Кўкеннинг меҳнаткаш, деҳқон халқи Тўбиқтидан қайтариб олишни чиндан талаб қилади. Бу ҳақда барча уоқни, Кўкен элини худди мана шу одилонга ниятга бошлаб, аҳд қилдирган Серке деган одамнинг бош бўлаётгани рост. У землямер чиқартириб, ҳалиги меҳнат аҳлига қарашли ерларни қайтариб олиб бераман, деб, бошлаб юрибди. Бироқ, шунга яраш

Тўбиқтидан келган совуқ гапларни ёлғиз Серке эмас, Кўкеннинг кўп эллари эшитишганда, шу кўклам одатдан ташқари бир ҳолга келишган. Улар ҳар ер-ҳар ерда эка бошлаган экинларини ҳам экиб бўлмай, беҳисоб эл бўлиб, бир ерга йиғилиб, Тўбиқтининг қасдлиги, жасорати, ҳатто босқинчилигини бўлса-да, бир ерда кутиб олишга аҳд қилишган. Шундай қилиб, ҳалиги Бесбесбой пайқаган Кўкен бағридаги «Тушчикўлнинг» бошига Кўкеннинг шу атрофдаги талай эллари кўчиб келган. Улар касби корларини йиғиштириб қўйиб, келиб ўтиришибди.

Лекин кўклам пайти, суви етарли бўлгани учун, мана шу ўлкада мол яйлатиб кетиш, экин экишга қулай бўлмаса-да, мол боласига ёмон эмасди. Ўзаро бош қўшиб, устун элнинг зўрлигига, хўрлигига қарши бирлашиб ҳаракат қиламиз деган Кўкен элн ҳозир бор йилқисини қўшиб боқар эди.

Аниқ хабар бўлмаса-да «Тўбиқтилар баримтачи юбормоқчи. Кўкен элини янчмоқчи!»— деган гапларни Серке олдин эшитди. Шунинг билан бир ҳафта ичида шу атрофдаги Кўкен элига ўзи келган эди.

Бир қанча бўлак-бўлак овулларни кўл бошига ўзи йиғдириб келган эди. Яна қанча-қанча ҳамиятли, ғайратли, удабурон одамларни эртаю кеч ўзи ишга солиб, тайёрлаб юрганди. Тўбиқти лашкар юборса, сенлар ҳам ғайрат қилиш қўлидан келадиган халқсан. Қандай қасдлигига бўлса-да, олишиб қарши тур. Ялиниш — бошни ҳимоя қилиш эмас, ёқалашиш — бошни ҳимоя қилиш!— улар зўрлик қилишмоқчи-ку. Лекин босқинчилик замони, Қуба-Қалмоқ замони ўтиб кетган. Ушани тушунмай зўравонлик қилса, қайси тўбиқтилик бўлса-да, жазосини кўради. Золим зулмидан қазо топади. Йўл-йўриқ билан йиқитиб, кейин олдиларингга бойлаб солиб беришни ўз зиммамга оламан. Аммо бугун улар қора кучига суяниб, билагини ишга соладиган бўлса, сенинг ҳам билагинг кучсиз эмас, менинг элим! Сенинг қўлинг уларга ўхшаб қўққайган қуруқ ёғоч сўйилнигина кўтариб ўрганган эмас, сен болгани ҳам, болға, сандонни ҳам кўтариб ура биладигансан. Сенинг қўлинг қора ернинг бағрини қора сўқа билан тилиб ўрганган қадоқли қўл! Улар чўқмор ишлатса, сен шоти биланоқ уриб кўр-чи! Улмайдиган Тўбиқтини мен кўриб қўяй!— деб, Тушчикўл бошидаги элнинг ёшу қарисининг ҳаммаси-

га ўзининг виждонаҳ айтилаётган гапини тарқатиб, хўп уқдириб бўлганди. Бу кўнларда кўл бошидаги беҳисоб элнинг қурол ушлашга ярайдиган эр-азаматлари қора хода, шотиларини бўлса-да, ўзгача бир ҳамият билан, ғазаб билан тайёрлаб, ушлаб ўтирганга ўхшайди.

Бесбесбойнинг тўдаси йилқига ҳужум қилишга яқинлашиб келган пайтда ўша йилқининг атрофида от усти олишишда ҳам йлгаридан ном чиқариб келган беш-олтита забардаст йипитлар, ёнларига йигирмата азаматларни олиб, кўп йилқидан бепарво бўлмай, ухламай қўриқлаб юрган чоғ эди.

Тушчикўлдаги элнинг ҳозирги дамда от миниб, қурол ушлаган, йилқи атрофида юрган қуролли азаматлари ичида жасур, жанговар аталган чўян йигитлар бор эди. Хонлар элининг ўвидан чиққан, ёши қирқлар чамасидаги Бўстон, Болта-Уроқ элидан келган Кўной ва яқиндаги кўнис, сержамоа овуллардан сараланиб чиққан, забардаст Энгсебой, Марқа, Қулжатоилар сингари ўз эли ўртасида баҳодирлиги афсона бўлган бошқа азаматлар маълум эди.

Буларнинг қайси бири бўлса-да, Тўбиқтининг босқинчиларига ўхшаб, ўғридан чиққан эмас. Ушандай ўғриларга мол бермаймиз деб, ғайрат-махорат кўрсатадиган йилқичи, соқчилардан чиққан, деҳқон, пичанчидан чиққан азаматлар. Умрларининг кўпини меҳнат орқасида ўтказиб, ёз фаслида, душман қуршови кўпаядиган пайтларда қўшиб яйлатиладиган йилқига қоровул бўлиб юрадиган йипитлар.

Ёвни қўлга туширадиган ботир йилқичи, чапдаст, азамат, от устидаги бақлонлар деб мадҳ этиладиганлар. Ўзлари ёв бўлиб, бегонанинг молига тегиб кўрган эмас. Бироқ, ўз элларини, овулларини мудом талайдиган, кўпинча Тўбиқтининг ўғриларига қандай қарши ҳаракат қилишни яхши биладиганлар. Ёв билан пайт пойлашишни, молни омон олиб қолишни, ўша ёвларнинг бор ҳийла-найрангини билиб, қарши ғайрат кўрсатишнинг машқини хўп олган йипитлар.

Ҳалнги беш-олтита азаматлар ёш йилқичилар билан бирга, бугун говгумда йилқи ёнига келишганларида ўзаро сўзлашиб, маслаҳат қилиб қўйишганди. Фақат бугун эмас, сўнгги тўрт-беш кундан буён Тушчикўлнинг халқи кечаю кундуз Тўбиқтининг ҳужумини кутиб ту-

ришган эди. Бугун бўлса сўнги вақтлардаги одатлари бўйича шу кечани қандай чоралар билан омон ўтказиш ҳақида маслаҳатлашишди. Буларнинг ҳам Бесбесбой сингари, қолган кўпчилиги оғзига карайдиган бир бўлали азамати бор. У — Бўстон.

Бўйни билан елкаси туташ битган, жар қовоқ, кўсароқ, бурни катта, кўзлари чуқурроқ Бўстон жуда ҳам гавдали. Қора кучга бамисоли нор туя. Ҳам паҳлавон, ҳам уришга моҳир жангчи йигит. Аслида ўзи Тўбиқтининг қанча-қанча тиниб ўлмайдиган ўғрилари Бўстоннинг қўлида боши ёрилиб, қўли синиб, неча марта қувгинга учраб, қўлга тушган пайтлари бўлган.

Оқ-сарикдан келган, новча бўйида «қириб олгудек эти йўқ» дегудек, суяги йирик, эти пишиқ Қўной ҳам кенг ягринли. Қоронги кечаларда Алпомишдек бўйи билан катта саман отининг устида туя минган кишидек кўринадиган, ер рангига мойил саман минган, туя жуп чакмон кийган, тўшини яллғочлаб очиб олган, қоп-қора пахмоқ соқолли, юзи турт бурчак келган Қулжатоё ҳам бугун бўлакча. Саккиз қиррали қилиб йўнган, сирланган қайин чўқморини эгарининг олдига кўндалаит қўйиб, Марқа, Энгсебойдек тендошларини икки ёнига олиб келиб, Бўстон билан маслаҳатлашаётир.

Бўстон худди шу бугунни хатарли деб билади. Семейтов томондан қаттиқ эсаётган тун шамолини ёвга йўлдош, ўзларига ғаразли ел деб билади.

— Агар ёв кундузи Кўкенга бекиниб ўтириб, йилқининг кечаси ғарб томонга ёйилганини билиб олиб ҳужум қиладиган бўлса, ҳозир бизнинг шамолга қарши томонимиздан келади. Бизнинг ҳам, йилқининг ҳам бутун шарпасни, шовқинимизни у эштади-да, биз унинг тиқ этган товушини ҳам билмай қоламиз. Икки хил чора кўрайлик! Мен овулдаги оқсоқолларга тайинлаб келгайман. «Қоронги тушгунча йилқини ғарб томонга, Семейтов томонга ййлатаман-да, қош қорайгандан кейин тезгина пастликка, Темирқозиқ томонга, овулларнинг панасига оғдириб юбораман» деганман. Ҳозир мана шу йигирма йигит йилқини елдириб бориб, тездан ўша томонга олинлар-чи! Ана ундан кейин, қолган олти-еттитамиз ўша йилқига қараб, «шу кеча босиб келади-ку», деган ёвнинг йўлини кесишга киришамиз!— деди.

— Тўғри айтасан!

— Хўп, бўлади!— деб Қулжатой билан Марқа маъқуллашганда, Қўной яна бир ишни эслатди.

— Овулдагиларнинг ҳаммаси бугун ўтини эрта ўчирсин! Етиб қолган бўлиб, жим ўтиришсин деган эдик. Ҳатто соқчиларнинг ҳайт-ҳайти ҳам камайтирилсин деган эдик. Фақат ҳар бир бўз уйнинг белбоғида битта бақувват, битта етакдаги от ҳозир турсин деган эдик-ку. Овулга қулоқ солинглари-чи! Кўпчилик эл бўлгани билан ўша гапнинг устидан чиқибди. Ана ҳуриган итдан бошқа тиқ этган товуш йўқ. Милт этган ўт йўқ!— деди.

Бўстон ҳам қувватлаб:

— Дамингни чиқарма, қўя бер, бизларгина эмас, ўлканинг бор халқи, «ҳап саними» деб маҳкам турибди. Дами ичида ўтирибди-да. Шундай экан, келинглари, ҳалиги ишни бошлайлик!— деди.

Буларнинг буйруғи билан йигирма йигит кўп йилқини тўплаб қайтариб олди-да, тасирлатиб чоптириб, тирқиратиб қувалаганича овулнинг панасига олиб кетишди.

Бўстон билан Қўной иккови бир томонга, Энгсебой, Қулжатой, Марқа учови бир бўлиб, ҳалиги айтилган «олисдан айғоқчиликка» Кўкен билан Семейтов оралигини кўзлаб, елиб-йўртиб кетишди. Сўнги учови озгина вақт ичида ўзларидан қиялаб ўтиб, Семейтов томонга югурганича айланиб ўтиб бораётган, учи-қирин йўқ отлиқлар тўдасини кўришди.

Қулжатой ботир бўлса-да, шундай кўпчиликнинг қорасини кўрганда, аввалига юраги «шиғ» этиб, отининг бошини тортиб қолди.

— Тўхта!— деб икки томонидаги йўлдошларининг тизгинидан тортиб, отларнинг ёлига ёпишди.

— Астафуролло, бу босқинчилик эмас, ҳақиқий ҳужум-ку! Сони йўқ, чеки йўқ! Бунинг ҳаммаси одам бўлса, бугун уоқ томом бўлди-ку!— деб юборди.

Кун бўйи халқ ғазаби билан жабрланган ҳамияти Қулжатой билан бирга Энгсебойнинг ҳам қаттиқ зардасини қайнатиб, ғазабини бўғзига келтириб юрганди. У кўп гапирмаган эди. Бироқ, онда-сонда: «Ҳап саними, Тўбиқтининг қонхўрлари, қани кўзга кўрин-чи!»— деб юрган эди. Ҳозир Қулжатойнинг кўрқиб, кайфи учиб гапирганига Энгсебойнинг жини кўзгаб кетди.

— Вой, куя соқол, оғзинга... Нима деяётирсан ўзи! ● Ева деган шу-да! Кўрқитиб келмай, қучоғини ёзиб, қу-

вонтириб келади деган эдингми! Мунча ўтинг ёрилмас! Юр, биқинидан бориб атайин кўриниш берамиз-да, орқамизга солиб қувдирамиз! Менинг отим оч саман, сенинг отинг саман, иккови ҳам ер рангида, кўринмай-миз. Жўна! Марқа, сен остингдаги оқ бўз отинг билан ярқ этиб кўриниб, овулга югур... Бизнинг товуш беришимизга қара! Бизнинг овозимиз чиқиши биланоқ сен ҳам овулга қараб «отлан»лаб элга хабар қил. «Бизга бир гап бўлса, тил кетсин!»— деб, тумоғининг боғини тишлаб олди-да, «қўзғал!» деб, қамчи ушлаган қўли билан Қулжатойнинг биқинига бир солди.

У ҳали ҳам ўзини зўрға тутиб: «Маъқул, лекин сал тўхта-чи, билайлик-чи, охири борми, йўқми? Ҳеч бўлмаса, орқасидан ҳужум қилайлик!»— деган эди.

Энгсебой энди узун қамчи билан уни оти аралаш тортиб юборди. «Билжирамай юр!» — деб буларни пайқамай чувалашиб, қаттиқ йўртиб кетаётган ёвга қараб, от қўйиб кетди. Энди Қулжатой ҳам жуда эсини йиғиб олган эди. Энгсебойдан қолиш айб эканлигини англади-ю, у ҳам остидаги оқиш саман отига қамчи бостириб-бостириб юбориб, учи қирралаи чўқморини енгил ҳассадек тақимидан юлқиганича суғуриб, Энгсебойнинг олдига тушди. Иккалови отнинг бошини қўйиб берганларича, ҳали ҳам ўтиб бўлмаган, чувалашиб кетаётган гала-гала ёвнинг ўртасидан, қоқ биқинидан ташланиб бориб: «Уриб ташла!», «уриб ташла!»— деб қаттиқ дағдаға қилишди! Шундоқ қилишди.

Буларни арқон бўйидек ерда аниқ кўрган Қулайғир ўз йигитларининг ўртасида келаётган эди. У ҳайқириб: «Ушла!», «Ушла!», «Бос, юборма мана буларни»,— деб йигитларини эргаштирганича, қувиб кетади.

Қулайғир билан унинг орқасидан келаётган ўнтача йигити: «Олда тўсқин бўладиган ёв кўпдир!»— деган хаёлга боришган эди. Ундай бўлмади. Ҳалғи ўзлари ҳайқиришиб, кўриниш бериб, қочиб қолишган иккита отлиқ буларнинг кўз ўнгида саробдек товланиб, оқиш эрман ичида йўқ бўлди-кетди.

Даставвалги он шу йўсин бўлди. Қулайғир энди ўз тўпини товуш чиқартирмай, қайтадан олдинда чопиб кетаётганларга етказмоқчи бўлди. Шу чоғ орқаларига тушиб, қувиб келаётган тўдани аниқ кўрган Энгсебой билан Қулжатой «ҳа» деб олишди. Булар овулда Бўстон билан келишиб олган гапларига кўра овулни, халқни

беҳуда безовта қилмасликлари керак эди. Аниқ, мана ман деб келаётган ёвга бетма-бет келиб, кўриб олганларидан кейингина шовқин-сурон солиш керак дейишган эди. Энди булар айғоқчилик вазифасини аниқ, тўғри адо этишди. Ёвни топишди, орқаларидан қувлашди. Буларнинг ҳозирги мақсади ўзлари олишиш эмас, ёвни чувалаштириб, йилқичилар билан эл қулоғига етказиш эди. Кўнгилларидаги ниятлари шу бўлган Энгсебой билан Қулжатой иккови энди шу кечанинг биринчи, даставвалги хунук хабарини тарқатиб, бараварига жар солишди.

Бир неча кундан буён уч-тўрт яшар болалардан тортиб, жуда қариб ёки алжиб, эзма бўлиб қолган тўқсондаги чол-кампириларгача «Ёв келади!», «Йилқига ҳужум қилади», «Ўғри келади, молни олиб кетади!», «Еқалаш-муштлаш бўлади», «Қон тўкилади!»— деган совуқ гаплар билан доврўқларини ҳар бир дастурхон устида, ҳар бир ўчоқ бошида, ётарда — йиртиқ кўрпа остида, мол четида, кўген бошида узлуқоиз эшитишган эди.

Авваллар кечган беозор ҳаётларида тинчликка ўрганиб ўсган, жанжал-можарога тоби йўқ, ювош элнинг ҳар бир хонадони сўнгги кунларни қарғаётгандек туюларди. Мана, шу сингари кўп хонадонли, кўп овулларнинг Тушчикўл атрофини қуршаб жойлашган уйлари-нинг ҳаммасига Қулжатой билан Энгсебойлар оғзидан янги, қоронғи тунни қоқ ёриб, даҳшатга солиб чиққан машъум ҳайқириқ эшитилди. У бир оғизгина гап — фақат ёнғиндан ҳам, довулдан ҳам, чарсиллаган чақмоқ, гулдурос солган момақалдироқдан бадтар, энг совуқ сўзлар.

— «Отлан!» «Отлан!».

Ваъдага кўра Қулжатой билан Энгсебой товуш бериши билан, овулга келган заҳоти совуқ хабарни тезда етказиш учун Марқа ҳам ҳайқириб бақирмоғи керак. Орқадаги Қулжатойларнинг «отланини» энди эич жойлашган овул устига қараб от қўйиб, яқинлаб қолган Марқа кучайтириб етказди.

Овулларнинг ҳаммаси ҳам ўт ёқмаганлари билан ухлашмаган экан. Кўп-кўп уйларнинг ёнида шошилмасдан, қатиқ-айронларини ичишиб, иккитадан, учтадан бўз уйнинг белбоғидаги отларининг ёнида ҳангама қилишиб ўтирган эр-азаматлар тайёр эди. Ҳаммаси

ҳам чўчимай, шошилмай, тайинли ерда турган қамчи, сўйилларини олиб, ойболта, найзаларини, баъзилари чўқморларини кўтариб, отларига қўна беришди.

Кунлар давомида ҳамиятга тегиб, ғайратга келтирувчи сўзлар қулоқларига хўп сингиган эр-азаматларнинг аҳёнда биттаси бўлмаса, ҳалиги «отландан» ҳам чўчиб, шошқалоқлаб, даҳшатга тушишмади. Булар ўзларининг бегуноҳлигига, адолатига ишонишади. Яна кўпчилик эл беғараз кўнгил билан биттагина ниятда аҳд қилиб ўтирибди. Бел боғлаб, тайёрланиб, ким келса-да, енгиламиз, озчилик қилиб қоламиз деб ўтиргани йўқ.

Лекин бу кайфият от, сўйилини ҳозирлаб ўтирган азаматларда кўрингани билан уйда қолган ота-оналар, аёллар, опа-сингиллар, гўдаклар, инилар, жигарлар сингари кўпчиликни ҳалиги «отланлар» ёнғиндан бадтар ўтини ёрди. Йиғлаётган, товушининг борица ёлвораётган, арвоҳу худога сиғинаётган, отланиб чопиб кетаётган боласи, жигари, бош эгалари ҳақида жонсарак бўлиб, даҳшат ичида чуввос солаётган товушлар ҳам тутиб кетди.

Овул-овулнинг ёнидан аланглашиб, ёки тўдалашиб «қани, қани!»лаб югурганича кетаётган эркакларга, ҳалиги овулда бола-чақанинг чуввоси тўсқин бўлади. Аксинча, ўшаларнинг тинчини олиб, ёшларини тўқдириб юракларини ёраётган бегона ёвга бўлган ғазаб, ўчликни авж олдирди.

Хиёл вақт ичида Марқа қуёндек оқ бўз бедов билан кўл бўйидаги йигирма-ўттиз овулни чўчитиб хабарлаб чиқди. Овози баланд, асти хаста бўлмайдиган экан. Тинмай «отлан!»лаш билан бўлди.

Даставвалги овулдан қийғос чиққан бақирӣқ-ҳайқирӣқ, уввос, тун кечанинг ўзгача кўп товушли безовталиги ағдарилиб, юмалаб, дам ўтмай бир овулдан бир овулга ўта борди.

Ёв йилқига етгунча Тушчикўл атрофидаги барча овулларнинг уввоси бу кечанинг ойсиз, юлдузсиз, қопқора зулмат осмонига қанот қоқиб чиқди.

Ёв тўдасининг олдидаги Бесбесбой, Дубой, Қусен, Соптаёқ тўрттови ўралашиб келган қўндек қора селни бошлаб келиб, йилқига етган эди. Булар йилқининг четига етишлари биланоқ, олдиларидан худди ўзларига ўхшаб қатор-қатор шайланиб турган кўпчилик қайсар

тўп «қайт-қайтлаб!» таппа ташланди. Бу қаторда даставвал сўйилни ишга солган Бўстон, унинг кетидан Марқа, Энгсебойлар бўлди.

Шу уч йигит бирдан ташланган чоғда юраклари увишмади. Орқаларидаги кўпчилик ҳам ёвга қарши Бўстонлар қатори «отлан»лашганича ҳужум қилди. Шақир-шуқур урилган қора чўқмор, оқ сўйил, қора эман найзаларининггина товуши эшитилаётир.

Бўстонга қарши Бесбесбойнинг ўзи дуч келган эди. Бир йўл-бир йўл сўйил уришиб юборганларида, Бесбесбойнинг икки қўли зирқираб кетди. Қаттиқ теккан зилдек чўқморнинг оғир зарбини сезиб қолди. Ичидан «мана бу қўл тўғрилаб туриб бир солса, бирёқлик қиладику»,— деб ўйлаган он, чаптастлигига олди. Пихини ёрган босқинчи қайта сўйил уришганларида Бўстоннинг тирсагига уриб қолди. Шундан кейин кўпгача Бўстоннинг қўли шалвираб қолди-да, ҳузур қилиб сўйил ура олмади. Лекин рўпарасидан чекиниб кетаётган Бесбесбойни чап қўли билан айлантириб орқа миясига тушириб қолганда, Бесбесбойнинг бошидан қон отилиб кетди. Боши қарахт бўлиб қолган Бесбесбой энди бир нафасда, Эсентой айтган йўлга кўчди. Орқасига тушганларнинг отини чаккасига уриб қулата берди.

Дубой, Қусен, Соптаёқлар бўлса, Марқа, Энгсебойлар тўпи билан ҳўп қаттиқ муштлашаётганди. Жангнинг бир қанчаси, икки тараф ҳам турган жойидан силжимай олишган ҳолда ўтди. Бу чоғ ҳар икки тарафнинг забардаст жангчиларининг қўли билан талай бошлар ёрилиб, бир қанча душман асир олинди. Уйноқлаб, сакраб чиққан бир қанча отлар ҳам ўз ҳолига кета берди.

Бир оздан кейин уйишиб, шалвираб қолган қўлига қайтадан жон кирган Бўстон: «Уриб ташла!», «Қопла!» деб ҳуружга келди. От ўйнатиб юриб қаттиқ жанг қилди. Пайтини топиб, белбоғи билан бошини қаттиқ танғиб олган Бесбесбой ҳам аламига чидолмай, дарғазаб бўлиб жангга киришган эди. Уша ташланишида у қаторасига иккита йилқичини икки уриб, бирининг кетидан иккинчисини жойлади. Аввалги қаттиқ, қонли жанг чиндан ҳам «жондан кечиб», номус йўлида қизиган гайрат билан қилинган жанг бўлди.

Шунинг билан тўс-тўполоқ, узлуксиз олишиш тун бўйи тинмади. Учакишган, шайланиб келиб тўқинишган

кўп ёвлар ҳар икки тарафни ҳам басма-басликка кетказиб олиштирди. Шунинг учун ҳам жанг тун бўйи давом этиб, тонг оқариб отгунча ҳам тинмади. Ниҳоят, кун чиқиб, ҳатто найза бўйи кўтарилгунча ҳам босилмади.

Тўбиқти йигитларининг бошлиғи Бесбесбой нақадар маккор бўлса, ўшанга яраша бугун Бўстоннинг ҳийласи ҳам билган кишини ҳайратда қолдирадиган даражада олиб борилди. Унинг, айниқса, бор йилқини тўзитмай бир ерга йиғдириб боқтираётгани кўп яхши бўлди. Агар алоҳида-алоҳида боқилганда, ўттизга яқин овулнинг озгина, бўлак-бўлак йилқилари ҳар тарафга тум-тарақай тарқалиб кетар эди-да, ўшаларнинг қайси бирига келиб чанг солса-да, ёвнинг олдидан чиққудек, боши бир ерга қўшилган, сўйилни ишга солиб қўрғайдиган кўпчилик бўлмас эди. Моли қандай тўзғиб ётса, азаматларнинг кучи ҳам тўплана олмай, тарқалиб, тўзғиб ётган бўларди.

Ундан кейин, айниқса бугун кечқурун йилқини қоронғи тушгунча, кун ботиш томон, Семейтов тарафга яйлатиб бориб, кейин тездан ўттиз овулнинг орқасига олдириб юборгани жуда ҳам пухта ўйланган иш бўлди.

Йироқда айғоқчилик қилаётган учта ҳамроҳи босқинчилар ҳали йилқига етмасданоқ, ухламай ўтирган беҳисоб халқни душманнинг теварак-атрофидан қоплатиб юборди. Шунинг билан Тўбиқтининг юзта бақувват отга минган, юзта жангчи чапдаст йигитлари «олмай қўймаймиз» дейишган йилқининг қорасини ҳам кўра олмай қолди. То улар йилқига етгунча йўл бўйи чекка-чеккадан бақириб, ҳайқиршиб: «Қопла!», «Қопла!», «Бос!», «Бос!» «Отлан, отлан!», «Қир, қир!» деган ўчакишган товушлар ёғилди. Энди йилқини қўйиб, мана шу қувалаётганлар билан жанг қилиб қутулишнинг ўзи маҳол бўла бошлади.

Қатор чопаётган Бесбесбой билан Соптаёқ ҳали ҳам ўзлари олдинда келаётиб: «Қувиб келаётганларни қулатиш керак-да, йилқига чанг солиш керак!» дейишди. Шунинг билан улар жанг қилганларича ҳамон йилқи сари интилашаётган эди. Лекин улар назарда тутишмабди. Овулдан чопиб чиққан отлиқлар жуда кўп бўлиб, энди йилқига қараб бораётган ёвнинг олдини

қуршаб, йилқига яқин ерда ҳалқага олиб, қарши олишди. Орқадан ҳам қуршаб, изма-из қувиб, исканжага ола бошлашди.

Шунинг билан атрофдан, олддан, орқадан ер-кўкни «отланлаган» ҳайқирӣқ, бақирӣққа тўлдириб қамалга олаётганлар, Тўбиқти ёвларининг сонига ҳам қарамай, гинкасини қуритадиган бўлди. Йилқи у ёқда турсин, бошни омон олиб қолиш осон бўлмай қолди. Ярим соатлик жанг оқибатида Бесбесбой билан Соптаёқ, Дубой учови қаторлашиб келиб, шуни англаб қолишди. «Бошни омон олиб, чекин!», «Фақат ёв қўлига тушма!», «Ёв қўлида одам қолдирма!», «Айрилмас-айрилмас!»— деб ҳайқирганларича, чекиниб жанг қилишининг чорасига киришишди.

Оллдаги учалови чекиниб чопганларида, орқадаги бор тўбиқтиликлар кайфиятни англашди. Тездан апилтапил орқага қайрила бошлашди. Бу чоқдаги жангда тўбиқтиликлардан битта эмас, беш-олтита ҳам эмас, ўн-тача киши отдан учган эди. Шунинг эвазига Жаркимбой, Бесбесбой, Соптаёқ, Дубой, Қулайғир билан Қусенлар ҳам Уоқларнинг ўн-тача отлиқларининг бошини ёриб, ҳушидан кетказиб, майиб қилиб қулатишганди. Энди тўбиқтиликлар орқага чекинганда, аввал йиқилиб қолган тўбиқтиликларнинг баъзилари «айрилмас»дан келаётган отлиқларнинг ўз кишилари эканлигини пайқаб, пиёда югуришиб олдиларидан: «Ола кет!» «Ола кет!»— деб ўралаша беришди. Отдан қулаб тушган бўлса-да, энди эс-ҳушини йиғиб олган, ҳоли етганлари қўлга тушиб қолгуси келмай, жон аччиғида ўз кишилари томон югуришган эди. Шу сингари тўртта-бешта пиёдаларни қочиб кетаётган тўбиқтиликлар илиб-илиб олиб, отларига мингаштириб кетишди.

Тонг отганда, тўбиқтиликлар аниқ йўл олиб, кўл бўйидаги элдан битта той ҳам ололмай, тумтарақай қочиб беришди. Чекиниб жанг қилиб кетишаётир. Буларни Хонлар сойигача, ҳатто шу сой тепасидаги Кўкеннинг кенг довонигача қувиб, сурункасига жанг қилиб, Тушчикўлнинг эли ҳайдаб юборди. Кун найза бўйи кўтарилиб бўлганда қувғинчилар тўхташди-да, омон қолган ёвлар Кўкендан ошиб, эндигина эс-ҳушларини йиғиб тўплана бошлашди.

Тўда жуда сийраклашиб, камайиб қолибди. Тугаллаб санаганда ўн уч киши асир тушиб қолибди. Йигир-

мадан ортиқ от қолибди. Мингашган-опичишганлар аниқ қочқин бўлиб, қувғинга учраб сурилиб, заб ўти ёрилган ҳолда эди. Омон қолганларнинг, ҳозир от устидан боши қўққайиб турганларнинг ўзлари ҳам кўрадиганини хўп кўрди.

Бесбесбойнинг бошида тумоқ йўқ. Гупчакдек пешонасини белбоғи билан танғиб олибди. Бироқ кўлоблаб пешонасидан тўғри оққан қон, бурнининг икки четидан қуюлиб тушиб, қотиб қолибди. Ҳали батамом тўхтамаган янги қон соқоли, бўйнигача оқиб турибди. Бир елкаси чиққанми, қўлини камарига осиб олган, Соптаёқ ҳам кўкрагини қамчинига тираб, от устидан чайқалиб, қулаб тушгудек бўлиб, зўрға турибди. Юз-кўзи қон, тиззасидан қон оқаётган, тиши синган Дубой, Жарқимбой, Қулайғир ҳам бир ҳол-бир сон. Лекин пихини ёрган, кўп чиниққан беш-олти босқинчи қандай балога йўлиқса-да, ўзлари қўлга тушмай қутулиб чиқишибди. Бошлаб бориб тор-мор қилдирган тўдаларидан ёв қўлида қолган ўн уч киши. Тўбиқтининг ҳар бир устунни олиб келиб қўшган: йилқичи, бия соғувчи, туячи, молбоқар, отбоқарлар экан. Улар ҳали қандай бало-қазога йўлиқиши номаълум. Тўбиқтининг зўравонлари бошлаган балосининг бор салмоғи ҳозир тутқун бўлиб, «ёв» аталиб, Тушчиқўл элининг қўлига тушиб қолган ўша шўрликларнинг бошида.

Шундай қилиб, Урозбойнинг қисир биялари қимизига қизишган йигитлари ит хўрлигини кўриб, қонига беллашиб, хўп расво бўлиб келишди. Урозбойлар бўлса, ҳовлиқиб бошлашган, ботирлашиб, йўғонлик қилиб кўрсатишган ваҳшийликлари бор элга ошкора бўлиб, масхара бўлганлари ҳолда, кулги бўлиб қолишди. Қутуриб гапирган гапида гўё бор қудрат ўз қўлида тургандек ҳайқирган эди. Энди енгилган, майиб бўлган йигитларигина эмас, аввало ҳолини билмай ҳалок бўлиб, кулгига қолиб ўтирган Урозбой, Жиренше, Аброли, Такежонлар сингари безориларнинг ўзлари эди.

2

Тўбиқтининг Буғули деган элининг ўртасида сўнги ўн кундан буён бир катта йиғилиш ўтаётир. Бу йиғилиш бўлаётган ер Буғули бўлисидаги Қорамирза, Тосбулат, Эсбулат деган сержамоа элларнинг жуда зич

ўрнашган юқори яйлови. Атрофи кўз етган ергача чўзилиб ётган, сувга сероб, ўт-ўланлари мавж урган кенг дала. Ушанинг қоқ ўртасида улкан Кўксингир деб аталадиган баландлик бор. Ён бағри қия текислик бўлгани учун, Кўксингир жуда баланд тоғ бўлиб, ўдағайлаб туради. Теварак-атрофининг қай томонидан қараса-да, от чоптирим ердан қад кўтариб туташиб, қир орқаси билан чўзилиб кўринадиган ёлғиз тоғ «мана мен» деб турганга ўхшайди. Йироқдан қараганда бепоён саҳронинг кўкиш тумани ичида алоҳида турган бир тутаош ёлғиз чўққи, тўтиёйи сингари кўм-кўк бўлиб кўринадиган чоғлар ҳам бўлади. Чинғизнинг орқасида қанча-қанча баланд тоғлар бўлса-да, ўшаларнинг ичидаги Буғули, Мошон ёки Ақшатов, Тезекнинг Қорашўқисидек тоғлар мана шу улкан Кўксингирдек кўзга ташланиб, ўзгача кўкиш товланиб, алоҳида бўлиб турмайди. Уларнинг ҳаммасининг ҳам атрофини қуршаган тоғлари, адирлари кўп бўлиб, чўққиси ўшаларга улашиб турганидан катталиги ҳам унча билинмайди. Кўкиш ранги ҳам алоҳида бўлиб, кўзга ташланиб турмайди.

Кўксингирнинг этагида, партовга тескари томонини олиб жойлашган эл жуда ҳам кўп. Бу тоғдан оқадиган булоқлари, сувлари мўл бўлгани учун қуйига тушиб борганда наҳрга ўхшаб кетади. Булоқлари кўп, ўт-ўланлари қуюқ, ери сернам, муздек ер бўйлаб оқади. Ҳалиги элларнинг моли ичарлик сув, қўнисларда чўпи кўп, қулай жой, мулойим шабадали тоғ мана шу яйлов бўлади. Шунинг учун ҳам ҳозир, ёз ўртасида мана шу тўрдаги яйловда ўтирган халқ, ўша яйлов аҳлининг ибораси билан айтганда, мол ер юзини «қоплаб ёйилади».

Усиз ҳам яйловдагиларнинг у ёқ-бу ёққа бориши, отда юриши, борди-келдисининг кўп бўлиши устига, ҳозирги кунларда Кўксингирнинг бағрида бир алоҳида йиғилиш бўлаётир. Бу, яйлов халқи ўрганган одатдаги сайлов эмас, сиёз ҳам, шербешнай ҳам эмас, камданкам бўладиган ош ҳам эмас. Аслида қозоқ саҳроси отини ўзини шу йил биринчи марта эшитган бошқача бир йиғилишнинг тараддуди бўлаётир. Унинг номини қозоқ эли ўзича «саноқ» деб қўйибди.

Кўксингирдаги гавжум элнинг, кўп овулларнинг қоқ ўрталиғига тикилган қирқ-эллик бўз уйнинг одамлари

бамисоли ярмаркага келган тумонатдек кўринади. Шу қирқтача уйнинг қоқ ўртасида уч жойига катта-катта оқ бўз уйлар, каштали ўтовлар тўртта-тўрттадан жипс-лаштирилиб қизиқ қилиб тикилибди. Ўртадаги саккиз қанот уйнинг қадди баланд кўтарилган гумбазга ўхшаб турибди. Мана шу ўртадаги уйга тўрт тарафдан эшикларини катта уйга очиб, олти қанотликдан тўрт уйни ялғоштириб тикилибди.

Сиртдан қараган кишига ҳам, ичига кирган кишига ҳам ўша уйлар алоҳида ўйиб ишлангандек чиройли кўринади. Ичига шолча, гилам, чойшаплар, ранг-баранг чимилдиқлар тутилган. Бу уйларнинг шунчалик безатилиб, жиҳозлантириб қўйилганини кўрганда яйловдаги қозоқларнинг ўзлари ҳам танглай қоқишиб томоша қилишди. Қозоқнинг наमत уйдан бошқача хаёлга келмайдиган ўзгача жой барпо қилинибди. Буни одатда крестьян начальниги билан ўязларга атаб тикиладиган уйлардан мутлақо бошқача қилиб, ҳафсала билан, қунт қилиб тикилганлиги кўриниб турибди. Аслида беҳисоб халқнинг гавжум яйловининг ўртасига жойлашган «саноқ» тўраларига мана шу яйловдаги бойлар бу гал бошқача бир илтифот билдиришаётир. Уша бойлар ичтда бу атрофга уч минг оқ-кўк йилқиси билан донғи кетган, ўзи қудратли устун, ғаламус мансабдор Урозбой бор эди. У ўзини тўрт юз хонадонли Эсбўлат элининг, ўзича бир кўркам, сержамоа элнинг «жасуриман» деб ҳисоблайди. Ҳалиги «саноқчиларга» тикилган кўп уйларнинг ўртасидаги ўрда сингари алоҳида уйни шу йўсинда тиктирган ҳам ўша Урозбой. Айниқса, унинг эндиликда отасига маслаҳатгўйлик қилиб иш тутдириб келаётган ўғли — Элев. Буларнинг худди мана шу гал бошқача илтифот билдираётган бир катта тўраси бор. У ҳалиги ўзгача уйларга ўзининг отбоқар йигити билан соқчиси, стражниги билан ва ёнидаги мирзаси — рус йигит билан келиб тушган қозоқ чиновниги.

Ҳозир йигирматача уйга ўша «саноқчи» катта тўра-нинг ёрдамчи ходимлари жойлашган. «Саноқ» олиб борувчи ҳар хил чиновниклар, ёш йигитлар, кекса аёллар жойлашган. «Саноқни» ўзлари олиб борадиган бу тўпдаги чиновниклар регистратор деб аталади. Руслар билан бирга ўша регистраторларнинг ярмига яқини қозоқ ўқимишлилари. Яна булардан ташқари йигирмага яқин тиломочлар, қозоқ халқи ўртасида «саноқ» олиб

борадиган ёрдамчилар бор. Аввалги айтилган регистратор-чиновниклар тўпидаги қозоқларнинг кўпчилиги ўттиз-қирқ ёшлар чамасидаги тўрачаларга ўхшайди. Ҳалиги тиломочлик қилувчиларнинг деярли ҳаммаси ёш ўсмирлар. Булар ўн етти, йигирма ёшлар чамасидаги қозоқ ўқувчиларига ўхшайди.

Икки-уч ойлик ёзги таҳсил чоғида мана шу «саноқ» билан қозоқлар ичига ёлланиб чиқиб, қишлик ўқишларига унча-мунча тамаддиқ овқат, тийин-пийин топиб кетгани келганлар. Улар учун мана шундай яхши яйловга ўрнашиб олиб, одатдаги енгил тиломочлик вазифасини адо этиш кунлари ҳам енгил тирикчилик, ҳам бир кўнгилли қизиқ пайт. Ишдан қўллари бўшади дегунча, туш оққандан кейин улар отга миниб пойга қилишади. Кечаси атрофдаги овулларга бориб қиз-жувонларни кўзлашади. Баъзан ўзларидан катта битта-яримта қозоқ чиновникни кўндириб олишиб, Кўксингирнинг чўққисига чиқишади. Овчи тозилар топтириб олишиб, қуён қувдиришади. Бу тиломочлар ва бир қанча қозоқ чиновник-регистраторлар ўзларига яқинлашган қозоқларнинг ҳаммасига мана шу «саноқ»ни олиб бораётган ўзларининг катта тўралари — қозоқ йигитни кўп мақташади. Уша олди-орқасини қуршаб юрганларнинг оғзидан чиққан хушомадлар қозоқ тўрани Урозбой билан унинг ўғли Элев бўлисга алоҳида улуғлаб, ваҳимадор қилиб маълум қилган. Тўбиқтига бошқалардан олдин келиб, Кўксингирнинг бағрига Тўбиқтининг тўрт бўлисини чақириб олган, мана шу бўлислар танийдиган семейлик тиломочлар эди. Ушаларнинг ичида округ судининг тиломочи Сармонов, банк тиломочи, таги тўбиқтилик қозоқ Дониёр ҳам бор эди.

Тўбиқтининг бугунги бир қатор ёшларидан чиққан бўлислари: Жонотой, Элев, Азимбой ва Кўнғир-Кўкшеннинг ёш бўлиси Саменлар эди. Буларнинг ҳаммаси ҳам Семейнинг ҳалиги тиломоч, тўралари билан яхши таниш. Мана шу тўралар Кўксингирга келар экан, Урозбойнинг овулида ётиб қолиб, той-қулун сўйдириб, ажаб миннатдорчиликларини билдиришиб, тиниқиб олишди. Шундан кейин шу бугун ўрнашилган Уртабулоқнинг бошига тўрт бўлис Тўбиқтининг қирқ-эллик оқ уйлари, янги ўтовларини тиктиришди. Уртадаги бошқача уйни тўрт бўлис билан, Урозбой билан атайин маслаҳатлашиб шу йўсинда, бошқача қилиб тиктиришди.

Булар бир тарафдан улуғга ёқишга уринадиган қуллик ҳулқларига кўра ва бир томони қозоқдан чиққан улуғни қозоқ халқига бошқача таъриф қилиб, ошириб, дабдаба билан кўрсатишга тиришади, уринишади. Икки-уч тиломоч Урозбойнинг уйида «саноқ» масаласини, унинг нима эканлигини батафсил гапириб беришди.

Бу «саноқ» Тўбиқтининг бошқа ерларига, ўзга бўлисларига бориб, кўчиб юрмайди. Мана шу ердаги уй, сўйиладиган молларини яхшилаб, ҳозирлаб бўлганларидан кейин, кўп тўралар бира тўла кўчиб келади қўяди. Буларни катта бир отряд ёки шаҳардаги катта бир маҳкама дейилса ҳам бўлади. Ушанинг русию қозоғининг, катта-кичик барча тўраларининг бу галги энг катта бошлиғи қозоқ йигит.

Олдиндан келиб Урозбойнинг уйида сўзлаётган таниш чиновниклар, айниқса ҳалиги қозоқ тўрани кўкларга кўтариб сўзлашаётир. Айтишларига кўра у Петербургда ўқиб келган. Шу юрган қозоқ боласининг ҳаммасидан илми. Ўзи русларнинг Петербург, Москвадаги нуқул оқсуяк, князлари, дворянларининг болалари билан ўсган. Русларнинг оқ подшо атрофидагиларини билди. «Ху ўша саккизта сената, министрларга яқинлашиб ҳам юрган!», «Мана бу корпус бошлиқларингизнинг, катта жандаролларнинг инилари, болалари шунинг билан бирга ўсган!» «Русларнинг қанча-қанча миллионер бойларининг ёш авлодлари билан ҳам таниш!»— дейишди...

Хўш, «қозоқ боласи бўла туриб бу қандай қилиб, қандай фазилати билан шундай мартабага эришган», деб сўраган Урозбойга ҳалиги тиломоч, тўралар яна бир ишни айтиб беришди. Бу жиҳати Урозбойнинг кўнглига жуда ўтиришди. Хушомадгўй тўраларнинг эндиги таърифлари Элев, Самен, Азимбойдек бўлисларнинг ҳам дидига кўп ўтиришди. Тўранинг ҳалигидек тўдаларга аралашиб юргани, ўзи ҳам унча-мунча авлоддан эмас экан. Бир замонларда Урта юзнинг қозоғини «миқ этдирмай» бийлаган Жабайхоннинг набираси экан. Яна Урозбой билан Элевга, Самен билан Жонотойларга яқин бўлган бир томони ҳам бор. Тўранинг Қусбек, Жомонтой деган амакилари бўлган экан. Улар кўп йиллар давомида Қарқарали дуонига галма-галоға султон бўлишган экан. Бир вақтларда Қунанбойни ўрнидан қулатиб, оға султонлигини тортиб олган ҳам ўша-

лар экан. Қунанбойни жавобгарликка тортдириб, Үмбига¹ терговга олдирган, ҳу ўша «ит қўшганлар» маконига, «Жерсибирга» ҳайдатиб юбораётган ҳам ўшалар экан.

Бу ишларни мана бу келаётган тўра ўз кўзи билан кўргандек, худди кафтида тургандек, ой, кунларигача айтиб бера олади дейишади. Тўрани мақташаётганларида аввалига индамай ўтирган Ҳрозбой, гап шунга етганда кўнгли исиди. Унинг маълум сабаби ўзининг зиддиятидан туғилди. Ҳрозбой Абайнинг иқболи, обрўи ўзидан баланд деб асти ўйламайди. Абай билан зидлашаркан, у Абайнинг бир жиҳати дуруст бўлса, ўзининг кўп жиҳатлари билан ундан ортиқман деб билади. «Бойлигимгина эмас, жасоратим ҳам ортиқ!», «Эл ичидаги салмоғим оғир» деб билади. Фақатгина у тенг келолмайдиган бир томони бор; у, Абайнинг отаси Қунанбой масаласи. Ҳрозбойнинг отаси оддийгина фуқаро қозоқ бўлган, ҳатто бой ҳам бўлган эмас.

Аслида, бир тарафи ўғирлик, «билса баримта, билмаса сиримта» деган таъбирга мувофиқ қилиб, ёшлигида тиним топмай ҳаллос урган Ҳрозбой, мана шу кундаги кўп молини ўзи топган. Хўш, бунинг душмани Абайни олинса, у аниқ теги-тахтлиқ душман. Елғиз Қунанбойнинг ўзи бой бўлишнинг устига, оға султон ҳам бўлди. «Фуқародан чиққан хон» аталди. Қанчалик ошиб-тошди! Эшитиб, яқиндан билишга кўра, мана шу келаётган Жабайхоннинг насли, катта тўра, Қунанбойнинг теги-тахтини, Абай тарафни унча мақтамайди дейишаётир. Тўра билан бир уезддан бўлган, яқин турадиган Сармонов чиновникнинг гапидан, Ҳрозбойнинг бу тўрага янада ихлоси ошадиган бир сир чиқиб қолди.

Қарқаралидан чиқиб, мана шундай катта яйловларда беҳисоб эллар орасида «саноқ» ўтказаркан, ҳалиги тўра Тўбиқти тўғрисида кўп гапларни билиб олибди. Шунинг билан бирга, бу йилги кўкламда Ҳрозбойнинг юз йигитни отлантириб, хонлар элига ҳужум қилганини эшитганда тўра жуда қизиқиб, берилиб тинглабди. «Бу атрофдаги қозоқнинг забардасти Ҳрозбой экан», «ҳужум қилди дейиш қандай ботиллик!», «Замони ўтдими, йўқми, ўша битта ҳужуми, битта ҳаракатининг ўзи қанча туради?» — деб Ҳрозбойни мақ-

¹ Омск, — *Ред.*

таб келаётир дейишади. Яна ўша катта тўра «Тўбиқтида даставвал ўзим бориб салом берадиган кишим бошқа эмас, Урозбой бўлади», дебди.

Мана, Кўксингирнинг бағрига ўттизта уй сўраса, таппа-тахт элликта оқ уй тиктириш, ўша эллик уйнинг ўртасига беш уйни хоннинг ўрдасидек қилиб ўрнатиш — ҳаммасини ҳам Урозбой билан Элев бўлиснинг шу гал келадиган тўрага тўғрилаб турган қайиғи эди. Урозбой ўша тўрани бирийўла ўз томонига ағдариб, ийдириб олишнинг пайида. Унинг донғи-довриғини зўр бериб мадҳ этиб, кўкларга кўтараётир. «Русларнинг ҳам тўраси, қозоқнинг ҳам ҳақиқий қайнар булоғи, аслзодаси, кеча ўтган замондаги хонингнинг ўзи, оқ подшо кифтига қоққан тўра. Ҳам қозоқ отам бўйсунган хон тўрам. Буни кутмаганда кимни кутаман! Урдани бунга тикмаганда кимга тикаман?»— деган гапларини қозоқ тўрага етказадиган семейлик тиломочлар олдида жўрттага жони-дили билан айтади.

Урозбой унга салом ҳам йўллади. «Катта тўра маслаҳатимни мақбул кўрсин, Кўксингирга жойлашсину ёта берсин. Тўрт бўлис Тўбиқтидан оладиган «саноғини» худди шу Кўксингирда ўтказсин. Бир йўл Тўбиқтига келиб қолган экан, бор хизмати ўзимизга, фақат шу ердан бошқа жойга бормасин!»— деб юборди.

Атрофини қуршаган, от устида учраган, дастурхон устида бошлари қўшилган тўбиқтилик оқ соқол, қора соқолларнинг ҳаммасига Урозбой, тўрани ҳатто ҳали кўрмай турибоқ, атайин кўпиртириб мақтайди. Шундай пайтлардан бирида:

— Айниқса, жуда билимдон одам дейишади. Илмли бўлганда ҳам қозоқ боласи тенг келолмайди, гардига арзимамайди дейишади. Бу ерда «Абай билимдон», «Абай илмли!»— деб қулоғимни батанг келтиришарди. Энди қарасам, мана бу тўранинг олдида Абайнинг содда халққа муғомбир мулла бўлиб қолса керак!— дейди.

Мана шундай олдидан олиб учаётган лаганбардорлар ичига бир кунни тройкалар қўшилган бешта извошда, жез қўнғироқларини ўйноқилатиб жаранглатганича қозоқнинг Урозбой кутаётган катта тўраси Азимқон келиб тушди. У айтганидек, аввал бор ишларини йиғиштириб қўйди. Кўксингирга келган куннинг эртасига Сармонов, Даниёр синғари ўзи тенги, ўзининг олдида қулдек пилдирайдиган хушомадгўй чиновникларни, тило-

мочларни эргаштириб олиб, Урозбойнинг овулига борди. «Салом бераман, яхши ният билан дўст бўлгани келдим»,— деб ўз кўнглини билдириб келди. Шундан буён кундузи ишини қилса, ҳар кун кечқурун ё Урозбойнинг ўз уйида, ёки кўпинча Урозбойнинг бўлис ўгли Элевнинг овулида бўлади. Кўп иззат-икром билан кутилиб, кунига бир қулун, бир неча семиз қўзини еб талтайиб ётади. Кечқурунлари, бўш вақтларида бу тўра Урозбой бошлиқ оқсоқол, қора соқол, Элев, Азимбой, Саменлар сингари ёш амалдорлар ўртасида елдек эсиб, тинмай сўзлаб, кўрган-билганларини айтиб беради.

Тўранинг шундай ҳикояларига ва Урозбойдек эл устунига кўрсатаётган илтифотига қараб, атрофидаги бўлислар, бийлар, амалдорлар уни мақтай бошлашди. Ҳар қайсиси ўзича, ўзининг атрофидаги амалдорларига, улфату жўраларига Азимқон тўрани кўп таъриф қилишди. «Ўзи ҳам улуғ, подшолик улуғи. Ҳам қозоқнинг Урта юзини бийлаган хоннинг авлоди. Бундоқ қилсанг ҳам тўра, ундоқ қилсанг ҳам хон-тўра. Асли улуғлик шунинг бошига топиб қўнган экан. Ҳозирги қозоқларнинг Россия замонидаги бошлиғи шу бўлар» дейишиб, Урозбойдан чиққан гап атрофдаги теглик-тахтлик дейиладиган йўғонлар, бойлар, ҳожи, бўлис, қабила бошлиқларига кўп тарқалди.

Келганига ўн кун бўлмай туриб, бунинг донғини кетказиб, кўкларга кўтариб мақталаётган доврўқ, хушодам гаплар Тўбиқтидаги тўрт бўлисининг ҳамма яйловларига етди.

Ҳар бир Азимбой, Самен, Жонотой сингари узоқроқ яйловлардан келган бўлислардан элларидаги кўнгли яқин устунларига салом йўллашиб, чақиртириб олаётганлар ҳам бўлди. «Тўра билан таништирамиз. Қозоқдан чиққан ҳам билимдон, ҳам улуғ. Ҳам русча, ҳам қозоқчага бирдек улуғ, бирдек тўра — Азимқон улур билан таништирамиз!»— деб атайин айтдириб юборишади.

Шундай салом билан Кўксингирдаги Азимбойнинг хабар қилишига кўра Шубор ҳам келганди. У Абайга сиртинигина йилтиратса, ичидаги мўлжали, ҳийланайранги, ниятию мақсади мутлақо бошқача эди. Қимни Абайга тубалик душман бўлар деса, ўшанинг билан унинг сирини туташиб, дўстлиги ҳам мустаҳкамлашиб, тилакдошлиги ҳам давомли бўлиб кетарди.

У қасдлик қилишда Такежондан жасурроқ, ўжарроқ Азимбойни ўзига «яқин қариндош», «яхши дўстим» қилиб олган. Айниқса иккови, баъзан Такежон учовигина ўтиришиб, бошқа кишига эшитдирмай сўзлашганларида сирларига қулоқ солсанг, кўнгиллари мақсадларини машъум равишда очишарди. Улар ойдан ой, йилдан йил ўтган сайин, ҳар бир каттаю кичик талаш, тортишларга Абай беихтиёр аралашиб ўтган сайин, унинг орқасидан қилмайдиган ғийбати, ортмайдиган тухмати қолмас эди.

Фақат Абай ўйламай, билмай юрган киши бўлади. Кўнгли сезса-да, у ҳамон алданиш, юпаниш билан келади. «Ҳасад қилгани бўлмаса, Шубор қасдлик қила қолмас», деб ўйлайди. Сабаби Шубор унча-мунча сездириб қўйгани бўлмаса, шу маҳалгача бениҳоя маккорлик, эҳтиёткорлик билан қасдлик қилади. Мудом бир безорини, зўравонни, ўз шумлиги ўзига етиб ортадиган биттасини олдига солади. Ўшаларнинг орқасида, далдаси-панасида туриб Абайга отадиган ўқининг пайтини пойлайди. Шундай мўлжалда баъзан Урозбойни, баъзан Такежонни ва баъзан Азимбойни олдинга чиқариб юради. Гоҳо Жиренше, Абдилда сингари бир отадан тарқалган элларнинг маккор, устун безориларини ҳам аста тўрткилаб, олдинга солиб, ўзини ўшаларнинг орқасига, панасига олиб кетиб ҳам юради. Шаҳардаги наमतфуруш Сейсеке, Қасен, Жақип сингари бойларга, мачит-мадрасалардаги ҳазрат-халфаларга оз-оздан суҳан этиб, Абайга душман қиладиган гапларни айта билади.

Улар билан учрашганда у ўзининг мусулмонча кўп ўқиганини ҳамда мусулмон уламоларининг китобларини қўлидан ташламайдиган муллагини ҳам пеш қилади. Азимбой, Урозбой, Такежон сингари эл устунларининг ичига кирганида, у булардан янада устун келади. Сабаби ёшлигидан бўлислик, ҳокимликка илиниб келганидан Шубор русчани ҳам ўз ҳолича ўрганиб юрарди.

Бориб турган кунчилик, қора ниятли, ҳасад билан Абайга қасдлик қилса-да, у ўша Абайнинг ўзи қилган ишларини, унинг ёнидаги Мағаш, Какитой, Дармен сингари ёшлар қиладиган ишларни бирга қилиб, баравар изланаётган киши бўла билади. Абайнинг ҳамма шеърларини билади. Еддан айтиб бериш керак бўлса,

Абай ўтирган ерларда тутилмай, шариллатиб айтиб ҳам бера олади.

Азимбой, Такежонлар бўлса, турган гап, «Абайнинг сўзи» деган бирор оғиз гапни ёдлаб кўришган эмас. Урозбой, Жиреншелар ҳам Абай билан қасд, зид бўлганлари учун Абайнинг сўзларини асти оғизларига олишмайди. Шубор бўлса, Абайнинг бор сирини билади, у кўрганни қўша кўриб, у билганни бирга билиб, ўшандан «қолишмай юриб кўраман» дейдиган киши. Ҳақиқий «тили бошқа, дили бошқа», «кирса дўст, чиқса душман» дейиладиган, «бугун дўст, эрта ёв» деб Абайнинг ўзи тахмин билан танқид қилиб юрадиган қариндош-уруғнинг биттаси.

«Ўз сирини душманига бориб ўзи очиб берадиган» кишилар бўлади деб ҳам Абай ўз шеърида атрофидаги қанча-қанча амалдор, жанжалчи, найрангбозларни айтиб юрса, ўшаларнинг сон минг қилиғи битта Шуборнинг ўзидан топиларди.

Энди мана ўша Шубор ҳам, Урозбой, Азимбойлар хон кўтараётган қозоқ тўрасига салом бергани келиб, танишиб, топишганди. Бугун ишдан қўли бўшагандан кейин кечки ўтиришда, Азимқон Урозбой бошлиқ бир уй бўлиб ўтирганларга илтифот билдирди. Беш уйдан ўзига атаб тикилган ўлданинг қоқ ўртасида учтўртта оқ ёстиққа ёнбошлаганича, ундан-бундан гапириб ўтирди. Кечки чойдан бурун у мана шу ўтирган тўбиқти устунларини, қабила бошлиқларини, насли-насабни яхши биламиз дейдиган қозоқларни танг қолдирди. Китобларда ривоят қилинганми, ўзнинг хон ўғли бўлган теги-тахтидан, ёшлигидан эшитганими, ҳайтовур, қозоқ деган халқнинг ўтмиши-ю ҳозиргисини бу атрофдаги, қозоқлар айтиб ҳам, эшитиб ҳам кўрмаган бир тарзда баён этди. Шундай бир йиғинда... Азимқон қозоқ даласининг Россия подшолигига қарагани ҳақида сўзлаб кетди.

— Кичик юзнинг қозоғи Россия подшолигига бундан бир юз олтмиш етти йил илгари қарайдиган бўлган! Унга қаратган Абилхайрхон дейишади. Урта юзни қаратган Аблай дейишса-да, Жекейхондек, бизнинг оталаримиз ҳам қатнашган!— деди.

Атрофини қуршаб ўтирган Урозбой, Эсентой, Жиреншелар унинг гапини маъқуллашиб танглай қоқишди. Жиренше пичирлаб:

— Баракалла, ота-бобоси оқ подшо билан келишган, ўзи мана бу! Занжирбанд деган шу-да! Нима қил дейсан, азаматим-ку!— деб сўнгги сўзларини тўрага эшитдириб тамшанди.

Тўра ундан ҳам кўпириб:

— Улуғ юзнинг қараганига чамаси қирқ йиллар бўлди. Уни қаратган ҳам бизнинг тўра, Аблайнинг ўғли Суқ, Адил деганлар бўлади!— деди.

Яна бир хонаси келганда: «Кеча Қунанбойни оға султонликдан тушириб, ўрнини тортиб олган, менинг туғишган оғаларим Қусбек, Жомонтойлар!»— деб ҳам олиб қочди.

Урозбой билан Эсентойга бу гапларнинг бир учи маълум бўлса-да, гап шунга келганда, ҳузур қилишиб, ҳе-ҳелаб кулиб қўйишди. Бу атрофнинг қозоғи Қунанбойнинг отини айтмай, фақат «ҳожидеб юритишарди. Мана бу ўтирган Шубор билан Азимбойларни Қунанбойнинг авлоди демай, оҳангжамалик қилиб «ҳожидеб бўлади» деб атайдиган бўлишганди. Ҳозир мана бу ёш тўранинг Қунанбойни «Қунанбой» деб тарсса айтиши, душманининг қоқ бошига бир солгандек, Урозбойга ёқиб тушди. Шу тўғриларидан ҳам Урозбой, Эсентойлар тўрани шу йўсин сўзлатиб, гуриллатишаётир. Тўбиқти устунларини ёлғиз ўшанинг оғзига қаратиб олгилари келади. Тўра ҳам ўзи Урозбойга ёққан сайин чирана беради.

Бир вақт у, чойдан олдин қилган ҳикоясида, илгари қозоқларнинг хонлари бўлганини гапирди. «Қозоқларнинг қадимий авлод-аждоди, дунёни олган Чингизхоннинг қўлида бўлган эмиш» деб кетди. Уша Чингизнинг Урозбойлар эшитиб кўрмаган, «дунёнинг тўрт тарафини ўзларига қаратиб олган» тўрт ўғлини мадҳ этди. «Машҳур йўлни» чиқарган Қосим, «эски йўлни» қолдирган Эсимхон ҳақида сўзлади. «Бутун уч юзнинг қозоғига амр-фармонини юргизган қозоқ хонлари билан тўраларининг» тагини олиб бориб, Чингизнинг Жўжи деган ўғлига боғлади. Айтавериб, ўзини ўша Чингизхоннинг наслига чиқарди. Бу ҳам Урозбойга ёқиб тушди. «Ҳозирги қозоқларга шунингдек, асли зоти қозоқларнинг хонидан тарқалган, бугун ўзи русларнинг маърифатини билиб, Урозбойнинг «айтишича» оқ подшонинг қўлидан улуғлик олиб келган киши йўлбошчилик қилиши керак!»— деди.

Бугунги кеч «Азимқон тўранинг суҳбатига сазовор бўлгани келдик!»— деган бийлар, бўлислар, оқсоқоллар, амалдорлар саккиз қанотли бўз уйга зўрға сиғишли. Еқалаб ёзилган дастурхонлар ўртасидаги олти-етти жойда қимиз шопирилиб турибди. Мажлис аҳли истаганича қимизга қониб, қизишиб ўтириб, тўранинг энди-ги ҳикоясини эшитаётир. Бу гапи ҳам мана шу тингловчиларини ҳайратда қолдирадиган қизиқ, янгилик гап бўлиб чиқди. Бу тўра шу ўтирган, Тўбиқтидан бошқани билмайдиган қозоқларга умум «қозоқ» деган халқнинг ҳозирда жойлашган ерларини, бўлинган бўлисларини, уездларини батафсил айтиб берди. Яна Урозбойни, Азимбойни, айниқса Шубор, Элевни бошқача шодлантириб, бор қозоқларнинг барча ерлардаги сонини қаторлаштириб айтиб кетди. Бунн эшитишганда: «Мана, халқнинг эндиги раҳбари, бундан кейинги эгаси шу бўлишни шунинг ўзиданоқ билсаларинг-чи!»— дейишди.

Азимқон бор қозоқларнинг сонини айтиб кетди. «Фалон миллион» деб, мўлжаллаб эмас, Урозбой у ёқда турсин, оқ-қорани билади, дейиладиган Шуборлар ҳам эшитмаган хабарларни берди. «Россияга қарайдиган қозоқ фалон миллиондан ошиқ»,— деб уни алоҳида айтиб ўтди. Шундан кейин, бу ўтирган қозоқлар қаердан билади, Азимқон, 1895 йили Петербургда босилиб чиққан «Энциклопедический словарь»нинг 15-жилдидаги, қозоқ деган халқнинг ҳар бўлисидаги сони келтирилган рақамларни устма-уст айтиб кетди.

— Астрахань губерниясида икки юз ўн олти минг қозоқ бор. Урал областида — тўрт юз ўн икки минг қозоқ! Тўрғай областида— уч юз ўттиз саккиз минг, Оқмулла областида — уч юз қирқ бир минг. Мана бу ўзларингиз ўтирган беш ўяз, Семей областида — беш юз қирқ етти минг. Еттисувда — олти юз минг. Ана у Сирдарё бўйида, Туркистон, Тошкент тарафида етти юз ўттиз минг қозоқ бор! Бу тўпланиб, эич туташ ўтиришган ерлари!»— деб уй ичидаги қимиз билан қизишган оқ соқол, қора соқол, бий-бўлисларни, мақтанчоқ, ҳовлиқма бойларни «қозоқ қанчалик кўп экан», «қаердан билган-а», «валат, билсанг шундай бил-да!» «Қозоққа раҳбар бўлган, ғамхўр бўлган кишининг йиғнаганлари-да бу!»— дегизди.

«Бунчалик билим кимда бор», «қозоқнинг қайси сўзамоли билан билимдони шу сингари қилиб, бор қозоқ»

нинг бошини қўшиб тугаллаб берган эди», «мана бу чиндан ҳам Урозаканг айтганидек, эндиги қозоқларга бошлиқ бўладиган экан». «Ўзи ҳам аслзода экан-ку», бунинг фикри аслида қозоқларнинг ҳаммасини санаб олиб, ўшалардан бир тубалик эл қилмоқчи бўлиб юрган экан!»— дейишиб, кенг уйнинг икки томонини олиб ўтирган Жонотой, Самен, Азимбой, Шубор, Жиреншелар баъзан тўрага эшитдириб, баъзан ўзаро қимизнинг дами билан гуриллашиб мақтанишиб, дув-дув сўзлашишди.

Ҳикояларини мана бу ўтирганлар жуда ҳайратда қолиб, қизиқиб тинглашганларидан Азимқон тўра «Энциклопедический словарь» дан яхшилаб ёдлаб олган қўшимча маълумотларини ҳам айта бошлади.

— Ҳалиги гуж ўтирган қозоқлардан бошқа анови Урал, Тўрғай областларининг қирқ мингга яқин эли ҳу ўша Урал тоғининг кираверишида яйлайди. Верхний Урал, Челябинск, Тройцк деган уездларни макон қилиб кетишган. Ундан бошқа қанча-қанча минглаб қозоқлар Хива хонлигида яшайди. Така-туркманлар билан Амударё бўйида турадиган қирқ минг қозоқ бор. Самарқанд областида йигирма минг қозоқ, Каспий атрофида қирқ мингдан ошиқ қозоқ ҳам бор. Ундан қола берса, Хитой тупроғида, ҳу ўша Қора-Иртишнинг бошида, Олтойнинг кун чиқиш томонида, Торбоғотой, Совурнинг ичи-ю сиртида, у бағри-ю бу бағрида яна талай қозоқ бор!— деди.

Буларнинг кўпчилигини Азимқон тўра қайси юзга тааллуқлигини, қанча-қанча уруғларнинг номини ҳам айтиб берди. Бу гапларни эшитган тўбиқтилик бой-бнйлар энди бирийўла танглай қоқишиб, бош чайқашганларича, оғизларини очиб қолишди. Улардан кўпларининг фикрини яна Урозбой ифодалаб:

— Нимасини айтай, чирогим Азимқон, фақат йўлинг бўлсин! Ун кундан буён сенинг лафзингни эшита-эшита хурсанд бўлганим шунчаларки, қайси фазилатингни айтай! Тўрт тарафинг мос келган, ҳозирги қозоқнинг хони-ю тўраси сен экансан! «Хоним сен, фуқаройинг мен» десам дегудек одамим ўзинг экансан! Қозоқларнинг бошқа «билдим, етишдим» деганларининг ҳаммаси селдан садаға кетсин!— деб хохолаб кулиб олди.

Жиреншега қараб ягона кўзини қисиб қўйиб, боши билан Азимбой томонга ишора қилиб қўйди. Худди

сўнги садаға кеткизаётгани бошқа биров эмас, мудом кўзлаб, пайтини пойлайдиган душман Абзй эканлигини англади.

Шу кеча тонг отарга яқин кўлчилик Азимқон тўрага хушомад қилиб, мақташганларича тарқалишганлариди Шубор ҳамон тўранинг пинжиги кириб: «Сўрайдиган гапим бор, айтадиган гапим кўп» деб, меҳмонхоналарга бормай, ётиб қолди. Азимқон ҳам бир мўлжали бўйича Шуборга муҳтож экан. Мажлис охирида Шубор билан шу ҳақда қисқатгина савол-жавоб қилишиб, сўзлашиб ҳам қолди. Гап Абай тўғрисида кетди. Тўра Шубордан Абайни сўраб: «Шеър ёзиши ростми, чиндан русчани ҳам биладими?»— деб сўради.

Шубор Абайни кўп илми қилиб кўрсатмади. Лекин «русчани тахминан биледи», деди. Мақташга одаглаги ҳасади йўл қўймади. Яққол қилиб ёлғонни ҳам айта олмади. Уни «жигарини ўзи мақтаётир» демасин деяётгандек қилиб ҳийла ишлатиб, сипогарчилик билан сўзлаётган бўлди. Лекин бу кутганича эмас, Азимқон Абайнинг баъзи жиҳатларини биладиганга ўхшайди. У тикка: «Абай Пушкин, Лермонтовларнинг шеърларини таржима қиладими, шу рост гапми?»— деб сўраб қолди.

Шубор мана бу тўранинг Абай ҳақида аниқ маълумоти борлигини пайқаб қолди. Шунинг учун унга бир оз ҳақиқатни ҳам айтишга тўғри келди.

— Рост, Абай таржима қилади. Таржима қилгани рост!— деб қисқа бўлса-да, аниқ жавоб берди.

Азимқон тўбиқтилик қозоқларни нотиклиги билан ҳайратда қолдира олмади. У баъзи қозоқча сўзларни айтаркан, бу атрофдаги элнинг тилидан эскироқ, қозоқча содда бир тилда гапиради. Шунда у тўбиқтиликларга ўхшаб «бўлмайди» дейиш ўрнига «бўмайди» дейди. «Шундоқ бўлса» деган гапни «шунақа бўса» деб қўяди. Ҳозир Шубордан Абайнинг унча-мунча дарагини эшитиши биланоқ ёпишиб:

— Шунақа бўса, Абайнинг Пушкин, Лермонтовдан қозоқчалаб ёзганларини биласанми?— деб сўраб қолди.

Шубор тўра билан ёндошишга Абайнинг сўзлари сабаб бўлишини энди аниқ англади. Ҳалиги саволига «биламан» деб жавоб берди.

Бу жиҳатини эшитган он тўра Шуборни бийлаб, қарор қилиб қўйди.

— А, шунақа бўса, мен эшитмасам бўлмайди. Шу ерда ёнимда ўтириб эртага менга ўшани айтиб берасан! Бўлтимми?— деб тикилиб сўради-да, Шуборнинг бош ир-ғаб, қабул қилганини англаб, кулиб қўйди.

Тўра Абай ҳақида анча гапларни эшитган кўринади. Шунинг орасида бундан бир йил муқаддам унга ўзгача кўринган бир жиҳати Абайнинг шоирлиги бўлган эди. Утган йил ёз бошларида у Петербургдан Семейга келиб, ундан Семейтовни босиб, Қарқаралига қараб кетаётганди. Семейтовнинг бағридаги Буро элида бир бойнинг уйига қўниб ўтганида у бир бошқача, хаёлида йўқ бир ишни пайқаганди. Қўшни уйда, мазмуни ўтов-уй бўлса керак, кўп ёшлар йиғилишиб, ялписига ўйин-кулги қилишаётган эди. Катта даргоҳда, овул эгасининг ёнида ўтирган Азимқон ўша ўтовдаги ашула, ўйин-кулгини эшитиб аланглай беради.

У, хурсандчилик боисини сўраса, куёв келган экан, ўша куёвнинг йўлдоши бўлиб, мана шу Семейтов, Кўкенга донғи кетган бир ашулачи ҳам келган экан. Шунинг эшитгандан кейин ёш тўра уй эгасидан илтимос қилиб, ўша ашулачини чақиртириб олди.

Оппоқ, келишган, сўлим юзли, барваста, тўладан келган қоп-қора чўққи соқолли ашулачи, ашула бошлаши биланоқ тўрани ҳайрон қолдирди. У:

«На чора нетай билдирмай,
Епирай, нечук айтаман,
Кўймади дардинг куйдирмай,
На қилсанг-да тортаман!»—

деб куйлаб кетди.

Сўзлар тўра чала хотирлайдиган бир гапни баён этди. Ашулачи гердаиганича бу ашулани бир оз айтиб келиб, яна бир ашулага кўчаркан: «Ҳалиги хатга Онегиннинг қилган жавоби мана бу»,— деб юборди.

Тўра энди ёстиқдан бошини озод кўтариб, ўзи таҳмин қилган гапни аниқ куйлаб ўтирган ашулачига ўқталганича:

— Ҳой, сенинг айтаётганинг «Евгений Онегинми!»— деб ўзига хос қўполлик, тўнглик билан дағалгина савол берди.

Ашулачи унга қиё боқмай, жўрттага гердайиб, оддий бир гапдек қилиб, яна бир гапини ҳам айтиб қолди.

— Узинг ҳам билар экансан-ку, мирза! Ҳа, бу ўша Гатьяна — Онегинлар ҳақида.

— Хўш, сен уни қаёқдан билар эдинг?

— Мен билмайдиган нимаси бор экан?!

— Уларни ким деб ўйлайсан?

— Улар русларнинг Пушкин деган шоири ёзган мена ўхшаш йигит билан қиз. Ушани қозоқча шеър қилиб ерган бизнинг дўстимиз, катта шоиримиз Абай! — деди.

Бу гапни Азимқон тўрага ўтган йили айтиб берган Абайнинг ашулачи дўсти — Муқа эди. Абайнинг номини Азимқон тўра даставвал эшитгани шу бўлиб, у Абайни вақат шоир деб билган эди. Бу йил саноққа чиққанидан кўнрақ ҳу ўша Қораўтқал, Қарқарали, Баяндан бу ёғига Абай деган одамнинг сўзи, санъати, халққа қилган ҳути, шеър ва куй намуналарини онда-сонда ҳар кимдан эшитиб келарди. Энди мана қўлига Абай шеърларини кўп айтиб берадиган киши — Шубор тушгандан кейин, у ярим кун ичида Шуборга Абайнинг ҳар бир шеърини айтдириб, тинглаб кўрди. Лекин табиатан шеърни эвмайдиган бу тўра, қанчалик ўқимишли бўлса-да, ўзининг тўққай элининг тилида, қозоқ тилида ёзилган Абай шеърларига поққос тушунмади.

Бир вақт у Абай Пушкиндан таржима қилибди, Лермонтовнинг кўп шеърларини қозоқча қилиб берибди, деган гапга кўчди. У Абайнинг қозоқлар тўғрисида ёзган, ўз ичидан чиқариб ёзган шеърларига қулоқ солиб ўтириб, бу шеърларга аҳамият бермай, бошқа бир гапга кўчди.

— Қозоқларнинг энг яхши шоири Буқар-жиров эди! — деди, гўё уни Абайга тенглаштирамай, юқори ҳисоблаб ўтиргандек. Гапнинг шу жойи, яқинда Абай қозоқчага таржима қилган Криловнинг «Эшак билан Булбул» деган масалига мос келарди.

«Яхшигина куйлар экансан, фақат хўроздан бир оз таълим олсанг бўлар экан!» — дейди-ку эшак.

Ҳаромзода бўлса-да, Шуборнинг зийрак кўнглидан шу масала ўтди. У ўз ичида Абайни зўр шоир деб биларди-ю, йўли нотўғри, тўғри йўлда эмас, дер эди. Қозоқнинг жамики яхшиларини масхара қилар, «хори зорлари, фуқароси, камбағал қашшоқларига» кўп эътиқод қиладиган Абайни эса танқид қилиб, ёқтирмай юрарди. Унинг сўнгги пайтлардаги фаҳмлашига кўра, Абайни тўғри йўлга солиб, қозоқларнинг хон-тўралари-

ни, зўр қабилаларнинг яхшиларини, мусулмончиликни, шариат тариқатларини тараннум этадиган шоир қилиш керак эди. Шуборнинг фикрича, шунда Абайдан барча қозоқларнинг «яхшилари» севадиган шоир чиқарди.

Азимқон тўранинг ҳалигидай танқид бўлиши устига, Шубор Абайнинг бу тўрага ёқмайдиган хислатини ҳам маълум қилди.

— Сиз Буқорни яхши деяётирсиз-ку. Ана энди, бизнинг Абай ўша Буқор-жиров билан ҳам сузишиб, шохига илакетган бир томони бор!— деб Абайнинг машҳур шеърини айтиб берди. Қовоғини солиб, энсаси қотиб эштаётган тўранинг қулоғи тагида шанғиллаб, жўрт-тага баланд овоз билан айтди:

«Шўртамбой Дўлат билан Буқор-жиров
Шеърларининг бири ямақ, бири қуроқ!»—

деб, тўрага қараб қошини қоқди-да, нягини кўтариб қўйди.

Азимқон тўра шундан кейин Абай шеърларига қулоқ солишга барҳам берди. «У қозоқ хонларини яхшилаб мақтаган, ўз замонидаги қозоқларнинг камол топган шоири!»— деб Буқорни ўзининг худди шу кунги хонпараст, ҳокимпараст, бийпарастлик фикри билан табиатан яқин, нияти тўғри шоир сифатида кўкларга кўтариб, сўзлаб кетди.

Энди қандай ният билан эканлиги аниқ маълум бўлмаса-да, яна бир куни Азимқон тўра Элевни, Шуборни чақириб олиб:

— От эгарлатинглар, сенларни олиб, сафарга чиқмоқчи бўлаётирман!— деди.

Унинг нияти Кўксингирдан ярим кунликкина ердаги Шақпоқда ўтирган «Абайнинг ёнига бориб, салом бериб, дийдор кўришиб, суҳбатлашиб, таниб-билиб келиш» эди. Азимқон тўранинг эртаю кеч пинжидан чиқмайдиган, энг ишончли дўсти бўлиб олган Урозбекнинг ўғли Элев, тўранинг бу аҳдига чурқ этмай, бирор оғиз сўз қотмай, тезлик билан отларни ҳозирлатди.

Нонуштадан кейиноқ отга минган ўнтача киши, хушомадгўй навкарлар ўртасида келаётган Азимқон тўра Кўксингирдан чиқиши биланоқ Элев билан Шуборни, Азимбой учовини олиб қолди-да, бошқаларни олдинга солиб юбориб, холи қолганларидан кейин бир гапни бошлади. Гап Абай ҳақида борди. Тўра энди мана шу

Абай деган одамнинг сўзларини ҳам эшитди. Унинг ҳақида халқ оғзидаги гапларга ҳам кўп қулоқ солибди. Ҳозир ўзининг ўша Абай ҳақида бир қанча фикри бор. Кўп ниятларининг ростини айтса, ҳозир ўзи билганига кўра, Абайни яхши кўришдан кўра, танқид қилиб, нуқсонларини очиб, олишишга мойил кўринади.

Уни шундай фикрга олиб келганлар, сўнгги беш кундан буён унинг ёнида бўлган Шубор, Азимбой сингари Абайнинг ўз жигарлари бўлди. У Абай ҳақида Урозбойдан эшитган гапларига бир хил қарар эди. Ана энди Абайнинг ўз хонадонидан, жигарларидан бўлиб, унинг бор гапларини айтиб берган, ишини, хулқини ҳам, фикри-ниятларини ҳам баён этаётган Шуборларнинг гапини эшитган Азимқон, Абай билан англашишдан кўра довлашадиган. Шунга ҳозир Азимқоннинг ёнида келатган Тўбиқтининг ёш бўғин бошлиқлари, мана шу уч отга минган азаматлар нима дейди? Ичларидаги бутун сирларини очиб, ҳақиқатини гапирганда нима дейишди? Абайнинг айби кўпми, яхшилиги кўпми!? Мен унинг билан сўзлашишим учун, шу ҳақда қўлимга дастак бўлгудек аниқ, салмоқли далиллар келтириб беринглар, деди. Ёнидаги ҳамроҳларини шу зайл ўйлаб кўриб, сўзлашга юмшади-да, тўранинг ўзи қолган узоқ йўл давомида индамай қулоқ солиб келди.

Даставвал Шубор гап бошлади. Сўнгги олти-етти йил мобайнида Абайдан унинг кўнглини жуда совутган ишлар бор экан. Ушаларни гапирди. У: Семей шаҳридаги, у томон билан бу томонга ўнта мачитнинг, беҳисоб мадрасаларнинг уламолари, эшонлари, имомлари, халфаларини Абай ўзига қарши ёв қилиб олган экан. Бу ҳақда у икки хил далил келтириб гапирди. Биттаси, вабо устида мусулмон имомлари ўртасида туғилган низолик ҳақида. Иккинчиси, худди мана шу Урозбойларнинг унашиб қўйган қизини, тегли-тахтли овулнинг таъзиядор бевасини, отасиз, элсиз, теги-тахтининг тайини йўқ, сўққабош бир қашшоққа Абай олиб бериб, қочириб юборибди. Уни олиб боргач, шаҳардаги рус улуғларига ҳимоя қилдирибди. Шундай қилиб, қозоқларнинг, халқнинг урф-одатини, ота-бобо йўлини буздирибди. Ўша безори ёшларни мусулмончилик, шарият йўлидан ҳатлаб, бало бошлашга ундабди.

Шу ишларнинг иккови ҳам шаҳардаги барча устоз — имомларни, отоқли аъёнлар, катта савдогар бойларни,

қисқаси, шаҳардаги «қозоқ халқининг жамики қаймоғи» бузибди-да, ноумид қилибди». Шубор айниқсз шу; ни кечира олмас экан.

Азимбой сўзлаганда: Абай саҳродаги ғиж-ғиж деҳқон, пичанчи, оби-ёвғонни зўрға ўтказадиган жотоқ-сатоқ деган, фуқаро-суқаро деганларга қайишадиган бўлибди. Ушалар учун неча марталаб элнинг бўлислари, ҳожилари, бой-боёнлари, тегли-тахтли яхшилари, ҳатто ўзи билан туғишган Азимбой, Такежон, Мойбосардек жигаргўша яқинлари билан ҳам мудом чавоқлашишдан, ёқа йиртишдан ҳормас экан. Шунинг учун бўлис бўлиб юрган Азимбойнинг айтишига кўра, бу кунларда у бийлаётган бўлисда нима кўп? Уша Абайнинг гулғуласи билан авзойи бузилган чорикор-мардикорнинг, камбагал-қашшоқларнинг даъвосидан, арзи-додидан кўп нарса йўқ экан.

Ҳамма гапни кўзлаган нишонига тўғрилаб, ҳисоблаб, салмоқлаб кўриб сўзлашни ўзининг ҳийласи, одати қилиб юрган Урозбойнинг ўғли Элев, эндиғана гап бошлади. У аввал сўзлаган икковининг сўзига зеҳн солиб, англаганларини гапига асос қилиб, керагига яратди.

— Утган гапларни қўйиб, Абайнинг мана шу кўкламдан бери юз берган феъли-атворинигина айтай-чи!— деб сўз бошлади. Унинг гапидан маълум бўлишича, Урозбойнинг кўкламда лашкар тўплаб, Кўкен элига ҳужум қилгани Азимқон тўрага кўп маъқул тушган экан. Бу ишни ўнг-тескари бўлса-да, ғайрат, жасурана ҳаракат, самарали ғазаб деб билар экан. Эл бўладиган элнинг бошлиғи бўлгудек эр-азаматнинг қўлидан келадиган кескин ҳаракат!— деяп экан.

Абай бўлса шу масалада бутун Тўбиктининг бор яхшиларига қўшилмай, қайсарлик қилиб ўтирган экан. Ҳатто бу икки иниси, бир туғишган акаси Такежон билан ҳам Кўкен элига ҳужум қилингандан буён айниқса зидлашиб, ғазабига олиб кетибди. «Экинчи-тикинчи» «меҳнат аҳли юнош» деган бўлиб, «мен ўшаларга тилакдошман», деб ўтирган экан. Урозбойни «ҳолини билмайдиган ҳовлиқма» дебди. Ҳозирги замон, илгариги зўрлик, босқинчилик замони эмас. Энди тузалиб келаётган замон. Орқага қараш керак эмас, олдда бўлажак яхшиликка интилиш керак. Эски босқинчиликлар, қора қозоқ йўлини қувватлаш, бу кунларда садақа қилиб юбориладиган феъл-атворлар!»— дер экан.

«Элнинг бор яхшиларига элдаги бутун фуқаро, пу-
т-ю хуни йўқларни ўчакиштириб, гиж-гижлатиб ўти-
ибди!»— деди.

Тўра учовининг ҳам гапига қулоқ солиб келди-да,
иттагина савол бериб:

— Бўлажак яхшиликка дейди, у нима дегани, ким-
ан эшитибди, қаердан кутаётган яхшилик экан? Буни-
яни билдиларингми?— деди.

У ҳақда Шубор яна батафсил гапириб берди.

— Бу ҳақда Абай қозоқларни айтмайди. Ҳу ўша
Россияни айтади. Келажакда, озгина вақт ичида Рос-
сияда бир яхшилик бўлади. Бу тузум ўзгаради, бошқа
ўлади!— деган гапни ҳам кўп гапиради!— деб бошлади.

Тўра яна қаттиқроқ қадалиб:

— У кимдан чиққан, қаердан чиққан гап экан, ўша-
ни айтадимми?— деди.

Шубор бу жиҳатини ҳам тўрага англата билди.

— Э-э, Абайга бу гапларни айтадиган, нчки Россия-
дан ҳайдалиб келган ҳар хил дўстлари бор-да!— деб
Азимқоннинг яна бир заҳрасини учирди. Шубор аввал
Михайловни айтиб берди. Ундан кейин, сўнгги саккиз-
гўққиз йил мобайнида Абайнинг фикрию зоти мутлақо
бошқа бўлган, Павловдек дўсти борлигини маълум қил-
ди! Азимқон бу гапларнинг ҳаммасини эшитиб бўлга-
нида йўловчиларнинг олди Абайнинг овулига етиб қо-
лишган эди.

Энди тўра тўсатдан айниди. Дағал товуш билан
«Элев!» деди-да, лабини тишлаб, хўмрайганича қалин-
қалин қовоқларини солиб:

— Мен айнидим! Чақир анави олддагиларни. Бор-
майман ўша Абайнинг олдига! Мен салом беришга ар-
зийдиган Абай эмас экан. Бўлди, қайт ҳамманг, деб ос-
тидаги отининг бошини қаттиқ тортиб, орқасига қай-
рилди.

Тўранинг қарори ўзларини ҳайратда қолдирган, тў-
сатдан қилинган қарор бўлса-да, Элев билан Азимбой
ичларидан қувонишди. Иккови овозларининг борича ба-
раварига бақиришиб, қамчилари, тумоқларини тўлга-
шиб, олдинлаб кетган етти-саккиз амалдор йўлдошла-
рини тезгина қайтариб олишди.

Уша кун кеч кирмасдан, Азимқон тўра Абайнинг ол-
дига бормай, Кўксингирга қайтиб келди. Урозбой ўғли
Элевдан Азимқоннинг бугун айтган гапларини, Шубор

билан Азимбойнинг жавобларини сўраб қониққан эди. Кейин Азимқоннинг Абайни камситиб, айблаб, унинг олдига боришдан айниганини аниқ билганида, Урозбой ўтирган жойида қарор тополмай, шодланганидан иргншлаб кетди. Дам ёнбошлаб, дам ирғиб ўтириб, дам типирчилаб, остидаги той тери пўстагидан силжиб тушиб кетди.

Узи билан холи ўтирган ўғли Элевнинг кўз олдида терисига сиғмай қувонди. Шундан икки-уч кун кейин Қўнғир Кўкшенинг ҳозирги бўлиси Саменни Урозбой ёнига олди. Ерлари чап бўлгани билан бу иккови бир отадан тарқалган эди. Уша Саменнинг бунга айтган бир сирини ва ўзининг ҳам ичида ётган бир катта дилсиёҳлигини Урозбой эндиги дўсти Азимқон тўрага изҳор қилиб, маслаҳат сўрамоқчи бўлди. Иккови Урозбойнинг катта уйига Азимқоннинг бир ўзини чақиртириб олиб, уч киши бўлиб ўтиришиб, ҳозирча қисқа қилиб, унча очилмай туриб Азимқон тўрадан маслаҳат сўрашди.

Яна бир ўн беш кунларда Орқат деган жойда Семейнинг ўязи Маковецкий Шербешнай сиёз чақиради. Унда Уоқ билан Тўбиқтининг кечаги можораси текширилади. Тўбиқти билан Уоқ ерининг чегараси тасдиқланади.

Уоқ Семей уездининг кўп бийларидан тарафдорлар йиғаётир. Азимқон тўра шу ерда, кўпчилик олдида мақтаган «Урозбой босқинчилиги ҳам» ўртага ташланади. Хўш, энди ҳозир, «ўзганинг йўли бир бошқа» деб келиб Урозбой Азимқоннинг ҳузурда сўзлаётган гапининг оғир тугунига яқинлашиб келди.

Эндиги гапи: «Жароҳатнинг каттаси ўша бўлай деб турибди. Абай мени емириш учун уоқларнинг гапини қувватлайдиган кўринади. Агар қувватласа, Тўбиқтининг ичидан менга қарши далил чиққанида. Мени айбловчи, ҳатто Тўбиқтини айбловчи уоқлар эмас, улур эмас, Тўбиқтининг ўзи бўлганида. Ушанинг ичида, аиниқса Абайдек, қиргаю даштга номи баравар тарқалиб турган одамнинг гувоҳ бўлгани. Элдаги бор яхшиларнинг оёғига шу тушов бўлаётир. Яна бир дардибедаволиги, Абай Тўбиқтини «зўрлик қилувчи» деб ўзи айблаб чиқса, атрофида ўтирган мана шу Семей ўязидаги Сибон, Керей, Буро, Матой, Уоқ, Найман — ҳаммаси гапни бир жойга қўйиб, таппа ташланади. Шундай қилиб, Абай Тўбиқтининг яхшиларини ириган»

ирганларга тушовлатиб йиқитдирмоқчи. Шунинг билан у, эски одатини қилиб, ўзига «одил» деган ном олоқчи. Буткул қозоқларнинг «ғамхўри» дедирмоқчи. Айниқса, кўзи ёшликлар, фуқаро қозоқларнинг ҳойиси» деган номга эришмоқчи. Лекин, кўриб турибсан-у, ҳаммамизга, қозоқ йўл-йўриғига, эл яхшиларининг ирлиги — баракатига қасдлик қилиб ўтирган Абай-ю! Хўш, бунга нима қилсак раво? Эртага Шербешнай-а ҳаммамизни қулатиб бериб, юмалоқ-ёстиқ қилиб, ир ерга тикиб кетса, нима қилиш керак шу Абайни!?» — деди.

Самен Абайга Урозбойдан бадтар ўч бўлган бўлишинг биттаси. Унинг ўз ҳисоблари етарли бўлса-да, ҳоир гап унда эмас, Урозбой айтган гапда. Энди у ҳам ўзи тенги ёш тўрани «оғака» деб ялиниб:

— Тўғри маслаҳатингга қўшни бўлиб кўниб келдик, оғака! Эндиги раҳбарим, асл тўрам! Нима десанг ўзинг-ийт! Қандоқ қилайлик шу Абайни?— деди тикилиб ўтириб.

Тўра Абайга нисбатан энди танқидчигина эмас, ўчакишиб олган жазоловчи ҳисоб. Аямайдиган душман қолига келиб, гезарган қовоғидан қор ёғилиб турибди.

У жавобини чўрт кесиб, қисқа қилди. Муштуми билан қилтаноқдек мўйловини силаб ўтириб, казо-казо икки безорига, уларнинг ўзидан ошиб тушадиган, буларнинг хаёлидан аллақанча ўктам бўлган бир балони бошлади.

— Шунақа бўлса сўзнинг нима ҳожати бор? Ҳамма гап тамом бўлган, бутун йўл тугаган-да! Шундай чора тополмайдиган Урозакангми?! Унинг нимасига койиб, хуноб бўлиб ўтирибсизлар? Бундай ишнинг гапитили биттагина бўлади. У тилни Урозаканг ўқитган ҳам, ўқитган ҳам. Абайни мулла қиладиган ҳам ўша Тушчикўлда қилинган, жасорату, қора чўқмор-да! Ушанда ҳам тийилмай, айиқлик қиладиган Абайни кўриб қўярман! Уқдиларингми?— деганида Урозбой билан Самен ҳам ҳайрон бўлишиб, ҳам шодланиб бир-бирларига қарашди. Бор гапга тушунишиб, индамай бош иргашди. Тиқатиб товуш чиқармай «ҳ» дейишгандек гапни бас қилишди.

Шу кеча Азимқон тўра хаёлига келмайдиган машъум ишга ўз қўли билан сиртмоқ берди.

Орқат бу атрофдаги тоғларнинг кўпчилигидан фарқ қилади. Ҳажми чоғроқ ёлғиз тоғ бўлгани билан тик қоялари, баланд жар тошлари кўп. Тоғ сиртидаги сийрак тошлари жуда чиройли, лекин чиқиш қийин тоғ. Мана шу Орқатнинг энг баланд чўққиси — тик, йилтироқ қоя тоқчаланиб, осмонга кўтарилиб, ажойиб манзар ҳосил қилган. Ўша қоянинг баланд чўққисидан пастига атайлаб йўнилган извошга ўхшаш бўлгани учун «Куйме-тош» деб аталади.

Ҳозир Куйме тошнинг шарқ томон бағридаги Кўп деган кенг қўнига яна кўп бўз уйлар тикилган, катта бир йиғилиш кетаётир. Кўпа кенг ўтлоқли, секин оқадиган сувларга сероб, тиниқ булоқли ва тоққа туташиб борадиган жойларининг кўпчилиги, тол, терак, ям-яшил, чиройли ёш ўрмон. Бу ерларда ҳам бугун тикилган бўз уйлар овулнинг, якка хонадонларнинг уйлари эмас. Камдан-кам бўладиган, ўзгача кўпчиликка атаб тикилган уйлар. Уйларнинг сони анча, эллик-олтмишдан ошади. Баъзи ерларда шу уйлар зич ҳолда бир ерга тикилган бўлса, баъзи жойларда, ўлка бўйидаги ўсимликлари ингичка тортган ерларда икки қатор қилиб, узунасига тикилган.

Уртадаги бир тўп оқ уйларга яқин тошлоқ тепада, Кўкен бўлисидан шу йиғилишга келган уч-тўрт киши ўзаро суҳбатлашиб ўтиришди. Буларнинг ичида Бўстон, Қулжатой, Энгсебойлар ҳам бор. Бу учови шу ерда ўтирган олти-етти кишининг ичида кўпроқ сўзлашаётир, афтидан руҳлари кўтаринки кўринади.

Ҳу ўша, анчагача чўзилган тўс-тўполоннинг шоҳиди бўлган Тушчикўл бошидаги кечада, Бўстон қаттиқ майиб бўлган экан. Ҳозир унинг ўнг қўли майиб бўлиб қолибди. Бармоқларининг учи қурий бошлабди. Забардаст қўли синиб, қисқароқ бўлиб қолибди. Лекин ҳозирги кайфиятидан Бўстон унча ташвиш тортаётганга ўхшамайди. Қулжатой ҳам пахмоқ қора соқоли, қуюқ мўйловлари оғзини бекитиб тургани билан, гапирганда, кулганда олдинги тишларининг ҳаммаси тушиб, ўпирилиб кетганлиги пайқалади.

Буларнинг бугунги йиғилишга келишдан мақсадлари ҳам, ўзлари кечирган, ўз бошларидан ўтказган оғирликнинг, «асосий чиқимнинг» даъвогари бўлиш. Булар

нинг ҳаммаси ҳам маълум бир қарорни шошилиб кутиб ўтиришибди. Уша гаплардан асосли бир қарор чиқартирадиган одам бор. Бугун ўша одам сўзлайди, дейишаётир. Нима дейди, қандай ҳал қилади. Шу жиҳатини кўнгилларида гўё бир давондек ҳис қилаётган Бўстонлар ҳалиги «келади» дейишаётган одамни сабрсизлик билан кутишаётир. Яқин ердаги тепаликка чиқиб ўтиришганда ҳам «ўша керакли одам келадими» деб кўз тутиб ўтиришган эди.

Орадан бир оз вақт ўтса-да, у одам келмай, кечикаётир. Ўтирган озгина киши эрмак учун ундан-бундан гап бошлаб, гурунглашиб ўтиришибди.

Бир вақт Энгсебой ўзининг тенгдоши Қулжатойга қараб, ўнг қўли билан Куйме тошни кўрсатди.

— Қулжатой, сен «ботирман, жасурман» деяверасан. Қани, ўша Куйме тошнинг тепасига чиқар эдингми. Ушанга одам боласи чиқмаган дейишади-ку. Элдан ўзиб, танҳо ўзинг бир чиқиб кўрсанг, нима қилади.— деб ҳазил қилди.

Қулжатой шунга яраша Энгсебойни тегажоқлик билан эрмак қилди.

— Мени Куйме тошга чиқариб, яна бир бўрон номини олдирай деяётирсан-ку, а,— деди.

Бўстон билан Энгсебой Бўрон деган кишини эшитишмаган экан. Бараварига Қулжатойдан ўшани сўрашди. Энди Қулжатой ўпирилган оғзини илжайтириб, Куйме тошга қараб қўйди-да, бир ҳикоя қилиб берди.

— Тўбиқтида бошқа кишилар билан бирга ёлғончилари ҳам элдан ўзгача эмасми! Мамай деган уруғининг одам айта олмайдиган ёлғонларни гапирадиган, Бўрон деган кишиси бўлган. Уша айтган экан: «Тонг сахарда Куйме тошнинг энг тепасига ёлғиз ўзим бир чиқиб, дунёни кўрай дедим. Уҳў бошига чиқиб олиб, атрофга кўз ташласам, оламда кўринмайдиган ер йўқ экан. Ҳўв ўша Семей шаҳри оёғимнинг остида қолди» дейиши биланоқ Қулжатойга қараб, қизиқиб қулоқ солаётганларнинг ҳаммаси дув кула бошлашди. Қулжатойнинг ўзи ҳам бўлиқ, барваста елкаларини дириллатиб, кулганича ҳикоясини давом этдирди.

— Семей оёғимнинг тагида қолиб, тикилиб қараб турсам, шаҳардаги наMATфуруш Сейсеке деган бой ўз ҳовлисида, бомдод намозига таҳорат қилгани жез обдастасини кўтариб, ҳожатхонага кетаётган экан. Шун-

дай қилиб Бўрон, мана шу Орқатдан ўзларингга маълум бўлган юз эллик чақрим ердаги Семейнинг бойини ҳам кўриб, қўлидаги обдастасини ҳам пайқабди. Кейинчалик ўша Бўронни кулги қилиб тўқилган шеър ҳам борку,— деди-да, бир банд қизиқ шеърни айтиб берди.

Куйме тошнинг бошига Бўрон чиққан,
Қозоқдан ёлгон гапда ўзган чиққан.
Ундан сўнг Куйме тошга чиққан жон йўқ,
Осмонда га-ғувлаган қирон чиққан,—

деган гап бор эди.

Бўстон билан Энгсебой Қулжатойнинг ҳикоясидан хурсанд бўлиб, хўп кулишди. Энгсебой ҳали ҳам аскияга олиб, Қулжатойга тегажоқлик қилди-да:

— Тўбиқтидан Бўрон чиқса, «Қирқ уйликдан Қулжатой чиққан»— деб биз ҳам шеър тўқийлик. Кейингиларга афсона бўлсин. Сен ҳам мана шу бекор ётган кунларда бир чиқиб кел-чи ўшанинг тепасига!— деди, яхши кўрадиган тенгдошини сўзлатгиси келиб.

Қулжатой гапни бошқа ёққа бурди.

— Қулжатойни Куйме тошга чиқариб, мартаба топдириб нима қиласан. Тўбиқтининг Урозбойдек зўравон — безорисини енгдирибоқ мартаба топдирсанг-чи. Бу галги бизнинг чиқсак чиққудек, орзу қилсак қилгудек чўққимиз ўша эмасми. Эси паст, жин урган-эй,— деб қўйди.

Эндигина рўпарадаги ям-яшил давонга қараб қўйиб ўтирган Бўстон ўртоқларига ҳозир пайқаган бир ишини барала айтиб:

— Йигитлар! Ҳу анави бир тўпни қаранглар-чи! Ўша томондан келади дейишган эди! Ўша беш-олти киши ҳалиги бизнинг мана шу сиёз кутиб турган одам эмасми! Қиёфасидан, кўринишидан бу ўша бўлса керак! Юринглар, ўртадаги уйларга борайлик, ўша томонга қараб кетаётирку!— деб ўрнидан тура бошлади.

Булар келаётган гуж тикилган катта уйлар ўртача эди. Худди шу уйларда Семей ўязи Маковецкий турганди. Ёнидаги уйларга унинг билан бирга келган, саҳро бўлисларини бошқарадиган иккита крестьянский начальник тушганди. Яна ўязнинг Сомолбек сингари тиломочи, маҳкама ходимлари, яна беш-олти стражниклар тушган эди. Ундан наридаги, юқорига қараб кетган уйларда, Семей областининг ўн беш-ўн олти бўлиси-

нинг одамлари бор. Пастга қараб тикилган уйларга Тўбиқтининг тўрт бўлисидан келганлар жойлашган. Юқоридаги уйларга Бўстон билан Энгсебойлар сингари Кўкен бўлисининг одамлари бор. Йиғилиш, Семей ўязининг барча қозоқ бўлисларининг «Шербешнай сиёзи» деб аталади. Орқатдаги «Шербешнай» ўзининг қарорлари билан кейин кўпчилик оғзига тушган, Маковецкий бошқарган бошқача бир сиёз бўлди. Одатда бундай Шербешнай сиёзда бир неча иш кўрилар эди. Бу сиёзнинг бўлса у сиёзлардан бошқача бир томони бор. Бу биттагина масалани, биттагина катта ишни кўриш учун атайин чақирилган. Бу ерда Тўбиқти билан Кўкен элининг ер жанжали кўрилади. Ушанга алоқадор бўлган, мана шу кўкламда юз берган катта босқинчилик, катта можаро текширилади. Маковецкий Семейнинг жондорони билан келишиб, мана шу Орқатда Семей ўязига қарашли ўн олтига қозоқ бўлисининг бошини қўшиб ўтирибди.

Дов-жанжал тўрт бўлисли Тўбиқти билан бир бўлисли Кўкен эли орасида бўлганда, буларнинг бир томони даъвогар, бир томони жавобгарлар. Уртадаги битимни, ҳукмни бошқа эллар ҳал қилади. Яна ўшаларнинг қарори, маслаҳатига қараб, энг сўнгги ҳукмни ўяз чиқаради.

Холис эллардан, Иртишнинг қуйи томонидаги беш бўлисли Басентйин, Найман, Буrolар келишган. Иртишнинг нарёғидаги, қарағай ичидаги қозоқ бўлиси — Белогочнинг одамлари ҳам бор. Булардан ташқари Иртишнинг саҳро томонидаги, Тўбиқтидан бошқа олти-етти бўлисининг эллари келишган. Албатта, «эл» деганда, ўяз крестьян начальниклари йиғиб ўтирганлар, ҳар бўлисининг подшолик қонуни йўли билан тайинланган бийлар назарда тутилади.

Булар овулнои бошига битта бийдан бўлганда, ҳар бўлисдан ўн-ўн бештадан бий бўлади. Ун олтига бўлисдан йиғилганда уларнинг сони икки юз эллик кишига боради. Ҳозир кўп уйларда ётганлар, ҳар тарафдан келган ўша бийларнинг иккитадан-учтадан қилиб жойлаштирилган тўдалари. Демак, Тўбиқти билан Кўкеннинг ишини тергов қилиб, ҳукмни ўша бийлар чиқаради.

Энди сиёзга келган даъвогар тарафлар билан жавобгарлардан бошқа шу ерда юрган одамларнинг ҳаммаси биладиган бир масала бор. Масалан: қайси та-

рафнинг тилакдоши кўп, эрталабдан кечгача ҳамма ўша ҳақда сўзлашиб, санаш билан шуғулланмоқда. Бийларнинг кўпчилиги Кўкен томонидами, Тўбиқти томонидами? Ушани аниқлашнинг пайида. Ҳали ҳукм, қарор чиқа қолмагандан кейин, бу ҳақда ҳеч ким аниқ билмайди. Умуман, четдан қаралса, Тўбиқти зўравон, серҳужум ва ўғрилари, баримтачи-босқинчилари кўп безори эл. Уни қирдаги элларнинг ҳаммаси билишади-да, Тўбиқтининг ғаламуслари жанжалчиларидан қаттиқ нафратланиб, ёмон кўришади. Айниқса Кўкен, Семейтов, Белоғоч, ўрмон бўйидаги меҳнаткаш, деҳқон, ишчан эдлар бениҳоя жирканиб ҳазар қилишади. У бўлислардаги беозор халқнинг оғзидан Абайнинг:

«Эл ғаламуси Тўбиқти,
Кўп муттаҳамга мўлиқди!»—

деган гаплари тушмайди. «Тўбиқтининг сирини очаман» дегувчиларга қарши ҳамиша Тўбиқтининг ўзидан чиққан яхшининг гапи «пўрт учирадиган» далил бўлади.

Бу томонидан қаралса, Тўбиқтининг тилакдошлари оз. Кўкенга кўмаклашувчилар кўп бўлса керак. Уша элларнинг майлига кўра бийларни алоҳида-алоҳида олиб қаралса, Тўбиқти томонида эллик-олтмиш бий қолади-да, бошқа юз етмиш, юз саксонга яқин бий бир томонга оғиб кетиши мумкин. Лекин шундай бўла қоладими?! Бий деганлар Абай айтганидек «отнинг сағрига, туянинг ўркачига» суяна берадиган, субутсиз кишилар. Уларнинг яна бир сир бор. Қайси бўлисда бўлмасин иккита устуннинг зидлиги бўлади. Шундай экан, ҳар бўлисда икки томоннинг, икки тарафнинг бийлари бўлади. Ушаларнинг қайси бири энди қай тарафга оғиб кетишини билиш ҳам осон эмас.

Яна бу гапларнинг ҳаммасининг тагида бийлар учун тортишаётган, қаттиқ жон талашаётган ивир-шивир гаплар жуда кўп. Тергов ҳали бошлангани йўқ, лекин Тўбиқтининг Урозбойи билан эллик киши бирга келган. Ундай ташқари Азимбой, Самен, Жанатой сингари бўлислари билан ўнтадан, йигирматадан бўлиб келишган сўзамол, излагани можаро бўлган тўда бошлиқлари — амалдорлари бор. Ушаларнинг ҳаммаси ҳам мана шу уйларга жойлашган. Барча бийлар билан улар ётган уйларнинг атрофида, пойдеворида ҳар кеча қоронғини парда қилиб, кўп гаплар, тортишувлар боради. Бу ерда

«отнинг мойи», «туянинг ўркачи» эмас, кам деганда туя аталса, тулки билан ютилади. От оғзига олинса боши бутун кетади. Пул, молу мулк «енг ичида» кўп йўллар топиб юради. Бударнинг отини, асли номини айтганда «орию виждонини пуллаб» келажак тарозига, тортишувга жон отаётган ҳолатни билдиради.

Ҳали Бўстонлар кутаётган одам, мана шундай тўданинг ичига келади. У келажакда бўладиган ҳукмга ўзининг асосли «қатъий гапини» айтадиган одам. Унинг гувоҳлигини талаб қилган жафо кўрган Кўкен томони. Ушанинг гувоҳлигини эшитишга ундаб, ўшанинг гапига қараб ўзларининг қарорини, қай томонга ён босишини белгиламоқчи бўлиб ўтирган кўп бўлисларнинг ҳали қай томонга ўтиши номаълум бўлган кўп бийлари. Буларнинг ҳузурига келадиган ўша гувоҳнинг гапи ўяз Маковецкий билан иккита крестьян начальнигига ҳам керак. Даъвогар Кўкен бўлисининг кўп приговорлар берган беҳисоб эли, фуқаролари бўлса, ўзларининг ҳар бир ариза-приговорларининг ичига шу одамнинг отини ёзишибди.

«Бизнинг сўзимиз тўғрими, Урозбойники тўғрими? Шунинг ҳақиқатига аниқ кўзи етадиган одам ўша, ўшани гувоҳликка тортамыз!»— дейишибди. «Сабаби — у, одам Кўкен билан Тўбиқтининг ер даъвосини аввалию охиригача, таг-туғи билан биладиган одам!»— дейишибди.

Бу жиҳатларининг ҳаммасининг устига ўша бўлажак гувоҳ — Тўбиқтининг ўзидан чиққан одам. Бу иш жафо чеккан Кўкен элининг, ё мана бу гувоҳга ишонишини кўрсатади, ёки эл бўлиб, уни синашга, ҳақиқатни очишга аҳд қилганини билдиради. Тўбиқтиликлар учун ҳам бу одамнинг гувоҳлиги бўйин тўлғаб бўлмайдиган иозик масала. Евлашаётган душманнинг гувоҳини ўз ичингдан талаб қилса унга қандоқ қилиб, нима деб қарши бўла оласан! Бу ҳақда «мана шу гувоҳ гувоҳлик бермаса экан» деб айтишга энг аввало Урозбойнинг ўзининг оғзи бормайди. «Қандай бўлганда ҳам Тўбиқтининг» номусини қўлдан бермайди. Биз айтган ердан чиқади. «Ўз элини ётларга йиқитиб бермайди» деб бир ўйлашади. Булардан ташқари яна бошқача, машъум бир фикрлари ҳам бор. Агар Тўбиқтини ёқалашиб турган ёвига йиқитиб берадиган бўлса, унда Тўбиқтин элидан ўзини ўзи бегона қилиб чиқаради. Ўққа тутиб

бергани бўлади. Хўш, мана бу гувоҳ худди шу бугун, мана шу ишга қадам қўядими, йўқми, уни ҳам кўрар-миз!— дейишади.

Шундай қилиб, у одам ўзининг оғзига тикилган кўп кўзларнинг синовчи назаригагина эмас, қадалиб турган кўп найзаларнинг ўртасига тушади. Танасига жароҳат етказмай, ор-номусга доғ туширмай ҳалоллик билан, омон ўтиши шарт. Шу сингари оғир, чигал тугунга бугунги ихтиёрсиз сафари олиб келган гувоҳ ёнидаги беш-олтита ҳамроҳи билан даставвал Сомол тиломочнинг уйига келиб тушди. Тумонатдек кўпчиликни ғалаговур қилдириб:— «Келди, келди» дедирган, ўша кўпчиликка ўзини чиндан ҳам кўп кутдирган гувоҳ — Абай эди.

Сомолбекнинг зоти қирғиз. Семей шаҳридаги бор қозоқ тиломочлари, майда чиновниклари, умуман «қора таёқ» дейиладиган тўлнинг ичидаги беозор, дуруст одам. Абай унга: «ўтирган ўрни одамни бузадиган жой бўлса-да, ўз ҳолича ўзини дуруст олиб юради» деб ҳисоблайди. Унинг уйига тушишининг сабаби, Абай аввало, ўзини мана шу сиёзга айтдириб келган ҳокимларнинг нима дейишини билмоқчи эди. Тўбиқти билан Уоқининг икки тарафлаб, устма-уст келишиб, шу ҳақда сўзлашувчи кишилари билан учрашишдан Абай тортишиб келди. Аввало ўзининг сўзи «кимга керак?», «нега керак» яна «салмоғи қанчалик бўладиган жиҳати бор?» Шуларни билиб олмай туриб, олишаётган ҳар икки тарафнинг бирорта кишисини кўриш бунга кераксиздек, лозим эмасдек туюлганди.

Сомолбек табиатан кам гаплиги, камтарлигига бориб, Абайга очилиб кўп гапларни айтмади. У «билганим фақат шу» деб айтган гапи: «олишаётган ҳар икки тараф ҳам Абайнинг гувоҳлигини талаб қилаётир. Уяз билан крестьянский начальникилар ўша икки тарафнинг аризасига биноан, Абайнинг сўзини эшитиш зарур дейишибди. Бироқ, уларнинг ичларидаги асли мақсадлари нима эканлигини Сомолбек билмайди. Унинг фикрича, қандай қилиш кераклигини Абайнинг ўзи билса керак. Яна ўша ўзига муносиб кўринган одатдаги йўли билан гувоҳлик бериш Абайга лойиқ бўлар!»— деб, маслаҳатомуз қилиб гапирди.

Гувоҳлик бугун эшитилмайди. Эртага қолдирилди. Тушга яқин Абай Сомолбекнинг уйдан чиқиши билан,

ўйлаганидек, атрофини қуршаб, ёлғиз сўзлашишни ўтинаётган кишилар, қадам босган сайин орта берди. Шунинг билан бугунги ярим кунни ва ўша кунни кечқурун, ярим кечагача бўлган вақтини Абай кўп кишилар билан ёлғиз-ёлғиз сўзлашишга берди.

Тўбиқти билан Уоқнинг амалдорлар тўдасидан фақат битта-биттадангина киши билан сўзлашди. Ўшалардан кейин Абайга кўп илтимос қилаётган одамлар, кўкламдаги жанжалда қаза кўрган, жафо чеккан, ҳатто ўшандан кейин, шўри аримай қўйган одамлар экан. Буларнинг бир хиллари — Бўстон, Қулжатой, Энгсебойлар сингари, Кўкен томонидан ўша ҳужумда калтак еб, майиб бўлиб қолган одамлар. Тўбиқтининг ҳам ҳар уруғи отлантириб юборган, кэга яқин кишининг ҳозир ўнтача одами шу Бўстонларга ўхшаб, ўзларининг кулфатларини арз қилишди. Буларнинг орасида қовурғаси синган, қўли синган, юз-кўзи оғир ярадор бўлиб ёки кўзи чиққан майиб-мертиклари келишганди. Булардан ташқари ўзлари йўқ бўлганлари учун ўша жангда асир тушиб қолган, ўн уч одамнинг ёлғиз кекса онаси, алжишга етиб қолган қари отаси, оч-яланғоч бўлиб қолган хотини ёки етимсираб, кунини кўра олмай, хайр тилай бошлаган ёш болалари келиб Абайга ҳолаҳволларини айтишди.

Бугун ярим кечагача овқат ичмай, йўлдан келиб дам ҳам олмай, бирор уйга ҳам кирмай, қоронғи даладаги кўп уйларнинг орқасида ёлғиз ўзи қимирламай ўтириб, Абай кўкламдаги ғалаённинг бетинчлигини бошдан кечирган, азобини чеккан нуқул камбағал, қашшоқлар, шўрлик-бечораларнинг ҳолаҳволларига қулоқ солиб чиқди.

Эртасига Абайдан олдин гувоҳликка яна бирор киши ўтади-да, тушга яқин бориб ўяз билан ғала-ғала бийларнинг мажлиси Сомолбекнинг уйидаги Абайни чақиртирди.

Ҳозир Абай ўязнинг саккиз қанот уйига қараб кетаётганда кечаги Бўстонлар сингари ташқарида юрган барча халқ тепалик бошидан, узоқ-узоқдаги уйлардан, булоқларнинг бошидан, тол, теракларнинг орасидан қарашганларича чиқиб, ёпирилиб кела бошлашди. Абай остонадан ҳатлаб ўяз билан бийлар ўтирган катта уйга кирганида, ўша уйни неча юздан ошиқ қора халқ қуршаб келиб, босиб кетди. Абай билан кетма-кет кира

оошлаган тўплар ҳам бор эди. Стражниклар, чопарлар Абай билан биргалашиб кираётганларни тўхтатолмай қолишди.

Энди Абай уйдаги улуғлар билан қозоқларнинг ҳар тарафдан келган, ҳар хил нусхада кийим кийган ҳокимлари билан саломлашаётган эди. Лекин шу чоғ уйга тўхтовсиз текилиб келаётганларнинг ўпир-тўпири билан говур-гувуридан сўрашаётганларнинг товуши ҳам эшитилмай қолди. Абай ўтиргудек жой ҳам қолмайдиган кўринади.

Икки томон бўсағадап тўргача чордона қуришиб сиқилишиб ўтирган, кўкракларига нишонлар тақишган бўлислар билан бийлар бирдан ўязга қарашди. Ўяз ёнидаги Сомолбек билан начальникларга бир-икки оғиз сўзлади-да, ўрнидан ирғиб туриб, бир фикр айтди. Сомолбек унинг гапини кўпчиликка етказганида, йиғилиш бошқа жойда ўтказиладиган бўлди.

«Бўз уйга сиғишмайдиган бўлганлиги учун ҳозирги йиғилиш ташқарида бўлади. Ҳамма қайтадан эшикка чиқиши керак» — деди. Ўязнинг ўзи навкарларини эргаштириб, эшик томонга қўзғалди. Шунинг билан сиёзнинг бошланиши бир соатча тўхталиб қолди.

Иссиқ куннинг соясиз ўтига чидаш ҳам осон эмас. Шунинг учун бўлислар ўязга хушомадгўйликни ошириб, яқинроқ тикилган беш-олти уйнинг ўртасига намат, гиламлар солишди. Тепасига катта каноп чодир тўсиб соябон қилишди. Уйдаги стол, стулларни ҳам шу ерга олиб чиқишди. Сайхон жой, кўп бийлардан неча бор кўп бўлган халққа лиқ тўлди. Ўтиришга жой қолмаганлар типпстик туришди. Уй уйларнинг орасига сиқилишиб, баъзи уйларнинг ичига кириб олиб эшигидан қарашаётган одамлар тирбанд бўлди.

Абайнинг гувоҳлик бериши бошланадиган пайг келди. Энди тумонатдек халқнинг хаёли ҳам, кўзи ҳам Абайнинг ўзидалигини, яхши умид билан ишонганини Абай аниқ билиб турибди.

Қозоқ йўл-йўриғи билан ўтказиладиган кўп йиғилишларда сўзлашга ёшлигидан одатланган Абай бу йиғиндан ҳам тортиниб турмади. Лекин умрида худди шу гал қаттиқ ҳаяжонга тушиб, қийналадиганга ўхшаб турибди. Сиртдан, атрофдагилардан, кўпчиликдан ўнғайсизланиб, ҳаяжонга тушадиган эмас. Одатда гувоҳлик бериш осон-да, бий бўлиш қийин. Бундан аввалги бирқан-

а йиғилишлар Абайга бугунгидан бир неча ҳисса оғир бўлса керак эди. Унда бу ўнгми, тескарими ҳукми чиқариб, чигал тугунни ечар эди. Ақли, обрўйи, номи, борлиги билан жавобгар бўлар эди. Лекин ўшандай пайтларнинг ўзида ҳам Абай худди ҳозиргидек сиқилган эмасди.

Ҳаёт юксалишини анчагина бошиб чиқиб Абай, энди этрофга кўз ташлаб, ўтган билан кетганга, бугун билан селажакка ўз кўксидаги билганларини, чинини айтмоқчи. Бу йиғилганларга айтадиган эндиги сўзига Абай бошқача, ўзгача бир аҳд билан келган. Ўзининг тушунтасига кўра ҳозирги Абай анави ўтирган, хўмрайиб қараётган, ягона кўзли Урозбой ҳузурда тургани йўқ, Икки юз эллик нишон бўйниларида осилиб турган, орномуси ҳам, одамгарчилиги ҳам савдо қилина берадиган қанча-қанча бийлар ҳузурда ҳам тургани йўқ. Қона бера, Абайнинг сўзларини хатга тушириб олай деб ўтирган улўғлар ҳузурда ҳам тургани йўқ. Абай ҳозир ўзини ўз замони билан юзма-юз келиб турган одамдей ҳис этади. Бир ҳисобдан ота билан бола бўлиб сўзлашмоқчи. Яна бир жиҳатдан ўзи ота бўлиб, бола бўлган билан юзларини очишиб, ҳақиқатга етишмоқчи.

Ҳар икки жиҳатнинг икковига ҳам ори, виждони ундаганини арқоқ қилмоқчи. Нима ҳақда сўзлашини ўйлаб олмаса-да, нимани ҳис эшитини англаб олган эди. Ўзига гал келганда Абай ўрнидан турди-да, қора тўри юзи оқаринқираб, бошидаги тумоғини олди. Икки қўлини ўша тумоғига қўша орқасига қовиштириб туриб, сўзлаб кетди.

— Қардошлар, бир дуон элни чўғдек йиғдирган беҳаловат иш юзасидан мени гувоҳликка тортибсизлар. Мен ўша гувоҳликни бергани келдим. Ҳукм чиқарадиган мен эмасман. Мансаб эгаси бўлган кўп одам шу ерда бош қўшибсизлар. Одам мансаб билан фазилат топмайди. Мансаб одам билан фазилат топади. Адолат йўл топсин, юксалсин дейман. Нақадар аччиқ бўлса-да, аллакимларга малол келса-да, халқ жароҳатини даволайдиган дори фақат — адолат бўлади. Дори аччиқ бўлса-да дардни даволайди. Сизлар шунини ўйларсиз деб ишонаман-да, ўзимга ҳам ўшани арқоқ қиламан. Қўлимдан келса, ақли-фаросатим етса, ўз кўнглимга оқ кўрнаётган адолатни айтгим келади. Тўғри, бу иш енгил эмас. Негаки, баъзибир кўкси тўла ғаразлилар бор.

Улар қасдлик, зўрлик ҳарамзода ҳисобидан бошқани ўйлаб кўрган эмас, зеҳн солиб боққан эмас. Қозоқларда «игна билан қудуқ қазиш қийин» деган мақол борку, менга қолса ўша «игна билан қудуқ қазиш» баъзи диллардан ғаразни қувишдан осонроқми дейман! Мана шу айтганларим мен берадиган гувоҳликнинг яна бир арқоғи билан суянчиқлари!— деди.

Абай мана бу ўтирганларнинг ҳаммаси жуда нотiq дейдиган, ўз ҳолича ақл-фаросат дейдиган жиҳатларининг ҳаммасидан юқорилаб бориб, устун чиқди. Одамгарчилик, ор-номус тарозисини айтиб, бўлиб қўйгандек бўлди.

Уни англаган киши оз бўлгани билан «Абай бир улуғ гапни кўзлаб турибди-ку!», «Абайлигини сездириб, юқорилаб, юскалиб кетаётир-ку»— деган гапларни англаган кишилар ҳам борга ўхшайди.

Ёпирилиб Абайнинг сўзларини эшитаётган нуқул юпун кийимли, Уоқ, Жотоқларнинг ичида Дармен ўтирган эди. Атрофда танглай қоқишиб, тамшаниб, у ер-бу ердан тилакдошлик, дўстона кўнпил билан айтилаётган сўзларни Дармен тез-тез эшитиб турди.

— Вой айланай-я!

— Оғзингдан айланай, лабзингдан садаға, ҳамиша йўлинг бўлсин!

— Адолатни сен айтмасанг ким айтади, кутдим йўлингдан яхшиликни!— деган гапларни эшитганда, Дарменнинг ўзи ҳам Абайга четдан туриб, бошқа кишининг кўзи билан томоша қилиб қараб қолди. Ёзиб юрган одилона гаплари, шеърлари, ўгутлари, маслаҳатларидан Абайнинг қандай одам эканлигини Дармен жуда яхши биларди. Лекин ҳаётда, чин воқеликда, кундаги атрофини қуршаб юрганлар ичида, кўп Қўнонбойларнинг ўсиб-унган жойида турибди.

«Ҳақиқий ота номуси кўндаланг бўла қолса, мана шу Абай ҳатлаб ўтадим, ё ўтмайдим? Ўша пайтти бир кўрсам эди-да!» деган хаёл Дарменнинг Абайга бўлган дўстона кўнглининг бир бурчагидан сира нари кетмай, унутилмай ёта берарди. Худди мана шу чоғ Абайни ўша Дармен ўйлаган синов ўткалининг «тор эшик, тош бўсағасининг» ўзига олиб келди. «Қандай қилар экансан, қандай ўтар экансан, Абай оға!» деб Дармен жони-дили билан берилиб, дамини ичига олиб эшитаётир. Абай писиб ўтирган бийлар томонидан тиқ

этган товуш, қимир этган ҳаракат кўрмаса-да, ўзининг эрқа томонини олиб, тирбанд турган халқ ичида тавғлай қоқиб турганлар борлигини пайқаб турганди.

Ҳалиги бошланғич гапни алоҳидалаб бўлиб қўйиб, энди бир вақт Абай мана шу йиғилганлар ўзидан тилаётган гувоҳлик бериш томонига кўчди. Шу ерда Тўбиқтининг Урозбойгина эмас, айниқса ўзининг бир отадан тарқалган қариндошлари, урони бир жигарлари ҳам раиғги ўчиб, сесканиб нафас оладиган гапларга кўчди.

— Тўбиқтининг мана шу кўкламда Кўкен элига ҳужум қилганини мендан сўрашнинг ҳожати йўқ. Уни ёлғон дейдиган одам йўқ. Нега ҳужум қилди? Нима учун Кўкен эли Тўбиқтини ўзига босқинчилик қилдирадиган қаршиликка борди? Шундан келайлик!— деб олиб, Абай энди бүгун эмас, анча илгари бўлган ишларга тўхталди.

— Мен Тўбиқтининг ўғлиман. Ҳеч кимга сотилган эмасман. Шунинг учун Тўбиқтининг ноҳўя ишини айтаман, тентагини, зўравонлигини, ғаламуслигини айтаман. Бу Тўбиқтининг кўпчилик халқини қоралаганим эмас, аксинча, бегуноҳ кўпчилигини оқлайман деб айтаман ўшани. Беҳисоб ювош, бегуноҳ кўпчилигини олиб бориб, ҳаромликка итариб юбориб, ҳароб қилган Тўбиқтининг озчиликни ташкил қилган озғинларини айтаман. Кўпчилик халқни озчилик ҳарамзодалардан, зўрлик қилувчилардан, безорилардан ўша Кўкеннинг кўп элининг кўз олдида оқлаб оламан деб айтаман. Кимни айтаман? Зўравон, безори, хиёнаткор, ғалаённинг бош омиллари бўлган тўбиқтиликларни айтаман-да. Адолат шунини талаб этаркан, отангни бўлса-да, айбини айт. Энг аввал айбдор деб мен кечаги ўтган ўз отам, Қўнонбойни айтаман!— деб баланд овоз билан ғоят оғир бир ҳақиқатни очиб айтиб юборганида, ўзининг шу чоққача сиқилиб турган нафаси енгиллашиб, эркин нафас олаётгандек бўлди. Шунинг эвазига рўпарасида ўтирган Урозбойдан бошлаб, атрофда, ҳар ерда тўда-тўда бўлиб ўтирган тўбиқтиликлар «дув» силкингандек бўлишди.

«Астоъфурулло!» дейишиб, «алжиди», «алжиди» деган гаплар ҳар ердан зувиллаб эшитилди. Абайни ёзғираётган товуш ва кайфиятлар пайқалди.

Шундан кейин Абай элик-олтмиш йил мобайнида ювош эл, меҳнат аҳли бўлган — Уоқларнинг қанча-қан-

ча кўнисларининг бошлиғи Қўнонбой бўлиб, кўп тўбиқтиликлар тортиб олиб юрганини айтди.

Уз отаси Қўнонбой Уоқлардан тортиб олган Жимба, Орқалиқ, Қушиқбойни батамом «шубҳасиз Уоқ ери» деб кесиб берди. Кеча Урозбойлар олдирмайман деб, землямерга ўлчатмайман деб тўс-тўполон кўтаришган Оқжол, Тўреқудуқ, Қорақудуқ, Уболи, Қўғоли деган кўнисларнинг ҳаммаси Кўкен элининг қайси овудининг, қайси авлодининг макони эканлигини Абай янглишмасдан санаб берди. Эллик йилдан буён тортиб олиб еб, бостириб бориб кўниб, бостириб бориб яйлаб, зўрлигини ўтказиб олган тўбиқтиликлар бугун Кўкен эли ўсиб, кўпайиб, меҳнат қилгудек жойини қайта сўраса, уни қоралайди, гуноҳкор қилади. Қолаберса қириб янчади, жазолаб ярадор қилади.

Шу жиҳатларининг ҳаммасини ҳам нотиклик, ҳам газабли товуш билан ўртанганича ўринлатиб айтиб ўтаркан, тўбиқтиликларнинг кўпчилиги Абайнинг юзига тик қараёлмай қолди. Абайнинг кўзига кўзи тушиб қолганлари ҳайиқиб, тортина берди. Бу ерда ҳокимлар билан бийларга керак бўлган маълумотларнинг ҳаммасини бериб бўлиб, Абай гапининг иккинчи қисмида кўк-ламдаги ҳужумга кўчди. Шу ҳужумни қилганлар, бугунги куннинг Қўнонбойлари. Ушалар Кўкен элинигина **ю**р қақшатиб, ўртаб ўтиргани йўқ!— деган гапга кўчди. Энди ўша босқинчиликда майиб бўлган, азоб чеккан қанча-қанча қашшоқ йилқичи, чўпон, туя боқувчи, не-не увадага ўралган камбағалларнинг «сўйилчилар» деган ном билан аталиб, Урозбойнинг ўтида куйиб, чекаётган оҳу зорларини айта бошлади.

Бу ҳақда ҳам Абай қаттиқ жўш уриб, рангги оқариб, кўзлари хиёл қон талашиб, нафаси бўғилиб, ҳаяжон ичида сўзлади. Чиндан ҳам қийналаётир, ҳамияти жабрланиб қийналаётир. Шу кайфиятлар йиғилиб, тутоқтириб сўзлаётир.

— Мен гувоҳликка чақирилган куни келмай, кечикиб келдим. Сабаби, ўша худой урган босқинчиликда майиб бўлган одамларнинг хонадонларини, ўзларининг ҳол-аҳволларини билиб кетай деб кечикдим. Кеча келганимдан буён кун бўйи ва тун бўйи Кўкенларнинг ҳам, тўбиқтиликларнинг ҳам кўп кишиларининг арзи-додини эшитиб, кўз ёшларини кўриш билан бўлдим. Урозбой отлантриб олиб борган лашкарлардан ўн уч киша

Сўкен элининг қўлида ҳали ҳам тутқун бўлиб, қўл-оёғига кишан урилиб ётибди. Қайтиб келишгани йўқ. Мана шу йиғилишга ўша машъум кечада майиб-яримта бўлиб қолганликларини кўрсатгани, кечагина нордек юрган, йр-азамат бўлган мана бу Бўстон, анави Қулжатой, Энгсебойлар келиб ўтиришибди. Биттасининг қўли кишан, биттасининг тишидан битта қолмаган, биттасининг қовурғаси синган. Буларнинг бирортаси бой ҳам эмас, зор ҳам эмас. Ҳаммаси ҳам қаширға тирноғи йўқ камбағал деҳқон, меҳнаткаш одамлар эди. Эшитиб, билиб ўтирибман. Юрагинг увишади. Шуларнинг ҳар бири ёқиб турган қип-қизил гўшт ёш болалари, атрофида қўлларига қараган етим-есирлари, қари-қартанг, оқсоқ-гўқсоқлари бор экан. Худди мана шу уч йигитнинг қўл-парига қараб, бугун оладиган озиғидан айрилиб, очликдан тўлғаниб ўтирганлар йигирма тўрт жон экан! — деб Абай аввало ўртанган, увишган юрак билан Кўкен тарафидан ўша ғалаёнда жазо кўриб, жафо чекаётган талай хонадонларнинг, талай йигитларнинг оталарини, оналарини номма-ном айтиб чиқди.

Шундан кейин ҳали даставвал ўзи айтган ўн уч киши — Тўбиқти асирлари ҳақида гапирди. Буларнинг бештаси йилқичи, олтитаси чўпон, иккитаси отбоқар, нуқул хизматкор-молбоқарлар экан. Иккитаси Урозбойнинг малайи, биттаси Азимбойники, учтаси Жонотой бўлисники, яна бир нечтаси Жиренше, Обрали сингари бойларнинг эшигида юрган ҳақсиз, кунини зўрға кўрадиган хизматкорлар экан. Абай ўшаларнинг ҳаммасини суриштириб кўрса, шу кунларда уларнинг уй ичлари тентираб, хайрчилик қилаётганлари ҳам бор экан. Оталари, ёш болалари «ўлди» дейишиб, ҳар кун йиғлашиб, зор қақшаб ўтиришган экан. Ўша молбоқарларнинг хонадонларидаги бор одамлари шу кунларда ҳорлик, очликка учраб, хилқа-хилқа уводага ўралиб қолган экан.

Шу жиҳатларни ва ҳар кишининг номини, шу кунларда турадиган жойини, отасини, рафиқасини адашмай-янглишмай айтиб ўтиб, Абай Сомолбек тилмочга алоҳида илтимос қилди. Ўзи айтган барча камбағал-қашшоқларнинг отларини аниқлаб, хатга туширтириб турди.

Ана энди ўшаларни олиб бориб хонавайрон қилган Урозбой, Азимбой, Жиренше, Самен бўлис, Жонотой

бўлисларнинг бир туки хато бўлмай, боягидек кетишди-боришди!— деди. Яна бир вақт Абай тутқунда қолган ўн уч кишидан бошқа, элга қайтиб келган бўлса-да, кўл-оёғи, бош-кўзи майиб бўлиб қолган яна ўнтадан ошиқ сўйилчиларнинг ҳолини айтиб ўтди.

Шунга келиб тақалганда Абайнинг гувоҳлиги, бой-боёнларнинг хўрлигида келаётган, ҳуқуқдан маҳрум кўпчиликнинг кўп замонлардан буёнги ҳиссасини йўқлаётган гапга айланди. Бу гаплар гувоҳликдан ошиб, ҳуқуқга айлана бошлади. Кўзи ёшликларнинг аҳволини халққа етадиган тил билан тасвирлаётган Абайнинг сўзлари, келиштирадиган сўз эмас, айблайдиган сўз бўлиб бораётир. Шунини аниқ англаган, тўбиқтиликларнинг Жўкен деган гуруҳининг ўртасида ўтирган ёшроқ, ғаламус бўлиб Самен бадиллаб, ёнида ўтирганларга Абайни айблаб гапирди.

— Сойда сони, қумда изи йўқ аллакимлар учун шунчалик ўртаниб ётгани нимаси-я. бу Абайнинг? «Бўёқчи, бўёқчи» деса соқолигача бўяётир-ку жуда!— деб, лабини тишлаб қаттиқ газабланди.

Шунга яраша, худди шу пайтда, ўзи ўтирган тўпнинг орасида Дармен товушини барала кўйиб:

— Аттанг, Абай оға, қадрингга етадиган халқинг озда, қандоқ қилай! Ҳозир кўзим етди-ку! «Отанинг ўғли бўлма, одамнинг ўғли бўл!» деб насиҳат қилар эдинг. Шунчаки қиладиган ўғитинг эмас, хазинангдаги асилинг, ҳақиқатинг, чин имонинг экан-ку! Садағанг кетай азизжон, ноёб оға!— деб юборди.

Абай учун ҳам шодланиб, ҳам беғубор кўнгил билан фахрланди. Оқини қизил тарамлар босган, катта-катта, нурли кўзлари шу онда мўлтиллаган ёшга ҳам тўлиб кетди. Ёнида ўтирган кўкенлик йнгит, Қулжабой ҳам Дарменнинг гапидан хурсанд бўлиб, тиззасига уриб кўйиб:

— Лавзинг бунча яхши-а! Ўзинг ҳам азамат экансан-ку, ундоқ бўлса. Тўбиқтиликлар у ёқда турсин, ҳатто боболаридан тортиб, кеча ўтган ўз отасини ҳам аямай, тўғрини айтишга яради-ку! «Халқ ўғли», «халқ азамати» деган шу-да. Ҳақиқий яхшини кўрганим ҳам шу, оқ йўл бўлсин азизимга!— деб ҳам Дарменга, дам атрофдаги Бўстон, Энгсебойларга ҳам гапини маъқуллайтиб, жони-дили билан сўзлади.

Абай босқинчиликдан бошлари безорилар балосига

қолган, камбағал-қашшоқларнинг ҳол-аҳволларини батамом айтиб бўлди. Энди кўп ўйларидан туғилган бир қарори бор эди, ўшани айта бошлади.

— Хўш, мана шу бугун шўри қуриб қолган йилқичи, чўпон, молбоқар, хизматкорлар ўша Кўкендан тортиб олинадиган ерларга шу қадар орзуманда эдимиз? Уларнинг ер юзига сиғдиролмаётган моли, ўша Кўкеннинг ерини тортиб олмаса, ютаб қолар эдимиз? Уша қашшоқлар ўзининг қурум босган чайласи, чурик-чурик кўҳна кулбаларини тиккудек жой тополмай қолишган эдимиз? Уларга ўша Жимбо, Оқжол, Қорақудуқлар қора чақага керак эдимиз? Йўқ, керак эмас эди. Уларни «отганда ўқ, чопганда қилич» — деб баъзан «сўйилчи» деб олиб бориб хонавайрон қилган эл бузарларга жазо берилдими, йўқми? Бу илгарилар аталмаган даъво, айтилмаган ҳаёт ҳукми. Мен бугун шундай кишиларни шу йўсин шўрини қайнатувчи Урозбой, Азимбойларга алоҳида бир жазо берилсин! Ушаларга худди мана шу шўри қуриган одамлар учун ўзга жиноятлардан бошқача ҳукм чиқарилсин дер эдим! — деди. Бу гапларини ҳам улуғнинг қоғозига битта қолдирмай ёзилишини таъкидлаб, аниқлаб айтди.

Шундан кейин гувоҳлик беришга хотима бераркан, «бугун ери камайиб кетган, ўзлари ер кўкрагини эмиб, ҳалол меҳнатга берилган Кўкен элининг ер даъвои, дов-жанжалсиз ўша элнинг фойдасига ҳал қилинсин» деб Абай ўз қарорини айтди. Гапини яна Тўбиқтининг зўрлиги устига кўчириб, энди бир қанча бийларига керакли бўлган далилларни кўрсатиб, гувоҳлигига хотима бермоқчи бўлди.

— Мен бошда айтдим-ку. Уоқларнинг ерини тортиб олиш Қўнонбой замонидан бошланган деб. Энди, ўша ҳозир жанжал бўлаётган ерларнинг қайси йилларда Тўбиқтининг қайси устуни тортиб олган ерлар эканлигини айтай. Менинг отам Қўнонбой Жимбони, Орқаликни, Қушиқбойни босиб олиб, қўнис қилиб, кўклам пайтида даставвал қўна бошлаганида менинг ёшим ўн бирда эди. Билденинг қуйи томонидаги Оқжолни Уоқдан тортиб олиб, бостириб бориб қўниб, Шўқа қўнис қилиб ола бошлаганда, мана бу ўтирган ўша Шўқанинг ўғли, бугунги минг йилқининг эгаси — Жиренше, ўн олти ёшда эди. Ана у Обрали ўн бир ёшда, Уболи, Қўғолига ўз отасининг зўрлик билан қўндирган овулининг уйлари

тикилганини кўрган. Қорақудуқ, Тўреқудуққа, Урозбойнинг отаси Оққули зўрлик билан бостириб қўна бошлаганда, мана бу Урозбой ўн беш ёшда эди. Мана кимлар қилган зўрлик, қачонлардан буён бошланган зўрлик эканлигини билмоқчи бўлсаларингиз, билдирганим шу! Шунни эшитиб, билиб туриб, эли эгардек чопилган, азамати қон тўкиб ҳориган Кўкен эли, «ўз ерини қайтариб олиши нотўғри» десаларинг, шу ўтирган беҳисоб бийлар, сенлар ҳам худодан топарсанлар. Мен бўлдим!— деб гапини тамом қилиб, Абай Сомолбек таклиф қилган столга ўтирди. Ялангқават кенг чопонининг чўнтагидан олган катта оқ рўмолчаси билан кенг, оппоқ пешонасининг терини артди.

Абайнинг гувоҳлиги, шу Шербешнайга келганларнинг ҳаммаси тикилган тугун эди. Узини тўбиқтиликман демасдан, ёлғон номус сақлаган бўлмай, кўксига сиққанича оқлиги, адолати билан ҳал қилиб берди. Кейинги ҳукм ҳам мана шу гувоҳликдан ҳатлаб ўта олмади. Ниҳоят, Орқатдаги Шербешнайда Тўбиқтининг Урозбой бошлиқ бор устунларининг бўйни остида қолиб йиқилди.

Шербешнайнинг ҳукмига кўра, кўкламда Серке ўтказмоқчи бўлган землемернинг тақсимоти худди ўшанда аталганидек олиб бориладиган бўлди. Урозбой, Азимбой, Жиреншелар кўкламда ҳужум қилиб, икки эл ўртасида ғалаён кўтаришгани учун айбдор деб топилди. Кўкен элига Тўбиқтининг ўн бешлаб устунлари туя бошлиқ тўққиз-тўққиздан жарима тўлайдиган бўлди.

Шербешнайга йигилган тўбиқтиликлардан ҳам, қўшни Сибон, Керей, Уоқ, Буро, Мотойлар кўп эди. Атрофдаги шу элларга зўравон-безориликда номи чиққан тўбиқтиликларнинг ҳозир енгилганига кўпчилик халқ бениҳоя хурсанд бўлди. Шу йиғинда бир чечаниннинг оғзидан чиққан бир ҳазил гап ҳам бир зумда кўпчилиكنинг оғзига тушиб кетди.

— Энди Тўбиқти — Арғин эмас, Уоқ — Арғин бўлди. Арғин — ҳар ким бўлди!— дейишиб кулги қила бошлашди.

Урозбой билан Самен сиёзда, ўзлари енгилган ҳукми эшитиб, Абайнинг ёнидан қиялаб ўтаётиб, уни айблаб бир гап гапирмоқчи бўлишди. Урозбой Абайга ўқрайганича қараб, хиёл тўхтаб ўша гапини айтди.

— Абай, қаерга етарсан, қанчага борарсан, билмай

ман, ҳарқалай бир фалокатга қараб кетаётирсан! Ушанигина эсингга солаётирман!— деди

Абай унга кулиб, эрмак қилиб жавоб берди.

— Ҳой, Урозбой, сенинг ўзинг ҳам йўғон, сўзинг ҳам йўғон, сўйилинг ҳам йўғон. Бироқ сен шўрлик, ўша йўғонларингни қандай ишлатишни билмайсан-да!— деб, атрофдагиларни кулдириб кесатди.

Абай бу орада ўзига қаратилган эндиги қасдликнинг ғашига тегиб, тутоқтириб олганини билмай қолди. Бу унинг шошилиб айтган, шунчаки гапи эди.

Урозбой Абайга қўшилиб кулган кўпчиликнинг товушини эшитиб, ичидан қандайдир аҳд қилганича кета берди. Самен ёшроқ, қаттиқ ғазаб бўлиб юрган Урозбойнинг ҳақиқий қоили кўйлак, қора чўқмор жуфти эди. У ўзининг ғазабини Абайга ўз оғзи билан айтиб қолмоқчи бўлди. Урозбойдан кейин қолиб, Абайга тикка қараб:

— Абай мирза, армонингиз шу бўлса, етдингиз-ку! Тўбиқтининг бор яхшиларини ерга қаратдингиз-ку!— деди.

Абай унга бақрайиб қаради. Саменнинг ўзига маълум бўлган машъум ишлари, зўрликларини хотирлаб, зардаси қайнаб кетди.

— «Яхши...», барча яхшим... ўша «яхши» сенми-сан? Яхшиликдан садаға кет! Бийликни сенга ким кўйди?

— Биламан, сиз бўлсангиз мени сайламас эдингиз, бироқ эл сайлаган.

— Сени эл эмас, молинг, поранг сайлаган.

— Уни ҳам менга кўп кўрар экансиз-да?

— Бетайинга теккан бўлислик ҳам, хор бўлган бўлислик.

— Хўп бўлади, олишиб кўрармиз. Тайинликми, бетайинми эртага бўладиган сайлов кўрсатар! Фақат ўша ерда дуч келиб кўринг!— деди.

Бурнининг учига чип-чип тер чиқиб кетди. Юзидаги бир оз чўтири ҳозир ола тангаланиб, гезариб кетган сап-сариқ Самен, ғазабига чидолмай қалтираб кетди. Абайнинг эндиги гапига қулоқ ҳам солмай, қайрилиб кета берди.

Урозбой билан Самен кўпчилик ичидан чиқиб, холи қолганларида гезаряшиб, қаттиқ хўрланиб, кучли кек сақлаганларича ғазаб билан сирлашишди. Сўнгги пайт-

да бу икковидан нарироқда ўтирган Эсентой ҳам энди келиб, қаторга кирди. Фақат ияк тиришиб «ёнингдаман, биргаман, қандай ёмонликка бўлса-да, шерикман» дегандек ишора қилгани бўлмаса, Эсентой бу чоқда гап қотмади, ҳозир қотмоқчи ҳам эмас. Урозбойнинг рангги ўчиб, ягона кўзлари тешиб кетгудек қараб, Самен билан холи турганларини англаб олди-да, бошқа кишига айтмайдиган бир гапни бошлаб қолди.

— Айтган эдим-а, ёвнинг каттаси йироқда эмас, қошингда! У — мана шу Иброй деб!..

Ҳали ҳам нафасини ростлаб ололмаган, ғазаби бўғизига тиқилиб турган Самен гапни илиб кетди.

— Евлигига шубҳа йўқ! Тўбиқтининг яхшиларини ер билан битта қилишда, ўшаларнинг ичида айниқса сиз билан мени ер билан яксон қилишда сира аямас экан деб қўйдим!

Урозбой туюқиб, ғижиниб туриб, Абай айтган бир гапни масхара қилиб қайтарди.

«Сўйилинг йўғон, урар ерингни билмайсан!» деди-ку.

— Шунга айтаман-а, шу айтган, урадиган жойи ёнингда борми, Урозака! Тунов кунги қозоқ хон-тўра Азимқон икковимизга айтган эди-ку!?— деб ўқталиб, Самен ҳозир чавақлашиб, ёқалашиб олишадиган бўлди. Урозбой Саменнинг елкасидан ушлаб, маъқуллаб силкитиб қўйди.

— Баракалла! Яхши эсимга солдинг! Ахир қўлимга сиртмоқ ушлатиб кетган эди-ку, ниятингга еткур ўша тўра! Айтган эдим-ку «эндиги қозоқларнинг йўлбошчиси ўша» деб! Мен ўшанга бошлатаман-да, қувватлайман. Фақатгина...— деб Урозбой бармоғини тишлаб, ягона кўзи ерга боқиб, ўкиниб бошини чайқади.— Аттанг, пайти келган бир жой шу эди! Ҳали ўша Иброй хўрлаб сўзлаётган чоғ эди! Ҳозирлик кўрмай гафлатда қолибман-ку! Панд еб қолганимни қара-я!— деб юборди.

Шунда Самен яқинда яна келадиган бир хонасини Урозбойнинг эсига солди. У Урозбойнинг энди қандай аҳд қилганини билиб турганди. Ўзи ўтга тушгандек ўртаниб турган безори, энди фақат Урозбой шу аҳдидан қайтмаса экан деб тилайди.

— Укинма, Урозака, ниятинг ният бўлсин, пайт қўлдан берилгани йўқ... Ҳали вақт ўтгани йўқ...

— Яна қандай пайти бор?

— Пайти, бўлажак сайлов. Эшитдингиз-ку, ҳали эълон қилди. Ўяз билан иккита начальник шу чиққанича шаҳарга қайтмай, саҳро бўлисларига сайлов ўтказиб, қайтадиган бўлди. Ун беш кунча Қизилмўло, Ингирекей, Қондигатос бўлисларининг сайловини ўтказалида, йигирма кунларда бизнинг Тўбиқтига келади. Мента числонинг ўн беши билан йигирмасининг орасида яйловда «уй тиктир, бўлисларни сайловга ҳозирла!»— деди-ку. Айни пайти деган шу эмасми?— деди.

— Унга ким келади, борадими Иброй?

— Боради! Фақат мени қайтадан бўлис сайлайман деб Мирза-Жўкен сўз бириктирсин. Абай ҳали тумонатдек одамнинг ичида мени қошиб гапирган гапига қараганда, қадами етса, мени қайтадан бўлис сайлатадиган эмас. Қўлидан келса, мана бу ўяз билан тиломочларга борини бериб, мени ўриндан туширишга уринадиган кўринади. Хўш, энди ўша ердан можаро чиқмай, нима чиқади?— деб бориб, Самен Абайнинг нима учун унга қаттиқ жаҳли чиққанини айтиб берди.

Қўнғир-Кўкше деган элининг ўтган сайловда бўлиси бўлиб тасдиқланган Самен ўз элининг бўриси бўлди. Кўкшенинг кўп камбағалларини йиғлатиб, «овулига ҳужум қилди, ерига ўт қўйди, бевасини фарёд қилдирди, молини ўғирлатди» еб атрофдаги элларга Саменни қаттиқ айблайдиган гаплар тарқалганди. Шу гап Абайга ҳам келиб етганди.

Абайга «қўлингдан келса, гапинг ўтса мана шу балодан элимизни қутқариб бер, бу эртақлардаги икки бошли илондан бадтар бўлди. От билан ошнигина олмай, одамнинг ор-номусига чанг солиб бошига етар бўлди» деб кўпчилик ювош халқ Саменнинг устидан улуққа ҳам арз ёзишганди. Приговорлар ҳам туширишганди. Абайдек холис қардошга ҳам бориб кўп нолишганди.

Бу гапларнинг кўпи ҳақиқий кўзи ёшлилар томонидан Абайга илгари ҳам айтилган эди. Кечадан буён мана бу Орқатда ҳам айтилди. Абай овулдан чиқиб, Қўнғир-Кўкшенинг беҳисоб одамли яйловини оралаб келаятганда, йўлдаги кўп одамлардан ҳам шу гапларни эшитиб келганди. Йиғилган халқнинг кўз ёшларини кўриб турган Абай, нафратини яширолмай, ҳали тумонатдек халқ олдида Саменнинг юзига қамчи билан ургандек, зарба берди. «Сен эл эгаси бўлмай, эл яхши-

си аталмай, элдан садаға кет!»— деди. Энди бу Абай қандай қилса ҳам Маковецкий ўязга Самен ҳақида кўнгилдаги гапларни айтади. «Сайлатмасликка ҳам тиришади» деб Самен билан Урозбой ҳозир Абайдан яна бир жафо кутишди.

Шунинг оқибати Урозбой билан Саменнинг ола-говур ҳаракатини туғдирди. Урозбой Орқатдан чиқиб, Самен бўлисининг овулига борди. Унинг эли «Емон Тўбиқти» деб аталар эди. «Емон Тўбиқти» ўзларига «Жўкенг» деб ном қўйиб олишган. Қўнғир-Кўкшенинг кўп элининг биттаси мана шу Жўкенг, ундан кейин Мамай, яна бир озроқ тўпи Кўкшелар. Ҳозир Урозбой Саменни ёнига олиб ўтириб, уч кун ичида халқ тўла яйловдаги Жўкенгнинг ҳамма амалдорларини йиғди. Мамаининг энг сержамоа уруғи — Мирзанинг бой-боёнларини ҳам чақиртирди.

Ушаларга худою арвоҳни ўртага солиб ўтириб, Қўнонбойнинг ўғли Ибройни ўлгунча ёмонлади. «Орқатдаги сиёзда Тўбиқтини ер билан битта қилиб, Уоқларга йиқитиб берган Иброй деди. Уша Иброй эрта бўладиган сайловда сенларнинг ҳаммангнинг бошингни, теги-тахти номаълум, хуни йўқ бир қашшоқнинг, бир Кўкшенинг қанжуғасига бойлаб беради!»— деб ўтириб, бир неча бўз қашқани сўйдирди. Кўк қашқани ҳам ейишди. Шундай қилиб, онт ичишиб, Қўнғир Кўкше бўлисининг Мирза-Жўкенг деган энг сержамоа элини ўз томонига, ўзи орқали Самен томонга онт ичтириб чиндан бойлаб бирлаштириб берди.

Шундан кейин ўн беш-ўн олти кун ўтганда Жўкенгнинг яйлови Ақшатовда бўз уйлар тикилиб, Кўшбика деган қўнисда сайлов ўтказиладиган бўлди. Урозбой бир оз кунга овулга қайтди. Худди сайловдан уч кун илгари, Самендан қўш от билан хабарчи келди. «Элга қўйиб берса, шарга солса, енгиб чиқаман, бўлисликка ўзим сайланадиган бўлиб турибман. Бироқ, сайлов бошига Абай келадиган бўлаётир. У ўяз, тиломочлар билан келишади-да, касрини тегдиради. Ўзинг етиб келмасанг бўлмайди. Айтган гапларинг рост бўлса, келишинг керак бўлган ерга кел, Урозака!»— деб юборибди.

Урозбой шу хабарни эшитган он отга минди. Ёнига яна узанги йўлдоши Эсентойни олди. У шу маҳалда ҳам Урозбойнинг чўян чўқмори сингари, зилдек оғир салмоқ кўрсатади-да, индамай эргаша беради. Урозбой иккови

ёшлик чоқларидан ўғри, босқинчи ўтганлари учун ҳозир-кексайиб қолган бўлсалар-да, отга минганларида қаттиқ юришади. Ораси йироқ бўлса-да, орада бир қўниб Кўшбикага етмоқчи бўлишди. Йўлакай иш битириб, аҳду-паймон қилиб кетиш учун қўнадиган овули — Такежоннинг овули. Шунда, миниб кетаётган оқ ёлли отининг бошини чайқатиб елдирганича ёнидаги учтагина йўлдош билан Урозбой қош қорайган пайтда жадал юриб келди. Шу орада чой ичиб бўлинмасданоқ, Такежон фақат Азимбойни ёнига олиб, яқин ердаги овулдан Шуборни чақиртириб келди.

Мана шу уч Ирғизбой билан Урозбой ташқарига, холи ерга чиқиб, ярим кечагача ўтириб, қаттиқ сир тутиладиган бир машъум қарор қилишди. Ҳамма гап-сўзлардан кейин Такежоннинг олдида Азимбой ҳамда Шуборга ётиғи билан сўнгги бир гапни гапирди.

— Иккаланг икки «бирнинг» ўғлисан!— деб сўз бошлади.

Такежоннинг ҳақиқий исми — Тангриберди, Шуборнинг отаси Қудойберди. Шунга ишора қилганди.

— Нариси Ускенбой бийнинг, берисиз, ҳожи Қўнанбойнинг арвоқларини оғзига олиб чақирсам, ёнимда пушти камаридан бўлган болалари — иккаланг борсан, ўзим билан бирсан!— деб кетаман.

— Ибройни ўша «арвоқдан садаға» деб, «ота ўғли-лигидан чиқариб ташладим» деб кетаман!— деди. Шу гапнинг тағини очиб, сўзига хотима берди-да, жим бўлди.

Ҳалиги уч Ирғизбойга галма-гал боқиб, нима дейшини кутиб ўтириб олганди. Уларнинг бирортасидан садо чиқмади. Лекин Урозбойнинг оғзидан чиққан каттакон офат-фалокат сўзга бирор йўл сесканишгани ҳам, чўчишгани ҳам йўқ. Индамаганлари бўлмаса маъқул кўрмай ўтиришганлари йўқ. Шубор бўлса, Урозбой тикилиб қараб қолганида, секин-аста бошини ирғади. «Хўп, маъқул кўрдим» деган гапни оғзи айтмаса-да, вазияти билдириб турибди. Азимбой, Такежонлардан Урозбой усиз ҳам шубҳа қилмасди.

Шуборнинг ҳалиги зимдан англаган сезилар-сезилмас ишорасини ягона кўзи билан аниқ кўриб, англаган Урозбой энди: «Бўлди, бас» — деб қамчинини биқинига таяниб суянди-да, ўрнидан тура бошлади. «Келтир отимни» деб буйруқ ҳам берди. Шунинг билан келиши-

ни қош қорайиб, қоронғи тушишига тўғрилаган Урозбой, эндиги сири — келиш сабабини ҳам аён қилишни истамади.

Мана бу Ирғизбойларни, айниқса, Такежон, Азимбойларни, уларнинг истагига кўра, Урозбой сир тутмоқчи. Булар шу жойларида шу йўсин ўтиришлари, очиқойдинда юзларини очиб чиқмай, панада туришлари Урозбой учун қулайроқ. Шу сабабли тонг отгунча хаёл қилмай, овқат ичгандан кейин, қимизга бир тўйиб олиб, шу кечанинг ўзида отга минди. Бошини чайқаб юрадиган отини қаттиқ тасқоқлатиб, ёш босқинчи чоғидагидек тўхтовсиз елдириб, Қўшбекедаги сайлов бошига қараб кетди.

Абай, ҳаддан ташқари жабр кўрган Кўкше, Мамайлар одамнинг юраги чўчидиган хўрликларни кўраётганини Самендан яна эшитиб, уйда қола олмади. Орқатда шу элнинг безориларига қарши курашди. Энди шу сайловда ҳеч бўлмаса Самендек, Азимбойдек порахўр бўлисларни ўрнидан тушириб «оз бўлса ҳам халққа енгиллик келтираман» деб ўйлади. Шунинг билан у ҳам Қўшбикадаги сайловга жўнади. Лекин Урозбой кечалаб йўл юриб, эртага саҳар чоғида бориб тушган сайлов бошига Абай эртасига намозгар пайтидагина, ёнидаги тўртта йўлдоши билан шошилмасдан келиб етганди.

Яқин одамларидан Какетойгина бирга борганди. Қолган уч киши — бегона қўшнилари, фақат бир мартагина бирга боришган кишилар эди. Ўяз ҳам сайлов бошига эндигина келган экан. Абай холи бир уйга ўз йўлдошлари билан келиб тушаркан, бир оз қимиз ичиб, энди ўзи келган иш юзасидан ўязнинг олдига кирмоқчи бўлган эди. Булар тушган уйдаги қимиз қуйиб бераётганлар, Самен бўлис атайин қўйган кишилар эди. Унинг бир жилпанглаган йигити қимиз қуйиб ўтириб Абайнинг ўяз ёнига бормоқчи бўлаётганини эшитди. Кейин лип этиб, бир нафасга эшикка чиқди-да, уни кутиб ўтирган бир кўмшик, сариқ кишига «Абай ҳозир улуг олдига бормоқчи, бориб айт!»— деб хабар қилиб юборди.

Абай тушган уйга қўшни бўлган уйларда тиқилишиб, шайланиб ўтирган, гезаришиб кетган эллик-олтмиш амалдор бор эди. Ушаларнинг олдига Самен тушиб олди. Ҳаммасининг қўлида қамчигина эмас, баъзи бирларининг қўлида қисқа чўқмор, баъзиларида ханжар

ҳам бор эди. Шу тўда Абай ўтирган уйга юз тутганда, Эсентой шап этиб, Саменни хиёл тўхтатиб, ўз гавдаси билан тўсганича кўпчиликдан четлатиб олди. Қисқа-қисқа кўзларини катта очиб, ер тағидан қаради.

— Самен, қўл ботир бўлмагунча, юрак ботир бўла олмайди...— деб, Саменнинг қўлидаги ингичка қамчисини олди-да, ўзининг саккиз арқоқли, бузоқ тиши деган йўғон қамчинини тутқазди.— Этдан ўтиб, суякка етган аламимиз бор. Жўкенг арвоҳига топширдим! Асти аяма ҳам... Тортинма ҳам!..— деб Саменни сўзлатмай жўна-тиб юборди.

Азозил қон қўмсаётганини билдириб қолди. Эшикни катта очдириб, Абайнинг устига бостириб, отилиб Самен кирганда, қолган ўн-ўн беш киши биргаллашиб қуролларини яширмай ёпирилиб киришди. Хиёл чўчиб, индамай қараб қолган Абайнинг ёнига Самен тикка бостириб келиб, бир ярамас, қаттиқ ҳақорат қилди. «Орқамдан қоласанми, қолмайсанми!» деб қамчи билан бошига солиб юборди.

Шу бўлди-ю, Абайнинг зўр гавдаси қўзғалиб, туришга ҳам мажоли келмай қолди. Калтак ёпирилиб кетди. Ким эканлиги номаълум, ҳалиги келган тўданинг ичида, энди Абайни талаб ўлдиришга шайланган вазиятни кўриб, қиёлмаган одамлар, Абайга ўзини қалқон қилиб, устига ташлаганлар ҳам бўлди. Битта эмас, бир неча одам шундай қилди. Шундай тўс-тўполонда Абайга қамчини тегмай қолганлар, Какитой билан қолган йигитларни савалай кетишди. Жон аччиғида югурган Какитой, қандай чиққани номаълум, ҳалиги уйдан юлкиниб чиқиб, орқасидан қувлаган қамчи остида чирқираб бақирганича, русчалаб:—«Қутқаринглар, ёрдам беринглар!»— деб ўязнинг уйига қараб югурди.

Бирталай вақт ўтгандан кейин, ўязнинг уйдан чиқиб, милтиқ отаётган стражникларнинг ҳаракатини фаҳмлаб, ҳали ёпирилиб келган ёвлар теварак-атрофга қочиб, тарқалиб кетишди. Бироқ, Урозбойдек қораниятли душманнинг айтгани бўлди. Ўлимдан ҳам аяйдиган нияти йўқ. Саменнинг қачонлардан буён ўчакишган итдек ириллаб, ҳапиллаб, гижиниб юрган тилаги бўлди.

Кечаю кундуз, ойлар давомида, йиллар давомида ёвуз душманларнинг қамалида келаётган, талашларига дуч келган, бироқ таваккал қилиб, чидаш берган Абай, бугун ўлимдан қаттиқ жазо чекди. Унинг бошига теккан

калтак, танасига тушган жароҳат, юзидан оққан қон, бевафо замоннинг ҳалол ўғлонини бўридек талаган қасдликнинг шоҳиди эди. У калтак Абайгагина теккан калтак эмас, қозоқ халқининг ори-ифтихорига теккан машъум калтак бўлди.

Абай ҳушидан кетиб қолган экан. У нима бўлганини англаши билан, кўнглида бир оғули хаёлга борди. «Нимага ҳам тирик қолдим, ўлсам бўлмас эдимми-а!»— деди. Ичидан неча бор қайта-қайта қилган армони шу бўлди.

Абай Шақпоқдаги овулга кеч келди. Барча овулларнинг катта-кичиги, қўни-қўшнилар, житарлари — ҳаммаси ҳам Абайнинг юзига тўғри қарай олишмади. Бамисоли шундай азий, улуғ одамнинг олдида ўзларини айблидек ҳис қилишди. Бу жароҳатнинг номини ҳам айта олишмади. Калтак Абайгагина эмас, Абайни яхши кўрадиган, унга шамолни раво кўрмайдиган, қадр қилдиган одамларнинг худди ўз бошларига теккан калтакдек бўлди. Халққа теккан калтак, ёки бегуноҳ, шафқатли кекса онанинг юзига қасддан урилган, машъум калтак бўлди.

Айгерим рангги ўчиб кетган ҳолда, икки кўзига мўлтиллаб ёш тўлганича, Абайни отдан тушириб, ўз қўли билан эшик очиб, қарши олди. Кечаси ҳам, кундузи ҳам Абайнинг юзига боқди дегунча, дамини чиқармай, ёшларини тўка беради. Мана шу икки куннинг ичидаёқ оппоқ юзига кўп ажин тушиб, кўкимтир соядек ғам тамғаси босилиб, осонгина лўрт учгандек, кекса тортди-қолди.

Абайнинг ўзи ҳам на сўз қотади-ю, на ҳаракат қиладди. Борлиқ билан йўқлик орасида қарахт бўлиб қолган.

Бу кунлардаги қайғули ишларга ўртаниб-куяётган Дармен эди. У ўз ўтовининг эшигидан кириши биланоқ қаравот ёнида иш тикиб ўтирган Макенга Абай чеккан жазони қандайдир англаб бўлмайдиган гаплар билан айта бошлади. Қаравотдаги катта-катта кашталиқ оқ ёстиқларга юзини босиб, бўғилиб ўкириб йиғлади.

Макен ҳам жон аччиғида додлаб, дам учиб ёнига келиб Дарменни қучоқлаб, қимирлатиб юпатишга уринади, дам ўзини ҳам борлигини ёнғин олгандек чирқираб зор-зор йиғлайди. Иккови ҳам галма-гал:

— Эсиз, оғам-эй...

— Аттанг асилим, оғам-а!

— Садағанг кетай оға жоним, азизим!..

— Қани қурбонинг бўлсам, оғажон...— деб алангау-оташ бўлиб чиқаётган, юракдан чиқаётган сўзларини дам барабар, дам биридан кейин бири айтишади.

Анчагача қайғу ҳасрат чеккандан кейин Дармен, эс-ҳушини йиғиши биланоқ бир фикрга келди. У Қўш-бикада содир бўлган хўрлик-жазонинг ҳақиқати, асли сри эди.

— Орқатдаги кечаги сиёзда берган гувоҳлигинг учун-ку! Ор учун, одамгарчилик учун, ноёб инсон бўлиб, одиллик билан берган гувоҳлигинг учун ёвузлардан жафо чекдинг-ку! Азизим, орконим-давлатим!.. Эсиэ усто-зим, оғажоним!..— деб Макен икковигина бўлган пайт-да шундай фикрларининг тагидаги жуда аламли дарди-ни тортган эди.

Шунинг билан эртасига намозгарга бориб овул устида бир говур-ғувур чиқиб қолди. Шу кунларда Такежоннинг овули ҳам Абайга кўнгли яқинлик билдирган бўлиб, шу атрофга Шақпоққа кўчиб келганди. Ҳали Мағаш, Какитой, Боймағамбет учови от устида келаётиб, хаёлда йўқ бир ишга дуч келишибди. Такежон овулининг ёнидаги бир тўп толнинг тагига тикилиброқ турган, эгарлоғлик от бор экан. Буларнинг шарпасини эшитиб, бошини озод кўтариб қараган чавкар отни Мағаш билан Какитой барабар таниб қолишибди. Танишлари биланоқ бир қабиҳликни сезиб, иккови таппа ташланишибди. Шунда ҳалиги чавкар отнинг бағрига тикилиб ўтирган Урозбойнинг донгдор ўғриси — Қийқим ирғиб турибди.

Новчагина, қирғий бурун, қоп-қора кўса Қийқим бекорга келган эмас. Какитой товушининг борица қич-қириб: «Ҳой, тўхта!»— деди.

Шунда ирғиб отига минган Қийқим овулларни чет-лаб, ғарб томонга, Урозбой овули томонга қараб қочиб берди.

Бу учови қувгани билан анави донгдор, бақувват пойгачи чавкар от, чангига ҳам илаштирмай, Қийқим қутулиб кетди. Маълум бўлган иш Какитой билан Мағашни ўтга тушгандек ўртаб юборди.

Мана шу пойгачи чавкар от, бу йигитларнинг акаси Ақлбойнинг отоқли югурик «тамғали от» деган оти эди. Ушани Ақлбойдан Азимбой сўраб олганди. Ўтган йил яйловда Азимбойдан Урозбойнинг овули қудалик, кўнг-

ли яқинлик важдан оғиз солиб, сўраб олганди. Эсбўлатга борганидан буён «тамғали от» уч йўл пойгадан келди деб эшитишганди.

Энди мана, ўша тамғали отга, Урозбойнинг отига, унинг учига чиққан ўғриси Қийқим миниб келиб, Такежоннинг овули четида, ҳеч кимга кўринмай, бекиниб ўтирибди. Нега ўтирганини ёш йигитлар дарҳол фаҳмлашди.

Урозбой Такежон билан Азимбойга ими-жимиди жосусини юбориб, Абайларнинг қандай ҳозирлиги, қандай нияти борлигидан хабардор бўлмоқчи, Какитой билан Мағаш Абайнинг ўзи ўтирган катта уйга лаънат айтишиб, сесканиб келишди.

Уйда сукут ичида ўтирган Абай эндигина ялт этиб қараб, булар эшикдан кириб бўлмасдан: «Яна нима гап? Ростини айтларинг, нима бўлди?»— деб қаттиқ жеркиб сўради.

Мағаш ҳалиги кўрган ишини отасидан яширмай, Такежонни «худо урди-ку, худо ургурни!»— деб ўтириб, очиб айтиб берди.

Шу бўлди-ю Абай: «Олиб бер тумоғимни!»— деб Боймағамбетга қўлини чўзди. Боймағамбет тумоғи билан қамчинини қўша олиб берди. Абай шошилиб, товуши қалтираб, ирғиб турди. Фақатгина:

— Мени чақадиган илон қўйнимда ўтирибди-ку! Нимасига қоламан, бу ерда, бу элда! Сенлар учун энди мен йўқман! Чиқ, юр, Боймағамбет!— деб ҳайқириб буйруқ қилди-да, Боймағамбетни эргаштириб эшикка чиқди.

Сўнгги бир ойдан буён ўзи миниб юрган Эсентойнинг жийрон йўрғаси деган от бўз уйнинг белбоғида бойлоғлиқ турганди. Ушани ўзи ешиб, миниб олди. Боймағамбетга Мағашнинг отини кўрсатди:

— Мин, мана бу отга, бошла мени! Кетдик бу элдан, бу самарасиз ҳаётдан!— деди. Рангги оппоқ бўлиб ўчиб кетганди. Борлигини ғазаб қамраб олганидан юзидаги туклари ҳурпайиб кетди. Боймағамбет кермадаги отга сакраб минди-да, Абайнинг олдига тушди.

— Қай томонга бошлай?

— Юр, ғарбга қараб!— деб, Абай жийрон йўрғани тепиниб, қамчилаб кетди.

Мағаш билан Какитойнинг эси чиқиб, нима қилишини билмай, тахта бўлиб, қўрқиб туришганди.

Абайлар тасирлатиб қаттиқ юришиб кетаётир. Шу чоғ эшикда ҳали ҳам ағрайганича турган Мағаш билан Какитойнинг ёнига от устида Исҳоқ билан Шубор келиб қолди. Исҳоқ олдида турган ёшларнинг авзойидан чўчиб: «Ҳой, нима гап, нима бўлди? Анави Абайми! Қаерга кетаётир? Нега кетаётир?»— деди.

Мағаш бу қариндошларнинг бетига қарамай, четга қараганича, ўзига ўзи сўзлаётгандек, алаҳлаётгандек бир гапни айтди.

— Билмадим, бу дунё нима бўлиб кетаётир?.. Кетди, элдан, бу юртдан... Умид узиб!.. Энди қайтиб келмайдиган бўлиб кетаётир, ана!..— деди-да, томоғига ёши тиқилгандек, ғазабли ёши тугилиб келиб, туриб қолди.

Шу бўлдию, Шубор бир лаҳзада даҳшатга тушган, жони ўртанган киши бўлиб: «Нима деяётир? Эй худо, нима деяётир. Юбордикми шу билан? Юрсанг-чи, Исҳоқ оға!» — деб, отини ниҳталаб, Абайнинг орқасидан чоптириб кетди. Исҳоқ бирга чопди.

Яйловнинг булутсиз очиқ ҳаволи кечи кириб қолганди. Катта доираси қип-қизил бўлиб, чўкиб кетаётган қуёшнинг йироқдаги тепалик орқасига ярми ботган пайтда, бутун олам қизил шуълага, шу қадар тиниқ, қип-қизил рангга бўялди. Йироқдаги тоғлар ҳам, яқиндаги моллар, овул-уйлар ҳам, ҳозир, шу чоғда Абай билан Боймағамбетнинг қаттиқ йўртиб келаётган отлари билан ўзлари ҳам ўша қизил рангга чўмган, ўзгарган, бошқача бўлганди.

Яна бир оздан кейин буларнинг ўз отларининг туёқ товушини босиб тасирлатиб келаётган, орқадан қувиб келган кишиларнинг шарпаси пайқалди. Абай қайрилиб қарамади. Олдинда келаётган Боймағамбет қайрилиб қаради-да, отининг бошини тортиб, тўхтаб қолди.

Чопиб келган Исҳоқ билан Шубор шу чоғ Абайнинг икки томонидан келиб етишлари биланоқ отларидан сакраб-сакраб тушишди. Новчагина, узун қора соқолли Шуборнинг рангги қум-қуйт ўчиб кетибди. Зориллаб: «Оғажон, Абай оға, қаерга кетаётирсан?»— деб югурганича келиб, жийрон йўрғанинг чилвиридан ушлаб олди.

Абай унинг товушини ҳам, ўзини ҳам ёқтирмай: «Тур, нари, қўйвор!»— деди.

Шу он Шубор Абайнинг отининг чилвирини ўзининг бўйнига солиб, узун соқолини қўшиб, икки айлантриб олди. Шу қадар ясама даҳшат ичида, ҳеч нарсани

аямайдиган киши бўлиб, товуши ҳам қалтираб чиқди. Ҳақиқий маккорлик билан ҳаяжон ичида сўз қотди.

— Кетмайсан элингдан, жигар юртингдан! Айланай Абай ора! Кетадиган бўлсанг, мана бўғиб, отингнинг туёғига бостириб, ўлдириб кет!— деб ҳайқариб юборди.

Энди Исҳоқ ҳам келиб, Абайнинг отининг сўлиғидан олиб турган эди. «Сабр қил, Абай!»— деб у аванига ўшаб маккорлик қилмай, чиндан ҳам сиқилиб, ранжиган одамдек сўзлади.

— Ҳалигица ҳолини билиб чиқдим. Анали севикли ўғлинг Абишни ўйлай бериб саргайган ёри, қайғули Мағиш, ҳозир узилай деб ётибди! Сени «сўнги нафасим узиларда бир кўриб, рози-ризолик тиласам» деб армон қилди. Кечаги Абишнинг арвоҳини унутасанми? Бу ҳам боланг-ку. Видолашмай кетасанми?— деганда, Абай тўсатдан ўзгариб, аввалги аҳдидан ночор айниб қолди.

— Ушаним бор эдими? Менинг ҳам мунгли шўрлигим бор эдими?!— деди, бу ночор қайтишнинг ишораси эди.

Худди шу дамларда, алоҳида ўтовда, каравот ёнида ерга солинган тўшакда, умр бўйи бирор марта қошқовоғини осилтириб кўрмаган, жонидек кўрадиган дўсти Макеннинг тиззасига бошини қўйган ҳолда Мағиш узилиб кетаётган эди. Шу қадар соғлом, гўзал яратилган жуссаси, борлиғини ўртаган дарди-аламдан эндиғина биратўла енгилиб бўлган эди.

Икки йил мобайнида узоқ вақт қайғу ҳасрат чеккан ўша Мағиш, ўзининг ошиқ ёри Абишга берган ваъдасига мана энди вафо қилди.

У юпанч билмас, овинишни ўйламас, мудом оғу ютдирадиган ҳасрат чанғалида эди. Ушани ўйлаб Абай бу йил яна Абишни ёд этиб, бир дарди-аламли шеър яратган эди.

Ўша оҳи-зорининг сўнги сатрларида:

«Умидим-у, таянчим,
Энди кимга суяндим.
Ўйламадим тувғонни,
Бир ўзингга инондим.
Сендан айрилиб ёлғиз,
Орқангда мен оҳ урдим!
Ўйламадим ҳеч кимни,

Эргашдим сенга танҳо.
Ҳузур қилиб мақтаниб
Қилар эдим томоша,
Асли шўрлик менман-ку
Мағиш ўйлаб қараса!..»—

деб Мағишнинг дарди-аламига, ўзининг мажоли қолмаган аламли дардини қўшган эди. Юпана олмаган Мағиш ниятига етди.

Ҳозир Абай, Шубор билан Исҳоқдан бўлиниб, Боймағамбет иккови Абишнинг таъзиядор ўтови ёнига келиб энди отдан тушганларида, Мағиш жон берди.

Йиғлаб ўтирган Макеннинг юзидан Мағишнинг оламдан ўтганини билган Абай, энди эшикдан кириш билан ўпкасини тутолмай йиғлаб-ўкирганича келиб Мағишнинг юзини қучди, шашқатор оқаётган дона-дона иссиқ ёшларини тўкиб юборди.

ТОРТИШУВ

I

Кўшбикеда Абайнинг жонига қилинган қасдлик кўп замонлар халқ оғзидан тушмади. Албатта бу ҳақдаги гаплар, ҳислар неча турли ивир-шивир, дув-дув гаплар ҳар шароитда ҳар хил бўлди. Кўпинча бирига бири қарама-қарши, тескари бўлган ҳолда ҳам айтилиб юрди. Ирғизбойнинг, бегин вақтларда гердайишиб, кучига ишониб чиранадиган зўравон ҳовлиқмалари бу иш устида қуруқ вақиллашдан нарига ўтишмади. Даставвал Абай қайтиб келган куни бир қанча Ирғизбой овуллари, сўйил оладиган, жангга кирадиган йигитларини отга ҳам миндирди. Булар Ақшатовдан, сайлов бошидан ўз элига қайтиб кетаётган Урозбойнинг йўлини тўсиб чиқмоқчи бўлишди. «Улдираамиз», «кўзини йўқотамиз», «йўлини тўсиб чиқиб, титкилаб ташлаймиз!» деган бўлишиб, кундузлари кўпинча отларини ҳозирлашди. Ҳар овулга тушиб қимиз ичишиб, ғала-ғовур қилишиб, тўптўп бўлиб тепалик бошига чиқишади. Бироқ туш оғмай, кеч кирмай, қимизнинг кайфи тарқаша биланоқ ўзлари ҳам тарқалишиб, уй-уйларига қайтишганди.

Урозбой бўлса мана шу даврани эшитибок, чўчиб, қўрқиб кетди. Шунинг билан у йўли Ирғизбой овуллари устидан ўтадиган бўлгани учун, кечасилаб қочиб кетганди. Овулига борган он ими-жимида Азимбойга киши юбориб, Қийқим сингари чиниққан ўғри, ёки ўшанга ўхшаш сийқа, маккорлари билан шумларини жосус қилиб, Азимбойнинг олдига айғоқчилар юбориб турганди. Ирғизбойларнинг даставвалги кунларда ло-

виллаётган бир тўпи, Такежон томонга, Азимбой билан Шуборнинг қош-қовоғига, вазиятига қарашади-да, тортина беришади. Сабаби, улар унчалик олиб-учиб «қирайлик», «йўқотайлик», «ҳужум қилайлик», «отланайлик» дея қолишмаётир. Бу томондан ҳафсаласи пир бўлиб, жаҳлдан тушган ўша кишилар Абайнинг овулига келиб янада қирадиган, титкилаб ташлайдиган киши бўлиб ҳовлиқиб кўришди. Шундайларнинг бир тўдасини Ирғизбойларнинг каттаси Ирсой бошлаб Абайнинг устига кирди. Ирсой йиғлаб, бўғилиб ҳам ўртаниб тутоққанди. «Қароғим, қандай буйруқ қиласан, душманингни қўлида ўлгани келдик! Чоп десанг чопамиз, ўл десанг, ҳозир бориб олишиб-юлишишга ҳозирмиз!»— деди. Эргаштириб келган йигирматача Ирғизбойларнинг индамай ўтирган оқ соқол, қора соқол, бир қанча ландовурларини кўрсатди. Абайнинг қандай тилаги борлигини билгиси келиб, шулар билан бирга Мағаш, Қакитойлар ҳам Абайнинг устига киришганди. Шунда Абай икки-уч кундан буён сақлаб келаётган сукутини бузиб, кўнглидаги биттагина гапини айтди.

— Қопган итдан ўч оламан деб мен ҳам қопсам, оғзимда қандай хосият қолади?— деб қўя қолди.

Абайнинг овулида ёки Мағовия, Какитой сингари ўнга яқин одамларнинг олдида ўтга ҳам тушадиган киши бўлиб кўринган Ирғизбойлар Абайнинг овулидан бир қадам нари чиқмаёқ босилиб қолишганди. Негаки, Қўнонбойнинг бошқа, икки ўғлининг овуллари юлқиниб, уринаётгани йўқ. Улар ҳеч нарса дейишмаса-да, дамини чиқармай гезаришлари билан кўп Ирғизбойларга кайфиятни билдиришган, вазиятни англашганди.

«Отаси бир, жигари», «бир овуллик» дейиладиган жамоанинг ҳоли шу эди. Лекин, Чинғиз бўлисининг кўп эли, аниқса беозор кўпчилиги Абай учун чиндан ҳамияти жабрланиб, чиндан қаттиқ ўртанишганди. Ўша беҳисоб халқнинг ғазаб билан виждонан айтаётган аламли гаплари кўп одамларга, оддий кўпчиликнинг азаматларига қаттиқ ботаётганди. Оз кун ичида мана шу кўнгил, кўпчиликнинг кўнгли Чинғиз бўлисидан ташқари, бошқа бўлисларга, умум Тўбиқти жамоатчилигига тез тарқалиб, ёйила берди. Бўлис эмас, бой-боён эмас, тўда бошлиғи амалдор бий эмас, оддий кўпчиликнинг, беозор кўпчиликнинг қанча-қанчаси Абай учун алам тортиб, ўкинчга қолганди. Шундай одам-

ларнинг баъзи тўплари Мағашни, Какитойни ўртага олишиб, Урозбойдан Абайнинг ўчини олиш масаласини ҳам айтишди. «Абайнинг ўчинигина эмас, Урозбойдан халқнинг ўчини оламиз. Ёлғиз ўзини эмас, унга эрк берган айбдорларнинг ҳаммасини жазолаймиз, жарима тўлатамиз, юзини сидириб ташлаймиз. Ўзини жазога, моли-мулкини қазога учратамиз!»— дейишганлар ҳам бўлди.

Бу гапларни Абайнинг ўзига айтишмаса-да, «унинг яхши кўрадиган боласи» деб ва «эндиги ёшларнинг билимдони, эсли-хушлиги» деб Мағашга айтишганди. Ўзаро одам йўллаб хабарлашиб, ҳол-аҳволини билиб олишиб, бу ҳақда «қани» деб сўз қотган одамлар Тўбиқтида оз эмасди. Шундай пайтларда ҳали ҳам отатанинг номи билан ҳисобланадиган Мўтиш, Қулик, Дузбембет, Қорамирза деган элларнинг дуруст одамлари бир-бирлари билан маслаҳат қилишди. Ўшаларнинг тўпидан Қўдиға деган одам элчи бўлиб Мағашнинг ёнига келиб кетди. Ери Урозбойга яқин бўлган Соқ-Тўғалоқ деган, Жуонтаёқ деган сержамоа эллардан ҳам одамлар келишди. Қўшни Кўкше билан Мамайдан ҳам хайрихоҳлик, тилакдошлик билдирганлар бўлди. Ҳаммаси ҳам ҳали айтгандек: «Урозбойнинг юзини сидириб ташлаймиз, жарима соламиз, ўша жарима-паримаси билан олиб келиб, Абайнинг оёғига йиқитамиз» дейишганди. Шундай масала билан келганларнинг ҳаммасига Мағаш ҳозирча қисқагина жавоб қилди.

— Отамнинг ори, молга сотиладиган ор эмас. Отамнинг одамгарчилиги, ёвузнинг зулмини мол билан даволаб жарима билан оқлаб таскин топадиган одамгарчилик эмас. Бундай чорани отам ҳам қабул қилмайди. Мен ҳам мақбул кўра олмайман!— деб юбораётганди.

Унинг шундай жавобларини кейинчалик эшитган Абайнинг ўзи ҳам маъқул кўрди. Мағашнинг шундай идроки билан одамгарчилик тарозисига Абай ич-ичидан хурсанд бўлиб баҳо берди.

Ҳарқалай Кўшбикедда қилинган, аямайдиган душманнинг қасдлиги Абай билан Урозбойнинг ўзлари яшайдиган элгагина эшитилиб қолмади. Ҳозир ана ўша машъум иш юз бергандан буён бир йилча вақт ўтди. Эл яна йилдагидек яйловларда, қўнишларда, булоқ,

қайнама булоқлари, яйлоқларида одатдаги тирикчилигини қнлаётир.

Қанча вақт ўтган бўлса-да, қилинган ўша қасдлик ҳали ҳам халқ оғзидан тушмайди. Энди Абай турган Тўбиқти эли эмас, Абайнинг шеърлари, ўғитлари, ғам-хўрлиги эшитилиб, яхши номи тарқалган элларнинг ҳаммасига қасдлик билан қилинган зўравонлик ҳам ошкора бўлган. «Ёмон гап ётмайди» деб Абай ҳақида айтилган мана шу хунук гап ҳозирги кунда чор даҳани чорлаган. Ҳали ҳам катта уруғ ҳисобланадиган: Керей, Найман, Уоқ, беҳисоб Арғинларнинг ҳаммаси эшитиб, билган хабар бўлди.

Сахро эли, кўчманчи халқнинг яйловлари, кўкламда кўчадиган жойлари, қишловларигина эшитиб қўя қолгани йўқ. Бора-бора пиёдалаб тарқалиб, бу хунук гап Семей областининг беш уездидаги шаҳар-шаҳарларга ҳам етди. Теварак-атрофдаги кўп эллар, ўязлари келадиган область маркази, Семей шаҳрининг ўзида батафсил айтилиб, кўп гап бўлди. Уша Семейга дуони қарайдиган бўлгандан кейин Қарқарали, Кереку, Ўскемен, Зайсонг, Кўкпекти, Баён сингари шаҳарлар ҳам мудҳиш жиноятдан хабардор бўлишди. Семей областига қўшни бўлган область— Оқмўлонинг Қораўткели, Ет-тисувининг Шубороғочи, Лепси-Қопол, Аяғўзи ҳам узун қулоқдан ўша хунук хабарнинг бир учини эшитишганди.

Ўз замонасидаги қозоқ деган халқнинг зўр фазилат эгаси, қадрдони бўлган Абайнинг ҳамиятига урилган калтак, шу йўсинда йироқларга тарқалди. Янада ҳар гуруҳда ҳар хил айтилиб, ҳар хил ҳолатда тингланди. Уша айтилиш билан тингланишнинг вазиятида ҳам Абайга бўлган дўстлик беҳисоб халқнинг чин қалбида намойиш қилинди. Шунинг билан бирга, Абайнинг ўз замонасидаги унинг йўли билан жонига аталган қасдлик ҳам ўз сиймосини кўрсатмай қолмади. Бу ҳақда мисол учун ҳар элнинг бўлислари, ҳожи, мулла, бой-боён дейиладиганлардан эшитилса, улар Абай учун у қадар қайишиб, қийналиб, ранжишмайди. Аксинча, ўз оталарининг улуғдан нишон олганини, бой-устун бўлганини ёки ўзларининг Маккага борганини, Макержида ярмаркага борганини кўз-кўз қилиб сўзлашарди. Фалончи жондоролнинг маҳкамасига боргани, қандайдир Шербешнайда кўпчилик ўртасига тушгани билан мақ-

танишарди. Бундайлар гоҳо Абай билан бирга Урозбойни айбламай сўзлашарди. «Қилса қилибди-да», «ботирнинг қилгани шу-да» деган бўлишиб, йироқдан туриб Абайнинг яхшилигини кўролмай, Урозбойнинг ўжарлиги билан қабиҳлигига сажда қилиб ўтиришарди. Абайнинг сўзларини эшитиб, бий-бўлисларни танқид қилиб айтган, келишишни билмайдиган, беомон ҳукмини эшитиб, ич-ичидан зидлашиб юрадиган йўғонлар, золимлар бўларди. Буларнинг кўпчилиги эшитган гапларни улғайтириб, бўртдириб сўзлаб, Абайни ёзғириб, «ўзига ўзи қилди» деб ҳам қўйишарди. Ундайлар Абайнинг шеърлари, ўғитлари, янги йўли учун унга ўчакишарди.

— «Иброй ошиниб кетди! Гердайиб, ҳаддидан ошиб кетди! Қозоқнинг бор яхшиларига тили тегиб, гапи ўтиб кетди. Урозбой шунинг учун, кўпчилик учун номус қилди. Бунинг ҳаммаси беҳуда эмас!»— дейишарди. Ускемен, Зайсонг, Кереку, Қарқаралининг кўп казо-казо бўлислари, отоқли ҳожилари худди шундай дейишарди. Улар кўп йиғилишларда Абайни кўриб, унинг ўзларидан ортиқ эканлигини билиб, ҳасад билан ич этини еб юрадиган бой-устунлар эди. Бундай тўданинг ўз минбаридан қаралганда, Урозбойни қувватлайдиган йўли бор.

Шундай экан, булар Урозбойни айбли демай, ҳузур қилиб сўзлашади. Хўш, халқ-чи? Ҳақиқий халқ ичида ҳам Абай ҳақида биладиганлари, эшитганлари, эшитганда қаттиқ хафа бўлиб ранжиганлари жуда кўп бўлди. Бу хусусда «яқин овул», «жонқуяр» деб ёки «йироқ элнинг одами» деб бўлиш йўқ. Абайнинг бу дўстлари, тилакдош-ниятдошлари ҳам сон-саноксиз, ҳам ер узоқлигини, эл йироқлигини парво қилмайдиган, парво қилдирмайдиган дўстлар. Абай ҳақида ўзларининг жонига, ҳамиятига қаттиқ теккан хиёнатни эшитиш билан бирга ранжишади-да, Абайнинг илгаридан ўзларининг қулоқларига етган ноёб гапларини такрор-такрор айтишади. Айтиш билан бирга унга садоқат билдириб, тобора яқинлашиб, жипслашиб боради.

Абайнинг худди шундай беҳисоб халқ, умум кўпчиликдан чиққан дўстлари шаҳарда-ю саҳрода бирдек эди. Айниқса, ўша тўпнинг энг каттаси Семей шаҳрида. Бу ерда русча, мусулмонча ўқишда бўлган ёш ўқувчилар Абайнинг асарларини яхши билишади. Қайиқчи Сейлга

Ўхшаш шаҳарнинг сон-саноксиз меҳнат аҳли ҳалол, беозор касб эгалари Абайни жуда яхши кўришади. Шаҳар тўла майда ҳунармандлар, бозорлар тўла қозоқ қашшоқлари, ҳатто шаҳарнинг у томон-бу томонидаги майда савдогарларгача сўнгги йилларда «Абай айтган» деган сўзларга кўп қулоқ сола беришарди. Бу масалага келганда, шаҳар — қулоғи очиқ жой. Букуни бир ўрта ҳол хонадон кечқурун эшитган янги сўз, янги хабар эртага бутун бозорни, кўп кўчаларни осонгина оралаб кетади. Абайнинг санъати эса, Семейнинг у томон-бу томонини, жўламон жотоқларини, Затон элини шодлантириб, миннатдор қилиб ёйилганига кўп замонлар бўлган.

Шу шаҳарда қиз узатилса, келин туширилса, чилла-хонадан чиқилса, ҳайит-тўй, ўйин-кулги қилинса, Абай шеърлари, куйлари кўп ерларда айтилиб, тилга олиниб туради. Энди ўша Абайнинг бошига тушган оғир ҳол, ор-номусига босилган тамға масаласини Семей шаҳрининг меҳнат аҳли зардаси қаттиқ қайнаб, ҳамияти жабрланиб,, кучли ғазаб билан сўзлашади.

Шу айтилгандек бир кайфият Семей билан Слободка орасидаги паром устида рўй берганди. Куз фасли эди. Иртишнинг катта суви кўкламдаги миқдоридан озайиб, катта наҳр хиёл озайганди. Шунга яраша унинг тиниқ суви аввалгидан ҳам тиниқлашиб, кўм-кўк бўлиб, зилол тортганди.

Иртиш билан Қорасувдан йўловчиларни иккита паром ўтказади. Ўртада азим дарахтлар, қайрағоч, қарағайли, серсояли орол бор. Слободка томонидан «қайиқ оғзидан» паромга тушган халқ аввало катта Иртишни кесиб ўтиб, ҳалиги тўғарақ оролга ўтади. Шундан отликми-яёв чувалашиб оролдан ўтиб, қора сувга, иккинчи паромга тушади. Шу йўсинда Слободкадан Семейга қараб секин юрадиган иккита паромга галма-гал тушиб, иккинчи соҳилга чиққунча, йўловчиларнинг ҳаммаси ҳам бир соатдан ошиқ вақт сарф қилади.

Бундан бошқа «бош жотоқ» рўпарасидаги елканли қайиқлар бўлмаса, икки соҳилнинг олиб ўтадиган қайиқлари йўқ. Шаҳарнинг шу жиҳатини биладиган бола-ю, катта бу хилдаги қатновга ночор кўнадн. Отлиғу яёв, рус, қозоқ шаҳар халқи, элдан келган карвонлар, йироқ шаҳарлардан келган киракашлар, аравакашлар, бегона карвонлар ҳам сабр қилиб чидашади.

Мисол учун, бугун ҳам шу сингари кўп аравали киракашлар, саҳродан келган карвонлар ва икки соҳилнинг шаҳар турғунлари кўп аравалари билан қайиқ оғзига сиғишмай сиқилишиб, оролдан Слободка томонга қайтиб келадиган паромни кутиб туришганди.

Паром соҳилга етиши билан катта Семейдан бу томонга ўтган от-аравали йўловчилар, пиёдалар паромдан батамом чиқиб бўлишди. Шундан кейин паромни соҳилга улайдиган тахта кўприкнинг икки томонида тирбанд турган аравалар энди кўприкка қараб жадал интилишиб, урилиб-туртиниб, дув қўзғалишди. Оти бақувват, қамчини узун, ҳуштаги, жеркиши қаттиқ йўловчилар бундай пайтда кўприкка олдин илинса, паромга ҳам олдин тушади. Ҳозир шундай қилиб, дадиллик билан ҳаракат қилган аравалар — Еттисувдан келаётган киракашларнинг аравалари бўлди. Буларнинг битта араваси илинса, орқадаги аравалари ўт бўлсин, сув бўлсин тўхтамай, узилиб қолмай, ўлган-тирилганига қарамай интиларкан. Сабаби, ҳар бир олдинги араванинг орқасида ем тўрва бор. Кейинги от одамсиз аравани барабар олиб юриши учун олдинги араванинг еми уни интилтириб, орқада қолдирмай, эргаштириб юраркан.

Аслда, паромга энг олдин пиёдалар билан салт отлиқлар тушади. Улар кўприкда араваларнинг қаторида чувалашиб юриб, паромга олдин тушиб олади. Пиёдаларнинг кўпчилиги кўприк билан паромга талашиб чиққан от-араваларни томоша қилишади. Шунда саҳродан келган жўнроқ араванинг баъзан шоти илгаги чиқиб кетиб, баъзан филдираги қайрилиб, синиб кетади. Баъзи туя қўшилган араванинг ярми сувга тушиб кетса, пиёда қатновчиларга у ҳам бир қизиқ эрмак бўлади.

Қайиқ оғзи бу маҳалда: «Ой, ҳой!» деган ҳайқирӣқ, «Нари юр! Тўхта!», «Итдан туққан», «Ўзинг чўчқа!», «Ҳап сеними!» «Кўзингга қара!», «Отангни танитиб қўяман!» деб бақирӣшган, бир-бирини ёрдамга чақиқирӣшган қийғос, қий-чувга тўлган. Мойланмаган аравалар гичирлаб, баъзан болалар йиғлаб, хотинлар зориллаб, қандайдир эшак бемаҳал ҳанграб, қайиқ оғзида жон отиб ур-йиқит бўлаётганди.

Марков билан фельдшер Девяткин ва буларнинг ёри-дўсти грузшчик Сеит учови Слободка томондан келиб паромга тушганларида, паромдаги ҳалиги қийғос-

сурон босилганди. Сабаби, паром тўлган эди. Энди ҳеч ким кўприк талашаётгани ҳам йўқ. Чиқа олмаган, илина олмаган йўловчилар бири орқасидан бири қаторлашиб, бузилган муздек сиқилишиб қола беришганди.

Сеит, Девяткин, Марков учови Иртининг катта сувини томоша қилмоқчи бўлиб, паромнинг орол томонидаги ерига чиқишди. Шу ерда ўнтача киракаш арава паромнинг қоқ ўртасига жойлашган экан. Отларнинг томоғи тагидан энгашиб ўтиб кетаётган Сеитни арава устидаги бир аравакаш таниб, отини айтиб чақириб қолди. Сеит ҳам қайрилиб қараши биланоқ: «Ия, Жунисмисан! Омонмисан? Қаердан келаётирсан?»— деб, яхши танишини учратганидан хурсанд бўлиб шодланиб сўрашди. Сеит ғилдиракка оёқ босиб, Жуниснинг овтерисини ортган баландроқ аравасига ирғиб чиқди. Паром устида ўтирадиган курсичалар бўлмагани учун, Сеит ёнига Марков билан Девяткинни ҳам чиқарди. Улар ҳам тараддуд қилишмади. Ов териси юклаган, каноп билан ўраб арқон тортиб, яхшилаб бўғилган баланд аравага ирғиб-ирғиб чиқиб олишди. Жунисни Сеит яхши билар экан, йўлдошларига айтиб берди.

— Бу ҳам бизнинг Затонда грузшик эди. Икковимиз ғайратга бас бойлашар эдик. «Мен кўп кўтараман», «Мен кучлиман» деб баҳслашар эдик. Ҳозир мана Жунис бардам бўлиб қолибди. Кўрдингми, мана, бу бойиб кетган. От-араваси мана бу. Ортиб келаётгани нуқул тулки-ю, бўри териси. Узи узоқдан келаётган бўлса керак. Мана бу йироқдан олиб келаётган шунча хазинасини кўр! Қаердан келаётирсан, Жунис?— деб, энди ҳол-аҳвол сўради.

Унниқиб кетган, қўллари ёрилган, қирқилган чўққи соқоли офтобда ўнгиб кетгандек сарғиш-қўнғир тортган Жунис, Сеитнинг гапларига кулимсираб қулоқ солди. Қадрдон ўртоғини кўрганига шодланаётганга ўхшайди. «Қаердан келаётирсан?» деганга у: «Еттисувдан, Шубороғошдан, ҳу ўша яйловдан келаётирман»— деди.

Ҳали ҳам Матели деган чалақозоқ бойнинг киракаши экан. Бойлиғи: от-арава ҳам ўзиники эмас. Қишинёзин тинмай юк ташийди. Шу гал йигирма аравали киракаш бўлиб, Хитой чегарасидан бу томонгача чўзилган ерлардан йиғилган ов терисини ортиб келишибди. Ҳозир ўнта араваси паромга илингани билан, ўнга яқин арава орқада қолибди. Шу сингари гаплар билан икко-

ви ўзаро суҳбатлашиб кетишди; Девяткин билан Марков ҳам сўрашиб, бир-бирларига қаердан келаётганликларини айта бошлашганди.

Девяткин Иртишнинг қуйи томони, чап соҳилидаги қозоқ овулларида бир ҳафтагача туриб, ўша ерда бир тифга ўхшаш юқумли дард билан касал бўлган бир қанча одамларни даволаб келаётган экан. Марков Иртишнинг юқори томонидаги Шуптиғақ сингари бекатларга бориб, Жўламон жотоғида бўлиб, балиқ овлаб, қуш отиб қайтиб келаётган экан.

Бу икковни Сеит билан ҳам ҳали қаниқ оғзида учрашганди.

Бир вақт Марков билан Девяткин сал жим қолишиб, Сеит билан Жуниснинг гапларига қулоқ солишди. Қозоқчани яхши биладиган Девяткин, анави икковининг суҳбати нима тўғрисида кетаётганини билди-да, Марковга қараб: «Мана буларнинг гапига қулоқ солинг, пайқаб кўринг-чи, ким ҳақида сўзлашаётир!»— деб бир оз турди-да:— «Булар Ибрагим Кунанбаевич ҳақида сўзлашаётир!»— деди.

Марков бир ишчи билан бир аравакашнинг даставвал учрашганларидаёқ Абайни оғизларига олганларига ҳайрон қолди. Ўзи қозоқчани унча билмагани учун Девяткинга: «Қани қулоқ солинг, эшитиб кўринг-чи, нима дейишар экан?» деди.

Сеит билан Жуниснинг Абай ҳақидаги гаплари шундан сал олдин, Жунис сўраган бир гапдан бошланганди. У шаҳарга шу кеча келиб кирганида бу ердаги янгиликларни ҳали эшитмаган экан. Фақатгина йўлда, сўнгги бекатда «Абайга бир ярамас кишилар қасдлик қилишибди», «қаттиқ қасдлик қилишибди» деган гап чала-чулпа қулоғига чалинганди. Шунинг учун ҳам илгарилар Абайнинг шеърларини Сеитга қўшилиб ўзи ҳам кўп айтадиган Жунис: «Бу қандай гап, қандай хабар ўзи?»— деб сўраган эди. Сеит Абай ҳақида эшитганларини айта бошлади. Шу чоғ Жунис икковининг ёнига бошқа аравалардаги аравакашлар ҳам аста-секин келишиб, буларни қуршаб туришганди.

Девяткин Марковга қисқа-қисқа қилиб, эшитганларини чала-чулпа айтиб турганича, аравакашларнинг эндиги гапларини эшитди. Жунис бўлмаса, аравакашларнинг кўпчилиги семейлик, бу атрофлик одамлар эмас. Еттита аравакашнинг ҳаммаси ҳам Шубороғош,

Қопол, аяғүзлик одамлар экан. Лекин Жунис айтиб берганми, элларида эшитишганми. Абайни булар ҳам яхши билишса керак.

Сеит Кўшбикеда содир бўлган қасдлик, ёмонлики батафсил айтиб берди. Абайни «Кўкеннинг камбагаллари, деҳқонлари, меҳнаткаш кўпчилигига ён босдинг» деб, «Тўбиктининг арвоҳини синдирдинг», «теги-тахтли устунларни ерга урдинг», «бегона эллар олдида Қунанбойдек яхшиларни хўрладинг» деб жазолашибди. «Ўлдирамиз» деган ниятлари ҳам бор экан. Фақат қўлларидан келмай қолибди, деди.

Жунис бошлиқ бир қанча киракашларга бир бошдан қаттиқ алам қилиб, ўртаниб ранжиганларича сўзлашди. «Қандай итлар, йиртқишлар-а!»

— Нуқул қонхўрлар кимни аяйди!

— Бошқаларга қасдлик қилса ҳам, Абайга қандоқ қилиб юзлари чидади-а, юзсизларнинг!

— Ер ўртагани, элга ҳужум қилгани, карвон таллагани камлик қилган эканми, бу ўғри шаллақиларнинг! Энди битта Абай қолган эканми? Ёлғизгина, битта яхши одамни-я!— деганларига қўшилиб яна бир оқсоқол киракаш ўзининг алоҳида бир фикрини айтди.

— Улуғ нима қилиб қараб ўтирибди? Абай рус маданиятини ёқлайди-ю, нега уни улуғ ёқламайди, сақламайди?

Шу ерда Сеит ўз тушунчаси бўйича улуғни оқламоқчи бўлди.

— Улуғ нима қилсин? Қола берса, Абайни ўша ерда омон олиб қолган ўша улуғ-ку. Стражнингини юбориб, милтиқ отдириб, ўласи қилиб туришган жойларидан ўяз қутқариб олибди. Улуғнинг ёнини олган шу-да!

Гап шунга келиб етганда Девяткин аралашди.

— Сен билмайсан, Сеит, ундоқ эмас. Қунанбасвни уездний начальник, сеники айтган улуғ ҳимоя қилмайди. Унинг ёнини олмайди. Қунанбаевдек одамни ким ҳимоя қилади? Халқ ҳимоя қилади. Мана сен!..— деб Сеитни кўрсатиб, «сен!» деб кўкрагига туртиб, Жунисни кўрсатиб, қўлини қатор чўзди-да, «сен», «сенлар», «халқ ҳимоя қилади!»— деди.

Сеит билан Жунис бошлиқ киракашлар Девяткиннинг гапига анграйишиб, ҳайрон бўлиб севиниб кетишди.

— Ёпирай, рост айтаётир-а!

— Гапи жуда тўғри-ку! Тикка айтилган гап-да!— дейишиб, гангир-гунгур қилишганларидан кейин Сеит ўйланиб туриб, бир фикрни айтди.

— Тўғриси шу-да! Эл яхшиси деймиз, халқ гамхўри деймиз. Халқ ким, Урозбойлар эмишми? Улар эмас деб Абай минг марта айтмаган эдими! Беозор кўпчилик халқ... Сен билан менга ўхшаш меҳнаткаш халқ, деб қанча-қанча ўгитларни қилди-ку. Шундай экан, бутун ишни шундан билиб олабер-да. Девяткин ҳали ҳам ҳақ-қоний, ҳам танқидий гапни айтди. Нимасини айтасан, сен билан мени танқид қилди-да. Қозоқ халқи, беозор халқи!— деди.

Ўзининг ҳалиги озгина гапининг кўп маъқул тушганини пайқаган Девяткин янги бир гапни бошлади. У мана шу гал ўзи бориб келаётган Қорашўлоқ, Кенжебой, Жолқибос деган овулларда кўрганларини айтди.

Кеч кирган пайтда, боласи касал бўлган бир кампирнинг уйига борган экан. Қорашўлоқ овулидаги бир камбағал деҳқоннинг хонадони экан. Ўша уйда кеч қоронғилигида айтиб йиғлаб намоз ўқиётгандек бир четга қараб, ёлғиз нола қилаётган бир чолни кўрдим,— деди Девяткин. Касал ётган боласига йиғлаётган экан деса, у ўша куни ўзларига етган Абай тўғрисидаги совуқ хабарни эшитибди-да, Абайга ачишиб йиғлаб ўтирган экан. Шуни кўрибди. Яна бир овулда ёш мулланинг ёнида беш-олтита бола Абайнинг шеърларини ёдлаб, чувиллашиб айтишаётганини кўрибди. Ўша болалар ҳам домласига ёпишиб, Абайнинг жазоланганини сўрашибди. Жуда хафа бўлиб сўрашганлари ҳам бўлибди.

Кенжебой овулида Оқбалиқ деган бир яхши қиз бор экан. Ўшанинг қаллиғи келиб, кечқурун қизнинг уйида ўйин-кулги бўлибди. Девяткин меҳмонларнинг ичида ўтирибди. Шунда ўша Оқбалиқ Абайнинг Татьяна, Онегин шеърларини, куйларини айтиб-айтиб келибди-да, ниҳоят ўкраб йиғлаб юборибди. «Шундай ноёб ога, дурдона сўзлар эгаси, Абайни ҳам ўлдирмоқчи бўлишибди, қозоқдан чиққан қонхўрлар. Бу элнинг ичида не-не итлар йўқ! Қандай оғзи қон бўрилар йўқ!»— дебди ўша оқила қиз Оқбалиқ.

Девяткин ўша Оқбалиқ деган қизни айниқса завқ билан гапирди.

«Абайни шу қадар биладиган, севадиган, тушунадиган қозоқ аёлини мен ўз кўзим билан кўрдим. Мана

шунга қараб Абайни халқ билади, Абайнинг дўсти халқ, ўша халқ ҳимоя қилади ҳам, сақлайди ҳам деб биламан!»— деди.

Абай ҳақида катта Иртишнинг устида бошланган шу гаплар, кейин йўловчилар Қорасувдаги иккинчи паромга бориб тушганларида яна давом этди. Унда Марков ҳам ўзининг овга чиқиб, Иртиш бўйлаб, балиқ овлаб юрганида қозоқларнинг ёшу қарисидан Абай ҳақида кўп гап эшитганини айтди.

Яна бир пайти келиб, қайиқ устида бўлган шу гаплар, шу вазиятларни Марков Павловга ҳам айтиб берганди.

Абай Кўшбикеда бегуноҳ жазолангандан кейин ярим ой давомида Иртиш паромида бўлган ҳалиги гаплар фақат ўша ерда эмас, қанча-қанча ерларда сўзланган, оғир ҳикоя қилинганди.

Шунда Дамежондек қашшоқ, меҳнаткашнинг уйида, Сеитнинг қайиғида, Абен, Сеит сингари грузшчиклар меҳнат қиладиган пристанларда кўп ғазабли гаплар айтилганди. Айниқса Затондаги ёлғиз, уй-жойсиз грузшчиклар ётадиган баракларда қанча-қанча ишчилар орасида ўтган ёзда, кузда Урозбойнинг итлиги, қабиҳлиги ҳақида қанча-қанча ҳамият билан айтилган нафратли сўзлар сўзланганди.

Ҳозир. Кўшбике воқиясига бир йил бўлган пайтда, ўша Семейдан, Затондан бир оз вақтга элдан чиққан отоқли полвон-грузчик Сеит ҳам Абайга бўлган дўстона кўнглини бузмай келганди.

Сеит бу йил қиш чиқар пайтда зотилжам бўлиб, соғайиб турганидан кейин пароход юра бошлаганида, йилдаги мавсумли оғир иши — юк ташишга тушиши керак эди. Одатда, кун бўйи қилган меҳнати бир эмас, икки кишининг ғайратига дош берадиган қуввати, бу йил камайиб қолибди. Бўғинлари ҳам аввалгидек, бақувват тортиб кета олмади. Топиш-тутишининг ҳам маънисини кета бошлади. Шундан кейин Абен сингари қалин ўртоқ, дўстлари, рафиқаси билан яқинлари келишиб Сеитга бу йил ёз элга чиқиб келишини маслаҳат кўришди.

Шундай қилиб, ёзнинг бошидан буён Сеит ўзининг болалик чоғида ташлаб кетган эли — Тўғолоқ эли ичидаги танишлари, қариндошлари, яқинларидан биттасининг уйида меҳмон бўлиб ётди. Бу кунларда тузалиб,

аввалгидек бақувват тортиб қолганди. Эл яйловга чиқадиган пайтда келганди. Ҳозир мана эл тоғ этакларига туша бошлагунча, икки ойча қимиз ичиб, тиниқиб бўлали жуссаси, барваста бўйи аслига келди. Кучга кириб, қонсизланган юзига чиройли бўлиб қизил югурди.

Сеит камбағал бўлса-да, кундалик нон, чойини кундалик оғир меҳнати орқасида топаркан, ўша унча-мунча топганини келди-кетдидан аямасди.

Сеит ҳам Абен сингари, ишчи-грузшчикларнинг кўпчилигининг феълини яхши кўради. Булар мард камбағаллар. Сеитнинг Затондаги пастаккина икки хонали гувала уйига, мана шу ўз элидан бориб, тушиб юрадиган эл одамлари кўп бўларди. Камбағалларнинг карвони бўлишиб, кўп туялар, чаналар билан борадиган қалачилар ҳам унинг кичкина ҳовлисига улов-жабдуқлари билан зўрға сиғишиб, бир неча кунлаб ётиб кетишарди. Фақат ўз элининг — Тўғалоқнинг қалачилари эмас, бошқа грузшчик ўртоқларининг элларидаги, бошқа бўлислардаги танишлари, яқинлари ҳам Сеитнинг феъли кенглиги, қўли очиқлиги, хушмуомалалигини орқа қилиб, унинг уйига туша беришарди.

Қишда сўқим сўйиларди, ёки ёзда юнг, қил-қилчиқни шаҳарга олиб келиб, бозор қиладиган, элдан келган меҳмонлар, Затон ишчиларининг уй-уйларини, қўра-ҳовлиларини лиқ тўлдириб ётишарди.

Ушандай вақтларда Сеит камбағал меҳмонларга овқат қилгудек гўшит, ушатиб қўйгундек нон тополмайдиган кунларга ҳам қоларди. Фақат кўп меҳмонлар ичида камбағалнинг ҳолини яхши биладиган эсли-хушёр одамларгина Сеитнинг сирини англаб, енг ичида топишиб, унча-мунча ёрдам қилиб кетишарди. Сеит билан унинг ўзига ўхшаш ҳиммати баланд рафиқаси Қатша бўлса, жуда ҳолатдан кетиб, силласи қуриб қолмагунча «кута олмаймиз, қўл қисқа!» деб сир бой беришмасди.

Аҳил қўшни қозоқлардан, ёки ўзларига ўхшаш рус ишчи-грузшчиклардан, мастердан, девор-дармиён тотук дўсти, темирчи Киридан тийин-пийин олиб, меҳмонини кутиб юбориб, кейин меҳнати билан қарз-қоваласини тўлаб юрарди.

Сеит паҳлавонлиги, мардлиги устига жуда ҳам ўйнаган-кулган, хушфеъл, хушчақчақ йигит. Шу феъли-

учун Абен билан бирга Абайнинг ини дўсти шоир Дармен ҳам жуда ҳурмат қиларди. Дармен билан Алмағамбет, Муқа сингари ашулачи, шоир санъаткорлар билан Сеит, Абенлар бошлиқ Затоннинг барча ишчилари кўп улфатчилик қилиб, соғинишиб туришарди. Шуларга қўшиб Боймағамбетни ҳам ўша ишчилар жуда қадрлашар, яхши кўришарди.

Шу одамлар орқали Затоннинг Сеит, Абен сингари ишчилари Абай асарларининг кўпини эшитишган. Бир неча йиллардан буён Абай куйларини ҳам Затон грузшичкларни кўп ерларда, кўпчиликка тарқатиб, айтиб юришарди.

Сеитнинг уйдаги уч торли жаранглаган Семей дўмбирасининг сози бузилмайди. Қўли бўшаб, сал тинибтинчиди дегунча Сеитнинг ёлғиз ўзи чалқасидан ётиб ҳам, сайраб турадиган дўмбирасини тўшига кўндаланг қўйиб олиб, Абай куйларини, қир билан қуйининг қозоғи айтадиган янги куйларини, татар куйларини ҳам жаранглатиб чалиб, хиргойи қилиб қўшилиб айта берарди.

Ёз бўйи Тўғалоқ элида Сеит шу ашулаларига зўр берди. Шаҳарга, унинг уйига ўз уйддек бориб тушиб юрадиган, Тўғалоқнинг кўпчилик камбағал, камхарж хонадонлари шу ёз бўйи Сеитни ўз ҳолларича бошларига қўйиб кутишди. Биттаси қимизини, биттаси айронқатини бўлсин, қўзи-улоғини бўлсин, ҳаммасини Сеитга кўндаланг тортишишди. Уйдан уйга, овулдан овулга бориб юрган, ўзи ашулачи ҳам полвон, жуда хушфёъл Сеит, бор танишлари, яқинларига жуда қадрли бўлиб юрган эди.

Тўғалоқ сержамоа эл бўлса-да, ери оз, қўниси кам бўлгани учун ҳар қўнисда кўп овуллар бир бўлиб зич ўтиришади. Буларнинг яқини Соқ деган эл бор. У ҳам шулардек сержамоа, ўсган-унган элнинг биттаси. Соқ-Тўғалоқ деб отлари қўшилиб айтилганидан битта элдек туюлади. Узлари ҳам жуда тотув. Яна ёмонлиги, безорилиги йўқ, беозор эл. Сони кўп бўлгани учун бу элни оёқ ости қилиб, зўравонлик қилиш осон эмас. Шунинг учун қўшни бўлган Эсбўлат, Улжой сингари бойлари, безорилари кўп, устун эллар худди мана шу Соқ-Тўғалоққа тега беришмайди.

кунларда ёнига бир ўспирин йигитни олиб ўша ерга борган эди. Бунинг таниши бўлган овул Эсбўлатнинг катта бойи, отоқли Урозбойнинг қўшниси экан. Сеит уэ ўртоғининг уйида икки кун меҳмон бўлди. Куйлашиб, ўйин-кулги қилишди. Унинг куйларидан ҳам ўланларини қизиқиб, маза қилиб эшитган камбағал-қашшоқлар, молбоқар-хизматкорлар жуда кўп бўлди. Сеит ўзининг қалин ўртоғи Ойсонинг уйини сўнгги кунларда кўпчилик йиғиладиган қизиқ, кўнгил очадиган уйга айлантирди. Унчалик жаранглаган, ширалик товуши бўлма-са-да, ўртача, мулойим, ёқимли товуши бўлган Сеит, бутингловчиларига ҳақиқий санъаткордек кўринди. Айниқса, шу овулнинг йилқичи, туячи, мол соғувчи, мол суғорувчи хизматкор-молбоқарлари эшитмаган ўланлар чиқади Сеитдан. Баъзан куйлаб, дўмсирага қўшиб айтса, баъзан Сеит қайнаб кетиб, елдек эсганича териб кетиб айтиб беради. Айтадиган шеърларининг ҳаммаси фақат Абайнинг шеърлари эди. Шунда у Абайнинг бўлисларни мазақ қилганини, беоқибат бойларнинг танобини тортиб, танқид қилганини айтиб беради. Алвон турли тўда бошлиқлари, амалдорлар, элнинг ғаламуси бўлиб кетган йўгон безориларга тамға босиб, дарра ургандек бўлади. Кўпчиликни ҳузур қилдириб «ҳа» дедириб, кулдира-кулдира куйлаб беради.

Сеит кеча, кечки салқинда, ташқарига чиқишиб, кўнгил очишаётган бир тўп ёш йигитлар ичида ўзининг полвонлигини ҳам кўрсатди. Дамели деган, унинг билан ёши тенгдош учта йигитни Ойсо бошлиқ дўстлари чақириб келиб, Сеит билан курашга туширишди. Сеит ўша йигитларнинг учовини ҳам, кетма-кет ўзининг Семей курашида қўллайдиган усулидан қилиб кўтариб урганди. Орқалаб олиб «грузшчикларнинг усули шундай» деб, чалқасидан кетказиб, ўнг елкасидан ошириб, тумоқдек учуриб туширганди.

Бугун тушда кўп одамлар тўпланаётган катта овулнинг ўртасидаги қудуқнинг бошига Ойсо билан Сеит ҳам келганди. Шундан олдин қудуққа бир қари она туя тушиб кетган экан. Ўша туяни чуқур қудуқдан чиқариб олишнинг оворагарчилигига кўп эркаклар йиғилишган экан. Туя ҳам, қудуқ ҳам бойи Урозбойнинг мулки. Қу-

мол суғортираётган Урозбойнинг бақироқ ўғриси Қий-қим атрофидаги йигитларни йиғдирган экан.

Сеит билан Ойсо шунга келишган эди. Туяни чуқур, кенг эски қудуқдан чиқариш осон бўлмади. Лекин йигирмага яқин эркакларнинг ҳаммаси ҳам семиз, қари, сариқ туяни чиқаришда унинг бош томонини ўз қўлига олган Сеитнинг қаттиқ ғайрат қилганини барала айтишганди. Туя қудуқдан чиқарилгандан кейин, энди ўша эски, катта қудуқнинг сувини тозалаб, покизалаб олиш зарур бўлди. Бор овулнинг молигина эмас, тоғ этакларидаги қўнисда ўтирганларнинг ўзлари ҳам шу қудуқдан ичишар экан. Яйловдек эмас, ҳозир бу элларнинг кузевга қараб кетаётгандаги қўнисларида бўш сув, наҳир, булоқ йўқ эди.

Кўпчилик анчагача икки томондан челақлаб тортиб, сувини қуритиб, қудуқнинг тагигача тозалаб бориб қолди. Худди шу топда бўш ўтирган бир қанча камбағал-қашшоқлар яна Сеитни қўзғай бошлашди. Кечадан буён ундан эшитган, илгари қулоқларига етмаган яхши ўлан, «таълим-тарбия» деганларни яна айтиб беришни илтимос қилишди.

Сеит кўнгли чоғ кезларида кутдирмай, таранг қилмай, билганини айта қоларди. Ҳозир ҳам шундай қилиб, «Йироқдан сермап» деган шеърни дам ўша шеърнинг ўз оҳанги билан айтиб, дам елдириб-йўртиб куйга солмай териб кетиб, анчагача айтиб кетди. Ўзининг айтиш суръатига ва Абайнинг сўзларига берилиб кетиб, руҳланиб айтаётган Сеит, атрофида ўтирган баъзи бир бойваччалар, ёш-ёш йигитларнинг ва бир-икки кекса хизматкор — қўшнилари унинг орқа томонига қараб, кимдир ўнғайсизланиб, қараб-қараб қўяётганини пайқамаган эди. Эшитувчилар энди уни чала эшитиб, Сеитнинг орқасига қараб аланглай берганларидан кейин Сеит сўнги сўзларини шундоқ айтиб битира қолди. Шу он ўзи ҳам айланиб орқасига қаради. Қараса, орқасида оқ қуён телпагини кўзига тушириб кийган, семиз, бақувват оқбўз отга минган бой Урозбой бунга қаҳри билан хўмрайиб, ўқрайганича қараб турган экан.

Урозбой Сеитнинг саломига дурустроқ алик ҳам олмади. Энди от устида қамчинини қисиб ушлаб, Сеит томон энгашди-да, заҳарханда қилиб:

— Сен қашшоқ, нима бу, менинг овулимга кимнинг гапларини келтириб юрибсан?— деди.

Сеит аввалига тушунолмади.

— Қандай гап олиб келибман, нима деяётирсиз, бой?

— Нима, тонмоқчимисан? Ҳали ўз қулогим билан эшитдим-ку!

Сеит энди тушунди-да, очилиб кулиб юборди.

— Ҳа, ҳалиги Абай шеърларини айтаётирсизми! Ҳа, тўғри, уни айтиб юрадиган одатим бор. Саҳрода эмас, ҳатто шаҳарда ҳам кўп айтаман. Нима қил дейсиз, бой ака?!

— Қани яна айт-чи, биттасини! Кўрсат-чи, яна бир тиғингни!

— Айт десангиз айта бераман. Тиғим ҳам, сирим ҳам йўқ. Менинг айтадиганим — билганимгина!— деди-ю, Абайнинг ўтган йили ёзган, ўша йили Дармен билан Сеитнинг ўзи ёдлаб олган «Молпарастнинг дарди йўқ молдан бошқа!» деган шеърини куйга солмай шундоқ айта бошлади. Чўкка тушиб ўтирганича Сеит барваста, кенг кўкрагини Урозбой томон қаратиб олди. Гердайган бойга нисбатан унинг кўнглидаги ғазоби оз эмасди. Ҳозир Абай сўзларини, бир катта гуруҳ қозоқ халқи нафратланадиган ёвуз бойнинг юзига айтишга Сеит қизиқиб кетди.

Шеърининг эндиги сўзлари ҳам унинг қўлига тўғри сўйил тутқазиб, «ур» деб тургандек эди. Шеърнинг ўша сатрларини, Урозбойнинг ғазабга тўла ёлғиз кўзига ўзининг кичикроқ ўткир сарғиш кўзларини тикиб туриб, Сеит аниқ қилиб, бошига ураётгандек қаттиқ айтиб кетди:

«Мол йиғади мақтаниб билдиргани,
Кўзни ўйиб, мол билан куйдиргани!
Ўзи чўчқа, бошқани ит деб ўйлар.
Шўрва билан суяк бериб кўндиргани.
Ақлли деб, орли деб, оқкўнгил деб,
Мақтамайди ҳеч кимни бу чоғда кўп. —
Шу кунларда мол қаерда шалтоғида,
Олтин берсанг тортинмас тезагин еб!»—

дейиши биланоқ Урозбой ҳайқириб: «Бўлди, бас қил, алжима! Менинг олдимга тортган тортиғингни бу!» деб ўқталиб келди.

Сеит ҳайрон бўлиб, бир оз жим қолди-да, хайиқмасдан жавоб берди.

— Оқсоқол, мен шоир ёзган гапни айтдим. Сиз билан нима ишим бор!— деган эди, Урозбойнинг энди зардаси қайнаб кетган экан, Сеитга ўчакишиб қаради.

— Сен ўзинг тентираб юрсанг-да, бекорга юрмаган экансан. Шундай экан, ҳалигининг эвазига, мен ҳам сенинг олдинга тортадиганимни тортаман. Туш анави қудуққа, тозала қудуғимни!— деб бўкириб буйруқ қилди.

— Йўқ, оқсоқол, мен тентирасам-да, сизнинг эшигингизга борганим йўқ! Қудуғингни тозалайман деб келганим йўқ. У нима деганинг?!

Урозбой отини тепиниб, ўдағайлаб келди.

— Гап шу, туш қудуққа! Бўлмаса кечадан буёнги, ҳалиги қилиқларингнинг ҳаммасига қиладиганим шу — сен эшитиб кўрмаган жазо бераман!

Сеитнинг жаҳли чиқиб, ўрндан турди.

— Нима учун берасан? Қандай гуноҳим учун жазо берасан?!

— Гуноҳинг менинг душманимни ёқлаганинг.

— Душманинг ким эди?

— Билиб туриб, билмасликка солма. Сўзини олиб келиб, корчалонлик қилиб!.. Абайни ёқламаганда, кимни ёқлаётирсан?!

— Э-й, Абайни айтаётирсизми?..

— Ҳа, Абайни айтаётирман. Ҳаромини айтаётирман! Элни бузадиган ғаламусни айтаётирман!..

Сеитнинг қамиятига тегиб, нима бўлса-да, чидашга аҳд қилди.

— Ҳа, тўғри, сиз айтсангиз шундоқ дейсиз. Биз айтсак-чи, сиздек бойларни Абайдан садаға кет деймиз!— деб Ойсога ияк қоқди-да, кетаберди.

Урозбой ўшқириб буйруқ қилди:

— Ушла, анавини! Сол мана бу қудуққа, ташланглар!— деб Қийқимга қаради. Ўзи ҳам қамчинини қаттиқ ушлаб, Сеитнинг орқасидан интилган Қийқимнинг ёнига кириб, ғазаб билан ўшқирди.

— Ушланглар, ёлирилинглар!— деди.

Урозбой ўшқиргани билан, Сеитни биладиган, кечадан буён сўзлашган, маҳоратини кўрган қашшоқлар қўзғалишмади. Қийқим бир-икки оясар йигит билан Сеитни қувиб етган эди, Сеитнинг қонталашган ғазабли

кўзлари, энди унга ялт этиб қаради-да: «Тумшуғингни талқонлайман! Йўқол, кўзимдан!» — деб кета берди.

Бу ердаги камбағал, молбоқарлар Урозбойнинг уларга ўқталиб: «Ушла, югур, сургаб олиб кел!» — деган буйруқларининг бирортасига қулоқ солмай қўйди. Икки-уч кекса қашшоқ: «Қўйинг, сабр қилинг! Нима қиласиз, меҳмон-ку!» дейишган эди, Урозбой шундоқ деган уч камбағалнинг бошига қамчи билан солиб юборди. Узи энди йўғон товушининг бориचा бўкириб Сеитнинг орқасидан оғзига жуда ёмон бир шартни олди.

— Ҳозир сени ушлатиб олиб, ерга тикмасам, кофир бўлай! — деди-да, бўз отини нихталаб, бақирганича: «Отлан, тўплан, отлан!» — деб чопиб кетди.

Шундан кейин Сеит Ойсонинг уйига келиб, отини ушлатиб олгунча бўлмай, бу қашшоқ овулга йигирма-ўттизта сўйил-чўқмор, арқон-чилвир кўтарган, ҳовлиқ-ма, қутурган йигитлар чопиб келишди. Ойсони савалаб, ажратишга қўймай, тўдаси билан Сеитни ўртага солиб, диканглатиб, олиб кетишди.

Ҳали жаҳли чиққанича қутуриб кетган Урозбой, ҳозир жинлари бўғаётган фолбиндек, катта уйининг орқасида, лабларининг икки четидан кўпик сочиб, тутақиб, бир тўп одамга ер қаздираётган эди. Жаллодлари Сеитни олиб келишганда Урозбой энди бир машъум буйруқ берди.

— Жазо бераман дедим-ку, деганим шу! Ерга тикаман деганим. Тўшида нон пишадиган қашшоқ-ку! Солинглар манави гўрга! Тириклайин ерга кўмиб, шундай қилиб ерга тикаман! — деди-да, Сеитнинг икки қўлини қил чилвир билан орқасига бойлатиб, чуқур қилиб қазилган қуруқ ўрага ташлатиб юборди. Шу орада ўзи бошлаб икки томонлаб чим-тупроқни Сеитнинг устига ташлай берди. Ҳаммасини ташлаб, уйрон солиб, бир лаҳзада ўрадан бошигина кўринар-кўринмас бўлиб турган Сеитни, чиндан ҳам тириклайин кўмдириб ташлади. Фақат ўлиб қолмаслиги учун, иягигача кўмдирди-да, ялангбош бошини, юзинигина тупроқдан ташқари қолдирди.

Урозбойнинг буйруғини ундан қўрққанидан, яна бир томони безорилик, каззоблик билан ичидан маъқул кўриб, амалга ошираётган Қийқим сингари зўравонлар бор эди. Улар Урозбойнинг орқасида шу чоққача бос-

қинчилик ҳам қилишган, овулларга ҳужум ҳам қилишган. Кўпларга дарра ҳам уришган. Қанча-қанча ёқалаш, муштлашларда кўпларнинг бошини ёрган, қўлини синдирган, қон тўкиб юрган шумлар бўлишса-да, худди мана шунингдек машъум жазони кўзлари билан кўришмаганди.

Ҳозир шуни қўллари билан қилишди ҳам. Туш пайтида қора ерга тириклайин тиқилган, хўрлик жазога учраган виждонли йигит Сеит тун кечагача даммини чиқармай, мана шу таҳқирона жазо остида қолди.

Ўрозбой бу ишни қудуқ бошида, Сеитни кўргандан кейингина ихтиёр қилмаган эди. Икки кундан буён унинг Ойсодек камбағалнинг уйига келиб, Абайнинг шеърларини айтиб, кўпчиликни ҳайрон қолдириб, шайдо қилаётганини билиб юрганди. Шунинг ўзи учуноқ Ўрозбой кеча одатдаги ўжарлигидан қилиб, Сеитни олдига чақиртириб келиб, жазо бермоқчи бўлганди. «Овулдан, элдан ҳайдаб юбораман», «қўрамнинг четига келиб, Абайнинг товуши билан ҳуришини кўтаролмайман», «ундай санқиб юрган итни уриб-уриб ҳайдаб соламан!»— деб бир жазаваси тутганди. Унда қимиз ичиб ўтиришган баъзи бир кексалар: «Овулингга келган ёлғиз-ярим, қадр-қиммати йўқ, йўққа ҳисоб бир яланг-оёққа қўлингни булғатиб нима қиласан», «Гапирадиган гапингга, жаҳлинг чиққанига арзимайдиган, тентираб юрган бир қашшоқ билан тенг бўлиб ўтирасанми!»— деб босиб қўйишганди.

Бугун қудуқ бошига кетаётиб Ўрозбой ёнидаги йигитдан: «Сеит кетдими?»— деб сўраган эди. Шу топда у яна кеча билмаган, эсига келмаган бир ишни эндигина билиб, яна ғазаби ўт олиб, тишини қайраб келатганди. Суриштириб кўрса, анави йили Макен деган қизнинг шаҳарда бўлган жанжалида, донғи чиққан баҳайбат йигит мана шу Сеит экан. Қизни Затондан Қўрабойлар тортиб олиб келатганида, орқаларидан қувиб, паромнинг устида етиб келган полвон йигитлар бўлди дейишган эди. Шунда Ўрозбой билан Сейсекелар юборган Дўндағул деган туя полвонни, шаҳарнинг энг бақувват, чапдаст йигитини «бир уришда пирра қилди», «Затоннинг бир баҳодир паҳлавони бор экан» деган гаплар ҳам бўлганди.

Уша йигит мана шу Сеит. Бугунги аламнинг устига Ўрозбойнинг эски кеки ҳам бор экан. Шу қўшилгандан

кейин қудуқ бошига келаётганида, Урозбой Сеитни «Қандай қилиб жазо берсам-да», «ҳақим бор. Менинг қошимда айбдорнинг биттаси. Қўлимдан ким тортиб оларди, кўрарман!» — деб гижиниб келганди.

Бундан кейинги иш, бу атрофнинг одами эшитиб кўрмаган даҳшатли, мудҳиш жазо Урозбойнинг шу сингари тишини ботириб келган қасдлигидан туғилган эди.

Урозбой, ўзи тириклайин ерга кўмдирган Сеитнинг ўлик-тириклигини билгиси ҳам келмади. Туш пайтида кўмилган одамни кеч кириб, қош қорайгунча ҳам «қай аҳволда ётибди» деб кўнглига ҳам олмади. Овулига, уй ичисига ўтказган қаҳри-ғазаби шу қадар кучли бўлмоғи керак. Унинг овулидаги одамлардан ҳам бирортаси Сеитнинг яқинига кела олмади. Фақат эл ётгандан кейингина, кун бўйи жигари хум бўлиб, Сеитга ачинаётган бўлса-да, иложини тополмай тинкаси қуриган Ойсо, қоронғи тунда Урозбойнинг овулидаги кекса қоровулга келди. У илгарилари чўпон бўлиб юриб, ҳозир кечаси қоровулчиликка кўчган мўмин, кекса малай эди.

Уша қоровул пичирлаб, Урозбойни барча ёри-биродарлари билан қўша қарғаб, Ойсога эргаштириб келиб, Сеит кўмилган жойни кўрсатиб қўйганди. Ойсо билан икки кишилашиб тупроқни тирмалаб чиқаришиб, Сеитни зўрға чиқариб олишганди. Дами чиқмай қолган Сеит тириклайин кўмилган гўридан ёри-дўстлари тортиб олишганда сал ҳушидан кетиб, шилқ этиб тушди-да, бир оздан кейин ўзига келди.

— Сув! — деб сўради-да, тери челақда олиб келинган қудуқ сувидан ичиб, қайтадан куч-қувватини йиғиб, ётган жойидан ўзи турди. Унинг билан бирга келган ёш йигитча ҳамроҳи таёқ еб, кегайга танғиб қўйилганича, Урозбойнинг қўлида қолди. Сеитнинг ўзи Урозбойнинг овулидан пиёда юриб четга чиқиши билан: «Қасрим тегади, энди сенлардан бундан бошқа ёрдам керак эмас! Яхшилигингиздан беҳад миннатдорман. Тездан уйларингизга қайтинглар!» — деб Ойсо билан қоровул чолни қайтариб юборди.

Ўзи Урозбойнинг чўпони минадиган бир ола от яқин ерда арқонлаб қўйилганини пайқаб қолган эди. Ҳалиги икки кишини жўнатиб юборди-да, ўша ола отга яйдоқ миниб, лўкиллашиб чоптирганича Тўғалоқ овулларига қараб кетди.

Эртасига чоштгоҳ пайтида Сеит тушган Тўғалоқ

овулларининг устига гала-гала одамлар йиғила бошлади. Бугун қурбон ҳайити эди. Шунга атрофдан одамлар йиғилишаётганди. Бу қўнисда ўтирганлар жуда кўпчилик. Ҳаммаси ҳам Соқ-Тўғалоқнинг беозор, ўз рўзғори билан машғул бўлган беҳисоб халқи-фуқароси, камбағал-қашшоқлари.

Узун ўлка бўйида булоқлар бўлганидан, ҳар бир қўзи қадами етарли ерга саёз қудуқ қазилиб, овуллар қўнибди. Қанот улашиб қўнишган. Овулларнинг деярли ҳаммаси оддий. Қора-қура уйлардан ёки кўҳна кулбалар, чайлалардан иборат. Мана шу кўп халқнинг ўртасида, худди мана шу катта қўнисда оқ уйли, моли кўп, бой овуллар кўринмайди. Шунга яраша бу эл баракали, тотув, чири чиқмайдиган, борини бўлиб, еб, бўлиб ичадиган аҳил эл.

Ҳайит куни яна бирорта овулга, уйга алоҳида оғирлик келтирилмаган эди. Сержамоа элнинг кўп эр-азаматлари битта-битта отларига минишиб, ўз уйлари, овуллари, уй ичларида овқатланишиб, отланишганди. Чоштгоҳ пайтида шу сингари кўп эр-азаматлар тойпойларини, озми-кўпми уловларини бўлиб минишиб, кўп овулларнинг ғарб томондаги тоши йўқ, чўпи қалин бўз талага йиғилиб чиқишганди. Худди мана шу тўп энди улоқ тортишиб, от устида келиб танга олишиб, енгилгина ўйин-кулги бошлаган пайтда, кўп одамлар турган ернинг қоқ ўртасига Сеит келди. Ёз бўйи уйларида Сеит меҳмон бўлиб ётган, шу овуллар биладиган севикли азамат дўстлар бор эди. Булар ҳам бой-боёнлар эмас, кўпчилик ичидан чиққан, кўпларга қадрли бўлган, қўлларидан ботирлик келадиган, эс-ҳушли, гап-сўзлари маъноли йиғитлар. Булар сийлашган билан сийлашиб, сирлашган билан сирлашиб, ўз ҳолларича олишган билан олиша биладиган, ҳам бардам, ҳам обрўли ёшлар эди.

Биттаси — Тўғалоқдан чиққан Жўмарт, иккинчиси — Соқдан чиққан Умар. Бу иккови ҳам Сеит билан тенгдош эди. Ёз бўйи Сеитни кутганларида ўйнаган-кулган, хушчақчақ уч шерик бўлиб юришганди. Узлари яна паҳлавон йиғитлар, манави Эспеда ўтирган ўн беш-йигирма овулнинг ҳаммасига ҳам жуда иссиқ кўринадиган қадрли ёшлар бўлишганди.

Ҳозир Жўмарт билан Умар ўрталарига Сеитни олиб, дўнглик тепасида турган халойиқ ённга боришди. Ранг-

лари ўчган, нафаслари оғизларига тиқилган, бошларига тумоқ ҳам киймаган, ёқалари очилиб кетган ҳолда шошилиб келишди. Йўлда турганлар билан дурустроқ саломлашишмади ҳам. Баъзи бировлар: «Мана буларга нима бўлган? Олдирган одамларга ўхшашади-я! Ҳарқалай бир кори-ҳол бўлди, бирор совуқ хабар олиб келишдими?»— дейишиб, кўпчилик ораларидан йўл беришди.

Тепаликда турган Соқ-Тўғалоқнинг, Жуонтаёқнинг оқ соқол, қора соқолларининг орасида ёши улуғлиги бўлмаса, моли-ҳолли, чинлик-мартабалик «амалдор», «эл оғаси» дейиладиганлардан ҳеч ким йўқ эди. Лекин, кутилмаганда шу тўпнинг ичида Бозорали билан унинг яхши кўрадиган баҳодир қашшоқ қариндоши, Сеит билан қадрдон, тотув — Абди бор эди.

Сеит сўзламади. Жўмарт товушининг борица сўзлаб, Бозорали билан ўз элининг катталарига Сеит кўрган хўрликни «мудҳиш иш» деб айтиб, ошкора қилди. Бақириб сўзлаб, Урозбойнинг ўзини ҳам, моли-мулкини ҳам қаттиқ ҳақорат қилди.

Ундан кейин Умар янада номус қилиб, ғазаб билан ҳайқирганича қичқира бошлади.

— Элимсан, ёки ҳезалак ҳори-зормисан, мана шу турган эр-азаматлар!? Бундай таҳқирлаб хўрлашни кўриш эмас, эшитган эдиларингми? Шу ишларни қилиб ўтирган ёлғиз кўзли ялмоғиз, шум кўрга кўрсатадиган эрлигинг борми, йўқми?! Ҳаддидан ошиб кетди-ку бу жуда! Индамай қола берамизми шундай?!— деди. Баъзан Умар билан Жўмарт галма-гал ҳайқиритиб гапиришди. Бўлган ишни овулдан эшитиб, чопганларича энди етиб келишган яна бир неча ёш йигит ғазаб билан ҳайқиритди. Лекин тепаликда турган кўпчилик ёрилиб, бирор жавоб қилмай туришганди.

Жўмарт Бозоралини танир эди. Энди ҳайқириб, бақирганича ўша Бозоралининг ёнига борди, ўшага арз қилиб, маслаҳат сўраб, ёрдам тилаб гапирди.

Бозорали бу элга кечагина келган эди. Шу овулларда жиянлари бор эди. Яна Тўғалоқнинг шу ердаги бир авлодининг, бир тўп овулларнинг онаси Жигитек элидан тушган қиз эди. Шунинг учун Бозоралини Умар сингари йигитлар «тоға» дейишиб, ҳурмат билан қарши олишарди. Ҳозир ҳам Умар билан Жўмарт иккови Бозоралига галма-гал гапиришди.

— Тоға, ҳеч бўлмаса сиз айтинг-чи! Мана бу турган ювош эл нима қилишини билмай гангиб қолганини кўраётирсиз-ку? Нима қил дейсиз, ўл десангиз ҳам ўзингиз айтинг-чи! Бир маслаҳат беринг-да!— дейишди.

Бозорали Сеитга ачинганидан зўрға чидаб ўтирган-ди. Енидаги Абдига пичирлаб: «Аттанг, бу хўрликни кўр-а, шуни кўриб эшитгунча ўлган ортиқ-ку!»— деганди.

Шу билан бирга букунларда ночорланиб кетган дили қаттиқ уриб, ўлкаси оғзига тиқилаётгандек бўлди. Нафаси жуда сиқилиб, қийналиб зўрға ўтирганди. Ҳалиги ғазабли, жаҳли чиққан, номусли йигитлар энди унга қараб гапиришганда, Бозорали пайқаб кўрса атрофида турган катта тўп, мўмин халойиқ оқ соқол, қора соқолнинг, ёшу қарининг ҳаммаси ҳам ундан умид қилиб, тикилиб туришган экан.

— Айтсин-чи, шуни Бозаканг айтсин-чи! Йўл кўрсатсин-чи!

— Шундай пайтларда қамалдан олиб чиқадиган, гангиганни бошлайдиган ўзи эди-ку.

— Кўпчиликнинг доноси-серкаси эди-ку!— деган гаплар бирдан-бири қаттиқроқ чиқиб, халқ нидоси бўлиб, туташ эшитилди.

Бозорали элнинг сирини билади. Кўп томирларини, айниқса, миришкор меҳнат аҳлининг кўнглидагисини, кекса томирчидек жуда яхши билади. Сергак идроки, шу чор, ўзи кутмаган ҳолда, силкиниб уйғонди. Бор кучини йиғиб, бошқа отларнинг ҳаммасидан елкаси, сағри баланд турган қари чавқарига минган ҳолда, икки узашига оёғининг учини тираб олиб, атрофдагилар эшитарли қилиб, Жўмартларга қарата қаттиқ гапирди.

— Ҳой, эр йигитлар, мени тоға деб маслаҳат сўраётирсиз. Тоғанг бу кунларда бармоғини тишлаб, ўлгунча ўкиниб ўтирибди. Кўнгли-кўксим интилгани билан дард босиб, мадорим қуриб турибди. Лекин «домланинг қилганини қилма, айтганини қил» деган гап бор. Тоғанга қулоқ солсаларинг ҳозир унинг бемордан деганига қулоқ солмаларинг, қилганини қил! Бундай пайтда менга қолса, қўлимдан келганда нима қилишимни биласизлар-ку, қардошларим, элим! Қараб тургандан нима чиқди!? Урозбойдан мана шу Сеит кўрганининг ялвон турлилигини ҳар кун кўрмаганларинг борми?— дедиди, қовоғини солганича иззали сўзларини қисқа қилди.

Бўзтепанинг қоқ чўққисидан то йироққа чўзилган этагигача беҳисоб лашкар, эр-азаматлар қотиб, серрайиб туриб, Бозоралининг сўзини тинглаётганди. Шу атрофда бугун отга минган ёшу қарининг ҳаммаси, эр-азаматлар батамом бўзтепани қоплаб, сиқилишиб туришганди. Энди Бозоралидан жанг шиоридек, Урозбойга беомон ҳукм бўлган, қаҳри-ғазабга тўла сўзлар отилиб чиқди.

У ҳайқириб баланд овоз билан шанғиллаб сўзлаётир.

— Урозбой кўрни ҳаддидан ошириб юрган олдидаги моли-ку. Уша мол мана шу юрган беҳисоб халқнинг кўз ёшидан топилган эмасми?! Қайси бирингизга зўрлик қилмай, хўрлик кўрсатмай, йўғонлигини ўтказмай юрган эди. Урозбой ошиб-тошиб бўлгани йўқми, кечаю, букунларда?! Қарши чиқиб жазасини бериб қўядиган бирорта эр, ё бирорта эл чиқади, йўқми?! Қора алвастининг қорин сочи олинмай кетаверадими?. Йўқ, кетмасин!.. Олиш керак элнинг ўчини, эрнинг ўчини! Кечагина, қозоқ боласи қадр қиладиган Абайнинг ўчини ҳам олиш керак!.. Мана бу олдиларингга йиғлаб келиб турган асл азаматнинг, Сентнинг ўчини олиш керак!.. Беҳисоб эл ёпирилиши керак!.. Кўрқмаганини, ҳайиқмаганини кўрарман ундай разил кўрнинг!.. Беҳисоб эл қани шу турган бўйингча бир ёпирил-чи. Ол ўчингни, ол эрнинг ўчини, Абайнинг ўчини ол!— деб ҳайқирганича буйруқ қилди.

Шу бўлди-ю, тирбанд турган эр-азаматларнинг оғзидан шиордек бир неча ўтқир, аниқ, очик сўзлар алангадек ловиллаб, тарқалди-келди!.. «Ўчингни ол!», «Элнинг ўчини ол!», «Эрнинг ўчини ол», «Абайнинг, Абайнинг ўчини ол!», «Кимнинг кўз ёши тўкилмаган!», «Ким хўрлик кўрмаган эди Урозбойдан», «Ёпирил беҳисоб эл!» — деб бўзтепанинг бошидан этагига қараб, этагидан қайта ловиллаб юқорисигача ҳалиги гаплар алангадек отилди. Ўзини, ҳар бир кўнглини номус билан чалпиган оташ билан, виждон ўти билан энди мана шу халқ турган ерини ларзага келтириб, титратгандек бўлди. Бошқа гапга ўрин йўқ эди.

Жўмарт, Умар, Абди бўлишиб юқоридан пастга қараб «Қопла!» «Қопла!» деб, «Урозбойнинг овули қанисан?» деб от қўйганларича кетишди. Қўлларига йўлдаги овуллардан сўйил, сиртмоқ, чўқмор, найза илинган

азаматлар қуролланишди-да, кўпчилик йўғон-йўғон қамчиларига ишонган ҳолда қалин селдек қоплади-кетди. Жами беш юз кишича эр-азамат шу ердан икки давон нарида ўтирган Урозбойнинг бир тўп оқ уйли овулларига худонинг ҳайқириб тоғдан оққан ғазабидек, чиндан туюқиб кетган элнинг ғазаб селини ағдаришди.

Бу тўпни ҳозир бошлаб кетаётганлар Жўмарт, Умар, Сеит сингари эр йигитларнинг ўзлари. Бемор Бозорали ҳужумга ярамай озгина оқ соқолларнинг ичида қолди. Бироқ, Абдига ўзининг саккиз ўримли бузоқ тиш деб аталган қамчилини бераётиб: «Мен учун ўнта душманининг бошини ёр! Шундоқ қилмай қайтма!»— деб Абдини ёнидан қайраб жўнатди.

Ота ўғли эмас, ғазабланган беҳисоб кўпчилик «халқ ўғли» бўлган азаматларнинг ҳужуми Урозбойнинг овулини тўс-талқонини чиқарди. Булар туш пайтида кўп овулларнинг ўртасида салқинлаб турган, Урозбойнинг ўзи билан ўғилларига битта уч минг йилқини «қийғос-сурон билан» батамом ҳайдаб кетишди. Учта желига боғланган юздан ошиқ қулунларнинг, желиларини шарт-шурт кесиб, тум-тарақайини чиқаришди. Уйларини савалаб, кегайларини синдириб, ташқарида юрган эр-какларни саваб-сўйиб, қувиб уй-уйларига тиқишди. Беш юз киши довулдан оғир, селдан бадтар тўполон қилиб, Урозбойнинг овулларини босиб пайҳонлашиб, у ёқдан-бу ёққа ўтишди.

Урозбой билан унинг уй-уйларида ўтирган болалари, жигарлари, қариндошлари, хотин-халажлари бош чиқариш у ёқда турсин, индан инга тиқилишди. Урозбойнинг ўзи ҳам ноиложликдан тинкаси қуриб, тўшагига ёта қолганди, унинг ҳолини англаган ёш хотини тўлиб ётган кўрпа-ёстиқларни устига уйиб ташлаб, яшириб қолди.

Шу сингари кутилмаган бир вақтда кўп юраклардан отилиб чиққан одилона ғазаб, беҳисоб элни кўпдан буён қурбон қилиб юрган оғзи қон бўрининг ини оғзида ғужғон ўйнаб, таҳқирлаб жазо берди. Лашкар ҳаракати деса, ҳақиқий лашкар ҳаракати. Ҳужум деса, ҳақиқий тап тортмай қилинган ҳужум бўлди.

Илгари Урозбойнинг ёлғиз ўзи кўпчиликка шу сингари лашкар ташлаб, ҳужум қилиб келган бўлса, энди бугун оти йўқ, теги-тахтли ёв эмас, бироқ аллақанча салмоқли, устундан-устун, кучликдан-кучли тўдалардан бир қанча кўп, ҳақиқий ноёб куч, жазо беришга чиқ-

қан эди! Илгари у кўпларни йиғлатган бўлса, энди ўша кўп элдан йиғилган кўпларнинг ўзи келиб, унинг молини нобуд қилиб, овулини чирқиратиб, ўзини ерга тиқиб хўрлаб, ўч олиб кетди.

Худди шу топда Тўғалоқнинг, Соқнинг, Жуонтаёқнинг Абралли, Номоной, Мусиралли, Бойғулоқ, Қоражонлардек бойлари — Соқ-Тўғалоқнинг ҳалиги ҳужумга қўшилган азаматларидан, тўпларидан, кўп овуллардан безиб қочишди. Биттаси Урозбой билан қуда, биттаси тилакдош-ошна, яна биттаси кўп ҳаромликларни бирга қилишган емтукдош бўлганидан, номи йўқ кўпчиликнинг можаросидан бошларини овлоқ қилиб, айтайин қочиб кетишди.

Мана шундай қилиб, Кўшбикеда ўтган йил Абайнинг жонига қилинган қасдликдан кейин, йилдан ошиқ вақт ўтган чоғда, атайин аҳди-паймон қилишмаса-да, ўша Абай учун ўртаниб куйган халқ, беҳисоб эл ўзининг ғазабли ўчини Урозбойдек ёвуздан шу зайилда олди.

2

Бугун туш оққан пайтда Бозоралининг овулига бир иш билан борган Дармен қайтиб келди. Бозорали билан Абди Тўғалоқда бўлган воқиянинг ҳаммасини дoston қилиб айтиб беришибди. Дармен Абай билан Боймағамбетга, Муқага ўша ишларни, айниқса ўзи хурсанд бўлиб, терисига сиғмай ўтириб, гапириб берди. Бўлган ишларнинг ҳаммасини айтиб келиб, Бозорали гапининг охирида унга бошқача гапларни айтди. Дармен ўшани хўп уқиб, ёдига сақлаб келгунича, Абайга қараб ўтириб, қандай бўлса, шундай етказди. Бозорали шунда:

— Мен тепалик бошида қолиб, беш юз киши ерни ларзага келтириб, гуриллатиб «Соқ-Тўғалоқлаб». «Кек учун», «Номус учун», «Эр учун», «Абай учун!», «Азамат учун» деб урон, ҳой-ҳойсурон солиб кетишганда бошим осмонга бир етди-да! Чинакам ҳужум бошлаб, ёлғиз кўзли ёлмоғизнинг ўзига қараб кетишганда «ҳаётимда яна бир шу сингари қизиқ он, асл давронни кўрмасам-да, армоним йўқ» дедим. Кўпдан буёнги гашлик кетиб, кўнглим яна бир кўтарилиб ўсгандек бўлди! Утган йилдан буён ғам-ғусадан қаддимни кўтаролмай, чўкиб кетган эдим. Энди нимасини айтай, тоғ бошига қанот қоқмасданоқ бир интилиб, отилиб чиққандек бўлдим...

«Бозорали энди ўлса ҳам армони йўқ! Сўйилни ишга солганда, катта қабиҳнинг ўзига, энг катта қабиҳликнинг бошига тушириб урди!»— деб келдим. Бундоқ кунни кўришни яна қайта насиб ҳам қилмас! Дардим кучайиб кетаётган бўлса-да, бир аламдан чиқдим-ку! Сирдош қардошлар Бозорали бугун ўлса-да, орқасида қоладиган дўстларига айтиб кетадиган васияти шу!— дебди.

Бу гапларда қанча-қанча сир, қанча-қанча элик, азаматлик фазилатлари бор. Номус билан зўр одамгарчилик, юксак фикр пайқалади.

Боймағамбет билан Муқа танглай қоқишиб, бош чайқашиб, Бозоралини олқишлаганларича чин кўнгилдан мақташди. Дарменнинг ҳам ўтқир кўзларидан ўт сочилиб, чарақлаб, дам кулиб, дам қовоғини солди. Қанот пайдо қилгандек кўтарилиб ўтирибди. Шодлик олиб келгандек, эм бўлгудек давони айтгандек Абайнинг юзига боқди.

Абай сиймосида сабот акс этгани ҳолда хўп тинглади-да, индамади. У ичида чуқур хаёлларга бориб, қаттиқ изтироб чекаётгандек бўлди.

Кун қиёмдан оққан пайтда Абай уйидаги ёри-дўстларини ўша суҳбат устида қолдирди-да, ташқарига чиқиб, ёлғиз ўзи аста-секин пиёдалаб, яқинроқдаги баландликка, сарғиш тепаликка кўтарилди. Шу қўнисдап Ўртенгнинг тўши дейиладиган баландлик, кичикроқ кузевдан эса атроф, бепоен олам яққол кўриниб, гўзал бир манзара касб этади. Абай анча вақт аста-секин бориб, кўпгина йўл юргандан кейин ўша тепаликка чиқди.

Кеч кириб келаётир. Кун ботишига арқон бўйидек кина қолган. Ўртенгнинг сарғиш тепалигидан Абай билладиган кўп тоғлар, далалар, қишлоқ бўлган қат-қават адирлар қатор кўриниб турибди. Чап томонда, кун чиқиш томонда Урда тоғи, Тўқимтиққан, Бўқай деган кўкимтир туманга чўлғанган оддий тоғлар кўринади. Ундан нарида, олис-олисларда, уфқда осмон билан ер қўшилиб, туташ суюқ, оқиш-кўк рангга кирган. Уфқ кўринмай қўшилиб кетган, туташ ғира-шира туман ичида Орқат тоғи, Бойжонтош пайқалади. Уларнинг ўзгача синиқ чизиқлар ташкил қилган чўққиларигина ғира-шира кўринади.

Жануб томонга кўз ташлаб чиқсанг, кун чиқишдан кун ботишга қараб бепоен ер, катта ўлкани қуршаб,

қат-қат қора-күк адирли, қалин тоғ Чинғиз ётибди. Абайга маълум бўлган ҳар тоифа эли билан ва Абай ёш чоғидан биладиган сой-сойликлари, қишлоқ кўнислари кўп бир қанча баланд чўққилари кўринаётир. Чинғизнинг шу сингари алоҳида-алоҳида кўринаётган чўққилари — йироқдаги Бўрли, яқинроқда Қон, Қораша кўйтоси, оти иссиқ Туеўркеш, Тўқмамбет, ундан нарида ўз қариндошлари макон қилган қадди баланд Қорашўқи, берироқда Қидир қат-мақатланганича кўндалангнга чўзилиб ётибди.

Чинғизда Шунойнинг қўш чўққиси, ундан пастроқ, берироқда қоя тошли гўзал тоғ — Дўғолонг турибди. Бир вақт, атрофдаги сукунат босқан оламни томоша қилиб турган Абайнинг кўзлари Туеўркешдан, Қоровулдан пастга қараб чўзилиб ётган оқиш далага тушди. Мана шу кенг сарғиш даланинг теп-текис юзида Шуной, Дўғолонг, Ўрда сингари тоғлар бир нафасда Абайнинг кўзига тоғ эмас, қандайдир ажойиб буюк кемаларга ўхшаб кўринди. Сарғиш денгиз поёнсиз, текис тўлқинсиз, соқит денгизга ўхшаб кетди. Ўша денгиз юзида чўққи-чўққиси билан кесиб олингандек алоҳида-алоҳида турган күк чўққилар күк кемаларга ўхшайди.

Эртаксифат денгизнинг эртақ сингари кўҳна замон кемалари. Ўша эртақда дашти-биёбонларни кезиб юрган ёлғиз кишига онда-сонда дуч келадиган, тилсимланган дунё бўларди. Қимирламай қотиб турган, чексиз-поёнсиз, жонсиз бир пастқам-хилват дунё мудраб турган ҳолда учрарди. У ерда тош бўлиб қолган одамлар, тош бўлиб қотиб турган жон-жониворлар кўринарди. Тиқ этган товуш, қимир этган ҳаёт аломати бўлмаган ва тош бўлиб қотиб, жим турган шаҳарлар бўлгучи эди. Абайнинг кўзига кўришиб турган, мана бу кесиб олингандек, сарғиш текис саҳрода алоҳида-алоҳида турган ўзгача тош қоялар, бамисоли ўша тош бўлиб қотиб қолган, тилсимланган тош кемаларга ўхшаб турибди.

Абай бир яхши ёқимли, оромбахш шарпа сезаётир. Энди пайқаса, Чинғиз томондан эсаётган салқин шабада борлигини жимирлаштириб, қандайдир ором бериб, мулойим шабада, ёқимли шарпага чўлғаб турган экан. Ичидан: «Ўхў, қандай ёқимли шабада, мулойим шабада!» — деб, чопонининг олдини, яхтак ёқа кенг кўйлагини бор бўйича очиб, кўкрагини ўша шабадага тўсди. Ажойиб салқин шабада юз-кўзлари, бўйни, кўкраги,

қўлларини қуршаб силаб-сийпаркан, баъзи вақтлар шабада эмас, тиниқ, ёқимли тоза сувга ҳам ўхшаб кетади. Гўё ёқимли муздеккина сувга чўмилаётгандек бўлади.

Бу кайфият атрофни қуршаб турган оламга шоирнинг одатдан ташқари худди шу бугунгидек фикр кўзи билан тикилиб, берилиб боқишига етакчи бўлди. Янада кенг, тип-тинч сукут сақлаб ётган ўлкага, ўзи туғилиб ўсган ерларга, Абай узоқ-узоқ тикилиб қаради.

Қуёш ботиб бораётган сайин атроф хилма-хил рангга кириб ўзгараётир. Ҳозир Қоровулнинг баланд чўққиси, Кўлқайнарнинг кўп тепалари, энди ёйилиб тушиб турган кун шуъласи билан аниқ кўринаётир. Одатдагидек қорамтир тоғ тепаларга ўхшамайди, энди ўша тоғлар, чўққилар жуда очилиб, ярқираб, тилладек сариқ, очиқ рангга кирибди.

Шунинг билан бирга кун ботиш томондаги Қидирнинг оддий адирлари, айниқса Шунойнинг ҳозирги кўланка босган, партовсиз ёнбағирлари бир бошқа оламга ўхшайди. Қат-қаватланиб кетган кўп адирлардаги кечки кўланка гўё ҳаёт шомига ўхшайди. Ҳувиллаб, қоронғилашиб ўтиб кетган оғир даврондек, ўша ўтиб кетган офатли оғир кунлардан сақланиб қолган издек кўринади. Фақат совуқ сиймоли ўгайлик, бефайзлик, ўлимга мойил кўнглисиз бир кайфиятни акс этдиради. Аллақандай мунгли, ғамли он сиймосидек гавдаланади. Ҳозир қуёш шуъласи остида ярқираб турган Қоровул, Кўлқайнар чўққиларига ҳалиги совуқ сояли ажин босган чехрали, ғарб томондаги тепалар ишончсизлик, машъумлик изҳор этиб туришганга ўхшайди.

У тоғлар ялписига ишончсиз, шубҳали тоғларга ўхшайди. Яна бир нафасдан кейин ҳалиги ярқираган, кун тушиб яшнаб турган жойлари ҳам оз-оздан йиғилган соя, ажинларни кўрсата бошлади. Бу жойларда ҳам энди қуёш шуъласи билан ғамгин кўланка, кўкимтир ажинлар гал олишиб, талашиб туришибди. Бахт билан бахтсизлик олишаётир. Яна бир оз тургач Абайнинг кўзи силжиб, ҳар онини аниқ ифодалаб бораётган бемаҳал чоғни англади. Кеч енгиб келаётир. Кўланкалар туташиб бораётир.

Абайнинг илгари бир вақтда «мунгли кўнглим сирлашар шоми-ғарибон билан!» деган чоғи келаётир. Ҳозир сарғиш шуъла хиёл тилла ялатилган қаймоқдек

сарик уфқдагина сезилади. Бошқа майда адирлар ҳам гарбдаги кўкимтир-қора тортган тоғлар рангига кириб келаётир. Бемаҳал чоғ оламни ҳамгин тортдириб, сўндираётир. Энди ҳалигина ёқимли бўлган салқин шабада ҳам совуққина елга айлана бошлади.

Шу чоғ Абай бу оламни, ўзи учун ҳам янгилик бўлган янги ўйлар билан бирга кўздан кечириб турганди. Ери, туғилган ери, энг тўла, энг кўп сирлари бўлган ўзгача эртакчи экан. Ҳаётнинг бир қанча баланд лавонларига чиққан Абайнинг ўтган чоғлари қатор-қатор гавдаланиб ўтаётгандек бўлди. Уша қат-қават тоғлар, оқиш далалар, узун чўзилиб оқаётган Туюркеш, унинг гўзал тармоқлари, Қоровул, Болпонгдек наҳрлар, унинг ҳаётидаги қанча-қанча чоғларини ифодалайдиган, саҳифаси очилиб турган, ўзгача китобга ўхшайди. Атрофда қаерга кўзи тушмасин, нақадар иссиқ шодлик гавдаланди. Нақадар оғир қайғу, ҳолатдан кетказган, ҳоритган дард-алам, душманларнинг ҳам қанча-қанча заҳарли қасдликлари ёдига тушади. Кўпдан унутилган ҳушёр-хушфаҳм кимсалар ва йироқлаб кетган аллақандай майда воқиалар, ҳоллар — ҳаммаси ҳам ўртлиб, чуватлиб кела беради.

Абай ўз ҳаётини яна бир қайта кечириб ўтгандек бўлди. Ер, ўлка ҳар бир алоҳида чоғларини очиқ ифодалаб турганга ўхшайди. Яна боягидек, эртакдаги кемалардек, тилсимланган одамдек кўринаётган тоғ-тошларни кўздан кечирганича, бир бошқача хаёлларга борди. «Ким билади, буларнинг ичида бостирилиб ётган сирни йўқми!? Ҳозирги насрларга номаълум, банди бўлиб ётган ажойиб бир бошқача куч йўқми!? Шу тоғлар ичида мудраб ётган хазина йўлини ким билади... Мана шу оқ адир, сарғиш далада бир вақти келиб қўр-қут даласи бўларли ивитқи билан қор йўқлигига ким кафил?.. Бугунги насрларга жумбоқ сингари кўриниб, унсиз мудраб, мангу сукутини бузмай турган дунё, балки вақти келмаган замоннинг тилсими бўғиб турган дунёдир. Балки бир вақтлар бўлар, бир замонлар келар, шунда шу ерларда қадимги эртаклардаги шаҳарлар сингари қотиб турган, серрайиб қолган кучларнинг барчаси яна уйғонар...»

Абайнинг кўнглида шу хаёл билан бирга, бир қизиқ иссиқ хаёлдек яна бир аниқ бўлмаган истак пайдо бўлди. Қани энди, ўша дунёни, ўша замонни кўрса!.. Узоқ

умр кўрмаса-да, ҳеч бўлмаса, қандайдир бир жойдан, қандайдир бир пайтини топиб, бир кўзи билан мўралаб қараса-да, ўша замон, ўша даврни кўрса!..— деган армон, истак Абайнинг кўнглини қамраб олди.

Шу хаёлга бориш билан бирга, «хўш, ўша айтилган бўлажакка, бу дунё, бу даврдан нима боради, нима етади!» Уша шодлик кун, ёрқин замоннинг ҳожатига, бу чоғдаги нима керак бўла олади?— деб ҳам бир ўйлаб кетди. Албатта, мана бу бева замоннинг шумдираб турган дунёси ўша вақтларга ҳам шу ҳолича боради-да, ўзгаради. Хўш, одамлардан-чи? Бугунги қавм, бугунги жонлардан-чи?.. Тутулиб туриб, бу жиҳатини ўйлаганда Абайнинг қовоғи солиниб, юраги жирканч билан сиқилиб, борлиғи сесканиб, титроқ босгандек бўлди.

Тўқиничга тўла, сўқмоқ йўлсиз замонда умр кечи раётган озгина халқи бор. Унинг бугунги ҳаёти — хўрлик. У авом, нодон, уни бийлаётган куч-қувват қора алвасти, зулмат кучлар. Шуни ўйларкан Абай бир лаҳзада тўсатдан бир беомон хаёлга борди. «Шу ҳаётдач кетса ҳам бўлади! Улиб, ўчиб, йўқолиб, ўша бўлажак дунё учун кетса. Яна бир уйғониш учун, бир нафасга бўлса-да, қайта тирилиш учун ўлса... Бўлажакда озгина яшаб кетишга қайтиб келиш учун шундай бўлса» — деган хаёлларга ҳам борди.

Шундай юксак фикрларга бораркан, бугунги ҳаётдан нафратлангани шунчалик бўлдики, Абай биринчи марта шу ерда «энди ўлсам ҳам бўларди-ку, бўлди-да! Мен чекадиган сафар поёнига етганга ўхшайди. Ўлсам нима қилади!..»— деб ҳам ўйлади. Лекин, бу ранжиш, қон ютиб қайғириш оқибатида ўлим тилаш эмас эди. Бугунги машъумликни, бемаъни хўрликларни нафрат билан ўз ҳаётидан силтаб, итариб ташлашнинг тилагига ўхшарди.

Худди шу хаёлни ўйларкан Абай ҳалигина ўзига-ўзи берган саволларига кўчди.

«Дунё, яратилиш рост, мана шу турган Шунойи билан, Чинғизи билан, Қоровул, Болпонг, Оқадир, Урдаси билан у замонга бориши шубҳасиз. Қани энди бугунги халқдан, мана шу қавмдан, мана шу замондаги одамлардан ўша яхши замоннинг ҳам ҳожатига яраб борадиган нарса борми?.. Халқдан халққа етиб боргудек фазилат борми?!»— деб яна бир хаёлга бориши билан,

Абай шодланиб очилиб кетди. Лабларининг четида хиёл мамнунлик аломати акс этди. Унинг ёдига боддан бери юрагининг чуқур жойларида ётган, Дармен айтиб келган ишлар тушди. Бу кунларда ёвуз ҳам бор, қор бўртиб турган довул ҳам бор. Лекин, бугун куни туғма-са-да, туриладиган кунига нидо ташлаётган қавм ҳам бор. Мана бу Бозорали айтган «армоним йўқ» деган алангали сўз, жон сўзи-ку. Ана энди шиор ташлаб чиққан беҳисоб халқ-чи?.. Абай билан туғишганман дейдиган, бир отанинг ўғли Қунанбой, Ускенбой, Ирғизбойлар эмас. «Номусни сақлашга тиришдим» деган бўлиб юрадиган жигарсимонлар эмас. Мутлақо ота ўғли бўлиб, урондош бўлиб бирлашган кишилар эмас. Донгсиз овуллардан чиққан, отоқсиз ўғлонлар. Номус талашган, кек олиш учун чиққан эллик фазилат шу эмасми!? Омади келмаган кунда арзимайдиган бўлса-да, белги берган мана шу ҳаракат қанча-қанча сирдан дарак бериб тургани йўқми?.. Қўлидан аҳенда бир келса-да, қўлидан шундай хулқ билан иш келган қавмининг ўзи қандай! Бўлажак замонга ҳам фазилат зарраларини, қандайдир эгилик уругини, донини ташлайдиган қавм шу бўлмасми экан?!— деб, холи туриб ўйлаган, узоқ ўйлаган бир ўйига шундай умид билан хотима берди.

Шунинг билан қош қорайгандан кейин яна аста-секин юриб, ёлғиз қайтиб келаётганида Абай бошқача бир ҳаяжон ичида келди. Ҳаяжонга солган оташин ҳодиса, хаёлига илк дафъа келган бўлажак тўғриси эди. Уша бўлажак замоннинг насли билан, ўша куннинг сирларига қулоқ бергувчи идроклиси билан, Абайнинг ўзи энди сўз қотишиб, боғланиша берди. Шу жиҳатини ўйлаган сайин, энди Абайнинг кўнгли таскин топмай, тўлқинланиб жўш ура берди.

Агар у замон одами билан суҳбатлашадиган бўлса, қандай, қайси масалаларни Абайнинг ўзи олдин айтишга тиришар эди. Албатта, у замоннинг одамига бу гўё бир туташ жумбоқ-ку. У одам кўп ўйламаса, юрагининг чуқур жойларига бўйламаса, Абайни англаши осон бўладими?.. Тўқинчга тўла, сўқмоқ йўлсиз замонда ўсган мен сингари зотни яқин кўриши, тортиши арзонга тушадими?! Тимқоронғи саҳрода гала-гала нодон билан ёлғиз олишган эдим. Ҳолсиз қўлда биттагина жонсиз шам тутган эдим. Мен сингари изланувчини қабул қилувчи, осонгина тушуниб, била қоларми экан!..

Кўпдан-кўп айтадиган гапи бор, йиғлаб ҳам айтмайди, тортиниб ҳам сўзламайди, ўтинч ҳам қилмайди, фақатгина «англа мени, бил мени» дегисигина келади.

Кўнглини қамраб, ҳукмронлик қилаётган бир ота-шин тўлқин, иссиқ хаёллар улуғ кўксини чалпиб жўшурдирди. Абай шошганича уйга кириб, Айгеримга «шам ёқ-чи» деб бир илтимос қилди-да, тўшагининг бош томонидаги суяклар билан нақшбанд қилинган китоб шкафидан қоғоз, қалам олди. Катта тўгарак хонтахта ёнига лип этиб ўтира қолди. Айгеримнинг чароғон чирокни хонтахта устига қўйилганда Абайнинг шошилиб ҳаракат қилаётган эпчил қўли остидан бир ўзгача, илк дафъа яратилаётган шеър сатрлари қаторлашиб чиқа берди. Худди мана шу самарали кеч пайтида ҳақиқий шоирликнинг баланд чўққисига идроки, ҳисси билан юксалиб чиққан зўр санъаткорнинг ўзгача бир шеъри туғилди: келажак билан ўз замонасини бошқача бир ҳолда келиштириб, топиштиргандек бўлди. Хиёл нидо қилиб, ияк қоққандек ишора қилди.

«Юрагингнинг тагига чуқур бўйла,
Мен бир жумбоқ одамман, уни ҳам ўйла.
Тўқинчи кўп, сўқмоғи йўқ ерда ўсдим,
Минг-ла ёлғиз олишдим айб қўйма!»

.....
Ўзи эргашмай, эрк бермай эл хит қилди,
Сен хотирла, тинч ухлат, боқ сўзимга!..»

Шу сингари «Улсам ўрним қора ер» деган шеъри билан Абай биринчи марта ўлимни оғзига олди. Бироқ, бу ўлим ҳақидаги гапларида барҳаётлик сирини ифода-лаш бор эди. Бахтиёр кучни қувватлаш билан йироқ-ларга сафарбар қилиш бор эди. Бу, қариб оҳ-воҳ қилган, гўрга маҳжум бўлган зорлининг айтадиган ўлим ҳақидаги гапи эмас. Дунёдаги, халқлардаги, замонлардаги барча ўлмас, ўчмас кучлар, мангу барҳаётликлар борлиғига борлиғи билан ишонган қалбдан чиққан, ўлим номидан айтилган ҳаёт навоси эди.

Абай шу шеърини ёзиб бўлиб, энди дўмбирада бир хушоҳанг куй топиб мулойимгина чертиб кетди. Ёзиб бўлганидан кейин, ҳозирги уй ичидаги кайфиятга мойил бўлиб очилиб кетди. Шунини фаҳмлаган Айгерим Зулиқога ишора қилиб, кўпдан буён ерўчоқ бошида қайнаб турган, бир неча бор тўбилғининг чўғи билан димланиб

турган самоварни келтиришга буюрди. Чой ҳозирлаиша бошлаган пайтда шаҳардан келган Кишкене мулла ҳам кириб келди. Шаҳардаги Мағаш билан Какитой Абайнинг ўзига махсус хат ёзиб юборишибди. Уша хатда Павловнинг бошқача бир саломини ҳам айтишибди.

Еш жигарлар билан яхши дўст шу гал Абайнинг шаҳарга келишини маслаҳат кўришибди. Мағаш билан Какитойнинг Абайни шаҳарга чақиртиришда уларнинг ўз фикрларидан ташқари сабаблар туғилганди. Кўп вақтдан буён, Семейда бошлари қўшилган бир неча катта элларнинг «обрўли» дейиладиган, «эсли-ҳушли» дейиладиган, «эл яхшилари», «эл офаси» деб айтиладиган, оқ соқол, қора соқоллари ўзаро сўз юргизишаётган экан. Бу гапнинг бошлиқлари қаладаю-далада кўп элларнинг бошини қовуштирадиган Арғин, Қоракесек уруғларининг билимдон кишилари экан. Сиртдаги Керейнинг Бегеш деган билимдон одами, қуйидаги Керейнинг Рақш деган пухта одами экан.

Найман элидан Мотой, Сибондан бир неча отоқли одамлар бу гапга бош қўшишади. Булар ичида Мотойдан — Жумақон, Серикбой ҳожининг яқинлари қўшилади.

Тўбиқтига қўшни бўлган бериги Сибондан Қамбар, Қоплон деган кишилар аралашади. Қизилмўла элининг Уоқ, Мотой, Буросидан — Қозонғоп, Қонқўжалар ҳам чиқишади. Кўкен, Семейтов Уоғидан Сорке сингари, қуйидаги Билоғоч элидан Айтқозидек сўзамол, иш кўрган мансабдор аралашди. Мана шу бир тўп кишилар, шаҳардаги Қоракесек бойи Урозбойнинг қудаси, наMATфурӯш Сейсеке билан бир неча бор учрашиб, гапни бир жойга қўйишади.

Шунинг билан қўллашиб, тўпланишиб кўтарган гапларини энди кўзлаган ўтлоқлари сари буришади. Шундай қилиб, шаҳарда бу томондаги Билевбой ҳожи деган тунукавонлик, болохонадор катта уйи бўлган, бой ҳожининг уйига Абайнинг шаҳарга келган яқинларини зиёфатга чақиртиришади. Билевбой ҳожининг меҳмонхонасига — иккинчи қаватдаги тўртта катта хонасига, эшикдан тўргача дастурхон ёзилган. Катта дастурхон атрофига узун кўрпачалар солинган, момик ёстиқлар ташланган, катта зиёфат берилаётир. Ҳар бир хонада ҳар ерга бир неча челак қимиз кетадиган, «той сузган» дейиладиган, чуқур сариқ қамиш чораларни лим-лим қилиб, сап-сариқ қимиз қўйилган. Қимиз шопирилиб, кўп

меҳмонларга тинмай узатилиб турибди. Сирли заранг косалар дам тўлиб, дам бўшаб, у ёқдан-бу ёққа тинмай узатилиб турибди.

Сур қазилар қўшиб осилган семиз қўйнинг гўшти товоқ-товоқ тортилди. Мағаш билан Какитой аввалига бу зиёфатнинг маъносини англаша олмади. Улар учун кутилмаган бир гап ўша гўшт ейилиб, қимиз ичилиб бўлингандаш кейин, кечикиброқ тортилган палов билан олча компот устида айтила бошланди.

Тўрт хонанинг ўттиз-қирққа яқин киши сиғадиган энг катта хонасининг тўрига «Абайнинг ўғли» деб Мағашни, «иниси» деб Какитойни чиқаришганди. Бу мажлис аҳлининг ички сирини яхши биладиган Шуборни, Азимбойни айтишибди. Улар ҳам тўрдан, Мағашнинг ёнидан жой олишди. Шуларнинг қаторида ўтирган Серке билан Бегеш — Уоқ билан Керейнинг сўзамол, хушмуомила одамлари, Мағашга қараб, галма-гал сўзлашиб, бир гапни бошлашди.

Бир оздан кейин Мағаш билан Какитойнинг аниқ англашича, булар Абайнинг бошидан кечган, ўтган йилги оғир иш ҳақида гап очишмоқчи экан. Мағаш билан Какитой ўз улфатлари ичида кўп эшитишмайдиган ҳашамдор, ўймакор гаплар аввало Бегешдан чиқди.

— Биз Абай ҳақида, асилемиз, қадрдонимиз Абай оганинг ҳақида сўзлашмоқчимиз. Абайга бола, бизларга уни бўлган ёш жигарлар, мана шу тўпни, сенларнинг мана шу ўтирган учта-тўрттангни ўртангга ташламоқчи бўлаётган бир чигал тугуни бор, чироқлар! Сенлар орқали биз Абай мирзага салом йўлламоқчи бўлаётирмиз. Биз деганимиз кимлар? Мана, атрофга кўз ташланглар-да, кўринглар-чи! Бу ерда Арғин оғадан Қоракесекнинг яхшилари бор. Юқоридаги-ю, қуйидаги Қоракесек отангнинг болалари бор. Баланддаги-ю, пастдаги Найманларнинг азамати ҳам бош қўшиб ўтирибди. Худди ёнларингизда ўтирган Серке мана бу. Мана шу шарофатли дастурхон устида бизларнинг бошимизни қўшиб ўтирган Билевбой ҳожи бўлсин, булар кимлар? Кўз етган билан сўз етганга зеҳн солсаларинг «умум қозоқ» деган шу. Бу тўрт арқоннинг ўғиллари, Ўрта юзнинг қаторлашиб келган тўдаси денглар! — деб, ўз уяфатлари тўғрисида гапириб келиб, энди гапни Абай устига кўчирганда, учига чиққан нотқиқлигидан қилди.

— Абай ким эди, у Тўбиқтининггина Абай: адим?

Йўқ, умум Уртаюзда, ҳаддан ташқари, отилиб чиққан югуригим эди!— деб келиб, яна бир Абайни кўкларга кўтарган пайтда «у ким эди?» — деб, ўзи савол ташлаб кетди-да, чертиб-чертиб сўзлай бошлади.

— У қўнғироқли жингалак нордек, кўпларга кўп фойда келтирган кўклам ёмғиридек яхшимиз эди!— деганида, яна шу сингари ҳурматловчи, мадҳ этувчи сўзларни Серке илиб кетди.

— Тили булбул, оёғи дулдул деганимиз Абай эди!— деб Серке энди мақсадга кўча бошлади.

— Кўчнинг таскин топгани, кўкаламзорга қўнгани, довнинг таскин топгани, холис қозига боргани!— деб силлиқлаб айтмоқчи бўлаётган масалага ишора қилиб ўтди. Янада Абайнинг фазилатларини мақтаб, гап айлантириб келди.

— Утга солиб эритсанг-да, олтин сира жез бўлмас, оёққа чўлғов қилсанг-да, асл ипак-бўз бўлмас! Бизларнинг Абай фазилатларини ҳор қиладиган ўйимиз йўқ!— деб қўйди бир.

Шу чоғ Айтқози ҳам қирдаги-ю, қуйидаги беҳисоб халқнинг кўнглини билдириб, Абай жафо чекса-да, халқнинг ғамхўри эканлигини кўрсатди. Халқ ғамини ейдиган яхшининг йўли осон бўлмайди. Эр-азаматнинг бошига у қимматга тушадиган оғир салмоқ эканлигини нотиклик билан маъноли қилиб сўзлаб келиб, ўзича чуқур маъноли бир гапнинг учини чиқарди.

— Қўрғошиндек эриб балқисанг, жафо чекиб халлос урсанг, мақсадга тўғри борасан!— деганларидек, Абай ўзи учун эмас, халқ учун изланиш билан қийналаётган эди. У ўртанаётган ўт, эл ғамининг ўти эди!— деб энди ўзгалар айтмаган яна бир масалага кўчди.

Шу сингари ҳар элнинг тўдасидан битта-битта одам мажлис аҳлининг мақсадини айтиб ўтгандан кейин, даставвал гап бошлаган Бегеш қайтадан ўша чигал тугунга тўхталди. Янада Мағиш томонга ўгирилди-да:

— Ешинг ёш бўлгани билан «ёшлиқ ўтлик, қарилик қуллик» деган Мағаш чироқ. Қирғинда қиров тушмай ақл топадиган, йўл топадиган ҳам ёшлар бўлади. Самарқандни шопириб юрсак-да, қариларнинг ҳаммасини иқроп бўладигани ёш юракнинг қарори бўлади. Бизнинг кўп умидимиз сендан. Айтадиган гапимиз мана бу иккита бошқа юзнинг одами билан юзма-юз келсак, Абай тўғрисида юзимиз шувит бўлиб қолди. Биз, Улуғ

юз билан Кичик юзнинг одамига, ягона яхшимизни жароҳатлаб ўтириб, қандоқ қилиб тўғри қарай оламиз. Абай мирза бизнинг бир саломимизни қабул қилсин! Тарғил тошлоқнинг йиртқичларини ювош қилиб қўядиган куч-қудрат ҳам бор! Айбдорларни оёғига йиқитамиз. Тели-тентакларнинг тобини олиб, йўлга соламиз. Мана шу ниятимизга «хўп» деган жавобини кутамиз. Бизларга ҳомий бўлиб, «излайдиганингни излай бер» деган руҳатини олиб беринглар. Мағаш, Какитой, Шубор, Азимбой мирзалар — ҳаммангизга мана шу мажлис аҳлининг айтадигани шу! Олдиларингга дангал қўйиб, кишанладик. Жавобларингни бугун бераёзимми, эрта берасанми, тўпимиздан бир-иккита кишини танлаб олинглар-да, айтинглар!— дейишди.

Мажлис аҳли Абай атрофидаги ёшлардан очиқ жавоб ололмади. Мағаш билан Какитой очилиб жавоб қилғуси келмади. Шубор билан Азимбой ҳалиги уч-тўрт киши сўзлаётган ҳар гапнинг устида бир оғиз жуфтлаб қолишди. Улар берилиб, розилик беришга ҳозир туришганга ўхшайди. Бироқ, кўпчиликнинг юзига тикилиб, жавоб кутаётгани, Абайнинг ўз ўғли Мағаш бўлди. У чечанлар билан сўзамолларнинг оғиз кўпиртириб сўзлаётган ёғлама тилига ҳайрон ҳам қолмади, эриб ҳам кетмади, ичидан совуқ, синовчи бир вазият олди-да, ўнғайсизланмай-нетмай қисқагина жавоб қилди. Унинг айтгани: гарчи бу гаплар Мағашга қаратилиб айтилаётган бўлса-да, унинг ихтиёридаги гаплар эмас, Абайга йўлланган. Мағаш Абайдек отани бийлаб ўрганган бола эмас. Шунинг учун отасининг ўрнига жавоб бера олмайди ҳам, бермайди ҳам.

— Мақсадингизни англадик. Асосан бу гаплар тегишли бўлган одамнинг нима дейишини сизларга етказиш, бизнинг шу бугунги ўтиришдан бўйнимизга олиб кетган бурчимиз бўлсин!— деди.

Шундан ортиқ гапни ўзи ҳам гапирмади, сўзлашга оғиз жуфтлаб ўтирган Шуборларга ҳам йўл қўймади. Ўтиришдан Қунанбойнинг тўртта набираси бирга қайтишди. Йўлда Мағашни юмшатиш ниятида, аравада бирга кетаётган Шубор янада: «Ҳалиги эл одамларининг чечанлигини қара, зап тутилмаган гаплар чиқдими оғизларидан. Сан қўй, ман санчаман дейишади-я!»— деди.

— Азимбой ҳам унинг гапини қувватлай кетди.

— Ундоқ десанг, аниқ чечанни мен шу ерда кўрдим. Ҳаққоний гаплар-ку «гилам тахтасидек»¹— дегани шу-ку, ўзи!

Мағаш бу икковини бараварига эрмак қилди.

Топган экансизлар ҳақиқий чечанни. «Бемаъни бир хил бийлар, зўр беради маталга»,— дейилган бўлса керак?

Какитой хурсанд бўлиб, шарақлаб кулиб юборди.

Мағаш кулмади. Мана шу ўтиришга Мағаш билан Какитойни ростини айтмай олиб боргани учун ичидан Шубор билан Азимбойни ёқтирмай, жини қўзғаб кетаётган эди. Энди Какитойнинг ҳалиги кулгисидан кейин Абайнинг отоқли шеъридан икки сатрини Шуборга ўгирилиб қараб, эслатиб қўйди.

«Эски бийдек ўтирибман беҳуда мақол ўқиб.

Эски шоирдек турибман мол учун зорлаб...»—

деган гап ёдингдан чиқибди-да, Шубор! Шоир ҳам ўзинг, мақбул ҳам ўзинг, бирор йўл янглишсанг-чи — а!— деди энди аниқ-таниқ кесатиб.

— Ҳа нимада янглишибман, Мағаш, нима деяётирсан?! — деди Шубор нимадандир ўнғайсизланиб, Мағашга яқинлашиб.

— Оббо, қоч нари! Шу ўтиришга мени олиб борганда ҳеч бўлмаса тўғриси айтибоқ олиб борсанг бўлмас эдими? Отамнинг дарди-аламини ёдланма гаплар билан, хушомадгўй сохта чечанлик билан даволамоқчи эдингми?! — деди. Шуборга орқасини ўгириб, бошқа гапларга хотима берди.

Уша ўтиришдан кейин Мағаш билан Какитой «шу вақтларда шаҳарга бир келсангиз қандай бўлади» деб Абайга хат ёзишганди.

Абай шаҳарга келгандан кейин Мағаш билан Какитойдан бу ерда бўлган гапларни яна эшитди-да, индамади. Жавоб қилмади. Қандай қарорга келгани Мағашга ҳам номаълум бўлиб, бу гап гаплигича қола берди. Унинг эвазига Абай ўзини соғиниб кутган, кўришга шошилиб келган Федор Иванович Павловни ўзгача хушчирой билан қарши олди. Утган йилги оғир воқиядан буён икковлари кўришганлари йўқ эди. «Шунинг билан

¹ Ранг-баранг, пишиқ тўқилган маънода. (Тарж.)

Абай саҳрода беҳисоб душманларнинг қуршовида қамалиб қоладими», «қайғу босиб кўнгли чўкиб кетадими?» — деб Павлов бу кезларда Абайни кўришга кўп интизор эди. Яқинда Мағашни уйига чақириб, Абай ҳақида кўп эшитиб, билиб олган эди. Шундан кейин Мағашлар чақиртириб ёзаётган хатда «шаҳарга келсангиз яхши бўлар эди» — деб бу ҳам маслаҳат бериб юборган эди.

Аввалига қисқа-қисқа сўрашиб, алангали, дўстона кўришишдан кейин, Павлов шошмай сўрамоқчи бўлган бир гапи бор эди. Ҳозир Абайнинг чакка сочлари оқара бошлаган. Нурли кўзларининг атрофига тушган ажинлар кўринади. Шунга тикилиб, ўйланиб қараб ўтирганича Павлов: «Қалай, Ибрагим Қунанбаевич! Ҳозир тирикчилик қалай, кўнглингиз қалай?» — деди.

Абай ҳам Павловнинг чиройли мовий кўзларига иссиқ нигоҳ ташлади. Жуда ишончли одамга камданкам айтиладиган бир сирини ҳақиқий шоирларча қизиқ бир таққослаш билан айтди.

— Тириклик дейсизми, Федор Иванович!? Тириклик деган, дунё деган, менинг билишимча, ўзининг мана шу куни-туни билан кулча бўлиб ётган бир ола илон-ку. У ўқилон бирда уради, бирда чақади. Шундай қилиш унинг мавжудоти-ку! Мана дунёнинг ишлари шундай, Федор Иванович! — деб қўйди.

Чехрасида ўйчанлик, истехзо акс этиб турибди. Совунган кенг, идроки донолик сингари юксалиб турган фикр илҳоми намоён бўлмоқда. Тўғри, ҳалиги гапларни Абай қозоқчалаб қанчалик санъаткорона ифодаламасин, русчасига худди ўйлаганидек қилиб етказиши қийин эди. У Федор Ивановичдан узр сўраб ўтириб, тутилиб сўзлаб, қийналиб етказган эди.

Лекин айтилган шоирларча таққослаш ва ундаги кўзланган фикри Павловнинг кўнглига тез ўтириша қолди. У бошини чайқаб туриб, шодланганидан қизариб, қаттиқ хохолаб кулиб олди. Ичидан: «қандай шоир, файласуф шоирлик фазилати бор Ибрагим Қунанбаевичнинг» — деб ўйлади.

— Тўғри, Ибрагим Қунанбаевич, баъзан ҳаётнинг шу сингари машъум бўлишлиги ҳам тўғри. Бироқ, уни мангу шундай, бор қавмда шундай дейиш тўғри эмас. Яна ҳатто адолатдан эмас! — деган даъвони қилди

Абай дарҳол фикрини аниқлаб:

— Албатта, у гапингиз тўғри-ку, лекин сиз мен кечирган ҳаётни сўрадингиз, мен билган турмушни айт дедингиз, шунинг учун айтаётирман-да!

— Шунда ҳам умидсизлик шоир тутадиган йўл эмас.

— Шоир кимга ёзади. Атрофидаги аҳвол ҳалиги бўлса, нима учун ёзади?

— Кимга дейсизми? Мен айтсам, ҳалиги даставвал айтган маъноли гапингизнинг ўзида қанча-қанча шоирлик ётибди. Унда яна донолик ҳам ўрин олган. Сиз бор нафасингиз билан ҳам шоирсиз, ҳам устоз. Сиз хоҳланг, хоҳламанг, ўша санъат сизнинг ичингизда ўз-ўзидан туғилади. Шундай экан, сизга тинмай ёза бериш керак!— дейман.

— Ким учун, кимга атаб ёзай?. Кимга керак?

— Ҳа, айтиб берай. Бугунгининг озчилигига, келажак куннинг кўпчилигига атаб ёзинг!— деб Павлов ниманидир хотирлаб, жуда хурсанд бўлиб кулиб юборди. Унинг топиб гапиришидан, шоирона далилидан, Абай ҳам ночор ўйланиб, жим бўлиб қолди.

Энди Павлов ҳалиги, қисқача айтган гапини Абайга яхшилаб, тафсиллий равишда сўзлаб берди. Унинг ўзи кўрган, ўзи билган Абайнинг шоирлигига алоқадор кўп гаплар бор экан. Бошлигини Затон ишчилари қилиб кўрсатиб, бу томондаги мойканинг ишчиларини айтиб ўтди. У томон билан бу томоннинг тери заводи, булғори заводи, паром, қайиқ ёқасидаги ишчиларга Павлов кўп аралашиб, оралаб юрар экан. У Ўжаркенинг, Секленкенинг, Жўломон жотоқлари билан бу томонда қайиқ оғзидан қуйи ердаги қозоқ қашшоқларини яхши билар экан. Утинчи, пичанчи, қоровуллар оғир меҳнат аҳли жойлашган ерларни ҳозир мана шу шаҳардаги кўпгина қозоқ кексаларидан кўра зиёда оралаб, билиб олибди. Ушаларнинг ичидан кўп одамларнинг номини ҳам айтиб, Абайни ҳайрон қолдириб, севинтирганича ҳикоя қилиб берди.

Бу томоннинг Жўламон овулидан бошлаб, қайиқ оғзининг орқасидаги мўйна заводини оралаб чиққанини гапириб берди. Ундан нари Қорашўлоқ, Байгелишағала, Кенжебой, Кўктароқти, Жалпоқ сингари ғуж ўтирган кўп элларни хотирлади. Шаҳар атрофидаги кўп қашшоқларнинг, жафокаш меҳнат аҳлининг кун кечиришига зеҳн солиб, ҳол-аҳволларини суриштириб, анча кезиб-

ди. Шубҳа туғдирмаслик учун баҳона қилиб, елкасига милтиқ осиб, ёнига битта қари чўлоқ итни эргаштириб ҳам олибди. Кўпинча қўли бўш вақтларда — шанба, якшанба кунлари Затон ишчиларидан Сеитни, Абенни бирга олиб юрар экан. Баъзан Сейл сингари қайиқчиларни ҳамроҳ қилиб олар экан. Қаердаки шу сингари қозоқларнинг излагани гап эмас, меҳнат бўлган қавми бор экан, ҳаммасининг оғзида Абайнинг сўзлари, Абайнинг куйлари — жонию тани, нонию суви экан. Павлов билган кишилар орасига жуда ёйилиб, сингиб кетган экан.

Павлов ўтган йилдан буён шу гапни Абайга айтишни катта бир мақсад қилиб олган экан. Кўшбиккеда содир бўлган воқиядан кейин, айниқса, бу ердаги халқнинг Абайни нақадар ўзининг ноёб одами қилиб олганини айтишга шошиларди. Павлов ўзининг мана шу гапи — Абайга айниқса қанот битиради, деб ўйларди. Негаки, Павлов оддий қозоқ китобхоналарининг бири эмас, рус халқининг ўғли. Абай шеърлари унинг элида қандай қадр топганини кўриб, Павлов берадиган гувоҳлик холис одамнинг гувоҳлиги. Қимматли, салмоқли, бебаҳо гувоҳлик бўлмоғи керак. Шунинг учун ҳам Павлов бугун Абайга айтаётган сўзларни кўпдан буён ичида сақлаб юриб, энг ажойиб дўстнинг хабаридек олиб келганди.

Абай бугун унинг шу ҳақдаги сўзларини анча вақтгача эшитди. Чиндан ҳам шодланиб, қувониб ўтирди. Павлов Затоннинг санъаткор, ҳамиятли ишчиси — Сеит тўғрисида ҳам гапириб берди. У Павлов билан бирга чиққан пайтларида, Семей атрофидаги ҳалиги кўп овулларнинг беҳисоб хонадонлари буларни шодланиб қарши олишар экан. Булар тушган уйларга кечаю кундуз бостириб келишиб, ўлан тинглашга, шеър эшитишга уринишар экан. Эшитганини уқиб олишга тиришадиган ёшларни, болаларни, баъзан ашулачиларни, хушчақчақ санъаткор қиз-жувонларни ҳам Павлов кўп кўрибди.

Шунинг билан бирга, Павлов шаҳарда, у томон-у бу томондаги баъзибир рус мактабларида, интернатларда ўқиётган қозоқларнинг ёш ўспирин янги бўғинлари борлигини эслатиб ўтди. Улар ҳам ёзда элларига бориб, қишда шаҳарга келишади. Халқидан узилиб кетган ёшлар эмас. Ушаларнинг тарбиясига ҳам Абай ўзининг кўп шеърлари, куйлари билан бош қўшаётганлигини

унутмаслиги шарт. Павлов шу йўсинда Абай қилиб келаётган иш билан бу кунларда унинг ҳафсаласи пир бўлиб, совуниб боқа бошлаган тирикликнинг, ҳаётнинг маъноси тўғрисида чуқур танқидий фикр юритиб, дўстларча айтиб ўтди.

Абай Павлов айтган гапларни, унинг кўпдан буён ўзи учун сақлаб юрган гаплар эканлигини энди яхши англаб, ихлос билан берилиб қулоқ солди.

Икковининг кун бўйи давом этган суҳбатлари бошланган пайтда Павлов Абайга келажак тўғрисида ҳам гапирган эди. Энди Абай кўпдан буён кутилаётган келажак, мажҳул келажак ҳақида Павловдан аниқлаб сўради.

— Келгуси ҳаёт қандай бўлади, ўшани бир айтиб беринг-чи?! Келажакда яхшилик бор деймиз, ўша келажак қайси замонда келади? Шарпаси ҳеч пайқалаётирми? — деди.

Сўнгги кезларда Абай ўзига-ўзи қайта-қайта бериб юрадиган мана шу жумбоқ саволини, энди бор салмоғи билан Павловнинг ўзига берди.

Бу гал Павлов илгарилар учрашиб юрган чоғидан кўра жуда ҳам ишонч билан сўзлади. Бир масалани жуда ҳам ётиғи билан айтди.

— Энг аввало, Ибрагим Кунанбаевич, ўша кўпдан айтилаётган яхши келажак аниқ бўлади, келади. Илгари ҳам биздан илгариги бўғинлар порлоқ кунларга ишонч боғлаб ўтса, бизлар энди ўшани кўришга умид қилсак ҳам бўлади. Шу қадар очиқ, шу қадар аниқ, яхши дунё, янги бир замон келади, Ибрагим Кунанбаевич! Унга шубҳа қилманг! — деди.

Абай: «Ўшани йил билан тахмин қилинганда қанча вақтда бўлади» деб аниқлаб сўради.

Павлов «Ҳозир, албатта, йил билан ўлчаб айтиш қийин!»— деб Пушкиннинг Сибирга ёзган мактубини айтиб берди. У бундан етмиш-саксон йил муқаддам пешқадам одамнинг умидини, порлоқ ишончини ифодалаган экан. Шундан кейин Павлов Белинскийни эслаб, у эллигинчи йилда, юз йилдан кейин, бизнинг ўрнимизга келадиган наслнинг, қавмнинг бахтли нурга тўла ажойиб ҳаёти бўлишлигига қаттиқ ишонч билдирган эди. Мана, ўша гапларнинг ёзилганига ҳам эллик йилча бўлиб қолди. Мана ҳозир, тўққиз юзинчи йилга кириб келаётганда бизнинг бир гуруҳ қавмимиз, ўша ёрқин, яхши кела-

жак жуда яқин қолди деб билишади. Ушани ўз қўллари билан олишга Уриниб, тиришаётирлар. Бу қавмнинг минбаридан қараса, яхшилик даврини яқин кунларда тақалиб келиб турганга ўхшайди! — деб яна бир қизгин ишончли ақидасини оча бошлади.

— Уша дунёнинг энг катта янгилigi нима бўлади? Энг очиқ, кўпчиликка кўринадиган аломати нимадан бошланади? — деб шу гал Абай аниқлаб, нақдонасини сўради.

Павлов бу ҳақда нақдонасини гапирди. Товчшини пасайтириб, Абайга энди жуда махфий бир сирни сездирди. Унинг айтишига кўра, энг катта аломати шу: мана бу подшонинг ҳукмронлигига хотима берилади. Подшо тожу тахтидан қулайди. Ушандан пастга қараб санай беринг. Қозоқлар кўп гапирадиган ана у саккиз сената, министрлар, жондороллар, мана бу ўязлар, ҳатто ана у сизларнинг бўлислариягизгача бор ҳукмронлик, амри-қудратнинг талқон-талқони чиқиб, йўқ бўлади. Ушанинг ўрнига халқнинг тилагига мос келадиган янги дунё барпо бўлади. Мана ўша келажак ҳақида менинг бор айтадиган гапим шугина! Уни менгина, шу ердаги хаёлпараст Павловгина айтаётир деб билманг. Айтилиб ҳам, ёзилиб ҳам, тасдиқланиб йўл бўлиб, қанча-қанча эр-азаматларни бошлаб келаётган орзу билан асли мақсад шундай. Бунга ишонинг! — деб сўзига хотима берди.

Павлов айтган гаплар ўзгача бир шуълали қуёшнинг нурини сочгандек Абайнинг кўкси ёришиб кетди. Шунинг учун ўзича тахминан мўлжаллаб, ўлчагиси келди. Қаддини ростлаб: «Энди ҳеч бўлмаса ўша яхшилик бизнинг болаларимизнинг даврида туғилади деб мўлжалланса бўладими, йўқми?» — деб сўради.

Павловнинг фикрига кўра унга биратўла ишониш мумкинга ўхшайди. Мана, бугунги учрашувдан Абайнинг олган руҳий озиғи шу сингари бир катта қувончли тортиқ бўлди. Кўп вақтлардан буён хира тортиб ётган кўнглини, асти очилмай кетган қовоғини шодлантириб очиб юборган ноёб суҳбат бўлди.

Бугун шу суҳбат устида Абай ичкилик олдириб, меҳмони хуш кўрадиган қовурдоқ қовуртириб, ўзи ҳам кўп вақтлардан буён ичмаган ичкиликдан ичиб ўтириб, суҳбатлашди.

Икки дўстнинг ҳалиги суҳбатларидан кейин Абай Павловга ўзининг сўнги йилларда ёзган шеърларини айтиб берди. Айниқса, Лермонтовдан таржима қилган, Лермонтов орқали Байрон, Гётедан таржима қилган баъзи шеърларини дўмбирада айтиб, мана бу дўстига ўзи куйлаб ҳам берди. Эл ётар пайтда Павловни кузатиб чиқиб ўзининг трашпанкасига ўтиргизиб, дўстнинг илтимосига кўра Абай бир ваъда берди. Шу гал шошилмай, шаҳарда анча вақт туриб, Павлов билан тез-тез кўришиб турадиган бўлди. Павловнинг маслаҳатига кўра, бу йил худди шу гал шаҳардаги меҳнат аҳлининг кўп гуруҳларига аралашиб, яқинлашиб юриб, уларни билмоқчи, танишмоқчи ҳам бўлди.

Павловнинг яна бир маслаҳатига кўра бу йил шаҳарда ҳар бир мактабда, мадрасаларда ўқиётган қозоқ ёшлари билан ҳам танишмоқчи бўлди.

Абай бутун вужуди билан истайдиган дўстнинг суҳбати даставвал учрашганларида шу зайл тамом бўлди. Келаси кунлардан бирида, Абай шаҳарга келишига сабаб бўлган иккинчи масаланинг бир пайти келди. У келиши олдидан Билевбой ҳожининг уйида бўлган ўтириш билан, Мағашнинг жавоби ҳақида Абайнинг сўрашига кўра, Какитой батафсил айтиб берганди. У сўзлаб бўларкан, Мағашнинг хулқи ўзига жуда маъқул бўлганини англади.

Мағашнинг ўша ўтиришдагина эмас, кейин Шубор билан Азимбойни кесатиб танқид қилганини Какитойнинг ўзи ҳам қувватлаб айтиб берганди. Абай Какитойнинг бутун гапини эшитгандан кейин, ҳаммадан ҳам Мағашдан хурсанд бўлди. Бу хулқиҳушгина эмас, эсли ва одамгарчилиги бутун азамат. Айниқса, унда ор, одамгарчилик деб Абай ёзиб, ўғит тариқасида айтган фазилатларнинг борлиги аниққа ўхшайди.

Бу ҳам Абайнинг кўнглига яхши бир юпанчиқ бўлди. Шундан бошқа, тунов кунги бир тўда кишининг Мағаш билан Какитойдан кутган «Абайдан олиб беради» деган жавоби ҳақида янгилик бўлмади. Абай у қозоқлар қўзғашган гапларни Какитой билан сўзлашганда ҳам жавобсиз қолдирди. Кейин Мағаш билан Какитой икковига Бегеш билан Серке одам юбориб: «Абай қандай жавоб қилди экан» деб сўратишган эди. Унга Мағаш яна қисқагина, дудмол жавоб қайтарди. «Шаҳарга ўзи келди-ку, бизлар орқали айтадиган гапини эшитма-

дик. Кўнглида қандай гапи борлигини билгилари келса, ўша қардошларнинг ўзлари сўраб била қолишсин!» — деб, Мағаш ўзи билан Какитойнинг бошини эндиги жавобдан, гапдан четга олиб чиқди.

Шу гапдан бир кун кейин Абайнинг олдига «Абайни кўргани келдик» деб бир тўп одам келди. Булар — Керейларнинг Бегеши, Уоқларнинг Серкеси, Наймон, Сибонларнинг Қамбари, Қоракесекларнинг Оқпони, қисқаси — тунов кунги «тўрт аркон, Ўртаюзнинг тўпи» дейилган гуруҳдан атайин келган кишилар. Ҳалиги тўрттови билан бирга қарағай ичидаги Белоғош элининг ҳозирги пухта, етуқ деган одами, асли зоти тўбиқтилик — Айтқози бирга келибди. У Абай билан меҳмондорчиликларда бирга бўлиб юрганидан, ҳалиги кишилар атайин чақиртириб, бирга ола келишибди.

Абайнинг ёнига келганларида ҳам гапни аввал Бегеш бошлади. У Абайнинг олдида ҳам ўзининг йироқдан гап айлантириб келишга одатланган чечанлигини қилди. Одатдаги машқини бузмади. Гапнинг орасида аввало Абайнинг билими ноёб эканлигини бир қўшиб кетди. Шу орада: билим бахтнинг юбормас қозиги, билимсиз бахт аллакимлар озиги деб қофиялаб ҳам қўйди. Шундоқ, Абайдек яхши кимса, нодон элни яхшилиққа бошлаш йўлидан айниса нима бўлади?! Халқ устозидан айрилганда, нима топади? Эл нима? Эл — яхшиси билан эл. Бошлиқ бўлмаган элда эллик фазилати борми? Саробдек жилва қилиб, совун кўпигидек учиб, сўниб кета беради-да? Яхши деган осонми, у ҳадеб учрай берадимми? Учрай бермайди. Кўплар бор, оғзанда ойни олади, қўлидан қўшоёқни уриш ҳам келмайди! — деб тингловчиларнинг дилига ўтиришадиган жуда таъсирли гаплар гапира бошлади.

Гап шу ерга келганда, Абай Бегешнинг нотиклигига тан бериб ўтириб, бир оғир хаёлнинг бир аччиқ ҳақиқатини ўша Бегешнинг чечанлигига мослаб туриб, унинг оҳангжамадор тилига қарата сўзлаб, қисқагина қилиб айтди.

— Оббо, Бегеш-эй, шу айтган гапларингнинг ҳаммаси тўғри бўлганда яна қолаётган ҳасрат ҳам бор-ку. Қорамиқнинг дони бўлгунча, буғдойнинг сомони бўл! Ёмон қавмнинг яхшиси бўлгунча, яхши қавмнинг ёмони бўл, деса нима дейсан!? — деб Бегешни бир оз гангитиб, тўхтатиб қўйди.

Энди айланиб келган гапни Айтқози илиб кетди. У: «Яхши одамни хурсанд қиладиган ҳаёт йўқ, маст-аласт бўлмасанг тирикчиликдан фойда йўқ» деган Абайнинг ўз сўзини хотирлаб ўтди. Яна Абайнинг шеърларини, сочма фалсафий сўзларини ўқиб юрган, ёдида сақлаб юрган киши эканлигини пайқатиб, бугунги кунда идрокли одамга шодликдан қайғу кўплигини ҳам эслатиб ўтди. Шундай қилиб, у элчиллик, чеварлик билан ўз фикрига кўчди. Емон бўлса ҳам ўз фикрига кўчди. Емон бўлса ҳам ўз эли, нодон бўлса ҳам ўз аҳли. Яхшиларда уэр бўлмаса, дунё—дунё бўладими?— деган бир фикрни ҳам ўртага ташлади. Мана шу жиҳатларни айтиб келиб, у: «Абай оға, ўз ўғитларингиздан менинг яна англаганим бор эди. «Яхшиликка яхшилик ҳар кишининг ишидир, ёмонликка яхшилик мард кишининг ишидир» деган гапингизни уққандек эдим. Шу тўғриларидан сизга «мардим деб келиб ўтирибди-да, мана бу халқингиз» деди.

Абай Айтқозини аслида ақлли, сўзамол, сермулозимат деб биларди. Мана бу ерда Абай жавоб ўйларкан, жуссаси ихчам, лекин кўркам, қизғиш кулча юзли, пешонаси кенг Айтқозининг ўйчан, сарғиш кўзларига мароқ билан боқди. Абайнинг билишича у чин кўнгилдан сўзлаётир. Лекин, ўша кўнгилдагини изҳор қиладиган жой бу ер эмас. Кечириладиган киши Урозбой эмас. Булар нима дейишмасин, уни Абай билганидек билишмайди. Урозбой бўлса, аллақандай, пайқамай қадам кўядиган, билмай янглишадиган киши эмас. У ўзининг қабиҳлигини аниқ, мустаҳкам йўли қилиб, ёпишиб олган киши. Унинг оти Урозбой эмас, ёвузлик. Ушани қисқагина қилиб, тахминан гап келтириб эслатди-да, Абай сўзининг охирида бутун катта гавдаси билан Айтқозига қайрилиб, энгашиб, бир чуқур маъноли фикрини, шу чоқ айни вақтида оғзига келиб қолган лаёқатли қарорини айтди.

Ҳалиги сен айтган гапнинг ўрнига бу ерда бошқа бир фикр ўринли бўлмасми? Евузга айтган яхши сўз — сувга ёзилган шартга тенг эмасми?— деб, мана бу ўтирган тўрт-беш кишини ажойиб ўткир идроки билан танг қолдирди.

Серке ҳамиша Абайнинг сўзларини эшитишни яхши кўрарди. Айниқса, ўтган йили Орқатдаги Шеребешнайда ўз элининг устунларини Уоқларнинг кўпчилик мўмин

халқига йиқитиб берган гувоҳлигидан кейин, у Абайни орқасидан мақтаб юрарди. Ҳозир Серке шодланиб кулганича, Абайнинг ҳалиги гапни жуда хурсанд бўлиб қарши олди. Кўнглидан: «Абай қошига келсанг, мана шу сингари бир заковат ундириб, ўлжа топиб кетасан» — деган гап ўтди. У Абайнинг ҳалиги ўришлатиб айтган гапидан шодланиб кулганича чин кўнглидан мақтай кетди.

— Баланд қўрғон қоядек, кўланкали дарахтдек! — деб Абай мирза, қозоқ боласидан бировни оғизга оладиган бўлсак атайдиганимиз ўзингиз эмасми! Сизни сақлай олмасак, бутун Уртаюз бўлиб кироин эл кетмай-мизми? Уша фазилатингизни йўқлаб келиб ўтирибмиз-да! — деди.

Абай бунга ҳам унча эрий қолмади. «Фазилат деган сақласа фазилат, булғаласа, оёқ ости қилса, тиниғини лойқатиб хўрласа ёки синдирса у фазилат бўлармиди? Ушани ўйлаш керак-ку!» — деган фикрни айтаркан, эндиги гапни бир яхшининг гўзал фикрини келтириб тасдиқламоқчи бўлди:

— Отоқли Шайх Саъдий: «Бадахшоннинг лаъли тошини синдириш осон, лекин синдирганингни улаб кўрчи» деган-ку! — деб яна жим бўлиб қолди.

Мана шу тўпнинг ичида Қорақесеклардан келган, Абай билан кўпдан таниш, қанча-қанча марта Абай билан улфатларда ҳамдастурхон бўлган шаҳарнинг бир чечан қозоғи Қалий эди. Уни «Қалий Оқбосов» деб таҳарлик қозоғу татарларнинг ҳаммаси билимдон одам деб билишарди. У Абайнинг ҳалиги гапига ўзи билган, бир ўрнатқан бўларли гапни илова қилиб гапирди.

— Дон ташиётган қумурсқага тегма, ҳаёт учун курашаётир. Ҳаёт шунчалар ноёб нарса! — деган-ку Фирдавсий. Едингизда бўлса керак, Абай мирза. Сени йўқловчинг бўлганда, ўша элининг донини ташиётган қумурсқаси деб йўқлагим келади-да. Бунинг учун мен айбли бўлмасам керак. Мана бу келган қардошларинг ўртадаги гапни шунчаки бир беҳуда гап тарзида бошлагани йўқ. Айтила берса гап кўп-ку! — Бироқ худди шу жойда «оғиз — дарвоза, сўз — шамол!» — деб ярашмаган ишни ялғаштирайлик деб ўтирганимиз йўқ. Ақлимиз етса, қўлимиздан келса бир тарафингни яхшилиқ, бир тарафингни ёмонлик деб, хўп билиб туриб, ўша яхшилиқ билан ёмонликнинг ҳисобини тўғрилаб қўйги-

миз келади. Уртаюзнинг боласи бўлиб йиғилишиб, шу иш устида эл эканлигимизни, ўзимизни синаб кўргимиз келади. Гапнинг чигал жойи шу-ку!— деди.

Абайга ҳаммадан Қалийнинг гапи хотима берарли, салмоқли гапдек кўринди. Кўнглидаги чини билан дини қандай эканлигини кўриб-билиб турган бўлса-да, Абай энди бундан кейин гап қайтармади. Индамай мана шу сўнгги сўзни маъқул кўргандек, Қалийга қараб, бош эгди-да, ўтира берди.

Шу чоғ чой ҳозирланиб, катта дастурхон устига Қумошнинг хонадонидан чиққан оширма бўғирсоқлар, тухум суриб яхшилаб ёпилган майда кулчалар қўйилди. Яроқлаган тоза оқ самовардан чой қуйилиб, меҳмонлар руҳланиб чойга киришди.

Абай бир пиёла чойни анча вақтгача ушлаб тургани бўлмаса, ичгани ҳам йўқ, айниқса, дастурхонга қўл уватгани йўқ эди. Ушани пайқаб ўтирган Бегеш Абайнинг ёнида ўтираркан, бир-иккита кулчани Абайнинг ёнига суриб қўйди-да:

— Абай мирза, ўзингиз туз тотмадингиз-ку. Ҳеч бўлмаса мана бу нондан олинг! Нон имон дейилган-ку!— деб ҳазил қилди.

Абай кулиб юборди.

Шу орада, ёшлигидан хулқида бўлган тўғри сўзлик, ҳозиржавоблик аччиқ истеҳзога моҳирлигига борди. Бор гавдасини селкиллашиб кулганича:

— Ёспирай, «нон имон» дедингми, Бегеш-а? «Эс битмаган эл ҳам кўп...» дегани шу экан-ку, нон имон бўлганда нон кўп бўлган ерда имон ҳам кўп-ку! Унда асли мусулмон боласи излаб юрган имоннинг кўпи, шўрлик Россиянинг нони кўп мужигида экан-ку!— деганида Бегешнинг ўзи бошлиқ Серке, Айтқозилар қаттиқ кулиб юборишди.

Шу сўхбатнинг охирида Абай Бегешдан ўртадаги бу гапга кимлар бош қўшаётганини аниқлаб сўради. Шунга жавоб бериб: «Бу келган тўрт-беш киши — Орғин, Наймон, Керей, Уоқ деган «тўрт арқон» деб аталадиган элларнинг кўп одамларини санаб беришди. Яқинда Билевбой ҳожининг уйида бўлганларни номма-ном айтишди. Қуйидаги Керейлардан Рақш бор, деган гапни эшитганда Абай, «қозоқнинг сўзамоли-чечанимиз» деб юрган одамларни ҳайратда қолдириб, янада нақл бўлиб кетадиган чуқур маъноли бир ҳажв қилди.

— Ҳа, шундай қилиб, Рақш ҳам бор денг. Кечагина «Иброй халқнинг душмани» деб, ўяз билан судни менинг кетимдан пойлатиб юрган эди. Бугун ўша Рақш Абайни омон олиб қолмоқчи, сақламоқчи, Абайга яхшилик қилмоқчи, а! Оббо қурғур-ей, қандоқ қилиб дунёда субут бўлсин. Дунёдаги ҳукмрон феъли-атворларда субут бўлмагандан кейин, бир ерда қарор топиб турадимиз! Онт ичаман, аслида мана шу ерингдаги мана шу тоғларга, айтайлик, мана бу Семейтов, Кўкенларга оёқ битса, ўшалар ҳам бир жойда турмай, юриб кетар эди-ку, а! — деди.

Бугун бир илҳоми келиб ўтирган Абай «элнинг чечанлари» деган ном олиб юрган бир тўп кишиларга ёндошганда қанча-қанча қизиқ гапларни гапирди. Шоирлик, ҳозиржавоблик санъати жўш уриб, отилиб чиққан ажойиб гапларни қилди.

Шу учрашувдан кейин ҳалиги тўда, ўз ҳолларича бошлаган гапларни бартараф этиш йўлида ҳаракат қилиб юришди. Баъзан буларнинг тўпи бу томондаги Жақипбой, Сейсеке бойнинг уйида учрашишади. Гоҳо у томонга ўтиб, ўша ердаги йирик савдогарлардан биронтасининг уйида, қуюқ дастурхон атрофида бош қўшишади. Ёки буларнинг гапи шу иш юзасидан жавобгар бўлиб, шаҳарда ётган Урозбойнинг ўғли — Элевга боради. Яна бир учи ўша Урозбойнинг кечагина Абайга қарши улоқтирган қора чўқмори безори Саменга бориб тегади.

Абай бўлса энди бу ҳақдаги гапнинг бирортасига аралашгани, қулоқ солгани йўқ. У ҳозир, шу кузда у томон билан бу томондаги қозоқ халқининг хилма-хил гуруҳларининг ҳаёти билан танишиб, билишга қунт қилаётган эди. Шунга кўра, бозорда учрашиб, ўзларининг ўртаҳол — оддий уйларига, бақудрат қиладиган меҳмондорчиликларига айтган баъзи бир ювош «олиб сотар» дейиладиган майда савдогарларнинг уйларида бўлди. У борган ўшандай уйлардан бири: уч хоналик, ости гиштин, қадди баландгина уй, Эсберген деган савдогарнинг уйи эди. У ерга Абай Боймағамбетнигина олиб борди.

Эсберген майда олиб сотар, «бировнинг қўлига қарам» дейиладиган шаҳар савдогарларидан экан. Бугун Абай мана шу ўрта яшар, тигиз соқоли қирилган, дилкаш савдогардан анча қизиқ бир ишни эшитди. У бугун ёлғиз Эсберген эмас, у томон билан бу томондаги,

шаҳарнинг Эсберген сингари юзлаб майда ҳунармандлари ҳақида эшитди. Яна, айниқса, қизиққани — Эсбергенлар билан қозоқларнинг ана у Сейсеке, Қасен, Жақип, Билевбой ҳожи сингари катта бойлари ўртасидаги муносабатлари бўлди.

Абайнинг пайқошига кўра, мана шу Эсбергенга ўхшаш майда савдогарлар ҳозир бошларидан қаттиқ бе-халоватлик, сиқинтиликни кечиришаётир. Ушани Абай бозорда, баъзи дўконларда, карвонсаройларда ва қайиқ устида кўп эшитиб, фаҳмлаганди. Ҳозирги кунларни Эсберген сингари савдогарлар «имомпўст-имомпўст» дейиша беради. Баъзан ўша «имомпўстни» — «Оқсобо» дейишади.

Бугун Абай Эсбергендан суриштириб кўрса, шаҳарнинг катта бойига куни қолган, муте бўлган кўп Эсбергенлар чиқарган Семей мақоли ҳам бор экан. «Ё оқсобо»нда оласан, ё қақшаганда оласан!» — дейишаркан. Унинг маънисини — биттагина от-аравасини билан қирга олиб чиқиб мелиш моли билан кун кечирадиган соннинг қозоқ бор экан. Шуларнинг ўзларининг қўллари қисқа бўлади. «Тан пул»лари бўлмайди. Шунда булар ҳалиги отоқли Сейсеке бойларга ялиниб, термулиб боришади. Ана у бойлар бўлса, у томондаги Михайлов-Малишев, Плешчев, Деров деган ёки шуларга ўхшаш, катта магазинлари бўлган татарлар — Валибой, Исҳоқбой деганларга ҳалиги, шаҳарнинг ўзларидан ёрдам сўраб келган жотоқ, қўли қисқа савдогарларини эргаштириб боради. Катта бойларнинг ҳаммасини ҳам «банк очган» деган, бундоқ айтганда государственнй банкда «текушчий счёти» бўлган бойлар. Ушалар ўн-ўн бешта майда савдогарни ўзларининг бойлигини билан хазиналарини ортдиришга аймай ҳадеб, ёлланган малай қилиб олишаркан. Пули кўп, дастурхонли, дунёдор, катта магазинларнинг эгалари, ҳалиги қозоқ бойларга зўр ишонч билдириб, яхши кутишади.

Негаки, бу бойлар ҳалиги ўн-ўн беш Эсбергенга ўхшаш савдогарларни магазинларга олиб бориб, ҳар бирига юз сўмлик, уч юз-беш юз, баъзан онда-сонда бир хилларига минг сўмлик мол олдиради. Шу сингари улгуржи харидорларни дўконларига бошлаб келгани учун Сейсекега бу магазинлар сўмига саккиз тийиндан чегириб, арзон қилиб мол беради. Сейсеке бўлса Эсбергенга ўша молни ўтказаетганда сўмига ўн икки тийин-

дан қилиб ўтказди. Шундай қилиб, бу бой, катта бой сўмига йигирма тийин фойда қилади. Эсбергенларнинг қўл-оёғига яна бошқа йўл билан кишан уриб олади. Нима қилади? У: «Магазиндан беш юз сўмлик мол олиб бер» деганида, Сейсеке билан Қасенлар уларнинг қўлидан «оқ вексель» олади. У — ҳеч нарса ёзилмаган векселга буларнинг қўлини қўйдириб олиш. Шундан кейин бу пулни, қарзини вақтида тўламаса, айтайлик, январда олган қарзини олти ойга деб ёки мана шу «имомпўстга» деб берганда, ўшани Эсберген вақтида тўламаса, Сейсеке ҳалиги оқ векселга сўмига йигирма тийинлик қўшимчани тиркайди, бунинг ўз вақтида тўламагани учун штрафни яна ўзи хоҳлаганича қилиб қўяди-да, оқ векселни, қозоқ савдогарлари отидан қўрқадиган латаристга (нотариусга) оширади-қўяди. Шундай қилиб, қарзи унмай бораётса, Эсбергеннинг уй-жойига супуриб олади.

Шаҳарнинг гиж-гиж тўлиб ётган Абай биладиган Эсберген, Карипжон, Тўлопбек сингари битта от-арава-ли майда савдогарининг ҳаммаси ўз уйларининг атрофидаги бойларнинг домига жуда ҳам илинишган экан. Булар гўё бўйнидан тўрга чўлганган чивину ана у жотқ уйларининг ўртасида икки қават бўлиб, қизил чодир, кўк чодир билан қад кўтариб турган бойлар уйи бий ёки ўргимчак экан. У уй атрофига, мачит ибораси билан айтганда, маҳаллага ўзининг тўртини қуриб ташлаб, саҳродаю шаҳарда савдони ўз қўли билан олиб бормай, ҳалиги ўнлаб, юзлаб муҳтож майда савдогарлар орқали олиб борар экан. Уша бойлар мана буларни яна бошқа хил йўл билан ҳам кишанлаб олар экан.

Мисол учун, саҳродан Эсбергендек, Тўлепбекдек уй-жойли, ҳовли-жойи кенгроқ, дурустгина шаҳар жотоғининг дарвозасига, қишин-ёзин элдан катта карвонлар келса, ўшалар олиб келган тери-терсақ, қил-қилчиқ, мўйна-пўйна, намат билан ов терилари ёки тирик мол бўлса ҳаммасини ҳалиги катта бойлар мана шу савдогарларнинг дарвозасидан бошқа ёққа силжитмасликка тиришар экан.

Савдогарнинг уйига тушиб ётадиган, уймалашиб элдан келган карвонлар ҳам Эсбергенга муте бўлади. Эсбергенлар бўлса мудом кўниб қолган одатларга кўра ана у кўк чодирли бой уйларига мана бу карвонларни алдаб олиб боришга, ағанатиб ейишга, приемдан алдаб,

безмендан еб, қоқиб қолишга чорасиз ёрдамчи бўлар экан.

Сиртдан қараганда, ўз уйларининг олдида дабдаба билан савдо қилмайдиган, чувалаштириб карвон туширмайдиган, дарвозалари мудом берк, ёпиқ турадиган отоқли ҳожилар, бойлар бор. Лекин уларнинг аслида нима эканликларини Абай Эсбергеннинг, Тўлепбекнинг, Қарипжонларнинг уйига меҳмонга бориб батафсил билиб чиқди.

Кечки чой билан кечикиб бориб тайёр бўлган овқат орасида Эсберген савдогар Абай билан Боймағамбетга ҳалигидек кўп ишларни ҳикоя қилиб берди. Бу савдогар шаҳарлик савдогарларга расм бўлган тирсак енг, узунроқ қора ламбук камзул кийган. Уйда ўтирганида қўлидан қўймай ҳамиша кирим-чиқимни ҳисоблаб ўтирадиган чўтини олиб, ўшани у ёқдан-бу ёққа қўзғатганича гапига қизиқиб қулоқ солаётган меҳмонларига ҳамон сўзлаётир.

Абай катта стол ёнига ташланган иккита ёстиққа ёнбошлаганча Эсбергендан кўзини олмади. Унинг гапларига ҳайрон қолиб қулоқ солаётир. Боймағамбет ҳам ўзининг шундай пайтлардаги одатидан қилиб, чўкка тушиб ўтираркан, бир чимдим носвойини чап томон бурун катагига тортиб-тортиб, Эсбергеннинг гапини тинглайди-да, онда-сонда танглай қоқиб, қуюқ, сап-сарик соқолини силкитиб-силкитиб қўяди.

Эсберген ҳам мана шундай кекса, эсли меҳмонларининг шаҳар савдогарлари ҳаёти ҳақида ҳеч нарса билмаслигига кўзи етиб, ўз сирлари, оғир меҳнатлари тўғрисида бор ҳақиқатни холи уйда тортинмай айтаётир. «Ичак қириндисигача айтдим-ку» деб ўйлайди ўзи.

Тўғриси, Эсбергеннинг ўзи, худди мана шу кунларда Сейсеке бойга берган минг сўмли оқ вексель қарзини тўлай олмай, исканжада эди. Абайдек кўпчиликнинг дўсти бўлган одамга холи ерда бир арз қилиш нияти ҳам бор эди.

Бир вақт Абай ундан: «Ҳозир нега бу шаҳарнинг кўпчилиги одамнинг аҳволи танг?» — деб сўради.

— Ана у Қарипжон, Қўнғиртой, Тўлепбек, Қайнарбос сингари тўрт-беш кишига сўнги кунларда зеҳн солсам, бир бошдан ҳаммаси ҳаллос уриб юришибди. «Нима қилиб юрибсизлар десам» «вой, вой, имомпўст тиқилинч келиб қолди-ку! Имомпўст бўйинга миниб

турибди-ку!» — дея беришади. Сен ҳам шундай дейсан, ҳамманг бирданига баравар бориб, қандоқ қилиб ўша имомпўстга тиқилдиларинг?» — деганида Боймағамбетнинг ҳам шу масалани аниқлаб билгиси келиб ўтирган экан. У ҳам шу ниятини айтиб қолди.

— Шунинг айтиш, «имомпўст-имомпўст» — дейишади. Бу ўзи кимнинг сўзи? Китоб сўзими ёки қозоқларнинг бизлар эшитмаган қочиріқ гаплариданми? — деди.

Эсберген ўзи билганича айтиб берди.

— Ҳалиги бойлар орқали рус купецининг магазинидан мол олдик дедим-ку. Уни бир йилга ёки ўн ойга чўзиб бермайди. Муддати саккиз ой бўлади. Январнинг бошидан ҳисоблаганда мана шу августнинг йигирма тўққизи кунини русларнинг бир байрами бўлар экан-ку. Рўзасими, бир нарсаси, ўшани «имомпўст» дейди! — деганларидегагина, Абай, «имомпўстнинг» Иван эканлигини билади-да, кулиб юборади.

Аслида бу бутхонанинг «Иван постний» деб аталадиган кунини. Аниқроғи Исонинг ўн бир апостолининг бири ўлдирилган кун.

Эсбергеннинг айтишича, январда кўтарасига насияга олинган мол-матоларни ҳалиги савдогарлар саҳрога, қозоқлар орасига қишдаги оқ қор, кўк музда жафо чекишиб олиб боришади. Шаҳар билан қатнови оғир, чап бўлган элларга боришиб, ўша молни сотишади. Сотганларида озми-кўпми фойда қилгулари келади, касб-дал Унинг қўлидаги моли бўлса, анави Сейсекелар устига қўйиб берган фойдаси билан ўзи ҳам қимматга тушади. Энди мана бу савдогар устига яна тийин-лийин қўяди. Шунинг билан молнинг нархи кўтарилади. Уни элда ҳам ўтказиш, қўлма-қўл пуллаш мумкин бўлмайди. Шунинг билан мана бу Эсбергенлар насияга бўлса-да, қимматроқ сотиб, ҳалиги саккиз ой давомида ёз ярмидан ошгандан кейин элга бориб, қишнинг кунини насияга берган молнинг ҳақини йиғади.

Бировдан қўй, бировдан серка, баъзи бир ерлардан той тўрпоқ йиғиб олишнинг ўзи ҳам «бетнинг орини беш йўл тўкиб» ундириладиган оғир меҳнат. Энди ўша молни шаҳарга олиб келиб сотади, бозор дуруст бўлса, тузукроқ пул қилади-да, ҳалиги йигирма тўққизинчи августда «имомпўстда» вексель берган бойга қарзини тўлаб қутулади. Шу тўғрида айтиб келиб, Эсберген бир ҳикоясини тамом қилди.

— Қутулади дейман-да! У бозор дуруст бўлиб, қўлидаги моли семиз бўлиб, ўлмай-йитмай омон келса, яхши сотилсагина қутулади. Бўлмаса, кўпдан-кўп биздек фақирларингиз ўша Сейсекеларга бир томонини тўлаб, яна бир нарсаларини тугал етказа олмай қолса бўлди. Қул қилиб оёғига ип тақади-қўяди. Аввалгидан бадтар бўйнига миниб, дунё ортдира беради!— деди.

Абай билан Боймағамбет сўнги бир неча кун ичида мана шу Эсбергеннинг қўшнисини Тўлопбек чақириб, Карипжон меҳмон қилиб, Қайнарбос ҳам туз тотишга чақириб, холи суҳбатлашган кезларида уларнинг ҳам ҳар биридан шундай оҳ-воҳни эшитишганди. Буларнинг ҳаммаси ҳам сиртдан қараганда туппа-тузук, бировга кун қолмайдиган одамларга ўхшаб кўринарди. Синчиклаб кўрилса, ўзлари бир томондан элдан келган карвонни еб юриб, иккинчи томондан оёқларида кншани бўлган, чамбарчас боғланган мутелар бўлиб чиқди.

Қирга бориб насияга савдо қилганда, турган гап, булар ҳам элдаги мўмин хўжаликларни ағанатиб ейишга, ошириб савдо қилиб, алдаб кетишга тиришади.

Карипжон кексайганроқ, тегажақ-ҳазилкаш киши эди. Абай ҳалиги масалада буларнинг ўзини ҳам қотириб гапирган чоғида, у бўйнига олиб сўз қотганди.

— Рост айтасиз, Абай, шаҳарнинг бу Эсберген, Карипжондек савдогарларининг ҳам худога хуш келадиган қилиғи йўқ. Қирнинг беозор карвони учраса, қўлимиздан келса, айтганимизга кўнса «ўша Сейсеке билан Билевбой ҳожининг ўзимизга қилганини қилмайлик», «худога қарайлик» деб биз ҳам турмаймиз. Ундай жойда шариатни ўйлаб нима қилдик-а!— деб ҳазил қилди.

Абай Карипжонга танқид аралаш ростини эрмак қилиб гапирди. Кейин Карипжон ўша гапни бозордаги савдогар ошна-оғайниларига кўп марта айтиб берибди: Абай унинг ўз гапини, ҳалиги айтганларини эшитиб танқид қилганди.

— Саҳрода мол ўғриси бўлса, бозорларда ҳам ўғрилар бор. Лекин улар ўзларини ўғримиз деса, булар ўзларини «савдогаргинамиз» дейишади. Шаҳарнинг шундай хулқи бор экан!— деб Абай бир ҳазил қилди. Яна бир вақт мана шу дасти қисқа савдогарларнинг катта бойлардан қилган шикоятини, шуларнинг ўзлари ўз ҳолларича ювош халқни алдаб ейишини айтиб келиб Абай Карипжонга яна бир ҳазил қилди.

— Ажабо, одам одамга доимо зулм қилсам деб оши-
нади. Ҳатто бўри-чи, бўри ҳам бир-бирини алдаб ейман
деса, ғафлатда қолгандагина ёриб кетишни ўйлайди.
Шаҳарнинг савдогарлари, баъзан сенлардан даладаги
бўри покизароқми деб ўйлайман-да!— деди.

Абай шаҳарда узоқ турган чоғида кундузлари кў-
пинча у томондаги Гоголь кутубхонасидан китоб олиб,
холи ўтириб ўша китобларни ўқийди. Кечқурунлари
бўлса, шаҳарнинг у томону, бу томонидаги камбағал-
нашшоқлари ҳам уни меҳмонга айтишни орзу қилади.
Шаҳар қозоқларининг саҳродаги қарипдошларидан ҳали
ўзгариб кетмаган бир фазилати: қудрати етгунча бени-
ҳон меҳмондўст бўлади. Яхшими, ёмонми, ҳолибақудрат
ёзилган дастурхонига қадрли одамини чақириб, баҳам
кўришни деярли ҳаммаси яхши кўришади.

Канда бўлмайдиган одатларига кўра Абайни эски
дўстлари, бева аёл Дамежон, қайиқчи Сейллар меҳмонга
айтишганди. Кейин ўша хонадонларда Абай билан бир-
га меҳмон бўлиб, ҳамтовоқ бўлган ўтинчи Савдобой,
этикдўз Салмоқбой, машиначи Соғиндиқ сингари қўл
ҳунари билан кун кечирадиган қашшоқ хонадонлар-
нинг бир қанчаси яна қайта галма-ғал меҳмон қи-
лишди.

Баъзилари Абайдан кўра унинг йўлдоши Боймағам-
бет билан яхши таниш экан. Илгарилар Боймағамбет
қишин-ёзин келиб юрганида ўшаларнинг баъзи бирла-
рининг уйида хуш кўрадиган меҳмони бўлиб, узун эр-
таклар, қизиқ ҳикоялар айтиб берар экан. Абайнинг
шеърларини ҳам, буларнинг кўнгли қонгунча айтиб бе-
рар экан.

Энди ўшалар бу томоннинг ўрта жотоқ, қуйи жото-
ғида Абайларни кечаю кундуз галма-ғал чақириб ҳам-
суҳбат бўлишади. Баъзи тўплар у томондаги Затон иш-
чилари, Сеитнинг, Абеннинг уйига йиғилишиб, Абайни
ўрталарига олишади. Бир вақт Абай билан Боймағам-
бет Затонга, Сеитнинг уйига боришиб, ўша ерда бир
ҳафтагача қолиб, Затон ишчиларидан кўпларининг уйи-
да овқатга оғиз тегизиб, меҳмон бўлиб юришли. Шу
қаторда Затоннинг Сеит билан Абен ва Павлов, Мар-
ков яхши биладиган, тотув-қадрдон ишчилари — Оқшў-
лоқ, Жапек, Алибек, Исҳоқ, Қўсоқ сингари грузшчик-
лари, булғори заводининг ишчилари, тўнчилари ораси-
да ҳам Абай бамайлихотир юрди.

Бу йил Абайнинг одати мутлақо бошқача. Илгари шаҳарга келиб турганида, вақтини кўпинча ўзи тушган уйда ўтказарди. Шаҳар билан саҳро одамларини ўзи тушган уйга таклиф қилар, меҳмон қиларди. Бу йил даставвал келган кунни Павлов билан ўтказган кечадан кейин, Абай шу шаҳарнинг кўпчилик меҳнат аҳлининг уй-уйларига ўзи ҳам кириб, ҳақиқий ҳол-аҳволларини билиб, танишмоқчи бўлганди. Боймағамбет иккови: «Қаерда қолдингизлар?» деб сўраган кишиларга жавоб қилиб ўтирмаёқ, шу шаҳарнинг ҳар тоифа халқининг ичида бўлишди.

Затонга Абай борганда Сеит билан Абен кечки пайтларда бирга юрадиган улфат бўлиб олишди. Яна Затонга, яқиндаги сержамоа жотоқ — Бойқадам-Сапоқ элидан келган Давлеткелди деган бир қашшоқ, лекин шу қадар қизиқчи, жуда хушчақчақ одам учрашди. Уйга йиғилганларнинг авзойидан пайқалишича, Давлеткелди бу шаҳардагилар кўндан биладиган, севадиган қизиқчи экан. Уни кўрганда ишчилар, кекса чоллар, ёш келинчаклар ҳам шодланиб кулиб, унинг на гапидан, на бир қилиғидан қандайдир бир қизиқчилик чиқишини кутишади. Керак бўлса Давлеткелди шоир ҳам бўлиб кетади. Баъзан кимнинг бўлмасин ўзи бўлиб — артист ҳам бўлиб кетади. Ўзи қаширга тирноғи йўқ қашшоқ бўлишига қарамай, бутун юриш-туриши, хулқи-атвори билан нуқул қашшоқ хонадонлар, овулларнинг шодлигига айланиб кетган экан.

Оқшўлоқ деган, Сеит билан бирга пароходда юк ташийдиган яғринли, оқ сариқдан келган, бурун катаклари кенг, меҳмондўст бир грузшчикнинг уйида Абайга даставвал салом бериб келган Давлеткелдининг юз тuzилиши алоҳида кўринди. Икки чакаги сўлғин, юз суяклари чўққайиб чиққан, бурни катта, кўзлари чуқур-чуқур ботган, кўсароқ Давлеткелди кишининг диққатини ўз чеҳрасига беихтиёр жалб этадиган, ўзгача қиёфали одам экан. Лекин гўзал бўлмаса да, ҳалиги сиймосида чуқур-чуқур ўрнашган, йилтиллаб турадиган кичик-кичик кўзлари одамга шу қадар ёқимли, иссиқ кўринади. Кўзининг четидаги ажинлари ҳар ёнга ёйилган. Унинг кулмай турган қиёфасининг ўзи ҳам бир беғараз кулги келганидан далолат беради.

Давлеткелдининг ўзидан олдин Абайга етган бир ҳажвий шеъри бор эди. У, онасига айтган шеъри эди.

Ҳозир Давлеткелди келиб, ёнига ўтириб, чой ичиб бўлгандан кейин Абай ундан илтимос қилди.

— Узингдан олдин сўзинг келган эди. Ҳалиги қўнғир той касал бўлиб ўлганида, онангга нима деган эдинг, ўшани айтиб бер-чи? — деди.

Давлеткелди таранг қилмай гапни илиб кетди. Чеҳрасида кулгидан асар йўқ. Унинг айтишига қараганда, бири икки бўлмаган қашшоқ Давлеткелдининг ёлғиз сигиридан туғилиб ўсган бир яхшигина гунажини бор экан. Уша ўтган йили қисир қолади. Давлеткелди уйда йўқ маҳалда онаси бир қўшнисининг алдовига учди. «Ўглинг мингудек улови йўқ. Менинг бир қўнғир тойим бор. Ушани ол-да, гунажининг ўзи қисир экан, сўқим қилай, менга бер» — дейди.

Кампир алданади-да, Давлеткелди шаҳарга пичан ташиб сотиб юрганида «пиёда юрибди, ўшани севиштирай» деб айрибош қилиб, тойни олади. Орадан бир ҳафта ўтгач, Давлеткелди уйига келса, тойга куйдирги чиқиб ётган бўлади. Шундан ўлиб қолади. Тинкаси қуриган кампир, уйига киради-ю, тўрнинг калласига чиқиб ўтириб олиб, хўрсина беради. Давлеткелди бир нарса деяй деса, кампир бобиллаб оғиз очирмай қўяди. Ўзи ҳам ўқинчдан тарс ёрилгудек ҳолда хуноб бўлиб ўтирган шўрлик эмасми. Давлеткелди пойгакда, ўчоқ ёнида ўтириб, онасига ер тагидан қараб қўйиб кесатади. «Ўтиришини қара, қуда ойим бўлиб!» — деб қолади. Онаси унинг изза қилишини билиб, дамани чиқармай ўтиради. Энди бир пичирлаб: «ҳой, нима деяётирсан, сен!?» — дейди. Шунда Давлеткелди тиржайиб онасига бир қарайди-да, шеър тўқиб юборади.

«Ниманг бор тойда?

Қилай деб фойда

Мол йиғай деб йиғолмай,

Қуда ойим ўтирибди уялмай!» —

деб пиқ этиб кулиб қўяди.

Шунда ўзи тутақиб ўтирган онаси ўчоқбошидаги оташкуракни олади-ю: «Йўқол, оғзингга дард теккур ит!» деб таппа ташланганда, Давлеткелди тура қочиб қолади. Қочиб кетаётиб: «ҳа Абайнинг «Саккиз бўғини» эмасми? Саккиз бўғиннинг вазни эмасми!» — деб қўяман!» деди Давлеткелди.

Давлеткелдининг бу ҳикояни чеҳрасида жиддийлик

акс этгани ҳолда қовоғини солиб ўтириб айтаётганини пайқаб, Абай Давлеткелдининг жуда қизиқчи, ўзи бир афандисифат ажойиб одам эканлигини билди.

Қашшоқлик аллақачон унинг бўйнига миниб олган. У юрган Бойқадам-Сопоғи, Жўломон-жотоғи, Байгели-Шоғоласи, Затони — ҳаммаси ҳам қаширга тирноғи йўқ, муҳтожликка тўла жойлар. Умрбод қайтиб чиқолмайдиган боши берк кўчага қамалган қашшоқлар. Давлеткелди ўшалар билан бирга меҳнат чекиб, меҳнати зойе кетиб, жафо тортиб, ўшани енгадиган бир фазилатли қувват топган. Санъати билан, қизиқ кулгиси билан не-не йўқчилик-қийинчиликларни эрмак қилиб енга билади. Ўз бошига тушса ҳам тап тортмай кулиб қўйиб, жафо билан жанг қилади. Яна шунингдек, ўзи сингарни қанча-қанча дили ғамли, кўзи ёшлиларни кулдириб юпатади, юпатиб куч-қувватини тиклайди. Шу ишга қолганда Давлеткелди ўзидан ҳам кулади. Ўзига кўнгли яқин кишиларнинг ғамгин, ғариб аҳволи билан ҳам кулгиси орқали курашади.

Абайнинг кулиб қулоқ солаётганини фаҳмлаган Сеит, Давлеткелдидан Байгели-Шоғолада тўқиган шеърини айтиб беришини илтимос қилди. Давлеткелди уни ҳам парвойи фалак, хиёл бўлса ҳам жилмаймай айта бошлади.

— Ҳайинтда қирқ уйга кириш фарз дейилган. Байгели-Шоғоланинг барча жотоқларини оралаб, бирорта қашшоғини қолдирмай. Қирқ қашшоқнинг уйи — қирқ уй чиқмаганини кўриб қўярман деб, бир бошдан кириб келаётган эдим. Шунда бир уйга кирсам, бўсағаси қоқ тиззадан экан. Оёғимни кўтариб, ҳатлаб киришим биланоқ остонанинг олдидаги тақир ерга боласи сийиб қўйганини кўриб қолдим, тойғоноқ бўлиб ётган экан. Ҳатлашим биланоқ тап этиб тушдим. Эшигини очганда пайқаган эдим, деразасининг бир кўзи йўқ экан, ўрнига қорин қоплаб қўйибди. Эшикни очиб юборганимда ўша қорин «гуп» этди. Шунда йиқилиб ётган еримда оғзимдан шеър чиқиб кетибди.

«Эшикдан кирсам «ҳап» дейди.

Деразаси «гуп» дейди.

Уйми бу, оиборми бу.

Худодан олди жонимни оларми шу?!» —

деб ҳайқирганимча туриб кетдим! — деди.

Давлеткелдининг эндиги ҳикояларини дастлаб Абси эсга солди. У — саҳронинг бир бойини эрмак қилгани ҳақида эди. Бойқадам-Сопоқ жотоғининг атрофида бир-иккита бой овул бор эди. Ушандан биттасининг катта оқсоқоли ўлади. Атрофга хабар етиб, ҳар ёқдан жонкуярлари от қўйиб кела беришади. Ҳалиги ўлган бойнинг қўйи кўп, бироқ, ўзи жуда беоқибат экан. Мол қўрани ҳовлиси билан битта қилиб солибди. Давлеткелди уйга кириб кўришиб, эшикка чиқиб қелаётган экан, гавдаси тоғдек, гумбаздек бир кекса бой ёлғиз ўзи от қўйганича келиб, отидан йиқилиб юмалаб тушиб келаётган экан. Давлеткелдига осила кетибди. Давлеткелди пайқаб қараса, ҳалиги бой икки кўзини чирт юмиб, оғзини очиб: «Вой, жигарим», «вой суянган тоғим», «қаерга кетдинг?» — деб бақирганича уйга қараб интилади.

Шунда Давлеткелди бойни ҳовлига киргизиши биланоқ одам турадиган томонга олиб бормаи, кўзи юмуқ ҳолича суяб бориб, қоп-қоронғи қўй қўрага киргизади. Тўрга томон бирталай ергача олиб бориб, жуда ҳам зим-зиё қоронғи ерга етганда: «Қани, бундан у ёғини ўзим ҳам билмайман, ўзинг топиб ол!» — деб таппа орқага ташланади-да, бурчакка тиқилиб туриб олади.

Ҳалиги гумбаздек, зўр гавдали бой «Вой, жигарим!» — деб у ёққа қараб бақиради, бу ёққа қараб бақиради, атрофини пийпаслаб, бошини у устунга бир уриб олади, тақ этдириб бу устунга бир уриб олади. Энди дам «вой, жигарим!» — деб, ҳалигининг ташлаб кетганини билиб, «қаердасан ҳой, оғзингга...» деб қўяди, дам «вой жигарим»лай бошлайди. «Қўй-чи, сут пишгунчалик вақт ичида ҳалиги бойини қудуққа, тушиб кетган ҳўкиздек ҳўнгиллатиб кетдим-қолдим!» — деди.

Давлеткелдининг энг кейинги, мана шу рўзада қилган бир хил ишлари бор экан. Уйдағилар унинг сўзларини хушчақчақлик билан тинглаб, ўша ҳикоясини ҳам айтдиришди. Рўзанинг кунни оғзи очиқ Давлеткелди шаҳардан қайтиб келаётиб, кечга яқин бир бойнинг овулига тушади. Унинг ёши анчага борган одам бўлгани учун «Оғиз очиб кет!» деб, ўша овул эгаси уйига таклиф қилиб, кутган бўлади. Уша овулга тушган бегона меҳмонлар ҳам бор экан. Уларнинг бир қанчаси Давлеткелдини танийдиган шаҳарлик савдогарлар экан. Ушалар бунга ҳазил қилмоқчи бўлиб «ҳа» деб қолишади.

Овқат олдидан «хуфтан намозини ўқиймиз» деб, овул эгаси бошлиқ етти-саккиз киши сафга тушади-да, Давлеткелдини ўрталарига олишади. Унинг таҳорати борлигига, намоз ўқиши-ўқимаслигига қарамай «имом» бўл дейишади. Тортинай деса ўрталарига турғизиб олишиб, ҳақиқий имом қилишиб, олдиларига чиқаришади; муғомбир савдогарлардан бири азон айтиб, так-бир тушира бошлайди.

Шунда Давлеткелди «ундоқ бўлса кўриб қўяй» дейди-да, аввало қулағузуну товушининг борича бошлаб юбориб, охирини минғирлаб тамом қиларкан, қўл қовуштириб, товушини барала қўйганича алҳамдуни «албисина ломга совкин — ал, хисинҳо — алҳа, мимга совкин-алҳам, далтурду алҳамду» — деб дам олдига, дам орқасига кетиб, чуғурлаб, мусулмон боласи ўқиб кўрмаган равишда намознинг «алҳамду» деган сура-сини «ҳижжалаб» ўқий бошлайди. Парвойи фалак, ўшани чўза беради.

Шунда ҳали буни имомликка ўтказиб сафга турган савдогарларнинг ҳаммаси пиқирлаб кулишиб, жой-намознинг устида ағанаб қолишади. Буни Давлеткел-диннинг ўзи бамайлихотир айтиб берганда, Абайлар жуда ҳузур қилиб эшитишди.

Уша Давлеткелди даставвал учрашган кунидан буён бир неча кун давомида Абай бирга олиб юриб, бирга қадрили, қизиқ меҳмон бўлишди. Давлеткелди фақат қизиқчи, аскиябозгина эмас. У Абайнинг шеър-ларини ёддан билиб, халқ ўртасида барала куйлаб юрар экан. Мана бу меҳмон бўлишиб юрган чоқларида баъзан Абай «ҳикоя қил» деса, Давлеткелди онда-сонда тўсатдан бир чўққига чиқади. Юлиб олгандек қилиб, Абайнинг «Сатанг» сингари «Адашганининг олди осон» дек ўз шеърларини Абайга илгарилар у мутлақо эшитмаган, билмаган одамдек қилиб, қовоғини солиб жиддийлик билан, ўйноқи қилиб, шариллатиб айтиб беради. Шунинг билан у ўзининг одатдаги тингловчи-ларига ўзгача бир озиқ бериб юришини ҳам ан-латди.

Абайнинг шаҳарда кўп туриб қолган шу галги са-фариди онда-сонда, яна баъзи кунларда атайлаб уч-рашадиган бир тоифа меҳмонлари бўлади. Улар ша-ҳарда ўқиётган, рус мактабларидаги турли ёшда бўлган болалар. Ушаларнинг бир тўпини Абай билан

Боймағамбет бугун, шанба куни кечқурун ўзларининг кенг чаналарига учтадан-тўрттадан ўтиргизиб, Қаримнинг уйига олиб келишганди. Сигмай қолган бир тўп болаларни Абай Боймағамбетнинг ёлғиз ўзини юбориб, атайлаб бир чана қилиб олдириб келди.

Ҳозир, чойдан кейин, Абай кечки ўтиришни ўша болалар билан турли суҳбатлар ўтказишга бағишлади. Уларнинг ҳар қайсиси ўқиётган синфларини, бугун берилган дарсларини, ёдлаб юришган шеърларини сўради.

Абай билан Боймағамбетнинг у томон билан бу томондаги ҳар иккита уйларида ҳам бундан олдин бир неча бор келишиб, меҳмон бўлишган бу болалар Абайдан унча уялиб, тортинишмайди, ҳаммаси ҳам Абай билан Боймағамбетнинг саволларига ўз ҳолларича жавоб беришади.

Ҳозир мактабларининг формаларини кийишиб, камарларини тақишган тўққиз бола, Абайнинг меҳмонлари — уч мактабнинг ўқувчилари. Бу тўққизта боланинг ичидаги каттаси — Даркембойнинг ўғли Раҳим. У ҳозир ўн саккиз, ўн тўққизга чиққан. Ундан кейингиси ўн тўрт ёшлар чамасидаги Осон. У — Ийс кампирнинг ўлиб кетган ёлғиз ўғли, чўпон Исодан қолган Осон, Усен иккита етимча. Ушаларни Дармен тишида тишлаб, бошида парвона бўлиб, паноҳ бўлиб ўстириб, аввало Абайнинг овулида бир оз русчага ўқитганди. Сўнгра икки-уч йилдан буён шаҳардаги рус мактабига берганди.

Раҳим, Осон ва шу кунларда ўн иккига чиққан Усен учови ҳам «Городское училище» формасида. Булар у томондаги «Пятиклассное городское училище» деган рус мактабида ўқишади. Ҳозир учови ҳам степной генерал губернаторга берган аризаларига кўра, стипендия олишади. Аслида бу стипендия рус мактабларида ўқийдиган қозоқ болаларига атаб, хонадон солиғига қўшиб, қозоқ бўлисларидан йиғиларди. Бу стипендия бутун қозоқ болаларига тета бермайди. Омади юришиб аризаси қўл келган мана шу уч етим бола сингари баъзи бир камбағал етим болаларга аҳён-аҳёнда тегарди.

Ўша учовидан бошқа, қора кийимларига сариқ жез турмалар таққан, ушогроқ, ҳаммаси бир хилда бўлган тўрт бола бор. Улар Слободканинг ўзида қозоқ бола-

лари учун очилган интернатда ётиб ўқийдиган мана шу шаҳарлик қашшоқларнинг болалари. Буларнинг иккитаси тўққиз ёшда, улар Затон ишчилари, Сеит билан Абеннинг болалари. Ҳозир биттаси «кимсан?» деса, ўзини «Сеитов Асқарман» дейди. Иккинчиси, каттакатта кўзли, оппоққиша чўзинчоқ юзли бола — Абенов Мақсут.

Қолган икки боланинг бири Дамежоннинг набира-си, саккиз яшар — Жабекинов Мурот. Иккинчиси, қайиқчи Сейлнинг кенжаси, у ҳам саккиз яшар Шакет. Бу тўрт боланинг бурунлари қисқа, бўйлари кичик, бир хилда форма кийган бўлиб, худди думалаб юрган қўзичоқларга ўхшаб, ширингина кўринишади. Рангирўйлари топ-тоза, лўппигина, юзлари ним-ранг қизил. Ҳали соч қўйишмаган. Тўртталасининг бир вақтда қирққан тойчоқдек, энди текис чиқиб келаётган сочлари бир соатда олинганга ўхшайди. Булар кулгунчак, ўйинқароқ болалар.

Абайнинг меҳмон болалари ичида мана шу икки тўп камбағал-қашшоқ болалардан бошқачароқ, ўзгачароқ кўринадиган иккита бўлали, қора тўри бола ҳам бор. Улар интернатдаги ҳалиги тўрт боладан хиёл тикроқ. Булар ўн икки ёшлардаги тенгдош болалар, айниқса буларнинг кийим-бошлари бошқача. Неғмет, Жалел деган, гимназияда ўқийдиган Қунанбоевлар.

Бугун улар Абай тушган уйга меҳмонга келишаётганларида ўзларининг меҳмонга борганда киядиган гимназия мундирларини кийиб келишибди. Қисқа бўйниларига уқали ёқалари тиралган, ўнтадан ошиқ оқ ялтироқ тугмалари томоқларидан киндикларигача қатор тизилган бу болалар, бошқа икки тўп болалардан ўзларини бир хил, бошқача тутишади. Жуда кам гап. Кўпинча атрофдаги болаларга худбинлик билан боқишади. Ҳам оқ тугмали мундирлари билан, гимназиялари билан мақтанишса, яна булар ўзларининг Қунанбоев эканликларини ҳам сезиб қолишган, шунга орқа қилишадиган болалар.

Ўн икки яшар Неғмет Қунанбоев — Азимбойнинг ўғли. Ҳозирги кунда Азимбойнинг уч хотинидан ўн бир ўғли бор эди. У ўн бир ўғилнинг тўрттаси бойвуччасидан туғилган. Сўнгги уч-тўрт йилдан буён Абай болаларни русча ўқитаётир деб Такежон, Азимбой ҳам ўн бир ўғлининг биттасини шаҳарга, четга юборганди.

Азимбойнинг ёшлигида олган катта хотинидан туғилган катта ўғиллари ўн олти-ўн саккизга кириб, қатор ўсиб қелишаётганди. Ўша бойвуччанинг ўртанчи ўғлининг биттаси, мана шу Неғметни ҳар ерда тайёрлаб келиб, энди икки йилдан буён гимназияда ўқитишаётганди.

Иккинчи Қунанбоев Жалел — Какитойнинг ўғли. У ҳам Неғмет билан бирга ўқийди. Иккита Қунанбоевнинг сиртқи қиёфаси, юз тузилишлари бир-бирларига ўхшамаса-да, умуман олганда бирини бирига жуда ўхшаш қилиб турадиган бир жиҳати бор. Бу икковининг ҳам ўн икки яшар бола ҳолида турқи совуқ. Жалел челак бош келган, кенг пешонаси қисиқ-қисиқ, қийшиқ кўзига ўртилиб тушган. Бурни кичкина, майда сийрак тишли, қалмоқ башара бола. Кўзининг чети керилиб, қийғоч битганди, ўша кичкина кўзларининг эти ҳам сержирим. Қалин бўлиб, қовоғидан пастга осилиб, кўзининг ярмини ёпиб турапти.

Азимбойнинг ўғли Неғмет бўлса, у ҳам онасига ўхшаган, лаб-даҳани шалвираган. Қалин пастки лаби мудом бировдан жирканиб, пишқириб қараб турганга ўхшайди. Азимбойнинг бу боласининг рангги қизил эмас, қонсиз-қора тўри бўлса-да, қовоқлари қалин-қалин, сержирим.

Икки кўзи ғазаб билан ўйноқилаб, мудом чатоқ излаб турганга ўхшайди.

Бу икки бола рус хонадониде туришади. Гимназияда икки йил ўқиганидан, рус хонадониде турганидан, рус тилига яхшигина омил бўлиб қолган.

Абай набира-иниларини меҳмонга олиб келгани билан, уларга кўнгли бўлмади. Аввало кўп сўзлашгани Даркембойнинг ўғли Раҳим бўлди. Абай унга аввалги йилларда, городское училишчега даставвал кирган йилларида ҳазил қилар эди.

— Оббо Раҳим-эй, ўқишга кечикиб кирдинг. Синфингдаги ўзингдан кичик болаларнинг-ку отасидек кўри-насан-а!— деб ҳазиллашарди.

Ҳозир Раҳимга яна ўша ҳақда ҳазил қилди.

— Хўш, энди қалай, Раҳим? Бу йил учинчи синфга чиқдинг. Ана у йиллари сени «дада» дейдиган рус синфдошларинг йигит бўлиб қолдимми?— деб кулди.

Раҳим Абайни отасидек кўрар, бемалол ҳазиллаша берарди. Ҳалиги ҳазилга бошқа, майда болалар қиқир-

лашиб кулишганида ўнғайсизланмади. Абайнинг ҳазилига лойиқ аския қилди.

— Нимасини айтасиз, Абай оға! Уч-тўрт йилнинг ичида ўша болаларнинг ўзларин ҳам сўррайишиб, зинғиртдек йигит бўлиб қолишди. Шундан кейин кўзим очилди-ку. Даставвал приготавительний синфга кирган йилим бутун синфдошларим киндигимдан келарди. Та-наффусда мен кўзилар орасида юрган бўтага ўхшардим!— деганида, Абай жуда хурсанд бўлиб қаттиқ кулиб юборди.

Энди бир маҳалда Абай Осон билан Усеннинг русча шеър ўқишини эшитмоқчи бўлди. Усен Абайнинг сўрашига кўра, сўнгги кунларда муаллим ёдлашга берган шеърини айтиши керак эди. Уларга Криловнинг «Эшак билан Булбул» деган масали берилган экан. Усен ўшанинг русчасини келиштира олмай урғусини, айтилишини жуда ёмон айта бошлади. Абай уни олдин тўхтатди-да, оталарча мулойимгина ҳазил қилди.

— Епирай, Усен-эй, сенинг русчангнинг урғуси русчани ўттизга кирганда ўқиган меникидан ҳам ёмон-ку. Аввал мусулмонча ўқийман деб, русча тилга Осон икқаланг кўнгил қўймай келаётирсанлар-ку, а!— деди.

Энди русча ўқитишни қўйди-да, Усенга: «Хўп, ўша «Эшак билан Булбул» нима қилибди ўзи, ҳикоясини айтиб бер-чи»— деди.

Усен у масалнинг ҳатто бир қанча сўзларини ҳали тушунмаган экан, масалнинг маъносини ҳам билмас экан.

Ниғмет билан Жалел уни масхара қилиб кулишганда Усен номус қилиб қизариб, ўнғайсизланган бўлса-да, Абайга «Эшак билан Булбул» қандай муносабат билан учрашганини айтиб бера олмади.

Шундан кейин Абай: «Вой-вой, Усен, сенга ёрдам керак экан. Қўй, мен бир чорасини қилай!— деди. Шундан кейин у Сеитнинг ўғли Асқардан, Абеннинг ўғли Мақсутдан, яна Осондан ҳам мактабларида Криловнинг қандай масалларини ёдлаётганларини сўради. «Фил билан Кандин», «Чумоли билан Ниначи», мана шу «Эшак билан Булбул» яна шунга ўхшашлар ёдланар экан.

Абай ҳали ўз оғзи билан Усенга «ёрдам қиламан»— деган ваъдасини унутмаган эди.

Керимнинг иккинчи бир хонасига болаларнинг ҳам-

маси учун жой солинган. Абай Боймағамбетни ўша болаларнинг ёнида ётқизди. Сўнгра Асқар билан Мақсутга маслаҳат берди. Улар иккови Боймағамбетнинг икки томонида ётишган экан.

— Сенлар биласанларми, болалар, мана бу Боқайнинг оғзини очса бўлди, эртак деганинг гуриллаб чиқади. Боқайнингга эртак айтдириглар!— деб, болалар биратўла ечиниб бўлгунча ўзи уларнинг тўшакларининг оёқ томонида, кенг чопонини елкасига ташлагани ҳолда типпа-тик туриб, қўзичоқлардек болаларга шодланганича қараб турди. Қизиқиб, тикилиб қаради.

Ўша болалар чироқ ўчирилган қоронғи уйда бир-бирларини қўрқитишиб, туртиб ўйнашиб кулишганларича Боймағамбетнинг эртагини эшитиб ётишди. Абай бўлса ўз хонасида холи қолиб, Усенга берган ваъдасини адо этиш билан бўлди. У мана шу кеча биринчи марта Криловнинг «Эшак билан Булбул» деган масалини қозоқчага таржима қилиб кўрди.

Эрталаб болалар нонуштага ўтиришганларида Абай Усенни ёнига олиб: «Сен русча китобингга қара, мен қозоқча айтиб берай. Шундай қилиб, Эшак билан Булбул шу хилда учрашибди, болалар!» — деб кечаси ўзи меҳнат қилиб яратган таржима сатрларини қунт қнлиб, пухталаб ўқиб берди.

Шу кечадан бошлаб, қиш бўйи шаҳарда туриб кечирган тўқсон тўққизинчи йилнинг даставвалги ойларида Криловнинг Усенлар, Осонлар, Раҳимлар ёдлайдиган қанча-қанча масалларини Абай диққат билан, қизиқиб таржима қилди.

3

Бу сафар қишнинг ярмида Абай шаҳарга махсус бир чақиртириқ билан келди. Кеча, кеч кириб, қош қорайган пайтда Абайнинг пар от қўшилган чанаси Қумошнинг ҳовлисига кириб келганди. Кечқурун Қумош Абайга пешвоз чиқиб, унинг қор босган кийимларини қоқишиб, болохонадаги зинага яқин бўлган катта хонасига киргизган эди.

Абай ўзининг шу гал ҳеч кутилмаганда келиб қолишини Қумошга қисқача айтиб берганди. Сабаби, ҳозир ўзи ҳам, элга етган қисқача хабар, чақиртириқдан бошқа гапни билмасди. Тезгина келтирилган чойни ичиб ўтираркан, Абай фақат:

— Билмадим, Қумош, балки бу ҳақда ўзинг мendan кўра кўпроқ биларсан. Шу ерда шаҳарнинг қозоғи билан нўғойи бўлиб, бир маслаҳатга тушишибди. Мусулмон динидаги элларнинг ўша, дин қардоши бўлиб, қарор қилишадиган гаплари бор дейишаётир. Шаҳарга ҳар тарафдан одам чақиртирилаётган экан. Менга ҳам шундай хабар борди. Шундай хабар боргандан кейин келиб қолдим!— деди.

Чой ҳозирланаётганда эшикдан кирган Боймағамбет уйга катта бир сандиқ билан икки кўзи тўла бир хуржунни киргиздирди. Абай ўша юкларни Қумошга кўрсатиб, оддий гапга кўчиб:

— Мана бу олиб келаётганлари, ўзинг биласан, менинг китобларим. Боймағамбет икковимизга ёзгача етарли қилиб, мана шу сандиқ билан хуржунни тўлатиб китоб олиб кетмоқчимиз! Қалачи, бозорчи бўлганда бу иккаламизнинг асосий ишимиз шу!— деди.

Қумошнинг бошқа меҳмонлари йўқ эди. Ўзининг таги қўқонлик бўлгани билан Қумош ёлғиз Абай эмас, қозоқ қўшнилари билан ҳам кўп борди-келди қиларди. Шаҳар савдогарлари, қирдан келаётган карвонлар сингари кўплар билан ошна-оғайни. Қозоқлар қандай бўлса ўзи ҳам, хотини ҳам йигитча бўлиб қолган, савдо билан у ёқ-бу ёққа қатнайдиغان ўғли Алимқон ҳам қозоғивор эди.

Қумош мусулмонча ўқиган одам. Баъзан Абайнинг шеърларини кўчиртириб олиб, китобга ўхшатиб уйда сақларди. Шу жиҳатдан Боймағамбетни ҳам ўзининг ёри-дўсти, оғайнисидек кўрарди.

Абай билан келса ҳам, ёлғиз келса ҳам уй холи қолди дегунча ўтиниб, Боймағамбетга эртак айтди-рарди. Ҳалиги хуржун билан сандиқлар уйга киргизилганда Боймағамбетга бир ҳазил отди. Унда сипогарчилик билан қилинган илтимос ҳам бор эди.

— Шаҳардан чиққан китоб, саҳрога бориб келди. Кўп романлар, ҳикоялар айтиб келди-а, Бақо! Бу китобларни ўқиёлмайдиган биздек одамларнинг ёнидан бу китоблар шу йўсинда индамай, у ёқдан-бу ёққа ўтиб кетаверадими? Ёки, баъзи саҳифаларини очиб, ҳикояларини айтиб берадими?— деди.

Абай Боймағамбетга кулимсираб, мароқ билан қараб турди. Жавоб бергучи ўзи эмас, Боймағамбет бўлгандан кейин, ўша «нима дер экан» деб, унга ўгирилди.

ганди. Боймағамбет йўлдан чарчаб келмаган экан. Чойдан кейин бемалол жойлашиб олиб, бир ҳикоя айтиб бермоқчи бўлди.

— Бунинг номи «меҳмон удми» бўлсин. Эрталабдан бошлаб, биз ўзимиз уй эгаси, овул эгаси бўламиз. Бугун, келган кунимиз менга айтдириб қолганинг дуруст, унга даъво қилмайман!— деди. Кейин бамайлихотир ўтириб:

— Русларнинг бир катта фикр эгаси ёзган китоб экан. Абай яқинда шуни менга айтиб берган эди. Мен уни ҳали ҳеч кимга айтиб бермаган эдим, тутилмаган гапим шу бўлсин. Шундай қилиб, айтадиган бу ҳикоям «Кумуш князь» дейилади!— деди. Унинг энди айта бошлагани Алексей Толстойнинг «Князь Серебрянный» романи эди.

Бу кеча Абай бошқа одам билан учрашмади. Қумош Абай келган иш ҳақида шаҳар халқининг оғзида юрган гапларни эшитганди. Бироқ, у қадар эсли-ҳушли одам билан сўзлашиб, ҳақиқатини билмагани учун, ўзининг ҳақиқатчи, тўғриси билмай сўзламайдиган ювошлигига борди. «Кўпчиликнинг оғзида шундай гап бор, мен унча-мунча эшитган эдим. Ҳали ўзингиз айтгандек гаплар» деб қўя қолди.

Шунинг билан бугунги кечани Боймағамбетнинг қизиқ ҳикоясини эшитишга беришди-да, шаҳарнинг янги хабарини кейин эшитишмоқчи бўлишди.

Уйқуга жуда қониб, кеч турган Абайлар чойни яхшилаб ҳозирлатиб, тушга яқин ича бошлашганди. Чой ичилиб бўлаёзганда Абайнинг шаҳарга келганини эшитиб, уни кўргани икки киши келди.

Биттаси — олдин киргани, баланд бўйли, барваста келган, бу кунларда бақбақаси чиқа бошлаган, узун чўққи соқолли, бурни катта Кўкбой эди. Иккинчиси — пакана, япалоқ юзли, оқ чўтир, қирилган қора соқолли, Кўкшелардан сипогина Алпейим деган йигит. Бу икки киши Абайга таниш бўлса-да, ҳозир Абай уларга ҳайрон бўлиб қаради. Эшикдан киришганларидан бошлаб, улар тўрға чиқиб ўтиришгунча тикилиб, ҳайрат ичида кузатиб борди. Уни ҳайратда қолдирган сабаб — бу икковининг ҳозирги кийимлари бўлди.

Абайнинг ўз элининг қозоқлари. Кўкбой бўлса бир вақтларда Абайга яқинлашиб ҳам юрган йигит эди. Ҳозир ўша Кўкбой кўк мовут сирилган татарча қундуз

телпак кийиб олибди. Эгнида татар тикучига тиктирган, елкаси тик пешмат. Унинг устидан шаҳар муллалари киядиган ялангқават малла тўн. Оёғида ҳам қала кануш, маҳси. Унинг ёнидаги пакана, чорбурчак келган Алпейим ҳам шу сингари «олифта, сиртини силаб» дегандек, шаҳарча кийинган. Буларнинг бири ҳозир катта мачитнинг халфаси — Кўкбой халфа дейилади. Иккинчиси — ўша мачитнинг ёнидаги мадрасага сўнгги йилларда келиб ётиб, ўқиб юрган муллавачча, соқолли муллавачча. Ўқишга ёшим улғайиб қолди деганига кўнмай, Кўкбой шаҳарга етаклаб келиб, Кўкше элининг шу сингари яна бир тўп ёшлари билан бирга мадрасага киргизган.

Ёши қирққа бориб қолган Кўкбой илгари бир вақтларда шоир, ашулачи Кўкбой эди. Ҳозир «Кўкбой мулла, Кўкбой халфа» деган номга рангги-бўйи, қиёфаси ҳам мослашиб қолибди.

Абай билан сўрашаётганда Кўкбой «хайри дуоингизда, оллога шукур» деган гапларни айтиб сўрашди. Унинг мана шундай қақшатғич аёз, қарсиллаган қиш кунда, элтири пўстин, бўялган тўн, гуппи сирма чопон, ағдарма этикни ташлагани қизиқ. Шаҳарнинг, айнақса мачитдаги намознинг кийимига кўчибди. Абай буни бошқача тушунди. «Кўкбой бирйўла ичию, сирти биланоқ худо йўлига кирганга ўхшаб олган экан» — деб ўйлади.

Ҳол-аҳвол сўрашиб бўлганларидан кейин, Абай муллавачча Алпейимга ўгирилиб қаради-да:

— Хўш, Алпейим, қани айт-чи, бу кунларда нимани ўқиётирсан?— деди.

— Наҳу ўқиётиман, Абай мирза!— деб Алпейим «нима дер экан» деяётгандек йилтиллаган кўзларини Абайга тикиб, кулимсираб қўйди.

— Ҳа, жинни бўлишингга озгина қолибди-да! Арабларнинг мақоли бор: «Фихқани кўп ўқиган ақлли бўлади, наҳуни кўп ўқиган аҳмоқ бўлади!»— деб Абай шу гапларни шариллатиб арабчалаб айтди. Яна кулганича:

— Шундай қилиб, бу гапни айтган мен эмас, ўқиб юрган арабларингнинг уламолари!— деб бир оз жим қолди-да:

— Алпейим тушкур-эй, отанг Муқир-Тақирнинг бўйнига даставвал экин эккан, ақлли иш қилган қозоқ эди.

Сенга ҳам қизиғи ўша элингга бориб, меҳнатга берилиш-ку. Кўкшеларнинг сенга ўхшаш бир тўп ёшларини мана шу, у томон билан бу томоннинг мачит-мадрасаларида галалаштириб юрган мана бу Кўкбой-ку! Бунга эргаша бериб ҳам нима қиласизлар. Шундай бир яхшиликнинг бирйўла баҳридан ўтиб, шунинг ёлғиз ўзига бера қолсаларинг, нима қилади!— деди. Бир вақтлар ўзига ёш йўлдош қилиб юрган Кўкбойдан ҳозир умид узиб қўйганини билдирди.

Кўкбой бировнинг оғзига боқадиган, қовоғига қарайдиган одати бўйича Абайнинг ҳалиги гапларини кўтарган киши бўлди. Чидаган бўлиб, сир бой бермай, дамини чиқармай эшитди. Ичидан: «Бирор нарса десам, янз бир ўчмас тамгадек тигдор гап, заҳарханда қилиб қолади. Ундан кўра, мана бу Абай балосидан шу ерда индамай қутулай!»— деб ўтирганди.

Бир оздан кейин, Абай билан чой ичиб бўлгандан кейин, Кўкбой бу ерга қандай иш билан келганини сездирди. Абайни шаҳарга чақиртириб келиш сабабини Кўкбой яхши билар экан. Салдан кейин аниқланишига қараганда, у Абайни кўргани ўзича келмаган экан. Абай билан бир элдан бўлгани учун, қола берса, илгарилар йўлдош ҳисоблангани учун олдиндан гап олгани атайин юборган тўдалар бор экан. Бу жиҳати ҳам англашила бошлади.

Абай ўзини шаҳарда кутаётганлар кимлар эканини Кўкбойдан билишга киришди. Уни у томон билан бу томоннинг, Кўкбойнинг ибораси билан айтганда нўғой, қозоқ «зиёлилари» кутишаётган экан. Улар кимлар десангиз — у томондаги мачитнинг отоқли имомлари, қўшмачит», «тош мачит», «қозоқ мачит» деган уч-тўрт мачитнинг имомлари, Ғабдулжапор, Ғабдураззоқ, Хисомий, Жамелитдин ҳамда Сарт мачитнинг имоми Мирқурбон охунларнинг тўдалари экан. Шуларнинг қаторида бу томондаги катта мачит билан қўйи мачитнинг имомлари ҳам бор. Улар қозоқ имомлари, Маликаждар қори, Ашим хўжа ва ҳазрат Ақмеджонлар, қозоқдан чиққан яна бошқа халфалар, қорилар, дин устозлари. Абай шуларга зарур бўлибди.

Абай буларни эшитганда ўзининг ҳозиржавоблигига бориб, Кўкбойнинг гапи давомини кутмасдан шошганича бир ҳазил қилиб қолди.

— Ҳа, ўзи нима гап, бу дейман бор муллаю, хўжаларинг йиғилишиб, мени Маккага юбормоқчи бўлаётир-сизларми? Еки «боши саждага тегмаган эди, худо йўлга солайлик, савобга қолайлик» деяётирсизларми?— деди.

Алпейим кулиб юборди.

Кўкбой Абайнинг бу гапини ҳам ўзидан соқит қилиб, эшитмаган киши бўлди-да, парво қилмади.

— Абай оға, яна қулоқ солинг! Уша қанм сиздан маслаҳат сўрайди, ўтинади,— деди-да, гапида давом эта берди.

— Бу одамлар бирсари. Энди мана шу кишилар билан гапини бир жойга қўйиб сизни кутаётган у томон бу томоннинг яна бир жамоати бор. Улар у томондан олоқли машҳур нўғой бойлари. Уй-жой, давлат эгалари, магазин хўжайинлари, мисол учун, Вали бой, Содиқ, Исҳоқ бойлар, Икром бойвачча, Шерниёздек мирзалар. Шулар билан бирга у томон, бу томоннинг қозоқ бойлари ҳам ниятдош, тилакдош бўлиб туришибди. Булар, масалан, Сейсеке, Қасен, Жақип бойлар, Билевбой ҳожини. Янги бойлардан, ҳозир ўзингизга маълум бўлган Хитойдан бошлаб, Ирбитгача моли тутиб ётган Бақия ҳожини, Болажон, Турбек бойлар ҳам бор. Бу одамлар ҳам ҳалиги айтилган уламолар, ҳазратлар билан тил бириктириб юришибди!— деди.

Шунинг билан бирга у Абайнинг юзига мароқ билан боқшини қўймади. Ичидан билиб турибди, Абай бунинг бирма-бир санаётган бойларини кўпинча одам қаторига қўшмай, ёмон кўрарди. Лекин айтиш керак бўлгани учун Кўкбой Абайнинг энсаси қотиб, тесқари қарай берганига ҳам аҳамият бермай, ҳалиги қозоқ бойларини ҳам батамом санаб чиқди. Шулардан кейин Абайга: «буларга кўнмасанг мана буларим бор» дегандек қилиб, энди яна бир тўда одамни ҳам санаб берди.

Кўкбой айтмоқчи бўлаётган ҳалиги кўпчиликка, тўдага тааллуқли масалага, мана бу аталадиган одамлар ҳам ниятдош-тилакдош эканлигини эслатди. Шундай қилиб, энди Абай ҳалиги тўдага ноилож яқинлаштирадиган кишилар деб ўйлади-да, бир тўп қора таёқларни, русча ўқиганларни айта бошлади. Буларнинг бир-иккитаси у томонга уй солиб олишган, ўрта ёшга бориб қолган, қозоқларнинг кўпчилигига маълум катта тиломочлар. Яна бир бошқа тўдаси «Петербург, Москвада ўқи-

ган» деган, ёки «ўқиётир» деган, Кўкбойнинг айтишича қозоқларнинг ҳақиқий зиёлилари экан. Уларни айтганда «саҳрода, элда аллакимларнинг боласи эмас, баъзиларн хон, тўра авлоди», «отоқли теглик-тахтлик овулларнинг болалари», «сержамоа Суюндиқдан чиққан», «Қоракесекларнинг асли теги бўлган еридан чиққан», «Тўқол Арғиннинг отоқли авлодларидан», «Наймонларнинг миқти овулининг одами» деб гапирди. Илгариги хон, султонларни мақтайдиган, мадҳ этадиган Кўкбой ўша аслигэ тушибди-қўйибди.

Абай «отларини айт!» деб буюрганидан кейин, Кўкбой Семейда турадиган ёки бир оз вақтга шу ерга келиб, мана бу гапнинг бир ёқли бўлишини кутиб ётган кишиларнинг номини айтди. Аввал «Жабойқонов Азимқон» деб тўра авлодини, катта бир чиновникни алоҳида айтди. Петербургда «адвокатликда ўқиётган Соқпоев Соқип» деди. «Мол докторликка ўқиётган Боспоқов Башир», яна бир «катта тўра, Нуржонов Қидир», деб санади. Ушаларнинг ичида Абай яхши биладиган, бу кунларда чин олган, чиновник бўлган Сармоновни, Сомолбекни, Дониёрларни айтди.

Бир ёғи имом, бир ёғи русча ўқиган, подшо маҳкамасининг тўра, чиновниги бўлган қозоқларнинг қандай қилиб тилакдош бўлганини билиш Абайга қизиқ кўринди. Бу ҳақда Кўкбой ҳозирча гапни чўзиб ўтирмаса-да, ашиқлаб тушунтириб берди. Абай билан ҳалиги катта гуруҳ, тўда оғизма-оғиз сўзлашмоқчи экан. Кўкбой унинг майли билан ниятинигина билиб, бу томоннинг икки имомига — Ашимқўжа билан Ақметжон ҳазратларга бориб айтмоқчи экан. Шунинг билан Кўкбой Абайнинг ҳалиги тўдага тилакдош бўлишини кутади.

Хўш, шунда бутун тўданинг тилаги билан орзусинима? У муфтига тобе бўлиш. Мана шу шаҳар мусулмонларига, қола берса Семей области ва ҳатто барча қозоқ халқига баравар зарур иш шу экан.

Ҳозир Абайнинг Кўкбойдан билгани Россиянинг жамики мусулмонлари бўлиб, бир диний марказ қилишмоқчи. «Уни муфти» деб аташмоқчи. «Шунга нўғой, қозоқ сингари ҳу ўша Қозоқдан, Уфадан, Оренбург, Троицк, Омск, Қизилжардан тортиб барча мусулмон ўзининг дин устози деб тобе бўлиши керак». Асли муддаоларини айтишса, «Россиянинг ўттиз миллион мусулмони дин қардошлари бўлиб бир-бирларига яқинлаша-

ди!» — деяётир. Яна «халифайи султон» юртида довур суриб ўтирган, барча мусулмон оламининг Стамбулдаги диний маркази Шайхул Ислоом бор. Бу ердаги диний мусулмон қавми бирлаштирамоқчи. Бу ҳақдаги гапни бошловчилар — бу йил Россиядан Макка-Мадинага ҳаж қилишга бориб келган бир тўда нўғой, қозоқ яна бошқа вилоятларнинг ҳожилари бўлишибди».

Уша маслаҳатда Семейдан Ғабдиразоқ ҳожи, Икром бой, қозоқлардан Ақметжон ҳазрат ва қозоқ бойларидан Бақия ҳожилар бўлишибди. Шулар бу ёқдаги мусулмонлар номидан ваъда бериб келишибди. «Биз Россияда ўзимизнинг дин устозимиз, муфти бўлишини истаймиз. Шунга оқ подшо, барча мусулмонлар севадиган уламоёмизни сайлаб қўйишга рухсат берсал — деб сўрашмоқчи бўлишибди.

«Россиянинг подшоси бўлса, эшитишимизга қараганда: «ўшани муфти сайлаймиз», «ўшанга тобе бўламиз» деган мусулмон динидаги халқларнинг ҳаммаси ўзларининг приговорларини, арзномаларини йиғиб беришсин» дебди. Мана ният шу! Мусулмон динидагилар бир шуъла кўрадиган йўл. «Шунга қозоқнинг жамики яхшилари бирлашиб гапни бир жойга қўйсин, кўмаклашсин! Мана бу шаҳар билан саҳро халқидан бир оғиздан сўз, бир ёқадан бош чиқадиган қилиб, ўз ўгитларини айтишиб, приговор йиғиб берсин» дебди. Халқ олдида обрўйи катта, донғи кетган одам бўлгани учун, шу ҳақда Абайдан зўр умид қилишиб, кўмак кутишаётган экан.

Кўкбой бу гапларнинг ҳаммасини Абайнинг тикилиб қараб, ўйланиб қулоқ солаётганини пайқаган ҳолда батафсил баён этди. Лекин, ўзи кутган жавобни Абайдан бу ўтиришда ололмади. Кўкбой гапни тамом қилгандан кейин унга Абай ҳеч қандай жавоб қилмай туриб, Боймағамбетга «Отни қўш!» — деди-да, ўрнидан туриб кета бошлади.

От қўшилган чанага, Боймағамбетнинг ёнига Абай ўтирмақчи бўлиб, яқинлашиб боргунча Кўкбой билан Алпейим орқасидан қолмади. Уйдан индамай шошилиб чиққани билан Абай бирор жавоб айтар деб, эргашиб келишганди. Чанага тушгандан кейин ҳали ҳам ўзига тикилиб турган Кўкбойни пайқадиди-да, Абай Боймағамбетга «жиловни торта тур!» — деб ишора қилди. Шундан кейин Кўкбойга қараб, бир-икки оғиз сўз қотди.

— Мендан ҳозир жавоб кутиб турибсан-ку. Мен бир

неча одам билан сўзлашиб аниқлаб олмагунча бу ҳақда жавоб бермасам дейман. Ҳалиги гапларининг ҳаммасига жавобим ҳозир бўлса-да, ўшани бошқалар билан ўйлашиб, маслаҳатлашиб айтаман. Гапимни билгиси келаётган мачит имомларига уч кунсиз жавоб қилмайман! — деди.

Кўкбойнинг қолган гапига қулоқ солмай, сўрамай Боймағамбетга ишора қилди. Оқ туёқли қўнғир от тез юриб, кўча бўйлаб елиб кетди.

Бу кунларда Кўкбойга ўхшаб, бу томоннинг бош жотоғи, ўрта ери, қуйи жотоғини, қайиқ оғзини ва Слободкага яқин жойдаги беҳисоб овулларни оралаб, кезиб юрган одамлар кўп эди. Шаҳар халқи биладиган Сомурот махдум, Кўрқори, Шарибжон халфадан бошқа, бу кунларда икки мачитнинг имомларига тенг келадиган катта халфа Закен, Ғабдушукур деган катта муллалар бор. Намозга келадиган оз-овлоқ, қари-қартанг маҳалла аҳлига ўғит-насиҳат этиш буларнинг ҳаммасига ҳам камлик қилаётган эди. Булар энди халқ кўп йиғилдиган жойларга бора бошлашибди.

Шу билан бирга у томонда Затондагиларни, тўнчи, пиймачи, булғори заводининг ишчиларини оралаб чиқишган эди. Бу томонда кўпчилиги қушхонада ишлаб, мол сўйиб юрган шаҳарнинг кўп қашшоқ ёшу қарисини, эркагу хотинини йиғиб олиб, ўғит қилишаётир. «Муфтига боқиб, дин-мусулмон боласи бирлашмоғи зарур» дейишаётир. «Халифайи султон» деб, «Шайхул ислом»га тилакдошлик билдириб, овоз беришларини сўрашаётир.

Затонда Сеит, Абенлар билан ҳамма ишни бамаслаҳат қиладиган темирчи Савелий, мастер Марков мана шу янги гапнинг ҳар кун тарқалаётганини эшитишганди, Улар ўзларича Сеит билан сўзлашганларида: «Русларнинг поpidан биз рус қашшоқлари яхшилик кутмаймиз, Уларнинг бизлардек усталар билан грузшчикларга ҳозирлаб юргани фақат тузоқ, холос. Сенлар мулланинг, мачитнинг кўп шарофатига учраб, беҳишт оласанларми? Уни Павлов билан маслаҳатлашиб аниқлаганинг маъқул бўлар, бизлар унга хабар қилайлик. Сен иккаланг бу ердаги қозоқ ишчиларига гапни аниқлаб айтинглар. Кўпчилик, фуқаро халқ бундай ўйламаймиз деб, қилинадиган қарорни кўпчиликка тарқатиш керак!» — дейишди.

Шунинг билан неча хил меҳнат аҳлига дўстона мас-лаҳати ҳозир бўлган Павлов сўнгги кунларда тўп-тўп ишчилар, меҳнаткашлар, фуқаро халқ орасида бўлди.

Абай уни худди мана шу гал осонлик билан топа олмади. Фақат кечга яқингина уйга келадиган вақтини пойлаб туриб, уйда кутиб олиб, холи ўтириб сўзлашиш учун Қумошнинг уйига олиб келди.

Шу кеча Павлов билан Абайнинг суҳбати ҳар икки тарафдан кўп янгиликлар билан янги бир оламнинг четини очди. Аслида бу икки дўст шу вақтгача бошқа кўп ишлар ҳақида сўзлашган бўлсалар-да, дин масаласини оғизга оларга олиб, суҳбатлашиб кўришмаган эди.

Павлов Абайнинг бир вақтлар «Худога ишонадиган мусулмонман» деб дангал айтган гапини эшитгандан буён дин ҳақида гап очишдан сақланар эди. Бугун бўлса Абай ўзининг жавобини кутаётган тўдаларнинг биронтасига ўз қарорини айтмай туриб, Павлов билан маслаҳат қилаётир. Бу ҳол, албатта Павловнинг ҳам ёрилиб сўзлашини талаб қилади. Павловнинг ўзи ҳам рус подшолиги билан православ бутхона устозлари қозоқ, татар сингари халқларга нисбатан қандай беўхшов ишлар қилишини яхши билади. Унга яна Павловнинг ўзи ҳам, унинг дўсти бўлган кўплар ҳам ўзгача қарши эканлигини Абайга айтмоғи керак.

Шунинг билан бирга Павлов аввало подшолик тузунини танқид қилди.

— Имомлар, бойлар шаҳарнинг қашшоқларини, саҳронинг авом халқини алдайди, янглиштиради. Уларга, кўзини ўйиб туриб кўрсатиб, нима дейди? Мана бу почтанинг ёнида, каланчанинг олдида турган оқ бутхонани кўрсатади. Унда ким бор, нима бор? Бу бутхонани «миссия» деб атайди. Уни ўзингиз ҳам биласиз. Хўш, миссияда ким туради? Катта дин бошлиқлари туради. Анави Омскдаги генерал-губернатор даражасидаги, Оқмулла, Семейдек икки областнинг дин бошлиги бўлган епископ туради. Уша епископ Андриан мана шу қозоғи кўп Слободкага атайин жойлашган. Нега? «Қозоқ, татар халқини чўқинтираман», «ислом динидан хрестиан динига кўчираман», деб ўтирибди. Шу ҳақда Павлов миссиянинг ичидаги, Абай билмайдиган кўп сирларни, ишларни айтиб берди.

Оқ бутхона ёнида мактаб ҳам бор экан. Етим болалар турадиган уй-жойлар ҳам бор экан. Унга мана шу

шаҳарда паноҳсиз қолган етим болаларни олишар экан. Шу кунларда ўттиздан ошиқ қозоқ, татар болаларини чўқинтириб, ўқитиб тарбиялашаётир!— деди.

Яқинда унга бу томондаги почта бўлимининг майда чиновниги Ивашкин айтган бир боланинг воқиясини Абайга сўзлаб берди.

Семейтов бўлисидаги Знаменька шаҳрига почта ишлари билан Ивашкин бориб, қайтиб келаётганида йўлда бир кичкина, саккиз-тўққиз яшар, жулдур кийимли қозоқ бола йиғлаб турган экан. Суриштирса, қариндошлари ҳайдаб юборган, ота-онаси ўлган, Мекеш деган етим бола экан. Шу томонда шаҳар бор, у ерда «хайр сўраб, овқат топиш, ўлмай қолиш мумкин» деб келаётган экан. Ивашкин ўша болани олиб келиб миссиянинг интернатига беради. У Оқбўта бўлисида келаётган бола экан. Ушани Ивашкин айтаётир: «Яқинда билсам, болага Бутин деган фамилия берилибди. Мекеш деган отини йўқ қилиб Михаил, Мишьяка деган от қўйибди. Ўзини русча кийинтириб, фақат русча сўзлатар экан. Ҳеч нарсани билмайдиган саккиз яшар болани ҳозир епископ Андриан чўқинтириб: «Сен энди рус бўласан!» деб тарбиялаётир» деди.

— Боланинг жуда ҳам зеҳни ўткир, зийрак экан, мен ҳам кўрдим. Икки кўзи қоп-қора бодрайган, бурун каткалари кенг, бир ширин бола экан. У ҳозир бир нарса демоқчи бўлса, ўзи биладиган озгина русча сўзлар билангина гапиради. Бор билгани, қозоқларни уришади. Қозоқнинг муллаларини русчалаб ҳақорат қилади!— деб, Павлов бу ишни Абайга атайин батафсил айтиб келиб: «Русларнинг попи ҳам ёмон, мусулмонларнинг имоми, муллалари ҳам ёмон!»— деди.

— Буларнинг икковидан ҳам халққа яхшилик келмайди. Улар фақат дин нуқтан назаридангина қараб, орада низо туғдириб, халқларни бир-бирларига душман қилишнинг пойида бўлади!— деди. Яна ўзининг шунга қарши ақидаси, муддаоси бўйича Павлов умрида биринчи марта яширин бир газетанинг озгина жойини Абайга атайин ўқиб берди. Бу газета жуда ҳам яширин равишда кўлчилик революцион ишчиларга тарқатилади. Эндиги наслларга раҳбарлик қиладиган, Россиядаги энг кучли тўпнинг ўтли сўзи бўлган матбуот экан.

Биринчи декабрь куни чиққан «минг тўққиз юзинчи» деб рақам қўйилган, бошқача газета эди. Газетани

қўлида буклаб, бекитиб ўтириб, биттагина жойини Павлов Абайга русчалаб ўқиб берди.

— Мана, пайқаб кўринг-а... Мана шу ерида идрокли ишчиларнинг ҳаммаси халқларни халқларга душман қилиб қарши қўядиган қасдлик билан олишиш керак деяётир. Билдингиэми, шундай қилиб, рус халқининг чин, адолатли, дуруст кучлари подшони ҳам, русларнинг бутхонасини ҳам айбдор деб билади. Уйласангиз, шу ҳақда ўйланг. Қозоқларнинг, татарларнинг муллалари эмас, бойлари, бўлислари, ҳожилари эмас, Сеитдек меҳнаткашлари ва сиздек ўша меҳнат аҳлининг ғамхўри қандай ўйлаши керак?— деб бундан буёғини ҳал қилишни Павлов Абайнинг ўз ихтиёрига берди.

Абай шунга яраша Павловга ислом ўғитчиларининг тўлиб-тошиб ётган кулгили, қоронғи нодонликларини айтиб берди. Уларнинг фикри бутунлай Стамбулга, Халифа юртига, Абдилҳамид султонга тобе фикр эканлигини сўзлаб берди. Уша ердаги Шайхул Ислам ўғити билан бу ердаги Кўрқориларнинг нияти, имони, орзу-армони бир эканлигини аңлатди.

Шу орада Павлов ҳам кўп нарсаларни билган экан. У энди Абайга ҳозирги Туркия ҳақида кўп қизиқ, янги гапларни айтиб берди.

Абдулҳамиднинг ҳарам хонасида мингта канизаги борлигини, Туркиянинг алоҳида қоронғи, нодон подшолик эканлигини жуда кўп далиллар келтириб, очиб айтиб берди.

Абай билан Павловнинг аввалги куни бўлган суҳбатлари, бу икковининг кенг фикр юритишда бир ердан чиқишини билдирди. Абайнинг тили билан айтганда: «бир сойга қуйганини» жуда аниқ аңлатди.

Иккови яна маслаҳатлашиб турмоқчи бўлишди. Павлов бўлса, қозоқ, нўғой ишчиларига қўл қўйишдан олдин, Абайнинг ўғитини эшитиб олишни маслаҳат кўрадиган бўлди.

Абай эртага шаҳарнинг кўпчилик халқи билан алқа қила бошлайди. Иккинчи томондан ўзининг жуда қатъий аҳди орқасида шаҳарнинг имомлари, ҳазратлари билан олишиб кўрмоқчи бўлди.

Орадан уч кун ўтгандан кейин, Абайнинг ёнига келиб кетадиганларнинг сони беҳисоб бўлди. Ҳеч кутилмаганда ҳар тарафдан қанча-қанча кишилар Қумошнинг уйига чувалашиб кела бошлади. Абай буларнинг

ичидаги, кўпчиликка сўзи етадиган одамларни ўз ҳузурда кўпроқ тутиб қолди. Ўзининг қисқагина, бир хилда бўлган ўгитини айта берди. Шуларнинг қаторида бош жотоқ билан ўрта жотоқнинг кўпчилиги номидан келган икки киши ҳам бўлди. Абай кўпчиликка бориб етиши керак бўлган гапини ўшаларга тушунтириб айтди. Бу келганлар Абайнинг иккита тотув таниши — қайиқчи Сейл билан шаҳарнинг кўпчилиги танийдиган, гапи ўтадиган Бектўғой Бўтабоев деган, Оқбўта элининг қозоғи эди. Ўзи кўп эл ичига кириб, аралашиб юрган, оз хонадонли қипчоқлардан чиққан Бироқ, ақлли, гапга уста, ўртаҳол шаҳар одами.

Ҳайит билан тўй, катта бозор, яқинда бўладиган ярмарка, тўсатдан келган офат, устма-уст бесаранжомлик вақтлар бўлса, баъзи бир очарчилик йилларида, шаҳарнинг кўп қашшоқлари аввал мана шу Бектўғой билан, Сейл билан маслаҳат қилгучи эди. Абайни буларнинг ўзлари кутиб туришганди. Шунинг устига Павлов билан бир неча марта учрашиб, ҳар томонлама ўйлаб кўришганларидан кейин, Абай бу икковини ўзи ҳам чақиртирган эди. Абай шуларга айтган гапини кейинчалик ҳар тўпдан келиб-кейтиб юрган одамларга ҳам тайинлаб, пишиқлаб айта берди.

Бектўғойларга шундай деди:

— Ким айтса-да, шаҳар халқи бундай приговор ҳам қилмасин, қўл қўйиб розилик ҳам билдирмасин! Биз муфтинни истамаймиз!— десин. Сабаби, қозоқлар, отабобосидан тортиб, унчалик художўй бўлиб, диндор бўлиб ўсган халқ эмас.

Қадимдан келаётган, оқ-қорани ўзича таниган, тушунчаси бор халқ. Йўли, расми, урфи-одати бор халқ. Энди ўшаларнинг ҳаммасини тарк этиб, «шариат тариқатлари билан янгидан ҳаёт тузаман» деб орзу қиладиган, қизиқадиган жойи йўқ. Негаки, халқни ўстирадиган шариат эмас, маърифат билан билим. Маърифат билан билим бўлса, шариат йўлида эмас. У маърифатли халқдан ўрнак олишда ҳар жиҳатинг мукамал бўлиб, энди фақат муфтига қараш қолдими?! Ундан кўра маърифатидан фойда тегадиган халқнинг, яхшилигини ўзлаштириб, фойдасини кўрайлик. Дин қардоши бўлиб бирлашамиз деган шиор бўлса, бизнинг дидимизга ўтиришмайди. Халқ бўлиб айтсак, кўнглимизга ёқмайди. Сабаби, у маърифатдан, илмдан йироқлаштирмаса,

яқинлаштирадиган йўл эмас! Муфти бизга қўл келмайди, мана шу юрган муллаларнинг ўзи ҳам етади!— деган маслаҳатни берди.

Кўпчиликка гапи тез тарқаладиган Бектўғой шу жиҳатларини тушуниш билан бирга, кейин кечқурун холи вақт топиб, яна Абайнинг ёнига келди. У: «билганимнинг устига билсам, уққаннимнинг устига уқсам» дейдиган, кўзи ўткир, қулоғи динг одам. Сўнгги марта кечқурун бир келганида, Павлов яна Абай билан холи суҳбатлашиб ўтирганди. Абай Бектўғойни ёнларига олди. Павлов билан онда-сонда русча сўзлашиб, маслаҳатлашиб ўтириб, тахта-тахта қоғозга йирик-йирик ҳарфлар билан беш-олти бет қилиб ўз маслаҳатларини, қандай қарорга келганликларини ёзиб берди.

Чойдан кейин, Бектўғойни Қумошнинг уйдан жўнатаётганида ҳалиги қоғозларни буклаб бераркан, Абай илова қилди.

— Бектўғой, мана бу қоғозни фақатгина ўзинг ўқи, бошқа бировнинг кўзи тушмасин! Халққа маслаҳат беришдан олдин, ўзинг қайта-қайта ўқиб, уқиб ол. Шундан кейин, «худо берган тилинг бор-ку», кўнглингга жо қилиб ол-да, «ўз фикринг», «менинг фикрим» қилиб айта бер!— деди.

Бектўғой қизғиш мўйловлари, нафис лабларини ёзиб куларкан, дон-дона оппоқ тишларини кўрсатиб, Абайнинг гапларини маъқуллаб бош эгди.

— Абай мирза, бошингга йиғ, оғзинг билан айт, ўзингники қилиб айт дединг-ку! У гапинг тўғрику-я. «Ёмон бий ёнига йиғади» деб, қозоқларнинг ҳам ачитиб айтадиган одати бор. Қора пайим қонунни бор. Лекин шундай десак ҳам, мен қулоғим билан эшитгандан кўра, сизнинг ёнингиздан ҳаммиша чўнтагимга солиб кетадиган ўлжамни ортиқ кўргучи эдим!— деб айёрлик билан кулиб қўйди.

Айтаётган пул эмас, Абайнинг ҳали бу эшитмаган, янги ёзган шеърлари эди. Ушаларни ҳаммиша Абайнинг ёнида ўтириб, кўчириб олар ёки бировнинг кўчириб олганини сўраб оларди-да, ёдлаб юриб, ўз фикрини айтишда фойдаланарди.

Абай унинг шундай зийраклиги, хушфаҳмлиги, дўстона кўнглини ўйлаб, англаб хурсанд бўлиб кулиб қўйди. Бектўғой ҳалиги гапга қўшимча қилиб, ҳозирги қоғоз ҳақидаги қарорини айтди.

— Шу айтганимдек мана бу қоғоз ҳам беҳуда коғоз бўлмай, яна бир ўлжам бўлар деб турибман. Лекин, топширдингиз-ку, эҳтиётини қиларман. Бировнинг кўзига тушириш у ёқда турсин, илғатмасман ҳам!— деб кетди.

Уша Бектўғой билан Сейл сингари, у томоннинг кўпчилик ишчи, камбағал-қашшоқлари номидан Сеит, Абенлар келиб маслаҳат олиб кетишди. Шаҳарнинг даладаги халқ билан алоқадор тўпдан Абайнинг олдига ҳар хил ишларга аралашиб юрадиган Қалий Оқбосов келиб сўзлашди. Бу ҳам Абайнинг бор гапини маъқулламас-да, муфтига қаршилик қилиш масаласига маҳкам ёпишди. Унинг далили: «Муфтига қаралса, бугун ишни шариат йўли билан олиб бориш керак. Халқ ҳаётида мачит ҳукмрон бўлади. Ҳукми қозилар чиқаради. Қозоқ қиз айтдирса, куёв келиб, келиш туширса, аменгерлик — бевалик жойга учраса, унда бу ишларнинг ҳаммасини ўз урфи-одати бўйича эмас, шариат буйруғи билан олиб борадиган бўлади!»— деган гапни зўр қаршилик билан айтди. Худди шу жиҳатларининг ўзидан ҳам у: «Абайнинг бир маслаҳатига кириш дуруст бўлади, дейман. Муфтига тобе бўлмайлик»— деб гапирди.

Шаҳардаги савдогар аҳлининг кўпчилиги бўлган Эсберген, Тўлепбек, Карибжон сингарилар бир қизиқ вазият олишди. Улар катта бойларга ўз ичларидаги норозиликларини бошқа вақтларда билдира олмайди. Ўз уйида, холи ерда йиғлаб-сиқтаб, ҳар кимга арзудаси қилиб юриб, бетма-бет келганда муте бўлган, кўк чодирли уйи бўлган бойлар дарвозасидан юз пана қилади. Тик қарай олмай, бўйсун беришади. Ҳозир ўшаларнинг тўдасидан Абайнинг олдига Эсберген келиб кетди. У бозорда, дўконларда, карвон кутиб шаҳар четига чиққанида кўпларга учрашди. Шунинг билан ўзига ўхшаш йигирма-ўттиз майда олиб сотар, «дасти қисқа» савдогарларнинг оддий уйларига тарқалган қарор — «катта бойларга эргашмаслик» бўлди.

— «Бизларга нима керак?— Сейсеке билан мулла акалар бир ердан чиқишаётган бўлса, уларнинг дастурхони бир. Яйлайдиган ўтлоғи бир. Эшикларидан мўралашга ботина олмайдиган бизлар, қўшиладиган бўлсак, кўпчиликка қўшилайлик. Уша ҳазратнинг чақирғига ҳам, бойларнинг бошлашига ҳам худди шу гал эргашмаёқ қўяйлик. «Имомпўст» эмас-ку. Натарисга бериб,

оқ векселни садувателга ўтказиб, уй-жойимизни хатга олдиримас!»— дея беришди.

Албатта, Эсбергеннинг бу маслаҳати кор қилган савдогар ҳам бор-да, кор қилмагани ҳам бор. У ҳам бир савдогарнинг ҳар бир катта бойдан одатда январда оладиган насиясининг суммасига қараб бўлинди. Эсбергенлар ярлақаган йили минг сўмдан ошиқ насия олиб кўрмаган бўлса, Қўдиға, Қўнғиртой сингари тахта чодирли уй солишга қудрати келиб қолган, катта бой олдида обрў топган кичикроқ гуруҳ савдогарлар ҳам бор. Улар насияни уч мингга, баъзан беш мингга ҳам етказиб олишади. Бундайлар тўнғиллаб Эсбергендан койиб, маслаҳатига қулоқ солмай кетишди. Қисқаси, энди бир ҳафта ичида Семейнинг у томон, бу томони яна тўлиб ётган яқин эллар, жотоқ овуллари муфтига тобе бўлиш ҳақидаги қатъий гапларни айтадиган вақт етди.

Уша кун яқинлашиб келганда шу ишнинг бошида юрган, тунов куни Қўкбой айтган имом-ҳазратлар, бой-мирзалар, ўқимишли қора таёқ зиёлилар қаттиқ чўчишиб умид узадиган кайфият рўй берди. Приговорлар тушмай қўйди. Сонминглаб қозоқ, нўғой хонадонларидан «тушди» деган приговорлар юзлабгина саналди. Шунга тарс ёрилгудек бўлиб, ўртаниб кетган саккиз-тўққиз мачитнинг ҳазрат-халфалари шаҳарнинг жамики халқига одамлар йўллашди. Бозорларда жар чақирди. Шу билан муфти ҳақидаги гапни бир жойга қўйиш учун, халқни мачитларга йиғишиб, алоҳида йиғилишлар ўтказмоқчи бўлишди.

Бироқ Семейнинг ҳазратлари билан бойлари ўзларининг майна бўлишларини худди мана шу мачитлар ичида кўришди. Қозоқ халқи бирорта мачитга бормай қўйди. Намозни қанда қилмайдиган қари-қартанлар бўлмаса, шаҳарнинг «маҳалла аҳли» дейиладиган қашшоқлар тўпидан, кўп савдогарларидан, карвонларидан қозоқ боласи қадам қўймади. Шунинг билан бирга «муфтига тобе бўлмаймиз», «мана шу яхшилигини ҳазратлар қозоқ жамоатчилигидан дарифтута қолсин!»— деган гаплар ҳар тарафдан қаттиқ турткидек етиб кела берди. Шундай қилиб, энди мана бугун жамики ҳазратлар билан бойлар катта бир маслаҳатлик ишларини қилмоқчи бўлишди.

«Халқ номидан аниқ сўзлашадиганлар кимлар экан,

нма дейишар экан». Ушани эшитмоқчи, айтишиб кўришмоқчи бўлишди. Шундай қилиб, бу томондаги зали кенг катта мачитнинг мадрасасини белгилашди-да, ўшанга шаҳарнинг ҳар тарафидан кўп одамларни чақирди. Бу ишдан яна ҳаммадан олдин Павлов билан Бектўғой, Сейл, Сеитлар хабардор бўлишди. Абай қозоқларнинг ҳаммасига ўша мадрасага боришни буюрди. Ўзи ҳам борди.

Мадрасанинг бир неча юз киши сиғиб ўтирадиган «дарсхонасига» гиламлар, кўрпачалар солинган. Бедастурхон, мажлис бўлади. Ерга жой солинган катта узун хонага кўп халқ сиғди. У томоннинг мачитларидан келган Ғабдижаппор, Ғабдиразоқ ҳазратлар билан Исҳоқбой, Содиқбой деган бойваччалар тўрнинг калласига чиқишибди. Бу томоннинг қозоқ бойларидан Сейсеке, Билевбой ҳожилар ҳам тўрда ўтиришибди. Ашимхўжа билан Ақметжон ҳазратлар ҳам ўша қаторга жойлашишибди.

Бу тўданинг икки тарафидан давра олиб, оқ ёқали, фрак, скортук кийган, баъзи бирлари уқали ёқа, сариқ чипор тугма таққан қозоқ чиновниклари ўтиришибди. Қозоқ, нўғой бойлари нуқул яшил, кўк, қора мовут сирилган пўстинлар, кўпчилигида тулки томоғидан қилинган пўстин, ўшани хуш кўришса керак. Битта-ярим-таларгина енут пўстин кийибди. Ҳазратларнинг бошларида саллалари.

Шу йиғилишда «аҳли ислом қавмига» аталган «узр» ҳақида гапга уста Ақметжон ҳазрат гапирди. У ярим китоб тили билан, ярим қозоқча мақол-матал билан сўзлаб, уқдириб берди.

Абай йиғилишнинг тўрида, Бектўғой, Эоберген, Сеит билан Абен сингари шаҳар одамларининг ўртасида ўтирганди. Унга яқинроқ ерда Қалий билан Серкелар ўтиришган экан. Улар асосий гапни Абайдан кутаётганликларини пичирлаб айтиб ўтиришганди.

Ақметжон ҳазратдан кейин нўғой бойларидан Исҳоқ сўзлаб, муфтининг зарурлигини айтди. Сейсеке ҳам қора пайим қозоқча тили билан оми одам эканлигини билдириб қўяётган бўлса-да: «Тилагимиз бир, ниятимиз қабул бўлсин! Муфтига ихлос қилайлик, қозоқ боласи!»— деб гапирди.

Абай энди пайқаса, бу ерда ўтирган қозоқ тўраларидан Петербургда ўқийдиган студент, бўлажак адво-

кат Соқпоев бор экан. Нуржонов деган, барваста келган, қалин қовоғи солиқ, майда чўтир, сиртқи кўриниши саботли чиновник ўтирибди.

Абайнинг сиртдан эшитишига қараганда, бу тўданинг маслаҳатгўйи, шу гап ҳақида бошлиғи бўлиб юрган қозоқ тўраси Азимқон Жабайқонов эди. Абай уни орқаваратдан кўп эшитгани билан илгари кўрмаган эди. Ҳозир Сармонов, Дониёр, Сомолбек сингари, ўзи биладиган тиломочлар билан ҳалиги Нуржоновларга бир бошдан қараб чиқиб, Абай ўша Азимқонни излади.

Уни Бектўғой танир экан, бу орада Жабайқонов йўқ экан. Суриштириб кўришса, у кеча Петербургга жўнаб кетибди. Бу ердаги халқнинг приговорларини, аризаларини ўша ерда кутиб олиб, ўша ерда амалга оширишни ўзи тилаб, бўйнига бурч қилиб олибди дейишди. Бу ердаги қора таёқларга ҳазратлар билан шаҳар бойларининг, саҳро одамларининг сўзларини бир қилиб, битта қарор қилдириб юборишни топширибди. Яна шундоқ бўлади деб ишонибди-да, ўзи жўнаб кетибди. Абай унинг шу ерда бўлмаганига бир оз ўкиниб қолди. Сабаби, худди шу иш устида ўша тўра билан бир синашиб, тўқнаш келиб кўрмоқчи. Негаки, тўқсон еттинчи йилдаги ҳисобот устида унинг қилган қилиқлари билан айтди деган гаплари, Абайни ўша киши ҳақида бир танқидий фикрга, кескин қарорга мойил қилиб юрганди. Бугун Азимқон Абайнинг олдидан яна чиқиб қолибди. Қозоқларни муфтига тобе қилмоқчи бўлган кишининг биттаси ўша экан.

Мажлис аҳли аввало муфтига қараймиз деган, қаратмоқчи бўлган тўраларининг гапини батамом эшитди. Уқиган қора таёқлар тўдасидан ҳалиги Соқип Соқпоев ҳам бор ташаббускор гапи, тилакдошлигини изҳор қилди.

Унинг калта-култа иккита қўли оғзидан олдин тинмай ўйнаб турар экан. Кафтини бир ёзиб, бир юмади. Катта бурнининг кенг катакларини чап кафти билан қоқиб-қоқиб қўйиб сўзлайди. Икки кўзи тасрайган, халқуми шишган, йўгон мўйлови, баджаҳл қора-сарик йигит экан. Гапининг бошини қаттиқ бошлаб, ярмига бормай сўзини ютиб юбориб, чала эшитдириб гапиради. Оғзи сўзга уста бўлмаса-да, шижоатли, журъатли бўлиб кўринишга тиришади. Маълум бир фикри йўқ. Яккаш уриниб-туртиниб ҳар нарсани товшининг борича

атаб, бошини силкитиб қўяди. Ҳзи аслида мусулмонча ўқимаган бўлса керак. Муфтини «мулти» дейди. Мул-лаларнинг китоб ибораси билан айтадиган гапларининг кўпига тили келишмайди. Яна унга парво ҳам қилмай-ди. «Шайхул исломни» икки ерда оғзига олай деб қандай айтилишини эсидан чиқариб қўйиб, тили ту-тилиб қолди. Шунда ҳам сиқилиб-нетиб ўтирмай «ши.. ши» деб турди-да, «ну как это там!» деб олиб, ҳалиги «бир нарса ислом» деб бир айтди, яна бир хонаси кел-ганда «ҳалиги ислом» деб кетди.

Бу тўдалар сўзлаб бўлгандан кейин, ҳамма бир оз жим турган пайтда Абай сўзлади. Абайнинг гапи оғиз очишиданоқ «қозоқ халқининг муфтига тобе бўлиши-нинг ҳожати йўқ» деган дангал, кескин маслаҳатидан бошланди.

— Аввало, ислом динининг қавми бўлиш лозим дейишади. Дин қардоши деб, Мисрнинг арабларидан, Ҳиндистоннинг мусулмонларидан, Стамбулнинг Хали-фай султонидан, Шайхул исломдан Россияда, Сибирда ётган қозоқларга қариндош топиб беришмоқчи. Қарин дош топмоқчи бўлишаётир. Аввало шунинг ўзи ёл вон. Ҳар бир халқнинг беҳисоб қавмини олсак, кунда-лик ҳаётига яқин бўлган қўшниси билан келишиб кун кечиради. Бизларни халифанинг мусулмонлари билан яқинлаштираман дегучилар энг олдин ёнимиздаги қўшнимиз, рус халқидан йироқлаштираман дейдиган-лар бўлади. Айтмаса ҳам бу очиқ кўриниб турган гап. Ҳўш, ўша рус халқидан сен қандай қилиб йироқ бў-ласан қозоқ халқи? Ёлғиз шахс ҳам, бутун бир халқ ҳам жонли ҳаёт кечиради. Ҳаёт деганимиз: мана бу ичилаётган сув, еяётган таом, кийилаётган кийим, умр кечирилаётган уй-жой. Ўзгаларни қўйиб, Семейнинг қо-зоғи, сенларни айтай; мана Иртиш, сенларнинг наҳринг эмас, рус халқининг наҳри. Шундай экан, Семей хал-қи, қозоғи, аввало сенларнинг ичиб ўтирган сувларинг рус халқининг суви. Иккинчи, еб ўтирган нонинг, ўзинг экин экмайдиган, меҳнат қилмайдиган элсан, рус мужигининг ўстириб бериб, тегирмонига тортиб бериб келаётган уни. Қолаберса, кийган кийиминг, ўтирган уйинг, бор йиққан-терганинг — ҳаммаси, ҳаммаси рус халқининг шаҳридан, маърифатидан келаётган дунё-инг!.. Сен шундан йироқлашмоқчимисан?! Йироқла-шар бўлсанг, тиряланғоч кетиб бор-да, қариндош топа

қол! Иккинчидан, бизлар қоронғида ётган, қалин туман босган, нодонлик тумани босган, шўри бошидан ошган, авом халқмиз. Бизларга аввал нима керак? Билим ёғдуси керак. Ҳзимиз нодон ўтган бўлсак, эндиги наслимизни бўлса ҳам тез-тез ўқитиб, дунёдан хабардор қилиб, кўзини очишимиз керак, бу йўлда шошилишимиз керак! Бу ҳақда ҳам, бор ёғдусини ола билсанг аямай берадиган дўстимиз — рус маърифати, русларнинг ўрнак бўладиган қавми! Учинчи, муфтига қарамаслигимизнинг сабаби: аёлларимиз, оилавий ҳаётимиз истамайди. Бизнинг аёлларимиз усиз ҳам шўри қуриган қавм. Мусулмончилиكنинг чиндан ўрнашиб, шарияти билан чамбарчас боғланган халқларни эсга олайлик-чи! У ердаги аёлларнинг аҳволи қозоқларнинг таъзиядор аелидан ҳам оғир шўр-да, қоронғи гўр-да. Қозоқ аелининг бошидаги, бозорга чиқариладиган молникидек «оқ нўхтанинг» ўзи ҳам етарли офат. Энди олиб бориб, унга «чодира билан чачвон», «парда билан паранжи», «чопон билан рўмол» ёпиб эзишнинг яна ҳожатн йўқ.

— Қозоқнинг қора қонундан, ота-бобо нодонлигидан олишиб юриб қутулиш осон. Ана энди «муфтига қараб, дин қардошини излаймиз» деб яна олиб бориб, зимистон тунаш жойга авом халқни қамаш — ҳозирги вақтда адашганлик. Аяб айтсам — адашганлик, қаттиқ айтсам — қасдлик! Қирманглар бу гапга, беозор қозоқ эли! Беҳисоб халқим, менинг айтадиган гапим шу, холос! — деди.

Абай энди пайқади, унинг орқа томонида турган кўпчилик халқ бор экан. Улар Сейл, Сеит сингари ёпирилиб келган эски чопон, оддий қиёфали, Абайнинг ўзи айтган ҳалиги, «беҳисоб халқи» шундоқ турган экан. Улар шовқин солиб:

— Баракалла, мана шу гап — гап!

— Абайнинг гапи тўғри. Кераги йўқ, шу гапда турамиз!

— Абай халқнинг кўнглидагини айтди! — деб қичқиришиб, руҳланиб сўзлаб, кўтарилиб қолишди.

Барча мулла, имомлар ҳам, бойлар ҳам энди Абайга қарши ботиниб гапиролмай, оғизларини очолмай қолишди. Айниқса, ҳалиги халқнинг авзойини кўргандан кейин улар чўчиб, тортинишди. Ҳқимишлилар орасида фақат ҳалиги Соқпоев Соқипгина енгилтаклик билан,

йир неча оғиз гапларни русчалаб айтиб, Абайга қарши бошини қаққайтириб кўтарганича гал қотди.

— Сиз қандай?! Абай дейишади, сизни шоир дейишади, сиз қандай, билмайсизми?— дейиши билан Абай аввало уни бир қаттиқ жеркиб, қўлини силтади.

— Шу адашнишни аввало сенларнинг ўзларинг қўйсаларингчи-а! «Уқиган», дейди, «кўзи очилган» дейди. Мана шу йиғилганларда сенларнинг нима ҳақларинг бор! Қандай қора босиб, тентираб келиб юрибсанлар!?— деб қаттиқ ғазабланиб, уришиб гапирди.

Анави шу топда чўкка тушиб ўтириб олганича яна тутулиб, гапининг бошини ҳайқириб айта бошлади.

— Дини йўқ халқ бўлмайди! Яхши халқларнинг ҳаммасида ҳам дин бор! Диндор бўлиб туриб, маърифатли бўлади. Католикларни қаранг, сиз айтаётган русларнинг ҳам князлари, дворянлари, учёнийлари, поэтлари — ҳаммаси ҳам дини бор халқлар!— деди.

Абай: «Бас! Даранглаган қўнғироқнинг ичи бўшда!»— деб қўйиб, шиддат билан сўзлаб кетди.

— Дини бор, лекин алдама халқни. Улар маърифатга эришганда, дин бошлиқларига йўл бошлатиб маърифатли бўлган эмас! Дин бошлиқлари билан юксак ғоя эгалари, ҳақиқий илм эгалари олишиб, курашиб юриб маърифатга эришган! Бир яхшилик чиқади деса, сенинг нодон халқингнинг ўртасига олиб келганинг шуми!? Янги бўғиннинг зўри бўлар деса, шўри бўладиган сирларинг бор эдими, қозоқнинг суллоҳ чиновниклари, қора таёқлари! Пайқадиму умидимни узиб қўйдим мен сендан. Мана бу турқинга қараганда сен алдарсан, ҳали талай алдарсан! Кимларни алдаб, кимларни сотмас эканлар! Шундай экан, овлоқ юринглар! Бундай тўралардан эҳтиёт бўлинглар, қозоқ халқи!— деб Абай атрофидагиларга яна қаттиқ жар солди. Ҳукмини айтиб, буюриб гапирганда, ҳалиги Абайнинг гапини қувватлаган халқ, энди Соқпоевгина эмас, бошқа жамики қора таёқларнинг тўрдаги озгина тўдасини бирийўла босиб, янчиб кетаёзди.

— Етар, бўлди! Бас қил энди гапларингни!

— Абайдан бошқа одам бизларга ақл ўргатмасин! Кераги йўқ гапларингни!— деб ўрнидан туриб ғужғон ўйнаётган халқ, ғазаб билан бақирганларича тарқала бошлади.

Абай ўзининг роса енгиб чиққанини англаб, энди

ҳалиги Соқпоевни кулги қилди. Унинг тутақиб бодилла-
ётганини сал тўхтатди-да, товушининг борича:

— Сен адвокат, бу имомлар билан қандай қилиб
дўст бўласан! Узинг ҳатто «Шайхул исломни» тўғри
айта олмайсан-ку. «Какой-то ислам» дейсан. Шунинг
ўзи биланоқ диндан чиққанинг йўқми? Булар мени
куфр, сени кофир дейишса раво-ку!— деб қаттиқ кулди.
Абайнинг ёнидаги Бектўғой, Сеит, Қалийлар ҳам ҳузур
қилиб кулишди.

Бу қишдаги кутилмаган, ўзгача бир йиғилиш Абай
ва халқнинг шу сингари аниқ енгиб чиқиши билан тар-
қалди. Лекин шунинг эвазига, ўша куни кечқурун, Се-
мейнинг полицмейстери берган махфий буйруқ билан
Федор Иванович Павлов яна қамоққа олинди.

Ўша куни кечаси Абайнинг уйида қаттиқ тинтув ўт-
казилди. Беш киши жандармлар келишиб, Қумошнинг
уйини остин-устун қилиб, уч соат титкилашди. Изла-
ганда, аллакимдан эшитган, аниқ бўлмаган хабарнинг
далилини излашди. Полицмейстерга ўша аризани икки-
уч бойнинг қўлини қўйдириб, бўлажак адвокат Соқ-
поев ёзиб берганди. Аризасида: қозоқ халқини оздирув-
чи — Абай дейилганди. Унинг ўғитчиси, маслаҳатгўйи,
русларнинг сургундаги революционерни социалист Пав-
лов. Ўша иккаласи бирлашиб қарор қилган, бирга
ёзишган қарорлари ҳам бор деб, кўрсатилганди.

Жандарм Павловни ушлаши билан топа олмаган
қоғозини, жиноятнинг иссиқ изини йўқотмай, Абайнинг
чўнтагидан суғуриб олмоқчи эди. Лекин у қоғоз ўзи-
нинг халқ ғамини ейдиган ҳақиқати билан ва ичига
солган сири билан Бектўғойда қолди. Минг жандарм-
нинг қўлига тушмайдиган мустаҳкам хазинасида қол-
ганди.

Ю Т Д А

1

Қишловга жойлашгандан бошлаб ҳозирги қаҳратон қиш ўртасигача Абай Оролтўбеда, Айгеримнинг холи қишловида китоб устида вақт ўтказмоқда эди. Оқшўқида Мағаш, Нурғоним, Дилда яшайди. Абай сўнгги йилларда мана шу Оролтўбега Айгерим билан ўзига атаб, холи бир қишлов солган. Бу қишлов Семей шаҳрига кираверишда. Оқшўқидан бир кунлик ерда. Семейга ҳам салт от билан жадаллаб юрилса, бир кунда бориб қўнарлик ерда. Оролтўбенинг ҳар бир тарафида уч чақирим, беш-олти чақирим, етти-саккиз чақирим ерларда кўп эл бор. Яқин ерда Оқилбойнинг қишлови, унинг нарёғида ҳар уруғдан тарқаб келиб қўнган, тўпланган «кўп жотоқ» деб юритилган жотоқларнинг қишловлари бор.

Айгеримнинг қишлови ҳам Оқшўқидаги қишловга ўхшаш. Бу ерда ҳам ости-усти тахтавошли, катта деразали, кенг ва яхши меҳмонхоналар бор. Қўшнилари Дармен билан Макенлар. Яна шуларга ўхшаш ёш, тотув хонадонлар. Уларнинг болалари билан Абайнинг ёш набираларини ўқитадиган Ҳасанмулла деган қонсизгина оппоқ юзли мулоим мулла бор.

Абай мана шу қишловда бу йил бир неча ойлаб жуда тинч ўтириб, мудом китоб ўқир, Айгерим билан овулдаги ёшларга, қўли бўш қўшниларга ўша ўқиган китобларини қизиқ, бадийий ҳикоя қилиб берарди.

Қишнинг дастлабки ойлари, айниқса, шу сингари яхши, тинч бир вазиятда бошланган эди. Бироқ, декабрнинг ўртасидан буёғига, сўнгги ўн кунчадан буён Орол-

тўбенинг молга эга бўлган одамларини шубҳага солиб, сиқа бошлади. Елғиз Айгеримгина эмас, қўшни Толдибулоқдаги Оқилбойнинг овули ҳам, Бўрлидаги Абайнинг эски қўшнилари — Қўжанинг овули деб аталган овул ҳам қишнинг авзойидан чўчий бошлади. Тўхтамай, кунлар бўйи бўралаб қор ёғиб турибди. Бу ўлка баъзан «Бовир» деб, баъзан «Бойғобил» деб аталадиган, туташ кетган ясси тоғлиқлардан иборат. Сой-сойлиқларида булоқ, қўриқ, бутазорлар кўп, пичанзорлари, қўнис жойлари мўл ер. Экин экишга ҳам қулай жой. Лекин бу ерларнинг, бутун Бойғобилнинг бошқа Чинғиз, Жидебой, Оқшўқи сингари кўпчилик эл, кўп овуллар макон қилган ерлардан бошқача бир ноқулайлиги ҳам бор. Бовирда қор қалин тушади. Қиш қаттиқ келган йиллар, чўп яхши чиқмаган йилларда ют қийинчилигига энг олдин мана шу Бовирнинг эли учрайди.

Деҳқончиликни касб этган кўп меҳнаткаш халқ, Бовирнинг ўша меҳнат талаб қиладиган касбга қулай бўлганига қизиқиб бориб макон қилади. Лекин, қишнинг қаттиқ бўлишини ўйлаб, Бовирдаги бой, камбағал хонадонларнинг ҳаммаси ҳам ёз яхши бўлиб, чўп дуруст чиқса қишлик пичанни жуда кўп йиғиб, ғамлаб олишга тиришади. Ҳақиқий катта-катта, кўп мойлар Абайнинг қишлови Оролтўбеда, Оқилбойнинг қишлови Толдибулоқда, Бўрлидаги Қўжа қишловларида бутун Чинғиз элининг қозоқларидан бошқача қилиб кўп қўр тўплашади.

Бу, шу ердаги элнинг, ишончсиз қишга қарши кўрадиган тадбирининг каттаси. Шунинг билан бирга, Бовир элининг қишга қарши, ютга қарши иккинчи чораси ҳам бор. Декабрга етгандан бошлаб ўз ерининг кайфиятини, қишнинг келишини, исканжага олишини жуда синчиклаб ўйлай бошлашади. Агар мана шу йилдагидек декабрда ҳам қаҳрига олиб кета бошласа, ориқ-туригини, озроқ молинигина Бовирда, қўлида қолдириб, ҳайдашга ярайдиган бор қўйларини, қора молини батамом Оқшўқига, йироқдаги Жидебойга, Чинғизга олиб қочиб, чувалаштириб жўнаб қолишади. Уша ерга олиб бориб: ишончли қишлов, тамаддуғли қўриқ, қора адирли, қатма-қат Чинғизнинг бағрига кириб кетишади.

Шундай қилиб, қанча-қанча қишларнинг ютидан шу сингари эрта ҳаракат қилиб олишиш орқасида молларини сақлаб қолишади.

Оролтүбедаги Айгерим овулининг декабрнинг ярмида тўсатдан ўйлаб қилган қарори шундай бўлди. Қўшни бўлган тўрт-беш овул Айгеримнинг уйига йиғилишиб, маслаҳатлашиб кўришганда: «Бу йил қишнинг авзойи ёмон. Ёзда эса қурғоқчилик бўлиб, Бовирдаги ҳамма-мизнинг ҳам қўрамизга йиғиб олган пичанимиз оз бўлди. Қоронғи қишнинг чиқишига ҳали анча бор. Қиш чўзилиб кетса, яна кўп хатар бор. Мана шундай мол этдан тушмай, ўзини олдирмай турган чоғида Оқшўқига, Жидебойга, Чинғизга қараб қўйни, қора молни ҳайдалик!» дейишди.

Кўп овул, ҳар ким ўз моли билан бир кунда қўзғалмоқчи бўлишди. Сабаби, йўл йўқ, қор қалин. Мол юргудек из тушириш учун қорни бузиб юриш керак. Ушанга кетма-кет тизилиб борадиган кўп овулларнинг бирга отланишганлари маъқул. Ҳар овул иккита-учта чанага пичан босиб, бўғиб олишди. Йўл юрадиган эр-азаматлар, бақувват аёллар бўлса озиқларини, кийимларини шайлаб олишди. Шундай қилиб, ҳар овулнинг моли олдида пичанли чана юриб, молни орқасида эргаштирди; узундан-узун, гала-гала бўлиб, Бойғобилдан Оқшўқи, Жидебойга қараб мол чувалашди.

Абай бу ишларга унча аралашмади. У ҳаммаша кечки чой устида айниқса Айгеримнинг ўша ишлар ҳақида овулдаги азаматлар билан сўзлашганини тинглайди-ю, ўзи кўп аралашмайди. Бу йил бир ишни пайқаб хурсанд бўлди. Айгерим хўжалик ишини олиб боришда жуда ғайратли, ақлли, миришкор эканлигини кўрсатиб келаётир. У ҳозирги ҳавонинг авзойидан, қишнинг қаҳридан жуда сиқилаётир.

Абай уйда ўтирганида ҳам молга қараб эркагу-аёлларга ачиниб, хўжалик ҳақида чуқур ўйлаб, керакли гапларнигина гапиради. Уз овулининг қўйларини кеча Оқшўқига жўнатарда Айгерим ўз эли Мамай-Бойшўраддан қўшни қилиб олган жигарларидан танлаб олди. Тўрғай, Монғоз, Оқжўл деган катта-кичик уч азаматни ўзининг ишончли, эсли жигари ҳам қўшнисини бўлган Найматойга қўшиб берди. Мана шулар қўшни овулларнинг Жидебой билан Чинғизга лак-лак мол ҳайдаган тўплари билан бирга кетишди.

Айгерим иссиқ кийиниб Макен билан Дарменларни ёнига олиб, анча вақтгача эшикда юрди. Чувалашиб кетаётган қўй билан учта чана қишловнинг орқасидаги

баланд адирга етгунча кўз олмай қараб турди. Қўшни молчилар бўлали, эс тортиб қолган уч-тўрт азаматлар бўлса, Оқжўл пакана, қизил чўтир ёш йигитча. Айгерим ўшанинг бўйнидаги шарфини ўзи маҳкам бойлаб бериб:

— Совуқ қотиб қолма. Юз-кўзингни, қўлларингни совуқдан жуда эҳтиёт қил!— деб қошларини чимирди. Хавф олиб, нафис овози билан чин кўнгилдан тўрт йигитнинг соғ-саломат бўлишини тилаб йўлга солди.

Кўпдан буён кун исимади-қўйди. Бугун ҳам қарсиллаган қаттиқ аёз. Лекин бир яхшилиги — мол жўнатилган кунни шамол бўлгани йўқ. Аслида бу ерларда совуқ жуда қаттиқ бўлишининг устига, физиллатиб қиров бостириб турадиган қаттиқ шамол совуқни қаҳрига олдириди. Шу сингари шамол аралаш аёзни: «Қирсиллама аёз», «бўкираётган аёз», «ҳайқираётган аёз», «халқумдан хап этиб оладиган аёз» деб халқ неча хил мудҳиш ном билан оғзига олади. Бу йил декабрь кирганидан буён Абай билан Айгеримнинг қишловиغا яқин ерга ўша ҳалиги айтилган ажалдек аёзнинг нафаси қаттиқ уриб турибди. Бундан икки кун олдин пишиқ, ишончли қўйчи Тўнгликбой совуқнинг зарбидан юзи-бурнини совуққа олдириб келди. Овулдаги қўшнилари, молбоқарлар, хотин-халаж, кийими ночор бола-чақа қўрадан тумшугини чиқаришга қўрқади. Атрофдаги овуллардан камдан-кам келадиганларнинг ҳаммаси ҳам фақат ноиложлик ҳайдаб келганидан юришганини айтишаётир. Бовирдаги, Бойғобилдаги қайси овул бўлсин ҳаммасидаги ёшу қариларнинг қишдан чўчиб, қўрқа бошлагани эшитилди.

— Қиш эрта ғазабига олаётир, дунё нима бўлар экан?..

Ёзда қурғоқчилик бўлиб, чўп чиқмай, даланинг ўти ҳам эрта қуриб кетган эди. Мол шўрликка ўтлоқ йўқ!..

— Унинг устига қор қалин тушиб, тепалик-сойларнинг ҳаммасини тухумдек сип-силлиқ қилиб, шуваб қўйди. Кўриниб турган қилтаноқ йўқ. Тўбилғи, бута, чангал, чийларнинг тагини кавлаб чўп излай деса, майда мол учун у ҳам қўлдан келмайдиган иш. Қорнинг усти яхма-лак бўлиб қотиб қолган. Ун кунлаб сурунқасига эсаётган совуқ шамол қорни ҳам уймалаб, шишадек қилиб, худди муздан бадтар қилиб, қотириб ташлаган. «Фақат семиз от-айғирларнинг тепинган туёғи бузмаса, бошқа қўй туёғи, қора мол у ерлардан чўп оладиган эмас»—

дейишаётир. Яна баъзилар Бовирдаги барча халқнинг ҳолини яхши англаб, кўпчиликка тааллуқли бўлган яна бир мол ташвиши тўғрисида сўзлашади.

— Эндиги бирдан-бир чора қўрадаги пичанга қара-тишми? Мол қўлга қарагандан кейин нима бўлади? Ундай пичан ғамлаган овул бу атрофда йўқ ҳисобида. Бу йил айниқса йўқ. Ёзнинг ўзи аслида ют бўладиган йилнинг ёзи бўлиб ўтди-ку! Ёлчитиб пичан йиққан эл борми?!— дейишади.

Абай билан Айгерим ўз уйларига атрофдаги овуллардан онда-сонда келиб тушадиган ёши улуг чорвадорлардан шундай гапларни кўп эшитишганди. Шунинг билан Айгеримнинг Оқшўқи, Жидебойга шу сингари эрта кунда ҳаракат қилиб, қўй ҳайдатайлик деган гапини Абай дарҳол маъқуллаганди. Мана энди молнинг кўпи нима бўлиши номаълум бўлиб, узоқ, оғир сафарга кетди. Шунинг эвазига овулда, қўлда қолган мол озгина. У оз-овлоқ тўқли-сўқли, қари совлиқлар «қишнинг қаттиқчилигига учрайди-ку» дейилган той-тўрпоқ, битта-яримта бўта-тойлоқларгина эди. Ундан бошқа чавандоз эркаклар минадиган, эти яхши отлар бор. Қўлда қолган бу хилдаги молни энди боқиш оғир эмас. Уларни Айгеримнинг кўп хонали қишловидаги қўшниларнинг аёллари, бола-чақаларининг ўзлари ҳам қарашади.

Шундай қилиб, ўн кунчадан буён Абайнинг ўзининг хўжалик ташвиши билан эртаю кеч хаёлини бўлиб турадиган гаплар энди Оролтўбедаги овулда камайиб, босилган эди.

Сўнгги кезларда нурли юзидаги қизили сўниб, ранги оқиш-сарик тортиб, сўлинқираб қолган Айгерим, энди тинчлана бошлади. У, декабрда фақат мол билан молбоқарларнинг, эр-азаматларнинг дардини сўзлай берадиган бўлса, энди у гапларига хотима берган. Яна майин, таъсирли, латиф кулгиси бошланиб, хуш чиройи янада ўзининг оқ-қизил рангини кашф этиб, гулгун ёниб кетганди.

Овқат чоғида, баъзи вақтларда Абай ўқиган китобларидан ҳикоя қилиб беришини сўрарди. Абай унга қараб, ўқишдан кўзи толган ҳолда қалин китобни ёпиб қўйиб, хиёл юмган кўзларини катта-катта бармоқлари билан силаб ўтириб, аллақайлардаги, Айгеримнинг хаёлига келмайдиган воқиалар ҳақидаги қизиқ ҳикояни бошлаб юборарди.

Шундай пайтларда Айгерим ёнида бўлмайд қолса, дарҳол бирорта боланими ёки хизматчи аёлними юбориб, Макен билан Дарменни, Ҳасанмуллани чақиртириб келарди. Булар ҳаммаси бир бўлишиб, Абайнинг ё бир иссиқ томонлар, мевазор боғлар, қуёш заррин нурларини сочиб турадиган маконларда юрадиган гўзал чехрали, кўп меҳрибон, хулқи хуш ёки жасур, ўктам зотларнинг ўз ватанидаги ёвузликлар билан ҳормай-толмай олишганини айтиб берарди. Қоп-қора тоғдек не-не қора кучларга тўла, қаҳри-заҳри кўп, беомон кучлар билан ҳалиги сони озгина, лекин фазилати ортиқ бўлган яхши зотларнинг тап тортмай олишганини қизиқиб ҳикоя қиларди. Шунинг билан қўй жўнатилгандан кейинги икки-уч кун хотиржамлик, кўнгилли бир йўсинда ўтиб келаётганди. Мана, бугун қоқ туш пайтида Абай Айгеримнинг суяклар билан нақшбанд қилинган каравоти олдида, тўгарак хонтахта ёнида француз ёзувчисининг қалин романини ўқиб ўтирган пайтда, катта уйнинг эшиги очилиб, бир бегона йўловчи салом бериб, кириб келди.

Меҳмон бўсагадан ҳатлаши биланоқ оёғидаги қалин, эскироқ, ағдарма этигига Абайнинг кўзи тушди. Ташқаридаги совуқдан келган одамнинг кийими-этиги, қамчисигача қиров босган. Муз қотган сийраккина соқол-мўйловларигача совуқ илашиб, Абай ўтирган жойга қаттиқ аёз келиб, тумшугини тикқандек бўлди. Йўловчининг қиров босиб бўзарган иккала этигидан энди буғ чиқиб турибди. Аёзнинг оғир ҳовурли нафасини ер бағирлатиб ёйиб келаётир. Этикларининг ўзи ҳам аёз билан дам олаётганга ўхшайди. Тумоғининг икки томонини қалин қиров босиб, кўк сансанг қорли муз тутилган яхмалакка айланиб қолибди.

Келган одам Абайнинг жой кўрсатишига кўра, тўрға чиқиб эндигина ўтирганди. Абай энди уни таниди-да, хушчирой билан сўрашди. Шу чоғ уйга бирин-кетин: Айгерим, Дармен, Макенлар ҳам киришганди. Меҳмон улар билан қадрдонларча сўрашди. Абайдан тортиб бу уйдагиларнинг ҳаммаси бу одамни яқин танишдек қабул қилишди.

Йўловчи тумоғини ечиб, соқол-мўйловини қорли муздан тозалай-тозалай ўтириб, ўзининг қаердан келганини айтаётир.

— Шаҳардан келаётган эдим, орада икки қўниб

етиб келганим шу. Кеча совуқ юргизмай қўйди, отим ҳам семиз эмас, эти ориқ эди. Ушанинг ҳам ҳолига қараб, совуқдан ҳам қўрқиб, мудом элни ёқалаб, аста-секин келаётирман. Бугун мана бу Қоной, Кўп-Соқовдан чиқдим!— деди.

Шаҳардан келган Абди эди. Бир вақтларда Макен билан Дарменнинг бош қовуштиришида жонини фидо қилиб, қонини тўккан дегандек, қимматли дўст эди. Абай билади. У баҳодир, доим тўғри йўлда юрадиган, мана шу элдаги қашшоқлардан чиққан яхи и йигитнинг бири. Абай ҳозир ўшани ўйлаб, дўстона гапхўрлик билан меҳмондўстлик қила бошлади.

— Узинг совуқотиб келдинг-ку. Кун ҳам қаттиқ аёз. Ечин, сиртқи кийимингни ечиб, елкангга ташлаб ўтир! Исин-чи, аввало, исиниб ол-чи!— деди-да, Айгеримга ўгирилиб:

— Айгерим, Макен!— деб, мезбон аёлларга қараб, меҳмондўстлиги бор ихлоси билан билдира бошлади.— Чойни тезроқ ҳозирланглар! Тушлик оқватларинг қачон бўлади? Қуртава қилдириб юборинглар! Абди, қаттиқ совуқда бир кун эмас, бир неча кун қийналиб келди-ку, ҳаракат қилингллар!

Айгерим билан Макен ўзаро пичирлашиб олишди. Макен, Қарибжон деган ўрта бўйли, оппоққина келинчакни Айгеримнинг ёнига чақириб келди.

Абди сиртқи кийимини ечди-да, елкасига ташлаб, энди иссиқ уйда юзлари қизариниб, исина бошлади. Абай ундан шаҳар ҳақида ва йўлда кўрган-билганларини сўрай бошлади. Абди олдин қиш ҳақида гапирди.

— Ҳозир иккиннинг бирини оғзида мана шу қиш масаласи, Абай оғал Қишдан қийналган эл кун сайин ортиб бораётир. Кўпчиликни исканжага оладиган оғир қиш дейишаётир.

Абай ундан аввало унинг йўлда кўриб келган эли — Уоқлар ҳақида сўраган эди. Абдининг айтишига қараганда, йўл бўйидаги Болта-Уроқ, Муқир, Орқалиқ, Қушиқбой, Қоной элларининг ҳаммасининг ерида қор жуда қалин тушиб, моли қўлга қараб қолибди. Қудрати етадиганларнинг ҳаммаси атрофларидаги қўриқ тоғларга ёки Иртишни бўйлаб тўқай ёқасига, озми-кўпми пичани бўлган ерларга қараб чувалашиб кетаётир,— деди.

Яна Абди кўрган бир ҳодиса: шаҳарга кетаётгану, шаҳардан келаётган карвонларнинг юзу кўзларига қараб бўлмас эмиш. Бир хилларининг буринини совуқ урган, бир хиллари юзларини олдирган, ёноғини совуқ олган, яна қанчаларининг юзида оқ доғ, қизил доғ бўлиб, илгари совуқ урган ерларининг ўрни бўртиниб, гардиш-гардиш бўлиб кетибди. Шуларни айтarkan, Абди: «Қишнинг даҳшати ёмон. Одамнинг ҳам, молнинг ҳам баракасини кетказиб, сиқиб бораётир!— деди. Шундай аҳвол яна қайси бўлисларда юз бераётганини сўраган Абайга Абди тағин бамаъни, қулоғи динг одам сифатида жавоб берди.

— Эшитишимга қараганда, Семей дуони тугул, унга туташиб кетган мана бу Қорабўжир, Қолбо, Ўскемен томонингиз, анави Кўкпекти, Торбоғойтойингиз ҳам қийналаётганлардан дейишаётир. Мана бу ғарб томонимиздаги элни олсак, Оқбўта, Дегелендан нари қараб беҳисоб Қоракесек, ундан наридаги ёндош Қорайткел, бу томони Суюндик, Қувондиқ — ҳаммасининг ҳам хабари яхши эмас, овозаси хунук дейишаётир.

Бугун чой устида, сўнгра тушки овқат чоғида ҳам Абай билан Дарменнинг сўрашларига кўра Абди кўп гапларни айтди. Шаҳар аҳволини, Затондаги Абен, Сеитларнинг ҳол-аҳволини сўраётган Дарменга жавоб бераркан, Абди шаҳар халқининг ҳам оғир аҳволини баён этди.

— Езда экин ҳамма областларда ёмон бўлган экан. Ушанинг оқибати билинаётир. Бозорга дон-дун тушиши камайган. Шаҳарда озиқ-овқатнинг нархи ошган. Шу кунда камбағал-қашшоқ хонадонларнинг аҳволи жуда ҳам таг. Баъзи қашшоқ хонадонлар учун қора нон билан қуруқ чой топишнинг ўзи ҳам маҳол бўлиб қолган!— деди.

Бу — Абди келтирган совуқ хабар эди. Яна бир оздан кейин Абди, нуқул кўнгилсиз хабарлар келтирганини ўзи ҳам бўйнига олиб, кейин бошқа гапга кўчди.

— Қани энди, ҳоли харобалик ҳақидаги хабаримга шунинг билан хотима берай. Одатда биров сафардан келса: «Қандай яхши гап, қандай ёмон гаплар бор?» деб сўралади-ку. Ҳалиги гапларни шунинг учун айтган эдим. Энди ўзим билган яхши хабаримни ҳам айтай, Абай оға!— деб қўйиб, Абай билан Дарменни чиндан руҳлантириб, шодлантирадиган хабарини айтди.

Унинг айтишига қараганда, ҳозир шаҳарда олти дуон элнинг боши қўшилган жуда катта бир шербешнай бўлаётган экан. Сой билан қирнинг, пастлик билан балакдликнинг қаймоғи йиғилиб, бир ҳафтадан буён ўртага ташланган бир катта иш устида баҳс, талаш-тортиш олиб борилаётир дейишади. Бу аслида туташиб кетган элларингизнинг ҳаммаси...— деб қўйиб, Абди гапни энди Абайнинг ўз гувоҳлигига суяб айта бошлади.

— Туташиб кетган бўлганда икки ўязнинг эли, ўзимизнинг Тўбиқти, Наймандек олишиб, чопиша берар экан-ку. Одам ўлган, овулини босган, баримта-саримта дегандек, ҳарқалай, тиним топмаса керак. Ушаларнинг баъзилари кўпчиликка бориб етиб, кўпларга касири тегибди!— деб сўзлаб келиб, энди шербешнай текшираётган ишларни айтди. Номи яхшига, ёмонга йўйилган эл одамларини айтди.

Бу ҳақда Абдининг ўзи баҳо бермай, шаҳардаги кўпчилик халқнинг оғзидан эшитган гапини айтди. Эшитишига қараганда, сиёздагиларнинг ҳаммаси тақдирлаб тургани деб, айниқса довига даво топиб, кетишгани «келиштирди», «йўл йўқ ишга йўл топди» деб баъзи бировларни кўпчилик кўкларга кўтариб мақтаётган экан, «Тўбиқтида, қола берса бутун Семей дуонида, шу йўсин қорасини кўрсатмай ўзиб, яхши номи чиқиб турган киши Мағаш бўлибди» деб Абди Мағаш ҳақида кўп гапирди.

— Шу кунларда қирдаги, қуйидаги элнинг ҳаммаси ҳам катта дов-можароларини Мағашнинг олдига келтириб қўйишга уринадиган бўлибди. Абди ўз кўзи билан кўрибди. У Мағаш билан кўришай деб Сулеймenniнг уйига борса, даъволарини айтишиб, Мағашнинг ҳукмини эшитгани келган одамлар ҳовли, эшик олди, ташқарига сизмай кетган экан. Мағашни қамаб, қуршаб босиб ётган эл кимлар десанг, тўбиқтиликлар эмас, тумоқларига, чопонлари, тўнларига, отларининг тамгаларига қараб, Абдининг айтишича: «Бўшон ҳам, Шоқонтой, Керей ҳам, Тебрис-Топгбали Матай, Сибон ҳам — ҳаммаси борга ўхшайди!»— деб бир гапни тамомларкан, ўзининг яна бир хурсанд бўлганини айтди.

— Мағашнинг ҳукмига келганларнинг кўпчилиги йиртиқ тўн, эски чопон, айниб кетган тумоқ, чакмон кийган кўзи ёшли кўпчиликка ўхшайди!— деди.

Адолатпарварлигини биллиб, умид қилиб Мағашни

излаб келувчиларнинг кўпчилиги йўқ-йитик, бечораҳоллар эканлиги Абдига маъқул бўлибди. Шундай одамлар уймалашаётгандан кейин Абди Мағаш билан кўриша олмай кетибди. Лекин, ичида миннатдор бўлиб кетибди. Бугун шу ерда ўшани айтиб берди. Абай бу хабарни уй ичи билан қувониб эшитди.

Шундан икки-уч кун ўтгандан кейин, Оролтўбега камдан-кам келадиган меҳмон тарзида яна бир йўловчи тушди. У кеч кирган пайтда келиб, отини чиқариб, чанасини панага қўйиб, ундаги дон-дунини яхшилаб йиғиштириб юрди. Эҳтиёт қилиб намати, шолчаси билан ўраб-чирмаб қўйди. Чироқ ёқилиб, чой тайёрланаётган вақтдагина уйга кирди. Иссиқ уйда енгил кийиниб, китоб ўқиб ўтирган Абайнинг олдига ҳозирги қиш кунининг аччиқ-аёзини, қақшатғич совуғини бу ҳам ола кирди. Янги қора этик кийган йўловчи салом бериб кирганда, Дармен билан Ҳасанмулла бирга киришди. Уч кишининг ҳам совуқ этиклари, иссиқ уйда буғланиб нафас олаётир. Совуқ-аёз буғга айланганда, оғирлашиб, ер бағирлаб тарқалаётир.

Чой ҳозирлаб ўтирган енгил кийимли Айгерим уйга кирган совуқ ҳаводан сал сесканиб, Абай томон оғиб ўтирди. Кетмон соқол йўловчи, ҳозир оппоқ яхмалак бўлган қорли муз билан юзини қоплаб олганга ўхшайди. Сирти нимдош жигар ранг қора элтери тумоқнинг юз томонида қорли муз қотган. Меҳмоннинг оғзи саломга зўрға келди. Абай унинг саломига алик олса-да, аввал танимаган эди. Кейин йўловчининг афти-ангори, соқол-мўйлови муздан очила бошлагандагина аниқ таниди.

— Ия, сен Алпейиммисан? Тўғрисини айт-чи, ҳали ҳам наҳу ўқиб юрибсанми? Еки бошқача йўл топдингми?

Меҳмон севиниб, эви кетган оғзини илжайтирганича тараддуланиб туриб жавоб берди.

— Наҳуни ташлаганман, Абай оға! Ушанда айтган бир оғиз маслаҳатингиз даво бўлди-ку. Ўзингиз айтгандек, элга бориб, Тақирнинг бўйида отамнинг касбини қилаётирман. Уша айтганингиздек «экин экиб, меҳнатга берилиб» миришкор бўлиб қолганман!— деди.

Абай «баракалла!»— деб хурсанд бўлиб, Алпейим чой ича бошлаган вақтда, қаердан келаётганини сўради.

Алпейим ҳам шаҳардан келаётган экан. У ўзи эккан экинининг бир озини шаҳарга элиб, тегирмонда тортдириб, ярим-ёртисини бозорга чиқариб сотибди. Қишга керакли нарсалар: қанд, чой, кийим-кечак олибди; бугдойининг ярмини ун қилиб тортдириб, қишнинг ғамини яхшилаб еб, шаҳардан элга келаётган экан. Бошқа юқорию қуйидаги очиққан, ҳаракатсиз ётган кўпчиликка қараганда бу ўз меҳнатининг чиндан ҳам игилигини кўрган одамга ўхшайди. Абай Алпейимдан жуда хурсанд бўлиб, элнинг кўп қашшоқларига уни ўрناق қилиб сўзлади.

Алпейим Абайнинг мақташидан қувониб, илжайганича, уй ичидагиларнинг шаҳар ҳақида сўраган саволларига очилиб, батафсил жавоб бера бошлади. Ўзи гапдон, эсли, сермулозимат йигит эди. У қуйи томондаги халқнинг қишдан қаттиқ қийналаётгани ҳақидаги мана шу овул эшитаётган хабарларни янада тўлдириб, янгиликларини ҳам қўшимча қилиб сўзлаб берди.

«Қишдан молгина эмас, бу йил одам ўлиб бермаса бўлмайдиган кўринади-ку». Айниқса Иртишнинг бу томонидаги, юқорисию қуйисидаги қашшоқ овулларнинг аҳволини суриштириб яхши билиб олган экан. Шўптиғоқ, Жўломон, Ўжерке, қуйидаги Байгели — Шағала, Қорашўлоқ, Кенжебой, Жаллақ сингари беҳисоб камбағал-қашшоқлар жойлашган овуллар хароб бўла бошлабди. Кўпчилигининг одамлари тентираб шаҳарга бориб, иш излаб, овқат қидиришга тушибди.

Бозорда нарх кўтарилган. Озиқ-овқат кам. Шаҳар атрофидаги крестьян қишлоқлари ҳам, бу йил ёзда экинни чиқмай, харобалашиб қолишган дейишаётир. Йўл юзидаги эл карвонларини уйларига туширмай ўтинларини эҳтиёт қилиб, бир дона чўп, сомонларини ҳам санаб ўтиришибди. Ҳатто ўз озиғидан овқат қилиб ейишга ҳам рухсат бермаётир. Аёз бўлса, бир нафас босилмайди. Сўнгги кунларда Кушиқбой, Муқир атрофларида қор бўрони яна тинмай авж олаётир! — деб Алпейим ҳали шу уйга кирганида этигига илаштириб келган аёзнинг даммини энди бутун кўрганлари билан бўртдириб, қуюқлаштириб айтди.

Кейин овқат чоғида, суҳбат мавзун бошқа масалага кўчганда, Алпейим шаҳарда бўлаётган Шербешнайдан ҳам яхши хабар айта бошлади. Ўзининг гап-сўзи жойи-

да, яхши гапни қулоғига оладиган, ёдида сақлайдиган хусусияти бор экан. У Абай билан Айгеримга қараб ўтириб, ўзича гап бошлади-да, Мағашни мақтаб кетди.

— Олти ўяздан йиғилган, беш-олти уйда қатор ўтирган юзга яқин бийлар бор экан. Шуларнинг ичида: «қарчиғайдек чоққина бўйи бор, уйдек катта ўйи бор, олғир, оппоқ, Абайнинг ўғли — Мағаш, қорасини узиб, ўзиб чиқди. Мана ман деб олдинга тушиб турибди!— деган гапни шаҳар халқидан ҳам, сиёзда иши бўлган, дов-жанжали бўлган кишилардан ҳам кўп эшитдим!— деди.

Абай ундан ўз кўзи билан кўриб, ўз қулоғи билан эшитган гапнинг борми?— деб сўради.

Алпейим унга ҳам қизиқ жаъоб берди.

— Ишимни битирганимдан кейин, Мағаш ҳукмини айтаётган Сулейменнинг уйига атайин икки кунгача бордим. Арзчиларнинг бири бўлиб кўпчилик ичига кириб ўтирдим-да, ўз қулоғим билан бир-икки оғиз гап эшитдим. Ушани сизга айтиб берай!— деб янги гапга кўчди.

— Қоракесекларнинг бир вақтларда ўзингиз билан бирга катта гапларга аралашиб юрган, Қалий деган маҳмадонаси бор экан. Мағашдан ёши катта, донғи ҳам кетганга ўхшайди. Ушани Семейнинг тўрт бийининг биттаси дейишар экан. Мен ўтирганимда Мағашнинг олдида ҳалиги Қалийнинг ҳузурига дов билан иккита уоқ келди. Уоқлар илғари дўст бўлишади. Уша дўстлик важи билан бир-бирларига ўтишгани бор экан, кейин олди-бердига чидашмай ўпкалашади, шундан низолик туғилади. Энди иккаласи довлашиб, бийининг ҳузурига келишади. Уша ишни Қалий ҳадеб чўза бериб, можаро қилиб кетадиган бўлди. Яраштирмоқчи бўлиб ҳам кўп уринди. Анави иккови икки ёққа қийшайиб асти битишмай, гап бош-бошига қовушмай чўзилиб кетди. Шунда Мағаш Қалийга сиполик билан холисона бир гап гапирди. «Қалий оға, мана шу масалани ҳал қилиш осон-ку? Рухсат этсангиз, мен айтай,— деди-да,— дўст бўлдинг — довнинг йўқ, қўлдан бердинг — ҳақинг йўқ! Бундай можаронинг ҳал қилиниши шундай бўлса, бўлмайдим. Бундан буён шунини қоида қилиб, йўл қилиб олсак қандай бўлади?»— деганида, уй тўла ўтирган, бўйнига белги таққан бошқа, ўн беш

ий барабар қувватлай кетишди. Шундай бир билим-юнлигини кўрдим!— деди.

Абай хурсанд бўлиб ўйлаб турди-да:

— Манави эшитилмаган бир янги гап экан-ку!— деб Дарменга қаради.

Дармен кулди-да: «Эшитилмаганининг сабаби, мен билсам, Мағаш бу гапни ўзи тўқиган. Шундоққина шоирона гап-ку»— деди.

Шундан кейин Қалий, оғзимдаги гапимни илиб кетдинг дегандек, Мағаш билан аския қилиб ўтириб, айблаб қолди. Гапининг орасида кинояси ҳам бўлди.

— Қўчқор туққан қўзидексан, чирогим. Бироқ йўлимни кесганинг нимаси? Катта эдим-ку?— дегандек қилди.

Мағаш унга нари-бери ҳазил қилиб: «Адашган овул бўлмас, ҳисоблашган эл бўлмас, деб арзимаган нарсани ҳисоблаб нима қиласиз?»— деб, яна бир пичинг отиб қўйди.

Қалий индамай қолди. Лекин қатордагилар нуқул гап пойлаб ўтирган, пихини ёрганлар эмасми! Нарироқда ўтирган биттаси Қалийга тегажоғлик қилди. «Қалий йўлимизни тўсиб, ҳеч қўймаётган эди. «Тоғдаги тулкини подадаги този олади»,— деганлар-ку, Мағаш балодан ўнгмай суринди-ку!»— деб ҳазил қилди.

Қалий гап тополмай қолдими, тиқилиб қолдими, ҳадеганда жавоб қила бермади. Мағашнинг ўзи уни суяб, яна бир ҳазил қилди: «Қалий оға, ҳазилда кек йўқ, ғийбатда чек йўқ! Унғайсизланишга ўрин йўқ!»— деб, уйдагиларни яна бир хохолатиб кулдириб, ҳалиги муаммони ўзи очиб ташлади.

Қалий шундан кейингина ўзини тутиб олиб, ҳалиги уни камситган Буранинг ўзи қатори бир бийига энди бошлаб жавоб қилди.

— Бахтсиз бошга жавдираган кўз битади, овозсиз оғизга шовдирган сўз битади, деб йигирма кундан буён бўлаётган шу мажлисда йиртилганни ямагундек, узилганни улагундек баракали бир гапингни эшита олмаган эдим. Мағаш инимдан ёрдам олган бир пайтмни пойлаб ўтирган экансан-да!— деб ҳалиги бийни ҳам суриштириб кетди. Ўзи ҳам қисилиб қолган катагидан қиялаб чиқди. У ҳам кўп уста одам экан. Лекин ёшига қарамай, ўша ўтирганларнинг ҳаммасидан Мағашнинг

қадди баланд келиб турганини кўрдим!— деб Алпейим сўзига хотима берди.

Унинг гаплари Мағашни қуруқ мақташ эмас, Абайни чиндан мамнун қилгандек қувонтирди.

Шаҳарнинг шунга ўхшаш хабарини орадан бир ҳафта ўтгандан кейин олиб келган яна бир йўловчи бўлди. У — Абай атрофидагиларга бегона одам эмас, яқин одам. Семейдан қайтиб келаётиб, йўл-йўлакай Абай билан кўришиб, Мағаш топширган хатни келтириб бериш учун Оролтўбега тушган Самарбой мулла эди. Новчагина, қотмадан келган, кўзларининг, бурнининг атрофида ёқимтойлик — иссиғи бор, қийилиб келган қинғир мўйловли Самарбой ёш мулла бўлса-да, илми етук. У Абайга қўшни бўлган Мамай жотоғидан чиққан етим боланинг биттаси эди.

Бундан ўн беш-ўн олти йил муқаддам уни Абайнинг ўзи олиб бориб ўқишга берганди. Кейин Самарбой Мағашнинг қўлга келиб, бир томондан уни қатори бўлиб, Оқшўқидаги овулда икки-уч йилдан буён бола ўқитарди. У, кўп ҳуснихат ва китобхон, илми толиб ёшлардан. Ҳозирги кунларда мусулмонча ўқишдан русча илм олиш анча ортиқ эканлигини яхши тушунган. Эшитиш билан англашдан бу кунларда бошига йиққани ҳам кўп.

Абайнинг таржималаридан, Абишнинг ҳикояларидан, Мағаш билан Какитойнинг ўқиганларидан эшитиб, кўп шоирона гапларни ёдида сақларди. Абайнинг атрофидагилар айтадиган қанча-қанча романларни, катта эртақларни, қизиқ «масала», ҳикоя, дostonларни Самарбой бамайлихотир ўтириб айтганда, жуда гўзал тил билан ҳикоя қиларди.

Шаҳардан Самарбой хат олиб келди. У — Мағашнинг отасига ёзган, жуда оғир сирли бўлган хат эди. Абай Айгеримнинг пайқашича, Мағашнинг хатини қўли титраб ўқиб, кўпгача тикилиб, тушуниб, кўнгли бовар қилмагандек бўлди.

Айгерим хатда бир хунук хабар борлигини Абайнинг юзидан пайқади-да, суяк шкафдан унинг кўзойнагини олиб берди. Илгари ҳам бир зада бўлиб қолган юрак сезаётган ҳақиқат энди аниқланди. Абай Самарбойнинг юзига чўчиган, олайган кўзлари билан индамай тикилганида, ёш йигитнинг ҳам чеҳраси ғамгин кўринди.

Мағаш хатида: «Сўнги вақтларда анча ситқим йўқ. Шаҳарда иш кўпайиб, кета олмаётирман. Бироқ, докторга қаратиб, жавобини ҳам кутиб турибман. Аҳволим қандай бўлиши номаълум. Шаҳарга жойлашиб олиб даволатаманми ёки маслаҳатини, дориларини олиб, докторнинг рухсати билан элга қайтайми? Шунга қандай маслаҳат берасиз!»— дебди.

Табиатан кўп сипо, мулойим Мағаш Абайга келинг, демабди. Лекин отасининг ҳозир олдида бўлишини истаётганлиги очиқ кўриниб турибди. Абай чой ичолмади. Тинчиёлмай, юраги оғзига тиқилиб, пешонасидан совуқ тер чиқди-да, бир ўтириб, бир турди.

«— Яна қайғу босиб келаётирми, яна ажалнинг тиғи кўринаётирми! Эндиги ҳаётимнинг ёлғизгина бир суянчиги бу ҳам эндигина чечак отиб, отанинг тарбиясини оқлаб келаётиб, маҳв бўладими?.. Ҳориб толган юракдаги эндиги ёлғиз бир тиргович шу йўсинда ўртасидан қарс синиб, узиладими?!»

Абай асти тинчлана олмади. Самарбойдан уй ичдагилар Мағаш ҳақида сўрашса, Абай сўз қотмай, юраги безиллаб йигитнинг юзига боқади, холос. Кўп ҳушёр, саботли Самарбой уйдагиларга айтаётган бўлиб, Мағашнинг ҳозир жуда катта обрў қозонганини, халққа ёқиб катта раҳматлар олаётганини айтди.

Абай яна ундан унсизгина тилаётгандек, «юпатчи» деяётгандек ғурбатга тўла кўзлари билан боққанида, Самарбой уни яхши тушунди. Мағашнинг ўз қулоғи билан эшитган бир бошқача маъноли гапларни секингина айтиб ўтди.

Бир кун уй холи бўлганда Мағашнинг ёнида Какитой билан Самарбой икковигина қолишган экан. Ундан олдин кундузи, яна одам босиб, яна Мағашнинг бир хил можароларни ҳал қилиб беришини ўтиниб келишганди. Шунда Мағаш Самарбойнинг олдида, тўшакла ёнбошлаб ётганича, дов-жанжал билан келган ҳар икки тарафни адолат йўлига солиб, ҳукмини айтибди. Кечқурун Самарбой билан Какитой иккови икки ёқдан Мағашга маслаҳат бериб: «Тездан элга қайтсанг», «сен ҳар кун босиб келадиганлардан қутулсанг. Энди элгз кетайлик!»— дейишди. Шунда Мағаш: «Сақлан дейётирсизлар», «ажалдан омон тилаймиз» деймиз-ку. Бироқ, «Темир-метин ажалнинг тиғи етса, темирни ҳам емиради!»— деб жавоб берди!— деди.

Шундан гап уринтириб Мағаш баъзи бир ишларни айтиб берибди: «Халқ ўтинади, кўксингда адолатинг борми! Яхши ота тарбиясидан олган озиғинг борми? Ушандан бер, даво бўлсин!»— дейди. «Қиммиз ўзимиз? Нима сақлаб юрибмиз ичимизда! Уртага ташлаб кўрайлик деган эдим!»— деб ўтирибди-да, Самарбойнинг хотирида қолган яна бир янги гапни гапирибди: «Кўмилиб ётган тиллонинг, тупроқ босиб ётган тошдан ортиқ қандай фазилати бор?!»— дебди.

Абай Мағаш айтган гапларни энди қизиқиб тинглади. Самарбой билан Какитойга ҳаётнинг ҳар соати қанчалик зарур, қанчалик қиммат эканлиги ҳақида ҳам гапирибди. Шунда яна бир қизиқ фикрни анча гўзал ифода билан, Самарбойнинг дидига ўтиришадиган қилиб айтибди: «Ҳаётнинг ҳар бир дами шу қадар қимматли, деб келиб,— бироқ, на чора! Чўзишга ҳам, тўхтата туришга ҳам, «ўтма», «тугама» деб илтижо қилишга ҳам йўл йўқ! Минутнинг, соатнинг энг секин кўзғалишининг ўзи, энг югурик отнинг энг қаттиқ чопишидан кучлироқ... На чора!..»— дебди.

Абай бу гапларнинг тагида ноёб ўғлининг доноликка етгудек ақли, маърифати борлигини англади. Шунга қизиқиб, шодланиш билан бирга, ўртаниб қайғирди. Шу кеча тортган ғамидан, янгидан тўлиб келган ғуссадан Абай тинчмай, ажриққа ағанаб, чўчиб чиқди. Эртасига Абай тездан ҳозирланиб, Дарменни ёнига олиб, шаҳарга жўнаб кетди.

Аёз ҳали ҳам, бугун ҳам атрофни тўзғитиб, чирсиллаб, ўкириб ўраб турган эди. Шунга қарамай, чананинг устига қора наमत ёндириб, иссиқ кийим билан чанага ўтириб, Абай овулдагилар билан кўзларига ёш олганича хайрлашди. Ранги кетиб, озиб қолган Айгеримнинг ҳозир тўкилган иссиқ ёшлари киприкларида, ойдек юзида дўл донасидек юмалоқ-юмалоқ муз бўлиб, қотиб турган экан. Қўш отли чана шаҳарга қараб тўхтамай елиб, жўнаб кетганда, Абайнинг кўз олдида Айгеримнинг азалик чеҳраси асти нари кетмай, тикилиб, унга чексиз муҳаббатини изҳор этиб туриб олди.

Абай шаҳарга келган кун тўғри Мағаш турган уйга тушди. Йўл бўйи туз тотмай, мижжа қоқмай, тинчмай келган Абайнинг юзи ҳам оғир касалдан турган кишидан бадтар эди. Отасининг қўрқиб, шоши-

иб келганини англаган Мағаш, севикли, азиз отасининг кўнглини озгина бўлса-да, тинчлантирмоқчи бўлди. Қош қорайган пайтда ҳовлига отасининг чанаси келди деб эшитган он, енгил кийими билан ўтирганича бошига тумоғини кийиб, одми камзул пўстинини кийиб, отасини кутиб чиқадиган бўлди.

Мағашнинг камзул пўстинининг сирти, туя жунига копток ип қўшиб, қизғиш жигар ранг бериб, чакмон қилиб нафис тўқилган эди. Еқаси, енгларига жигар ранг духоба тутиб шаҳар тикувчиси тиккан эди. Ихчамгина, қарчиғайдек жуссасига тулки тумоғи, камзул пўстини ярашган оппоқ юзли, кўзлари чиройли Мағаш, Абайни Сулейменнинг уйдан эшикка чиқиб кутиб олди.

Шаҳарда кўпдан буён туриб, янги кийим тиктириб кийган Мағашни Абай аввалига таниёлмай қолди. Мағаш эканлигини унинг жарангли овоз билан берган саломидангина билди. Товушидаги оҳангдан соғ одамнинг товушини эшитгандек бўлди. Отаси Мағашни ёстиқ тортиб ётибди деб ўйлаган эди, ундоқ эмас экан, ўзи пастга тушиб келаётир. Қадди-басти, ҳаракатлари пишиқ ва сергак кўринди.

Қалин кийимли Абай зинада Мағашни таниши биланоқ бағрига босиб, кўзларидан ҳидлади. Иккови қатор юриб чиқишга зина торлик қилгани учун Абай Мағашни олдига солиб, «Бошла, ўзинг юр!»— деган эди, отасининг олдига тушиб, зинадан қайтиб чиқаётганда Мағашнинг юриши сал сустроқ кўринди. Шу ерда унинг ёшига лойиқ бўлмаган, жуссасининг енгил, серҳаракатлигига мос бўлмаган оғирлик билинди.

Ҳеч қандай ҳаракат назаридан қочмайдиган Абайнинг кўзига бу ҳаракат маъқул бўлмади. Бир оз олдин кўнглида «туриб юрибди-ку, дарди енгиллашган бўлса керак?»— деган умид туғилганди. Ҳозир эса ота яна нчидан зил кетди.

Шу кеч Мағаш ҳоли келгунча очилиб-ёзилиб сергак ўтиришга тиришди. Ҳар хил гапларни, айниқса, шаҳардаги Шербешнайда пайқаган, англаган фикрларини ҳам айтиб, ҳам танқид қилиб ўтирди. Олис-яқиндаги, Абайга таниш бўлган ҳар хил кишиларнинг ҳам кулгили, ҳам куйгули феъли-атворларини эрмак, аския қилиб, отасини руҳлантириб кулдириб гапирди. Жуда раҳмдил, меҳрибон, феъли жуда кенг Мағаш, ярамас

хулқли, қилиғи бемаъни мансабдорлар, даъвогарлар,¹ ҳарамзада, ҳаромхўрлар ҳақида сўзлаганида, истеҳзо аралаш ҳазил қилиб гапирди. Нодонлик, авомлик, билмаслик сингари камчиликларни сабаб қилиб, танқид қилган кишиларини ёвуз дейишдан кўра, шўрлик сифатида тасвирлади.

Мағаш шаҳарда, отасидан йироқда, шу қишнинг бошидан буён ўтказган бир неча ой ичида янада ўзгача бўлиб ўсиб, қадди кўтарилиб қолганга ўхшайди. Албатта-да, Абай уни тушунади. Катта синов, исканжа орасида меҳнат қилган, кўпчилик орасида кўп тортишувларга тушган ёш йигит мана шу Шербешнайнинг ўзида ҳам кўп тажриба ордирган, кўп фикрларнинг мажҳул ерларини англаган, мажлис кўрган. Ўзи серфикр, илмли, одил Мағаш энди қанчалик идрокли, катта киши билан дуч келса-да, тенглаша оладиганга ўхшайди.

Абай овулда шаҳардан чиқиб борганлардан эшитган гапларнинг дарҳақиқат рост эканлигини ўғлининг сўзидан, чехрасидан, хулқидан аниқ фаҳмлади. Шу жиҳатларини сезиб, кўнгли қувонч билан юпанчга тўлган сайин Абай Мағашнинг соғлигини, умрини алоҳида тилайди. Шу кеч Мағаш гапни жўртга бошқа ёққа айлантира берса ҳам, Абай кўярда-қуймай, қайта-қайта доктор ҳақида гап оча берди. Мағаш боқтираётган докторнинг қанчалик илми бор, ўз ишига пухталигига ишонса бўладиган одамми? Павлов билан унинг рафиқаси бу докторни ишончли деб ҳисоблайдими, йўқми?! Шунини қайта-қайта сўрай берди.

Мағашнинг айтишига қараганда, ҳозир уни қараётган Станов деган, Семейга янги келган, илми мукамал, тажрибаси кўп, ўрта яшар доктор экан. Бу кунларда ўзи Мағаш билан яхши танишишнинг устига, ҳатто дўстлашиб, жуда яқин киши бўлиб кетибди. Уни Мағашнинг ёнига бошлаб келган, бутун иш билан таништирган Павловнинг ўзи экан. Энди Станов Мағашни қунт қилиб даволаётган экан. Қолган ишларни Мағаш Абайнинг ўзи билан маслаҳатлашмоқчи. Яна отаси Становнинг ўзи билан сўзлашиб, Павлов билан маслаҳатлашиб, Мағашга бундан кейин қандай маслаҳат беради, Мағаш шуни кутар экан. Ҳозир отасини юпатиш учунгина айтаётгани йўқ, ўзининг кўнглида, тинкани қуритиб, узиб-юлиб олиб кетаётган ҳеч нарса

йўққа ўхшайди. Келган куни Абайни шу сингари ўз уйида меҳмон қилиб, Мағаш бир оз тинчлантирди.

Бироқ, кечаси, бошқа хонада, каравотда ётган Мағашнинг ўша уйдан келаётган тиқ этган ҳаракатига, товуши билан дамига, онда-сонда йўталишига Абай у уйда қулоқ солиб ётганди. Бу кеча ҳам ухлай олмади. Дам ўтмай уйғониб, оғир тушлар кўриб, уҳ тортиб чиқди. Отасининг кўнгли таскин топмаётганини Мағаш ҳам сезиб ётди. Ҳар иккала сезгир қалбнинг бу хил зийракликларига тенг келадиган ҳеч нарса йўқ. Яхши ўғлини севадиган яхши ота билан яхши отасини севадиган яхши ўғилнинг ўртасида айтилмай туриб англашиладиган ишлар қандай кўп. Омончиликда, тинчликда бир сари бўлса, биттасининг бошига хавф-хатар ўртилиб келган пайтда сезгирлик ҳар қандай юракни ҳам чўчитиб туради. Ўша кайфият жуда зийрак қилиб, ажойиб сезгир, ҳушёр қилади.

Улуғ фазилят, катта одамгарчилик, назокат эгаси бўлган икки одамнинг дили имо-ишора билан сўзлашади. Қимир этган ҳар бир ҳаракатдан, билинар-билинимас товушдан қоп-қоронғида ҳам юзларини кўришмай турибоқ шу қадар маълум тил билан боғланишиб ётганга ўхшайди. Бу кайфиятнинг икки улуғ қалбдаги оти ҳам муҳаббат. Оталик билан болалик муҳаббати.

Мағаш очиқ англаб, билиб чиқди. Отаси ҳозирги аҳволидан тинчлана оладиган эмас. Энди қандоқ қилади, фақат озгина бўлса-да, чалғитгудек юпанч керак. Ўша юпанч кўп ақлли, доно, бардошли одамларни ҳам баъзан чалғитади. Болалардек юпантириб, бир оз бўлса-да, ором беради. Мағаш энди отасининг ҳозирги бўлиб, кўп ўйланадиган ҳушфаҳмлигига кўчди. Бир вақт у ўзидан кўра отасини ўйлади. Мен ўлиб кетсам умиди бир йўла барбод бўлиб, тирговичи қулаб, муккасидан кетади-ку! Тагсиз чуқурга қулаб кетгандек аламзада бўлиб кетадими?!

Шу жиҳатларини ўйлаганда ўзи касал бўлгандан буён биринчи марта Мағашнинг томоғига оғир тўлқин, тошдек тугун ўралди. Кўзларига кўлдан келмаган аччиқ ёш келиб, нафаси битаётгандек қийналиб ётган пайтлари бўлди.

Келаси куни кечқурун Мағаш отасига ўзи маслаҳат бериб, Боймағамбет, Дармен учовини Қумошнинг уйига юборди. У Абайнинг ўрганиб қолган жойи тинч,

яхши жой эди. Уша куни шанба эди. Мағаш ўтган шанба, якшанбаларда ўзининг ёнига келиб, ётиб қолиб, эрмак бўлиб юрадиган ўқишдаги ёшларни атайин чана юбориб, Абайнинг олдига юбортирди. Болалар ҳозир Даркембойнинг йигит бўлиб қолган ўғли Раҳим, унга ини, дўст бўлиб мудом бирга юрадиган Мағаш билан Абайни яхши биладиган, саҳро билан шаҳарнинг бир тўп болалари бор. Улар — Осон, Асқар, Мақсуд, Шакет, Мурот сингари Абайнинг қашшоқ дўстларининг ҳозир азамат бўлиб қолган болалари. Булардан ташқари ҳозир ёшлари ўн олтига чиқиб қолган, бешинчи синфда ўқийдиган иккита гимназист қўш Қунанбоевлар — Негмет, Жалеллар бор.

Раҳим бу болаларнинг ҳаммасидан катта. У рус мактабини тамомлаб, шу чоқларда Семейда янги очилган Учительская семинарияга кирган экан. Осон беш йиллик городское училишчени шу йил битиради. У икки-ўн учга чиқиб қолган шаҳарлик грузчиклар билан жотоқларнинг болалари Асқар, Муротлар ҳам ҳозир Абайнинг пайқашича маърифатли тарбия кўриб, анча пишиб, чиниқиб қолишибди. Бу болалар ҳам соч қўя бошлаган. Русча тикилган ихчам формалари бўйларига лойиқ. Юзларини иссиқ, совуқ олмаган, қўллари дағал ишга урилмаган, бармоқлари оппоқ, пилтакачдек, чиройли.

Негмет билан Жалел бўлса ҳозир йигитча бўлиб қолишган. Ўзларини оқсуяк билишиб, худбинлик, кибри-ҳаво билан тутишга тиришишади. Негмет қовоқлари қалин-қалин, турқи совуқ, қора сариқ бўлиш билан бирга, кулганида беихтиёр кишининг диққатини жалб қилади. Кулаётганда пастки қалин лаби аввало кўтарилиб лабини чиқараётган кишидек, истеҳзоли эрмакомуз бир ҳаракат қилиб, шундан кейин оппоқ дона-дона чиройли тишлари очилиб кулади. Уткир кўзларида, қалин-совуқ қовоқларида бошқа вазиятга кўча бошласа ҳам, бир Азимбойлик сифати кўриниб туради. У баъзан очиқ, ҳазилкаш, кулгинчаклик қилади. Абайни бугун ўз турқи билан кўпроқ ҳайрон қолдириб, тикилтирган Какитойнинг ўғли — Жалел бўлди. Йилқининг қирқилган думи тагидаги қаттиқ қилига ўхшаш сочи усиз ҳам катта бошида ҳурпайиб туради. Уша чипратиканнинг тукидек сочи, унинг табиатида бир ўjarлик борлигини билдиради. Кенг, очиқ пешонаси

идрокдан дарак берса, хўмрайган қовоқлари остидаги қийшиқ-қийиқ кўзлари ўзгача совуқ. Қовоқлари ўша кичик-кичик кўзлари устига шалвираб осилиб тушган. У, усиз ҳам қийшиқ битган кўзларининг ярмисигача босиб тушиб, киприкөз, илон кўз қилиб кўрсатади. Сийрак чиққан майда тишлари бу башарадаги кулгини ҳам ёқимсиз, совуқ бир ўзгаришдек кўрсатади.

Жалелнинг кичкина бурни катта юзидаги бир қарама-қаршиликка ўхшайди. Бу иккита гимназист Қунанбоевлар, Абайдан унча ҳайиқмайди. Яна улар учун Абай шоир, ақл эгаси, катта одам деган тушунчалар йўққа ўхшайди. Сабаби, иккови қайси Қунанбоевнинг уйига боришмасин, уларни эркалатиб, кафтларига қўйиб, авайлашларини талаб қилганлари бўлмаса, ҳозир ўзларига тенг келадиган, бараварлашадиган саҳро қозоғи бор деб билишмайди. Қийими, ўтириш-туриши, юз-кўзлари Жалел билан Негметнинг оталари, дадаларига ўхшаш бўлгани учун, булар Абайни ҳам ўша саҳро қозоқларининг ўзларидан тубан бўлган кўп одамлардан биридек кўришади.

Абай рус шоирларининг номини, китобларнинг отини айтса, шеърлар ҳақида сўзласа, улар кўпинча кулиб қулоқ солишади. Ёши улғайгандан кейин ўқигани учун баъзи гапларни улардек русча тўғри айта олмаслигини икки гимназист кечиролмайди. Урганай деб уринишига улар оврагарчилик деб қарашади.

Бугун Абайнинг меҳмони бўлиб ўтиришса-да, Негмет билан Жалел бошқа қариндошлари турган уйга келганда қиладиган қилиқларига кўчишди. Иккаласи бошларига катта-катта ёстиқлар қўйдиршиб, папиросларини тишлашиб, оёқларини узун чўзишиб чалқанчасидан ёки бағирларини ерга бериб ётишадиди. Ўзаро ивир-шивир қилиб, русча сўзлашади. Гаплари ўтган кунларда танишган гимназисткалар, ёки турган уйларида бўлган ўйин-кулги, ўшанда танишган қизлар билан жувонлар ҳақида боради. Баъзан турган уйларидаги ёш бека ёки бўйи етган қизлар билан бўлган муносабатларини сир қилиб сўзлашишади.

Абайнинг суҳбатларига у қадар хуши бўлмаган Негмет билан Жалел бугун Абайнинг ёнидан иккинчи хонага чиқиб, ўша ердаги каравотга қатор чўзилишиб, керилиб ётишиб, ўзларининг кула-кула сўзлашадиган одатдаги сирларига кўчишди.

Абайнинг ёнида қолган бошқа ёшларнинг бўлса хулқи мутлақо бошқача. Уларда айниқса Абайнинг руҳий ҳолатини билгандек сезгирли кўрилаётир. Оғанинг ҳар бир сўраган гапига ёшлари кичкина Шакет билан Муротгача тездан, борлиғи билан қониқарли жавоб беришга тиришади. Раҳим билан Осон Мағашнинг касаллигини, Абайнинг ўшанга ташвиш тортаётганини аниқ англашган. У иккави Абайнинг бугунги кайфиятини, баъзан кўнгли бузилиб, хўрсинишини, қаттиқ ачиниб ҳис этишади. Мағаш уларга бир ишни топширган эди. Шунини ўйлаб Раҳим билан Осон кечқурун келишиб, Қумошнинг катта тўгарак хонтахтаси атрофига, чойга ўтиришаркан, шаҳардаги воқиалардан гап очишди.

Абай аввало Асқар, Мақсуд, Шакет билан Мурот тўрттовидан хонадонларининг бу йилги аҳволини бирма-бир сўради. Сеитнинг, Абен билан Сейлнинг ва кекса она Дамежон билан ўз отаси Жумошнинг ҳозир қандай касб-кор билан машғул бўлаётгани ҳақида Муротдан сўради. Бу болаларнинг хонадонлари, ҳозир оч эмасми, ўзларига тўқми? Оталари ишдан, топиш-тутишдан қолган эмасми, шуларни сўради. Абай ҳалиги тўрт боланинг ҳам хонадонлари овқатдан қийналишаётганини, оталарининг топиш-тутиши йўқлигини ҳамда бутун жотоқларнинг ишсизликда аҳволлари танглигини эшитди. Шунини эшитиб ўтираркан, Абай бу болаларнинг қанчалик эси кириб қолганини пайқади. Сеитнинг ўғли ҳатто Абайни ҳайратда қолдириб қувонтирди.

— Бу йилгидек оғир йил бўлмаганди. Менинг отамдек ғайратли, серҳаракат ишчи ҳам хонадонини таъмин қилгудек пул тополмай ўтирибди. Мен стипендиямдан қарашмасам, онам оч қолар эдик, деб ҳам қўрқади!— деди.

Бу боланинг дилидаги тилида. Оч-яланғоч меҳнаткашларнинг дардига жуда дардкаш. Фикри-ёди, жонидили ўшаларда. Нариги уйда, каравотда шақиллаб кулаётган ваҳший табиатли бойваччалар бир ёқда турсин, мана буларнинг киндиклари ўзлари чиққан уяларидан узилмаган. Абай Асқар, Мақсуд, Муротларнинг гапларига қулоқ солиб ўтириб, уларга шу сингари уй-жойларини, эл-юртларининг ғамини, ғуссасини, ҳол-аҳволларини билиб туриш, англаб, тушуниб

юриш зўр фазилат деб мақтади. Доимо шундай билиб, англаб юринглар!— деб оғаларча насиҳат қилди. Суҳбатлашиб ўтиришаркан, Абай чин кўнглидан сўзлашадигани учун ўқувчи ёшлар шаҳарнинг ҳозирги аҳволи ҳақида яна бир оғир вазиятни айта бошлашди. Раҳим билан Осон галма-гал сўзлашиб, бу сўнгги ишни Абайга яхшилаб, ётиғи билан айтиб беришди. Гапни Раҳим бошлади.

— «Бу йил шаҳарда ҳаёт қийинлашиб, оғирлашиб кетди» деб, қозоқ, нўғой, рус хонадонларининг ҳаммаси айтаётир. Сабаби, куздан буён шаҳарга жуда кўн переселенц, крестьянлар келишган. Ички Россиядан Еттисувга қараб яна чувалашиб боришиб, «кафта шаҳар» дейишиб, Семейга қайтиб келишган. Чегакки, Еттисувда ҳам бу йил Семей областидагидек қурғоқчилик юз берибди. Экин унмай қолибди. Энди болалари очарчиликка учрай бошлагандан кейин, ўша крестьянлар мана шу шаҳарда дуч келган уйга киришади, бойларникига боришади, ишчи ёллайдиган жойларнинг ҳаммасига киришади. Арзонга ёлланишади!— деб Раҳим бир оз билганларини айтди. Осон бунга қўшимча қилди. Унинг айтишича:

— Арзон бўлганда ҳам, қўли қурол азамат фақатгина қора нонга, бир маҳал бериладиган шўрвага ҳам ёлланадиган бўлибди. Бойларга нима керак, мужикларнинг арзон меҳнати керак. Аввалги ишчиларини «қиммат олаётирсиз»— деб ишдан бўшатиб, мана бу арзон ишчиларни ёллашаётир!— деди. Энди Асқар, Мақсут, Шакетлар ҳам ўз уйларида оталаридан эшитган гапларини айтишди.

«Затондаги булғори заводи, пиво заводи, илгариги ишчиларини бўшатиб, ҳалиги текин ишчиларни ёллаётир» деб Асқар ҳам тортинибгина эшитганларини айтди. Абеннинг ўғли Мақсуд ўз уйида эшитганларини айтишди. «Улар якка бойлар-ку! Мана, анави пристандаги, Затондаги ишчиларни ёллайдиган пудратчиклар ҳам, управляющий ҳам шунга тушибди. Менинг оғамни, Сеит оғамни яна ишдан бўшатди-ку, Абай оға!»— деб Мақсуд Затоннинг эски грузчикларининг ишдан бўшаб қолганини билдирди. Бошқаларидан оғир табиатли бўлса-да, айтмоқчи бўлган гапини баъзан салмоқли қилиб, тўсатдан айтиб қўя қоладиган Усен ҳам

бир масалани бу кушларда дүриллаб қолган овози билан айтиб қолди.

— Уни айтасизлар, фақат крестьянларгинами? Ҳозир Слободка билан у томоннинг атрофидаги қашшоқ овулларнинг ҳам одамлари пиёда чувалашиб шаҳарга келишаётир. Экин чиқмай, овқати ўтмай қолгандан кейин қаерга боради? Улар ҳам овқат учун шаҳардаги кўп бойларга текинга ёлланишаётир. А, бойларни биласанми, уларга толька шу керак!— деб бошқа ўртоқларини ўзининг дағалроқ муомаласи билан кулдирди.

Абай бу томон жотоғининг фарзандлари бўлган Шакет билан Муротдан уларнинг ўз хонадонларининг, қўни-қўшниларининг аҳволини сўради. Бу болалар ҳам уйларига бориб юриб, шаҳар жотоқларининг аҳволини яхши биладиганга ўхшайди. Дамежоннинг набираси ўткир, катта-катта, қоп-қора кўзли, танқа бурун Мурот, ўзи кам гапириб, кўп қулоқ соладиган энасига ўхшаб гапиради.

— «Қорашўлоқ овулидан, Шўптеғоқдан, Жўломон жотоғидан келган пиёдаларнинг ўзлариёқ шаҳарда иш берадиган бойларнинг, довернайларнинг, приказщикларнинг бўсағаси билан дарвозасини бўшатадиган эмас. Шаҳар қашшоқлари номус кучли бўлса-да, фақат нону шўрва-шутурга ёлланмайди. Улар ўн беш тийин бўлса-да, меҳнатига ҳисоблаб ҳақини олади. Хўш, овулдан келган, борарга боғи, босарга тоғи йўқ, оч камбағаллар қандоқ қилади? Шунинг билан бирга, кечаги кушхонанинг ишида ҳам шаҳар қашшоқлари кушхонага бора олмай, ишсиз қолди. Топиш-тутиш йўқ, дами қайтиб ўтирибди!— деди.

Усен унинг худди катта кишиларга ўхшаб боллаб гапирганига «оббо сен-эй» деб севинганича эрмак қилиб қўйди-да, кулиб юборди. Бошқа болалар ҳам бир-бирларига қарашиб, қаттиқ кулишди. Абайдан ийманиб кулганлари учун, ҳадеганда ўзини босиб ололмаганлари ҳам бўлди. Мурот бўлса сал қизариниб, кулаётганларга жаҳли чиқиб: «Нега кулаётирсиз, ёлгонми?»— деди.

Абайга боқаркан, оқи-қораси ярақлаган ўткир кўзларида, ундан кулаётган дўстларидан шикоят қилиб, кўмак тилаётгандек бир вазият акс этди. Абай унинг лапини қувватлади.

— Мурот яхши гапирди, болалар. Мен шаҳарда ҳали ҳеч кимдан эшитмаган, билмаган хабаримни Муротдан эшитдим!— деди.

Шунинг билан Муротни ўз отаси Жумош, қўшинларни Бидойбой, Жабайқон, Шарипа сингариларнинг ҳаммаси ҳақида сўзлатди.

...Бой қассоблар, теричи савдогарлар, дўкондорлар ҳалиги одамларнинг иш сўраб борган йигитлари, аёллари, ўрта яшар одамларидан кулиб, эрмак қилиб, баъзан уришиб кесатиб қайтаришар экан. «Кунига йигирма тийин олмайсанми?», «Пулинг кўпайганда ортиқча ҳақ сўрамайсанми?», «Сени ёлламай кимни ёллайди бой? Кел деганда келмай, гердайиб ётиб, уйингга одам юбортириб, таранг қилмайсанми?»— деб Сейсеке, Билевбой ҳожи, Жақип, Ҳасенларнинг ўзлари бошлаб, кулги қилишар экан. Шуни дастак қилиб олиб, болалари, инилари ҳам оғизларига келганини қайтармас экан. Утарбой, Қўрабой сингари довернай, пудратчилари жавоб қайтарган, ранжиган жотоқларини «бу ҳали аразлаб тинкани қуритади» деб, ҳақорат қилиб ҳайдаб юборишар экан. Кичкина Муротнинг ўзича сўзамоллиги билан изҳор этган шу сингари ишларни Сейлнинг кичкина ўғли Шакет ҳам айтиб беради.

Сейл ўзининг қайиқчи, кўмакчи икки йигити билан тери ёйиш учун кушхонага кира олмабди. Шунинг билан Мешел деган баконшик, балиқчи русга қўшилиб, ҳозир Иртишдан балиқ овлашга айланишаётган экан. Оролда, ўрмонда ёзда йиғиб қўйган қурғоқ ўтини билан озроқ пичани бор экан. Ушани ора-чўра қўл чанага ортиб келиб, сотишга уринар экан. Шакет ҳам бу йилги қишнинг қирдаю қуйидаги бор халқни қаттиқ қийнаётганини ўз отасининг тортаётган азоби орқали яхши биларди.

— Бу йилги қишдек совуқ, даҳшатли қишни ўттиз йилдан буён кўрганимиз йўқ дейишади-ку. Отам бир марта тўпиғини совуққа олдириб қўйди. Яна бир куниняги билан юзининг чап томонини совуққа олдириб келди. Шу кунларда юзи қора доғ бўлиб юрибди. Умида юзини совуқ ургани шу. Қандай аёз бўлганда ҳам олдирмас эдим. Бу йилги қиш жуда мудҳиш деб, отам қайта-қайта айта беради!— деди. Раҳим ҳам шаҳар ҳаётининг оғирлигига переселенцларнинг кўп

келгани, экин чиқмаганини сабаби қилиб кўрсатмади. У Павловдан эшитадиган Абеннинг гапларидан қиёс қилиб, бўғтириб айтди.

— Шаҳар очарчиликка учрайдими деган хавф бор. Уни переселенцларнинг кўп келганидан десак, ўша переселенцлар нега ўзларининг туғилган ерларидан шу қадар сел бўлиб, бир тоифа эл бўлиб кетиб қолаётир? деб Абайни ҳам ўйлатиб, ўзига савол бериб сўзлади.— Россиянинг ўзида ҳам бу йил жуда оғирчилик бўлса керак. Очарчилик бўладими деган хавфли ивир-шивирлар кўпга ўхшайди. «Ери йўқ, ичкудек овқати йўқ беҳисоб крестьянлар ички Россияда гуж бўлиб ўтириша беришса, подшоликка ноқулай бўлади» дейишар экан. Шунинг билан бирга, бу йил шу сингари ери кўп, эли оз томонларга ички Россия крестьянларининг кўпчилиги кўчаётган кўринади!— деди.

Раҳим илм олиб, халқ ҳақида кўп ўйлаб, яхши ўсиб келаётган ёш эканлигини кўрсатди. Абай унга жуда кўнгил қўйиб, бош эгиб ўйланганича қулоқ солди.

— Тўғри айтаётирсан, билиб айтаётирсан, Раҳим!— деди. Шу чоқ даҳлизда, каравотда кулишиб сўзлашаётган қўш Қунанбоев гимназистлар ўзаро гапларини тўхтатишиб, Раҳимнинг ҳалиги, сўнгги сўзига қулоқ солишаётган экан. Энди Жалел каравотдан ирғиб тушиб, шақиллаб кулганича бу уйга чиқди. Икки енгини, узун мундирининг барларини қайираркан, шимининг чўнтақларига солиб, Раҳимнинг рўпарасига келди-да, гердайиб, масхара қилиб гапирди.

Сержирим қалин қовоқли қисик-қийшиқ кўзлари Раҳимга юқоридан қадалиб, тикилиб турди. Соф рус тилида Раҳимга ўдағайлаб сўзлаб, айблаб кетди:

— Сен қанақа одамсан ўзинг, Россия государство-си кечагина қулликдан озод бўлган крепостной крестьянлардан қўрқадими дейсанми! У крестьянлар молдек ҳаёт кечиришга энди кўнишаётирми?! Бундай очарчиликни шу бу йил, биринчи марта кўришаётирми? Билмайдиган нарсангни, тушунмайдиган ишингни алжиб гапириб ўтирмай, оғзингни ёпсанг-чи!— деди.

Раҳим қозоқчалаб жавоб бермоқчи эди, «довольно, эшитгим ҳам келмайди!»— деб Жалел қўл силтади. Абай Жалелнинг хулқини ёқтирмай, нотўғри деб билди-да:

— Йўқ, Жалел, ундоқ эмас, сен айтаётганингдек эмас, Раҳим тўғри айтаётир. Ўз халқининг беҳисоб кўпчилиги офатга учраб очарчиликка йўлиқса, подшолик нега сиқилмасин? Сиқилиш у ёқда турсин, ҳар томонни ўйлаб, чўчишдан ҳам холи бўлмас, эҳтиётини ҳам қилмай қўймас. Сен бу жиҳатини юзаки тушунар экансан, чирогим! — деди.

Раҳимга қараб, давом эт, деб Жалелдан юз ўгирди. Жалел Абайга ҳам хўмрайиб, совуқ назар ташлаб турди-да, гап тополмай чиқиб кетди. Шу кеча Абай ўқувчи болаларни бошқа уйга ётқизиб, ёнида Дармен билан Боймағамбетни олиб қолди. Баланд, кенг ёғоч каравотда Абай ётди. Кундаги одатларига кўра, тўрға солинган кенг ўринда Дармен билан Боймағамбет ётмоқчи бўлиб ечина бошлашди. Абай ўз ўрнида чалқанчасига кўхрагини очиб ётиб, ўз-ўзига сўзлаётгандек бир гап гапирди.

— Анчадан буён зеҳн солиб юрган эдим.. Бизнинг Какитойнинг мана шу Жалел деган ўғли дидимга ўтиришмайди. Нима қилиб шу боласини ўқитаётир? Русча яхши ўқишга лаёқатлироқ бўлган бошқа боласини кўзи кўрмаганми? Бу қандай иш? — деди.

Дармен кеч бўйи кам гапириб, Абайнинг ҳар бир болага оға сифатида зеҳн солиб, синчиклаб кўраётганини сезиб ўтирганди. Абай Жалелни ёқтирмади. Энди Дармен Какитойнинг ноилж қолганини айтди.

— Абай оға-эй, бу боласи лаёқатли бўлмаганда, бошқа, ёлчитаётган қайси боласи бор? Анави Дархон деган катта ўғлини ҳу ўша йилларда Мағашга синатаётган эдим. «Шу болам яхши чиқадими, сен нима дейсан?» — деган эди. Шунда Мағаш хулқи-турқига ҳам қараб ўтириб, ҳам Какитойга ҳазиллашиб, ҳам тўппа-тўғриси, ҳақиқатини айтган эди. «Бу боланг қаёқдан яхши бўлар эди, пешона териси бир энлик келадиган яхшини кўрганим йўқ. Русларнинг бир адиби ўзи тасвирлаган бир ярамас одам ҳақида айтган эдику: «Бунинг ҳамиятининг манглайи жездан!» — деб. «Мана бу «боланг ахирнинг ахирида жез манглай ҳамиятнинг эгаси бўлмай, нима бўларди!» — деганини эшитган эдим. Какитой шундан кейин ўқишга Дархонни бермай, мана шу Жалелни берган-ку!» — деди.

Абай Дарменнинг бу ҳикоясига кулганича қулоқ

солди-да, ҳалиги ўзининг саволини ўзи ҳал қилиб, жавоб бергандек бўлди.

— Қим билади, илм одамни қайтадан дунёга келтиради. Яхшиликка томон ўзгартириб юборса ажаб эмас. Ана энди ёмон чиқса борми, худди мана шу Жалелингдан «кунларнинг бирида бениҳоя ёвуз, ёмон одам чиқмаса гўрга эди» деб хавф оламан. Булар Қунанбойнинг авлоди. Саҳродаги йўғон, тўнг мўйин, безори овулларнинг худбин мирзаси бўлиб, бузилиб ўсишлари ҳам мумкин-ку! Ана унда бориб, шўри қайнаб юрмаса бўладими!— деб қўйди.

Жалелнинг такаббурлик, худбинлик, оғзи шалоқ ҳақоратчилиги учун ёмон кўрадиган Дармен билан Боймағамбет Абайнинг гапларига баравар кулишди.

2

Абай келган куни ҳол-аҳволи дуруст кўринган Мағаш, келгуси кунларда аввалгидек бўла олмади. Отаси энди пайқаса, Мағашнинг тез-тез нафаси қисилиб туради. Майда, ёпишқоқ тер босади. Кам бўлса-да, мудом бир зайлда қуруқ йўталиб туради. Узоқ умрида кўп беморни, айниқса, шу сингари дардни болаларда, ёшларда, йигит-азаматларда кўп кўрган Абай, внди Мағашга қаттиқ қайғира бошлади. Бор ишонгани доктор билан дорининг кучи. Мағаш ҳали ёстиқ тортиб ётиб қолгани йўқ. Шунингдек оёқдан йиқитиб қўймасдан илгари дарднинг олдини олиб, яхши докторга қаратиб, вақтида даволатса, ўша шифо бўларми эди... Ҳеч бўлмаганда, тез олиб кетмай, узун оғриқ бўлиб юрадиган, парвариш билан кўпга борадиган ҳолга келтирарми эди. Мағашнинг дардга чалиниб, катта хавф чангалида қолганини ич-ичидан зил кетиб билгап Абай, энди ҳеч бўлмаганда ҳалиги айтганидек жиҳатларига умид боғлайди.

Бугун туш пайтида, Мағашнинг уйдаги меҳмонхонада Абай докторни кутиб ўтирибди. Тайинланган куни, айтган соатидан кечикмайдиган, удабурон доктор ҳозир келиши керак. Абай яна ўша доктор билан Павловни ҳам кутиб ўтирибди.

Павлов бундан олдин ҳам Абайнинг олдига келиб, Қумошнинг уйда меҳмон бўлиб кетганди. Ҳозир ўзининг яхши таниши бўлган доктор Станов билан Пав-

лов бирга келди. Чиройли, жингала қўнғир соқолли, ўрта яшар доктор Станов — паст бўйли, кўркам чеҳрали одам эди. Бежирим қирра бурни унинг қизғиш юзи, очиқ, кенг пешонасининг ҳуснига ҳуси қўшиб турарди. Қалин қўнғир соқоли куракчага ўхшатиб саришта қилинган.

Станов келган заҳоти ечиниб, Абай билан сиполарча сўрашди-да, таклиф кутмасдан, тўрдаги уйга — Мағашнинг ёнига кириб кетди. Павлов билан Абай даҳлизда, бурчакдаги ёзув столининг ёнида ўтиришиб, ўзаро суҳбатлаша бошлашди.

Абай бугун Павлов, Станов ўзи уч киши бўлиб маслаҳатлашиб, Мағаш масаласини бир ёқлик қилмоқчи экан. Становдан ташқари Павлов қандай маслаҳат беради. Шунини билиш учун ҳозир Павловнинг келишини атайин кутган эди.

Станов бугун Мағашни узоқ қаради. Яна унинг ўзи билан холи ўтириб, бундан буён қандай даволанишни айтди. Беморнинг ўзини-ўзи қаттиқ эҳтиёт қилиб сақланиши, ўзини қандай кутиши тўғрисида кўп маслаҳатлар берди. Станов энди Мағашнинг шаҳардаги уйда туришини маъ қилди. Кўпинча холи уйда, озроқ одам билан тинч вақт ўтказишни тайинлади. Ейдиган овқати, тозалик билан яхши жой ҳақида дўстларча қайта-қайта тайинлади. У Мағашга энди саҳрога чиқишни маслаҳат берди.

Мағаш билан Станов бир бошқа ўтиришганда, даҳлизда Абай билан Павлов докторни кутиб ўтириб, шаҳар аҳволи ҳақида гап очишди. Даставвал учрашганларида Павлов Абайга батафсил айта олмаган бир гап бор эди. Сўнгги вақтларда ички Россиядан, ўзининг ўртоқларидан олган хабарлари, маълумотларига қараб, Павлов Абайга катта бир янгилик, ўзгача сирларни айтди.

Бу йил подшо ҳукумати революция бўладими деб қаттиқ қўрқаётган экан. Сабаби, ўтган ёзда Россиянинг ички губернияларида норози крестьянларнинг жуда кўп намоёнлари бўлибди. Шаҳарнинг ишчилари, меҳнаткашлар бўлса улар ҳам норози. Революцияни махфий равишда ҳозирлаб келаётган зўр кучлар бўлса, улар ҳам ҳалиги крестьянларнинг норозилигидан яхши фойдаланиб, ўз ишларини кучайтириб юборишга ҳозир туришибди. Подшолик мана шу ҳоллардан жуда

чўчиб, қўрқаётир. Шунинг билан улар икки хил катта чора ва ҳийла ишлатишаётир.

Аввало ўтган ёзда намоишга чиққан, ерсизликдан сиқилган, озиқ-овқатдан, йўқчиликдан адо бўлган крестьянларни шу томонларга кўчиришга тиришаётир. Бу ёқда «Сибирда, Еттисувда ер кўп, бойлик беҳисоб, борасану, гарқ бўласан» деб, ҳозир Семейни гиж-гиж тўлдирган сон-саноқсиз крестьянларни ўз маконларидан алдаб жўнатган. Яна очарчилик хавфи ҳам бор. Бу йил фақат Семей области, Еттисувдагина эмас, мана шу крестьянларнинг жойларида ҳам экин ёмон чиққан. Ўзлари усиз ҳам йўқчиликда озиб-тўзиб, тутақиб кетай деб турган тумонатдек крестьянлар очарчиликка учраса, нима бўлади? «Бу балоларнинг ҳаммаси подшо ҳукуматидан! Подшо билан оқсуякларнинг жабризулмидан, қасдлигидан» деса, у крестьянлар катта бир ҳаракатга, қаршиликка юз тутиб кетиши мумкин.

Айниқса, крестьянларни, сон-саноқсиз меҳнат аҳлини қаршиликка бошлаб борадиган революцион кучлар ҳам кўпайиб келаётир. Шу сингари атроф-атрофлама, устма-уст хавф сиқаётгани сезилади. Келгусидаги кунлар шубҳага тўла. Шунини назарда тутиб, подшолик бир томондан крестьянларни узоқ бир чеккага — Сибирга кўчирди. Ана у бошқа, беҳисоб меҳнат аҳлининг қаршичилигини яна бир нарса билан чалғитиши керак. Шунинг учун подшолик ҳозир бир уруш очмоқчи бўлаётир дейишади. Япония билан урушмоқчи. Ким билан урушишининг аҳамияти йўқ. Ҳарқалай: «Подшоликка ёв ҳужум қилаётир. Ажнабийлар билан урушиш зарур. Азаматлар керак. Эл-юртни ҳимоя қилиш эрларнинг иши. Халқ бирлашсин, халқ ўзини босиб келган, қораниятли ёт душманларини ғайрат билан, қайсарлик билан қарши олсин!» деганга ўхшаш, қанча-қанча алдоқчилик, айёрлик гаплар гапирилади, ўғитлар қилинади.

Қора халқнинг кўпчилиги ҳали ҳам нодон. Уларин ҳовлиқтириб бориб, мана шундай йўлга солади. Шунда «революцияни орзу қилган, подшоликка қаршилик қилмоқчи бўлган кўпчилик ҳам, гуруҳлар ҳам ўз ниятларидан қайтишади. Четдан душман чиққандан кейин, ички норозиликни қўя туради» деган гап бор. Шунинг учун энди сал кунда Россия билан Япония уруш очди деган

хабарни ҳам эшитиб қолармиз!— деб Павлов Абайга кўп ишларни қизиқ қилиб айтиб берди.

Шаҳар қозоқлари, саҳродаги эллар эшитган, Раҳим сингари ўқувчилар айтиб юрган крестьянлар масаласи ва ундан бошқа бир қанча ишлар Абайга таг-туғи билан очиқ-ойдин англашилди.

Абай Павловдан яна бир чигал масалани сўради.

— Ундай бўлганда, Федор Иванович, агар Япония билан бизнинг подшолик уруш очадиган бўлса, Россиянинг енггани яхшими, енгилгани яхшими?— деган эди, Павлов бу саволга дарҳол жавоб берди.

— Бизнинг ўз халқимизнинг фикрини айтсам, албатта Россия подшосининг енгилгани яхши!— деганда, Абай бундай жавобни бир ҳисобдан кутган бўлса-да, аввалига маъқул кўрмади. Павловнинг гапини бўлиб, ўзининг шубҳасини айтди.

— Шундай дейишимиз тўғрими, аввало адолатданми! Бу хусусда мен сиз билан баҳслашмоқчиман.

— Қандай баҳс? Қани гапиринг-чи, мен эштай!— деб Павлов хиёл жилмайиб, синовчан назар билан боқиб, ўйланиб қолди.

— Биз деб бошлаб — ўзимнигина айтмайман, халқни айтаман. Айтайлик, рус крестьяни, қозоқларнинг саҳродаги халқи, яна бошқа шаҳарлар тўла неча турли миллион-миллион халқни олайлик! Ушалар қандай ўйлайди деб биласиз? Менинг билишимча, бундай вақтда уларнинг ҳаммаси ҳам фақат бир нарсани ўйлайди. У — ўзимнинг государством, отечеством,— деб мана шу икки гапни умрида биринчи марта айтаётган бўлса-да, Абай босиб, пишиқлаб айтди-да,— енгилса экан демайди. Нима бўлса ҳам, енгса экан деб номусни ўйлайди. Юрагида ўти бўлган, мардлик ўти бўлган ёшу қари шундай деб ўйламай иложи йўқ-ку!— деб, ўз далилини Абай ишончли оҳанг билан сўзлади.

Павлов ҳамон саботини бузмай ўтирди. Абайга уқдириб, ишонтириш ўзининг бурчидек туюлди.

— Юзаки қараганда, албатта, бу гапларингиз тўғри. Ҳар бир душманга, ақлли, дуруст одамнинг шундай қараши керак. Бироқ, ўша ўзингиз айтган миллион-миллион халқнинг душмани фақат Япониягинами? У йироқдаги душман бўлса, яқиндаги душман — иккинчи душман ҳам бор!— деганида, Абай Павловнинг фикрини тушуниб олди.

— А,— бошини эгиб қўйиб,— подшолик тузумини айтаётирсиз-ку, албатта, у ҳам халқнинг зўр душмани эканлиги рост!— деди.

Гап шу ерга келганда Павлов қаддини ростлаб, тўлғаниб гапира бошлади.

— У бизнинг халқимизнинг энг яқиндаги, энг ёвуз душмани!— деб, Павлов Абайга томон чўзилиб, қаттиқ-қаттиқ пичирлаб, бошқача бир куч билан айтди. Нафрат, ғазаб, кекнинг қўшилишидан туғилган кучга ўхшайди.

— Ўша энг катта, энг ёвуз душман калтак еб енгилса, эсидан адашиб, қўрқиб қолади. Революцион кучлар бўлса, подшоликнинг шундай ҳолсираб, тинкаси қуриб турган чоғида тездан ўт олиб, куч билан ташласа бўлади. Агар подшолик енгса, у ғалаба қозониб, ҳаддидан ошиб кетади. У ҳолда революция бош кўтара олмайди. Ноилож босилиб қолиб, яна узоқ йилларга чўзилиб тўхтаб қолади!— деб бу жиҳатини ўзининг аниқлаб, алоҳида ўйлаб олган йўли билан айтиб чиқди.

У Абайга яна бир жиҳатини қисқача маълум қилди. Кўп гуруҳларнинг ҳаммаси ҳам ҳалигидек ўйламайди. Оғзида «халқ тарафдориман» деб, яна «Россиядаги подшо ҳукуматига қаршиман, норозиман» деб юриб, мана шунингдек синов чоғида, пайт келганида ичларида ўша подшоликка, эскиликка қул бўлиб юрадиганлар ҳам бор! Улар ҳалиги Павлов айтган гапга қарши. Уруш бўлса: «Подшони қўллаш керак», «Россияни қутқариш керак, революция қилмаслик керак, ҳали эрта, вақти бўлгани йўқ»— деб чалғитувчилар ҳам бўлади. Улар— мана бу подшоликка қарши бўлган ҳақиқий революцион кучларга, ҳақиқий халқ ишига, қаторда юриб, қасдлик қилувчилар!— деди.

Павлов булар ҳақида ор-номусдан ғазабланиб гапирди.

Ҳарқалай, Павловнинг Абайга эндиги олиб келган гаплари ўзгача бир яхшиликнинг нишонларига ўхшайди. Унинг чеҳрасида, ҳозирги нафасида Абайни шодлантириб, ҳайратда қолдирган катта бир ишончли аланга бор. Яқин вақтда бўладиган яхшиликни сезиб теварак-атрофига, бор яқин кишиларига умид-қувват, қувват-ғайрат бергиси келаётган жуда кўп, ажойиб зотнинг алангаси кўринаётир. Павлов Абайни ғуссасидангина чалғитгани йўқ. Бу кунларда дарди-алам қоплаб

келаётган хира кўнглини зўр аланга, ёрқин шуъла сочиб иситган, яшнатган яхшилиқ олиб келди.

Абай энди Становнинг қарорини Павловнинг олдида ўзини босиб олган, сабрли одам тарзида эшитди. Докторнинг айтишига кўра, Мағашнинг дарди — оғир дард. Уни тузатаман деб, ҳеч ким айта олмайди. Илм ҳозир бу дардга қарши кураша оладиган дори-дармонни ҳам топган эмас. Фақат парвариш билан, авайлаш билангина Мағашнинг дардини узоқ чўзиладиган, узув оғриққа айлантириш мумкин. Становнинг Мағаш учун ҳозирги курашишдан мақсади шугина бўлади. Ҳеч бўлмаса узоққа чўзилиб, эскириб кетадиган хилига айланса экан. Уша ҳолда кўп йиллар ҳаёт кечирадиган одамлар ҳам бўлади. Становнинг тилаги-ю, айтадигани шугина. Шундан кейин Павлов билан Абай икковига маслаҳат қилиб, Мағашнинг ёнига икковини олиб кириб, Станов фикрини айтди. Унинг маслаҳатига кўра, Мағашни энди йўлда совуқ теккизиб олмай, иссиқ ўраб, парвариш қилиб, саҳрога олиб кетиш керак.

Элда қимиз, яхши овқат билан яхшилаб парвариш қилиш керак. Станов шаҳардан вақти-вақтида дори юбориб туради. Абайнинг ўзи бу ерга, Становга беморнинг аҳволи қандай бўлаётганини доим ёзиб турсин. Кун исигандан кейин, кўкламда, Мағашни жуда яхши кўриб ҳурмат қилгани учун Становнинг ўзи ҳам узоқ деб ўтирмай, Абайнинг овулига атайин бориб, даволаб келмоқчи бўлди.

Бундан кейинги кунлар — Абай билан Дарменнинг, Боймағамбет, Какитойларнинг Мағашни элга олиб кетиш учун қилаётган ҳаракати билан ўтди. Бошқа йиллардагидек эмас, бу йилги қиш бўлақча. Саҳродан келган салт отлиқ йўловчилар, айниқса чана билан секин юрадиган туя қарвонлари бўлсин — бу йилги қишнинг қаттиқлигидан, беомон совуғидан зириллашди. Саҳродан келган, юз-бурнини совуқ урган, нуқул қора доғ босган эл одамларининг юзлари у ёқда турсин, ҳозир январнинг ярмидан ўтган пайтда шаҳардаги халқ ҳам, бир зайлда турган эндиги аёз, қақшатиб дилдиратаётган мудҳиш совуқдан чўчиб, қўрқиб юришибди. Неча кунлаб болалар мактабларига боролмай ҳам қолишди.

Иложини қилолмай, ноилж чикмаса, эркагу аёл, катталар ҳам уйдан чиқишга тортинадиган бўлишди.

Абай: «Йўлнинг бўрони, кунда ёғадиган қори ташвишга қўяди» деб энди бир илож топди. Мағашни саҳрода тўхтатиб, яна совуқ теккизиб олмаслик керак. Шунинг учун бир-иккита чана бўлиб юриш тўғри келмайди. Абай билан Мағашнинг элдан келиб, ҳозир шаҳарда юрган қариндошлари, ёру дўстлари, яқинлари бор экан, ҳаммаси ҳам ишларини тезроқ битиришсин. Шундай қилиб, бир кунда «қани» дейишиб шаҳардан бир тўл чана бўлиб чиқиш керак. Бўрон туриб, йўл бекилиб қолса, кўп чанали йўловчилар галма-галдан олдинга тушиб, қордан йўлни тозалаб Мағашнинг чанасига йўл очиб турадиган бўлади!— деди.

Абайнинг бу гапи кўнгли яқин ёру дўстларига қилинган буйруқ эмас, илтимосдек бўлди. Шу билан унинг айтганини қилмоқчи бўлганлар кам бўлмади. Лекин қишнинг келгуси ойларига ҳозирлик кўргани келган қалачилар Абайлар билан бирга жўнаш учун ундан бир неча кун хаяллашнинг илтимос қилишди. Булар бозордан керак-яроқларини олиб бўлишгунча яна бир неча кун ўтди. Ниҳоят, эртага эрта билан тонг ғирашира отиб келаётганда кўп йўловчилар ўзлари тушган уйларидадан отланиб чиқадиغان бўлишди.

Шундай тарадудни бошлатиб ўтирган Абайнинг ўзи қаттиқ ташвиш тортаётганди. Эртага жўнаймиз деган куни Абайни йўқлаб Павлов келди. Афтидан, Абайга бир зарур гални айтгани келган кўринади. Нурли, катта-катта мовий кўзлари кўнглидаги бир катта хурсандчиликдан порлаб, кулимсираб турибди.

Одатда у, Абайнинг уйига кириши биланоқ дўстининг олдига ўтириб оларди. Ҳозир бўлса Павлов бир жойда қўниш тополмай, типирчилаб, кўнглидаги гапини ичига сиғдиролмай ўз-ўзидан хурсанд бўлиб ўтирибди. Уйда ўтирган Какитой, Дармен, Қумош учови Павловнинг кайфиятини пайқашди-да, Абай билан холи ўтириб сўзлашадиган гапи борлигини билиб, даҳлизга чиқишди. Павлов уй холи қолиши билан Абайнинг ёнига келди-да, шодланиб кулганича гап бошлаб кетди.

— Ибрагим Кунанбанч, эсингизда бўлса керак, яқинда айтган эдим-ку, «уруш бўлади» деб. Уша уруш бошланибди. Россия подшолиги очиқдан-очиқ урушга ҳаракат қилгандан кейин, «ҳарқалай, урушмасак бўлмас экан», деб, Россия уруш очишини кутмасданоқ, Япониянинг ўзи бошлаб юборибди. Россиянинг катта

денгиздаги барча кемалари турадиган Порт-Артур деган шаҳарни японлар талқонлаб ташлашибди, тортиб олишибди. Шундай қилиб, даставвалги мушт подшоликнинг, рус подшосининг қоқ тумшугига қаттиқ тегибди, қон ялатиб кетибди!— деб шақиллаб кулиб юборди.

Абай билан шу ҳақда бугун янада сирлашиб сўзлашган Павлов чуқур маъноли гапларни гапирди.

— Подшо ҳокимияти Россиянинг фазилатларини маҳв этмаса, оширган эмас. Европалик халқларнинг кўзи билан қараганда, Россиянинг маънавий қувватини сўриб ўтирган тажовузкорлар Европага оғирлигини солаётган жандармлар, «Европалик жандармлар» деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам кўпчиликни қул қилиб ўтирган қон сўрувчи тўралар, Россиянинг ҳозир Япониядан енгилишидан қўрқишади. Россиянинг меҳнаткаш фуқаросини олсангиз, улар жуда ҳам шодландиган кўринади. Подшонинг амри-фармони бизнинг энг ёвуз душманамиз бўлса, унинг зарба ейиши — рус халқининг озодликка чиқиши аломати. Ана у Европадаги меҳнат аҳлининг, фуқаронинг ҳам революция йўлидаги кураши бундан кейин авж олади деб ҳисоблаш керак!— деб ўтириб, илгари Абай эшитмаган янги бир гапни Павлов аниқлаб тушунтирди.

— Подшо ҳокимияти ҳолсираб қолди. Илгарилар ишоналмай юрган не-не шубҳа қилувчилар энди революцияга ишона бошлади Хўш, беҳисоб кўлчиликнинг революцияга ишониши, революциянинг яқин эканлиги аломати!— деди.

Павлов келтирган шу сингари умидга тўла фикрлар Абайнинг ҳозирги вайрон кўнглига йироқ бўлса-да, ғоят порлоқ шодлик шуъласини сочгандек бўлди. Ўзи биладиган ҳаёти, атрофини қуршаган, шахсий ғуссаси ҳар тарафдан йиғилиб, елқасидан босиб тургандек бўлса-да, мана бу шуълалар шодлик хабари Абай учун ҳаёт суянчиғидек бўлди. Синиб, қайрилиб, ҳолсизланиб қолган қанотини қайтадан ростлаб, «йироқни кўзла, ёнингга тикилма! Йироқда бўлса-да, шодлантирадиган даврон келади! Шунга қараб жўш урган кўнгил билан, ўшанга шубҳасиз ишонган кўнгил билан, фикри хаёл билан интилиб кўр!»— дейгандек бўлди...

Абай сўнгги бир ой ичида ўзини гўё бир қоядан жарга қулаб кетаётган кишидек ҳис қиларди. Оёғи

остидан ер силжиб кетиб, уни қайта чиқиб бўлмайдиган қоп-қоронғи, зим-зиё жар тагига итариб юборгандек бўлаётганди. Яна шунга ўхшаш ҳолатни ўйлаганда, баъзан у гўё бир оғир туш кўраётгандек ҳис қиларди. Онда-сонда у ўзини бир катта ләънсиз, лой тўлқини, қонли сув ичида сузиб келаётгандек фаҳмларди. Баъзан шамол, тўполон, қоронғи тун кечага ўхшаган бир заҳмат, унга ҳамла қилгани ташланиб келаётгандек туюларди. Қайғудан, ҳаёт зарбасидан сиқилиб, қийналган чоғида, Абай шу сингари таги йўқ, беомон совуқ, балчиқ, совуқ олам ичида ўз кучига ишонолмай хуноб бўларди.

Сўнгги ой ичида Мағашнинг ташвиши баъзан катта хавфга айланиб чўчита берганида, Абай ҳалиги тўлқинланиб турган таги йўқ сувни кундаги ҳаётида ҳам учратиб тургандек бўларди.

Ҳали Павлов келтирган нурли, шафақ отиб турган эзгулик дарагини, шуъласини, Абай бор қалби билан жуда мақбул кўрди. Павловга, дўстона кўнгилга, борлиги билан олқиш айтиб, қабул қилди. Кўпдан буён хира кўнглида йўқ шодликни ҳис қилди. Павлов кетгандан кейин ҳам Абай ёлғиз қолганида кўнглига иссиқ, чароғон ҳаёт озиғини сингдириб кетган игилик элчисини ҳис этиб турди. Дам унга Павлов номи унча маълум бўлмаган ноёб одамларга, янги олам, янги йилнинг даракчи қушларига ўхшаб кетарди. Одамзоднинг, келажак насларнинг, янги қавмларнинг тўнғичи, серкасига ўхшайди. Матонатли куч эгаси — бақлони келаётгандек бўлади. Яна бир вақтда Абайнинг кўнглида умид жилва қилгандек бўлиб, ўз ҳоли хотирига тушади...

У билган оламда, у юрган муҳитда, қозоқларнинг беҳисоб кўпчилигининг ичида ўша, ҳалиги шодлик сари қучоқ ёзиб, шодланиб қадам ташлаётган халқ борми, жамоат борми? Агар бўлса, мен ўшаларнинг қаеридаман? — деб бир ўйлайди.

Умид бўлгудек бир суянчиқ излаб, хаёл кўзи билан йироқ-яқинга назар ташлайди. Ҳали саҳро унсиз, бу билган олам ҳали оғир зулмат ичида. Бу ерга шуъла тушмаган деса ҳам бўлади. Шунинг учун ўзини яна ҳалиги бир тагсиз, чексиз совуқ олам, балчиқ сувда сузиб келаётгандек ҳис эта бошлайди. Лекин қоронғида қаерга боришни, қандай қулоч отишни билмаган

чоғларида. энди олдада бир соҳил кўринаётгандек бўлади.

Ёйилиб ётган довоими, унга кўз тутаётган гўзал яйлов, яхши бир янги оламми?.. Ҳар ҳолда энди олдада бир мақсад бўлгудек яйлоқ борга ўхшайди. Ўша унга «бу ёққа кел» деб қўл тўлгаб, нидо қилаётгандек туюлди. Яна бир вақтда ўша туп тумани қуршаб турган, қорамтир, лекин очиқ довоининг орқасидан сузилиб келаётган оқ шафақ кўринади. Тез ўзгариб, тун ёпигини сидириб ташлаб, баҳор ойининг ажойиб, гўзал, чарақлаган осмони кўринаётгандек бўлади. Сутдек бегубор осмонни, кенг жаҳонни тонг шафағи хиёл қизғиш шуъла билан нурлантириб келаётганга ўхшайди... Мана Абай Павлов кетгандан кейин ёлғиз ўзи, холи қолганида шундай хавёлларга борди. Абай илгари пайқаб кўрмаган ноёб дунёни тахмин қилаётгандек бўлди.

Абайнинг Мағашни элга олиб кетмоқчи бўлаётганини эшитиб, кекса дўстларидан Сейл, Дамежонлар кўргани келишди. Аҳволлари оғир бўлса-да, совуқ куннинг аёзига, қақшатиб физиллаб турган шамолга қарамай у томондан, йироқдаги Затондан шамолга қарши пиёда юриб Сеит билан Абен иккови бошлиқ беш-олти ишчи келишди. Абай ҳамиша дўстона кўнгил билан учрашиб юрадиган бу одамларини хуш кўриб қарши олди. Сейл, Дамежон келиши биланоқ Абай Боймағамбетга: «Гўшти кўп солинглар, қимиз олиб келишсин. Бугун Сейлларни меҳмон қиламиз!»— деди.

Кейин буларнинг устига Сеит билан Абенлар келишганда, Абай бу яқин кишиларининг гапни бир жойга қўйишиб, атайин «бир кунда борайлик» деб ваъдалашиб келганларини англади. Аслида Сейл: «Абай шу кунларда хафа кўринади. Суянчиғи бўлган, энг яхши кўрадиган ўғли ўлиб қоладими деб хавф олаётган экан. Кўнгли ғуссага, ғурбатга тўла кексага айланиб кетаётир, дейишди. Бизлар кўп вақтларда Абайнинг қошида бўлар эдик, бу аҳволда қолганида индамай ўтирмайлик. Ҳеч бўлмаса, кўзига кўриниб, кўнгил сўрашиб, кўриб келайлик. Абай хуш кўрадиган дўстлари «фалон куни йиғилишиб боринглари!», деб Затондагиларга хабар қилганди. Дамежонни Сейлнинг ўзи ола келганди.

Бу одамлар тунов кунги ўқишдаги болалар айтишган гапларни Абайга қисқача қилиб бир-икки оғиз сўз

билан укдиришди. «Ўз гамининг устига бизнинг гаминиз ортиқча бўлмасин, айтмай қўя қолайлик» дейишга бўлса керак. Сўз билан изҳор қилишмаса-да, кайфият шуни билдирди.

Абай дўстлари ўртасида бугунги кўп ишларни тафсилий равишда сўзлаб, очилиб суҳбатлашди. Сўнги кушларда Россия билан Япония уруш очибди, деган хабарни шаҳарнинг барча халқи билан бирга Абайнинг мана бу меҳмонлари ҳам эшитишган экан. Япониянинг номини кечаю бугун илк дафъа эшитган одамлар ҳам бор. Уларнинг ери қай тарафда, уруш қаерда, қандай дегизда олиб борилаётгани ҳақида аввал эшитганларига қаноат қилолмай юрган Сейл, Сеит, Абен — ҳаммалари ҳам Абайдан кўп жиҳатларини аниқлаб сўрашди.

Абай ўзи билган жиҳатларини тушунарли қилиб, анча ҳикоя қилиб берди. Гапнинг негизини англаб, тушуниб тинглаётганликларини Сеит, Абен, Сейл сингари одамларнинг чеҳрасидан Абай аниқ пайқади. Ўзларининг баъзи умидларини сездираётганлари ҳам бўлди. Абай сўзлаб ўтираркан, Сеитларга Павлов, Марковлар тушунтирган гаплар етиб қолганини пайқади.

Сеит билан Абен қуруқ маслаҳат қилиб, йироқдаги шов-шув ҳақида сўрашаётганлари йўқ. Улар Абайнинг халқ оғзидаги гапдан асослироқ билган гапи борми, кўпчиликка умид бахш этгудек ишларни сезганми, ўшани «қандай тил билан, қай таҳлитда айтади?»— деб Абайнинг оғзига тикилиб ўтиришибди.

Шунга ўхшаш Абайга ҳам, меҳмонларига ҳам қизиқарли бўлган бир масала устида суҳбат қизиқ кетган пайтда, уйига Дарменнинг орқасидан, бир гала элдан келган кишилар киришди. Ичларида Шубор ҳам бор эди.

Абай янги келганлар билан қисқатгина сўрашди-да, ўтирган меҳмонларига қараб, айтай деб турган гапини бошлай берди.

— Қанча вақт ўтар экан!.. Йилларми, кўп йилларми, уни ўзимча тахмин қилишим қийин. Мендан кўп биладиганлар, йироқни кўрадиганлар, рус халқининг ноёб — доно одамлари балки йил мўлжалини ҳам айтиб берар эди. Ҳарқалай, бир тахминимиз бор!— Ҳар нечук мана шу ўзларинг билиб, кўриб турган дунё остин-устун келиб, тўс-тўполон бўлиб, бир ўзгаради-да,

янги бўлади. Ундан у ёқдаги замон, сенларнинг ота-боболаринг, қадимгию яқиндаги арвоҳларинг англаб, тахмин қилиб кўрмаган бир ўзгача замон бўлади!— деб Абай гапни тамом қилганда, уйдаги аввал келган меҳмонлар жуда таажжубланиб, оғзилари очилиб қолди. Уларнинг ранжга, озорга тўла ажн босган юзларига ҳозир бир нафас ёрқин шуъла тушгандек бўлиб, қувончдан туғилган шодлик акс этди.

Абай ўзи айтган гапнинг қанчалик кучли таъсир қилганини атрофида ўтирган Сейлнинг, Дамежоннинг, Сеит билан Абеннинг чеҳрасидан очиқ кўрди. Улар жим бўлиб, қотиб қолганларича барабар жилмайишиб, кўзлари кулимсираркан, Абайга «оғзингдан айланай» деб офарин айтаётгандек шодланганларича қараб қолишди. Буларгина эмас, Абайдан пастроқда, қарши-сида, катта дастурхоннинг у бошига қатор келиб ўтиришган Дармен, Боймағамбетларнинг сиймосида ҳам ҳалигидек ҳолат акс этди.

Боймағамбет бўлса, кўпдан бери ғамга чўмган Абайнинг ҳозир хиёл очилганига, чўкиб кетган кўнглининг сал кўтарилганига хурсанд. У Дамежон билан Сейлларга ҳам миннатдорлик билан боқиб қўяди.

Дармен Абайнинг ҳозирги фикрига жуда ҳайрон қолиб, қизиқиб қулоқ солди. «Бу ҳам кўп замонлардан буён камол топган кўксидан йиғилиб ётган фазилатли фикри экан-ку. Уқтин-ўқтин атрофнинг, ҳар идрокнинг тумани тарқатиб, билмаганини билдириб, кўрмайдиганини кўрсатиб, шу сингари порлоқ шуъла сочишинг бор-ку, Абай оға!»— деди. Ичида шу олқиш билан бирга қаторлашиб келган гўзал манзарани шоирона куйлаб, ўйлаб кетди.

— Абай ҳам бамисоли бир чўл-биёбоннинг деҳқони. Умр бўйи дон тикиб, яхшилик, ёғду уруғини экиб келаётир. Тўғри, улардан бу кунларда на азим ўрмонзор, на шовулдек ширин мева, буғдой ўсиб унаётгани йўқдир-ку. Лекин шунда ҳам қанча-қанча жойда, талай юзлаб, минглаб қалбларда асл ўғитларинг қолаётир-ку, ноёб, азиз оға! Орқангда қолдирадиган уруғинг-урпоғинг мана шу ўтирганлар сингари ҳар кимнинг юрагига, идрокига экиб кетган донинг-ку!— деб ўйлади.

Уйдагилар Абайнинг оғзидан бегин вақтларда айтадиган гапларидан бошқача, илгарилар ҳеч эшитилмаган

гаплар чиққанига жимжит бўлиб, қулоқ солишди. Бировлар танглай қоқиб, бировлар тамшаниб қўйишди.

Абай ўзининг орқароқ томонидан ждй олганларнинг ҳаммасини ҳам пайқамасди. Ҳали бир вақт гап орасида саломларини алик олгани билан уларнинг ҳаммаси ҳам хотирда қолмасди. Энди ўша эсидан чиқиб кетган кишилар орасидан Абай ёқтирмайдиган, ҳаммиша совуқ туюладиган, жуда таниш бир товуш чиқди. Бу Шуборнинг товуши эди.

Абайга гапирганда кўпинча пичинг отиб гапирадиган Шубор, ҳозир ҳам ўша одатини қилди. Уйдагиларнинг ҳаммаси Абайнинг гапидан шодлик, ишонч, яхши бир нафас ҳис этгандек бўлса, Шуборнинг товушида сал эрмак қилиш, ҳажвий оҳанг пайқалди. У аслида шанғиллаб гапирарди. Ўша одатига кўра кулиб қўйиб:

— Абай оға, бировлар охир замон бўлади деса, сиз яқин замон, яхши замон бўлади дейсиз. Ундай яхшилигингиз аниқ бўлса, қани энди ўшанинг ўзи тезроқ бўла қолса! Ушани айтиб берасизми? Ҳеч бўлмаса мана шу ўтирганлардан бирортамизга кўриш насиб бўладиган яхшилик яқинми? Уни мана шу тирик юрганларимиздан кўрадиганимиз борми ўзи, йўқми?— деб, ҳеч ким кулмаса ҳам, ўзи хохолаб кулиб олди.

Абай унинг келганини хуш кўрмаганидек, кулгисини ҳам ёқтирмади. Унинг гапини жавобсиз қолдирди. Қайрилиб ҳам қарамай, парво ҳам қилмай, Сейлга қараб ўтирганича суҳбат мавзуини бошқа масалага кўчириб, сўзлашиб ўтирди.

Мажлис аҳли қош қорайган пайтда тарқалди. Кўп меҳмонларни сўнгги чойга қондириб, Боймағамбет билан Дармен чана қўшиб, уй-уйларига етказиб, қоронғи тушган пайтда уйда ёлғиз ўтирган Абайнинг олдига иккови қайтиб келди.

Дармен печь бурчагида турган катта лампани ёқиб, Абайнинг олдидаги хонтахтага қўяркан, бугун кечгача кўнглида юрган бир гапни Абайга айтди. Ўзи жойлашиб, ўтириб олгани ҳам йўқ эди. Абайдан пастроқда бир тиззалаб чўкка тушганича унинг юзига кўп меҳрибонлик, ўтинч билан боқди. Қийилиб келган мўйловлари чиройли буралган, ўйчан, ўткир кўзларида Абай ҳаммиша қизиқиб қарайдиган, ўйноқи, сўнмас ўт ёниб турибди. У Абай янглишмай пайқайдиган илҳом чиро-

ғи. Дармен ҳозир шунингдек бир алаңга отиб турганга ўхшайди. Шундай чоқларда у Абайдан нима тиласа ҳам олар эди. Қандай иш ҳақида сўраса-да, Абай унга эсосли жавоб бермай қолмасди. Ўша Дармен кун бўйи ичига солиб зўрға чидаб келган ўтинчини, холи қолишлари биланоқ айтиб юборди.

— Абай оға, кун бўйи хаёлимдан нари кетмади. Ҳали Сейлларга бошқача бир гап гапирдингиз-ку. Шубор сўраб қўйганидан кейин бизлар тортиниб қолдик. Бироқ, ҳали Абен ҳам айтиб кетди, менинг ҳам кўнглимдан кетмай турибди. Ўша айтган замонингиз қачон бўладиган замон? Бизларга насиб қилмаса, ҳеч бўлмаса мана шу ҳозирги ўсмир болалар ўша замонни кўришадими, йўқми? Мана шу юрганларимизнинг ичида ўша сиз айтган яхши замоннинг бир учини бўлса-да, кўриб ўладиганимиз борми, йўқми?— деди. Бор сирини, чин кўнгил билан оғага ёпишиб, ўтинганича тикилиб қолди.

Абай хиёл ўйланиб қолди-да, жавоб қилди.

— Ёш ўсмирлар у замонни албатта кўради. Ҳозирги эсини йиғиб олган катталарга келсак, улардан ҳам бир нечтаси етар. Унга яхши ҳам етар, ёмон ҳам етар, балки! Албатта, яхши — яхшилиги билан, ёмон ўзининг ёмонлиги билан етганлиги орқасида, ҳар қайсиси ўзига тегишли ҳиссасини олар. Менга қолса, сен ўша замонга етсанг экан деб тилар эдим. Ҳеч бўлмаса, сен етарми эдинг!— деб, сўнги сўзларини нимагадир қалтирган товуш билан айтди.

Дармен Абайнинг ҳозир қаттиқ ҳаяжонга тушиб, тўсатдан ўзгарган, йиғламсираган товушини лайқаб қолди. Ялт этиб Абайнинг юзига боқди. Олга нигоҳ ташлаб, тикилиб турган ноёб оғанинг ўйчан кўзлари тўла жиқ-жиқ ёш кўринди. Шу он бу чехрада Дармен ёшни ҳам, ғуссани ҳам, яна ёрқин шўъла нурлантирган ифодани ҳам пайқади. Меҳрибонлик ёшлари, аламли ёшлар эмас, фазилати зўр инсоннинг келгусини кўра оладиган кўзларидан аҳёнда бир чиқадиган эзгулик ёшлари эди.

Келаси кун саҳарда туриб, ярим кечада қўйилган чойни ичиб олган Абай, Дармен, Боймағамбет учовилар от қўшилган катта чанани қаттиқ ҳайдаб, бозорнинг орқасидаги Мағаш турадиган уйга, Сулейменнинг икки қаватли оддий уйига етиб келишди. Шу чоғ, бу

ҳовлидан беш-олти чана бирининг орқасидан бири физиллаб юриб, шишадек қорни ғийчиллатиб, чиқиб келишди. Энг кейинги чана қалин намат билан қопланган. Усти ҳам яхлит катта намат билан ўраб-чирмалган. Бу Мағашнинг чанаси.

Абайни пайқаган йўловчилар тўхтамоқчи бўлишган эди, Абай қичқириб шаҳарнинг четига, эл томонга қараб қўл силтаб, «Тўхтамай кета беринглар!»— деб буйруқ қилди.

Бемор Мағашни ўртага олган етти-саккиз чана, ҳали уйқудан уйғонмаган Слободканинг қатор солинган оддий, қашшоқ уйлари ёнидан қаторлашиб, шаҳар четига йўл олди. Кун бугун ҳам қаттиқ аёз экан. Яна бир неча кундан буён юмшамай, қайқириб ураётган машъум совуқ, суякка ўтиб кетадиган бўрон ўкирганича эсиб турибди.

3

Бу йил кузнинг бошиданоқ авзойи бузуқ бўлган беомон йил, қиш чиқарга яқинлаб қолган бўлса-да, қаҳри кетмай, қаттиқ аёз бўлиб, қақшатиб турибди. Йил яхши келганда бугунгидек, мартнинг ярмида кун исиб, ер қорая бошлар эди. Ҳозир ундоқ яхши кунларнинг шарпаси ҳам йўқ. Ҳали ҳам қишдагидек оқ бўрон уриб, оппоқ далани тухумдек қилиб, музли қалин қор босиб ётибди. Элга ют келди. Сўнгги кунлар билан ҳафталар эмас, баъзи бир аҳволи танг кўпчилик овулларга бу йилги қишнинг вазминлиги декабрданоқ билина бошлаган эди. Шундан буён ют йилнинг кўп фалокатлари билан офати, йўқчилиги қанча-қанча элларнинг кўп одамларини қаттиқ эсанкиратиб турибди. Қўлдаги мол пичанини еб бўлиб, энди очликка учраб, овулда турган жойида ўлаётир. Қўралар қотиб, тиррайиб қолган, баъзи бурчакларга уюлиб қўйилган қўйларнинг ўлиги билан тўла. Ориқлаб кетиб қулаган сигирларнинг ўлаксалари ҳам кўп. Қишнинг қаттиқлиги шунчалики, ютга асти парво қилмайди деган туялар ҳам жуда ориқлаган, нотавон бўлган. Бироқ, ҳар ҳолда кечаси иссиқ қўрада ётса бўлгани, эрталаб қишлов-қишловнинг атрофига тарқалиб, қалин қор тагидан ўзларига унча-мунча бўлса-да, тамаддиқ излашади.

Кўзга илинадиган узун чийнинг боши, сийрак қамиш бўлса ёки онда-сонда учрайдиган тиканакли чангал, буталарнинг боши дуч келса, ўшаларни сидириб еб, узиб-юлиб тамаддиқ қилиб, кўпга чидаб келаётган катта туяларгина. Қалин қорни бузолмайдиган бўта-тайлоқ, қари туя, қотма урғочи туялар қишнинг охиригача зўрға етиб, овул-овулнинг ёнида муққасидан кетиб, ўлиб ётишибди. Ҳар ҳолда «мол боласининг энг чидамлиги туя» деб, чорвадор қозоқларнинг ҳаммаси миннатдорлик билан эсга олишади.

«Атан¹— олти ошса тўяди» деган эмасми, туя-бузрукни айтсанг-чи! Одамга оғирлиги, жафоси кам мол — фақат туягина-ку!»— деган гап бу йилги қишда ютга йўлиққан элларнинг ҳаммасининг оғзиди. Қўлга қараган ориқ, тўқли қўйлар, той-тўрпоқ бутун овулларда ҳам аллақачон ўлиб бўлган. Йил яхши келганда ҳам оҳ-воҳ билан чиқадиган ундай ориқ-тириқларнинг эгалари аввалгидек кутмай ҳам қўйишган. Озгина бўлса-да, пичан, сомонни қўлига қараб қолган, этдан тушмаган, ўзини унча олдирмаган молигагина беради. Ҳар овулнинг, ҳар бир хонадоннинг қўлида қолган отуловидан бошқа йилқи боласи ўторларда, қўшларда. Кўп эллар, овуллар, қўлларидаги йилқиларини оғизларига ола беришади. Ҳеч бўлмаса ўша омон қолармикин деб умид қилишади. Бошқа моллардан кўра қиш жафосига чидамли деб ишонадиган халқ, унинг фазилатларини алоҳида қайд қилади.

— Йилқи ютай қолмайди-ку.

— Фақат ерда кўп бўлса бас, қўлтиғидан қовурғасигача ботиб, қорни қазиб, чўпни ўзи топиб турадиган хосияти бор эди, умид энди ўшандан!— дейишади.

— Йилқининг бошқа молда бўлмаган бир фазилати ҳам бор. У — оқ бўрон, довул қутураётган аёзда ҳам қор тагидан чўп топилса бўлди. Паналаб, силжймай бир ерда туриб олиб, чўпни ея берадиган бўлади!— дейишади.

— Йилқига тенг келадиган мол борми. Унинг болта-тешаси қўлида эмасми!— деб туёқли молнинг тепинишга чидамли эканлигини ҳам эслаб қўйишади. Бироқ, бу

¹ Катта эркак туя.

йилги йил — бу ерларда ўша йилқини ҳам қаттиқ офатга учратган жуда оғир йил бўлди.

Тоғдаги эллар, қуйидаги овуллар билан қўриқдаги кўп эллар, беҳисоб овуллар бир-бирларидан хабар олишиб, мудом ҳол-аҳволларини сўрашиб туришибди. Ҳозир мартнинг ўрталарида ўша барча ўлка, водийлардаги янгиликларнинг ҳаммасида бирдек ўлим хабари бор. Бутун элларнинг ўпорлардаги қўш-қўш йилқилари ўлаётир дейишади. Ёзги яйлов «Сирт» дейилган ўлкага кетган қўшчилар йилқиларини бўронда тўздириб, тарқатиб, қириб олишибди дейишаётир. Жарга ағанаб, чуқурга тушиб, қатма-қат қоя тошлар орасига қочиб, адашиб ўлаётган мол кўп дейишади.

Бир ярим минг йилқи, бир минг икки юз ёки мингга яқин йилқи фалон овулнинг қўши, тугун овулнинг ўторида ҳозир кўп йилқи ўлиб, уч юз-икки юз, юз элликтагина йилқиси қолганлари бор. Уларнинг ҳам аҳволи чатоқ. Қиш чўзилиб кетса, биратўла тамом бўлиб, фақат қўшчиларнинг ўзларигина қолишлари мумкин! — деган гаплар эшитилаётир.

Молнинг аҳволи бундоқ бўлса, бу йилги қишда қозоқ саҳросидаги одамларнинг аҳволи ҳам шу қадар оғир, қўрқинчли экан. Мол боқаман деб ҳориб-толиб, ўзини олдириб қўйган эркагу аёлларнинг рангларига қараб бўлмайди. Юз-қўлларини совуқ олган, юзлари қорайган, оғир йўл босиб келган, ҳориб-толиб ваҳший бўлиб кетган кимсаларга ўхшашади. Кун бўйи далада, қаттиқ аёзда ер очиб, молга тамаддиқ бўладими деб, бута, чангал, қамиш билан чий ўриш орқасида ҳафталар, ойларни кечирган аёлларнинг юзларида нури-таровот қолмаган. Эрта ажин тушиб, қўллари қасмоқ бойлаб, лабларини юзлари тарс-тарс ёрилиб, алоҳида бадбашара бўлиб кетган одамлар кўп. Эркакларда ҳам, аёлларда ҳам қишлик иссиқ кийим бўлмаганидан шамол уриб, совуқ ўтиб кетганлар бор. Мана шу бир қишнинг узида этдан тушиб, бор ҳуснидан айрилиб, озиб-тўзиб, ҳозир неча хил дардга чалиниб, ёстиқ портиб ётганлар ҳам кўп. «Ют етти оғайни бўлади» дейдиган қозоқ халқининг чорвадор қонадонлари ҳозир ўтиндан ҳам толиққан. Озиқ-овқат таҳчил тортган. Шаҳарга, бозорга ойида бир, ҳафтада бир бориб, керак-яроғини олиб келадиган эл, яна бир томондан тангчиликка учради. Минарлик улов бўлмай, ҳориб-

очиқиб қирила бошлагандан кейин, уловсизлик, пиёдалик яна дард устига дард бўлди.

Йўловчи кам бўлганидан оқ бўрон, қалин қор, ер-кўкни қуршаб олганидан шаҳар билан элларнинг, вллар билан элларнинг, овул билан овулнинг орасидаги қатнов узила бошлади. Ҳар бир сойни, сойликларни, адирлар йилғасини, паноҳ қилган ёлғиз-ёлғиз қишловлар ўша сойлардаги, қиш кунларида инида қолган сувурларидек бўлишди. Ўзларидан ўзга тириклик олампидан узилиб қолишди. «Ўзинг учун ўл етим» деган пайт келди.

Ўйдаги озиғи батамом тугаб, кун кечиргудек тамаддиғи, суянгундек битта-яримта моли қолмай, қашшоқлашган хонадонлар энди иложлари қуриб ёш болаларини опичлаб, аллакимлардан ёрдам кутиб, тўзиб кетаётгани ҳам сезилаётир.

Шу йўсинда кўпчиликнинг тинкасини қуритиб, исканжага олган беомон қишни «Оқ қуён йили», «офат йили», «эсдан чиқмайдиган ют йили» деб, халқ март ойидаёқ оқ уриб ҳикоя қила бошлади.

Кўпга келган офат — фалокат сўнги кунларда Абайнинг овулидан чиққан қўш бошига ҳам етди. Кузда Мағаш, Абай, Какитой бўлиб яна бир неча моли озроқ, кўнгли яқин қўшни овуллар билан бирлашиб, алоҳида бир қўш тузишиб, ўторга чиқаришганди. Беш йилқичи, бир ошпаз, олти азамат бир минг икки юз йилқилик қўшни бошқариб кетишган эди. Юрган жойларида фойдаси тегар деб, қўш бошлиғи Олтибой, ўз қўшларига Абайнинг қўши деб ном қўйган. Қиш тушиб қолган пайтда «ёзда чўпи қуюқ бўлади» деган доврўқни эшитиб, Олтибой ўзи бошлиқ бўлган қўшни қуйидаги яқин эл — Қизилмулла бўлисининг Ҳожи деган уруғининг ерига олиб бориб боқа бошлади. Ўзларининг йилқилари оз бўлган ҳожилар қор остида ётган бўш ерларини Абайдан аяшмади. Шунда ҳам Абай Ҳожининг овулига салом йўллаб, бўш ерларига йилқи яйлатишга рухсат сўради, ўша элга ҳақ тўлайдиган бўлди.

Йилқичиларнинг айтишига қараганда, Ҳожиларнинг ерини фалонча семиз отнинг, айғирнинг мойига байлашиб олган. Қиш қаттиқ бўлса-да, февралгача Ҳожининг озгина ерида бир қўш йилқи озроқ тамаддиқ толиб кун ўтказиб келаётганди. Лекин февралнинг

ярмига борганда у томонда ҳам қиш кучайиб кетиб, кут ёқалаб келиб қолди. Йилқининг ўтлоғи тугади-да, мол оза бошлади. Ора-чўра той-япоқи, гўнан-байталларининг эти устихонига ёпишиб, кўталанг бўла бошладди. Ночорлашиб, аёзни кўтаролмай, икки-учта той бир кунда ўлиб ҳам қолди.

Бунинг устига-устак яна бир катта хавф пайдо бўлди. Сўнги кунларда ёмғир аралаш қор ёғиб, ер музга айланди. Шундан буён тун ошган сайин беш-ўн бия бола ташлайдиган бўлди. Бу ҳолни кўрган Олтибой Ҳожининг еридан қаерга бўлса-да қочиб, қаерга бўлса-да, кўчиб кетиш ҳаракатига тушди. Элдан келган Какитой: «Қандай бўлса-да, йилқини қайтадан Бойғобилга, Оқшўқига томон ҳайдаб, силжитиб кетишни буюрди. Шундан кейин Олтибойнинг ҳалиги бир ой давомида исканжага тушган йилқиси, Қизилмулладан Бовирдаги Абайнинг овулига қараб кўчди. Олтибой тинмай ташвиш тортиб, олддаги ерларга назар ташлаб кўчиш-қўниш ишларини ўзи бошқарди. Лекин бу чор тирик юрган япоқиларнинг думи узайиб кетганди. Аслида чорва ишига омил одамлар мана шундай қўшга келганларида катта тўп йилқининг аҳволини япоқининг кўринишидан билишади.

Ўторда қўшга чиққан йилқи ичида юрган япоқининг думи калта, қисқа бўлса, қўшни даставвал кўрган киши аввало ўшани айтади. Мол этаси бўлса, йилқичиларига миннатдорчилик билдириб, шукур қилади. «Япоқининг думи қисқа тортибди. Барча йилқининг аҳволи яхши бўлар» дея эди. Мана бугунги Олтибойнинг қўшида бўлса, япоқининггина эмас, тойларнинг ҳам ёли-думи, кокили баҳайбат узайиб, ҳурпайиб ўсиб кетган.

Кўпчилик йилқининг ёли-думи чигал бўлиб, тиканак, уйғоқлар ёпишиб кетган. Чакак юнглари ҳурпайиб ўсган, катта йилқиларнинг ҳам суяк-суяги ажралиб, паю тарамушга илиниб, бор ҳуснидан айрилган. Ҳозир Олтибойнинг қўшида семиз дегудек бирорта йилқи боласи йўқ. Айғирлар ҳам ҳориган, отлар ҳам ҳолма-ҳол туки мўйнадор молдек ҳилпиллаб кетган, бола ташлаган, эти устихонига ёпишган катта биялар ҳам бир хол-бир сон.

Мана шу бир қўш йилқи ўз макони сари силжиркан, кун санаб, тун ошган сайин ўлиб, камайиб қолаётир.

Йўл бўйи тўкилиб қолгандек сочилиб, оқ бўронга қамралиб қолаётир. Қандай бўлмасин ўз еримизга етамиз деган ниятда Олтибой ҳар кун бир бошқа айғирга, югурик бияга минади. Унча-мунча ҳоли бор деган отни галма-гал миниб, қўш олдига ўзи тушади. Бошқа йилқичилар унинг изидан орқадаги йилқини навбати билан алмаштириб, олдинги тўпини йириклаб, кўп йилқини юргизиб кўришади. Мудом қор бузишга дош бера олмайдиган бўлгани учун, қўшни бошлайдиган олдинги тўдадаги айғирнинг уюрини, от тўпини йилқичилар Олтибойга айтиб, тез-тез алмаштириб келишаётир.

Шунда ҳам қор тагидан чўп чиқмайди. Куздаги музли ёмғир яхмалак бўлиб қоплаб ётган кўм-кўк тойғанчоқ муз чиқади. Неча кунлаб бўшашмаган аёз пешонасидан ураётган йилқи бор кучи билан ер тепинади. Шунда ҳам қўлтигидан келадиган яхлит қорни очиб, тамаддиқ бўлгудек озгина чўп топмай қаттиқ гангиб кетади. Салт от билан икки кун босиладиган йўлда Олтибойнинг қўши бир ойга яқин юрди.

Энди Бовирдаги Абайнинг овулига етиб қолган пайт эди. Жимбо, Итжўн деган қори қалин бўлса-да, ора-чўра тўбилғиси бор, баъзан чий ҳам учрайдиган бир ўлкага етишганди. Кундузи йилқичиларнинг устибоши муз бойлаб, совуқ қотиб, уриниб келишди. Оёқ Жимбога кўҳна капаларни тикиб, ёш йилқичилар исиниб олмоқчи бўлишиб, кеч кириб қолган пайтда отдан тушишган эди. Олтибой уларга: «Қош қорайгунча дам олиб, эс-ҳушларингни йигиб олинглар, исининглар!»— деди. Ёш йилқичилар қўшда исиниб чиққунларича, йилқига ўзи қараб турмоқчи бўлди.

Шунинг билан ғалалашган йилқи қўшдан йиржоқлашиб Қашама, Белсув деган қўнишлар томон юз тутиб, ғарбга қараб кетди. Кундузги юришдан, қалин қордан, бир зайлда турган аччиқ аёздан ҳоли-жонн қолмаган Олтибой бўз айғирнинг устида биллагига илган сиртмоғини сургатганича, қора саиғанг тумоқ кийган оғир бошини қуйи солиб, мудраб кетаётир. Бир уйғониб кетади-да, яна мудроқ босади. Очиққан, жуда ҳориб-толган Олтибой, от устида бир оз мижжа қоқиб олишнинг ўзида ҳам мудом бошини қотириб, такрорлана берадиган бир ғалати туш кўради. Тушида унинг

қиш бўйи кўрмаган хотини, йиртиқ кийимли, ювош, озгин Инкор эрига ачиниб, ғамхўрлик қилади.

«Чарчадинг-ку! Совуқотиб келдинг-ку, ухласанг-чи... Ана тўшак солиб қўйдим, ухлай қол, ором ол-чи!» деб Олтибойга ачинади. Унинг ҳозирги бос ҳаётдан, тириклик дегандан тилайдиган ягона тилаги уйқу, бир оз ором олиш ҳақида Инкор меҳрибонлик қилади. От устида юриш, кўпдан бери бехаловатлик Олтибойни кўп ҳолатларга кўндирган.

Сукут ичида жимгина кетаётган Олтибой ўзини ўйлагиси ҳам келмайди. Уйлай деса ўша ўйининг охирига ета олмайди, кўҳна кулбасида, увада тўшагида, хотин-болаларининг олдида тинчиб ётиш деган нарса Олтибойнинг қишин-ёзин қўлига кирита олмайдиган ораусига ўхшайди.

Олтибой кечалари йилқига чиққанда ювош отга минади-да, қоронғида жимгина чувалашиб юрган йилқининг орасида бу ҳам унсиз, мудраб-мизғиб, от устида кўз илинтириб олиб, юраверади. Ҳозир ҳам ўша кайфиятда келаётган Олтибой шу дамда сесканиб, чўчиб уйғонди.

Яхлит туя юнг камзулининг чап елкаси йиртилган. Ҳамиша қаршиқидан эсган қаттиқ шамолни даставвал мана шу елкаси биларди. Уйғониб қараса, шамол қаттиқ ўкириб эсиб, довулга айланиб кетаётган экан. Ҳалигина ёп-ёруғ эди. Энди кўзини очиб қараса, бир лаҳзада говгум тортиб, ғира-шира қоронғи тушиб бораётир. Оламни кўриб бўлмайди. Оппоқ тутак энди кўнғир-кўкимтир, англаб бўлмайдиган гунгурт ранга кириб, қаршидан эсиб қутираётир.

Қишининг қуйиндек қаттиқ ўкириб эсадиган ваҳший оқ бўрони бошланибди. Олтибойнинг борлиги совуқ қотиб қолган экан. Энди у силкиниб, ўзини ростлаб, отини тепиниб кўрган эди, ориқлаб кетган, унинг устига кун бўйи оғзига бир тола чўп илинмаган бўз айғир шалвираб қолган экан. Бошқа вақтларда елиб-югуриб турадиган айғир энди сал ер тепиниб тез юргиси келгани билан, тез тоб ташлаб, хориб қолди. Олдида, атрофида йилқининг қанчаси борлигини кўролмай турган Олтибой энди ўзи боқиб юрган катта қўш йилқининг қиш бўйи қулоғига сингиб қолган қаттиқ товуши билан ҳайқириб, овоз берди. Худди шу он оқ тутак бўрон ичида ўзига қараб келаётган бир гала йилқини

кўрди. Олтибой буни кўриб, англаши биланоқ кайфи учиб кетди. Бошқа кўргулиги камлик қилаётгандек куни бўйи ҳориб-толиб келаётган йилқи, дурустроқ озиқ топмаганининг устига, мана бу бўронга чидай олмади адашиб, дайдиб кетибди.

Вақт бўлса кундузи ҳам эмас, ёнида йилқичи шериклари ҳам йўқ. Бир оз ҳоли-қуввати бўлган, ҳозирча омон қолиб келаётган йилқи, энди мана шу бир бўроннинг азобидан кўрмаганини кўриши мумкин.

«Эсиз мол, қандай аҳволга учарсан! Мана бу ўкираётган бало, машъум совуқ қандай офатга учратар экан!» — деб қаттиқ хавф олди-да, Олтибой бор кучини сарф қилиб, шу кечанинг беҳаловатлиги билан олишишга аҳд қилди. Сўйилини кўтарганича дам-бадам ҳайқириб, бир гала йилқининг ичига кириб, қайтариб олишнинг ҳаракатига тушди. Кўп йилқининг бошқа тўпи қаерга, қаёққа қараб кетганини Олтибой билолмади. Фақат пайқагани, ўзининг устига келган йилқининг олдида Абай хонадонининг пойгачи жийрон айғирининг уюри экан. Ушанга эргашиб кетаётган яна элликтача йилқи ҳам кўринди. Ҳаммаси бўлиб юзга яқин йилқи экан. Қиш бўйи не-не оғир кунларда бир қўш йилқининг олдига тушиб, қор бузиб, машаққатли тепиниш билан бўлиб келган мана шу жийрон айғирининг уюри эди. Бошқа уюрларга қараганда ориқлаган биялар, ғунон-дўнонлар ҳам шу тўпда кўпроқ эди.

Ҳозир мана шу тўпдаги йилқига эргашган бошқа уюрнинг йилқилари орасида ҳам бақуввати йўқ. Бор молнинг ичидаги боши ҳисоблоғлиқ, эти дуруст жийрон айғирининг ўзи бўлса, Олтибойга тутқич берадиган эмас. Қўлтиғидан келадиган қалин қорни ўзи бузиб, олға қараб кетаётир. Агар йўлда озгина бўлса-да, чўли бор жой дуч келса, қандай қаттиқ бўрон уриб турган бўлмасин, пойгачи жийрон айғир қорни бузиб, туриб олар эди. У тўхтаган жойда ўрганган одатлари бўйича бутун катта-кичик йилқи ҳам батамом тўхтаб, тепинишга тушарди. Кўп йилқининг олдида юрадиган бу тўп тўхтаганда, бошқа бир қўш йилқи ҳам тўхтаб тепина бошларди.

Олтибойлар бу йил қишда йилқи зотининг ажойиб хусусиятларини неча бор кўришганди. Бўроннинг қанча вақт давом этиши номаълум. Кўп йилқи адашганда, кўп хавф-хатарлар бирга рўй беради. Адашган йил-

қининг олдида жар бўлса, катта чуқур бўлса, ёки созлоқ бўлса, шундай ерларга қулаб, қирилиб ҳам кетиши мумкин.

Қаттиқ бўрон, довулли кунларда йилқига бўрилар ҳужум қилиши ҳам бор. Адашган йилқи кўпинча гала-лашиб юрмай, тарқалиб, тўзиб, боши оққан томонга кетиб, бир неча кунлаб топилмай ҳам қолади.

Шу кетганича оч, ориқ, кўталанг бўлаёзган кўп йилқи яна ўз уюрини ҳам, тўпини ҳам тополмайди. Шундай бўронлардан кейин оплоқ далада сон-санок-сиз ўлакса, емтуклар қолади.

Бугун қандай офат етганини Олтибой ҳозир аниқ билолмаса-да, жийрои айғирнинг орқасидан келаётиб жуда хавф олди. Энг кўп қўрқаётгани: ҳозир Олтибойнинг тагидаги бўз айғир бўлдириб қолай деб турибди. Энди адашган йилқига аввалги одати бўйича паноқ бўлиб, товуш бериб, ўзини қора тортдиришга мажоли ҳам йўқ. Ҳадемай адашган йилқидан кейинда қоладиган. Қўшда қолган йилқичилар етиб келишса анча дармон бўларди, бироқ улардан ҳозир дарак йўқ. Адашган йилқига даставвал дуч келганидан буён Олтибой тинимсиз ҳайқирди. Бир томондан «йилқига паноқ бўлсин, бўронда бўри доригудек бўлса қўрқсин» дейди. Одатдагидан баланд овоз билан, кучининг борича чўзиб бақирди. Йўгон товушини тўлқинлаштириб чўзганича: «Уаха-ҳоу», «ўй-ҳайт!» деб кучли бўрон уввос солаётган кимсасиз далада ёлғиз ҳайқирғини чўзади.

Олтибойнинг мўлжали, тахминига кўра ҳозир йилқи қўшдан қиялаб ўтиб кетаётганга ўхшайди. Энди бир оздан кейин, булар шамол эсаётган ёққа ўтгандан кейин қўш шамол эсаётган томонда қолади. Унга ёлғиз кишининг ҳайқирғи эмас, осмон ёрилиб, олам остил-устун келса-да, мана бу машъум бўронда ҳеч қандай товуш эшитилмайдиган бўлади. Бўрон, ҳақиқий тўс-тўполон, қаттиқ довул, оқ тутакка айланиб кетди.

Қуёш ботган бўлса керак. Атрофда тўрт томонга югуриб, сапчиб эсаётган қорли бўрон, қорамтир кўкиш тортаётир. Қўшдаги йигитлардан бўронни фаҳмлаганлар бўлса уйғониб, отга миниб чопса керак эди. Шу жиҳатлари эсига тушган зимистон кеча кириб келаётганини даҳшат ичида ўйлаган Олтибой ҳамон тинмасдан ҳайқиради. Томоғи йиртиладигандек, ўчмас

товуши бўғилиб қоладигандек туюлади. Лекин ўзи билан олдидаги молини беихтиёр силжитиб олиб кетаётган бсомон совуқ кучдан чўчиб келаётган Олтибой ҳамон тинмай ҳайқиради. Пойгачи жийрон айғир боқувчи эгаларига итоат қилишни, ҳайқирғига қулоқ солишни ҳозир ҳам унутмаган кўринади. Юришини тезлатмай, йилқичининг ҳайқирғи узоқлашиб қолиб кетаётган бўлса, уюрининг олдида хиёл тўхтайтиди ёки жуда секин-суст қадам қўйиб қолади.

Ҳали бирйўла бўлдириб, туриб қолмаган бўз айғир билан Олтибой кўп йилқининг изига илинди. Ачингани билан чораси йўқ, ҳаяллашнинг иложи йўқ. Бўрон кучайиб, совуқ аёз қаҳрига олган сайин кўп йилқидан бўлиниб, узилиб қолаётган ориқ йилқиларини ғамхўр йилқичи санай-санай, белгилаб келаёттир. Улар учун эндиги қолган ҳаётнинг ўзи ҳам бир зўрлик, азоб эканлигини Олтибой биледи.

Баъзи бир қари бия, қари от, ориқ ғўпан-байталлар аста келаётган Олтибойнинг кўз олдида, қорайиб кетаётган олдиндаги тўпдан айрилиб, қотиб туриб қолишнинг устига ўша орада ёки чўккалаб йиқилиб, ёки лоп этиб қулаб тушади. Қулаганлари оёқларини типирлатиб ҳаракат этаркан, қўзғалишга келмай, фақат жонсиз бир ёғоч от қулагандек тарракдек қотиб қулайди.

Анча вақт ўтди, орқадан етиб келган йилқичи бўлмади. Олдиндаги йилқининг дармони буткул тўхтайдиган эмас. Қандай шўрига, кўргулигига кетаёттир, маълум эмас. Ҳамон силжиб кетаёттир. Онда-сонда туриб қолиб, қул тушаётган оч-ориқлар ҳали тамом бўлгани йўқ. Олт. йнинг олдиндаги тўпдан узилиб, орқада қолиб кета, к ўрни бор эди. Баъзан ҳалигидек қулаб қолган с ҳ йилқилар унинг эндиги ҳаракатида у ер-бу ерда имдан тизилган аломатларга ўхшайди. Тугоқиб эсаётган оқ бўрон йироқни эмас, яқинни ҳам кўрсатмайди. Олтибой қор бўронда кўп юриб ўрганганидан, баъзан оддий одамнинг кўзи кўрўлмайдиган ишларни ҳам пайқаб қолади.

Қуюндек ўраётган қалин қор учқунлари Олтибойнинг фаҳмлашича баъзан сўйил етарлик ерни ҳам кўрсатмайди. Уни оқизиб олиб кетаётган оқ денгизнинг тагига ўхшаб, онда-сонда озгина сайхон ер пайқалади. Қуйилиб, учиб қуршаб чўлғаётган қор сели бир нафасга нимадандир сийраклашиб, харир тортиб, очилиб

кетди. Шундай пайтни пойлаб, тикилганича кутиб келаётган Олтибой оқутакнинг ҳалиги пардаси йиртилган он, олға қараб қаттиқ ҳайқирди. Қанча эканлиги номаълум қора кўланка сингари ҳамон кетаётган уволгина молнинг қорасини ҳам кўриб қолди. «Нега пойгачи жийрон тўхтаб қолмайди? Нима бўлди бугун шўрликка. Ҳали ҳам туёғи тагида тўхтаб тепингудек тамаддиқ тополмагани нимаси? Ёзнинг куни бу даласи қурғур ўртаниб кетган эканми?..» Олтибойнинг қаттиқ ташвиш тортаётган кўнглидан дам-бадам ҳар хил оғир-оғир хаёллар кечарди.

Бамисоли бир оч аждар шу ердаги барча жон эгасини ўзининг совуқ, машғум дамига тортиб бораётирми? Борган сайин кўк уввос солиб, атроф чинқириб, дам ўшқириб, дам кучайиб эсади, қутуриб юлқинади. Ўша дамига тортиб кетаётган ажалнинг, аждарнинг совуқ дамлик — ўлим нафаси ҳукмрон. Пойгачи жийрон ўша ажалга ноилж, тўхтамай ўзи интилиб, ўқталиб отилганича кетаётир.

Олдиндаги катта қўшдан қолган озгина йилқи, қадрли молга Олтибойнинг раҳми келганидан баъзан томоғига тиқилиб келаётган ёшини сезади. Кўксин ларзага келиб хўрсина олмайди ҳам. Бўз айғирни янада тепиниб, қамчилаганича қичқириб, олдиндаги молга етишга уринади. Худди шу топда, икки томондан гизиллаб, қорни учириб, кўринар-кўринмас бўлиб, бир кўкиш хулё ўта борди.

Олтибой ҳой-ҳойлаб келаётган бўлса-да, унга парво қилмаган гала-гала қасд тўдалар ҳужумга киришган эди. Оти юролмай келаётган Олтибой ҳайқирғи билан хиёл ҳайиқтирган экан. Бўлмаса, тўғри унинг ўзига даф қилиб келаётган шиддатли селдек тўда бўз айғир билан Олтибойнинг устига уймалашиб, ур-йиқят юз берар эди.

Бўрон кўтариб, кўкимтир қуюндек келса ан сел қоқ ёрилиб ўта берганда Олтибой яна ҳайқир қа зўр берди. Уткир кўзи қутураётган зимистон кечг инг тунагини ҳам, тутагини ҳам йиртиб тинткिलाётгандек бўлди. Ҳалиги янги ёвнинг сонини пайқаб қолди. Ҳаммаси бўлиб йигирмага яқин оч бўрилар! Улар отилганича бориб олдда бораётган йилқига ҳужум қилди. Олтибой шошрилиб тепингани билан бўз айғир ўша аста лиқиллаб юришини тезлата олмади. «Йилқи қандоқ

қилар экан» деб Олтибой, булар ҳам кўп йилқининг бўри йўлиққанда қиладиган феълидан қилар деб кутган эди. Одатда бўрини кўриш билан қудрати етган йилқи бирлашиб, чирқираб баравар кишнар эди. Ёо-чорларини, ёшларини, той-япоқларини ўртага олиб биялар билан катта отлар дарҳол ўраб туриб, ораларига бўрини йўлатмасликнинг чорасига киришарди.

Айғирлар ўша давра олиб турган тўпнинг атрофида чолиб юриб, яқин келган бўрига ташланарди. Огзини очиб, ер тепиниб, баъзан бўйинини қисиб, ёлини ёзаркан, сапчиб ўйноқилаганча қўрқитишга ҳаракат қиларди. Баъзан уюрини ҳимоя қилиш учун, ўша бўриларга қарши ҳужум қилиб, қип-қизил қонига белашгунча жон-жаҳди билан олишарди.

Бугунги йилқининг бошлиғи Пойгачи жийрон айғир, бошқа йилларда, эти қочмаган вақтларда бор йилқичиларга афсона айтдириб, айиқдек олишгувчи эди. Олтибой энди пайқаса адашган, ҳориган йилқи аввалгидек бирлашиб олишга ҳам ярамай қолибди. Фақат эсини йиғиб олган битта-яримта қари биялар билан жийрон айғирнинггина кишнагани сал-пал эшитилиб қолди. Олтибой жийрон айғирнинг кишнашини олти қирнинг орқасида туриб ҳам билар эди. Бугун ҳоли жони қолмаган жониворда ундоқ товуш ҳам йўқ. Олтибой товушларини билладиган катта қизил чавқар бия билан, япасқи жийрон бия ҳам фақат бўлар-бўлмас товуш бергани бўлмаса, тўпнинг бошини қовуштириб қийғос солиб ҳаракат қила олмади.

Бир гала қутурган бўрилар — бу йил ўтордаги йилқини ейишга хўп ўрганган қонхўрлар эди. Уч уядош бўрилар тўдаси учта катта кул ранг бўрига бошлатиб, физиллаб кетадиган оқ қанжиқларига эргашиб, қуюндек келиб Пойгачи жийроннинг уюрига ташланди. Йилқининг худди шу чоқ етган жойи ҳам бу молнинг ажал кутиб турган гўри ҳисобида экан. Бош Жимбанинг шу сингари бўрон ҳайдаб адашган йилқига хатарли бўлган катта, узун чуқур жарининг ёқаси экан.

Бир ғайрат қилар деб кўзда тутилган Пойгачи жийрон, олдинги тўпни тўхтатмоқчи бўлиб кишнаганича энди ўраб ола бошлаганида аллақандай бир чуқурга гул этиб тушди-кетди. Жарнинг ёқаси билан ичи қор билан лиқ тўла, найза бўйламайдиган жаҳаннамнинг ўзи эди. Жийрон айғир салмоғи билан жар тагига шўн-

ғиб қулади. Оч бұриларнинг олдида энгаҳи тушган кекса кўк бұри бор эди. Уша Пойгачи жийроннинг орқасидан ирғиб тушиб, елкасига икки оёғини тираб туриб, халқумидан олиб-олиб ташлади.

Ажалга омон бермайдиган ҳужумдан қўрққан бошқа йилқи, ўзларини бошлаб келаётган жийрон айғир сакраб тушганда энди ҳалиги жардан баравар отилиб, қулаб туша беришди. «Нима қолди, ким қутулди, қолган йилқи қаерга кетди?» Олтибойга номаълум. У ҳайбат қилиб, сўйилини урганича жар ёқасида бұриларни қўрқитмоқчи бўлиб турибди. Узи гўгрисини ҳам унутган. Жар тагида жон талашаётган йилқисини кўрганда Олтибой бу мол бировнинг моли деган гапни ўйлагани ҳам йўқ.

Қишин-ёзин ўзининг олдида юрган, ҳой-ҳойига ўрганган, кўлинча айтганига қараб яйрайдиган жонли мол, асл мол, йилқи деган, ўлим устида гўё рози ризолик тилаётган дўстидек кўринди.

У чндай олмай сўйилини кўтарганича отидан ирғиб тушди. Жарни ёқалаб, оёғини тираб туриб чиранганича, узун сўйили етарли ерда Пойгачи жийронни талаётган кул ранг бўрини қоқ қулоқ чаккасидан солиб қолди. Кул ранг бўри ўша оннинг ўзидаёқ тарракдек қотиб, ҳозир хириллаб жон бераётган Пойгачи жийроннинг ёнига қулаб тушди. Бироқ, бұрилар тўдаси шу қадар кўп, уларнинг баъзилари жарга тушиб, қовурғасидан қорга ботиб, энди ҳолатдан кетиб, қўзғалолмай қолган бияларни, отларни ҳар ер-ҳар ерда ёриб, қипқизил қонига белаб қиришаётир. Йилқи қулаган жойга Олтибой бирга туша олмади. У ҳоли етгунча жар бўйида ҳайқириб, сўйил урган бўлиб юрибди. Лекин, даставвалги кўк бўридан бошқа бұрилар сўйил урдирмай қўйди. Жарга тушса, ўзи ҳам қалин қорга белидан ботиб, ҳаракат қилолмас эди. Унинг жар ёқасида юриб, ҳайқириб қилаётган дағдағасига бўлса, иссиқ қонни татиб қолган, ҳидига кайф қилаётган оч бұрилар тўдаси тўхтайдиган, парво қиладиган эмас. Олтибой узун, баланд жарни ёқалаб юриб, яна бир йилқининг елкасидан босиб туриб, сўғрини юмдалаётган оқ бўрини сўйили билан зап қўйиб қолди-да, учуриб туширди.

Шу чоғ ўзидан юқорироқда, баланд жар бўйида, оти қолган ерда бир тўполон бўлаётганини пайқади. Қараса, шалвираб силласи қуриб турган бўз айғирни

бир тўп бўрилар уриб йиқитиб, томоғи-ю човидан олиб, ёришаётган экан. Олтибой энди бутунлай бўғилиб, хаста бўлган овози билан пичирлаб ўшқириб, ҳайқирганича интилди. У оғир кийими билан қалин қорда салмоқли қадам ташлаб зўрга етиб келаркан, чуввос солиб, сўйилни кўтариб олганидагина тўрт бўри шошилмасдан ўзларини четга олишди. Улар бўз айғирни ғажиб ўлдириб ҳам бўлишибди.

Бир оздан кейин бўрилар зингиллаганча, қор тўзитиб, Олтибойнинг кўзидан ғойиб бўлишди. Бу ердаги йилқининг ҳаммаси ҳам ё ўлган, ёки қимирлай олмай қовурғасидан қорга ботиб, туриб қолган.

Олтибой энди пайқаса, кун ботарда Пойгачи жийрон бошлаб унинг устига келган юзга яқин адашган йилқидан худди мана шу ерда жарга қулаб, ҳалок бўлгани элликтача йилқи экан. Қолгани кеч бўйи Олтибой етолмай келаётганида тўзиб, санқиб кетган, яна бир қанчаси кўз олдида тун бўйи йўл-йўлакай гуп учиб, йиқилиб ўлган.

Тун ҳали чексиз узоқ. Бўрон аввалгидан ҳам зўрайиб, тўс-тўполон қилаётир. Аёзда пиёда қолган Олтибойни энди от устидагидан эмас, қаттиқ совуқ қотириб ҳолдан кеткиза бошлади. Мол бўлса ана у, катта қўш йилқи, кўпларнинг югурик отлари соғин биялари, бағри баракатли айғирлари, ҳар хил ёшдаги болаларнинг укпар-тумор тақиб юрган ғўнан-дўнанлари — ҳаммаси ҳам бепоён далада, паноҳсиз ҳолда ваҳший бўроннинг сурғунида жарга қулади. Ўтга ўртангандан кам эмас, аламли жойда шамолга учди, қор босди, ўлиб-ўчиб йўқ бўлди.

Шу бўрон бир кун эмас, икки кун эмас, ҳақиқий маҳшаргоҳга айланиб, олти кун турди. Еттинчи кун аёзли-совуқ кун булутсиз ярқираб очилганда, шамолсиз, тип-тиник бўлиб очилди. Даставвал бўрон бошланган кун Олтибой умид қилиб, кўп чақирган ёш йилқичилар Жимбонинг жарига етиб қирилган молнинг қор остидан ҳар ерда бир тиккайиб кўринаётган ёли-думини, чала ғажилган устихонларини кўришди. Ўша Жимбонинг баланд жари бағрида Олтибойнинг ҳар ерда сочилиб ётган эски туя юнг камзулининг парча-пурчасини пайқашди. Яна бир ердан эски кўн этигининг чами, юлиниб йиртилган боши, кўнжини топишди. Яқин жойдаги қор тагидан сирма сангсанг

тумоғининг бир қулоғининг учи чиқиб ётган экан. Утиз беш ёшгача кечирган ҳаётининг роса ўн икки йилини қишга ўторга чиққан йилқи орқасида юриб кечирган эди. Йилқига эгасидек бош-қош бўлиб яхши кунни, тинч тунни кўрмаган ноёб азамат — Олтибой йилқичи, бу йилги оғир йилда энг оғир қазога учради. Кўп йиллар боққан молининг омон бўлишини ўйлаб, бой молнинг четида қурбон бўлди.

Кейин ёз чиқиб, ер қуриган пайтда мана шу Жимбонинг йилқи қирилган жарига келган йўловчилар бошқача, фавқулодда бир ҳолатни кўришди. Жимбонинг чуқур жарига Пойгачи жийрондан кейин қулаган ўттизтача йилқи қалин қорга сиқилишиб, қовурға тирашиб тушган экан. Мана шу бир тўп йилқи ўша совуқда тик турган бўйича, қорга ботиб туриб ўлибди. Кўкламда қор кетган сайин ўша йилқилар ёндошганларича қор билан бирга чўка беришибди. Бўғини қотиб ўлган бир тўда йилқи, энди қор кетгандан кейин ҳам тик турганича ёндошиб, сиқилишиб туриб қолибди. Жарни ёқалаб келиб кўрган кишиларнинг кайфи учиб, тикилиб қарашиб, худди тирик йилқининг сояда салқишлаб турганига ўхшатишганди. Бу ўттиз йилқи тик турганича қотиб ўлиб қолгандек машъум бир манзарани кўз олдига келтирганди. Март ойидаги оқ бўрон, узоққа чўзилган лойгарачилиги ўзининг шундай жатини ҳам кўрсатди.

Бу йилги қаттиқ қишнинг қаҳри. Олтибойнинг овулидаги амакивачча иниси Бойтуёқнинг бошига ҳам катта дард бўлиб тушган эди. Оқшўқидаги «мол қўраси» дейиладиган қўранинг бир бурчагида уч-тўртта хонадон бошпана қилиб ўтирадиган пастак, қоронғи ертўла уйлар бўлар эди. Ушанинг биттасида Олтибойнинг кекса энаси билан учта етим боланинг онаси — Жария зор қақшаб қолди. Қатор уйчада ерга солинган тўшақда, Олтибойнинг эр азамат жигари, йигирма яшар чўпон Бойтуёқ кўпдан дард тортиб ётибди. Буни ҳам шу кулфатларга солган нарса беомон аёз билан бой молининг ташвиши бўлди. Қишнинг бошларидан буён Оқшўқидаги Дилданинг қўйини боқиб юриб, январь ойида Бойтуёқ бир қаттиқ бўронга учраганди.

Илгари «кийимим юпун, пайпоғим йиртиқ, этигимнинг тешигидан қор тўкилиб юрибди» деб бир кунни қаттиқ аёзда қаттиқ совқотиб келиб, аҳволини ўз

оғзи билан айтиб кўрган эди. Мағашнинг касали эс-хушидан айирган Дилда, молбоқар йигитнинг гапига дурустроқ қулоқ ҳам солмаганди. «Кузда онангга қўй тери берган эдим, ошлаб тўн тикиб бермаса, ўзингдан кўр. Мағашимнинг дарди жонн-жаҳонимни ўртаётганда, энди сенинг ҳам ташвишингни тортайми! Асти кўзимга кўринма!»— деб, жеркиб ташлаган эди.

Бу чоқда Мағаш шаҳарда эди. Дардининг оғирлигидан яқинлари қаттиқ ташвиш тортиб, энди овулга келди деб юришган пайт эди. Дилда бўлса Мағашнинг касали «Абишнинг касалига ўхшаб кетаётир» деб яқинларининг куюётганини эшитаркан, эртаю кеч қаттиқ қайғуриб, оҳи зорини айтиб йиғлай берарди. Аслида чорвага умр бўйи мутлақо салқаси бўлмаган Дилда бу йил «ют бўлади, қиш қаттиқ бўлиб кетди», «мол боқиш ёв билан олишишдан осон эмас», «эр-азаматлар учун оғир азоб, қаттиқ исканжага айланди» деган гапларга парво ҳам қилмас эди.

Ўз жароҳатини «батамом ҳаммага тааллуқли дард бўлиб тарқалсин» деб ўйларди. Дарди алам чекишда ҳам худбинлик бор. Дилда айниқса молбоқар, хизматкорларнинг қайғу ҳасратини, ғам-ғуссасини ўйлаб, дардкаш бўлиб кўрган киши эмас. Улар нима ичиб, нима еяётир, нима кияётир, қандоқ қилиб меҳнат қилаётир, нима миниб юрибди?— деган гапларни бошқалар айтганда ҳам, қулоғига чала-чулпа кирарди.

Ҳалиги Бойтуёқнинг: «Тўним эски, чакмоним йиртиқ, кўпинча далада совқотиб кетаман-да, қаттиқ шамол, чирсиллама аёзда от устида юролмай қоламан. Қотиб қолмаслик учун отдан тушиб, пиёда югуриб, зўрға танамни иситган бўламан. Шунда қалин қор тиззамдан ошиб қўнжимга қуюлади, этигимнинг тешигидан киради, иккала оёғим шишиб кетган вақт ҳам бўлади!»— деди.

Чидаб-чидаб келиб, бор жафосини, кўргулигини йиғиб юриб, кўзига ёш олиб бирйўла айтса-да, иссиқ жавоб эшитмади. Шундан кейин ҳам қанча-қанча кучли бўронлар, бўкирган аёзлар бўлиб ўтди.

Оқшўқининг чўпи қалин бўладиган адирларининг қўй ётадиган бағирларида, ҳозирча молни адаштириб кетадиган оқ бўрон бўлгани йўқ. Бироқ «оқ йўрға» дейиладиган изғирин турмайдиган кун йўқ. Бу совуқ шамол, мудом кишининг қўйни қўнжига, юзи кўзига, бўй-

ни-елкасига майда қорни тўздириб тўкиб турадиган даҳмаза бўрон. Бу йил ют келган қишда оқ йўрға, оқ бўронга айланмаган чоқларида, кечаю кундуз тинмай эсади. Тескаридан эсадиган совуқ шамол оқ йўрға далани, сой-сойлоқларга оқ ҳошия тутиб, қор уюмларига — қалин қорга тўлдира беради.

Тўни эскирган, совуқ ўтиб кетган, ёш гавдаси ҳўп ҳориб, азоб чеккан ёш йнгит Бойтуёқнинг жони ҳам сўнгги йгирма кун ичида қайғудан, озордан қийналган. Сўнгги вақтларда озиб, суяк-суяги ажралиб чиқа бошлаган йгитни аямажизнинг қақшатиб эсан аёзли шамоли аямай гуп учирди.

Қош қорайган пайтда қўйнинг кетидан пиёда келган чўпон уйига етиб, эшикдан кириши биланоқ кекса энасининг кўз олдида бўсағага қийшайиб, ўзини ташлаб юборди. Ияги иягига тегмай титраганида икки кўзидан шашқатор ёш ҳам оқиб кетди. Унинг муздек юзларини силаётган кекса энасининг кичкина, қовжираган кафтлари чўпоннинг кўз ёшларидан ҳўл бўлди. Бойтуёқнинг оғзи гапга зўрға келаётди. Эви кетган лаблари билан айтаётган сўзлари — қарғиш холос.

— Етти-ку тагимга, етди-ку! Бугунги совуқ суяк суякларимдан ўтиб кетди-ку! Ўлишдан бошқа чора йўқ, шўрлик онажоним! Худо тенг тепангдан ургурлар, увадага ўралиб, яланғоч ўтдим-ку,— деб мук тушиб ётиб олди.

Ҳозир Олтибойнинг қазоси мол қўрасидаги қоронғи кулбаларга эшитилаётган Бойтуёқ ҳам ҳолсираб, тинкаси қуриб бўлганди.

Даставвал гуп учиб ётган кунни кечқурундан бошлаб вотилжам бўлиб ётди. Шу дард билан бир ойча қийналиб, охирида йўтал касалига йўлиқди. Унинг ўпка касали фақат ўпкада эмас, томоғига ҳам ўтган. Ичай деса унча-мунча овқатнинг ўтиши ҳам қийинлашиб бораётди. Сил касалидан Бойтуёқнинг ёш гавдаси енгилганда, пўрт учиб, тез енгилди. Матол, нозик бўйини ҳозир беомон дард қамраб олганда, шамдек ўртаниб, тўсатдан сўниб кетаётди. Мудом дами ичида бош томонда ўтириб, ёш тўкаётган кекса энасигагина, дардкаш деганда ягона яқини — Бева онаси Тулумдигагина сирини айтади. Сири, йиқилганидан буён айтаётган қарғиши, ҳасрати. Ўзини аямаганларга айтаётган ёш жонининг ғазаби билан норозилиги.

Апрель ойи кирди. Лекин беомон қиш қозоқ даласини исканжага олган гирдобини бўшатмади. Апрельнинг бошларида ҳам қор тушиб, совуқ қаҳри заҳрига олиб турди. Даланинг оппоқ тухумдек қори ҳали кетгани йўқ.

Оқшўқидаги молбоқарлар уйида ўтин тугаганига кўп вақтлар бўлган. Совуқ Бойтуёқни тепалик устида январь ойида, қўй орқасидагина қийнагани йўқ. Энди ертўла уйда, мудом зах тортиб турадиган совуқ, қоронғи бурчакда ҳам совқотдирди. Боши берк кўчага чиқиб, ҳали ҳам қалтиратиб, тинкасини қуритаётир. Уша музлаган, совқатганича, бераҳм ҳаётда то сўнгги нафаси чиққунча ҳам бирор он иссиқ кўрмади. Уша иссиқни қўмсаган ёшқалби билан қирчиллама йигит, бегуноҳ Бойтуёқ жон берди.

Худди шу кунларда Мағашнинг дарди ҳам ҳолатдан кетказиб, енгиб қўйган эди. «Ҳолма-ҳол, терисию пайларигагина илиниб турибди. Дард енгди» деган ўлим шарласи сингари совуқ хабар унинг ҳар тарафдаги яқинларига, қариндошларига батамом етди. Яна бундан кейин, апрелнинг ўнидан ошган пайтдагина қишнинг заҳри тугаб, қор кета бошлади.

Элдан оларини олиб, ҳамма жойда, қулоқ эшитган тўрт тарафнинг ҳаммасида қозоқ халқини қириб, ютган қиш, ниҳоят тугаган пайт эди. Апрельнинг ўн беш, йигирмалари ўртасида Оқшўқи билан Қўриқда қор батамом кетди. Шунинг билан бирга бу овулга ўрдан ҳам, қирдан ҳам яқинлар, жонкуярлар йиғилиб кела бошлади.

Келаётган кўпчилик қишлолдаги уйларга сиғмайдиган бўлди. Буни кўриб Мағашнинг отаси, оғалари, дўст-жигарлари энди тездан бўз уйлар олиб келишиб, Мағашнинг қишлови ёнига қаторлаштириб тика бошлади.

Айгерим бўз уй билан кўчиб келиб, Абай ўша ерда турадиган бўлди. Оқлбой, Какитой сингари яқин кишилари ҳам бўз уйларини олиб келиб тикишди. Абайнинг тайинлашича Дармен билан Макен ҳам бўз уйларини тикишиб, энди келаётган меҳмонларни шу уйларда кутишадиган бўлишди.

Бошқа йиллардан кўра эрта тикилган бу уйлар — хурсандчилик учун, сайл-томоша учун эмас. Кун санаб кутилаётган, хавф солаётган кулфатнинг ҳозирлиги.

Яқинда кутилаётган яна бир дард-аламли ўлимнинг тараддуди.

Эрта-индин ноёб азаматидан айрилай деб турган, шўри қайнаган овулнинг таъзия тутадиган уйлари, эл қатори эмас, бемаҳал эрта тикилган уйлар шулар.

Қор кетиб, ер қурғаши биланоқ, пиёда бўлса-да, юриш мумкин бўлгани учун, энди шу ўтган қиш хароб қилиб, шўрини қурдириб кетган кўп кишилар бир жойда қарор тополмай қолишди. Озиқ тугаган, ўтин йўқ, унча-мунча моли бўлса, қирилиб битган кўчманчи хўжаликлар, қозоқ овуллари ютдан кейин тентирашга тушди.

Айниқса, камбағал-қашшоқ, беҳисоб кўпчилик танг аҳволда, танқисликда қолган эди. Атрофидаги моли бор, қудрати келадиган, ўзига тўқ овулларга қари-қартанг ота-онасини, ёш болалари билан рафиқасини эргаштириб, чувалашиб келадиганлар кўпайди. Қудрати келган азаматлар текинга ишлаб, ҳеч бўлмаса оч-ригининг жон сақлаб қолишини ўтниниб келишади. Шўрва-шутур бўлса-да тамаддиқ умид қилишади.

Баъзи бир бевалар «озиги бор» деган яқин қариндошларига етимчаларини совқотган, музлаб кетган ҳолда орқалаб, етаклаб олиб келишади. Боласини тишлаб қочиб, ажалдан қутқазиб қоладиган оналик одатини қилишади. Очлик устига қарилик эсанкиратган, бир уйда фақат чолу кампирдангина иборат бўлиб қолган, кўш ғариб жовдираб, қалтиллаб, тутун чиқаётган уйнинг ўчоқбошига телмуришади.

Хувиллаб қолган вайрона қўранн ташлаб, тентираб, дарбадар бўлиб кетган элнинг қашшоқлари: Чинғиз тоғидан, Қидирнинг бағридан, Қоровул-Болпонг, Ший Қўриқни бўйлаб у томону бу томонга пиёдалашиб, аста-секин чувалашиб юришади.

Мадори келганлари, эс-ҳушини йиғиб олганлари: «у ер тўқчилик» деган хабарни эшитиб, шаҳар томон қимирлаб қолишади. Баъзан йиртиқ кийим, сўлгин чеҳрали оч-яланғоч пиёдалар бутун саҳрони босган гурбат билан қашшоқликнинг жонли хулёсига ўхшайди. Бамисоли бир офатга учраган беҳисоб элининг оғир кулфати соясидек, лиқиллаб, тебранади. Кўп ерларда етим қолган болалар ҳақида сўз кетади. Баъзи овулларнинг четида ўшаларнинг оҳ-зори тонгни тонгга улаб, қулоқдан нари кетмайди.

Кун сайин кўлайиб бораётган, шиша бошлаган она-лар, куч-қувватдан қолган қарилар кўзга ташлана-веради.

Ҳар сойда думалаб ўлиб ётган кўталанг сигир, қоқ суяк туялар, ориқ отларнинг ўлаксалари учрайди. Жар-жарликларда, кўралар атрофида, мозорларнинг ёнида тўмпайиб-тўмпайиб ётган ўлаксалар кўринади. Моли бўлган овулларнинг кўралари ёнида, жул тепаларнинг атрофида энди чирий бошлаган ўлимтик кўп. Устма-уст уйиб ташланган, юнглари ёпишиб, чигал бўлиб кетган кўйларнинг ўлиги тепа-тепа. Оёқлари серрайган, маъносиз бўзариб боққан кўзлари ярқираб ётган, тўлиб-уюлиб ётган ўликлар.

Қишлов-қишловларнинг устини тинмай қагиллашаётган олақарғалар билан қора қузғунлар босган. Эрта келган калхат оқ-сарик бўктергийлар ҳам ўлган молларнинг устига уймалашиб кўниб, пашшахўрда бўлиб олишган. Овуллардаги кўйлари, моллари шу зайл ютга учраган бардам, ўзига тўқ овуллар ҳалигидек чувалашиб келган қашшоқларга раҳмсизлик билан совуқ қарашади.

Кул тепанинг бағрини кўрсатиб, ўлган кўйларининг ўлаксаларига ишора қилиб, қари чоллар, оч оналар, кўзи ёшли гўдакларни уришадиган бойлар бор. Дарбадар бўлиб келган қашшоқлар, бегуноҳ бўлсалар-да, ўшаларни ўзларининг кўргилиги, чиқими, ютга учрагани учун ёзғириб уришиб, қарғайдиган хасис хотин, бойвуччалар ҳам йўқ эмас.

Қанча-қанча йилқилик овуллар ҳозир май оғи киргандан буён йилдаги тирикчилигидан бошқача кун кечиришади: «Икки кўлим бир тепа кунлар келди», «қаҳрига олган йил келди» деб кечаю кундуз нолишади. «Уч юз йилқилик бир овул кўриққа, қишловга эндигина келиб етган янги йилқиларни қарши олиб, пиеда чиққанида, ўн еттитагина ориқ, қотма биялар билан отларини санаб олишибди».

«Қидирдаги фалон овул ўторга чиқарган тўрт юз йилқисидан йигирма учта йилқи олиб қайтибди», «Чинғиздаги Аягўзга минг йилқилик кўшни жўнатган учтўрт овул, ҳаммаси бўлиб йигирма еттита йилқисининг келганини кўрибди». Шийдан қишнинг бошида ҳайда-тиб, Уоқнинг ерига, Керей ерига юборган фалон кўш йилқидан эликта йилқи келибди», деб нуқул ўлим

билан қазо, оғир офатнинг хабари май ойининг даставвалги кунларида оғиздан оғизга тушди.

Ҳар қўшдаги беш-олти йилқичи, аслида, битта бойнинггина қўриқчиси эмас. Озроққина йилқиси бўлган овуллар бирлашиб чиқарган молларнинг йилқичилари ҳам бор.

«Чинғизнинг усти билан Тўбиқти ерининг қуйи томонига, Уоқ, Керейга кетган қанча-қанча қўшларнинг баъзи йилқичилари пиёда қолибди» — деб ҳам ҳикоя қилинади. «Баъзилари эгар-тўқимини орқалаб келибди. Яна бир хиллари улов ёллаш учун эгар-тўқимини, тери тўнини сотиб, мингашиб, уйвга зўрға етибди» — деган гаплар тарқалади.

Шунинг билан бирга кўп бойларнинг йилқиси орқасида қишнинг қаҳрига олган аёзи, қорли бўрониди жонини фидо қилиб, молини сақлайман деб юриб, совуққа қотган, совуқ урган, не-не оғир дардларга чалинганлар ҳам кўп. Бойтуёқдек оғир дардга йўлиқиб, ёстиқ устида ётиб қолган, не-не бўлали, жуссали, ботир юракли жасур азаматлар ҳақидаги сўзлар бой овулларида оғизга ҳам олинмай қолаётир.

Халқ бошига тушган шундай маҳшар кунлар Оқшўқида яна бир кўпдан кутилган, қулоққа сингиб кўникиб қелаётган навбатдаги ўлим билан келиб туташи.

Бўз уйда энди нонушта қилаётган Абайнинг ёнида Айгеримдан бошқа Мағашнинг икки кичик боласи, буларнинг ёнида Абишдан қолган етим қиз — ўн яшар Роҳила бор эди. Тун бўйи Мағашни қуршаб, кутган дўстлар, жигарлар билан бирга Абайнинг ўзи ҳам ўтириб чиққанди. Умидини узиб, «бугунми, эртами» деб турганди.

Тил изҳор қилмаса-да, дил айтиб турган ҳасрат Абайнинг кўксини ўт билан оғуга тўлдирган. Чойга ўтирса ҳам юраги оғизга тиқилиб, кўксиди бир бўлак тош ётгандек бўлиб, борлигини саросимага солаётган дард-алам бор эди.

Шундан ўн кунча олдин Мағаш вужудидаги бор кучини йиққандек бўлиб, отаси билан видолашаётгандек бир сўзлашганди. Даҳшат билан хавф олишдан руҳи тушиб, тутдек тўкилиб, озиб кетган отасига ачирган бўлса керак. Уйни холи қилиб, Абайнинг катта қўлини иккита ориқ-ориқ, қуриб қолган совуқ қўллари

билан ушларкан, силаб ётиб, гапани пичирлаб айтганди.

— Оға... Абиш оғамни узатиб, Олматидан қайтиб келган эдим-ку...— деб бир оз нафас етмай ётиб, яна сўзлаганди.— Улуғвор юзли Жамбул шоирнинг айтган саломини сизга етказган эдим... Едингиздами?..

— Едимда, Мағашим! Уқимаган қозоқларнинг ичида кўнгли очиқ, тили бийрон одам бўлса керак деган эдим. Уни нега эсладинг?

— Уша айтган эди-ку сизга... Шеърини олиб келиб берган эдим!.. «Не не йиғлаган, зор қақшаганларни ўзи юпатган оға, ота эмасмиди?.. Унинг қайғусига ўша эл-юрти бирга қайғуради... Ҳамдард бўлади... Эр-азаматидан айрилса-да, элидан айрилмасин! Қуршаб турган жигар-жони—халқини ўйласин»—деган эди-ку!...— деб Мағаш бўлиб-бўлиб бор гапани хийла вақтда гапириб бўлди-да, бир оз вақт бўғилиб йўталди.

Шу қадар хушфеъл, чуқур ўйлайдиган Мағаш отасига шоир Жамбулнинг сўзи билан таъзия билдираётгандек бўлди. Ўзининг ўлимига ҳам Жамбулнинг нидоси билан таъзия билдирган эди.

Бутун ишни фаҳмлаган Абай сукут ичида бош эгди. Мағашнинг қон талашиб, ёшланиб боққан кўзларига энгашганича катта юзини босди-да, узоқ вақт ўпди. «Бор гапнинг ёдимда бўлар, нуридийдам!»— деди.

Шундан буён ҳозиргача Мағаш фақат оғир тортарди... Сўниб бораётганди.

Бир вақт бўз уйнинг ўймакор катта эшиги қаттиқ, тез очилди-ю, оқсоч хотин Зилийқо, ёшга тўлган кўзларини уй ичидагилардан яширолмай, мудҳиш хабар олиб келди. Совуқ хабар...

— Абай оға, Мағаш ўсал тортиб қолди. Сизни чакираётир!— деди, холос.

Болалар даҳшат ичида чувиллашди. Абай ўрнидан ёш боладек дик этиб ирғиб туриб, елкасига чопонини ташлаганда, қалтираб кетганидан чопони тўхтамай сирғаниб, қайта-қайта тушиб кетаверди. Ковушини киёлмай, бўгинлари титраб, борлиги бўшашиб, ҳозир гуп этиб йиқилиб тушгудек бўлди.

Айгерим югуриб келиб, Абайни суяб туриб ковушини кийгизишди. Чопонини қайта-қайта елкасига ташлаб, ўзи ҳам йиғлаганича Абайнинг юзига назар ташлаган эди, қўрқиб кетди.

Бир лаҳзада қариган, соқолининг оқи кўпайиб қолган Абайнинг ранги оппоқ оқариб кетибди. Икки кўзи косасидан чиқиб, чатнаб кетаётир. Олайиб, шипга қарай беради. Зийрак Айгеримнинг кайфи учиб кетди. Абайнинг кўзлари шу зайил олайиб, аланглаб, маъносиз боққанини Айгерим ҳеч қачон кўрмаган эди.

Ичидан: «худоё, ўзинг сақла... ўзини сақла. Эсидан адашиб қолмаса гўрга эди!» — деб ўртанганича ёлвориб аста пичирлади. Узининг ҳам ранги қум-қуйт ўчиб кетганича Абайнинг орқасидан югуриб кетди.

Мағаш ётган уйга Абай кириб борганда, беморнинг тўшаги ёнида энгашиб, тикилиб ўтирган эркагу аёллар дарҳол туриб, Абайга йўл беришди. Ҳали нафасини ростлаб олмаган ҳолда, кўрққан, эси чиққан бўйича Абай келиб Мағашнинг тўшаги ёнига йиқилиб бориб ўтира қолди. Кўзлари ҳали ҳам боя Айгерим кўрқиб кетганидагидек косасидан чиқиб, чатнаб турибди. Ярақлаб, катта-катта очилиб турган кўзларидан оқаётган мунчоқ-мунчоқ ёшлари буғдойдек тўкилаётир.

Отаси ёнига етиб келганини сезиб ётган Мағаш унга билинар-билинемас, ҳолсизгина ишора қилди. Чўзилиб ётган ўнг қўлининг бир-иккита бармоғини хиёл қимирлатиб ёзди. Оғзидан Абайнинг қулоғига зўрға етган, сўнгги нафаси билан аралаш чиққан сўнгги пичирлаши эшитилди, аниқ эшитилди.

— Оға... дунё... шу! — деди, холос.

Шу он Мағаш узилди. Уй ичидагилар, даҳлиздагилар, ундан кейин эшик тўлиб турган катта қишлолдагилар батамом ўксиб, ўкириб, дод-фарёд қилиб, йиғлай бошлашганда, ерлар титради.

Кекса, оқ соқол эркаклар, юзларини ажин босган она-эналар, чумчуқдек ёш болалар — ҳаммасининг кўксидан чиқаётган фарёд, нолаю зор ичида: «Мағашим», «жигарим», «мадорим», «акажоним», «укам» деган алоҳида-алоҳида қисқа сўзлар эшитилади.

Бу гаплар ҳозир юракдаги аламнинг, кўздаги ёшининггина тили. Теварак-атрофдагилар қаттиқ йиғлашиб, шашқатор ёш тўкиб, фиғон қилаётганда Абай бир хил, тушуниб бўлмайдиган аҳволга тушди. У сукут ичида. Товуш чиқариб, ўксиб йиғлаб, фарёд ҳам қилмайди. Тиқ этиб бирор оғиз сўз ҳам қотмайди. Фақат олайиб, ўти ёрилиб кетгандек чатнаб турган кўзлари-

дан дўланадек ёшлари узилиб-узилиб, ўқтин-ўқтин дув томиб, тўкилиб кетади.

Энди у, биров суяб турғизса туради, етакласа юради, қаерга олиб бориб ўтирғизса, сўраб ўтирмай сўз ҳам қотмай ўтира қолади. Мағашнинг жанозасига йиғилган халқ кутилганидан анча кўп бўлди. Еттисигача ерларни титратадиган йиғи-сиги бўлиб, тумонатдек халқ ўлардек уввос солди.

Бу кунларда от қўйиб келган Қунонбойнинг жамоаси, Ирғизбой авлоди, кўзи ёшликлар, жонкуярларнинг бир тўпи бўлиб алоҳида ажралган. Қўлларига узун оқ ҳассалар ушлашиб, куйиб йиғлаб, от қўйиб келган қариндошларни, бегоналарни, фотиҳа ўқигани келганларни қарши олувчилар — Ирғизбойнинг ёшу қариси бўлди.

Даставвалги уч кун ичида овул четида катта саф бўлиб, ҳалигидек оқ ҳассаларга суянишиб, йиғлаб ётган эркакларнинг қоқ ўртасида Абайнинг ўзи турди. Уни икки томонидан Дармен билан Какитой суяб туришди. Шу қаторда туриб, бирга йиғлашиш бурч бўлгани учун «яхши тўй, ёмон ўлим» дегандай, айтдирмай бирга бўлган бўлиб, Такежон ҳам Азимбой билан келган. Йўғон ҳассаларга кўкракларини тирашиб, бошларини қуйи солиб, ерга боқиб туришибди.

Абайга яқин жойда Шуборга ўхшаш қариндош-уруғ ҳам ўқтин-ўқтин зўр фарёд чекиб, ҳассасига таяниб турибди. Уйларда бўлса, Дилда бошлиқ кекса аёлларнинг ичида Такежоннинг хотинлари Қоражон, Зейнеблар бор. Исҳоқнинг турқи совуқ, қоп-қора керовоз, семиз хотини — Манике ўтирибди. Бу чоқда жуда семириб, юзи жуда катталашиб, энди кекса торта бошлаган Нурғоним кўринади. Шу элнинг қадимдан расм бўлиб келаётган урф-одати бўйича кўнгли яқин қардошлар от устида «вой жигаримлаб» бақириб йиғлаганларича олисдан чопиб келиб, ўзларини ташлаб юборишади.

Бир тўп ёш, эпчил йигитлар уларнинг олдиларидан югуришиб, отларининг бошларини ушлаб, қўлтиқлаб олишади. Яна бир неча йигит шундай йиғлаб келганларни етаклаб, қўлтиқларидан олганларича ҳалиги ташқарида турган эркакларнинг ҳаммаси билан бир бошдан кўриштириб ўтади. Эркаклар билан батамом кўришиб бўлгандан кейин, ҳалиги йигитлар катта уйда

қора кийиб, йиғи бераётган аёлларнинг ҳаммаси билан кўриштиради.

Одатда бу ерда, уй ичида кўришаётганларни қўлтигидан олиб, бир бошдан кўриштириб юрадиган хизматчи аёллар, ўзлари ҳам йиғлаб юрган келинчақлар бўлиб чиқади. Мағашнинг ўлчанига йиғлаб келган қардошлар жуда кўп бўлди. Ҳозиргина қишлоқдан чиқиб, яқин ерга келиб қўнган Мағашнинг овулида элдигина тикилган бўз уйлар жуда кўп.

Фақат Абайнинг овулларигина эмас, Оқшўқи, Қўриқдаги барча яқин, қўшни овулларнинг ҳаммасидан ҳам меҳмонхона, ошхона уйлар келтирилиб тикилган. Ҳар ёқдан келиб, ётиб қолиб, тушлик овқат қилиб бўлиб отланаётган сон-саноксиз эркагу аёл фотиҳа ўқучиларни ҳар бир қардош ўзлари келтириб тиккан уйларига йигирма, ўттиз кишидан бўлиб олиб, кутишаётир.

Шу қаторда Қоражон тиктирган, Манике, Нурғоним ёки Оқлбой, Шубор ва бошқа кўп «жонкуяр» деб юритиладиган, бир отадан туғилганлар тиктирган уйлар Мағашнинг еттисига қадар меҳмонларни бўлиб олиб, кутиш билан бўлишди. Мағашнинг ўлигини Ирғизбой, Улжон деган, бир отадан тарқалган устун уруғнинг одамлари шундай кутишди. Ҳар бир ўлим устида қилинадиган ишлар бажарилаётир.

Лекин шунинг билан бирга Мағашнинг ўлими устида идрокли кишиларни бехиётёр бошқача бир фикрга олиб борадиган яна бир жиҳати аниқ, очиқ кўриниб турибди.

У — мана шу Мағашнинг ўлимига беҳисоб халқнинг, камбағал-қашшоқ кўпчилиكنинг билдирган кўнгли, муносибатлари эди. Оти борлар оти билан, оши борлар оши билан, уйлари билан келишаётир. Булардан беш ҳисса, ўн беш ҳисса ортиқ бўлиб йиртиқ чакмон, эски чопон, кўн этик кийган нуқул ориқ, ажин босган сўлғин чеҳрали беҳисоб халқ ҳам ялписига келаётир. Буларнинг кўплари Абай билан неча ерда учрашган, ҳар элдан чиққан, чин кўнгилдан дўст бўлган кўп қашшоқлар. Қирдаю, қуйида меҳнат аҳли бўлган жотоқ, ҳунармандлар. Бу йилги ютнинг касри уриб, сўнгги тамаддуғидан, суянчиғидан айрилиб тентирай бошлаган қари-қартаги эркагу аёл, молбоқар-хизматкорлар ҳам кўп. Шу одамлар Мағашнинг таъзиясига тикилган уйларга чувалашиб, пиёда йиғлаб келишаё-

тир. Бошқаларга қарамай, фақат Абайнинг ўзинигина қучоқлаб, қаттиқ йиғлашади.

Қора кўнгиллари ўз одатини тарк этмайдиган Азимбой билан Шуборлар ўлим устида ҳам бу қашшоқларнинг кўплашиб, тўдалашиб келишаётганини ёқтирмайди, ёзгириб сўзлашади.

«Булар ҳам фотиҳа ўқиган киши бўлиб, ош билан садақанинг пайида юришибди-да! Шунчалик жони-жаҳони ўртанаётир дейсанми?» — деб энсалари қотиб қараб қўйишади.

Абай бўлса чиндан йиғлаганда, қийналиб, куйиб йиғлаганда, фақат ўша пиёда келган йўқловчилар билан, ўшаларнинг кўзларидаги аччиқ ёшларини кўриб қаттиқ йиғлайди. Аслида ўша пиёда, йўқ-йитик, беҳисоб эл, атоғи бўлмаган кўпчиликнинг шу кунларда Абай билан йиғлашиши бошқача. Бир отадан тарқалган, бир жигар аталган Қунанбой Ирғизбойлардан мутлақо бўлакча, бир ҳақиқат, бир сир бор. Ушани мана бу жамоа ичида Абай билан Дарменгина аниқ билди.

Беҳисоб халқ, таъзиядор эл-юртнинг ҳақиқий кўпчилиги, ҳалол гуруҳи бугун Абай билан чиндан йиғлашаётир. Уларни уч хил огир, бедаво дард йиғлатаётир. Бу эл аввало, бу йилги йилнинг тинкани қурутган азаси билан исканжага олган қазосига йиғлайди. Очдан ўлган ота-онаси, шишиб ётган бола-чақаси, ночорнокорлиги — ҳаммаси йиғилиб, халқнинг чинакам ёшини оқизаётир.

Ушани бошқа жойда чиқармайдиган, бирор кишига нэҳор қилмайдиган халқ бугун битта азаматнинг азасида фарёд чекиб йиғлаб, оҳу зорини бир-бирига айтаётир. Айниқса, буларнинг кўнгли, қалби ишонадиган бирдан-бир яқин кишиси бўлган Абайга келиб айтаётир. Шунинг билан бирга, Абайни чиндан эритадиган бошқача бир сир билан ҳақиқат ҳам бор. Кўзи ёшли, дили ғамли, эзилган эл Абайга ачинади ҳам. Жамики Ирғизбой, Қунанбойлар йиғилиб, ҳассасини таяниб, куйиб ёнган бўлиб турса-да, халқ улар учун ташвиш тортаётгани йўқ. Абайнинг қайғуси учун бўлса қон йиғлашади.

Шу билан бирга, бу халқ Мағашнинг ҳам қадрини билади. Қисқа умр кўриб, беҳисоб кўпчиликнинг кўзига кўп нш билан кўринган бўлмаса ҳам, Мағашда эл-

нинг умиди билан ишончи бор эди. Унинг орадан кетиши — яна бир умид таянчининг кетиши ҳисоб.

Мағашнинг ўлганига ўзи қаттиқ қайғуриш билан бирга ҳам Абай учун, ҳам ҳалигидек халқ учун қаттиқ қийналиб ўйлаган одамнинг бири Дармен эди. Мағашнинг касали кўп вақтлардан буён ҳаммани бўйсундириб, кўнглини чор-ночор кўндириб келаётган дард эди. Асовларни қулоғидан босиб бўйсундирадиган, нафасини сиққан хавф-хатар бўлса-да, Мағаш ўлгандан буён Дармен учун шу бевафо дунёнинг катта ярим бўлаги учиб, кўчиб кетгандек бўлди. Урнида фақат бир тагсиз чуқур бўшлиқ қолгандек туюлди. Кўнглида шундай ҳис пайдо бўлиб, бошқалардан четланиб, оғир нолага берилади. Уни фақат кечалари куйиб, ёниб, уйқусиз хўрсиниб ётганида жонажон сирдоши Макенгагина айтади.

— Дунё нима бўлиб кетди!.. Бевафо дунё!.. Қандай офатга учратдинг бизни?.. Шу хилда одойи тамом бўлганимизми? Кечаги гўзал ҳаёт, кенг олам сўлганингми, бизнинг ёшга тўла кўзларимиз олдидан, пир-пир учиб кетганингми!.. — деб қаттиқ ўртаниб алам чекади.

Бу қайғунинг кўпдан-кўпи яна Абайга алоқадор. Ўлган Мағаш билан бугун ўлик билан тирик ўртасидаги Абай икковини жароҳатли жони дили билан барабар ёд этиб, йўқлаб тўлғонади. Бу ҳолатга, Абайнинг қайғусига сўнгги кунларда чувалашиб келиб оху зорини қўшаётган оч-яланғоч қанча-қанча кўзи ёшликлар, пиёда келган ёру дўст халқнинг қайғусини қўшади. Уни ҳам ўз дардига дард, аламига алам қўшаётган ўзгача бир ҳақиқатнинг кўз ёшларидек ҳис этади.

Азимбой, Шуборлар ўйлаганидек қаторлашиб келаётган кўзи ёшликлар, кўпчилик Абайдан бир нарсга олсам, есам дейдиган одамлар эмас: «Азиз одам кўнглинда ҳам, кўзларингда ёш турган пайтда менинг ҳам сендан аягудек молни йўқ. Оҳингга зоримни қўшаман. Борим шу, шуни олиб келдим!».. деб келган.

Шашқатор ёш тўкиб Абай ёнига келаётганларда шундай сир бор. Чинакам яхши дўст одамга одам бўлиб, халқ ўғлонига халқ бўлиб, ёпирилиб келиб, қайғусига шерик бўлди. Шундай қилиб, катта бир тўп қашшоқлар йиғлаб келишганида ораларида Давлеткелди ҳам кўринди. У ўкириб қучоғини ёзганича Абай-

га яқинлашиб келганида «Эсиз оғажоним! Шўрлик оғам-а! Сени қандоқ кўзим қияди... Шундай ҳасратга қандоқ кўзим қияди!»— деди йиғлаб.

Худди шу кўришиш, йиғлашиш устида Абай тўсатдан ғалатироқ бир ҳолатга кўчди. У Мағашнинг ўлимини эмас, ўз ўлимини кўриб тургандек бўлди. Давлеткелди унинг ўзи ўлганига йиғлаётгандек туюлди. «Ҳақиқати ҳам шу», «тўғриси шу», «рост, мен ўламан, ўладиганман», «мен ўлган деган шу-да» деб Абай мутлақо ўзгариб кетаверди. Энди бунинг кўз ёшлари бир-йўла қурғади-да, йиғини бас қилди. Лекин ўзининг ўлимини, ўзига фотиҳа ўқиётганини узлуксиз кўриб тургандек бўлди. Эндиги бор одамларга, атрофидагиларнинг ҳаммасига у: ўтиб кетган, узилиб кетган кишиларнинг кўзи билан сукут ичида боқмоқчи. Абай гапга ҳам барҳам берди.

Шу зайл ўзгарган одам пўрт учди. Ундаги ягона хаёл, узлуксиз ўй «кўзи ёшлик эл... халқ оҳи-зори... умр кетди, ўтди. Уша элни йиғлатаётган менинг ҳам ўтиб бораётган тириклигим»— деган фикрга келди.

Мағашнинг ўлимини Абай шундай фаҳмласа, Дармен бошқача ўткир ўйлари билан куйиб-ёниш орқасида зийраклашиб, аниқлаб англайди. У Қакитойга, Боймағамбетга ўзи сезганларини неча бор айтди. Дарменнинг пайқашича Абайнинг эндиги кунлари, фикри-экри, юрак дарди, бир катта саросимада, беқарорликда.

У куч-қувватини қирқиб кетган қайғу чангалида. Гоҳ ҳуд, гоҳ беҳуд бўлиб айниб қолгандек бўлади. Бугунги ҳолатини бирор инсонга айтмайди, изҳор қилмайди. Энди бир оздан кейин, Мағашнинг еттисини бергандан сўнг, йилнинг маълум вақти келиб, овуллар Чинғиз сари кўчди. Яйловга қараб кетди. Оқшўқидаги овуллар, Шийдаги, Чинғиздаги тўбиқтиликларнинг кўпчилиги ўтирган жойларга борилади. Мағаш даставвал ўлган кунларидаги сингари тўплашиб, тўдалашиб йиғлаб келаётганлар кўп бўлди.

Абай фақат Дармен, Айгерим, Боймағамбет учовининггина айтганига кўнади. Улар кийимини кийдиришади, дастурхонга ўзлари олиб келиб, иштаҳаси йўқолган Абайга овқат беришади. Уйдан олиб чиқси бўлсин, ҳаммасини ҳам шу учови қай тахлитда етакласа, Абай ёш болага ёки бир ҳуши йўқ одамга ўхшаб дамани чиқармай эргашаверади, кўна беради. Шу уч

жонкуяр, дунёда энг яхши кўрадиган уч дўсти, Абайни шу зайл кечаю кундуз парвариш қилиб юришаркан, учови бўлиб Абайнинг эндиги ҳоли ҳақида сирлашганида қаттиқ қўрқишади. Мағашнинг вафот қилганига ўттиз кун бўлган пайтда Боймағамбет, Абайнинг жуда ўзгариб кетганлигини Дармен билан Айгеримга алоҳида сир тарзида айтди.

Мағаш ўлгандан ўн кун кейин қишлоқ атрофидан, Оқшўқидан йироққа кўчиладиган бўлганда тумонатдек одам Мағашнинг қабрига бориб, видолашиб келишган экан. Шунда Абай Мағашнинг ёш болалари билан Боймағамбетнигина олиб, қабр бошига бошқалардан кейинроқ борибди. Йиғлашаётган эркагу аёлларни қабр бошидан тез жўнатдириб юборибди. Болалар билан ўзи соғона ичига кириб, бир оз ўтирибди-да, бир вақт Боймағамбетга «болаларни олиб чиқавер» деб ишора қилибди. Шундан кейин Боймағамбет болаларни извошга ўтиргизиб, ташқарида тура берибди. Абайнинг ёлғиз ўзи, ўғлининг янги қабри бошида икки соатгача қимирламай, ташқарига чиқмай қолиб кетибди. Кейин, кечга томон соғона ичидан Абай чиққанда соқоли оппоқ бўлиб, юз-кўзидан лаҳад тупроғи ёғилиб, бор вужуди ер тортган кишидек, силласи қуриб чиқибди. Эндигина Боймағамбетнинг ёдига тушаётир, Абай ўшанда унга бир оғизгина гап гапирибди.

Бу сирларни Боймағамбетдан илк дафъа эшитиб ўтириб, Дармен яна бир сирни айтди. Мағаш вафот қилиб ўн икки, ўн уч кун ўтган пайтда Абайга яна катта бир тўлқиндек зарбанинг зарб билан қаттиқ текканини хотирлади. Айгерим билан Боймағамбетга у ҳам ўзи билган махфий сирини энди айтди.

Шу йил кўклам, Абайнинг умр йўлдошлари, иккита суяنجигидек, иккита содиқ дўсти Эрбўл билан Бозорали ҳам қазо қилганди. Аввало Эрбўл тиф бўлиб йиқилди. Унинг дарди оғирлаша бошлаганда Бозорали унинг ёнига боради-да, ўн кунча ўзи парвариш қилади. Узилган соатида дўстининг бошини тиззасига қўйиб, видолашади.

Халқнинг аҳволи оғир, ют йили, овул билан овул орқасидаги хабар-ўчарнинг узилиб қолган вақти бўлгани учун Эрбўлнинг жанозасига кўп одам айтилмай, озгина жонкуярларнинг ўзлари ўқиб қўя қолишади. Худди ўша кунларда Эрбўлнинг ёнида ўтираркан, Бо-

зоралининг ўзи ҳам касал бўлиб қолганини сезиб ўтирганди. Тутдек тўкилтириб, оғирлашиб бораётган дардини ботир қалби билан тишини тишига қўйиб енгиб, Эрбўлнинг жанозасини ўзи бошлиқ бўлиб ўқитади.

Уша кун кечқурун уйига келади-ю, гул учади. Орадан уч кун ўтгандан кейин иситмаси ошиб, аъзойибадани ўт-олов бўлиб ёна бошлайди. Тоби қочиб қолганини ҳатто яқин овулдагилар, жонкуярлари ҳам билиб улгурмайди. Кўпдан буён ҳолсираб, дардга чалиниб келган юрак, мана бу иситмани, тиф касалининг иситмасини кўтара олмай, атиги уч куннинг ичида баҳодир Бозоралининг ўзи ҳам вафот қилади.

Бу ишлар худди Мағаш ўсал тортиб ётган чоғида бўлганди. Абай усиз ҳам ўртаниб куюётгани учун Какитой билан Дарменларнинг ўзлари ҳам Абайга бивдирмади, бошқаларга ҳам айтдирмай туришганди. Фақат Мағаш ўлганидан ўн икки кун кейингина оғир ўлим хабарларини икки дўст иниси — Дармен билан Какитой ночор ўтириб, холи ерда Абайга айтишганди.

Шунда Абай қаттиқ куйиб ўкириб йиғлаб юборди. Анча вақтгача ўзини тутиб ололмай, борлиғи билан бир тагсиз жарга интилиб, қулаб кетаётгандек бир йўла ўртаниб кетган экан. Шунга қадар бир қанча вақт индамай ичида хуноб бўлиб бўғилиб, оғир дард билан дами чиқмаган бўлса, худди шу дамда «сўнгги марта айтиб қолай» деяётгандек ўзгача бир оҳу нола қилган экан.

— Шўппайиб, ёппа-ёлғиз қолибман! Бахшининг мазоридек ёппа-ёлғиз қолибман. Ким қолди? Нима қолди?— деб ўзи билан ўзи пичирлаганича сўзлашиб кетади.

— Эй машъум замон, менга кўрсатмаган қандай қасдлининг қолди... Мен ичмаган оғу борми... Юрагимни кўр-чи, мана, жароҳатдан соғ жойи қолдими? Шунча азоб чеккудек нима ёзигим, қандай гуноҳим бор эди? Кўл кўраётганинг, аламлик кўксимнинг ҳолсираган нафасими?!— деб бир оз ўтириб бориб, яна бир вақт заҳарли ўйларидан уйғонгандек бўлибди.

Абайнинг ҳалиги оҳу зорига чидаёлмаган Какитой қаттиқ йиғлаб юбориб, кўз ёшларини кўрсатмаслик учун уйдан чиқиб кетибди. Дардли одамнинг ўзинга тикилиб, ҳар бир ҳаракатини кўздан кечириб ўтирган ёл-

ғиз Дарменгина қолибди. Ушанга Абай яна бир оз сир, аламини айтибди.

— ... Дашти-биебон, элсиз, йўлсиз саҳрода ёлғиз туп дарахт ўсибди. Ойлар, йиллар, қанча замонлар яшабди. Ҳар бир кўкламга умид боғлаб, шодлик қуввати — япроғини ёзиб чечак отибди... Кўп йиллар ўтибди. Ҳар бир йилнинг гуллари билан донлари учиб, тарқала берибди. Қанча-қанча япроқлар сарғайиб сўлиб, йўқ бўлибди. Бир замон ўша саҳродаги ёлғиз дарахтга чақмоқ тушибди-да, ер билан яксон бўлибди. Бор бутогидан, гули-япроғидан, дони-ширасидан айрилибди, ажралибди... Сўлиб, шўппайиб қолган ёлғизгина қуруқ дарахт фалакка нидо қилибди. Нима ёзиғим бор, қандай машъумлик, қандай золимлик қилган эдим?! Мана одо бўлдим, фақат эй фалак шоҳидим эдинг, сендангина сўрайман. Шўримнинг ҳам гувоҳи, кўкарган, чечак ёзган чоғимнинг ҳам шоҳиди сен эдинг эй фалак!.. Қани, сен бир айт-чи... Мен ўлайин, бироқ ўша кўп йиллар давомида сенинг шамолларинг учуриб кетган гулларим, доналаримдан авлод, насл қоладими?.. Аҳёнда битта, онда-сонда бир сойда бўлса-да, ёш япроқларини кўкка чўзиб, гул мевасини ер юзига берадими?! Қандайдир бирор ўлкада ва бир замонларда ўша гулларининг бир тўпидан сояйи салқин ўрмон, мевали боғ етишадими!.. Навдаларидан унган-ўсганларни малҳэтиб қумри-ю, булбуллар сайрайдими! Соясида ёш ҳаёт, янги даврон ўрнашадими!— деб ўзи билан ўзи сўзлашиб, бир улуг чинакам илҳом, шоирона илҳом билан машъалдек бир порлаб ёнибди-ю, шундан кейин сўниб кетибди.

Дармен Айгеримга шу ишни айтиб ўтди-да, ниҳоят «Абай оғамнинг сўнги марта қаддини ростлагани, сирини айтгани ўша бўлди деб чўчийман!» деб, ўзи пайқамай шашқатор оқиб кетган ёшларини кафтлари билан артиб ташлади.

Ёлғиз ўзигина биладиган Абайнинг дарди аламини, сирини айтиш юзасидан Дармен авваллар англамаган, фаҳми етмаган бошқача ишларни энди-энди чуқур, кенг англай бошлади. Аслида ҳалиги юрак сўзлари Абайнинг офатдан омон чоқларида айтилмаган, ҳали яратмаган ажойиб сирли, ўзгача бир шеърига ўхшайди.

Буюк қалбнинг тагидаги энг сўнги бир кенжаси, шунинг билан тугайдиган, ноёб туғиладиган эканми!

Одний сўз билан айтгани бўлмаса, ҳалиги Дарменнинг ўзи қайтариб айтган Абайнинг сўзлари чуқур маъноли, бадий-ку! Бор шеърларидан устун, алоҳида бир шеър-ку! Тўлишиб, туғилай деб турган чуқур сирли бир уйғунлик-ку. Тўлқинланган денгиз тагидан отилиб чиқадиған дурдоналардек, дона-дона бебаҳо хазина-ку!.. Мана шу Абай кечиб ўтган, илҳомли шоир умрининг меҳнатга тўла оламшумул фикрининг, ўйларга тўла ҳаётининг терилиб, сараланиб келган йиғиндиси экан.

Дарменнинг фикри йироқларга кета бошлади. Зўр илҳом билан пайқаб, синчиклаб кўрса Абай ўзини: узоқ умри дачвомида ўша саҳродаги гуллар сочган, ноёб уруғлар тарқатган азим дарахтга тенглаштирибди. У тўғри-ку. Жуда одилона, аниқ ҳақиқат-ку. Шунинча қай вақтда айтибди? Чақмоқ тушиб, сўнги булоқлари синиб, қурғоқ кундадек ёлғиз қолган, ер билан яксон бўлган чоғида тақдирига арз қилиб айтгандек, ҳукмини айтиб ўтибди. Бу азим дарахтнинг уч-тўртта мевали бақувват булоқлари қолганди. Унинг биттаси — Мағаш. Биттаси халқнинг азизи — Бозорали эди. Яна биттаси — Абайнинг болалик, йигитлик, бўз йигитлик чоғидан то шу кунга қадар умрида бир йўл, бирор марта, салгина қош-қовоғи осилмаган содиқ дўсти, бор жиғарларидан ҳам яқин жигари, умр йўлдоши, жонажон дўсти Эрбўл эди. Шуларнинг учаласи бирдек синиб, қулаб тушган кун и ҳалигидек жон алангасини отган экан ноёб қалб!

Дармен энди ўйласа: Бозоралига, Эрбўлга, Мағашга Абайнинг айтган «алвидо-алвидоси» ҳам дўстлик, оталарча «алвидо айтиб, рози ризолик сўраши» ҳам шу экан. Борлиғи йиғлаб яратган марсияси ҳам шу экан-ку...

Дарменнинг ўзи ҳам шу сингари бир чуқур шоирона ҳаяжонга тушди. Шоирнинг руҳини шоирларча чинакам илҳом билан тўла-тўкис англади. Унинг кўнглида Абай энди ўз сафарини, умр сафарини тугатган одамдек кўринди-да, сира юпана олмай кўп йиғлаб, кўп эзилди.

Абай шу сингари бор ноёб одамларидан айрилганини кўриб, куйиб ёниб бўлди-да, англаб бўлмайдиган дардга тушиб қолди.

«Куним саноғлик, мен ҳам йўқман, даво йўқ!» — де-

ган экан Боймағамбетга. Ёнидаги Какитой, Оқлбой сингари инилар, болалар, яқинлари «доктор чақиртирамиз» дейишганда Абай қовоғини солиб, совуққина бош чайқади. Мутлақо керак эмаслигини билдирибди. Унда энди тун бўйи кўз илинтириб олгудек уйқу йўқ. Кундузлари битта-яримта, тўсатдан эйтиб қоладиган гапидан бошқа тил ҳам йўқ...

«Нима бўлди», «сизга нима бўлди, Абай жоним!» деб, уй холи қолганида юз-кўзларини иссиқ ёшлари билан ювиб, уч кунгача уч марта ёнига келган Айгеримга ҳам Абай жавоб қилмади. Бошини чайқаб, Айгеримнинг орқасини силаб, бошини, юзларини сийпаб қўйди. Учинчи мартагина Айгеримнинг ёш томчилари тўлиб турган ўнг кўзидан бирйўл ўпди. Шундай қилди-да, қўли билан «бошқа гапни гапирма!» деяётгандек ишора қилди.

Абай учун ҳозир дунё вайрон бўлиб, бузилиб, қулаб, тўзиб кетаётганга ўхшайди. У биладиган олам худди шундай.

Халқ очиқиб, озиб-тўзиб, ютаб, қирилиб кетаётир. Сахро халқи тўзиб кетди. У қадр қиладиган «халқ» деган тумонатдек эл сочилиб, йитиб, тамом бўлаётир. Абайнинг ўзи бўлса, унинг ҳам суянчиғи синди, Мағаш кетди. Энди унинг ўзи ҳам ўртасидан ўпирилиб, қулаб, синиб қолган. Уни ўзининг ҳам борлиғи, мавжудоти сачраб, йитиб, тўзиб бораётганга ўхшайди. Ўзининг ҳам бир фазилатидан кейин бир фазилати кун сайин тарқалиб, тугаб бораётир.

Шунга яраша унинг бор жуссаси, аъзойи бадани ҳам сўлиб, қуриб, бир қувватидан кейин бир қуввати кетиб, тўзғиб кетаётир. Ҳозир у кўп нарсани сезмайди. Кўпинча унинг идроки кўп нарсани англамайди, уқмайди. Шунинг учун унга энди уйқу ҳам керак эмас, овқат билан озиқ ҳам керак эмас. У сўзламайди. Фикри ҳам сўнган. Кулмайди. Қувонч билан юпанч, яхшилик билан ёмонлик, кун билан туннинг фарқи йўқ бўлиб туташиб, туманга айланиб бораётир.

Бор қолган ҳисси, у ўзини янада совуқ, тагсиз лойқа тўлқинли сув ичида сезади, сузган бўлади. Лекин, яқинда етгудек соҳил йўқ. Фақат йироқда, кўз илғайдиган ерда, қияликдагина ҳозир бу томонини зимистон кеча босган баланд қўнғир давон бор. Ушанинг у томонидан шафақ отиб келаётган тонг, зимистон кечани кў-

тариб ташлаб, аста кўтарилиб енгиб келаётганга ўхшайди. Абай бор бўйи ўйи билан ўша ноёб шафаққа, йироқдаги тонгга қибласидек берилмоқда. Атрофидаги олам бўлса, совуқ, лой, тагсиз чуқурликдек. Тортган сайин, у ўча беради, сўниб, сўла беради.

Бир тахлитга солган ҳалиги жумбоқ ҳолат, унинг энг сўнгги дамигача фикри зикридан, кўз олдидан кетмади. Шу йўсинда атрофини кўтарилмайдиган огир кул ранг туман босган, совуқ замон ичида буюк одам дунёдан кўчди. Мағашнинг қирқи берилиб бўлган куннинг эртасига Абай ҳам оламдан ўтди. Улуғ қалбнинг иссиқ нафаси тўхтади. Дашти биёбонни қоқ ёриб оққан дарёдек эзгу умр узилди. Ҳу ўша бир вақтларда тошлоқ-тақир, йилтироқ қоя бошига чиққан, азим дарахт бўлиб етилган, ёлғиз буюк чинор қулади. Ҳаётдан Абай кетди.

ЭПИЛОГ

Шундан бир ярим ой ўтгач, куз яқинлашиб, яйловдаги эл Чингиздан яна ошаркан, тоғ этаклари сари узилиб-уланган қатор-қатор кўчалар чўзилди. Абайнинг туғилган ери, онасининг қўниси, қишлик қишлови Жидебойда пичанлик ўт-ўланлар бўй чўзиб ўсиб бўлган. Атрофидаги даланинг ўт-ўланлари сарғайган. Жидебойга яқин жойдаги ёлғиз тепалик — Уртенгнинг бағридаги сўлғин, сап-сарик филгон, эрмонлар ўтган умр рангини, адо бўлган ҳаёт хулёсини кўз ўнгида гае-далантиради.

Мана шу манзара заъфарондек бўлиб сарғайган, файзи кетган нишобликдаги ўлканинг қайғусини, дардини аниқ баён этаётганга ўхшайди. Аста эсган шабада Жидебойни бўйлаб ётган қалин чийлик, кўк майса ўт ўланларини мудом тўлқинлантириб, тебрантириб, фақат бир томонга, шимолга қийшайтириб эга беради. Чингиздан келаётган мулойим шабада иссиқ кунларда жанубдан эсарди.

Сўнги кунларда жонсиз, элсиз мудраб ётган Жидебойда бор ҳаракат, қилт этган тебраниш фақат ўша шабада тебратаётган ўт-ўланлар бошининггина ҳаракати. Мана шу Жидебойда кекса эна Зеренинг, асл она Улжоннинг бағрида қулунчоқдек беғам, беташвиш ўсган бола — Абай эди. У ўйнаб, чопиб юрадиган тақир ерлар, майда тошлоқ тепалар, қалин чий қуршовида қад кўтариб турадиган тепаликлар бўлади.

Қишловдан кун чиқишга қараб чўзилган нишоблик-

да, шундай бир кичкина тепачанинг устида, яқин вақтларда ясалган баланд, кенг, тўрт бурчакли соғона бор эди. Унинг тепасига Успоннинг номи ёзилган. Ёзнинг ўрталаридан буён ўша Успоннинг соғонаси ёнига яна бир сандиқ шаклида ясалган Абайнинг соғонаси — янги соғона барло бўлган.

Бугун ўша соғона тепасига жуда кўп элларнинг кўчлари келиб кетишди. Кўч билан келаётган ота-оналар, той гунонларга минган болалар, айниқса, қўй-сигир ҳайдаган подачи-чўпон хизматкорлар — ҳамма келди. Тонг отгандан буён кўп одам келиб кетди.

Туш оққан пайтда қабр тепасига Абайнинг ўз овулидаги барча эркагу аёл, ёшу қарилар, асини таниган одамларнинг ҳаммаси келишди. Тумонат халқ турна қатор бўлиб аравада, отда, пиёда чувалашиб, чўзилиб келганди.

Катта, тўрт бурчакли соғонанинг ичи кенг, сиртида соғонанинг сояси тушадиган текис, катта тақир ер ҳам бор. Шу ерларга лиқ-лиқ тўлиб ўтирган халқ яна эзилиб, фиғон қилиб, ўкириб йиғлаётир. Шундай йиғи билан кўп вақт ўтган эди, худди шу он, мана шу қабр тепасида айтиладиган, бағишланадиган гап, чин оҳу зор битта-яримта жонкуярнинг қалбида туғилиб, айтилиши керак эди.

Кўпларнинг йиғиси босилай деб қолган пайтда, бир кексароқ аёл баланд, ширали овоз билан йиғи бера бошлади. Ҳаммага аниқ эшитилган, такрор-такрор айтилган сўз — «қўш қорачаларим, қўш қорачаларим!» деган сўз бўлди.

«Бу ким? Ким йиғи бошлади?» деб сиртдан сўраганларга соғона ичидаги баъзи ёши улуглар пичирлаб: «Зейнеб» дейишди.

Ёшроқ аёллар, орқадаги аёлларга айтишганда «Мулла опанг» — дейишди. Зейнеб мусулмонча ўқиган. У ўз кўнглидан чиқариб жуда бир маъноли, мунгли, чин оҳи зорини айтаётир. «Қўш қорачаларим» дегани ўзининг илгариги эри, мана бу ётган Успон-да. Иккинчиси — Абай. Зейнебнинг оҳи зори, йиғига қулоқ солганларнинг ҳаммасини унсиз ёш тўктириб, кўп йиғлатди.

Яна бир вақт, Зейнебнинг товуши босилиши биланоқ, жуда латиф, ғамгин, лекин шу қадар баландпарвоз қилиб, жуда тўлқинланиб жаранглаган бир товуш чиқ-

ди. Бу йиғлаётган — Айгерим эди. Абай умр бўйи севиб ўтган, мафтун бўлиб севиб ўтган хушфаҳмли гўзал ёри. Кўп замонлардан бери босилиб, тўхталиб қолган ажойиб санъатини, энди аста дуо бўлмайдиган армонидоғи билан оҳи зорига бағишлабди.

Бу марсиянинг шу ўтирган халойиқ эшитмаган, тахмин ҳам қилмаган маъноси ҳам, таъзиялик латофати ҳам бўлакча. Айтилаётган янги сўзлар ҳам бошқача.

Айгеримга бу марсияни Дармен ёзиб берганди. Аламли, ғамгин, фиғон созини бўлса, Айгерим ўз қалбиди яратганди. Ҳозир тумонатдек халқ олдида, Абайнинг ёнида, қабр тепасида айтилаётган бу нолаю зор, марсиягина эмас. Уни кўзларида ёш оқизмай, тиниқ, муносиб товуш билан айтаётган Айгерим, Абайга кўп айтиладиган, кунда айтиладиган марсия қилиб чўзиб ўтирмади.

Буюк санъат доносига аламли сознинг бастакори келди. Юракдан туғилган бир жигари келиб, ўзгача бир ёдгорлик барпо қилиб ўтирганга ўхшайди.

Айгерим айтаётган гаплар Абай ҳақида бу атрофда шу маҳалгача қозоқ боласи айтмаган гаплар. Халқ фарзанди Дармен ноёб ёрнинг тилидан Абайга халқ номидан нидо қилаётир. Нимаси билан қимматли! Халқнинг қандай азизи эди Абай! Унинг тили билан қайғули, дарди-аламли онлар йиғлар эди. Идрокли ота, ақлли азаматлар фикр юритар эди. Унинг овози билан истиқболи баланд, умиди бўлган ёш бўғин қабиҳликдан нафратланганини, яхши кунларни орзу қилганини батафсил айтган эди. Шунинг учун бугун Абай ўлгани кўқ.

«— Улди деб бўладими ўйланглар-чи,

Ортида сира ўлмас сўз қолдирган!»—

деган ўзинг эдинг Абай оға!

«Тилло дарахт, аршга қулоч отган қадрли азамат, сен ўлмайсан! Элнинг ёлғиз қолган, энг сўнги ўғлими, қизими, энг сўнги насли бўлган бирорта одам бўлса, ўшанинг ҳам кўксига сенинг номинг бирга кетади. Сенинг ҳаётинг бирга яшайди, сенинг нуринг бирга порлайди!.. Истиқболнинг порлоқ, ўзинг шу зайл сўнган эдинг!.. Она юртинг сени ўлди демайди! Еруғ дунёга янги келиб, чирқиллаб туғилганинда, мана шу Жидебойда, мана шу Ший-Қўриқда сени авайлаб бағрига босган онанг бор эди. У даставвалги, ёлғиз онанг сени

оқ қучоғи, ҳалол меҳри билан бағрига босган эди. Бугун сени ундан ҳам улуғ, ўлмайдиган онанг, унутилмас ўғлим деб бағрига босади. Келажакдаги узоқ даврон, ёрқин замон сафарига сени кўксига босганича абадий ола кетмоқчи! Улим ҳам енга олмайдиган одамлар бор. Улар кам бўлса, ўшаларнинг бири сенсан. Бу атрофда ўтганларнинг ичида у ягона бўлса, ўша ягона сенсан!»— деяётир Айгеримнинг сози. Ўзи ҳам ўчмайдиган, эскирмайдиган сўзлар Абайнинг эскирмаган қабри тепасига йиғилган халққа маълум қилинди.

Ажойиб овози бугун шу қадар ўзгача янграган, кўкси жароҳатли санъаткорнинг нидоси билан изҳор этилди. Бу сознинг гўзаллиги, юксаклиги, минорадек!.. Тагсиз мовий осмонда парвоз қилган оққунинг оппоқ тоза қаноти қуёш нурига беланиб, тиллодек ярқирамас эдими!.. Хосиятли қуш оппоқ қанотини қоқмасдан қалқиб, астагина тўлқинли товуш бериб, ажойиб нидо қилмас эдими!.. Ҳаётингда бирйўлгина бўлса-да, эшитган эдингми?.. Ҳаётингни қамраб олган гўзал манзара эсингдан кетадими асти?!

Айгеримнинг ҳозир Абай билан сўнгги марта видолашиб айтган дардли сози ўшанга ўхшарди. Шу билан Айгеримнинг энг сўнгги куйи куйланди. Бир вақтлар Абайни жуда элтиб, эритган ажойиб куйнинг сўнгги овози шунинг билан ўчди.

Айгеримнинг куйи, дардли дили, қайта уйғонмайдиган, қайтиб келмайдиган санъати Абайнинг мана шу қабри тепасида Абай билан бирга сўнди-да, йўқликка кетди. «Абай билан бирга қучоғим кетди» деса, Абай билан бирга унинг кўксидаги куйга бўлган иштиёқи кетди. Томоғидаги кумушдек шилдираган латиф овози сўнди. У ҳали ажойиб санъатини ўзгача сўзлар билан тўлқинлантириб қўйиб, ҳаммани қаттиқ йиғлатган чоғда, Абайнинг қабрига тикилиб, оппоқ бўлиб ранги ўчиб кетган Дармен ўтирган эди. Унинг ёнида Даркембойнинг ўғли, ўқимишли ёш Раҳим бор эди. Ундан нарида — Абайнинг бир вақтлардаги ўсмир меҳмон дўстлари, ўқиб юрган болалар — Усен, Мурот, Шакетлар ўтиришганди.

Айгерим йиғи бераётган чоғида, Дармен шуларнинг ўртасида Абайнинг қабрига тикилганича ичидан бир олт, аҳд қилиб ўтиргандек бўлди.

Сақларман, қўйнимдаги тиллодек сақларман сиз

қолдирган донларни... Асл уруғларингизни... — деган хаёл келганда, Дарменнинг ёдига Абайнинг энг сўнги, қаттиқ армон қилган дарди алами тушди.

У фалакдан ўша донларнинг келажак тақдирини билмоқчи бўлган эди. Энди Дармен ўйласа ички сири, армони зори ўша экан,.. Айгеримнинг йиғисига қулоқ солиб ўтираркан, Дармен ўз ичида Абайнинг саволларига жавоб излади.

— Абай оға, азизим! У донларинг ўлгани йўқ, маҳв бўлгани йўқ. Тўғри, шу кунларда бу орада ўсган гавжум ўрмон бўлмасин. Ям-яшил бўлиб турмасин... Бироқ бепоен дала, кенг саҳрони бўйлаб ўша донларинг униб келаятир... Кўплаб ўсиб, кўклаб келаятир... Кундан кун, йилдан йил ўса беради... Шунинг учун ҳам ўз ҳаётимда, ўла ўлгунча бебаҳо сўзларингни сақларман, оталик тарбиянгни оқларман, оғажон!— деб такрорларди.

Ҳалол ёрининг марсияси билан Абай янги йўлга кўчди. У ўлмаслик сари қадам қўйди! Айгеримнинг куйи билан ўша куйга солиб айтилган Дарменнинг шеъри, Абай ҳақида кейин яратиладиган барча санъатнинг боши эди. Янги туғилган куйдан бошлаб, Абай янгидан туғилишга ўтди.

Мана шу куйнинг шоҳиди бўлиб ҳозир ҳам Абайнинг қабри бошига тумонатдек халқ йиғилиб қолибди. Булар — ўтаётган кўчлардан келган кексалар, ёшлар, эркаклар, аёллар... Айгерим билан Дармен ҳам, ўқувчи ёшлар ҳам пайқашмабди... Булар ўз охи зори, қайғуси, хаёли билан банд бўлиб ўтиришаркан, орқаларида Айгеримнинг маъноли нолаю фиғонига қулоқ солиб, ичларида мақбул кўриб сон-саноксиз халқ ўтирган эди... Абайнинг шу йўсинда янгидан барҳаёт бўлиб туғилишини қарши олаётган ота халқ, она халқ — шулар эди.

Т а м о м

МУНДАРИЖА

Қоронги кечала	3
Тик қояда	95
Қайгу	173
Қасдлик	244
Тортишув	326
Югда	413
Эпиллог	488

На узбекском языке

МУХТАР АҲЭЗОВ

ПУТЬ АБАЯ

Книга вторая

Роман

Гослитиздат УзССР — Ташкент — 1960

**Қозоғистон Давлат бадий адабиёт
нашриётининг 1957 йилги нашридан
таржима**

Редактор И. Муслим

Рисом И. Икромов

Расмлар редактори Г. Остапенко

Техн. редактор Н. Курилова

Корректор И. Қобилов

* * *

Босмахонага берилди 11/IV 1960 й. Боснишга рухсат
этилди 16 VI 1960 й. Формати 84×108¹/₂. Босма л. 15,5.
Шартли-босма л. 25,42. Нашр. л. 26,97. Индекс: *и/а*.
Тиражи 30 000. УзССР Давлат бадий ада-
биёт наш. иёти Тошкент, Чамоний кўчаси, 30. Шарт-
нома № 5/57.

* * *

УзССР Маданият ми истрляги Узглавиздатнинг
1-босмахонаси. Тошкент, Хамза кўчаси, 21. 1960 й.
Заказ № 190. Баҳоси 10 с. 10 т.

ЎзССР ДАВЛАТ БАДИИЙ АДАБИЕТ НАШРИЁТИ

Қуйидаги китоблар босилиб чиқди ва китоб
магазинларида сотилмоқда

Горький М. Танланган асарлар. Уч томлик. I том. (Бу томга ёзувчининг „Фома Гордеев“ ва „Она“ романлари ҳамда дастлабки ҳикоялари кирган.) 820 бет. Тиражи 45 000 нусха. Баҳоси 15 сўм 50 т.

Горький М. Танланган асарлар. Уч томлик. II том. (Бу томга ёзувчининг „Мешчанлар“, „Тубанликда“, „Душманлар“, „Егор Буличев ва бошқалар“ номли пьесалари, „Артамоновлар иши“ романи, „Америкада“, „Менинг мусоҳабаларим“, „Русия буйлаб“ циклларидаги ҳикоялари ҳамда „Италия эртаклари“ кирган.) 815 бет. Тиражи 45 000 нусха. Баҳоси 15 сўм 20 т.

Горький М. Танланган асарлар. Уч томлик. III том. (Бу томга ёзувчининг „Болалик“, „Малайликда“, „Менинг дорилфунунларим“ трилогияси ҳамда „Хужайин“ повести кирган.) 825 бет. Тиражи 45 000 нусха. Баҳоси 15 сўм 65 т.

Ажаев В. Москвадан узоқда (роман). 812 бет. Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 17 сўм 90 т.

Саксе А. Юксалиш (роман). Латишчадан таржима. 474 бет. Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 9 сўм 80 т.

Ян В. Г. Чингизхон (роман). 368 бет. Тиражи 45 000 нусха. Баҳоси 8 сўм.

Федоров А. Яширин обком ҳаракатда. 668 бет. Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 15 сўм.

Станюкович К. Повесть ва ҳикоялар. 212 бет.
Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 4 сўм 90 т.

Прус Б. Етимлик (роман). Полякчадан. 104 бет.
Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 1 сўм 25 т.

Не Иван. Тоғ оралиқлари романи 730 бет.
Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 15 сўм 25 т.

Марк Твен. Ҳикоялар ва памфлетлар 126 бет.
Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 3 сўм 60 т.

Шевченко Т. Танланган асарлар. II том. драма
ва повестлар. 492 бет. Тиражи 10 000 нусха. Ба-
ҳоси 10 сўм 80 т.

Гранин Д. Изловчилар. (роман). 533 бет. Тира-
жи 15 000 нусха. Баҳоси 10 сўм 75 т.

Овечкин В. Серташвиш баҳор (очерклар). 392
бет. Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 8 сўм 40 т.

Тўплам. Лениннинг мактуби (Ленни ҳақида
ҳикоялар). 154 бет. Тиражи 30 000 нусха. Баҳоси.
2 сўм 70 т.

Қутуй О. Жўнатилмаган хатлар (повесть), 103
бет. Тиражи 60 000 нусха. Баҳоси 1 сўм 10 т.

Тўплам. Рус халқ эртаклари. 614 бет. Тиражи-
15 000 нусха. Баҳоси 16 сўм 40 т.

Юқорида кўрсатилган китоблар Ўзбеккниготорг
ва Маълумот кооперацияси магазинларида топил-
маса, заказлар қуйидаги адресга юборилсин:

Тошкент, Ўзбекистон кўчаси, 11. Ўзбеккниго-
торгнинг „Книга-почтой“ бўлими.